

ספרים

היוצאים לאור

על-ידי

חברת מקיצי נרדמים

תשע"ה

שנת קנ"ג לייסוד החברה ושנת פ"ב להעברתה לא"י

ראשי החברה

הוועד הפועל בישראל

שולמית אליצור
יושבת ראש

משה אידל
חגי בן-שמאי
אברהם גרוסמן
יעקב זוסמן
אהרן ממן
מרדכי עקיבא פרידמן
קטרינה ריגו

שמחה עמנואל
מזכיר כבוד

חברי כבוד

חיים סולובייצ'יק, ניו-יורק	שמואל אשכנזי, ירושלים
שמואל סירא, פריז	מלאכי בית אריה, ירושלים
יוסף ינון (פנטון), פריז	אהרן דותן, תל-אביב
א' דב פרידברג, טורונטו	נחמן דנציג, ניו-יורק
שלמה קלמן רייף, קיימברידג'	חזה טורניאנסקי, ירושלים
בנימין ריצ'לר, ירושלים	מנחם כהנא, ירושלים
ראובן שמחה שטיינר, ניו-יורק	שניאור זלמן ליימן, ניו-יורק
מנחם חיים שמלצר, ניו-יורק	

מגנזי אירופה

כרך ראשון

מגנזי אירופה

כרך ראשון

ההדיר והוסיף מבואות

שמחה עמנואל

הוצאת מקיצי נרדמים

ירושלים תשע"ה

ספר זה יוצא לאור בסיוע

משרד התרבות והספורט: מנהל תרבות, המחלקה למוסדות מחקר ומורשת

הקתדרה לקודיקולוגיה ופליאוגרפיה על שם לודוויג יסלזון, האוניברסיטה העברית

הרשות למחקר ולפיתוח, האוניברסיטה העברית

מחקר זה נתמך על ידי

הקרן הלאומית למדע, מענק מס' 250/09

הפצה: הוצאת מאגנס, 02-6586659

sales.israel@magnespess.co.il

ISBN 978-965-462-013-0

©

כל הזכויות שמורות לחברת מקיצי נרדמים

סדר: אירית נחום iritnahum1@gmail.com

נדפס בישראל

דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

לגילה

בטח בה לב בעלה
ושלל לא יחסר

תוכן העניינים

13	פתיחה
	מבוא
17	פרק ראשון: גניזת אירופה – מהותה ותולדות מחקרה
17	א. שימוש חוזר בכתבי יד על אדמת אירופה
19	ב. הרקע ההיסטורי והתרבותי
26	ג. מאפייניה המרכזיים של גניזת אירופה
31	ד. שימושים נוספים בכתבי היד העבריים
35	ה. בין גניזת אירופה לגניזת קהיר
37	ו. תולדות המחקר
43	ז. חידושיה של גניזת אירופה ותרומתה למחקר
43	1. חיבורים שאבדו
49	2. נוסחים חדשים של חיבורים ידועים
51	3. עדי נוסח נוספים לחיבורים נדירים
55	4. עדי נוסח נוספים למהדורות מדעיות
56	5. ארון הספרים היהודי
58	ח. תכניות לעתיד
58	1. חשיפה שיטתית של כל הקטעים
59	2. קטלוג
60	3. צירוף הדפים הבודדים וניסיונות לשחזור
63	ט. על המהדורה
	שער ראשון: פרשנות המקרא
67	פרק שני: פירוש לספר שופטים
67	מבוא
73	המהדורה
80	נספח: פירוש ר' יוסף קרא לספר שופטים, יג, ה – טו, ב
84	פרק שלישי: מפירושיהם של נכדי רש"י לאסתר ולקהלת
84	מבוא
84	א. הקטעים ומוצאם
85	ב. הפירוש לדברי הימים

85	ג. הפירוש לאסתר
91	ד. הפירוש לקהלת
94	המהדורה: פירוש קהלת ד, יז-ז, טו
104	פרק רביעי: ספר שכל טוב, בראשית ט, י-כה
104	מבוא
107	המהדורה
114	פרק חמישי: פירוש ר' מנחם בן שלמה למגילות
114	מבוא
114	א. גילוי הקטעים
116	ב. דרכו של המפרש
117	ג. זהות המפרש
128	המהדורה
128	א. פירוש שיר השירים
136	ב. פירוש איכה
152	ג. פירוש קהלת
167	ד. פירוש אסתר
183	פרק שישי: פירוש ר' אלעזר מוורמייזא (הרוקח) לספר תהלים
183	מבוא
190	המהדורה
	שער שני: פרשנות התלמוד
207	פרק שביעי: ספר חפץ למסכתות בבא קמא ובבא מציעא
207	מבוא
207	א. גילוי הקטעים
208	ב. תיאור הקטעים
210	ג. ספר חפץ וספר מתיבות
212	ד. זיהוי החיבור
213	ה. נוסח התלמוד הבבלי בספר חפץ
215	ו. אופי החיבור וזיקתו לספר מתיבות
218	המהדורה
218	א. ספר חפץ למסכת בבא קמא
226	ב. ספר חפץ למסכת בבא מציעא
245	נספח: קטע מקביל בספר מתיבות

247	פרק שמיני: פירוש אשכנזי למסכת בבא בתרא
247	מבוא
247	א. תיאור הקטעים
248	ב. המפרש ודרכו
255	המהדורה

	פרק תשיעי: פירוש למסכת ברכות – אוטוגרף של אחד
291	מבני משפחת קלונימוס
291	מבוא
291	א. תיאור הקטעים
293	ב. אופי הפירוש
297	ג. זהות המפרש
299	ד. ר' דוד בן קלונימוס
307	המהדורה

327	פרק עשירי: פירוש ר' ברוך ממגנצא למסכת מגילה
327	מבוא
327	א. תיאור הקטעים
328	ב. המחבר וחיבורו
332	ג. דרך הפירוש
335	ד. השפעתו של הפירוש למסכת מגילה
338	המהדורה

367	פרק אחד עשר: תוספות ר' שמשון משאנץ למסכת עירובין
367	מבוא
367	א. תוספות ר' שמשון משאנץ ותוספות הרא"ש
371	ב. קטע קולמאר
377	ג. קטע קרלסרוה
378	ד. הערות נוספות לטיבו של הפירוש
378	1. נוסח המקרא
380	2. נוסח פירוש רש"י
382	3. קובץ מדרשי
383	4. הפניות למסכת מכות
384	5. 'פסק'
385	המהדורה

426	פרק שנים עשר: תוספות רי"ד למסכתות שבת, עירובין וביצה
426	מבוא
426	א. תיאור הקטעים
428	ב. זיהוי החיבור
432	ג. הערות נוספות
435	ד. קורותיו של כתב היד
437	המהדורה
437	א. תוספות רי"ד למסכת שבת, מהדורה תניינא
459	ב. תוספות רי"ד למסכת עירובין, מהדורה תניינא
460	ג. מהדורה אחרת של תוספות רי"ד למסכתות ביצה ועירובין

מפתחות

467	1. קיצורים ביבליוגרפיים
489	2. מפתח כתבי היד
493	3. מפתח אישים
496	4. מפתח מקומות
497	5. מפתח עניינים

פתיחה

גניזת קהיר שינתה, כידוע, את פני המחקר בכמה וכמה תחומים של מדעי היהדות, ובמקצועות מסוימים אף הביאה למהפכה של ממש. היא פרנסה אלפי מחקרים, ומעיינותיה עדיין הולכים ומפכים. לצדה של גניזת קהיר הולכת ונחשפת אט אט בארצות מרכז אירופה 'גניזה' נוספת, אף היא בת אלפים רבים של דפים בודדים. גניזה זו, המכונה 'גניזת אירופה', הולכת בצדי דרכים, ומעטים יחסית הם החוקרים הנזקקים לה. ניצניה הראשונים של גניזת אירופה צצו ועלו עוד הרבה קודם לגילויה של גניזת קהיר, אך בעשרות השנים האחרונות הולכים ונחשפים מאות ואלפי קטעים חדשים, פי כמה וכמה מכל מה שנודע עד כה.

הספר המונח כאן מנסה לקדם את 'גניזת אירופה' אל חזית המחקר. הפרק הראשון מכיל מבוא רחב ומפורט על טיבה של גניזה זו. עיקרו של הספר – פרקים ב-יב – הוא פרסום של אחד עשר חיבורים חשובים חדשים שנמצאו בגניזת אירופה ואינם מצויים בדפוס או בכתבי יד שלמים. טקסטים אלו נבחרו בקפידה, מתוך מגוון רחב הרבה יותר של קטעים מחיבורים חדשים ולא ידועים המסתתרים בגניזת אירופה. מחצית מהחיבורים הם בפרשנות המקרא ומחציתם בפרשנות התלמוד. רובם נתחברו באיטליה, בגרמניה ובצרפת, אך לצדם בא גם חיבור קדום (ספר חפץ) שמקום חיבורו טרם הוכרע. חיבורים חדשים נוספים מגניזת אירופה יופיעו בעזרת ה' בכרך השני של ספר זה, שנמצא בהכנה.

הקטעים הנדפסים כאן נקבצו מאוצרותיהם של שישה עשר ארכיונים וספרייות, ותודתי העמוקה נתונה למנהליהם ולעובדיהם של כל המוסדות הללו, שעשו מאמצים רבים כדי לסייע במחקרי. מוסדות אלו פוזרים ברחבי העולם כולו, והם משקפים יפה את פיזור של גניזת אירופה. ארבעה מהם מצויים באוסטריה (גראץ, ספריית האוניברסיטה; וינה, הספרייה הלאומית; זלצבורג, ספריית האוניברסיטה; מלך, ספריית המנזר הבנדיקטיני); ארבעה בגרמניה (ברלין, ספריית המדינה; מרבורג, ארכיון המדינה; קרלסרוה, ספריית המדינה; ריסלסהיים, הארכיון העירוני); שלושה באיטליה (מודינה, ארכיון המדינה; מודינה, ארכיון העיר; קורג'ו, הארכיון העירוני); אחד בצרפת (קולמאר, הספרייה העירונית); אחד בפולין (קרקוב, ספריית האוניברסיטה על שם יגילונסקי); אחד באנגליה (אוקספורד, ספריית בודליאנה); אחד בארצות הברית (ניו יורק, אוסף ליהמן) ואחד בישראל (ירושלים, הספרייה הלאומית). תודתי נתונה גם לספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק על הרשות להדפיס קטע מגניזת קהיר של ספר מתיבות.

שלושה מפרקי הספר כבר הדפסתי בעבר. הפרק הראשון נדפס לראשונה בכתב העת מדעי היהדות, 35 (תשנ"ה), והוא מופיע כאן בשינויים והרחבות של ממש; הפרק השלישי נדפס בתוך: ראשונים ואחרונים: מחקרים בתולדות ישראל מוגשים לאברהם גרוסמן, בעריכת י' הקר, ב"ז קדר וי' קפלן, מרכז שז"ר, ירושלים תש"ע, והוא נדפס כאן כמעט ללא שינויים; והפרק השישי נדפס בכתב העת קבץ על יד, כב (תשע"ד), והוא מופיע כאן בהוספות מסוימות.

* * *

ספר זה בא לעולם בזכותם של כמה חוקרים דגולים – אם יורשה לי לומר, 'משוגעים לדבר' – שעמלו במשך שנים רבות על חשיפתה של גניזת אירופה. אזכיר כאן במיוחד את פרופ' יעקב זוסמן, שטבע את המושג 'גניזת אירופה' והיה מהראשונים שהבינו את חשיבותה; את הצוות המקצועי המעולה של המכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבספרייה הלאומית בירושלים, שאסף במשך עשרות שנים את צילומי הקטעים של גניזת אירופה אל אוצרות המכון והשקיע עמל רב בזיהויים ובקטלוגם; את פרופ' מאורו פיראני ופרופ' אנדראס לנרד שטורחים לאין קץ על חשיפת קטעים באיטליה ובגרמניה וסייעו לי רבות בעבודתי; ואת פרופ' יהודית שלנגר-אולשובי, היוזמת והמנהלת של הפרויקט הכלל-אירופי לחקר גניזת אירופה (Books within Books: Hebrew Fragments in European Libraries).

תודתי הלבבית לפרופ' שולמית אליצור, שעמלה שעות אין ספור להשביח את הספר ותרמה רבות הן לתוכנו והן לעיצובו; לד"ר יהודה גלינסקי, שעמד בעינו החדה על נקודות הטעונות תיקון או הבהרה; לד"ר שרה כהן, שטרחה להתקין את הספר לדפוס; לד"ר בנימין אליצור, שעצותיו המועילות שיפרו את עיצוב הספר; ולאירית נחום, שעמידה את הספר במקצועיות רבה ובסבלנות מרובה. הקרן הלאומית למדע תמכה בנדיבות במחקר רב השנים שהוביל לספר המונח לפנינו (מענק מס' 250/09). הרשות למחקר ולפיתוח שבאוניברסיטה העברית והקתדרה לקודיקולוגיה ופליאוגרפיה על שם לודוויג יסלזון, אף היא באוניברסיטה העברית, תמכו בהוצאתו לאור של הספר. יבואו כולם על הברכה.

מברא

פרק ראשון

גניזת אירופה – מהותה ותולדות מחקרה

א. שימוש חוזר בכתבי יד על אדמת אירופה

'מחזור החומר' – שימוש חוזר בחומרי גלם שמיצו את תפקידם הראשון, אך ניתן עדיין לעשות בהם שימוש אחר – איננו חידוש בן ימינו. תופעה זו נפוצה הייתה, גם אם לא בשמה זה, כבר בימים עברו, ו'גניזת אירופה' היא חלק בלתי נפרד ממנה. השם 'גניזת אירופה' ניתן לאלפים רבים של דפים בודדים, שנתלשו מכתבי יד עבריים לפני מאות בשנים ושימשו לכריכת ספרים ולעטיפת תיקים ארכיוניים. דפים אלו נחשפים לפעמים באקראי ולפעמים לאחר חיפוש שיטתי. הם מתגלים בעיקר בארצות מרכז אירופה, בעשרות רבות של ספריות, בארכיונים ובמנזרים, ואף בידים פרטיות.¹ גניזת אירופה איננה מצטמצמת לכתבי יד עבריים בלבד, והיא ידועה ומתועדת אף בספרות הכללית. אלפים ורבבות של כתבי יד שנכתבו בלטינית, ביוונית ובשפות מקומיות אחרות נזרקו ככלי אין חפץ בו ברחבי אירופה כולה, בעיקר במאות השש עשרה והשבע עשרה אך גם במהלך ימי הביניים, והם שימשו בידיהם של כורכי ספרים ונוטריונים לכריכת ספרים ולעטיפת מסמכים (ולעתים גם לשימושים אחרים).² כתב יד שלא נמצא לו דורש – אם משום אמונות ודעות שנכתבו בו ושנפסלו עם חילופי העתים, אם משום פרסומן של מהדורות מתוקנות יותר, אם משום שהספריות השיגו כתבי יד

* פרק זה הדפסתי לראשונה בכתב העת מדעי היהדות, 35 (תשנ"ה), והוא מופיע כאן עם הוספות ועדכונים רבים.

1 מן החוקרים הראשונים שדנו בגניזת אירופה ייזכרו במיוחד: M. Steinschneider, *Vorlesungen über die Kunde hebräischer Handschriften*, Leipzig 1897, p. 8 (בעברית: שטיינשניידר, הרצאות, עמ' 18); אסף, באהלי יעקב, עמ' 21-23. בשנים האחרונות התרבו יותר המחקרים על גניזת אירופה, והם כבר מגיעים למאות; ראה לנרד, ביבליוגרפיה. אציין כאן רק לשני מחקרים מקיפים: ריצ'לר, תרומת הגניזה האיטלקית; פיראני, גניזת איטליה; וכן לכמה קובצי מאמרים המוקדשים לגניזת אירופה: א' דוד וי' תבורי (עורכים), הגניזה האיטלקית, ירושלים תשנ"ח; *Vita e cultura; Fragmenta Hebraica Austriaca; Genizat*; M. Perani and C. Ruini (eds.), *"Fragmenta ne pereant": Recupero e studio dei frammenti di manoscritti medievali e rinascimentali ritutilizzati in legature*, Ravenna 2002

2 כך, למשל, כתבי יד בספרייה המפוארת במנזר מונטה קיזנו שבאיטליה נחתכו באמצע המאה הארבע עשרה על ידי אנשי המנזר כדי להשתמש בקלף לקמעות; ראה: J.E. Sandys, *A History of Classical Scholarship*, II, Cambridge 1908, p. 13. וראה עוד להלן, סעיף ד.

חדשים יותר ונאים יותר (ועוד יותר מזה: ספרי דפוס חדשים ונאים יותר) – הורד ממדפי הספרים ונמכר לכורכי הספרים. אין צריך לומר שפשוטי עם לא מצאו כל עניין בשמירתו של כתב יד ששוב לא היה להם שימוש בו, אך גם ספריות אוניברסיטאיות מכובדות לא היססו להיפטר מאלפי כתבי יד שלא מצאו להם שימוש.³ מקצת מאותם כתבי יד נרכשו על ידי בעלי מלאכה, שניצלו את הקלף לכריכת ספרים או לעטיפת תיקים ארכיוניים. הקלף הוא חומר גלם יקר, נוח לחיתוך אך קשה לקריעה, משקלו איננו גדול (לעומת כריכות העץ הכבדות שהיו נפוצות באותם ימים), ומשום כך מצאו הכורכים תועלת מרובה בכתבי היד שעבר זמנם ואיש לא חפץ עוד לקרוא בהם.

מלומדים בודדים ידעו כבר באמצע המאה השש עשרה כי בידי כורכי הספרים מתגלגלים כתבי יד עתיקים שיש להצילם מסכניהם,⁴ אך התופעה נמשכה בכל עונה עוד תקופה ארוכה בכל ארצות אירופה. מאות אלפי דפים שכאלה הולכים ומתגלגלים לאחרונה בארצות שונות, חלקם בתוך כריכות עתיקות של ספרים וחלקם בעטיפות של מסמכים בארכיונים.⁵

בדבריי להלן לא אעסוק בכתבי יד שאינם עבריים המתגלים בכריכות ספרים, אך אציין כי גם בהם טמון לעתים רחוקות מידע בעל חשיבות לתולדות הספר העברי או להיסטוריה של עם ישראל. אציין כאן לשלוש דוגמאות: האחת, שרידיו של כתב יד עברי עתיק מאוד שהתגלו בדרך מקרה בתוך קטע לטיני ששימש לכריכה.⁶ השנייה, של נוטריון במרסיי שכרך בראשית שנות העשרים של המאה הארבע עשרה את תיקיו הארכיוניים עם תעודה לטינית שהוא עצמו כתב זמן קצר קודם לכן. באותה עת כבר לא היה לנוטריון צורך בתעודה, ולכן חתך את הקלף והתאימו לתפקידו החדש. התעודה מכילה דין וחשבון על חקירה של האינקוויזיציה שנערכה בעיר טולון

3 תופעה דומה במקצת ניתן למצוא אף בסוף המאה העשרים, בעת שספריות לאומיות מכובדות (דוגמת הספרייה הבריטית בלונדון, ספריית הקונגרס בושינגטון ועוד) נפטרו מאלפי כרכים של עיתונים לאחר שהללו צולמו במיקרופילם. ראה: N. Baker, *Double Fold: Libraries and the Assault on Paper*, New York 2001

4 ראה: C.E. Wright, 'The Dispersal of the Monastic Libraries and the Beginnings of Anglo-Saxon Studies: Matthew Parker and his Circle: A Preliminary Study', *Transactions of the Cambridge Bibliographical Society*, 1 (1949-1953), pp. 211-212 וראה גם להלן, ליד הערה 90.

5 לדיון מפורט, וכן גם רשימה ארוכה של מחקרים וקטלוגים שעניינם בנושא זה, ראה: פלגריין, קטעים; R. Watson, 'Medieval Manuscript Fragments', *Archives – The Journal of the British Records Association*, 13 (1977), pp. 61-73; N. Pickwood, 'The Use of Fragments of Medieval Manuscripts in the Construction and Covering of Bindings on Printed Books', L.L. Brownrigg and M.M. Smith (eds.), *Interpreting and Collecting Fragments of Medieval Books*, Oxford 2000, pp. 1-20

6 מ' בית-אריה, 'פאלימפסטט מינכן: שרידי מגילה מלפני המאה השמינית', קרית ספר, מג (תשכ"ח), עמ' 411-428.

(Toulon) שעל יד מרסיי נגד יהודי שנחשד בסיוע ליהודי מומר לחזור לדתו, והיא מספקת מידע חשוב לתולדות יהודי העיר באותן שנים.⁷ והדוגמה השלישית, רצועות מתוך שטרות לטיניים שעבר זמנם ששימשו באנגליה לעטיפת שטרות חדשים יותר. ברצועות אלו יש מידע על הלוואות שנתנו יהודים באנגליה לשכניהם הנוצרים במאה השלוש עשרה.⁸

ב. הרקע ההיסטורי והתרבותי

שימוש חוזר בכתבי יד עתיקים ידוע היטב במחקר בזכותם של פלימפסטסטים – כתבי יד עתיקים מראשית ימי הביניים שנמחקו או דהו, ועל גבי המחק הועתקו טקסטים חדשים.⁹ השימוש בכתבי יד לכריכת ספרים הוא תופעה מאוחרת יותר; הוא כבר החל בימי הביניים, אך התפשט והתבסס רק בראשית העת החדשה. עדות ראשונה לתופעה זו כבר מצויה במקורות העבריים בראשית המאה השלוש עשרה. ר' יהודה החסיד מעיד על מנהגם של מקצת יהודי גרמניה להשתמש בכתבי יד לטיניים לכריכת ספריהם, והוא מתריס כנגדו:

אל יכסה את ספרו בקלפים הכתובים בהם רומנץ, ומעשה באחד שכיסה חומש שלו בעור והיה כתוב בו לעזים של דברי הבאי תגרי מלכי האומות ובא צדיק וקרעו והסירו.¹⁰

- 7 J. Shatzmiller, 'Converts and Judaizers in the Early Fourteenth Century', *Harvard Theological Review*, 74 (1981), pp. 67-77
- 8 צ"א רוקה, 'קטע שטר ברצועת קלף', תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 515-516. לדוגמה נוספת של קטע לא עברי שיש בו מידע היסטורי חשוב ראה: ח' גרבר, 'מסמך תורכי על אברהם די קאשטרו – מנהיג יהודי מצרים במאה הט"ז', ציון, מה (תשמ"ט), עמ' 158-163.
- 9 ראה: סיראט, כתבי יד עבריים, עמ' 236-237; B. Bischoff, *Latin Palaeography: Antiquity and the Middle Ages*, trans. by D.O. Croinin and D. Ganz, Cambridge 1990, pp. 11-12. וראה לעיל, ליד הערה 6, על פלימפסטט עברי שנמצא בקטע לטיני ששימש לכריכת ספר.
- 10 ספר חסידים, בולוניא רצ"ח, סי' קמב (בדפוסים מאוחרים: סי' קמא), ובאותה לשון בספר חסידים שבכתב יד אוקספורד, בודלי Opp. 340 (נויבאואר 875), דף 150א (אך שם חסרה המלה 'בקלפים'); וראה גם ספר חסידים, מהדורת ויטיניצקי, עמ' 332, אמצע סי' תתקמח: 'ואם יש טבלאות של ספרים פסולים אל יקשרם לספרי ישראל'. כתב יד אוקספורד נכתב בסוף המאה השלוש עשרה (בשנת נ"ט), וממילא מתבטלת הטענה כי פסקה זו שבספר חסידים היא תוספת מאוחרת מן המאה השש עשרה; ראה: M. Schüler, 'Beiträge zur Kenntnis der alten jüdisch-deutschen Profanliteratur', *Festschrift zum 75 Jährigen Bestehen der Realschule mit Lyzeum der Isr. Religionsgesellschaft Frankfurt am Main*, Frankfurt am Main 1928, p. 84.
- J. Shatzmiller, *Fromme Juden und christlich-höfische Ideale im Mittelalter*, Trier 2008, pp. 16ff.

במקום אחר מעיד ר' יהודה החסיד על מגוון רחב הרבה יותר של אפשרויות שהתקיימו בזמנו הלכה למעשה: יהודים כרכו לעתים את כתבי היד שלהם בקלפים שנחתכו מכתבי יד של שכניהם הנוצרים,¹¹ ולצדם כרכו הנוצרים את כתבי היד שלהם בקלפים שנחתכו מכתבי יד עבריים:

שני חסידים היו להם ספרים והוצרכו לקושרם [=לכרוך אותם], והיה גלח בעיר שבקי לקשור ספרים יותר מן היהודים. החסיד האחד היה נותן ספרים שלו ליהודי שלא היה בקי כמו הגלח, כי אמר [...] אם הגוי יקשור, מבזה הספרים, וגם השייורים שמא יתקן בחיתוכים [=בחתיכות הקלף שיגזור מהספר] ספרים פסולים שלו. וחבירו אמר [...] לקשור שאר ספרים [=שאינם ספרי תורה] בטבלאות שלומדים בהם אין אסור לתת להם לקשור. והיה עומד עליו כדי שלא יקה השיורים בספר פסול שלו.¹²

חכם אשכנזי אחר, שחי בסוף המאה השש עשרה, התריע גם הוא על השימוש בכתבי יד עבריים לכריכת ספרים, ודבריו מכוונים, כפי הנראה, ליהודים שנהגו כך:

מה שראיתי נוהגין בעונות הרבים לרוב שכורכין ספרים בספרי קדש קדשים אשר כבוד ה' מלאים ונעשים מטושטשין ונמחק השם הגדול ברוך הוא [...] וראוי להרים קול כשופר ולדרוש ברבים להסיר המכשול מבינינו.¹³

עם זאת, ברור הוא שהתופעה השכיחה בסוף ימי הביניים ובראשית העת החדשה הייתה של גויים שכרכו את ספריהם באמצעות דפים שתלשו מתוך כתבי יד עבריים. על התופעה ועל ההתמודדות עמה העיד בהרחבה ר' יוסף יוזפא האן נויירלינגן, מחכמי גרמניה בראשית המאה השבע עשרה:

11 כך אירע לעתים גם בתקופות מאוחרות יותר; לדוגמה, ספר מנהגים בידיש מהמאה השש עשרה שנעטף בדף קלף מכתב יד לטיני מן המאה השלוש עשרה; ראה: י' אביבי, אוסף כתבי היד הרבניים ספריית מנדל גוטסמן ישיבה אוניברסיטה, ניו יורק תשנ"ח, עמ' 8-10, מס' 12. דוגמה נוספת מצויה בספרייתו של פרופ' מאיר בניהו המנוח, בספר אדרת אליהו, ויניציאה שפ"ב, שכרוך בכתב יד לטיני (תודתי לחנן בניהו שהציג בפניי ספר זה).

12 ספר חסידים, מהדורת ויסטינצקי, עמ' 179, סי' תרפב. וראה גם דבריו של ר' יצחק דמן עכו, שחי כמאה שנים לאחר מכן וכתב בספרו מאירת עינים: 'ושמעתי על חסיד אחד אשכנזי בארץ אשכנז שלא היה חכם אלא שהיה תם וישר ומחק סדור של תפלות לצורך הקלף והיו כתובים שם הזכרות [...] – אלא שקשה להכריע האם אותו חסיד אשכנזי מחק את הסדור על מנת לכרוך בו כתבי יד אחרים, או על מנת לכתוב מחדש על הקלף (ראה: ע' גולדרייך, 'ספר מאירת עינים לר' יצחק דמן עכו: מהדורה מדעית', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א, עמ' רמח).

13 ר' יחיאל בר ידידיה מארפטשיק, סדר ברכות, קראקא שמ"ב, דף ט ע"ג (=מהדורת א"ל פרינץ, פרנקפורט דמיין תר"ע, עמ' מ).

איסור גדול הוא לקשור ספרים בקלפים מספרי קודש, ואם על ידי משגה אירע שאומן נכרי הקושר ספריו קשרם בקלפי קודש מחוייב בעל הספר להסירו, ולא יחוש על הוצאת הקשירה שהיא בחנם, כי טוב לו שיאבד מעותיו ואל ינהוג בזיון בספרי קודש תמיד מבלי הפסק. הגם ששמעתי שיש בני אדם מקילין אם כבר נקשר הספר, וטעמם שמצוה שישאר הקלף בספר שאז נשאר בקדושתו על ידי הספר שקשור בו, ואם יסיר הקלף ממנו איידי דוטר מירכס על ידי שאינו רק חתיכה אחת [...] והחכם עיניו בראשו, שכשנותן ספריו לאומן כדי לקשרם יתנה עמו בתנאי כפול שאל יקשרם בקלף של ספרים. הגם דלאינשי משמע להו שמצוה עביד כשקושר בו ספריו, שאם ישאר ביד הנכרי יקשור בו ספריהם שבודאי יבא הקלף לידי בזיון גדול מזה, סברא זו דחוייה בעיני [...] ואם יאמר האומר אם כן כשאדם יודע שיש לקושר קלף קדוש יתחייב לקנותו ממנו כדי להצילו מן הבזיון, נראה לי שזה אינו חיוב, כי אמרו חכמינו ז"ל אין פודין ספרים יותר מכדי דמיהן,¹⁴ כי הקלף לקשירה נמכר בדמים מרובים יותר ויותר מדמי הספר ללמוד מתוכו, ובפרט בזמן הזה שהדפוס שכיח ושכיח [...] ¹⁵.

מצויים היום בידינו לא מעט ספרים עבריים שנכרכו בדפים שנתלשו מכתבי יד עבריים, והם משקפים את שתי התופעות הנזכרות, של יהודים שכרכו מרצון את ספריהם בכתבי יד עבריים, מחד גיסא, ושל נוצרים שכרכו ספרים עבריים בלא ידיעתם המוקדמת של בעלי הספר, מאידך גיסא. אציין כאן רק שלוש דוגמאות. האחת, פנקס קהילת מודינה מהשנים 1659-1749, שכרוך היה בגיליון שנתלש מכתב יד של חומש (לא ספר תורה);¹⁶ השנייה, מחזור אשכנזי שכרוך משני צדדיו ביריעה של קלף שנלקחה ממגילת אסתר;¹⁷ והדוגמה השלישית, ספר דפוס – בית יעקב (הידוע יותר בשם עין יעקב), ונציה ש"ז – שכרוך אף הוא ביריעה של קלף שנחתכה ממגילת אסתר.¹⁸

* * *

14 על פי משנה גיטין ד, ו: 'אין פודין את השבויים יותר על כדי דמיהן [...] ואין לוקחים ספרים תפילין ומוזוות מן הגוים יותר על כדי דמיהן מפני תקון העולם'.

15 יוסף אומץ, פרנקפורט דמיין תרפ"ח, עמ' 275-276.

16 הפנקס מצוי בארכיון הציוני המרכזי, ואילו הגיליון שכרך אותו הופרד ונמסר למחלקה לכתבי יד שבספרייה הלאומית בירושלים, ומספרו שם: 4^o7533/1.

17 כ"י טורונטו, ספריית האוניברסיטה 5-016.friedberg. תודתי לד"ר דב וולפיש שהסב את תשומת לבי לזה. הצד החלק של המגילה מוצג כלפי חוץ והכתב כלפי פנים, אך מי שהחזיק במחזור עמד בוודאי על טיבה של הכריכה, בעיקר מתוך הכריכה האחורית של הספר, בה ניכרים שמותיהם של עשרת בני המן באותיות גדולות. צילום של כתב היד כולו ושל כריכתו מצוי באתר הספרייה: <http://resource.library.utoronto.ca/manuscripts/digobjectbook.cfm?Idno=F4912>

18 ספר זה היה בספרייתו של פרופ' מאיר בניהו ז"ל, וצילומו מובא בתוך: מעלין בקודש: שימוש

כיצד הגיעו מאות ואלפי כתבי היד העבריים לידיהם של הכורכים הנוצרים? ר' יוסף יוזפא האן נוירלינגן ממשיך וכותב כי 'ספרי הקלף דשכיחי עתה רובם ככולם באו לידי הנכרים בעת הגזירות'. ואכן, הימים הם ימי פרעות מחד גיסא והחרמות של ספרים מאידך גיסא. התיאור המפורט שהביא ר' יוסף האן מלמד אף הוא כי הבעיה שעמדה לפני החכמים מנהיגי הקהל הצטמצמה לשאלה היאך יש לנהוג בדפי הקלף העבריים מרגע שהגיעו לידיהם של כורכים שאינם בני ברית, אולם לא היה בידם למנוע מן הכורכים להשיג את דפי הקלף עצמם.

דברים מפורשים עוד יותר מצויים ב'מגילת וויניץ', בתיאור הפרעות ביהודי פרנקפורט בשנת ש"ד (1614). הכותב, שהיה עד ראייה לפרעות, מספר על מעשי הבוזזים, ומבדיל היטב בין גורלם של הספרים הנדפסים – שנדונו לכליה, לגורלם של כתבי היד הכתובים על קלף – שנמכרו לכורכי ספרים:

וספרי קודש החשובים [...] כולם נדפסים ויפה נכתבים, רבים אשר אין להם ערך [...] היו מפוזרים הרשעים על דרך [...] הציתו אש לעשות רעות ושרפו בו את הספרים הנכבדים [...] חלקו ביניהם ספרי קלפים, חדשים וגם ישנים, היו שוים כמה אלפים, יקרים היו מפנינים, ומכרו אותם אל אומן אחד לכרוך בו שאר ספרים.¹⁹

דבריו של הכותב מקבלים אישור מלא ממקורות שאינם יהודים, ובתעודות של העיר פרנקפורט של אותן שנים יש תיעוד מפורט על כתבי יד עבריים רבים שנשדדו מיהודי העיר במהלך הפרעות ונמכרו לכורכי ספרים.²⁰ דוגמה נוספת לדבר מצויה בעיר שופרון (Sopron, במערב הונגריה). יהודי העיר גורשו ממנה בשנת 1526, ובכתב בקשה שהגישו בשנת 1528 הם התלוננו על כך שתושבי העיר הרסו את בית הכנסת ואת הספרים העבריים לקחו כשלל.²¹ ואכן, בדיקה של קטעי הכריכות העבריים

שני באמנות יהודית, ירושלים תשמ"ה (מוזיאון ישראל, ירושלים, קטלוג מס' 261), עמ' 92-93, מס' 56.

19 R. Ulmer, *Turmoil, Trauma and Triumph: The Fettmilch Uprising in Frankfurt am Main (1612-1616) According to Megillas Vintz: A Critical Edition of the Yiddish and Hebrew Text*, Frankfurt am Main 2001 (*Judentum und Umwelt*, Bd. 72), pp. 127-129

20 ראה: לנרד, קטעים בפרנקפורט, עמ' 39-46. לעדויות נוספות מעין אלו בערים אחרות בגרמניה ראה: A. Lehnardt, 'Newly Discovered Hebrew Fragments in the State Archive of Amberg (Bavaria) – Some Suggestions on Their Historical Background', *Books within Books*, pp. 272-273; S. Dönitz, 'Puzzling the Past: Reconstructing a Mahzor from Receipt Wrappings', *Genizat Germania*, pp. 34-38

21 B. Mandl, *Magyar-Zsidó Oklevéltár (Monumenta Hungaria Judaica)*, vol. 2: 1540-1710, Budapest 1937, p. 547

והלטיניים שבעיר זו מלמדת שבשנים 1528-1548 השתמשו כורכי הספרים בעיר בעיקר בקטעים מתוך כתבי יד עבריים, ואילו בשנים אחרות הם השתמשו בקטעים מתוך כתבי יד לטיניים.²²

נתונים דומים עולים גם מניתוח סטטיסטי של מאות קטעים שנמצאו בכמה ארכיונים באיטליה. קטעים אלו עוטפים תיקים ארכיוניים, ועל כן ניתן לתארך במדויק את התאריך בו נעשה בהם שימוש משני. מאורו פיראני מצא, למשל, כי על אף שהנוטריונים בבלוניה השתמשו בדפים מתוך כתבי יד לכל אורך המאה השש עשרה, הרי שחל זינוק דרמטי של מאות אחוזים בשימוש בכתבי יד עבריים מיד לאחר גירוש היהודים מבלוניה בשנת 1593. ואילו בנונאנטולה הסמוכה (כ־35 ק"מ צפונית־מערבית לבלוניה) גדל באופן משמעותי השימוש בכתבי יד עבריים בשנים 1630-1650 לערך, בהן החרימה הצנזורה הנוצרית את ספריהם של יהודי מודינה, הסמוכה לנונאנטולה.²³ נתונים אלו מלמדים בבירור כי כתבי היד העבריים הגיעו לידיהם של כורכי הספרים והנוטריונים בכוח הזרוע.

מול עדויות אלו, הנכונות בוודאי למקומם של הכותבים, העלתה קולט סיראט הסבר אחר לקיומה של גניזת אירופה, ולדבריה, אפשר שהיהודים עצמם מכרו את כתבי היד שברשותם לכורכי הספרים.²⁴ הזכרתי לעיל כי בחברה הנוצרית של המאה

22 K. Szende and E. Madas, 'Einleitung', E. Madas (ed.), *Mittelalterliche Lateinische Handschriftenfragmente in Sopron*, Budapest 2006, p. 10

23 ראה: פיראני, ספריית אסטנוה, עמ' 222-224. לניתוח מפורט יותר של הנתונים בשני ארכיונים אלו ראה: פיראני וקאמפניני, קטלוג בולוניה, עמ' 22-30; פיראני, קטלוג בנונאנטולה, עמ' 32-43.

24 C. Sirat, 'Il reimpiego dei materiali dei libri ebraici', *Vita e cultura*, pp. 37-47. ניסוח מתון הרבה יותר מצוי בספרה כתבי יד עבריים, עמ' 238 ואילך. לא אתייחס כאן לאחת מטענותיה של סיראט (עמ' 45-46) כי במאות השש עשרה והשבע עשרה הנוצרים השתמשו את כתבי היד שברשותם לנוצרים, ואף זה הביא לכך שכורכי הספרים הנוצרים השתמשו למלאכתם בכתבי יד עבריים. עניין זה דורש דיון מיוחד, ולפי שעה אציין רק כי סיראט מסתמכת בעיקר על דרך הקמתו של אוסף כתבי היד העבריים בספרייה הלאומית בפריס, שנקנה בחלקו הגדול מיהודים בארצות המזרח; אך יוסף הקר הוכיח לאחורונה כי יהודי המזרח מכרו את ספריהם לשלווחיה של הספרייה בצורה סלקטיבית מאוד, ובתחומי דעת מסוימים בלבד, והם לא מכרו להם כתבי יד בהלכה ובליטורגיה – ואילו גניזת אירופה משופעת דווקא בכתבי יד בשני תחומים אלו (ראה: י' הקר, 'כתבי היד העבריים של ז'ן בטיסט קולבר והמורשת הרוחנית של יהודי האימפריה העות'מאנית', ציון, סב [תשנ"ז], עמ' 327-368, ובעיקר עמ' 344-352). תיעוד מרתק לנקודת המבט היהודית על מאמציהם של מלומדים נוצרים לרכוש מהם כתבי יד מצוי בשאלה שנשלחה לר' אברהם אמיגו במאה השבע עשרה מקהילה כלשהי במזרח: 'שאלה. גוי א' נוצרי חשוב למלכות שהוא קונה ספרי קודש ומחזר אחריהם שלא להניח א' מהן (כלו' חומש נביאים כתובים משנה וגמרא מדרשים ופרושיהן, כללא דמילתא שמחזיר אחר כל מין ספר של דתי ישראל, והגם שלא כתוב כן בשאלה, הכי פירשו לי השאלה על פה), ואח"כ שוכר לו יהודי א' ללמוד עמו. ואין ידוע כוונתו הלנו או

השש עשרה ואילך הושלכו, ככלי אין חפץ בו, אלפי כתבי יד ששוב לא נמצא להם שימוש, וכורכי הספרים והנוטריונים היו כמעט היחידים שגילו בהם עניין.²⁵ גם בחברה היהודית תפסו, החל מן המאה השש עשרה, ספרי הדפוס את מקומם של כתבי היד על מדה ספרים וכתבי יד שעבר זמנם נדחקו לקרן זווית.²⁶ אפשר אפוא כי בעקבות הירידה הדרמטית בערכם של כתבי היד מכרו מקצת האנשים מרצונם את דפי הקלף היקרים לכורכי הספרים, כדרך בה נהגו גם שכניהם הנוצרים. דוגמה מאלפת היא ספר העיטור שנדפס בוויניציאה בשנת שס"ח מתוך כתב יד. מיד לאחר שנשלמה הדפסתו נטלו המדפיסים את כתב היד, שכביכול כבר מילא את תפקידו, תלשו את דפיו והשתמשו בהם לכריכת עותקי ספר העיטור שיצא זה עתה ממכבש הדפוס.²⁷ ראוי לציין עניין נוסף, העשוי אולי לתמוך בהשערתה של סיראט. במקביל ל'גניזת אירופה', שנפוצה בעיקר בארצות מרכז אירופה (וכן בספרד), מוצאים אנו

לצרנו, אם כוונתו לטוב להתגייר או למינות, אם מותר לישראל הזה להיות עוסק עמו בענין הלימוד, וכן אם מותר למכור לו ספרים לכתחלה' (ר' אברהם אמיגו, 'בדין ללמוד תורה עם נכרי', קובץ כרם שלמה, י [תשמ"ז], קונטרס ב [צב], עמ' ח. על המשלב ראה מ' בניהו, 'שלשה מחכמי ירושלים', סיני, יז [תש"ה], עמ' שט-שיג). כאשר לאיטליה במאה החמש עשרה, אצטט את דבריה של נורית פסטרנק, שקבעה כי 'נראה בעליל כי נוכחותם של כתבי יד עבריים בספריותיהם של פטרונים נוצרים – נסיכים כמלומדים – הייתה קלושה ביותר' (נ' פסטרנק, 'ביחד ולחוד – כתבי יד עבריים בפירנצה במאה החמש עשרה, עדויות למיפגש בין יהודים לנוצרים: מלאכת הספר, הצרכנים, הצנזורה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ט, עמ' 118).

25 ראה לעיל, ליד הערות 2-5. עדות מפורשת על ירידה דרסטית בערכם של כתבי היד עם המצאת הדפוס מצויה בדברים שכתב חכם איטלקי בסוף המאה החמש עשרה: 'זאת [=המסחר של יהודים בתשמישי עבודה וזה] היתה אחת מן הסבות שירדו נכסי בעלי רבית לנכרי לטמיון, וראיה לדבר כי תחלת טמיונם שנעשו ספריהם בדפוס והוזלו הספרים על שלא מצאו למכרם. והיה מקום אחד שבעלי רבית שבו אבדו יותר מאלפים דוקאט בספרים בלבד, מדה כנגד מדה' (כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 1087, דף 358; נדפס על ידי א' מרמורשטיין, 'חכם ופוסק איטלקי', דביר, ב [תרפ"ד], עמ' 218, ושם בטעות: נכסי בעלי הבית). על זהותו של הכותב ועל זמנו ראה: י' יודלוב, 'מי הוא "חכם ופוסק איטלקי"? לתולדות משפחת רבנים צרפתי-איטלקית מן המאה הט"ו והט"ז', איטליה, י (תשנ"ג), עמ' ט-טז.

26 על ירידת קרנם של כתבי היד העבריים במרכז אירופה בתקופה זו ראה גם עמנואל, שברי לוחות, עמ' 324-330.

27 ראה: לוין, מתיבות, הקדמה, עמ' 2, הערה ב. דפים נוספים מטופס זה שימשו לכריכת ספרים נוספים; ראה: מ' גלצר, 'עטור סופרים (ספר העיטור) לרב יצחק בן רב אבא מארי – פרקי מבוא', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ד, א, עמ' 23-24. מקרה זה יש בו הסבר חלקי לשאלה מטרידה. מאות רבות של ספרים נדפסו מתוך כתבי יד למן סוף המאה החמש עשרה ועד למאה התשע עשרה, אך מעטים עד מאוד הם המקרים בהם השתמר בידינו כתב היד ששימש את המדפיסים. המקרה של ספר העיטור הוא אולי חריג בחריפותו, אך מסתבר כי הוא מלמד על תופעה מקיפה יותר: לאחר שהובא כתב יד לדפוס שוב לא נמצא לו כל ערך, והוא הושלך אחר כבוד לגניזה, או אף גרוע מזה.

תופעה דומה בכמה מארצות הבלקן והמזרח. בבתי הדפוס נותרו כמויות ניכרות של עודפי דפים נדפסים שלא היה עוד צורך בהם, וכורכי הספרים קנו דפים אלו בפרוטות והשתמשו בהם לכריכה. תיאור מפורט למנהגם של הכורכים במאה השש עשרה הובא אצל ר' שמואל די מדינה:

המנהג פה שאלוניקי בין הקושרים קושרי ספרי' לעשו' טבלאו' משיירי דפים ועלים הנשארים ממלאכת הדפוס, הן מאותם שהם פירוש ומדרשות גם מאותם שהם מתורה נביאים וכתובים, ועושים בזה האופן, מדבקים עלה בעלה [...] עד שנעשה כדמות טבלה גסה, אחר כך משימים טבלה זו למשמרת הספרים הנקשרים [...] ולא זאת בלבד עושים אלא שאלו הטבלאות חותכים אותם לחתיכות קטנות למשמרת ספרים קטנים, ומשליכים מאותם חתיכות דקות שעושים כדי להשוות הטבלה אל הספר לאיבוד.²⁸

יש בידינו עדויות רבות נוספות לתפוצתו של מנהג זה בארצות במזרח,²⁹ והוא היה מקובל גם אצל כורכים יהודים, שהורו היתר לעצמם לעשות שימוש חוזר בדפים ששוב לא היה צורך בהם.³⁰ ההיתר התרחב לעתים גם לארצות מרכז אירופה, ור' יעקב עמדין (נפטר בשנת 1776), למשל, העיד כי כך נהג בעצמו כשהדפיס את ספריו.³¹ ואם כך נהגו יהודים בשיירים מספרי הדפוס, אולי נהגו כך גם בכתבי היד שלהם?³² הסבר זה של סיראט יש בו אולי משהו מן האמת, אך הוא לבדו ודאי אינו מספיק.³² להלן יוצגו קטעים רבים המתגלים בגניית אירופה מתוך חיבורים שמעולם לא נדפסו, ועל כן לא הייתה כל סיבה למכרם מרצון לכורכי הספרים. קשה להעלות על הדעת כי אנשים מיהרו כל כך להיפטר מכתבי היד שברשותם עד שלא שמו לב איזה מן

28 שאלות ותשובות ר' שמואל די מדינה, שאלוניקי שנ"ד-שנ"ח, יו"ד, סי' קפד.
29 ראה: אסף, באהלי יעקב, עמ' 21-23; י"ז כהנא, מחקרים בספרות התשובות, ירושלים תשל"ג, עמ' 281-282.

30 ראה, למשל, ר' משה נ' חביב, שו"ת קול גדול, ירושלים תרס"ז, סי' נה: 'שאלה, אם יש לחוש למנהג שנהגו לעשות טבלאות מדפים של דפוס מגמ' ומשאר ספרים [...] ומשימים זו הטבלה למשמרת הספרים ומאבדים אותו בידיים, או דלמא דלא מיתסר, דלא גרע זה מגניזה שנרקבים תחת הקרקע'. לאחר שדן בדבר פוסל המשיב מנהג זה.

31 מור וקציעה, אלטונה תקכ"א-תקכ"ח, א, סי' קנד, דף סג ע"ד (=מהדורת א"י בומבך, ירושלים תשנ"ו, עמ' קעח, עיין שם בהערה 5). בכריכות של ספרים לא מעטים ניתן למצוא דפי הגהה של ספרים אחרים, וניתן לעקוב על פיהם אחר השינויים והתיקונים שנעשו בספר; ראה, למשל: אוצרות שפונים, עמ' ו, מס' 20; א' אלבוים, 'כריכות "בנות היס"', ב' יניב (עורכת), אשה חכמת לב: מנחת זיכרון לד"ר שרה פרנקל, ירושלים תשע"א, עמ' 101.

32 פיראני ציין כי השימוש האינטנסיבי שנעשה בארכיון שבנונאנטולה בקטעים מתוך כתבי יד עבריים לקראת אמצע המאה השבע עשרה, הרבה אחרי המצאת הדפוס אך סמוך מאוד להחרמת הספרים על ידי הכנסייה (ראה לעיל, ליד הערה 23), מוכיח בבירור כי החרמת הספרים היא שהביאה את כתבי היד העבריים לידי הנוטריונים; ראה: פיראני, קטלוג נונאנטולה, עמ' 33.

החיבורים המצויים בידם כבר הגיע לדפוס ואיזה עדיין לא נדפס. בגניזת אירופה מתגלים אף שרידים של ספרי תורה,³³ וקשה להאמין כי פשוטי העם מכרו לכורכי הספרים את ספרי התורה שברשותם בעבור בצע כסף. מסתבר כי האמת ההיסטורית מצויה בין שני ההסברים הללו. היהודים לא מכרו, כנראה, מרצונם את כתבי היד שברשותם לכורכי הספרים, ואלה השיגום בכוח הזרוע. עם זאת, גם בחברה היהודית – ולא רק בחברה הכללית שבה חיו – מעמדם של כתבי היד פחת בצורה ניכרת במאות השש עשרה והשבע עשרה. היהודים לא טרחו יותר מדיי בתקופה זו לפדות את כתבי היד העבריים מידי הפורעים, ואלה, מצדם, הבינו כי לספרים כבר אין ערך רב כל כך בעיני היהודים, ולא ניסו למכרם להם (בשונה ממנהגם במאות קודמות).³⁴ היחידים שעדיין מצאו עניין בכתבי היד הגזולים היו כורכי הספרים, שקנו אותם בדמים מועטים.

ג. מאפייניה המרכזיים של גניזת אירופה

שימוש בכתבי יד עבריים לכריכת ספרים ולעיטפת מסמכים ארכיוניים היה נפוץ כאמור בשלהי ימי הביניים ובראשית העת החדשה, עד למאה השבע עשרה, בעיקר באותן ארצות באירופה שבהן היה יישוב יהודי מפותח: איטליה, גרמניה ואוסטריה שבמרכז אירופה, וספרד שבמערבה.³⁵ קטעים נוספים מתגלים גם באזורים הגובלים

33 ראה, למשל: אבאטה, קטעים בספריית אנג'ליקה, עמ' 243-244; וישי וינושיקובה, קטעים במורביה, עמ' 205-207; פיראני, ספריית אסטנוזה, עמ' 229; F.D. Hubmann and J.M. Oesch, 'Verborgene Schätze der hebräischen Bibel in Österreich', *Biblos – Beiträge zu Buch, Bibliothek und Schrift*, 52 (2003), pp. 75-86; J.M. Oesch, 'Kodikologisches zu den Sifre Tora: Zwei unveröffentlichte Torarollenfragmente aus Innsbruck', *Protokolle zur Bibel*, 14 (2005), pp. 3-16; F.D. Hubmann, 'Beobachtungen und offene Fragen zu einigen Besonderheiten der Torarollenfragmente', *Fragmenta Hebraica Austriaca*, pp. 61-88; J. Oesch and F. Hubmann, 'Torarollenfragmente in österreichischen Stifts- und Klosterbibliotheken', *Codices Manuscripti*, Supplement (2010), pp. 168-193. 2. וראה להלן, הערה 53.

34 ראה למשל: ראבי"ה, סי' אלף ו' (ג, עמ' שסה; וראה אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 426-428); גזירות אשכנז וצרפת, עמ' קכו; ו"י פישל, היהודים בהודו: חלקם בחיים הכלכליים והמדיניים, ירושלים תש"כ, עמ' 29-30 (כתבי יד שהוחרמו מיהודי פורטוגל בשנת 1497 ונשלחו עד לקוצ'ין שבהודו הרחוקה כדי למכרם ליהודי המקום). על 'פדיון ספרים' בארצות המזרח ראה: ח' בן-שמאי, 'הערות לגלגוליו של כתר ארם צובה', י' הראל (ואחרים, עורכים), אר"ץ ומלואה: מחקרים בתולדות קהילת ארם צובה (חלב) ותרבותה, א, ירושלים תשס"ט, עמ' 139-147 (ושם ספרות נוספת).

35 מאות רבות של דפים נחשפו בשנים האחרונות בארכיונים שונים בספרד, ובעיקר בגירונה. הממצא בספרד דומה בנקודות רבות לזה שבארצות מרכז אירופה (ועיקר דיוני יהיה בארצות

בארצות אלו – אלזאס שבצרפת,³⁶ מערב הונגריה,³⁷ דרום־מערב פולין³⁸ וצ'כיה.³⁹ קטעים מעטים יחסית מתגלים גם בשורה ארוכה של ארצות נוספות באירופה, כמו סלובניה,⁴⁰ שוויצריה,⁴¹ צרפת,⁴² אנגליה,⁴³ הולנד,⁴⁴ דנמרק,⁴⁵ ואף ביבשות אחרות.⁴⁶

- אלו, אך שונה ממנו בכמה וכמה עניינים חשובים. לסקירה על הממצאים בארכיוני גירונה ראה פיראני, גניית גירונה (ושם ספרות נוספת). וראה גם לנרד, ביבליוגרפיה, עמ' 360-362.
- 36 ראה קוגל, ספר הפטרות; קוגל, קטעי בבלי בקולמאר; ולהלן, פרק אחד עשר.
- 37 ראה לנרד, ביבליוגרפיה, עמ' 348-349.
- 38 ראה לנרד, שם, עמ' 359-360; לייטנר, פירוש רבינו עזריאל; אולשובי־שלנגר, ספר חשבונות (וראה להלן, הערה 48); א' קופפר, 'על "אחד מגדולי הדור" במחצית הראשונה של המאה ה־13 בפולין ובאשכנז', קרית ספר, נט (תשמ"ד), עמ' 959-960 (=מגוני המכון, עמ' 84).
- 39 ראה: לנרד, ביבליוגרפיה, עמ' 348; שושנה, תוספות ריב"א; פולקוביץ, קטעים בצ'כיה; וישי וינושיקובה, קטעים במורביה. על קטעים עבריים בסלובקיה ראה: E. Katz, 'Jalkut Schimoni Posoniensis', S. Segert (ed.), *Studia Semitica philologica necnon philosophica Ioanni Bakos Dicata*, Bratislava 1965, pp. 131-137; idem, 'Mittelalterliche hebräische Handschriftenfragmente aus Bratislava', *Zeitschrift für die Geschichte der Juden*, 3 (1966), pp. 17-30, 63-77.
- 40 ראה: A. Vivian, 'Iscrizioni e manoscritti ebraici di Ljubljana', *Egitto e Vicino Oriente*, 5 (1982), pp. 93-113; idem, 'I manoscritti ebraici dell'Archivio Vescovile (Skofijski Arhiv) di Maribor', *ibid.*, 6 (1983), pp. 133-208.
- 41 ראה: לנרד, ביבליוגרפיה, עמ' 362; G. Jobin and P. Pégeot, 'Documents hébraïques médiévaux à Porrentruy', *Société Jurassienne d'Emulation: Actes* (1988), pp. 143-171; M. Banitt, 'Deux fragments homilétiques de l'Abbaye d'Engelberg', *REJ*, 152 (1993), pp. 177-191; J. Isserles, 'Medieval Hebrew Manuscript Fragments in Switzerland: Some Highlights of the Discoveries', *Books within Books*, pp. 255-269.
- 42 ראה לנרד, ביבליוגרפיה, עמ' 348; שוורצפוקס, תקנה משנת 1313 (וראה להלן, הערה 139).
- 43 ראה לנרד, ביבליוגרפיה, עמ' 362-363; אברהמס, סידור (וראה להלן, הערה 47); W.H. Lowe, *The Fragment of Talmud Babli Pesachim of the Ninth or Tenth Century*, Cambridge University Library, Cambridge, 1879.
- 167, מס' 1528; S.C. Reif, *Hebrew Manuscripts at Cambridge University Library*, Cambridge 1997, pp. 124-125, no. 173.
- הכריכות על אדמת אנגליה נעשה על ידי הרבט לוו; ראה: H. Loewe, 'The Heythrop College Maimonides Fragment', *Journal of Theological Studies*, 38 (1937), pp. 252-258 (וראה גם לוו, תרופות).
- 44 ראה לנרד, ביבליוגרפיה, עמ' 359; זליגמן, בבלי דפוס פורטוגל (וראה להלן, הערה 148); עמנואל, שברי לוחות, עמ' 276, הערה 247.
- 45 ראה להלן, פרק רביעי.
- 46 על קטעים בארמניה ראה: מ' כהנא, 'גינזי־מדרש בספריות לנינגראד ומוסקבה', אסופות, ו (תשנ"ב), עמ' מב, הערה 2. על קטעים שהגיעו עד לארצות הברית על ידי סוחרי ספרים ראה למשל לעיל, הערה 11; להלן, ליד הערה 87 והערות 175, 181; לנרד, ביבליוגרפיה, עמ' 363; עמנואל, סדר בנין בית שני (ולהלן הערה 181); ונה, גזירת תנ"ו, עמ' שפה-שפו; קאסוטו, היהודים בפירינצי, עמ' 122, הערה 1; ולהלן, פרק עשירי. על דרכו המפותלת של

חלק מן הקטעים שבארצות הנוספות שמניתי הם שרידים של כתבי יד עבריים שהיו באותן ארצות, ושם נלקחו לכריכת ספרים,⁴⁷ וקטעים אחרים הגיעו לשם אגב נדודיהם מארץ לארץ של הספרים הלטיניים (והעבריים) שבתוכם נכרכו.⁴⁸ דוגמה לכך הוא אחד הקטעים הראשונים שהתפרסמו מגניזת אירופה – שטר צוואה מאיטליה שפרסם אברהם ברלינר בשנת תרמ"ב. ברלינר כתב כי מצא את השטר בכריכת הדפוס הראשון של הגדה של פסח, השמורה במוזאון הבריטי בלונדון,⁴⁹ אך לא ציין שהוא עצמו מכר למוזאון הבריטי את הספר, שאותו מצא שנים אחדות קודם לכן במסע שערך באיטליה.⁵⁰ קטע זה עשוי ללמדנו על פן נוסף בתולדותיה של גניזת אירופה – השטר נעלם לו בין אוצרותיה העצומים של הספרייה הבריטית (ממשיכתו של המוזאון הבריטי), והיום לא ניתן עוד לאתר.⁵¹

- קטע תלמוד שהגיע מספריית מנזר למבך באוסטריה לספריית אוניברסיטת ייל בארצות הברית ראה: בבקוק, שחזור, עמ' 13, 25, 116 (לתיאורו של הקטע ראה זוסמן, אוצר, ב, עמ' 543, מס' 5933). לא אעסוק כאן בשרידים שמקורם בתימן, שם נפוץ היה המנהג לכוון ספרים בדפים שנתלשו מספרים ישנים ומכתבי יד בלים, ודפים רבים של כתבי יד מתגלים בתוך כריכות ספרים וכתבי יד הבאים משם. ראה למשל מה שכתב ר' יחיא קאפח באיגרת משנת תרפ"ז: 'והנני מגיד לכם כי בימי חרפי בעוד אני מתחיל ללמוד הלכתי לאיזה צורך לבית מו' יחיא נגאר והוא היה כורך ספרים ומצאתי אצלו כרום אמה וחצי קונדריסים ועלי ספרים קדומים, והוא מדביק אותן בקולן של סופרים (מטיט) לעשותן כריכות לספרים שמביאים לו לכרכן' (י' ישעיהו וא' צדוק [עורכים]), שבות תימן, תל אביב תש"ה, עמ' 228-229). וראה עוד: י"ל נחום, חשיפת גנוזים מתימן, חולון תשל"א, עמ' ע ואילך; י' טובי, קהילת יהודי רדאע שבתימן במאה השמונה עשרה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 14-15. וראה גם להלן, הערה 144.
- 47 ראה למשל אברהם, סידור. על קטע זה ראה: בית-אריה, מחקרים בפליאוגרפיה, עמ' 129 ועמ' 136 הערה 68; אולשובי-שלנגר, כתבי יד מאנגליה, עמ' 262-265.
- 48 ראה למשל: אולשובי-שלנגר, ספר חשבונות (קטעים פרובנסאליים שנמצאים בכריכת ספר שהגיע לקרקוב דרך לייפציג; ראה עמ' 102); י"ל בלוי, 'עלים אחדים בלתי נודעים מתוספות למסכת כתובות', זכרון לאברהם אליהו, קבוצת מאמרים בחכמת ישראל... לכבוד... אברהם אליהו הרכבי, פטרבורג תרס"ט, חלק עברי, עמ' 357-364: 'בא לידי ספר אחד מארץ ישראל ומצאתי בפנים הכרך שני דפים כתבי יד מדובקים [...] כולם נכתבו בכתב מזרחי יפה ומהודר מיד סופר אחד'. הדפים שבכריכת הספר חזרו בינתיים מהונגריה לארץ ישראל והם מצויים עתה בספרייה הלאומית בירושלים; ראה: ריצ'לר, תוספות לתלמוד, עמ' 805, מס' 119. על תוכנו של הקטע, שמכיל את תוספות הרא"ש, ושלא כדעת המהדיר, ראה גם: י' פאעור, 'תוספות הרא"ש לפרק המדיר', סיני, נז (תשכ"ה), עמ' כ-כא.
- 49 א' ברלינר, 'דברים עתיקים', המדבר לישראל, א (תרמ"ב), עמ' 47-48 (ושוב בקבץ על יד, י [תרס"ג], עמ' 27-28). ברלינר משער שהספר נדפס ברימיני, אך היום ידוע כי הגדה זו נדפסה בשונצין בשנת רמ"ו, והיא איננה הדפוס הראשון של ההגדה כי אם השלישי; ראה: פ' תשבי, 'דפוסי-ערש (אינקונבולים) עבריים (ה), איטליה: שונצינו (3)', קרית ספר, סד (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 694-698; י' יודלוב, אוצר ההגדות: ביבליוגרפיה של הגדות פסח מראשית הדפוס העברי עד שנת תש"ך, ירושלים תשנ"ז, עמ' 1, מס' 3.
- 50 ראה: י"א בן-יעקב, אוצר הספרים, וילנא תרל"ז-תר"מ, עמ' 124, מס' 9.
- 51 כך הודיעה לי בשנת 2010 גב' אילנה טהן, האחראית על האוסף העברי בספרייה הבריטית.

הדפים הנחשפים בגניזת אירופה מגיעים אלינו בצורות שונות ומגוונות. יש ספריות המחזיקות מאות רבות של קטעים, ויש ספריות שאין בהן אלא קטע אחד או שניים. לעתים נטלו כורכי הספרים דפים שלמים ועשו בהם שימוש לצורכיהם, אך לעתים חתכו את דפי כתבי היד, לאורכם או לרוחבם, כדי להתאימם לייעודם החדש. לא פעם אף מוצאים אנו כי דף אחד נחתך לעשרות רצועות דקות, ששימשו אף הן לחיזוק כריכותיהם של הספרים, ולא נותרו בכל רצועה אלא שורה אחת או שתיים מן הטקסט הכתוב.⁵² לעתים נשתמרו שני צדדיו של הדף ואפשר לקרוא בהם בנקל, אך לעתים קרובות מחקו כורכי הספרים את כל הכתוב בצדו האחד של הקלף, ואפשר לקרוא רק בצדו השני⁵³ (תופעה זו נפוצה הייתה בעיקר בעיר מודינה ובסביבתה, והגליונות ששימשו שם לכריכה נמחקו לחלוטין מצדם האחד).⁵⁴ לעתים מסתתר רק דף אחד בכריכת הספר, ולעתים יש בכריכת ספר אחד כמה דפים, ואף מכתבי יד שונים.⁵⁵ לעתים נשתמרו בידינו עשרות דפים מטופס אחד,⁵⁶ אך בדרך כלל לא הגיעו לידינו אלא דף אחד או שניים מן הספר. לעתים נמכר כתב יד שלם לכורך ספרים אחד, ואפשר למצוא היום שרידים מרובים מאותו כתב יד בספרים שעברו תחת ידיו של אותו כורך מסוים. אך לפרקים נמכרו כתבי היד חלקים חלקים, קונטרס אחד נמכר לכורך פלוני וקונטרס שני לכורך אלמוני, ועל כן פזורים שרידיו של כתב יד אחד במקומות הרבה.⁵⁷

תודתי לה על מאמצייה לאיתור הקטע. למרבה הצער, מקרים מעין אלו של קטעים מגניזת אירופה שנעלמו ברבות השנים אינם נדירים; ראה למשל להלן, הערות 96, 151, 164; ולהלן פרק רביעי, הערה 9 ופרק חמישי, הערה 2.

52 ראה למשל: זוסמן, שרידי ירושלמי, בצילום שלפני עמ' 23, ושם עמ' 6 ועמ' 8, הערה 34.
53 ראוי לציין כי רבים מכורכי הספרים לא הקפידו על כך כלל. דבר זה עולה בבירור מיריעות של ספרי תורה ששימשו לכריכת ספרים (ראה לעיל, הערה 33), שבמקצת המקרים הודבקו כאשר הכתב פונה כלפי חוץ, והצד השני של היריעה, הנקי, הודבק לספר. מבחינה אסתטית ראוי היה לעשות להפך ולהציג כלפי חוץ את הצד הנקי של היריעה, אך כפי הנראה מלמד עניין זה שחלק מכורכי הספרים, וגם מבעלי הספרים, לא ראו פגם אסטטי בכתב העברי המופיע בספריהם.

54 ראה פיראני, ספריית אסטנזה, עמ' 224-225; ולהלן פרק שנים עשר, ליד הערה 2.
55 ראה למשל להלן פרק שני, הערה 3 ופרק שביעי, ליד הערות 5-7; תשובות מהר"ם וחבריו, א, עמ' 165-166.

56 ראה למשל להלן, ליד הערות 155-157, 160; להלן, הערה 200; אולשובי-שלנגר, ספר חשבונות; A. Lehnardt, 'Die Einbandfragmente des *Sefer Teruma* des Baruch; bar Isaak aus der Bibliothek des ehemaligen Augustiner-Chorherren-Klosters in Eberhardsklausen bei Trier', A. Rapp and M. Embach (eds.), *Zur Erforschung mittelalterlicher Bibliotheken: Chancen – Entwicklungen – Perspektiven*, Frankfurt am Main 2009, pp. 245-273

57 ראה למשל: לנרד, קטעים בפרנקפורט, עמ' 44. דברים אלו נכונים אף לגבי כתבי יד לא עבריים ששימשו לכריכות; ראה: קר, קטעים באוקספורד, עמ' 224.

כתבי היד שהיו נוחים ביותר לשימושם של כורכי הספרים והנוטריונים היו אלו שנכתבו על קלף דווקא, ובפורמט גדול יחסית.⁵⁸ לעובדה זו משמעות מרחיקת לכת; כתבי היד מסוג זה מכילים בדרך כלל את החיבורים הקלאסיים, האמורים לעמוד ימים רבים על מדף הספרים, לאמור: מקרא ומפרשיו, מחזורי תפילה, התלמוד ומפרשיו וספרי ההלכה הנפוצים. חיבורים אחרים, שהם בדרך כלל נדירים יותר ולפיכך גם מעניינים יותר, נכתבו לרוב בכתבי יד פחות מפוארים, ולכן דווקא הם אינם מיוצגים כראוי בגניזה האירופית. כל שכן שכמעט ואין בגניזה זו טיוטות של חיבורים, תשובות ואיגרות בכתב ידם של המחברים, מסמכים היסטוריים ושאר כתבים בלתי פורמליים, שהגניזה הקהירית כה משופעת בהם.⁵⁹ סוף דבר, גניזת אירופה אמנם אינה מרתקת ומסעירה כאחותה הקהירית, ורובה המכריע מכיל חיבורים הידועים לנו מכבר, אך עם זאת, חשיבותה איננה מבוטלת כלל ועיקר.

חומר הגלם שחביב היה על הנוטריונים – כתבי יד על קלף ובפורמט גדול – יש בו כנראה כדי להסביר עניין נוסף. איטליה של המאה השש עשרה הייתה, כידוע, מקום מפגש של מהגרים מספרד ומאשכנז ושל ילידי איטליה, ולפיכך ניתן היה לצפות כי גם הקטעים הנמצאים בארכיונים באיטליה ישקפו מציאות זו. אך למעשה, חלקם של הקטעים בכתביות אשכנזיות הוא גדול בהרבה מן המצופה. סיכומים ראשוניים וחלקיים מלמדים כי קרוב לחצי מן הקטעים המתגלים באיטליה אשכנזיים הם, הרבה מעבר לחלקם היחסי של יוצאי אשכנז בקרב יהודי איטליה.⁶⁰ ההסבר לכך נעוץ כאמור בחומר הגלם שהועדף על ידי הנוטריונים. מלאכי בית-אריה, שבדק לבקשתי במאגר הנתונים 'ספר-דתא' של מפעל הפליאוגרפיה העברית, מצא כי ככל שכתב היד גדול יותר, כן גדלה הסבירות כי הוא אשכנזי. הבדיקה כללה את כל כתבי היד המתוארכים שנכתבו בכתביות איטלקיות, ספרדיות או אשכנזיות ברחבי העולם היהודי כולו, ואלו הם ממצאיה: חלקם של כתבי היד האשכנזיים בין כתבי היד בפורמט קטן במיוחד (אורך 101–200 מ"מ) הוא כשישית, בין כתבי היד בפורמט בינוני (אורך 201–300 מ"מ) חלקם של כתבי היד האשכנזיים הוא קרוב לשליש, בין כתבי היד בפורמט גדול (אורך 301–400 מ"מ) חלקם הוא כמחצית, ובין כתבי היד בפורמט גדול במיוחד (אורך 401 מ"מ ומעלה) חלקם של כתבי היד האשכנזיים הוא כשלושה רבעים.⁶¹

58 כך הוא גם בכתבי יד לטיניים ששימשו לכריכת ספרים; ראה: פלגרין, קטעים, עמ' 73, 75.
59 לדוגמאות אחדות של מסמכים היסטוריים שהשתמרו בגניזת אירופה ראה להלן, ליד הערות 138–145. וראה להלן פרק תשיעי על חיבור אשכנזי פרי עטו של אחד מבעלי התוספות שאוטוגרף שלו השתמר בגניזת אירופה.

60 ראה: ריצ'לר, תרומת הגניזה האיטלקית, עמ' 49–50; וראה גם פיראני וסאגרדיני, קטלוג צ'ונה, עמ' 14–17. ריצ'לר בדק אוספים אחרים של כתבי יד שנאספו באיטליה בסמוך לאותה תקופה, ומצא כי חלקם של כתבי היד האשכנזיים שם נע בין 20% ל-25% בלבד, ואילו חלקם של כתבי היד האיטלקיים הוא 40%–50%.

61 הטבלה שלהלן מציגה את ההתפלגות שבין כתבי היד העבריים הכתובים על קלף בכתביה

נתונים אלו מלמדים כי נוטריון איטלקי שיצא לחפש כתב יד עברי הכתוב על קלף ובפורמט גדול, מצא בעיקר כתבי יד אשכנזיים. משום כך, קטעי הגניזה המתגלים באיטליה מציגים במידה רבה את הספרייה האשכנזית דווקא.⁶²

ד. שימושים נוספים בכתבי היד העבריים

לפי מצב ידיעותינו כיום נראה כי בארצות מרכז אירופה השתמשו בכתבי היד העבריים כדי לכרוך בהם ספרים דווקא, ואילו באיטליה נוצלו כתבי היד העבריים בעיקר לצורך עטיפת קבצים של מסמכים ארכיוניים, ורק במידה מועטה יותר לכריכת ספרים. נדיר הרבה יותר הוא השימוש בכתבי יד למטרות אחרות, לעתים אף מוזרות. עדויות על שימושים כאלו מצויות גם לגבי כתבי יד שאינם עבריים, ואציין למשל את דבריו של מלומד אנגלי שכתב בשנת 1536 על כתבי יד לטיניים שנלקחו ממנזרים באנגליה ושימשו לצחצוח פמוטות ומגפיים, נמכרו לחנויות מכולת, ועוד כהנה וכהנה.⁶³ מלומד אחר, איש דנמרק, כתב בשנת 1701 על איסוף שיטתי של כתבי יד לטיניים 'שאינם נחוצים' מהקתדרלות כדי שישמשו להצאת זיקוקים בעת חתונה מלכותית שהתקיימה בקופנהגן בשנת 1634;⁶⁴ על איכר דני שתלש 11 דפים מאוירים מכתב יד וקישט בהם את המטבח בביתו;⁶⁵ ועל כתבי יד עתיקים שמשמשים לילדים כמחברות בבית הספר, לחייתים במלאכתם, ועוד שימושים שונים ומשונים.⁶⁶

ספרדית, אשכנזית ואיטלקית, לפי גודל הדף, ובעולם היהודי כולו (ברשימות של מפעל הפליאוגרפיה העברית חסרים נתונים על גודלם של מקצת מכתבי היד, ולכן יש הפרש בין הסכום הרשום בשורה האחרונה ובין סיכומן של ארבע השורות שלפניה):

סך הכל	איטלקית	אשכנזית	ספרדית	הפורמט
235 (100%)	149 (63.4%)	39 (16.6%)	47 (20%)	200-101 מ"מ
567 (100%)	292 (51.5%)	168 (29.6%)	107 (18.9%)	300-201 מ"מ
251 (100%)	77 (30.7%)	123 (49%)	51 (20.3%)	400-301 מ"מ
71 (100%)	11 (15.5%)	55 (77.5%)	5 (7%)	401 מ"מ ומעלה
1638 (100%)	739 (45.1%)	644 (39.3%)	255 (15.5%)	כל הגדלים

62 הנתונים מציגים כאמור את התפלגות כתבי היד האשכנזיים, הספרדיים והאיטלקיים בעולם כולו, שבו חלקם היחסי של כתבי היד האשכנזיים הוא כארבעים אחוז. מכיוון שההתפלגות באיטליה עצמה הייתה שונה (השווה לעיל, הערה 60), יש לשנות את הממצאים בהתאם.

63 John Bale, *The Laboryouse Journey & Serche of John Leylande for Englandes Antiquitees*, ed. W.A. Copinger, Manchester 1895, pp. 18-19

64 השווה לדבריו של ר' נתן נטע הנובר המובאים להלן, ליד הערה 75.

65 E. Petersen, 'Illuminatio. Texts and Illustrations of the Bible in Medieval Manuscripts in the Royal Library, Copenhagen', *Transactions of the International Association of Bibliophiles, XVth Congress 1987*, Copenhagen 1992, pp. 91-96

66 Thomas Broder Bircherod, *Dissertatio epistolaris de causis deperditarum apud*

עדויות דומות – חלקן עדויות מגוף ראשון וחלקן סיפורים שאינני יודע להעריך את מהימנותם – מצויות גם על אודות כתבי יד לטיניים בארצות אחרות. כך, למשל, שומעים אנו על כתבי יד נהדרים מן המאה השתים עשרה ששימשו חייט צרפתי בראשית המאה השבע עשרה;⁶⁷ על כתבים של ההיסטוריון הרומי טיטוס ליוויוס (בן המאה הראשונה לספירה) ששימשו לייצור מחבטי טניס, אף זאת במאה השבע עשרה בצרפת;⁶⁸ על חנווני צרפתי שהשתמש בימי המהפכה הצרפתית בכתבי יד עתיקים כדי לעטוף מִצְרָכֵי מכולת;⁶⁹ ועל ספרן בספריית מנזר בצפון צרפת שתלש בראשית המאה השמונה עשרה אלפי דפים מכתבי היד שהופקדו בידיו ומכרם לחנוונים.⁷⁰ פֶּן נוסף הוא גזירת איורים מכתבי יד עתיקים, כדי למכרם, לתיתם במתנה, לתלותם בסלון הבית ואף כדי להדביקם בתוך כתבי יד אחרים או על גבי כריכתם. שימוש כזה נעשה אפילו בראשית המאה העשרים, על ידי הוצאות ספרים מכובדות שהתגאו בכך שספריהן המודפסים נכרכו בקלף עתיק.⁷¹

עדויות דומות יש בידינו גם על השימוש בכתבי יד עבריים למטרות אחרות, וחלקן קדומות בהרבה מאלו שהזכרתי על כתבי יד לטיניים. אציין כאן ארבעה שימושים כאלו, אך אדגיש כי שימושים אלו הם יוצאים מן הכלל, ואינם תופסים אפילו פרומיל מכלל הקטעים של גזיות אירופה.

Septentrionales & præsertim apud Danos Antiquitatum, in: *Dänische Bibliothec*, IV, Copenhagen and Leipzig 1743, pp. 366-422. תרגום לאנגלית של הקטעים הרלבנטיים מובאים אצל E. Tortzen, 'Medieval Manuscript Fragments in Denmark', E. Petersen (ed.), *Living Words & Luminous Pictures: Medieval book culture in Denmark. Essays*, Copenhagen 1999, pp. 170-171

67 *Mercure de France*, Paris 1725, p. 1164. סיפור נוסף, על כתב יד חשוב של 'מגנה כרטה' ששימש חייט למלאכתו במאה השבע עשרה, הופרך זה מכבר, והוא יכול לשמש דוגמה לזהירות שיש לנקוט בסיפורים מעין אלו, שחלקם לא היו ולא נבראו; ראה: W.Sh. McKechnie, *Magna Carta: A Commentary on the Great Charter of King John*, Glasgow 1914, pp. 166-167

68 B.L. Ullman, *Studies in the Italian Renaissance*, Roma 1973, p. 67

69 E.A. Bégin, 'Histoire des Juifs dans le nord-est de la France', *Mémoires de l'Académie royale de Metz*, 24 (1842-1843), p. 157

70 Ph. Grierson, 'La bibliothèque de Saint-Vaast d'Arras au XIIe siècle', *Revue Bénédicte*, 52 (1940), pp. 120-121

71 ראה: Ch. de Hamel, *Cutting up Manuscripts for Pleasure and Profit*, Charlottesville, 1996 (Sol. M. Malkin Lecture in Bibliography, 11); idem, 'Medieval Manuscript Leaves as Publishers' Wrappers in the 1920s', D. Pearson (ed.), *For the Love of the Binding: Studies in Bookbinding History Presented to Mirjam Foot*, London 2000, pp. 9-11; R.S. Wiecek, 'Folia Fugitiva: The Pursuit of the Illuminated Manuscript Leaf', *The Journal of the Walters Art Gallery*, 54 (1996), pp. 233-254

1. עשיית נעליים. בקינה שנכתבה בעקבות גזרות תתנ"ו כותב הפייטן (שהוא אולי ר' אליעזר בן יואל הלוי, הראבי"ה) על ספרי תורה שהפורעים ('מצורעים') חיללו ועשאו לאוהלים ולמנעלים ('בתי שוקים'):

מתן שעשועים, ספרי תורות ידועים
 נטועים לאהל פרועים, עלי מוטות רקועים
 סוף עשאו כתי שוקים למנעלי רגלי מצורעים
 על אלה אני בוכיה ועיני כמים נובעים.⁷²

עדות נוספת לעניין זה, מאוחרת הרבה יותר (מן המאה השש עשרה לערך), מצויה ברשימה שבכתב יד, בה מספר הכותב:

חייב כל בר ישראל לפדות ספר או תפילין או מזוזה או אפילו אות אחד מיד גוי, ואפילו שיהא בכמה דינרים ואפילו שימכר לעבד, ויפרע הגוי, לפי שהוא מצוה גדול (!) [...] ואני נסיתי בזה הענין, שאני היתי מוכר משי על רגלי לתופרים הגוים, ויום א' מצאתי עלה אחד מספר מלכים, ונתתי ל' דינרים לפדותו מידו, ולא נתנו לי, ועזבתי אותו. ומאותו היום לא ראיתי סימן ברכה, לפי שלא פדיתי אותו מיד הגוי. ואחר בכמה שנים היתי הולך בדרך ופגעתי אחד גוי סנדלר והיה בידו ספר א', והיה חותך אותו ועושה אותו בצמק⁷³ במנעלים, וכשראיתי אותו הלכתי בפחי נפש ובמר לב אל אבי ואמרתי לו כך וכך עושה הסנדלר ספר א', והלכתי עם אבי ופדינו את הספר מיד הגוי בחמשה עשר דינרים. ומאותו היום היה מלכאיתנו (!) בהצלחה ובהרוחה וראינו סימן ברכה, והוסיף השי"ת על מעלתנו מעלת ק' מעלות.⁷⁴

דברים דומים כתב גם ר' נתן נטע הנובר, בתארו את גזרות ת"ח-ת"ט: 'וספרי תורו' קרעו לקרעים ועשו מהם שקי' ומנעלים לרגליהם [...]. ומשאר ספרי קודש עשו גשרים ברחובותיהם, וקצתם לקחו לתחוב בקני השריפ'.⁷⁵ כל העדויות הנזכרות הן מן הספרות, ולא ידוע לי על נעליים כאלו ששרדו עד לימינו אנו. ממילא אינני יכול

72 מתוך הקינה 'הרג רב ויום טבוח בתתנ"ו נגזרה גזרה', נדפסה אצל ש' ברנפלד, ספר הדמעות, ברלין תרפ"ד-תרפ"ו, א, עמ' רט. על זהותו של הפייטן ראה אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 134.

73 המילה מנוקדת בכתב היד והכותב הוסיף בין השיטין: 'לשון ישמעאל הוא'. הכוונה כנראה לדבק (בעברית של ימי הביניים: צמג) שהופק מקלף; ראה: סיראט ובית-אריה, אוצר כתבי יד, כרך ג: תיאורים, מס' 23, הערה 3.

74 כ"י פריס, הספרייה הלאומית héb. 309, דף 199א. כתב היד הוא בכתובה ביוזנית, משנת רמ"א (1481), ורשימה זו נכתבה בזמן מאוחר יותר בדף ריק שנותר בכתב היד.

75 יון מצולה, ונציה ת"ג, דף ד ע"א. והשווה לעיל, ליד הערה 64.

להעריך מה היה היקף השימוש בכתבי יד עבריים בתעשיית הנעליים (ובשימושים דומים).⁷⁶

2. כלי נגינה. מהר"ם מרוטנבורג כתב קינה על פרעות ביהודי גרמניה במאה השלוש עשרה, והוא כותב שם את הדברים האלו:

ואזעק מר בבכי ובאנקה / על כתבי הקדש אשר לא נצלו מן הדלקה [...] טֶכֶס
תורתך ומגלתך אֶפְלָה / לְתַפִּים ומחולות ולְחַרֵּשׁ ברזל נתחללה / עד תם כל
המגלה.⁷⁷

לדברים אלו של מהר"ם נמצא לאחרונה אישוש של ממש, אם כי כנראה מתקופה מאוחרת יותר: בספריית המוזאון הלאומי במיינץ (Landesmuseum, Mainz) נמצאת יריעה אחת מתוך ספר הפטרות, ובה ההפטרות לפרשות שמפינחס ועד עקב. יריעה זו כתובה כמגילה, על צדו האחד של הקלף – בדיוק כמו שמתאר מהר"ם מרוטנבורג! – ונשתמרו ממנה ארבעה טורים. היריעה נחתכה מארבעת צדדיה, כמעט בעיגול, ורק הצד התחתון של היריעה נחתך בצורה ישרה. ניכר היטב שיריעה זו שימשה לעשיית תוף – הצד הריק של היריעה הוצג כלפי חוץ, וניכרות בו היטב מהלומות המתופפים, ואילו הצד הכתוב הוצג כלפי פנים. שלוש פיסות מרובעות קטנות של הקלף נחתכו ממנו, בוודאי כדי להעביר במקומות אלו את החישוקים של התוף.⁷⁸

76 כקוריוז אציין גם את האזהרה שפרסמה הרבנות הראשית בארץ ישראל בראשית ימי מלחמת העולם השנייה שלא להשתמש בגווילי ספרים קדושים לאריוה ושאר צורכי חולין (הארץ, כ' בחשוון תש"א, 21/11/1940, עמ' 4; הסבר מפורט יותר להחלטת הרבנות הובא בעיתון הצופה, בתאריך הנ"ל, עמ' 4: 'בזמן האחרון הרבו להשתמש בנייר מודפס ומשומש בתעשיית השקיות והכיסים. בתל אביב סובבים רוכלים בבתים וקונים את הניר המשומש ועתונים ישנים'), ואת תגובתו הנועזת של י"נ אפשטיין על אזהרה זו, שלא איחרה לבוא: 'מוכרחני לומר ש"אזהרה" זו ועזעה אותי עד נפש, לא פחות מן המעשים המוזעזעים. וכי הגענו עד כאן, שאין בידינו תשובה למעשים כאלה אלא "כוחן" של "אזהרות"? לא "אזהרה" היא תשובה מתאימה לחוליגאנים יהודים אלו אלא מלחמה. מלחמה בכח החוק!' (הארץ, כ"ד בחשוון תש"א, 25/11/1940, עמ' 3). וראה גם 'החלטות ועדת-החקירה', ההד, טז (תש"א), גיליון א-ב, עמ' טז; ר' ב. [=רבי בנימין; שמו הספרותי של יהושע רדלר-פלדמן], 'יריעות מגדיאל', שם, גיליון ג-ד, עמ' ג-יב, טז.

77 ח' שירמן, 'קיינות על הגזרות בארץ ישראל, אפריקה, ספרד, אשכנז וצרפת', קבץ על יד, סדרה חדשה, ג, חוב' א (ת"ש), עמ' מח-מט; גזירות אשכנז וצרפת, עמ' קפא.

78 ראה: A. Lehnardt, 'Hebräische und aramäische Handschriftenfragmente in Mainzer Bibliotheken', *Mainzer Zeitschrift*, 103 (2008), pp. 26-27. לפני שנים אחדות נמצאו בתוף עוגב מפואר דפים מתוך כתב יד לטיני ששימשו לבנייתו. העוגב נמצא בכנסייה שבעיר פרדריקסבורג (Frederiksborg); כ-40 ק"מ צפופית מערבית לקופנהגן, אך הוא נבנה בבבראונשווייג שבגרמניה בשנת 1610, ואז נעשה השימוש בכתב היד הלטיני. ראה: J. Raasted and G. Tortzen, 'Psalterium Compenianum', S. Giversen and I. Giversen

3. עשיית פסלים. עניין זה, שהוא בוודאי מזעזע עוד יותר מקודמיו, מתועד בשני פסלים שנשתמרו עד היום. האחד, פסל של מריה וישו משנת 1350 בערך, שמצוי בכנסייה שבדרום גרמניה. שתי השוקיים של ישו נעטפו בקלף מתוך ספר עברי, אך בזמן כלשהו הוסר הקלף, ועל רגלי הפסל נותרו רק שרידי הדיו. ניתן עתה לקרוא את הטקסט העברי שהיה כתוב על גבי הקלף רק באמצעות ראי, אך קשה למדוי לזהות אותו באמצעות צילומים, משום שהקימור של השוק מעוות את התמונה. בחינה מדוקדקת שערכה גב' מרגרט בוקמן העלתה כי הטקסט שעל השוק הימנית הוא ספר תהלים, ומסתבר אפוא כי גם הטקסט שעל השוק השמאלית הוא מספר זה.⁷⁹ ממצא דומה התגלה בפסל נוסף בגרמניה, אף הוא מן המאה הארבע עשרה. פסל זה עטוף גם הוא בקלף הכתוב עברית – במקרה זה, מתוך סידור.⁸⁰

4. תמונות. התייעוד היחיד שיש בידי על שימוש בכתבי יד עבריים לציור תמונות – ולצורך זה השתמשו בספרי תורה דווקא, שצדם האחורי נקי – הוא מן המאה העשרים. בשנת 2011 נמצאו בבית דירות בטיבינגן שבגרמניה תמונות פורטרט של אביו של הבעלים הקודמים של הדירה, שהיה קצין נאצי, ושל אשת הקצין. תמונות אלו צוירו על שתי יריעות שנגזרו מספר תורה, שבוודאי נבזו מאחת הקהילות באירופה. התמונות, שנמסרו למוזאון בשטוטגרט, הושאלו למוזאון היהודי בקרקוב והן מוצגות שם בתערוכה.⁸¹

ה. בין גניזת אירופה לגניזת קהיר

יש דמיון מסוים בין גניזת קהיר לזו שבאירופה, אך ההבדלים בין שתיהן גדולים מן המשותף. גניזת קהיר היא אכן גניזה במשמעה המקורי, כלומר שרידים בלים של

(eds.), *Kunsten og Kaldet: Festschrift til biskop Johannes Johansen 4. marts 1990*, Herning 1990, pp. 165-183

79 ראה: F. Hofmann, 'Ein Vesperbild des 14. Jahrhunderts in Watterdingen', *Hegau: Zeitschrift für Geschichte, Volkskunde und Naturgeschichte des Gebietes zwischen Rhein, Donau und Bodensee*, 53 (1996), pp. 91-112; M. Boockmann, 'Ein Psalm an ungewöhnlichem Ort: Hebräische Schriftzeichen an der Christusfigur des gotischen Vesperbilds in Watterdingen', *ibid.*, 64 (2007) [Jüdische Kultur im Hegau und am See], pp. 37-38. הופמן דן בטקסט העברי בעמ' 104-108. תודתי לפרופ' אנדראס לנרד שהודיעני על ממצא זה ולגב' בוקמן ששיתפה אותי במסקנותיה.

80 ראה: H. Westhoff, 'Die Wiederentdeckung der Originalfassung zweier Skulpturen des 14. Jahrhunderts', *Maltechnik – Restauero: Internationale Zeitschrift für Farb- und Maltechniken, Restaurierung und Museumsfragen*, 87,3 (1981), pp. 143-153

81 ראה: <http://blogs.timesofisrael.com/the-other-side-of-the-torah> וכן <http://jasonfrancisco.net/on-the-other-side-of-the-torah>. תודתי לפרופ' אנדראס לנרד שהסב את תשומת לבי למקרה זה.

כתבי יד שנגנזו על ידי בעליהם כדי לשמרם בקדושתם. גניזת קהיר לימדתנו על האינטנסיביות של חיי הרוח של יהודי המזרח, על כתבי היד הרבים שבלו מרוב שימוש ועל ההקפדה היתרה בכבוד ספרים, עד שכל בדל נייר שיש בו אותיות עבריות נטמן בזהירות בחדר הגניזה. לעומת זאת, בגניזת אירופה משתמשים אנו במונח 'גניזה' בהשאלה בלבד, וגניזה זו משקפת את ההפך הגמור – את הזלזול בכתבי יד שרווח באירופה בשלהי ימי הביניים ובראשית העת החדשה.

אך ההבדל בין שתי הגניזות הוא מהותי יותר. הגניזה הקהירית חשפה בפנינו עולם תרבותי שכמעט נכחד, שכן ספריותיהם של אנשי מצרים והארצות הסמוכות לה – ובהן מחזורי תפילה, פירושי תלמוד וספרי הלכה, אלפי מכתבים ותעודות, ועוד ועוד – אבדו כמעט כולם, ולא הגיעונו משם אלא מעט כתבי יד שלמים. משום כך, גרמה הגניזה הקהירית למהפכה של ממש בתחומים מסוימים של מדעי היהדות. שונה ממנה גניזת אירופה, המקבילה בעיקרה למאות רבות של כתבי יד שנשתמרו מאותה תקופה, ועל כן חידושיה מעטים יחסית. בצדו של חסרון זה, יתרון לה לגניזה האירופית. גניזת קהיר שימרה לנו בעיקר את הספרים שהגיעו לעיר אחת בלבד, ואילו גניזת אירופה מביאה לנו את שרידי ספריותיהן של עשרות רבות של קהילות בארצות מרכז אירופה, ובכך היא מציגה תמונה תרבותית מקיפה של יהדות מרכז אירופה בשלהי ימי הביניים ובראשית העת החדשה.

שתי הגניזות מביאות לנו שרידים קטועים ומפוזרים מתוך כתבי יד, ועל כן נוטים מהדירים וחוקרים לצרף לדיון אחד את השרידים משתי הגניזות. הערבוב בין גניזת קהיר לגניזת אירופה גורם לבעיות שונות. יש המציינים קטעים מגניזת אירופה כאילו הם מגניזת קהיר⁸² (ולעתים רחוקות גם להפך: מציינים קטעים מגניזת קהיר כאילו הוצאו מכריכות של ספרים);⁸³ יש מהדירים שנהיר להם ההבדל בין שתי הגניזות, אך הם מביאים קטעים משתי הגניזות תחת סימן דומה;⁸⁴ ויש מהדירים שנוהרו כראוי

82 כגון הקטע האשכנזי מאוסטריה שנכלל בתוך 'שרידי ויקרא רבה מגניזת מצרים' (מדרש ויקרא רבה, ה, עמ' 4 [טופס ד], 17-16, 23-26, 45-47. במקצת הטפסים כתוב בשער הנספח רק 'שרידי ויקרא רבה', ותו לא); וכן קטע אשכנזי באוקספורד של הסכוליון למגילת תענית שתואר בטעות כקטע מגניזת קהיר (ראה מה שכתב בזה זוסמן, שרידי תלמוד, עמ' 24 [=הנ"ל], אוצר, כרך מבואות ומפתחות, עמ' 24]. על קטע זה ראה עוד להלן, ליד הערה 165).

83 ראה מה שהעיר י' זוסמן, 'שרידי תלמוד בגניזה', תעודה, א (תש"ם), עמ' 30, הערה 42 (=הנ"ל), אוצר, כרך מבואות ומפתחות, עמ' 21, הערה 42; מ"ב לרנר, 'שרידי הגניזה שבספריית מינכן', עלי ספר, כ (תשס"ט), עמ' 118-119.

84 כגון ג' ג' ג', המקובל בדקדוקי סופרים השלם, מהדורת מכון התלמוד הישראלי השלם; ראה דברי זוסמן, שם, עמ' 27, הערה 34 (=הנ"ל), אוצר, כרך מבואות ומפתחות, עמ' 19, הערה 34). מאז פרסומו הראשון של פרק זה (ראה לעיל, בהערת הפתיחה לפרק) מקפידים העורכים של דקדוקי סופרים השלם לתת סימן נפרד לכל אחת מהגניזות; קטעים מגניזת קהיר מובאים שם תחת הסימן ג (=גניזה), וקטעים מגניזת אירופה תחת הסימן כ (=כריכות); ראה: דקדוקי סופרים השלם, גיטין, א, עמ' 40, ושם עמ' 25-26, 29-30, 55-63.

בדבריהם וציינו כהוגן כי הם מפרסמים קטעים מכריכות ספרים שנמצאו בגניזת אירופה, ואף על פי כן טעו חכמים בדבריהם מתוך אשגרה וסברו כי לפנייהם קטעים מגניזת קהיר.⁸⁵ בעיה קשה עוד יותר קיימת בספריות המחזיקות הן קטעים מגניזת קהיר והן קטעים מגניזת אירופה, ולעתים הם אפילו נאספו לתיק אחד, קטע מגניזת קהיר לצד קטע מגניזת אירופה.⁸⁶ עניין זה מטעה עד מאוד, ויש לנהוג בו זהירות יתירה: גניזת קהיר לחוד וגניזת אירופה לחוד.

עם זאת, יש להצביע גם על מקרה יוצא דופן, של קטע מגניזת קהיר שהתגלגל לגניזת אירופה. כוונתי לכ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Mic. 10719, המכיל קטע של תלמוד בבלי (ראש השנה ב ע"א-ע"ב) בכתיבת ידו המפורסמת של ר' יוסף ראש הסדר,⁸⁷ כתיבה המוכרת לנו היטב מעשרות רבות של קטעים בגניזת קהיר. אין ספק כי גם קטע זה מוצאו בגניזת קהיר, אך למרבה הפלא הוא הוסר מכריכתו של ספר נדפס – בבלי מסכת שבת, דפוס קושטא [שמ"ג-שנ"ה].⁸⁸ כפי הנראה נכרך הספר על אדמת מצרים,⁸⁹ וכורך הספרים נטל למלאכתו דף אחד מתוך גניזת קהיר. נמצא שדף בודד זה 'זכה' להיות הן בגניזת קהיר והן בגניזת אירופה.

ו. תולדות המחקר

מלומדים נוצרים בודדים עמדו כבר באמצע המאה החמש עשרה על חשיבותם של הקטעים מכתבי יד עבריים המצויים בכריכות הספרים,⁹⁰ ומחקר אקראי של קטעים אלו כבר בשליש האחרון של המאה השמונה עשרה, סמוך למדי לזמן בו פסקו

85 ראה הערתו של וילהלם, קטעים ממדרש תנחומא, עמ' 61.

86 אציין למשל את הספרייה הלאומית והאוניברסיטאית בשטרסבורג, שיש בה אוסף נכבד של קטעים מגניזת קהיר, אך גם קטעים לא מעטים מגניזת אירופה (חלקם לפחות נמצאו בכריכות של אינקונבולות שתרמה עיריית קולמאר לספרייה בשטרסבורג בסוף המאה התשע עשרה; ראה: קוגל, ספר הפטרות, עמ' 43-44). כך, לדוגמה, כרך 4109 שבספרייה זו מכיל ארבעה קטעים שמוצאם בוודאי בגניזת קהיר, אך גם קטע אחד (4109/3), ובו פירוש רש"י למסכת סנהדרין שצורתו מעידה עליו כמאה עדים שמוצאו בגניזת אירופה. כל הקטעים שבשטרסבורג, ובכללם גם הקטעים שמגניזת אירופה, נכללו ב'פרויקט פרידברג לחקר הגניזה'.

87 ראה זוסמן, אוצר, ב, עמ' 570, מס' 6152.

88 על דפוס זה ראה: א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים תשכ"ז, עמ' 133, מס' 207; י' הקר, 'דפוס קושטא במאה השש-עשרה', ארשת, ה (תשל"ב), עמ' 491-492, מס' 206-220.

89 בתי דפוס רבים נהגו למכור את ספריהם ללא כריכה, ומלאכת הכריכה הייתה מוטלת על קונה הספר. כך בוודאי נהגו המדפיסים גם במהדורה זו של התלמוד שנדפסה בקושטא, שכן בכרך הראשון הם כתבו במפורש כי הקונים יקבלו את הספר קונטרסים קונטרסים (ראה יערי, שם, עמ' 131, מס' 205. תודתי לפרופ' יוסף הקר על עזרתו בבירור נקודה זו).

90 ראה: קאמפניני, המודעות לכריכות הספרים, עמ' 13-22.

כורכי הספרים והנוטריונים לפגוע בצורה ברוטלית בכתבי יד. היבראיסטים נוצרים היו הראשונים שעמדו על חשיבותם של קטעים שמצאו בתוך כריכות ספרים בספריות שונות בגרמניה, והקדישו דיונים מיוחדים לנוסח המקרא העולה מהם.⁹¹ התעניינותם של חוקרים בקטעים שנמצאו בכריכות הספרים נמשכה גם במהלך המאה התשע עשרה. מחברי קטלוגים של כתבי יד בספריות גרמניה השונות כללו בהם גם קטעים עבריים בודדים שיצאו מתוך כריכות הספרים ותיארום כמידת יכולתם.⁹² הפניית תשומת הלב אף אל קטעים עבריים שאינם קטעי מקרא הביאה לעתים לטעויות גסות, וטעויות אלו הן כנראה שעוררו חוקרים יהודים להתעניין בקטעים אלה.⁹³ כמאה שנים עברו מאז ראשית ההתעניינות המדעית בקטעי המקרא שבכריכות הספרים ועד שחוקרים יהודים החלו לפרסם קטעים מגניזת אירופה. הפרסום הראשון הידוע לי היה בשנת 1863, כשנמצאו בארכיון העירוני בווינה שישה דפים מכתב יד של התלמוד הבבלי.⁹⁴ מיד לאחר מכן ההדיר ה' יולוביץ מקניגסברג קטע מפירוש רש"י לדניאל

91 ראה למשל: J.D. Michaelis, *Orientalische und Exegetische Bibliothek*, Frankfurt am Mayn 1771-1789, II, pp. 196-209; IV, pp. 239-257; VI, pp. 244-247; VIII, pp. 205-217; XII, pp. 101-111; XIII, pp. 167-178. ביבליוגרפיה של הפרסומים הראשונים במאה השמונה עשרה מצויה אצל: H.F. Köcher, *Nova Bibliotheca Hebraica secundum ordinem Bibliothecae Hebraicae Io. Christoph. Wolfii disposita, analecta literaria huius operis sistens*, II, Iena 1784, pp. 35-36. וראה קאמפניני, המודעות לכריכות הספרים, עמ' 22-25.

92 כגון: J. Gildemeister, *Catalogus librorum manu scriptorum orientalium in bibliotheca academica Bonnensi servatorum*, Bonn 1864-1876, p. 106 בכריכות הספרים קטע מפירוש לספר איוב ופרסמו בחוברת מיוחדת: *Bruchstücke eines rabbinischen Hiob-Commentars*, Bonn 1874 במאמר אחר תיאר גילדמייסטר מספר קטעי תלמוד בבלי שמצא בכריכות, ראה: *Magazin für die Wissenschaft des Judenthums*, 9 (1882), pp. 175-176 (וראה זוסמן, אוצר, ב, עמ' 833, מס' 8756-8757).

93 ראה: H. Ewald, 'Über ein Bruchstück Hebräischer Handschrift in Wolfenbüttel', *Nachrichten von der G.A. Universität und der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, 21 (1860), pp. 209-223 (והשווה עתה לתיאורו הנכון של הקטע אצל שטריל ורות, כתבי יד עבריים, עמ' 410-411, מס' 656). התגובות למאמרו של אולד ולשיבושים שבו לא איחרו לבוא, ראה: A. Geiger, 'Das Studium der nachbiblischen Literatur unter den Christen, II', *HB*, 3 (1860), pp. 77-79; J. Caro, *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, N.N. (1860), pp. 588-590; *ibid.*, pp. 648-649. וראה אגרותיו של צונץ בעניין זה: Glatzer, *Leopold Zunz*, Tübingen 1964, pp. 407, 410

94 G. Wolf, 'Ein archäologischer Fund', *MGWJ*, 12 (1863), pp. 72-75 (הקטעים נמצאים עתה בספרייה הלאומית בווינה, Cod. hebr. 184-185 [שוורץ 47-48]; וראה זוסמן, אוצר, א, עמ' 6, מס' 42-41). קטעים אחדים של תלמוד בבלי שנתגלו בכריכות הספרים נזכרו כבר שנים אחדות קודם לכן, אך הם לא פורסמו, ראה: תלמוד בבלי מסכת ברכות עם תרגום אשכנזי, מהדורת א"מ פינר, ברלין תר"ב, הקדמה, עמ' 10, בהערה (קטע מתלמוד בבלי מסכת זבחים, בספריית האוניברסיטה בברסלאו; ראה זוסמן, אוצר, ב, עמ' 756, מס' 8017);

ועזרא שמצא בכריכה של ספר, והוציאו לאור בחוברת מיוחדת לכבוד יובל השבעים של צונץ בשנת 1864,⁹⁵ ושנתיים לאחר מכן פרסם יולוביץ מאמר נוסף ובו שינויי נוסח לתלמוד הבבלי (מסכתות מכות ושבועות) מתוך קטע כריכה.⁹⁶ בשנים הבאות נתרבו החכמים שעסקו בכריכות הספרים. מקצתם דנו בקטעים שהגיעו לידם בדרך מקרה,⁹⁷ ואחרים מצאו קטעים של חיבורים תוך כדי עיסוק בההדרתם על פי כתבי יד שלמים.⁹⁸ חכמים אחרים, ששקדו באותן שנים על הכנת קטלוגים לאוספים של כתבי יד, כללו בהם גם את הקטעים שבכריכות והקדישו להם תשומת לב שווה.⁹⁹ פירותיה הראשונים של גניזת אירופה לא היו מרובים, וממצאיה לא שלהבו את דמיונם של החוקרים. ככלות הכול, באותן שנים שבהן נחשפו הקטעים הראשונים בכריכות הספרים עדיין מצויים היו באירופה אלפי כתבי יד שלמים שטרם נחקרו

הנ"ל, רשימת ותוכן כתבי יד הקדושים הנמצאים בבית ועד לחכמים... בעיר אדעסא, אודסה תר"ה (כתבי היד והקטעים הרשומים שם מצויים היום בספרייה הלאומית בסנקט פטרבורג, אוסף Yevr. I C; וראה זוסמן, אוצר, ב, עמ' 806, מס' 8522). קטעים נוספים של תלמוד בבלי הוזכרו לברכט, ואף הם בשמו של פינר, ראה: F. Lebrecht, 'Handschriften und erste Ausgaben des Babylonischen Talmud', *Wissenschaftliche Blätter aus der Veitel Heine Ephraim'schen Lehranstalt (Beth ha-Midrash) in Berlin*, Berlin 1862, pp. 82, 87. קטעים אחרים שהיו בידי פינר שמורים היום בספריית המדינה במינכן, ראה שטריל ורות, כתבי יד עבריים, עמ' 287.

95 1864 Koenigsberg, שארית רש"י; H. Jolowicz, וראה ביקורתו של י"י קאבאק, ישרון, ה (תרכ"ה), עמ' קז-קי.

96 [H.J.] Jolowicz, 'Bruchstücke aus dem babyl. Talmud, aufgefunden in der königlichen Bibliothek zu Königsberg in Preussen', *Forschungen des wissenschaftlich-talmudischen Vereins*, Nr. 9-10, pp. 143-145, 163-164 (*Beilagen zu Ben Chananja*, 1) [1866], Nr. 43 and 10 [1867], Nr. 9. גורלו של קטע זה איננו ידוע; ראה זוסמן, אוצר, ב, עמ' 832, מס' 8750.

97 כגון ברלינר (לעיל, הערה 49); וכן קטעי תלמוד שנמצאו בקרימסמינסטר שבאוסטריה ופורסמו על ידי ש' האממערשלאג, 'נוסחאות ע"פ שרידי כ"י מתוך גמרות כתובות קודם שנת ה"א ר", בית תלמוד, א (תרמ"א), עמ' 185-187, 224-222, 282-280 (וראה זוסמן, אוצר, א, עמ' 25, מס' 211-214. קטעים נוספים של אחד הטפסים שתוארו שם מצויים בספריות אחרות באוסטריה, ראה זוסמן, שם, מס' 214).

98 כגון קטע תוספתא שמצא מ"ש צוקרמנדל תוך כדי עיסוקו בההדרת התוספתא, ראה מאמרו: 'Erhaltene Trümmer eines dritten Toseftacodex', *Das Jüdische Literaturblatt (Beilage zur Israelitischen Wochenschrift)*, 7 (1878), pp. 78, 82. צוקרמנדל הביא שינויי נוסח מקטע זה גם במהדורתו לתוספתא, ראה הערתו בראש סדר נזיקין. הקטע הנזכר מצוי כעת בספריית שוקן בירושלים (ראה זוסמן, אוצר, ב, עמ' 739, מס' 7874), וצילומו נמצא בראש תוספתא נזיקין, מהדורת ליברמן.

99 S. Kohn, 'Die hebräischen Handschriften des ungarischen Nationalmuseums in Budapest', *Magazin für die Wissenschaft des Judenthums*, 4 (1877), pp. 98-100 שטיינשניידר, קטלוג ברלין, I, עמ' 13-15, מס' 34 (על הקטע של פירוש למקרא שתואר שם באריכות ראה להלן פרק חמישי).

וטרם קוטלגו. חכמים שהקדישו את כוחם ומרצם לחקר כתבי יד נתנו דעתם, ובצדק, לכתבי היד השלמים, ולא לשברי השברים העולים מכריכות הספרים. לא ייפלא אפוא כי חוקרים, ואפילו מן השורה הראשונה, לא מצאו עניין מיוחד בקרעי הדפים שבגניזת אירופה ופטרום כלאחר יד.¹⁰⁰ גם כשנתגלו בסוף המאה התשע עשרה בטרייר שבגרמניה כשלוש מאות קטעים, ובהם גם שרידים חשובים של כמה חיבורים נדירים,¹⁰¹ עדיין לא קיבל מחקר גניזת אירופה את התאוצה הראויה. בדיוק באותן שנים התגלתה גניזת קהיר, על כל העושר הגדול הטמון בה. גניזה זו משכה את מרבית תשומת הלב של חוקרי מדעי היהדות, האפילה על גניזת אירופה ושוב דחתה את העיסוק בה. רק לאחר שנים רבות, בשנת 1912, נעשה ניסיון מקיף ראשון לחשוף את כל הקטעים המסתתרים בכריכות הספרים שבספרייה אחת ולתארם בצורה מסודרת. מפעל זה נעשה בספרייה הלאומית בווינה, ביוזמתם של י"נ אפשטיין וא"ז שוורץ, ותוצאותיו הברוכות – מאות קטעים – נרשמו בנספח לקטלוג של כתבי היד העבריים שבספרייה זו.¹⁰² חמישים שנה נוספות חלפו עד שבשנות השישים והשבעים של המאה העשרים נתפרסמו קטלוגים נוספים לחלק ניכר מן הקטעים הנמצאים בספריות שבגרמניה,¹⁰³ בהונגריה¹⁰⁴ ובספריות נוספות באוסטריה,¹⁰⁵ ובכך כמעט נשלם תיאורם השיטתי של הקטעים שהיו ידועים באותה שעה בשלוש ארצות אלו.

100 ראה למשל דברי צונץ שהובאו אצל וילהלם, קטעים ממדרש תנחומא, עמ' 62. J. Bassfreund, 'Über ein Midrasch-Fragment in der Stadt-Bibliothek zu Trier', 101 *MGWJ*, 38 (1894), pp. 167-176, 214-219; idem, 'Hebräische Handschriften-Fragmente in der Stadtbibliothek zu Trier', *ibid.*, 39 (1895), pp. 263-271, 295-302, על חשיבותם של הקטעים שבטרייר ראה גם זוסמן, שרידי ירושלמי; הולנדר, טרייר.

102 שוורץ, קטלוג וינה, עמ' 240-248, וראה שם במבוא, עמ' xvi, ובהשלמות שבעמ' xx. בדיקות חוזרות שנעשו בשנים האחרונות בספרייה הלאומית בווינה העלו כמות נכבדה של קטעים נוספים. אפשטיין עצמו פרסם מהקטעים שמצא בווינה שרידים חשובים מספרות הגאונים; ראה להלן, הערה 167. אפשטיין המשיך לחפש בכריכות של ספרים גם בשבתו בירושלים; ראה מיכל אפשטיין, 'פרופסור יעקב נחום אפשטיין ז"ל: ביוגרפיה', עבודת גמר בבית הספר התיכון בקיבוץ יבנה, תשמ"ד, עמ' 58. וראה גם שם, עמ' 18, על העתקות של קטעי ראבי"ה שעשה אפשטיין בשבתו בווינה. וראה גם לעיל, הערה 76.

103 שטרודל ורות, כתבי יד עבריים. חלק ניכר מן הקטעים שבגרמניה נרשמו בקצרה כבר על ידי נ' אלוני וד"ר לוינגר, רשימת תצלומי כתבי-היד העבריים במכון, א, ירושלים תשי"ז.

104 A. Scheiber, *Hebräische Kodexüberreste in Ungarländischen Einbandstafeln*, Budapest 1969 (עם פקסימילות). לסקירה על הספר ראה: ד"ר לוינגר, קרית ספר, מה (תש"ל), עמ' 49-51. עשרים מן הקטעים תוארו קודם לכן במאמרו של שייבר: 'Medieval Hebrew Manuscripts as Binding Boards in the Libraries and Archives of Hungary', *The Joshua Bloch Memorial Volume*, New York 1960, pp. 19-28. עשרים קטעים חדשים, שלא נכללו בספר הנזכר, תוארו על ידי שייבר במאמר אחר: 'Weitere hebräische Handschriftenfragmente in Ungarländischen Einbandstafeln', G. Nahon and C. Touati

פרק חדש בתולדות הגניזה האירופית החל לפני כיוכל שנים, ביזמה משותפת של המכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבספרייה הלאומית בירושלים ושל מפעל המשנה שליד האקדמיה הישראלית הלאומית למדעים. יזמה זו החלה בצילום כל הקטעים הידועים בגרמניה ובאוסטריה ובקטלוגם, והתפתחה עד מהרה לחיפוש שיטתי אחר קטעים נוספים המצויים בעשרות ספריות, מנזרים וארכיונים בארצות מרכז אירופה. חיפושים אלו אינם דומים לחיפושים שנעשו כעשרים שנה קודם לכן על ידי המכון לתצלומי כתבי יד עבריים אחר כתבי יד הפזורים במאות ספריות בעולם. כאן התבקשו הספריות והארכיונים – שברובם אינם מחזיקים כלל בכתבי יד עבריים שלמים – לפתוח את כריכות הספרים ואת עטיפות המסמכים הנוטריוניים כדי לבדוק אם מסתתרים בתוכם שרידים של כתבי יד, ובכך לגרום לפגיעה של ממש באוצרות השמורים עמם. למרות הקשיים, הניבו חיפושים אלו פירות מפתיעים.

ההפתעה הגדולה ביותר הייתה באיטליה, שבה נודעו עד לאותה שעה רק קטעים ספורים.¹⁰⁶ בשנות השבעים והשמונים של המאה העשרים החלו כמה מלומדים איטלקים וישראלים, בראשותו של פרופ' יוסף ברוך סרמוניטה המנוח, לבדוק באופן שיטתי את ארכיוני איטליה, ולאחר פטירתו של סרמוניטה המשיך פרופ' מאורו פיראני במלאכה זו במרץ רב. הממצאים שנתגלו באיטליה עלו על כל הציפיות. לפי שעה נמצאו שם כ־13,000 קטעים, פי כמה וכמה ממה שנמצא בכל הארצות האחרות במרכז אירופה, ועוד היד נטויה.¹⁰⁷ רק חלק קטן מהקטעים שנמצאו באיטליה שימשו לכריכת ספרים (כמקובל בגרמניה, באוסטריה ובהונגריה), ורובם הגדול שימשו לעטיפת תיקים ארכיוניים. הסריקה הנרחבת שנעשתה בשנים האחרונות בארכיוני איטליה תוארה על ידי מאורו פיראני, שהציג בהרחבה את ההישגים וגם את הקשיים.¹⁰⁸

(eds.), *Hommage à Georges Vajda, Études d'histoire et de pensée juives*, Louvain 1980, pp. 569-577

105 שוורץ, לוינגר ורות, קטלוג אוסטריה, עמ' 80-109 (167 קטעים). וראה שם עמ' 111 על כארבעים קטעים נוספים הפזורים בספריות שונות באוסטריה שלא נכללו בכרך זה). מרבית הקטעים שבאוסטריה נרשמו אף הם בקצרה על ידי אלוני ולוינגר (לעיל, הערה 103).

106 כגון: U. Cassuto, 'Frammenti ebraici in archivi notarili', *Giornale della Societa Asiatica Italiana*, 27 (1915), pp. 147-157
אלו ראה גם: קאסוטו, היהודים בפירינצי, עמ' 74, הערה 75; זוסמן, אוצר, א, עמ' 60, מס' 463; פריימן, קטע ירושלמי (ראה להלן, הערה 204). קטעים אחרים שנמצאו באיטליה עד אמצע שנות השבעים של המאה העשרים אינם בעלי חשיבות, ואין זה מפתיע שלא עוררו עניין; ראה: סאבאטיני, קטעים בפסקוקוסטנצו (ראה להלן, הערה 195); A. Toaff, 'A proposito di una pergamena ebraica recentemente ritrovata ad Assisi', *La Rassegna Mensile di Israel*, 42 (1976), pp. 144-148

107 ראה: פיראני, ספריית אסטנזה, עמ' 218-219; פיראני וסאגרדיני, קטלוג צ'ונה, עמ' 8.

108 ראה: פיראני, גניזת איטליה. לרשימה מפורטת של ארכיוני איטליה שנמצאו בהם קטעים עבריים ומספר הקטעים שנמצאו בכל ארכיון ראה: M. Perani, 'I frammenti ebraici

הקטעים שנמצאו בכמה מן הארכיונים באיטליה, ובעיקר באלו שבהם נתגלו רק קטעים מועטים יחסית, תוארו בשורה ארוכה של מאמרים, פרי עטם של החוקרים שעסקו בחשיפת הקטעים.¹⁰⁹ בשנים האחרונות נעשה מאמץ לתאר גם את הקטעים המרובים שנמצאו בארכיונים העשירים יותר (מנקודת המבט של מצאי הקטעים העבריים), והפרות הראשונים של מאמץ זה – קטלוגים מפורטים של מאות קטעים שנמצאו בכמה ארכיונים חשובים – הופיעו בשנים האחרונות.¹¹⁰ קטלוגים נוספים נמצאים בשלבים שונים של הכנה, ויש לקוות כי לא ירחק היום עד שיראו אור. בעקבות ההצלחה הגדולה של חיפוש הקטעים על אדמת איטליה, החל בראשית שנות התשעים של המאה העשרים פרויקט דומה באוסטריה. מטרת פרויקט זה, שתחילתו בשיתוף פעולה בין פרופ' פרדיננד דקסינגר מווינה ופרופ' יעקב זוסמן מירושלים, היא להכין רשימה מלאה של קטעי הכריכות באוסטריה, לצלמם ולקטלגם. במסגרת פרויקט זה, שבראשו עומדת היום פרופ' מרתה קייל, כבר תועדו למעלה מ-1,300 קטעים (בנוסף למאות הקטעים השמורים בספרייה הלאומית בווינה), ואף הוקם אתר אינטרנט משוכלל, שבו מובאים תיאורים של הקטעים וכן צילומים שלהם.¹¹¹

פרופ' אנדראס לנרד טורח רבות בשנים האחרונות בחיפוש ובקטלוג קטעים עבריים על אדמת גרמניה, ובעבודה מאומצת כבר מצא כאלף קטעים בכל רחבי גרמניה. לנרד שוקד על קטלוג ותיאור הקטעים, וכבר פרסם מחקרים רבים עליהם.¹¹²

scoperti in Italia: censimento degli archivi e bibliografia aggiornati al 1998', idem (ed.), *La Genizah italiana*, Bologna 1999, pp. 285-293

109 לרשימה מפורטת של המחקרים העוסקים בגניזת איטליה, למן ראשית המאה העשרים, ראה: לנרד, *ביבליוגרפיה*, עמ' 349-359. לרישום מפורט של מרבית הקטלוגים של גניזת איטליה, קטנים כגדולים, ראה ריצ'לר, *מורה דרך*, עמ' 99-101 (ויש להוסיף שם: לוצטו, קטעים בוויטרבו).

110 ראה: פיראני, קטלוג נונאנטולה; פיראני וקאמפניני, קטלוג בולוניה; פיראני וקאמפניני, קטלוג הארכיון העירוני במודינה; פיראני וקאמפניני, קטלוג מודינה וקורג'יו (לסקירה על קטלוג זה ראה ש' עמנואל, 'ספריותיהם של יהודי מודינה במאה הי"ז', פעמים, 86-87 [תשס"א], עמ' 327-330); פיראני ובארלדי, קטלוג ארכיון המדינה במודינה; פיראני וסאגראדיני, קטלוג צ'ונה; סרמוניטה ופומאגאלי, קטלוג פיזארו; P.F. Fumagalli and B. Richler, *Manoscritti e frammenti ebraici nell'Archivio di Stato di Cremona*, Roma 1995

111 כתובתו של האתר: <http://hebraica.at>. על הפרויקט ראה: J.M. Oesch and A. Haidinger, 'Genizat Austria: Zwischenbericht zum Projekt "Hebräische Handschriften und Fragmente in österreichischen Bibliotheken"', *Fragmenta Hebraica Austriaca*, J. Oesch, 'Genizat Austria: The "Hebrew Manuscripts and Fragments in Austrian Libraries" Project', *Genizat Germania*, pp. 11-31 (נוסח אנגלי מקוצר של המאמר: Hebrew), pp. 317-328.

112 לרשימת הפרסומים של לנרד בתחום זה ראה, A. Lehnardt and J. Olszowy-Schlanger,

בעקבות הפעילות המוצלחת בשלוש ארצות אלו – איטליה, אוסטריה וגרמניה – הצטרפו בשנים האחרונות חוקרים רבים אחרים לחיפושים אחר קטעים עבריים בשורה של מדינות באירופה, ואף הם חושפים ומקטלגים קטעים לרוב.¹¹³ צילומיהם של רובם המוחלט של הקטעים שנתגלו בארצות אירופה מרוכזים במכון לתצלומי כתבי יד שבספרייה הלאומית בירושלים, וצוותו אף משתתף בזיהויים ובקיטלוגם. בקטלוג הממוחשב של המכון מקוטלגים אלפים רבים של קטעים, מכל רחבי אירופה, ובהם גם מאות קטעים שטרם תוארו עד כה בקטלוגים שבדפוס.¹¹⁴

ז. חידושיה של גניזת אירופה ותרומתה למחקר

הזכרתי לעיל כי מרבית הקטעים המתגלים בגניזת אירופה הם דווקא מן החיבורים שהיו נפוצים בשלהי ימי הביניים במרכז אירופה, לאמור: מקרא ומפרשיו, מחזורי תפילה, תלמוד ומפרשיו המקובלים וספרי ההלכה הנפוצים.¹¹⁵ מרבית חיבורים אלו כבר מצויים בידינו הן בדפוס והן בעשרות כתבי יד שלמים, ועל כן חידושיה של גניזת אירופה אינם מרובים. עם זאת, יש בכוחה של גניזה זו לחדש דבר בכמה וכמה תחומים.

1. חיבורים שאבדו

גניזת אירופה שימרה לנו שרידים מתוך קבוצה נכבדה של חיבורים שאבדו מאתנו ואינם מצויים בידינו בשום כתב יד שלם. מקצת מאותם חיבורים היו ידועים לנו מכבר, מתוך ציטוטים של חכמים בימי הביניים, ואילו על קיומם של חיבורים אחרים לא ידענו כלל קודם שנתגלו בגניזת אירופה. אציין כמה דוגמאות לחיבורים כאלה.

- ספרות חז"ל. חיבורים אבודים של חז"ל (כגון מכילתא דרשב"י או ספרי זוטא) לא נמצאו בגניזת אירופה,¹¹⁶ אך חיבור אחר, פסודי-חז"ל, התגלה לראשונה בגניזה זו – הוא החיבור שאביגדור אפטוביצר קבע את שמו 'ספר ירושלמי'.¹¹⁷ חכמי אשכנז במאות השתים עשרה והשלוש עשרה מצטטים דברים בשם תלמוד ירושלמי שאינם נמצאים לפנינו, ומכאן שמונח היה לפנייהם תלמוד ירושלמי שבו הוספות קטנות וגדולות ושינויים מכוונים. 'ספר ירושלמי' לא הגיע לידינו מעולם,

'Introduction: "Books within Books"—The State of Research and New Perspectives', A. Lehnardt and A. Ottermann, *Books within Books*, p. 2, n. 3

Fragmente jüdischer Kultur in der Stadtbibliothek Mainz, Mainz 2015

113 לסיכום עדכני של מצב המחקר באוסטריה, צ'כיה, צרפת, גרמניה, אנגליה, הונגריה, איטליה, פולין, רוסיה, ספרד ושוויצריה ראה לנרד ואולשובי-שלנגר, שם.

114 הפרק האחרון (לפי שעה) בתולדות המחקר יתואר להלן, בסוף פרק זה.

115 ראה לעיל, ליד הערה 58.

116 ראה עוד להלן, ליד הערה 152.

117 אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 275-277.

- אך לפני שנים אחדות מצא יעקב זוסמן כמה וכמה דפים מחיבור זה, הפזורים בספריות שונות בגרמניה, אך כולם מטופס אחד.¹¹⁸
- פרשנות המקרא. פרשנות המקרא יצאה אף היא נשכרת מגניזת איטליה. כמה וכמה קטעים חדשים מפירושי המקרא של חכמי צרפת מצויים בגניזת אירופה,¹¹⁹ אך התגלית החשובה ביותר עד כה היא, ללא ספק, פירושו של ר' יוסף קרא לתורה. כל החוקרים שעסקו ביצירתו של ר' יוסף קרא הגיעו למסקנה כי פירושו למקרא הקיף את ספרי נביאים וכתובים לבדם, אך הוא לא פירש את התורה (מלבד הגהותיו הידועות על פירוש רש"י לתורה). לאחרונה נמצאו בכמה ארכיונים באיטליה דפים מפירוש לתורה שזוהו כקטעים מפירושו של ר' יוסף קרא, שכאמור בעבר לא ידענו כלל על קיומו. פירושו לתהילים של ר' יוסף קרא, שאף הוא לא נודע עד כה, נמצא, כנראה, בארכיון העירוני באימולה שבאיטליה.¹²⁰
 - פרשנות למדרשי ההלכה. ארבעה עמודים מתוך פירוש אשכנזי קדום לספרי במדבר נמצאו בכריכת ספר בסלסטט שבאלזס. פירוש זה אולי נתחבר בסוף המאה האחת עשרה, והוא הפירוש הקדום ביותר למדרשי ההלכה שהגיע לידינו.¹²¹

118 זוסמן, שרידי ירושלמי; הנ"ל, ירושלמי אשכנזי. וראה: מ' עסיס, 'על שרידי ירושלמי מאשכנז', עלי ספר, יט (תשס"א), עמ' 19-34. שרידים לא מעטים של התלמוד הירושלמי 'הרגיל' מצויים גם הם בגניזת אירופה; ראה למשל להלן, הערות 203-204; M. Perani and G. Stemberger, 'The Yerushalmi Fragments Discovered in the Diocesan Library of Savona', *Henoch*, 23 (2001), pp. 267-303; ד' רוזנטל, 'ירושלמי מסכת נזיקין מן הגניזה האיטלקית: קטעי בולוניה; קטעי סבונה', בתוך: רוזנטל וליברמן, ירושלמי נזיקין, עמ' 273-225.

119 ראה גילדמייסטר (לעיל, הערה 92); B. Richler, 'Rabbeinu Tam's "Lost" Commentary on Job', B. Walfish (ed.), *The Frank Talmage Memorial Volume*, Haifa 1993, I, M. Perani, (pp. 193-194, 197) וראה: שושנה, פירושים לספר איוב, מבוא, עמ' 79-82; 'Frammenti di un commento medievale sconosciuto a Proverbi e Giobbe rinvenuti nell'Archivio di Stato di Imola', *Henoch*, 15 (1993), pp. 47-64; E. Hollender and A. Lehnardt, 'Ein unbekannter hebräischer Esther-Kommentar aus einem Einbandfragment', *Frankfurter Judaistische Beiträge*, 33 (2006), pp. 35-67

120 הפירוש לתורה: א' גרוסמן, 'מ"גניזת איטליה" – שרידים מפירושו של ר' יוסף קרא לתורה', פעמים, 52 (תשנ"ב), עמ' 16-36; הנ"ל, 'גנוזי איטליה ופירושו של ר' יוסף קרא למקרא', ש' יפת (עורכת), המקרא בראי מפרשיו: ספר זיכרון לשרה קמין, ירושלים תשנ"ד, עמ' 335-340; הנ"ל, חכמי צרפת הראשונים, עמ' 290-305. הפירוש לתהלים: שם, עמ' 305-307; M. Perani, 'Yosef ben Simon Kara's Lost Commentary on the Psalms: The Imola Fragment from the "Italian Genizah"', idem (ed.), *"The Words of a Wise Man's Mouth are Gracious" (Qoh 10,12): Festschrift for Günter Stemberger on the Occasion of his 65th Birthday*, Berlin 2005, pp. 395-428

של ר' יוסף קרא ראה גם: גרוסמן, פירושי ר' יוסף קרא.
121 ראה: עמנואל, שבתי לוחות, עמ' 59; א' טוביה, 'פירוש אלמוני לספרי מגניזת אירופה', בקץ על יד (בדפוס).

- פרשנות התלמוד. חיבוריהם של בעלי התוספות תופסים מקום נכבד בגניית אירופה, ומצויים בה שרידים מכמה וכמה חיבורים חדשים שעד כה טרם הגיעו לידינו בשום כתב יד.¹²² מן החיבורים שכבר זוהו בין קטעי הגניזה אציין את תוספות ר' שמשון משאנץ למסכת בבא בתרא, שנמצאו בכריכת ספר בירושלים;¹²³ קיצור מפירוש ר' שמשון משאנץ למשנה סדר טהרות (או שמא מהדורה אחרת שכתב ר' שמשון משאנץ עצמו), בארכיון המדינה בבולוניה;¹²⁴ תוספות מהר"ם מרוטנבורג למסכת פסחים, בספריית המנזר בקלוטרנויבורג שבאוסטריה,¹²⁵ ועוד.¹²⁶
- בלשנות. ספר השרשים של ר' יונה אבן ג'נאח מצוי בידינו בתרגומו של ר' יהודה אבן תיבון, והלה מזכיר בתרגומו את קיומם של שני תרגומים אחרים לספר. קטעים מתרגום רביעי של הספר, שלא ידענו כלל על קיומו בעבר, נמצאו לאחרונה, והם פזורים בארכיונים שונים בצפון איטליה.¹²⁷
- ספרים בתחומים נוספים. שרידיהם של ספרים מתחומים רבים אחרים מתגלים אף הם בגניית אירופה, כגון: חיבורים לא ידועים ברפואה;¹²⁸ המקור העברי

122 אפרים אלימלך אורבך היה כנראה הראשון שניסה לבדוק באופן מקיף את קטעי התוספות לתלמוד שבגניית אירופה; ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 29, הערה 72* (קטעי תלמוד עם רש"י ותוספות בגיליון, ועתה אפשר להוסיף עוד קטעים רבים; ראה ריצ'לר, תוספות לתלמוד); עמ' 254, הערה 9; עמ' 269, הערה 40; עמ' 660, הערה 69. רשימה מלאה של קטעי התוספות לתלמוד שבגניית אירופה שהיו ידועים באותה שעה מצויה אצל ריצ'לר, תוספות לתלמוד. מקצת הקטעים שרשם ריצ'לר מכילים מהדורות לא ידועות של תוספות; ראה למשל עמ' 784-785, מס' 35 ומס' 40 (תוספות למסכת עירובין); עמ' 789, מס' 57 (תוספות למסכת פסחים); ועוד.

123 ליפשיץ, תוספות רבינו שמשון למסכת בבא בתרא.

124 ראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 45-48.

125 עמנואל, שם, עמ' 41-43. בינתיים נדפס הקטע: רבינו מאיר בן ברוך מרוטנבורג: תוספות לפסחים פרקים אלו דברים וכיצד צולין, מאסף תורני משלחן מלכים: פסח, מוקדש לזכרו של... רבי אליעזר פלצינסקי, א (ניסן תשס"ח), עמ' מב-מט.

126 כגון: שושנה, תוספות ריב"א; לייטנר, פירוש רבינו עזריאל; א' ארנד, 'שרידים מפירוש אשכנזי על מסכת ראש השנה', קבץ על יד, סדרה חדשה, יז (תשס"ג), עמ' 137-151; י' ליפשיץ, 'תוספות ופרישת רבי חזקיה ב"ר יעקב ממגדבורג מהרי"ח', בתוך: ליפשיץ, קימחא דפיסחא, עמ' קט-קכז, ושם במבוא, עמ' 21-25.

127 ב' ריצ'לר, 'תרגום נוסף של ספר השרשים מאת ר' יונה אבן ג'נאח', קריית ספר, סג (תשנ"ג-תשנ"א), עמ' 993-995; הנ"ל, 'קטעים מכתבייד נוספים של התרגום הבלתי-ידוע של ספר השרשים לר' יונה אבן ג'נאח', שם, עמ' 1327-1328 (נוסח מעודכן של המאמרים הופיע בתוך: מגנזי המכון, עמ' 31-33, 61-62); M. Perani, 'I manoscritti ebraici della "Genizâ" – Frammenti di una traduzione sconosciuta del Sefer ha-Sorasim di Yônâ ibn Ganah', *Sefarad*, 53 (1993), pp. 103-142

128 כגון: (א) ספר רפואה ביידיש, עם קולופון: 'קנ"ז לפרט סיימתי זה הכתב מן כל כוחות ההקזה והוורידין כאשר כתבו הרופאים'; ראה: דינר, קטעים בקלן, עמ' 113-114 (ושם פוענה התאריך שלא כהוגן); J.C. Frakes (ed.), *Early Yiddish Texts 1100-1750*, Oxford 2004,

של שני ספרים באסטרולוגיה של ר' אברהם אבן עזרא, שנודעו קודם לכן רק בתרגום הלטיני שלהם;¹²⁹ חיבורים פילוסופיים לא ידועים;¹³⁰ פיוטים קדומים (וגם מאוחרים, מן המאה השבע עשרה) שאינם ידועים ממקורות אחרים;¹³¹ ספרות יפה, כגון תרגום עברי מצרפתית של 'רומנס אלכסנדר' (תרגום, שלדברי עלי יסיף, 'מעלה את הצורך במיפוי מחודש של "תולדות אלכסנדר מוקדון" בספרות העברית של ימי הביניים')¹³² וחיבורים נוספים בתחום זה;¹³³ כתיב יד מאוירים;¹³⁴ גלוסרים בעברית-צרפתית של מילים קשות בתנ"ך,¹³⁵ ואף פיוטים עם תרגום בצרפתית עתיקה;¹³⁶ תרגום לידיש של אחת הכרוניקות על גזרות תתנ"ו;¹³⁷ ועוד ועוד.

- מסמכים היסטוריים. כבר ציינתי לעיל כי בניגוד לגניזת קהיר, בגניזת אירופה מעטים הם המסמכים ההיסטוריים. עם זאת, מפעם לפעם ניתן למצוא גם

52-61 pp. (ב) פולקוביץ, קטעים בצ'כיה, עמ' 331. (ג) דף מתוך ספר מרשמים רפואיים; ראה: לור, תרופות.

Sh. Sela and R. Smithuis, 'Two Hebrew Fragments from Unknown Redactions of Abraham Ibn Ezra's *Sefer ha-Mivharim* and *Sefer ha-Še'elot*', *Aleph*, 9 (2009), pp. 225-240

M. Zonta, 'I frammenti filosofici di Nonantola', *Vita e cultura*, pp. 123-147
 131 ראה: ע' פליישר, 'אזהרות לר' בנימן (בן שמואל) פייטן, קבץ על יד, סדרה חדשה, יא, חלק א (תשמ"ה), עמ' 18, סוף הערה 62 (והשווה לוצטו, קטעים בוויטרבו, עמ' 125-126, מס' 57);
 הולנדר, טרייר, עמ' 78-90; A.M. Piattelli, 'Frammenti e manoscritti ebraici negli Archivi di Stato di Bassano e Verona', *Italia*, 11 (1994), pp. 90-102

ע' יסיף, 'המסורות העבריות על אלכסנדר מוקדון: תבניות סיפוריות ומשמעותן בתרבות היהודית של ימי הביניים', תרביץ, עה (תשס"ו), עמ' 401-407.

A. Lehnardt, 'Meshal Qadmonim: A Newly Discovered Ashkenazic Binding Fragment of an Unknown Maqama from the Cathedral Library of Freising, Germany', R.S. Boustan et al. (eds.), *Envisioning Judaism: Studies in Honor of Peter Schäfer on the Occasion of his Seventieth Birthday*, Tübingen 2013, II, pp. 1139-1164

L. Pasquini, 'L'incipit miniato del Levitico (sec. XIV) nel frammento ebraico 640 dell'Archivio di Stato di Bologna', *Materia giudaica*, 8,1 (2003), pp. 145-153; A. Lehnardt, 'Ein Haman-Baum in einem illuminierten Machsor-Fragment aus dem Hauptstaatsarchiv Weimar', *Judaica: Beiträge zum Verstehen des Judentums*, 68 (2012), pp. 61-69

A. Lehnardt, 'Ein hebräisch-altfranzösisches Glossar-Fragment zum Buch Ezechiel aus der Stadtbibliothek Reutlingen', *Judaica: Beiträge zum Verstehen des Judentums*, 66 (2010), pp. 332-347; M. Keil, 'Fragments as Objects: Medieval Austrian Fragments in the Jewish Museum of Vienna', *Books within Books*, p. 322

ח' פרי (פלאום), 'פיוטים מהמחזור בצרפתית עתיקה', תרביץ, כה (תשס"ז), עמ' 154-182.
 I. Sonne, 'Nouvel examen des trois Relations hébraïques sur les persécutions de 1096', *REJ*, 96 (1933), pp. 137-152

בגניזת אירופה מסמכים בעלי חשיבות היסטורית. הקדום שבהם הוא כתובה מסיציליה, כנראה מראשית המאה האחת עשרה,¹³⁸ ולצדה ניתן למצוא עוד כמה וכמה מסמכים היסטוריים בעלי חשיבות, ואזכיר רק כמה דוגמאות: תקנות פרובנסליות משנת 1313;¹³⁹ רשימות של סוחרים, בנקאים ומלווים בריבית;¹⁴⁰ שטרי מכר של בתיים;¹⁴¹ צוואות;¹⁴² מכתבים (כגון קטע ממכתב שנשלח לאר"י בהיותו במצרים);¹⁴³ ועוד. ידיעות היסטוריות עולות גם מתוך קולופונים הנמצאים לעתים נדירות בגניזת אירופה (הקדום שבהם הוא כנראה זה שבסוף פירוש רש"י למסכת יבמות, שנכתב בעיר שטרובינג [Straubing], כ"5 ק"מ דרומית מזרחית לרגנסבורג], בשנת 1336)¹⁴⁴ או מתוך רשימות בעלים בדפים הראשונים של כתבי היד (אם השתמרו בדרך מקרה בידינו),¹⁴⁵ ולעתים גם מתכנם של הקטעים עצמם.¹⁴⁶

- D. Burgaretta, 'La Ketubbah del fondo ss. Salvatore della biblioteca regionale di Messina', *Materia giudaica*, 12 (2007), pp. 257-264
- 138 ראה למשל פיראני, גניזת גירונה, עמ' 160-165; M. Perani, 'Una ketubbah cremonese del 1591 dalla "Genizah italiana"', *Materia giudaica*, 8,1 (2003), pp. 209-212
- 139 שוורצפוקס, תקנה משנת 1313; וראה י' שצמילר, 'תקנות פרובנסאליות משנת 1313', קרית ספר, נ (תשל"ה), עמ' 663-667.
- 140 ראה: קאסטו, היהודים בפירנצי, עמ' 122, הערה 1; שוורץ, לוינגר ורות, קטלוג אוסטריה, עמ' 90, מס' 63; אולשובי-שלנגר, ספר חשבונות; פיראני, גניזת גירונה, עמ' 155-159; מ' פיראני, 'ה"גניזה" האיטלקית – תיאור כללי ומצב המחקר', א' דוד וי' תבורי (עורכים), הגניזה האיטלקית, ירושלים תשנ"ח, עמ' צא, וביתר הרחבה: M. Perani, 'La "Genizah italiana": Caratteri generali e rapporto su quindici anni di scoperte', *Rivista Biblica*, 45 (1997), pp. 61-64
- 141 ראה: 'שטר מכר מאוסטריה', דיני ישראל, א (תשל"ל), עמ' 95-97 (המאמר איננו חתום. השטר נכתב כנראה במחצית השנייה של המאה הארבע עשרה); וכן: V. Kurrein, 'Neue Fragmentfunde in der Linzer Studienbibliothek', *Jüdisches Archiv*, 1 (1927-1928), pp. 5-7 (שטר משנת 1495 מהעיר יודנבורק [Odenburg?]; ראה גם תיאורו של הקטע אצל שוורץ, לוינגר ורות, קטלוג אוסטריה, עמ' 92, מס' 71).
- 142 ראה ברלינר (לעיל, הערה 49).
- 143 אוצרות שפונים, עמ' טו, מס' 95.
- 144 שוורץ, לוינגר ורות, קטלוג אוסטריה, עמ' 87, מס' 43. לקולופונים נוספים ראה למשל לעיל, הערה 128; שוורץ, קטלוג וינה, עמ' 248, מס' 80; פיראני וקאמפניני, קטלוג מודינה וקורג'יו, עמ' 63, קטע D.IV.12; שם, עמ' 73-74, קטע H.XIII; סיראט ובית-אריה, אוצר כתבי יד, כרך ג: תיאורים, מס' 115* (כ"י תימני משנת 1476).
- 145 ראה למשל: שוורץ, קטלוג וינה, עמ' 242, מס' 55; פיראני ובארלדי, קטלוג ארכיון המדינה במודינה, עמ' 67-69; פיראני וסאגרדיני, קטלוג צ'ונה, עמ' 77-78.
- 146 לדוגמה, בקטע מתוך פירוש אשכנזי אנונימי לתלמוד בבלי מסכת יבמות כותב המפרש: 'ואותבוה אבי כורסייה (יבמות קי ע"א), שהושיבה בחופה כעין שאנו עושים למוצאי שבת לאחר החופה שמושיבין חתן וכלה על שני קתדראות' – ואנו למדים מכאן על מנהגם של יהודי אשכנז בימי הביניים (וינה, הספרייה הלאומית A58 דף 2ב; ראה שוורץ, קטלוג וינה, עמ'

- ספרי דפוס אבודים. בכריכות ספרים נמצאו גם דפים מתוך ספרים נדפסים נדירים,¹⁴⁷ ובהם גם שרידים משורה ארוכה של מהדורות דפוס שאבדו ולא ידענו על קיומן. אצייץ למשל: דפים מתוך דפוסי תלמוד בבלי שנדפס בפארה (פורטוגל) בשנת רנ"ז (עם הקולופון של המדפיס שבסוף המסכת);¹⁴⁸ דפים מתוך תרגום אונקלוס לתורה, שנדפס כנראה גם הוא בפארה;¹⁴⁹ דף השער (בלבד) של עותק יחיד בעולם של ספר 'ברייתא דרבי אליעזר', שנדפס בצפת בשנת שמ"ז;¹⁵⁰ ועוד שורה של ספרים נוספים.¹⁵¹ נמצא אפוא שגניזת אירופה תורמת גם לתולדות הדפוס העברי.

242). והשווה מחזור ויטרי, מהדורת הורוויץ, עמ' 602, סוף סי' תצו; ראב"ן, כתובות טז ע"ב (ג, עמ' תקכט); תשב"ץ, סי' תסז; פסקי תוספות, סנהדרין, סי' צו.

147 בארכיון העירוני במודינה, למשל, השתמשו הכורכים למלאכתם בעיקר בכתבי יד, אך גם בדפים מתוך שלושה ספרי ערש (אינקונבולה) של החומש. שניים מהספרים נדפסו, כמצופה, באיטליה, ואילו השלישי נדפס בספרד והובא לאיטליה כנראה על ידי המגורשים. ראה פיראני וקאמפניני, קטלוג הארכיון העירוני במודינה, עמ' 58-59, ובצילומים 98-100 שבסוף הספר.

148 ראה: זליגמן, בבלי דפוס פורטוגל (וראה גם: E. Slijper, 'Eine portugiesische Talmud-Ausgabe vor 1500', *Zeitschrift für Bücherfreunde*, 12 [1908], pp. 207-209; על חשיבותו של ממצא זה ראה: ח"ו דימיטרובסקי, שרידי בבלי, ניו יורק תשל"ט, מבוא ביבליוגרפי היסטורי, עמ' 19-20). לשרידים ממהדורות נוספות של התלמוד שנמצאו בכריכות של ספרים ראה: A. Berliner, *ZfHB*, 3 (1899), p. 61 (דבריו הובאו גם בהשלמותו של א"מ הברמן לספרו של שטיינשניידר, הרצאות, עמ' 121).

149 J.L. Teicher, 'Fragments of Unknown Hebrew Incunables', *Journal of Jewish Studies*, 1 (1948-1949), p. 108. לשריד ממהדורה אחרת של תרגום אונקלוס ראה: 'שישא, שריד מתרגום אונקלוס לפרשת מקץ דפוס אינקונבלי', מוריה, יב, גיליון ז-ט (תשמ"ד), עמ' כג-כה.

150 M. Gaster, 'Der Midrasch Agur des Menachem di Lonzano', *ZfHB*, 10 (1906), pp. 92-94 (=idem, *Studies and Texts*, London 1925-1928, II, p. 730; III, pp. 244-245). וראה: ש' ליברמן, 'מדרש ל"ב מדות – מדרש אגור', גנזי קדם, ה (תרצ"ד), עמ' 186 ואילך (=הנ"ל, מחקרים בתורת ארץ-ישראל, בעריכת ד' רוזנטל, ירושלים תשנ"א, עמ' 157 ואילך).
151 ראה למשל: ש' רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה², א, תל אביב תר"ץ, עמ' 320 ('הגיעו לידי דפים בודדים מס' איוב בלי כל פרוש שמצאתי בתוך כריכת ס' תפלה למשה לר' משה אלמושינו שנת שכ"ד'); 'י' זנה, 'סדור תפלה עם דינים בלע"ז ספרדי, שאלוניקי שכ"ט', קרית ספר, יא (תרצ"ד-תרצ"ה), עמ' 134; א"מ הברמן, 'ספר "מכתב מאליהו": מהדורה בלתי נודעת של ספר "הנותן אמרי שפר" למהראנ"ח', מ"ד קאסוטו, 'י' קלוזנר וי' גוטמן (עורכים), ספר אסף: קובץ מאמרי מחקר מוגש לכבוד הרב פרופ' שמחה אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 221-222 (על חשיבותו של קטע זה, שאבד בינתיים, ראה מ' בניהו, 'דפוסי תורכה שאינם אלא דפוסי איטליה', סיני, עב [תשל"ג], עמ' קפ-קפא); א' הורביץ, משנה תורה לרבינו משה בן מימון – שרידים של דפים בלתי ידועים ממהדורות של דפוסי ספרד מלפני הגירוש שנמצאו בגניזת קאהיר ובכריכות ספרים, ניו יורק תשמ"ה.

חיבורים חדשים נוספים מסתתרים עדיין בין קרעי הגניזה, אך הניסיון מלמד כי יש לבדוק היטב קודם שמכריזים על מציאתו של חיבור חדש. מצבם הפרגמנטרי של הקטעים מקשה מאוד על זיהוים, ופעמים רבות ניתן לטעות ולחשוב כי לפנינו שריד מתוך חיבור חדש שטרם נודע, ובאמת אין זה אלא קטע מחיבור ידוע ומפורסם. כך למשל אירע לקטע שאמור היה להיות החיבור החשוב ביותר שנתגלה בגניזת אירופה: עמוד אחד בספריית המדינה בברלין, שזוהה כחיבור חדש בהלכות מקוואות מתקופת התנאים (!). עמוד זה פורסם בחוברת מיוחדת בשנת 1931, אך שבועות ספורים לאחר מכן מצא המהדיר כי טעות נפלה בידו, והטקסט החדש אינו אלא העמוד האחרון של ספר מצוות קטן (סמ"ק), אחד מספרי ההלכה הנפוצים ביותר של בעלי התוספות, ואין בו כל חידוש. המהדיר מיהר לגנוז את החוברת ואף פרסם את הדבר ברבים.¹⁵²

2. נוסחים חדשים של חיבורים ידועים

חיבורים מסוימים מצויים בדינו במגוון נוסחים, וגניזת אירופה חושפת בפנינו גרסאות נוספות ובלתי מוכרות של אותם חיבורים. אציג כאן ארבע דוגמאות.¹⁵³

- קטעים ממדרשי התנחומא־ילמדנו החלו להתגלות בגניזת אירופה כבר במאה התשע עשרה, וקטעים נוספים הולכים ומתגלים גם בשנים האחרונות. חלקם מכילים נוסחים אחרים של מדרשי התנחומא־ילמדנו, שאינם מצויים באף אחד מכתבי היד השלמים שהגיעו לידינו.¹⁵⁴

A. Spanier, *Das Berliner Baraita-Fragment*, Berlin 1931; idem, *Zur Frage des literarischen Verhältnisses zwischen Mischna und Tosefta*, Berlin 1931, p. 16
לדוגמה נוספת מעין זו ראה להלן, הערה 177.

153 אציין גם את הנוסחים השונים של פירושי ר' יוסף קרא לנביאים ולכתובים המתגלים בגניזת אירופה; על חשיבותן ראה: גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, עמ' 311-315; הנ"ל, פירושי ר' יוסף קרא, עמ' מג-מו, מט-נ. וראה להלן, פרק שני.

154 ראה: בספרוינד (לעיל, הערה 101), במאמרו הראשון; K. Wilhelm, 'Ein Jelamdenu-Fragment' (ושבו בעברית: וילהלם, קטעים ממדרש תנחומא, עמ' 61-75); א"א אורבך, 'שרידי תנחומא – ילמדנו', קבץ על יד, סדרה חדשה, ו, חלק א (תשכ"ו), עמ' 7, 48-54 (=הנ"ל, מחקרים במדעי היהדות, ב, עמ' 578, 619-625). תיאורם של שלוש הקטעים הללו מצוי עתה אצל מ' ברגמן, ספרות תנחומא־ילמדנו: תיאור נוסחיה ועיונים בדרכי התהוותם, ניו ג'רסי 2003, עמ' 69-70, מס' 17; עמ' 70-71, מס' 2; עמ' 87-88, מס' 1; וראה גם עמ' 43, מס' 1.1. לפרסומים נוספים של קטעים ממדרש תנחומא

ראה: M. Perani and G. Stemberger, 'A New Early Tanhuma Manuscript from the Italian Genizah: The Fragments of Ravenna and their Textual Tradition', *Materia giudaica*, 10,2 (2005), pp. 241-266; A. Lehnardt, 'Ein neues Einbandfragment des Midrasch Tanchuma in der Stadtbibliothek Mainz', *Judaica: Beiträge zum Verstehen des Judentums*, 63 (2007), pp. 344-356; idem, 'A new fragment of Midrash Tanhuma from Cologne University Library', *Zutot*, 7 (2011), pp. 1-16; A. Lisitsina, 'A Newly-Discovered Fragment from Midrash Tanhuma in the Collection

- כתבי היד של מחזורים ושל סידורי תפילה שונים אף הם אלה מאלה, ברב או במעט, בנוסח התפילה או במערכת הפיוטים, ועל כן יש חשיבות רבה לכל עד נוסח נוסף. גניזת אירופה משופעת במאות רבות של דפים מתוך סידורים ומחזורים (ולעתים אף השתמרו בידינו עשרות דפים מתוך טופס אחד),¹⁵⁵ אך רובם הגדול טרם נחקר. דומה כי הממצאים החשובים ביותר לפי שעה בתחום זה הם טופסי המחזורים השונים של מנהג צרפת. עוד בסוף המאה הקודמת נתגלו בעיר טרייר שבגרמניה עשרות דפים מתוך טפסים שונים של מחזורים כמנהג צרפת, והם זכו למחקר מקיף למדי.¹⁵⁶ חמישים גיליונות (שהם מאה דפים) מתוך טופס אחר של מחזור צרפתי נמצאו בארכיון העיר פיזארו. תיאור קצר של טופס זה, בליווי מבוא וציורים פקסימיילי של כל הדפים, מצויים בקטלוג של הארכיון.¹⁵⁷
- מקצוע נוסף ששרידים רבים ממנו מצויים בגניזת אירופה הוא פרשנות הפיוט.¹⁵⁸ מפרשי הפיוט, וכן גם סופרים ומלקטים, נהגו תדיר לעבד את פירושי הפיוט של החכמים שלפניהם ולשכללם, ולכן כמעט כל כתב יד שונה מחברו. הקטעים המרובים של פירושי הפיוטים המתגלים בגניזת אירופה עשויים אפוא להוסיף על אלו הידועים מכתבי היד השלמים.¹⁵⁹ השריד הנכבד ביותר – 32 דפים, רובם

of Western European Manuscripts in the Russian State Library (Moscow)', *Books within Books*, pp. 69-82

155 ראה למשל: S. Dönitz, 'Ein Hildesheimer Machsor – Fragmente eines mittelalterlichen hebräischen Gebetbuches: Pergamentmakulaturen aus dem 15. Jahrhundert im Stadtarchiv Hildesheim', *Hildesheimer Jahrbuch für Stadt und Stift Hildesheim*, 72-73 (2000-2001), pp. 189-203

156 בספרוינד (לעיל, הערה 101), במאמרו השני; הולנדר, טרייר. קטע מסידור של יהודי אנגליה שהתגלה בכריכה בקמברידג' פורסם על ידי אברהם, סידור (וראה לעיל, הערה 47).

157 ראה: סרמוניטה ופומאגאלי, קטלוג פיזארו, עמ' 60-78, מס' P.II ועמ' 85-106, והציולומים שבסוף הספר. וראה גם מחזור פסח לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 408.

158 עד היום פורסמו רק קטעים בודדים מפירושי הפיוטים שבגניזת אירופה. בנוסף על הפרסומים המנויים בהערות הסמוכות אציין גם את הקטע המצוי בספריית האוניברסיטה בגראץ שפורסם אצל C. Schedl, 'Tešûbâh und mēlîs: Über die wahre Busse und den Fürsprecher. Hebräisches Fragment aus der Handschriftensammlung der Universität Graz. Hs 1703/195', *Biblica*, 43 (1962), pp. 152-171. הקטע פורסם בתעתיק לועזי, אך צורפה לו פקסימילה.

159 במקרים אחרים הקטעים שבגניזת אירופה יכולים לשמש כעדי נוסח נוספים לפירושים שהשתמרו גם בכתבי יד שלמים. דוגמה אחת היא פירושו של ר' שמואל מפלייזא לפיוט 'אל אלהי הרוחות', שקטע ממנו מצוי במנור הבנדיקטיני בווינה, והמהדיר של הפירוש אכן עשה בו שימוש (אוצר פסקי הראשונים על הלכות פסח, מהדורת ג' ציננער, ניו יורק תשמ"ה, עמ' לב). דוגמה נוספת הוא ספר ערוגת הבשם, המכיל את פירושו לפיוטים של ר' אברהם בן עזריאל. אורבך השתמש במהדורתו בקטע אחד מן החיבור שנמצא בספרייה הלאומית בווינה

רצופים – נמצא בספרייה העירונית באלסנדריה שבצפון איטליה. שריד זה מכיל פירוש לפיוטים אחדים לראש השנה, ובעיקר פירוש לאזהרות לשבועות 'אמת יהגה חכי' ו'אזהרת ראשית'.¹⁶⁰ עם זאת, דומה כי מצב המחקר במקצוע זה מחייבנו להניח לפי שעה את קטעי הגניזה בקרן זוית. מצויים בידינו מאות כתבי יד שלמים של פירושי פיוטים שטרם נחקרו כראוי,¹⁶¹ ועל כן כמעט אין טעם לחקור עתה את הדפים המקוטעים שבגניזת אירופה. רק לאחר שכתבי היד השלמים יילמדו וייחקרו, יגיע גם זמנם של הקטעים החלקיים; ועוד חזון למועד.

- ספר ראב"ן. דפים אחדים מתוך ספר ראב"ן נמצאו בארכיונים שבעיר מודינה ובסביבתה,¹⁶² והם מייצגים מהדורה אחרת של הספר. בדרך כלל מהדורה זו זהה לספר הנדפס, אך לעתים יש בה שינויים של ממש, הן בפירוש הסוגיות והן במבנה הספר.¹⁶³

3. עדי נוסח נוספים לחיבורים נדירים

חיבורים רבים הגיעו אלינו בעד נוסח אחד או שניים, ואין בידינו לתקן כראוי את החסרונות ואת השיבושים שבעדי נוסח אלו. אף כאן מסייעת בידינו גניזת

(ערוגת הבשם, ד, עמ' 128, הערה 1). עתה ידוע על קטעים נוספים מחיבור זה המצויים בגניזת אירופה: קטע אחד בין הקטעים החדשים שנמצאו לאחרונה בספרייה הלאומית בווינה (ראה לעיל, הערה 102) ומספרו: C6; קטע שני, בארכיון הארכיבישוף בווינה, ובו שני דפים רצופים, מקביל לנדפס, ח"א, סוף עמ' 72-75 ועמ' 47-54, אך סדר הפיוטים שונה (Wien, Erzbischöfliches Diözesanarchiv, Kirnberger Bibliothek der Wiener Dompropstei, F. Lackner, *Katalog der Streubestände in*: C-8; לתיאור לא מדויק של הקטע ראה: *Wien, no. 109*, pp. 478-479, 2000, I, *Wien*); קטע שלישי מצוי בנירנברג, הספרייה העירונית 2°, Aus Amb. 173, *Fragments hebr.*, no. 160-162, שנחתך לאורכו ונתרו בו רק עמודה א ועמודה ד, והוא מקביל לנדפס, ח"א עמ' 160-162, 168-166.

160 ראה: S. Campanini, 'Commentaries on the Azharot and other Liturgical Poems found in the Bibliotheca Civica of Alessandria', *Genizat Germania*, pp. 277-295. על זהותו של המפרש ראה גם עמנואל, שברי לוחות, עמ' 298, הערה 351.

161 ראה: E. Hollender, *Clavis Commentariorum of Hebrew Liturgical Poetry in Manuscript*, Leiden and Boston 2005, pp. 21-47

162 ראה פיראני, קטלוג נונאנטולה, עמ' 149-150, מס' H.XI; פיראני וקאמפניני, קטלוג הארכיון העירוני במודינה, עמ' 52-53, מס' H.V.

163 ראה: ראב"ן, א, מבוא, עמ' 17-18. דפים מטופס נוסף של ספר ראב"ן מצויים בגניזת אירופה (ראה להלן, הערה 202), והם זהים לחלוטין לספר הנדפס. דפים נוספים מהספר, אף הם מגניזת אירופה, מצויים באוקספורד, בודלי Ms. Heb. c. 66.36-37 (שרידים מתוך שני דפים. דף 37 מכיל חלקים מסי' תקצו-תקצט [ג, עמ' תשעג-תשעח] ודף 36 מכיל חלקים מסי' תריג [ג, עמ' תתטו-תתיו]), וכן בספריית המנזר בשוואבך (Schwabach, Kirchen Bibliothek), סמוך לנירנברג. עמוד אחד פגום, חלקו מוסתר על ידי מדבקה. מכיל את סי' מג [א, עמ' קלז-קלח].

אירופה, בדרכה הצנועה, בבירור הנוסח המתוקן או בהשלמתו. יש מהדירים שטרחו וחיפשו אחר קטעים בגניזת אירופה שיסייעו להם במלאכתם והשתמשו בקטעים אלו במהדורות שהוציאו.¹⁶⁴ קטעים אחרים נתפרסמו בנפרד, כהשלמות לספרים שכבר נדפסו, ולעתים גם קודם שנודע על קיומו של כתב יד של החיבור. הנה כמה דוגמאות.

- א. 'סכוליון' למגילת תענית. ורד נעם מצאה לפני שנים אחדות כי הביאור העברי למגילת תענית, המכונה 'סכוליון', השתמר בשני נוסחים נפרדים, וכן גם בנוסח כלאיים שלישי, שנוצר משילוב שני הנוסחים הקדומים. כתב היד הקדום ביותר של נוסח הכלאיים (כ"י אוקספורד, בודלי 55 fol. Opp. Add. [נויבאואר 10, 2421]) הוא מגניזת אירופה, ושימש לכריכה בשנים 1603-1605.¹⁶⁵ לאחרונה מצא יואב רוזנטל קטע כריכה נוסף של הסכוליון, בספריית המנזר הבנדיקטיני בסנט פאול שבאוסטריה, והוא כתב היד הקדום ביותר של אחד הנוסחים האחרים.¹⁶⁶
- ב. הלכות פסוקות. בספריות שונות באוסטריה נמצאו קטעים מטופס אחד של ספר הלכות פסוקות, שהוא הטופס האשכנזי היחיד ששרד בידינו מספר זה. קטעים אלו מכילים גם חלקים החסרים לפנינו בספר הנדפס.¹⁶⁷
- ג. ספר 'וזהיר'. בארכיון הממשלתי שבשופרון נתגלו קטעים של ספר 'וזהיר', המשלימים במעט את המהדורה שבידינו, המבוססת על כתב יד יחיד שאיננו שלם.¹⁶⁸

164 כגון צוקרמנדל במהדורתו לתוספתא (ראה לעיל, הערה 98); פינקלשטיין במהדורתו לספרי דברים (קטע שהיה בספריית לאדענבערג, ראה ברשימת הקיצורים שבראש הספר. וראה גם מאמרו - 'Prolegomena to an Edition of the Sifre on Deuteronomy', *PAAJR*, 3 [1931-1932], p. 7. קטע זה כנראה אבד, ראה: מ' כהנא, אוצר כתבי-יד של מדרש ההלכה: שחזור העותקים ותיאורם, ירושלים תשנ"ה, עמ' 105, מס' 41); A. Lehnardt, 'Introduction', *Genizat Germania*, p. 16, n. 62

165 ו' נעם, 'לנוסחיו של ה"סכוליון" למגילת תענית', תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 95-99. על טיבו של כ"י אוקספורד ראה שם, עמ' 61. וראה לעיל, הערה 82.

166 י' רוזנטל, 'דף חדש של מגילת תענית וביאורה', תרביץ, עז (תשס"ח), עמ' 357-410. רסיסים קטנטנים מתוך טופס נוסף של נוסח זה השתמרו בגניזת קהיר; ראה ו' נעם, 'בעקבות הדף החדש של הביאור למגילת תענית', שם, עמ' 411, הערה 4.

167 הקטע הראשון, מן הספרייה הלאומית בווינה, נתפרסם על ידי י"נ אפשטיין עוד קודם לפרסומו של ספר הלכות פסוקות: J.N. Epstein, 'Two Gaonic Fragments', *JQR*, NS 4 (1914), pp. 422-442 (ובעברית: אפשטיין, מחקרים, א, עמ' 57-70). דפים נוספים מטופס זה זוהו לאחרונה בגראץ; ראה: דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, עמ' 633-635 (שינויי נוסח מקטעים אלו הובאו שם, עמ' 503 ואילך; וראה גם שם, עמ' 102-104).

168 אנ"צ רות, 'קטע ממדרש וזהיר', תלפיות, ז, חוברת א (תשי"ח), עמ' 89-98. על הקטע השני שהזכיר רות, שמכיל את החיבור ברייתא דמלאכת המשכן, ראה: R. Kirschner, *Baraita de-Meleket ha-Mishkan*, Cincinnati 1992, pp. 107-108

ד. ספר המקח והממכר. ספר זה של רב האי גאון, שנכתב בערבית, תורגם בימי הביניים שלוש פעמים לעברית. אחד התרגומים מצוי בכתב יד יחיד (ברלין, ספריית המדינה Or. Qu. 685 [שטיינשניידר 160]), ושריד מטופס נוסף של תרגום זה מצוי בקטע וינה, המנזר הדומיניקני Cod. 149/119.¹⁶⁹

ה. פירוש רבנו חננאל לתלמוד. קטעים אחדים (מטפסים שונים) של פירוש רבנו חננאל לתלמוד מצויים בארכיונים שבאיטליה,¹⁷⁰ ובהם גם פירושים למסכתות שלא נשתמרו בכתב יד שלם. בארכיון העירוני בפרגולה (Pergola) מצאתי דף שלם מפירוש רבנו חננאל למסכת קידושין, שמקביל לטופס אחר של הפירוש שנמצא בגניזת קהיר.¹⁷¹ בארכיון זה מצוי קטע נוסף, של שני דפים רצופים (שני הדפים נחתכו לאורכם, בדף הראשון נותר בכל שורה רק פחות מרבע מהטקסט), ובהם פירוש למסכת גיטין, דפים לד' סוף ע"א-ל"ט תחילת ע"ב. כתיבתם של שני דפים אלו שונה אמנם מזו של הפירוש למסכת קידושין, אך גם הם מפירושו של רבנו חננאל למסכת גיטין, שטרם נדפס.¹⁷²

ו. מעשה הגאונים. קטעים מספר מעשה הגאונים נמצאו בספריית האוניברסיטה בלייפציג, והם משלימים פסקה החסרה בספר שלפנינו.¹⁷³

ז. פירוש רש"י למסכת מועד קטן. כידוע, הפירוש הנדפס על שם רש"י למסכת מועד קטן איננו שלו, ופירוש רש"י 'האמיתי' נדפס על ידי אפרים קופפר מכ"י

169 על התרגום שבכ"י ברלין ראה ש' אברמסון, 'חמשה שערים מן ספר המקח והממכר לרב האי גאון', ש' ישראלי (ואחרים, עורכים), ספר יובל לכבוד... רבי יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק, ירושלים תשמ"ד, ב, עמ' תתקיב-תתקעט. הקטע השמור בווינה מכיל שני דפים, אך צדם האחד של הדפים נמחק ואי אפשר לקרוא בהם כמעט דבר. דף אחד כרוך בסוף כתב היד, וצדו הקריא מכיל את התרגום לשערים יא-יב (מקביל לנדפס על ידי אברמסון, עמ' תתקנה-תתקסה). הדף השני כרוך בתחילת כתב היד, וצדו הקריא מכיל את התרגום לחלק משער יג. ראה גם סרמוניטה ופומאגאלי, קטלוג פיזארו, עמ' 79, מס' T.II, וצילום חלקי בסוף הספר, מס' CXIII.

171 פרגולה, הארכיון העירוני 3. הדף מכיל את הפירוש לדפים לג ע"א-לה ע"ב, והוא מקביל לנדפס אצל א' אייזנבך וא"י שולביץ, 'חידושי רבינו חננאל [מכת"י] על מסכת קידושין', ה' מן (עורך), אהל חייא קידושין, יוצא לאור לזכרו של... רבי חיים אלעזר צוונבר, בני ברק תשס"ו, עמ' לא אמצע ד"ה יכול – עמ' לד הערה 171. וראה שם במבוא, עמ' ג. המהדירים השתמשו בקטע שבפרגולה (ראה עמ' לג, הערה 164), אך רק בעמוד ב שלו, ואילו צדו האחר טרם הופרד באותה עת.

172 פרגולה, הארכיון העירוני 4. תחילתו של הקטע (דף 1 תחילת ע"א) וסופו (דף 2 סוף ע"ב) מקבילים לטופס אחר של הפירוש, מגניזת קהיר; השווה: אוצר הגאונים, גיטין, ליקוטי פירוש רבינו חננאל, תחילת עמ' 25 – עמ' 26 (מקביל לדף 1 ע"א); 'י הוטנר, 'שלושה קטעים מפירוש רבינו חננאל לקידושין וגיטין', י' בוקסבוים (עורך), ספר הזכרון למרן בעל ה'פחד יצחק' וצ"ל, לכבודו ולזכרו של... רבי יצחק הוטנר, ירושלים תשמ"ד, עמ' שצז-שצט (מקביל לדף 2 ע"ב).

173 ראה: ליפשיץ, קימחא דפיסחא, עמ' ו-יג, ובמבוא עמ' 13-15.

אסקוריאל.¹⁷⁴ שרידים מתוך שלושה טפסים נוספים של הפירוש פזורים ברחבי העולם: האחד בברנו שבצ'כיה, השני בקרימונה שבאיטליה והשלישי בלוס אנג'לס שבארצות הברית.¹⁷⁵

- ח. פירוש ר' שלמה בן היתום למסכת מועד קטן. פירוש זה נדפס מכתב יד יחיד, ועתה נמצאו קטעים מטופס נוסף בארכיונים שונים בעיר מודינה ובסביבתה.¹⁷⁶
- ט. 'שיטה אחרת' מפירוש ר' אברהם אבן עזרא לתרי עשר. ארבעה עמודים מפירוש זה מצאתי בארכיון המדינה במודינה.¹⁷⁷ בגיליון העמודים מצויות הערות החתומות 'זא"ב', ובהן קטעים מפירושי ר' יונה אבן ג'נאח, ר' יהודה אבן בלעם ומפרשים נוספים.¹⁷⁸
- י. ספר יראים לר' אליעזר ממיץ. ספר זה נדפס מכתב יד יחיד, ועתה מצאתי בספריית

174 פירוש רש"י למסכת מועד קטן, מהדורת א' קופפר, ירושלים תשכ"א. וראה: ע' שרמר, 'על הפירושים למסכת מועד קטן המיוחסים לרש"י', ד' בויארין (ואחרים, עורכים), עטרה לחיים: מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 534-554; י' פוקס, 'פירוש רש"י למסכת מועד קטן: בירורים בזהויו, בדרכי מסירתו ובעיצובו', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ז.

175 לפי שעה רק הקטע הראשון נזכר במחקר; ראה: וישי וינושיקובה, קטעים במורביה, עמ' 216. שני הקטעים האחרים הם: קרימונה, הספרייה העירונית 3; לוס אנג'לס, ספריית האוניברסיטה, Research Library MS 170/594 (הקטע העברי מצוי בכריכתו של כתב יד לטיני שנעתק בגרמניה במאה החמש עשרה לערך).

176 ראה: פיראני, קטלוג נונאנטולה, עמ' 182-184, מס' T.VII; פיראני וקאמפניני, קטלוג מודינה וקורג'יו, עמ' 98-99, מס' T.X. הפירוש נדפס מכתב יד ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 840, על ידי צ"פ חיות, פירוש מסכת משקין לרבינו שלמה בן היתום, ברלין תר"ע.

177 מודינה, ארכיון המדינה 692; ראה: פיראני ובארלדי, קטלוג ארכיון המדינה במודינה, עמ' 43, מס' C.I. על 'שיטה אחרת' לתרי עשר ראה: שני פירושי ר' אברהם אבן עזרא לתרי עשר, מהדורת א' סימון, א, רמת גן תשמ"ט, עמ' 11. קטע אחר בגניזה איטליה, שנראה היה תחילה שהוא מכיל את פירושו האבוד של ר' אברהם אבן עזרא לירמיהו ויחזקאל, אינו אלא פירוש של ר' מנחם בן שמעון מפוסקיי; ראה: M. Perani, 'Frammenti del commento perduto a Geremia ed Ezechiele di Abraham ibn Ezra o di un suo discepolo dalla "genizah" di Bologna', *Henoch*, 18 (1996), pp. 283-325; א' סימון, 'קטעי הפירוש לירמיהו ויחזקאל שיוחסו לראב"ע הינם לר' מנחם בן שמעון מפוסקיי', תרביץ, סז (תשנ"ח), עמ' 563-572 (הפירוש המלא לשני הספרים נדפס רק בשנים האחרונות, בתוך מקראות גדולות הכתר).

178 הערותיו של זא"ב לתרי עשר ולספרים נוספים מצויות גם בגיליונות של כתבי יד אחרים (ואף בקטעים בארכיוני מודינה ובסביבתה; ראה: פיראני וקאמפניני, קטלוג מודינה וקורג'יו, עמ' 58-59, מס' C.X). חלק מההערות לתרי עשר כבר נדפסו בעבר, אך בקטעים שבמודינה יש יותר מן הנדפס; ראה: H.J. Mathews, 'Notes on the Minor Prophets', *Israelitische Letterbode*, 7 (1881-1882), pp. 32-37, 70-75 (הערות נוספות של זא"ב לספרים אחרים במקרא נדפסו על ידי מאתיוס במאמר נוסף, 'בנימין זאב יטרף', שם, 4 [1879-1878], עמ' 1-43, וכן על ידי שזח"ה, 'פירושים שונים על ס' ישעיה', שם, 7 [1882-1881], עמ' 133-161).

המדינה במינכן דף אחד מטופס נוסף, השונה במשהו מהספר שלפנינו,¹⁷⁹ ושריד מטופס נוסף של הספר בספריית האוניברסיטה באינסבורק.¹⁸⁰ יא. ספר 'אבי העזרי'. קטעים מספר אבי העזרי של ראבי"ה מצויים בכמה ספריות, ויש בהם קטעים ארוכים שנשמטו מן הספר הנדפס.¹⁸¹ יב. ספר 'סיני', ובו תשובות מהר"ם מרוטנבורג בעריכתו של ר' אברהם אחיו, מצוי בידינו בכתב יד יחיד, ועתה מצאתי בארכיון המדינה בבולוניה ארבעה דפים גדולים מטופס שני של הספר, שכנראה ממנו הועתק כתב היד השלם שבידינו.¹⁸²

4. עדי נוסח נוספים למהדורות מדעיות

הגניזה האירופית שימרה עשרות טפסים (אם גם קטועים) של כמה וכמה חיבורים נפוצים, וניתן לעשות בהם שימוש בהכנת מהדורות מדעיות. עם זאת, אותם ספרים מצויים בידינו אף בכתבי יד שלמים רבים, ועל כן מרבית המהדירים אינם מוצאים צורך לדקדק דווקא בקטעים שמקורם בגניזת אירופה. הזכרתי לעיל כי במאה השמונה עשרה בדקו מקצת מחוקרי נוסח המקרא את הקטעים שנמצאו בכריכות הספרים בגרמניה ונעזרו בהם במחקריהם.¹⁸³ אך מאז נתגלו כתבי יד שלמים ומעולים של המקרא, וקטעי המקרא שבגניזת אירופה נדחקו בצדק לקרן זוית.

דומה כי היחידים הטורחים היום לבדוק כל קטע וקטע המתגלה בגניזת אירופה הם חוקרי ספרות חז"ל. כל עד נוסח של המשנה והתוספתא, של מדרשי ההלכה והאגדה ושל תלמוד בבלי וירושלמי נודעת לו חשיבות רבה, ועל כן הם מוצאים עניין בכל קטע חדש וישן.¹⁸⁴ פרסומים ראשונים של טקסטים מספרות חז"ל מגניזת אירופה

179 מינכן, ספריית המדינה Cod. hebr. 153, III (שטרידל ורות, כתבי יד עבריים, עמ' 262, מס' 379, הדף הראשון. ושם מתואר הקטע כ'מדרש!'). דף זה מכיל את סי' שד-שו שבדפוס (מהדורת א"א שיף, ווילנא תרנ"ב-תרס"ב, ב, דפים קע ע"א-קעא ע"ב. סי' שו מסומן בקטע מינכן כסי' רצ).

180 אינסבורק, ספריית האוניברסיטה, Druck 27686, Einband. בכריכת ספר זה נמצאו שלושה קטעים רצופים מדף אחד (הדף נכתב בשלושה טורים לעמוד, מהטור השלישי נותר רק צדו הימני). הדף מכיל את סי' תא, דפים רכ ע"א-רכא ע"א.

181 ראה אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 107-108; ד' דבליצקי, 'הערות ותקונים לספר "מבוא לספר ראבי"ה"', מוריה, יז, גיליון יא-יב (תשנ"א), עמ' קא-קב; עמנואל, סדר בנין בית שני; הנ"ל, שברי לוחות, עמ' 101-103 (לרשימת הקטעים המנויה שם בהערה 229 יש להוסיף חמישה דפים פגומים נוספים מצויים בניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X893.15 E 14, שמכילים חלקים מסי' תתקנז[א]-תתקנח, תתקעב-תתקעו).

182 ראה: תשובות מהר"ם וחבריו, א, עמ' 26-29. על קטע מטופס אחר של תשובות מהר"ם שנשמט בספרייה העירונית בבראונשווייג, שמכיל בין השאר תשובה שאיננה ידועה ממקורות אחרים, ראה שם, א, עמ' 165-166; ב, עמ' 927-928, 1085.

183 ראה לעיל, ליד הערה 91 ואילך.

184 ראה זוסמן, שרידי תלמוד (=הנ"ל), אוצר, כרך מבואות ומפתחות, עמ' 23-28).

נעשו באקראי, על פי קטעים שנודמנו לחוקרים באותה שעה.¹⁸⁵ בשנים האחרונות, דווקא משום ריבוי החומר מגניזת אירופה, עדים אנו לגישה מבוקרת ושיטתית יותר. אין זה מקרה שהקטלוג המקיף הראשון של קטעים בגניזת איטליה במקצוע מסוים הוקדש לספרות חז"ל דווקא – מאורו פיראני ואנריקה סאגרדיני פרסמו קטלוג מפורט של 474 קטעים (!) שנמצאו באיטליה, אותם הצליחו לצרף לכלל 150 טפסים, של משנה, תוספתא, תלמוד בבלי וירושלמי, רי"ף ומדרשי אגדה (ומאו התגלו עוד קטעים נוספים).¹⁸⁶ חוקרים אחרים מתמקדים עתה בקטעים הקדומים והחשובים במיוחד המתגלים בגניזה. כך למשל נתפרסמו דפים שנמצאו באיטליה מתוך טופס של משנה מטיפוס איטלקי-ביזנטי. טופס זה, שהקיף את כל ששת סדרי המשנה, קדום הוא עד מאוד, ושקול ככתב יד קויפמן של המשנה (!).¹⁸⁷ כן נדונו לאחרונה קטעים מטפסים קדומים של התלמוד הבבלי המפורזים בספריות שונות ברחבי אירופה.¹⁸⁸

5. ארון הספרים היהודי

הדוגמאות שהובאו לעיל ממחישות את חשיבותם של מקצת הקטעים המתגלים בגניזת אירופה. אך גם אותם קטעים שלכאורה אין בהם כשלעצמם כל חידוש תורמים רבות לחקר תולדות עם ישראל ותרבותו. גניזת אירופה מציגה נקודת מבט מקורית ובלתי מוכרת של תרבות הספר של קהילות ישראל במרכז אירופה בשלהי ימי הביניים ובראשית העת החדשה. ניתן ללמוד מן הקטעים, למשל, אלו ספרים החזיקה קהילה ממוצעת; היכן עסקו חכמים בתלמוד ובהלכה והיכן בדקדוק ובמדעים. כן ניתן

185 כגון לוו, וולף, יולוביץ, המרשלג וקאסוטו (לעיל, הערות 43, 94, 96, 97, 106); דינר, קטעים בקלן, עמ' 84-90; D. Herzog, 'Zwei hebräische Handschriftenfragmente aus der Steiermark', *Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse*, 166. Band, 7. Abhandlung, Wien 1911 (וראה זוסמן, אוצר, א, עמ' 2, מס' 11).

186 פיראני וסאגרדיני, קטעי תלמוד ומדרש. וראה סקירתו של יעקב זוסמן על קטלוג זה: Y. Sussmann, *Materia giudaica*, 10,1 (2005), pp. 176-180. קטעים אחדים שנמצאו בכריכות ספרים בהונגריה נרשמו אצל אנ"צ רות, 'כתבי-יד לתלמוד בבלי בהונגריה', קרית ספר, לא (תשט"ז), עמ' 472-482. על הכמות הקטנה של מדרשי האגדה שנמצאה בגניזת אירופה ראה: זוסמן, שרידי תלמוד, עמ' נח-נט (=הנ"ל), אוצר, כרך מבואות ומפתחות, עמ' 26; קטעים נוספים של מדרשי אגדה מתוארים אצל פיראני וסאגרדיני, קטעי תלמוד ומדרש, עמ' 147-150, 154-157.

187 ראה: גב"ע צרפתי, 'דפים מתוך כתב-יד של המשנה מ"גניזת איטליה"', איטליה, ט (תש"ן), עמ' ז-לו; הנ"ל, 'דפים נוספים מתוך כתב-יד של המשנה מאיטליה', שם, יא (תשנ"ה), עמ' ט-לח. בשנים האחרונות נתגלו דפים נוספים מטופס זה, שטרם נדפסו; לרישום של כל הדפים ולביבליוגרפיה נוספת ראה: פיראני וסאגרדיני, קטעי תלמוד ומדרש, עמ' 24-28, מס' T.V; זוסמן, אוצר, א, עמ' 50, מס' 407 ועמ' 55, מס' 438.

188 ראה: פרידמן, שירי כתבי יד, עמ' 37-47, 51-52; הנ"ל, השוכר את האומנין, עמ' 59-63; א"ש רוזנטל, 'ללשונוותיה של מסכת תמורה', תרביץ, נח (תשמ"ט), עמ' 327 ואילך.

ללמוד על מקומות יישובם של יהודים באותה תקופה;¹⁸⁹ היכן התקיימו קהילות של יהודים יוצאי ספרד והיכן ישבו יוצאי אשכנז; היכן התפללו בנוסח צרפת והיכן בנוסח אשכנז;¹⁹⁰ מתי הוחרמו הספרים וכן הלאה.¹⁹¹ עם זאת, יש לסייג ולומר כי הדפים המקוטעים אינם יכולים, בדרך כלל, לתת מענה לשאלות חשובות נוספות בתרבות הספר, כגון: מתי והיכן נכתב הספר, עבור מי, כמה ספרים השתתפו בהעתקתו, מה היה היקפו של כתב היד ואלו חיבורים נכללו בתוכו, ושאלות נוספות מעין אלו.

דוגמה מאלפת לאפשרויות הטמונות בקטעי הכריכות ניתן למצוא בקטלוג של הקטעים הלועזיים שנמצאו בספריות אוקספורד.¹⁹² בספריות אלה נמצאו למעלה מאלפיים (!) קטעים ששימשו את כורכי הספרים באותה עיר, ובאמצעותם מצטיירת תמונה ברורה של חיי הרוח באוקספורד במאות השש עשרה והשבע עשרה. כך למשל ניתן להבחין כי שרידי כתבי יד של ספרי משפט קאנוני נמצאים בכריכות של ספרים שנדפסו בשנים מסוימות דווקא, בדיוק לאחר שאותם חיבורים הגיעו אל מכבש הדפוס ושוב לא היה צורך בכתבי היד. שרידי כתבי יד של תרגומים קדומים של ספרי אריסטו מצויים בכריכות שנעשו בתקופה אחרת, דבר המלמד כי באותן שנים תפסו תרגומים חדשים את מקומם של תרגומים קדומים (ואלו האחרונים, ששוב לא היה צורך בהם, נשלחו אל כורכי הספרים), וכן הלאה.

מחקר מעין זה אפשרי רק בתנאים מסוימים: רק אם הגיעה לידינו כמות ניכרת של קטעים ממקום אחד ורק אם הקפידו לרשום במדויק, בשעת פירוק הכריכה, באיזה ספר או באיזה קובץ מסמכים נמצא כל קטע וקטע. הפרדה חפוזה של דפים מתוך כריכות הספרים, בלי לרשום באיזה כרך נמצא כל דף, עלולה לשמוט את הקרקע למחקר מעין זה.¹⁹³

189 ראה למשל דבריו של זוסמן, שרידי ירושלמי, עמ' 17-18, על היישוב היהודי בהידלברג.

190 ראה: הולנדר, טרייר, עמ' 61-78.

191 עד כה נעשו רק ניסיונות מועטים בכיוון זה, ראה למשל: ד' וינריב, 'קטעי כתבי יד עבריים של יהודי שלזיה בסוף ימי הביניים', קרית ספר, יד (תרצ"ז-תרצ"ח), עמ' 112-117; G. Sermoneta, 'I frammenti ebraici di Nonantola come fonte per la storia degli ebrei nella regione', *Vita e cultura*, pp. 87-93

192 ראה: קר, קטעים באוקספורד; D. Pearson, *Oxford bookbinding 1500-1640, Including a supplement to Neil Ker's Fragments of Medieval Manuscripts used as pastedowns in Oxford bindings*, Oxford 2000

193 כך, למשל, הצליח צונץ לקבוע את זמן הדפסתו של ספר פסיקתא רבתי בפראג על פי דפי דפוס שמצא בכריכת הספר, ואם היו מפרידים את הדפים מן הספר לא ניתן היה לדעת אימתי נדפס (צונץ, הדרשות בישראל, עמ' 376; וראה עוד: מ' סאנדרס, 'פסיקתא רבתי, דפוס ראשון', ארשת, ג [תשכ"א], עמ' 99-101). לתיאור מאלף של מלאכת הפלשות הנדרשת לשחזור מקורם של קטעים שהופרדו ראה: בבקוק, שחזור, עמ' 13-34 (הדיון שם הוא ברובו על אודות קטעים לטיניים, אך הוא עוסק גם בקטע עברי אחד, שהתגלגל מאוסטריה לארצות הברית; ראה לעיל, הערה 46).

התנאים הטובים ביותר למחקר חברתי-תרבותי זה מצויים בדפים המתגלים בארכיונים שבאיטליה. בארכיונים אלה מתגלה, בדרך כלל, כמות נכבדה של קטעים, וגם נקל לקבוע את השנה המדויקת בה השתמשו בכתבי היד העבריים על פי זמנם של המסמכים שכתב היד עוטר אותם. לפני שנים אחדות נתפרסם מחקר מקיף על ספריותיהם של יהודי מנטובה שבצפון איטליה, והוא מבוסס על מקורות אחרים – רשימות הספרים שמסרו יהודי מנטובה לבדיקת הצנזורים בסוף המאה השש עשרה.¹⁹⁴ מאלף יהיה להשוות בין הממצאים שעלו מרשימות הספרים לבין הממצאים שיעלו מניתוח הקטעים המתגלים בארכיוני צפון איטליה.

ח. תכניות לעתיד

חקר גניזת אירופה עומד עדיין בראשית דרכו. אלפי דפים כבר התגלו בגניזה זו אך עדיין רחוקים אנו ממיצוי אוצרותיה. נראה כי שלוש הנה המשימות העיקריות המוטלות על החוקרים:

1. חשיפה שיטתית של כל הקטעים

דפים רבים, שאי אפשר לאמוד את מספרם, טמונים עדיין בעטיפות של מסמכים ארכיוניים ובכריכות של ספרים וכתבי יד, לועזיים ועבריים כאחד. יש צורך לבדוק בשיטתיות עוד עשרות ומאות ארכיונים ברחבי אירופה, שמא נמצאים גם שם קטעים נוספים, שמספרם עשוי להגיע לאלפים רבים. במקביל יש לבדוק את כריכותיהם העתיקות של ספרים הרבה לאין קץ, שמא מסתתרים בתוכם דפים מכתבי יד עבריים. במילים אחרות, כדי למצות את הגניזה האירופית יש צורך לבחון בשיטתיות את כל הארכיונים באירופה ולבדוק את כל הספרים שנכרכו באירופה מן המאה החמש עשרה ועד המאה השבע עשרה.¹⁹⁵ בדיקה זו, שממדיה נראים כמעט בלתי אפשריים, יכולה

194 ש' ברוכסון, ספרים וקוראים – תרבות הקריאה של יהודי איטליה בשלהי הרנסנס, רמת גן תשנ"ג.

195 קטעים לא מעטים מצויים בכריכות ספרים שבידי אנשים פרטיים ברחבי העולם, והם נחשפים מפעם לפעם על ידי מלומדים שונים, שמקצתם אף אינם יודעים צורתה של אות עברית. ידיעות על קטעים כאלו מתפרסמות במקומות רחוקים, שאין יד אדם מגעת שם, ובהלוח השנים כבר קשה למצוא לאן התגלגלו. ראה למשל: סאבאטיני, קטעים בפסקוקוסטנצו (שלושה קטעים). המחבר, שלא ידע לקרוא עברית, נעזר בכמה מלומדים יהודים וזיהה את שני הקטעים הראשונים: מקרא עם תרגום אונקלוס והערות מסורה, וכן פירוש רש"י לספר דברים. הקטע השלישי מכיל את ספר מצוות גדול [סמ"ג], עשין כז; L. Forster, 'From the Schwabenspiegel to Pfefferkorn: A study in Makulatur', *Medieval German Studies presented to Frederick Norman*, London 1965, pp. 282-295 (שני קטעים: מקרא עם תרגום אונקלוס והערות מסורה, וכן תלמוד בבלי מסכת עירובין).

להיעשות לפרקים תוך שיתוף פעולה עם מלומדים מקומיים, המחפשים אף הם באופן שיטתי אחר קטעים לועזיים המסתתרים בכריכות ספרים ומסמכים נוטריוניים, ובכך תוקל מעט מלאכתם של חוקרי התרבות העברית.¹⁹⁶

גניזת אירופה היא אפוא ים שאין לו סוף, ולעולם לא נוכל לומר כי הגענו אל כל הדפים העבריים המסתתרים בכריכות הספרים. תמיד אפשר יהיה למצוא עוד קטע בארכיון נידח, עוד דף או שניים בכריכת ספר.¹⁹⁷ קטעים נוספים יתגלו בוודאי גם בעוד עשרות שנים, ואולי גם מאות שנים, אך לא עליך המלאכה לגמור ואין אתה בן חורין ליבטל ממנה.

מלאכה נוספת שצריכה עוד להיעשות היא הפרדת הקטעים מן הכריכות. חלק ניכר מן הקטעים שנמצאו ניתנים לקריאה לפי שעה רק בצדם החיצוני, ואילו הצד הפנימי נשאר דבוק לכריכה ואי אפשר כלל לראותו. מלאכת ההפרדה יקרה מאוד, ולעתים קרובות היא נתקלת בהתנגדות מצד האחראים על הספריות והארכיונים. לפי שעה נעשים מאמצים להפריד את הקטעים החשובים יותר, ואילו הקטעים שאין בתוכם חידוש מיוחד נשארים דבוקים לכריכות.¹⁹⁸

2. קטלוג

צורך חיוני הוא לערוך קטלוגים מקיפים של כל קטעי גניזת אירופה. כידוע, גניזת קהיר אף היא טרם זכתה לקטלוג מלא ומסודר, אך גניזת אירופה צריכה להקדים בזה את אחותה הבוגרת. אופיה השונה של גניזת אירופה מאפשר בדרך כלל להגיע לקטלוג טוב ומהיר, ואין צורך לחכות מאה שנה ויותר כפי שקרה בגניזת קהיר. מגוון החיבורים שבגניזת אירופה מצומצם יחסית, והוא כולל, כאמור, דווקא את החיבורים הקלאסיים והידועים. חלק ניכר מן החיבורים שבגניזת אירופה מצויים היום במאגרי מידע ממוחשבים, ולפיכך ניתן בקלות יחסית לזהות את מרבית הקטעים ולקבוע במדויק את תוכנם. אפילו קטעים זעירים, שאין בהם אלא שתיים-שלוש מילים, וכן גם עמודים מטושטשים או מחוקים כמעט לחלוטין שאי אפשר לקרוא בהם אלא מילה פה ומילה שם, ניתנים היום לזיהוי, לפחות בחלק מן המקרים, באמצעות הכלים המשוכללים העומדים לרשותנו.

196 דוגמה לשיתוף פעולה מבורך בין חוקרים של קטעי כריכות לועזיים וחוקרים של קטעי כריכות עבריים ניתן לראות בקטלוג הקטעים של ספרייה קטנה בגרמניה, שיצא לאור לאחרונה: K. Wiedemann and B. Wischhöfer, *Einbandfragmente in kirchlichen Archiven aus Kurhessen-Waldeck*, Kassel 2007 (*Schriften und Medien des Landeskirchlichen Archivs Kassel*, 21). הרוב הגדול של הקטעים בספרייה זו הם לטיניים, ורק מיעוטם (עמ' 170-180) עבריים.

197 ראה למשל דבריי לעיל (הערה 102) על הקטעים הנוספים הנחשפים עתה בספרייה הלאומית בווינה, אף שי"נ אפשטיין וא"ז שוורץ כבר בדקו ביסודיות את כריכות הספרים שם.

198 ראה פיראני, גניזת איטליה, עמ' 44-45.

חלק ממלאכת הקטלוג כבר נעשה, ובדבריי לעיל הזכרתי שורה של קטלוגים שכבר יצאו לאור, מהם קטנים ומהם גדולים ומקיפים,¹⁹⁹ אך עדיין רבה המלאכה שצריכה להיעשות בתחום זה.

3. צירוף הדפים הבודדים וניסיונות לשחזור

כורכי הספרים והנוטריונים פירקו, כזכור, את כתבי היד שעמדו לפניהם, וכיום מפורזים דפיו של כתב יד אחד בתוך כריכות של ספרים רבים. לפעמים מצויים דפים וקרעי דפים של טופס אחד בתוך כריכות ספרים או עטיפות מסמכים השמורים כולם במקום אחד,²⁰⁰ אך לעתים קרובות נתגלגלו דפים מטופס אחד לערים שונות,²⁰¹ ולעתים אף אפשר למצוא חלקים מדף אחד הפזורים בספריות שונות, הרחוקות מאות קילומטרים זו מזו.²⁰² תופעה זו מזכירה את שאירע לגניזת קהיר, אף שסיבותיה שונות. בגניזת קהיר נגרם הפיזור והקישוע כתוצאה ממלאכתם של חוקרים וסוחרים בסוף המאה התשע עשרה, שאספו מכל הבא לידם והעבירו את הקטעים למקומות שונים,²⁰³ ואילו בגניזת אירופה כבר אירע הפיזור בדרך כלל לפני מאות בשנים. הסוחרים במאות השש עשרה והשבע עשרה מכרו לפעמים את כתבי היד לכורכי

199 ראה בעיקר לעיל, הערות 102-105, 109-110, 186.

200 כגון שישים קטעים מתלמוד בבלי שנמצאו בספרייה העירונית בטרייר, שד"ר יונה וולף הצליח לצרפם לכלל שני טפסים; ראה: זוסמן, שרידי ירושלמי, עמ' 4, הערה 10; הנ"ל, אוצר, ב, עמ' 661-664. וראה גם לעיל, ליד הערות 155-157.

201 ראה למשל: זוסמן, שרידי ירושלמי; גרוסמן (לעיל, הערה 120); ריצ'לר (לעיל, הערה 127); דנציג (לעיל, הערה 167); צרפתי (לעיל, הערה 187); ולהלן, פרקים רביעי, חמישי, שביעי, תשיעי ושנים עשר.

202 כך למשל אירע לטופס אחד של ספר ראב"ן, שמצאתי דפים ממנו בארבע ספריות שונות באוסטריה: בווינה, בזלצבורג ובאדמונט (וינה, הספרייה הלאומית A64; זלצבורג, ספריית האוניברסיטה Fragm. M II 293; זלצבורג, ספריית המנזר הבנדיקטיני Ink. 97 ו-Ink. 893; אדמונט, ספריית המנזר B 21 (Fragm.)). כל הדפים הם למסכתות נידה, שבת ועירובין, אך לא כולם רצופים. וזה סדר הדפים: דף 1 (חציו התחתון של הדף) בווינה; דף 2, חלקו בווינה (חצוים התחתון של טורים א' וד') וחלקו בספריית האוניברסיטה בזלצבורג (טורים ב'-ג', בשלמותם); דף 3 (דף שלם) בספריית האוניברסיטה בזלצבורג; דף 4 (טורים ב'-ג') בווינה; דף 5 (החלק העליון של טורים א' וד') באדמונט; דפים 6-7 (טורים ב'-ג' של דף אחד וטורים א' וד' של דף אחר) בספריית המנזר בזלצבורג. על קטעים נוספים מספר ראב"ן בגניזת אירופה ראה לעיל, ליד הערות 162-163.

203 מעין זה אירע לפעמים אף לקטעים מגניזת אירופה, שנדדו עם הספרים שבתוכם נכרכו למקומות שונים ומרוחקים. כך קרה שדפים מטופס קדום של ספר אבי העזרי לראבי"ה התגלגלו אל שש ספריות בארבע ארצות שונות – ישראל, אנגליה, ארצות הברית וארגנטינה, ראה: עמנואל, סדר בנין בית שני, עמ' 12, ושם בהערה 7; הנ"ל, שבתי לחות, עמ' 101, הערה 226. דוגמה נוספת היא טופס של תלמוד ירושלמי, שדפים אחדים ממנו נמצאו בכריכת ספר בירושלים, ודפים אחרים הגיעו לאוסף ששון; ראה: מ' עסיס, 'קטע של ירושלמי סנהדרין', תרביץ, מו (תשל"ז), עמ' 29-90 (ושם עמ' 30, הערה 10); ב' אליצור, 'לקראת הוצאה חדשה

הספרים ולנוטריונים חלקים חלקים, קונטרס אחד נמכר לכורך אחד וקונטרס שני לכורך אחר, ועל כן התפזרו שרידיו של כתב יד אחד למקומות שונים עוד לפני מאות שנים. לפעמים אף שימשה כריכיית ספרים אחת את צרכיו של אזור שלם, ומשום כך נפוצו קטעים מטופס אחד בכמה מקומות סמוכים. נזירים שנדדו ממקום למקום נטלו עמם את ספריהם,²⁰⁴ וספרים שהיו במנזר אחד שנסגר נתחלקו בין כמה מנזרים אחרים, וכך הגיעו קטעים מטופס אחד אל מקומות רחוקים זה מזה.²⁰⁵

לאור כל זה, מוטל על חוקרי גניית אירופה לצרף את הדפים שנתפזרו מכל טופס וטופס, ולשחזר, כמידת היכולת, את צורתם של הטפסים המקוריים. צירוף כל הקטעים המצויים בספרייה אחת דורש סבלנות ויגיעה רבים, ואילו חיפוש אחר קטעים מטופס אחד הפוזורים בספריות ובארכיונים שונים דורש אף ידע מקיף על תולדות הספריות והארכיונים, על הקשרים הישירים והעקיפים שהיו בין ספריות שונות במאות שעברו, ועל כורכי הספרים שפעלו במקומות שונים.²⁰⁶ ידיעות רבות ערך בנושאים אלו אפשר למצוא במחקרים על תולדות הספריות והמנזרים, בקטלוגים של כתבי היד הלועזיים שבאותן ספריות, ובפרט בקטלוגים של הקטעים הלועזיים שנמצאו באותן ספריות. ידיעות אלו, וכן שיתוף פעולה ישיר עם מלומדים מבני המקום המתמחים בתחומים הנזכרים, יכולים ללמד רבות אף על הקטעים העבריים המתגלים בספריות השונות. בדרך זו אפשר למצוא לעתים מה מקורם הראשון של הקטעים והיכן ומתי הם הגיעו לידיהם של כורכי הספרים, לחשוף את הקשר שבין דפים שונים מטופס אחד שנתגלגלו למקומות שונים, ואף לחפש אחר דפים נוספים מאותו טופס.²⁰⁷ מלאכה

של שרידי הירושלמי, לשוננו, עב (תש"ע), עמ' 270-271; זוסמן, אוצר, ב, עמ' 740, מס' 7885.

204 ראה למשל: פריימן, קטע ירושלמי. הקטע הנידון שם נכרך בפרובאנס – מקום בו התופעה לא הייתה נפוצה – ונדד לאיטליה, לספריית הוותיקן (וראה זוסמן, אוצר, ב, עמ' 697, מס' 7433. על טיבו של קטע ירושלמי זה ראה: רוזנטל וליברמן, ירושלמי נזיקין, מבוא, עמ' יג-טז; זוסמן, ירושלמי נזיקין, עמ' 117).

205 למשל, קטע מספר מצוות גדול (סמ"ג), שמצוי בכריכתו של ספר באולמוץ שבצ'כיה, ודפים נוספים מטופס זה הגיעו עד לרומא; ראה: אבאטה, קטעים בספריית אנג'ליקה, עמ' 243-240. וראה גם: פיראני וסאגרדיני, קטלוג צ'ונה, עמ' 10-11. על קטעים שמסרה האקדמיה למדעים במיינץ לספריית המדינה במינכן ראה: A. Lehnardt, "Siddur Rashi" und die Halacha-Kompendien aus der Schule Raschis', D. Krochmalnik, H. Liss and R. Reichman (eds.), *Raschi und sein Erbe*, Heidelberg 2007, pp. 85-99

206 בשנים האחרונות פיתחו אנשי מכון פרידברג תוכנת מחשב משוכללת שמטרתה לסייע בצירוף קטעים שונים מגניזות קהיר, ויש לקוות שניתן יהיה לעשות שימוש בתוכנה זו גם לצירוף קטעים מגניזות אירופה. ראה: א' שויקה, י' שויקה, ל' וולף ונ' דרשוביץ, "וקרב אותם אחד אל אחד": זיהוי כתיבות יד וצירוף קטעי גניזה באמצעות מחשב, גניז קדם, ז (תשע"א), עמ' 171-195.

207 ראה למשל: זוסמן, שרידי ירושלמי, עמ' 17-18, 21.

אירופה, וצילומיהם המטושטשים היו מצויים אך ורק במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבירושלים. אין זה מפתיע שרק חוקרים מעטים עיינו בקטעים אלו, וממילא קטן היה מספרם של המחקרים שהוקדשו להם. אך עתה אנו נמצאים בעידן חדש, ואנו רשאים לצפות כי בעוד שנים אחדות יוכל כל אדם בעולם לעיין בעשרות אלפים של קטעים מגניזת אירופה, להשוות קטע לקטע ולצרף דף לדף, ולעמוד על העושר הטמון בגניזה זו.

מטרתו העיקרית של הספר המוגש בזה היא להוציא לאור עולם את שרידיהם של חיבורים חדשים ולא ידועים שהשתמרו רק בגניזת אירופה. אך אני מקווה שבעקפיין יצליח הספר להגשים מטרה נוספת – לקרב את עולמה של גניזת אירופה לתודעתו של ציבור גדול יותר.

ט. על המהדורה

סופרים בימי הביניים כתבו במחברות ('קונטרסים'), שהכילו בדרך כלל ארבעה, חמישה או שישה גיליונות כפולים (דהיינו 8, 10 או 12 דפים). מחברות אלו, שמניינם עשוי להגיע לעשרות, נאספו ונכרכו יחדיו, וכך נוצר הספר השלם. כורכי הספרים בעת החדשה, שרצו לנצל את הקלף הישן לצורכיהם, עשו פעולה הפוכה: הם פירקו את הספר השלם לקונטרסים, את הקונטרסים פירקו לגיליונות ואת הגיליון הבודד חתכו לפי הנדרש להם.

הגיליון הפנימי של כל קונטרס (כמו הגיליון הפנימי של מחברת מודרנית או של עיתון בן זמננו) מכיל שני דפים רצופים, ואילו שאר הגיליונות שבקונטרס מכילים שני דפים שאינם רצופים. החיסרון שבין שני דפים שאינם רצופים בגיליון אחד איננו קבוע; לעתים חסר ביניהם גיליון אחד (שני דפים) ולעתים כמה גיליונות.

לעתים אנו מוצאים בגניזת אירופה שני גיליונות (או יותר) מתוך קונטרס אחד, ואם מדובר בגיליונות רצופים, אזי יהיה רצף מסוים בין הדפים גם אם אין בידינו את הגיליון הפנימי. למשל, אם הגיעו לידינו שני הגיליונות הראשונים של קונטרס שהכיל במקורו ארבעה גיליונות, אזי שני הדפים הראשונים רצופים ושני הדפים האחרונים רצופים, אך ביניהם חסרים ארבעה דפים (שני הגיליונות הפנימיים).

מקצת הסופרים כתבו את דבריהם בשני טורים בכל עמוד (ולעתים גם בשלושה טורים בעמוד). אם הכורך חתך את הדף לאורכו, נותרו בידינו או הטור השמאלי של עמוד א והטור הימני של עמוד ב, שהם רצופים; או הטור הימני של עמוד א והטור השמאלי של עמוד ב, וביניהם חסרים שני טורים (הטור השמאלי של עמוד א והטור הימני של עמוד ב).

כל שנים עשר החיבורים הנדפסים כאן פגומים הם, ובכולם חסרה תחילת החיבור וגם סופו אינו לפנינו. מקצת הקטעים השתמרו בדפים שלמים, שנותרו כמעט ללא

פגע, והם נדפסו כאן ברצף (להלן, פרק שני ופרק שישי). אך רוב הקטעים נחתכו על ידי הכורכים ונפגמו מעט או הרבה, והם מובאים כאן כצורתם המקורית, שורה בשורה, כדי שיוכל הקורא להעריך את היקף הטקסט החסר, ואולי גם להשלים מדעתו את הפגמים. מספר האותיות משתנה באופן ניכר משורה לשורה, ועל כן קשה להעריך במדויק את היקפו של הטקסט החסר. היקף הרווחים שהוספתי (בין סוגריים מרובעים) כדי לסמן את החסר אינו אלא השערה בלבד.

הסימנים המשמשים במהדורה הם:

[]	השלמות של פגמים בכתב היד
[[]]	השלמות של מילים שהיו בדפים הקודמים או הבאים
{ }	הגהות מסברה של טעויות בכתב היד
{{ }}	תיקונים והערות שוליים שנוספו בכתב היד
(אא)	אותיות או מילים שנמחקו על ידי הסופר
()	אותיות או מילים שיש למוחקן
< >	הערות טכניות של המהדיר
⌘	אות שקריאתה אינה ודאית
/	נקודת התפר בין שני חלקים של דף אחד
*	מילוי שורה (בדרך כלל לא העתקתי את מילויי השורה, אלא אם כן תחילת השורה הסמוכה חסרה)
- - - -	חסרון של דף (או יותר)

המעתיקים (וכנראה גם חלק מהמחברים) לא הקפידו תמיד לצטט במדויק את פסוקי המקרא ואת סוגיות התלמוד. שינויים מהנוסח המקובל מצויים לעתים אפילו ב'דיבור המתחיל', בציטוט של הפסוק או סוגיית התלמוד שאותם הם באים לפרש. בדרך כלל לא ציינתי זאת בהערותיי, והערתי רק על שינויים בעלי חשיבות.

שער ראשון
פרשנות המקרא

פרק שני

פירוש לספר שופטים

מבוא

אחד מכתבי היד הלטיניים שבספרייה הגדולה של המנזר הבנדיקטיני בעיר מלק,¹ שסימנו Cod. 943, נכרך בקטעים מתוך שני כתבי יד, האחד עברי והשני לטיני. כתב היד הלטיני נכתב באיטליה ובבוהמיה במאות הארבע עשרה והחמש עשרה, והוא נמצא בספריית המנזר לפחות משנת 1483.² הקטע העברי מצוי בתחילת הכרך, והוא משמש לו מעין דף מגן. הכורך קיפל את חלקו התחתון של הקטע העברי, ומקצתו מבצבץ בהמשך כתב היד, לאחר קונטרס אחד של 14 דפים. בקיץ של שנת 2013 ביקשתי את מנהל הספרייה, האב גוטפריד גלסנר, להפריד את הקטע העברי כדי שניתן יהיה לקרוא אותו בשלמותו, והוא ניאות לכך ברצון. האב גלסנר הודיעני כי בעקבות הפרדת הקטע הוא עתיד לקבל סיגנטורה חדשה: *Fragm. hebr. XVIII*.³ הקטע העברי מכיל גיליון אחד, ובו שני דפים רצופים, בכתיבה אשכנזית. הדפים ניתנים עתה לקריאה ללא כל קושי, ומצוי בהם פירוש לספר שופטים, יג, ה-טו, ב. המפרש אינו מזכיר בדבריו שמות של חכמים אחרים (מלבד תרגום יונתן), אך ניתן לעמוד בנקל על בית המדרש בו צמח על ידי בחינת זיקתו של הפירוש המתפרסם כאן לפירושיהם של רש"י ושל ר' יוסף קרא. פירוש רש"י לא נזכר במפורש בקטע מלק, אך ברור כי המפרש עשה בו שימוש מסוים והעתיק ממנו קטעים קצרים, בלי לשנות בהם דבר. כך, למשל, הפירוש לפסוקים הראשונים של פרק יד לקוח כולו מילה במילה מפירוש רש"י:

תאנה, עלילה להתגרות במ.

וידבר לאשה, על האשה, דיבר לקרוביה, כן תירג' יונתן.

- 1 העיר מלק שבאוסטריה יושבת על גדות הדנובה, כ-85 ק"מ מערבית לווינה. תודתי העמוקה למנהל הספרייה, האב גוטפריד גלסנר (Father Gottfried Glassner), שנענה בחפץ לב לכל בקשותיי.
- 2 ראה: Ch. Glassner, *Inventar der Handschriften des Benediktinerstiftes Melk*, Wien 2000, pp. 371-373
- 3 במהלך הפרדת הכריכה נמצאו בתוכה קטעים מכתבי יד נוספים, עבריים ולטיניים. הקטעים העבריים החדשים, שעתידים כנראה לקבל את הסיגנטורה *Fragm. hebr. XIX*, לא יידונו כאן.

עדת דבורים קינה דדבריתה, כניסת דבורים.

וירדהו, לשון הבדלת דיבוק לכל דבר הנדבק, וכן לעיניין פת הנדבק בתנור נקראת הבדלתו רדייה, הרודה פת מן התנור, על שם שהדבש עשוי על ידי חלות שעוה מדובקות בדופני הכלי מן הצדדין מדופן אל דופן כמידת עוגל הכלי, וכן תירג' יונתן וירדהו ונסחיה.

במקום אחר הביא המפרש תחילה פירוש שאינו נראה בעיניו, ולאחריו הביא את הפירוש הנכון לפסוק ('אלא פתרונו') – אותו נטל בשתיקה מרש"י:

כי יבא דברך וכבדנוך (יג, יז), אינו אומ' [כש]יתקיים דברך שנבאת שילד יוולד לנו אז נכבד אותך, שהרי גם עתה רצו לכבדו ולעשות לפניו גדי עזים אבל הוא לא קיבל, אלא פתר' אם יבא לנו שליחות דבר מאתך משנדע ונכיר את שמך ונכבדך ונעשה מה שתשלח לנו.

מפרש אחר, שזיקת הפירוש שבקטע מלק אליו גדולה הרבה יותר, הוא ר' יוסף קרא.⁴ אך קודם שאדון בדמיון ובשוני בין שני הפירושים, אזכיר תחילה את טיב הנוסח של פירוש ר' יוסף קרא המצוי בדינו. פירושו של ר' יוסף קרא לספר שופטים נדפס בתחילת המאה הקודמת על ידי שמעון עפשטיין,⁵ וכל המהדורות הנוספות של הפירוש מבוססות אך ורק על מהדורה זו. כתב היד ששימש את עפשטיין הוא כ"י ברסלאו, בית המדרש לרבנים 178,⁶ שאבד בשנות השואה ולא הגיע לדינו. עד כה לא נמצא כתב יד נוסף של הפירוש, ועל כן מהדורתו של עפשטיין היא עד הנוסח היחיד של הפירוש המצוי בדינו.⁷

4 על ר' יוסף קרא ועל פירושו למקרא ראה גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, עמ' 254-340.
5 פירוש ספר שופטים לר' יוסף קרא, מהדורת ש' עפשטיין, פרנקפורט דמיין תרס"ז (תדפיס מתוך [1906] 4 *Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft*, חלק עברי, עמ' 1-28, וחלק לועזי עמ' 238-268. ושוב בדפוס צילום: פירוש ר' יוסף קרא על נביאים ראשונים, ירושלים תשל"ב). הפירוש נדפס שוב בתוך: פירוש רבי יוסף קרא לנביאים ראשונים, מהדורת ש' עפשטיין, ירושלים תשל"ג, ושם תורגם המבוא מגרמנית לעברית (עמ' 7-24).

6 ראה: D.S. Löwinger and B.D. Weinryb, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Library of the Jüdisch-Theologisches Seminar in Breslau*, Wiesbaden 1965, p. 26, no. 27a, על גורל כתבי היד שהיו בספריית בית המדרש לרבנים בברסלאו ראה: ריצ'לר, מורה דרך, עמ' 39-40, 243-248.
7 ראה גם פוזננסקי, מבוא, עמ' XXVI; מקראות גדולות הכתר, יהושע-שופטים, מבוא, עמ' 86*. בקטלוג המכון לתצלומי כתבי יד נרשם כי פירושו של ר' יוסף קרא לספר שופטים מצוי בקטע אחר מגניות אירופה – מודינה, ארכיון המדינה 1.631. לפי קטלוג המכון, מכיל הקטע את פירוש רש"י לספר שופטים ה, טו-1, יא; יא, כו-טו, ח, ובגיליון מסביב – פירוש ר' יוסף קרא, עם שינויים רבים מהנוסח שבדפוס. אך רישום זה מוטעה, שכן הפירוש שבגיליון הוא פירושו של ר' ישעיה דיטראני, ולא של ר' יוסף קרא.

לעתים יש זהות מלאה בין פירושו של ר' יוסף קרא ובין הפירוש שבקטע מלק. דוגמה לדבר בפירוש לשופטים טו, ב, שרק תחילתו שרדה בקטע מלק:

ר' יוסף קרא	קטע מלק
הלא אחותה הקטנה טובה ממנה, פת' יפה ממנה, כמו ונשבע לחם ונהיה טובים, שעל כורחך אי אפשר אנשים צדיקים וטובים, שהרבה בני אדם ששבעים בלחם ומעשיהם רעים, אלא על כורחך פתרו' ונהיה יפים.	הלא אחותה הקטנה טובה הימנה(!), כמו ונשבע לחם ונהיה [טו]בים, ⁸ שעל כרחך אין ביאורו ונהיה צדיקים, שהרבה בני אדם תמצא...

מרובים יותר הם המקרים בהם הפירוש שבקטע מלק מקביל לפירושו של ר' יוסף קרא, אך ניסוח הדברים שונה מעט – פעמים זה מקצר וזה מאריך, ופעמים להיפך. דוגמה מובהקת לדבר הוא הדיון הארוך על אודות הכלל הפרשני המצוי בשני הפירושים, שאם סיפור מופיע פעמיים במקרא, יקצר הכתוב בדבריו, ויביא פרטים מסוימים רק בפעם הראשונה, ופרטים אחרים רק בפעם השנייה. להלן הדברים המקבילים שבקטע מלק ובפירוש ר' יוסף קרא:

ר' יוסף קרא	קטע מלק
מעשהו, מה יהיה מעשהו לכשיגדל, ולפי שאמר לאשה בתחילה שהוא יחל להושיע את ישראל מיד פלשתים, לפיכך הוא חוזר ושואל עליו מה יהיה מעשיו. ואל תשיבני אם כן שהיה שואל על הנער מה יהיה מעשיו לכשיגדל היה לו למלאך להשיבו על כך, ואי אתה מוצא שהשיבו כי אם על דבר הנזירות, דכת' מכל אשר יצא מגפן היין לא תאכל ויין ושכר אל תשת וכל טומאה לא תאכל, ועל דבר שהוא יחל להושיע את ישראל לא שנה עליו. דע לך שבכל כ"ד ספרים שהכתוב שונה עליו וכופלו, תמצא שמקצר הכתוב את דבריו או בפעם הראשון או בפעם שנית. אם קיצר בפעם ראשון הוא חוזר ומלמדך	אשת מנוח אומרת למנוח שאיש אלהים אמ' לה כי נזיר אלהים יהיה הנער מן הבטן עד יום מותו, ולא מצינו בדבר מלאך שאמ' לה עד יום מותו. אלא כן משפט הנבואה, כל מקום שתמצא כשבא הכת' לשנות דבר ולכופלו פעמי', תמצא שמוסיף דבר פעם שנית מה שלא שמעת בפעם ראשון, כמו ותקרבון אלי כולכם ותאמרו נשלח' אנשי' לפני' ייח' לנו את הארץ, ולא מצינו בפרשת שלח לך שישאלו ישר' בדבר זה, אבל מאחר שמשא אומ' לך כן, סמוך על דברניו והאמן שכך אמרו. ואף כאן האמן לדבריהם שכך אמ' לה המלאך נזיר אלהים יהיה הנער מן הבטן עד יום מותו, וקיצר לו הכת' את דבר' בתחילת דברי המלאך לפי שהאשה עתידה לכופלן ולספר אותם למנוח בעלה בסוף. וכן מצינו בסוף הפרש' שאף המלאך קצר לו את דבריו [כשהוא] שואלו

8 ירמיהו מד, יז. והשווה פירוש ר' יוסף קרא לפסוק זה (מקראות גדולות הכתר, שם): 'ונהיה טובים – טובי מראה'.

קטע מלק

מה יהיה משפט הנער ומעשהו [...] ואי אתה מוצא בתשובת המלאך שחוזר ומגיד שהוא יושיע את ישראל מיד פלשתי, אלא על מאכל ומשתה [...] והסופר שכת' ספר זה קיצר דבריו במקצת לפי שכבר כתובים למעלה. ועוד בדבר אחר קיצר הסופר את דבריו, שאין מנוח שואל למלאך מה יהיו מעשיו של נער, אם כן סיפר' לו אשתו מתחילה שיהיה הנער יחל להושיע את ישראל מיד פלשתים. ואף מעצמך תלמד שכל מה שאמ' המלאך לאשת מנוח הגידה היא לבעלה ובדברי האשה אי אתה מוצא אלא ויאמר אלי הנך הרה ויולדת בן ועתה אל תשתי יין ושכ' וג', ואין כת' כאן ויאמר לי שהנער יחל להושע את ישראל מיד פלשתי, לפי שקיצר את דבריו. וכן בכל מקום שתמצא שהכתוב שונה פעמי' דבר, תמצא שמקצר בראשונה לפי שעתיד לאומרו בסוף, ופעמי' תמצא שמקצר בשנייה לפי שכבר אמרו בראשונה.

ר' יוסף קרא

בפעם שנית מה שחיסר בראשונה, כמו כאן שקיצר לו בתחילה את דבריו ולא אמר מן הבטן עד יום מותו, וכשהאשה מספרת למנוח בעלה מה שאמר לה המלאך היא אומרת לו כך אמר לי כי נזיר אלהים יהיה הנער מן הבטן עד יום מותו. ופעמים שהוא בא להאריך בראשונה, כמו כאן שהוא אומר מה יהיה משפט הנער ומעשהו, ומקצר לו באחרונה שלא כתב בתשובתו מה יהיה מעשיו, אבל מעצמך אתה למד שלא הפיל דבר להשיבם מכל אשר שאלו. וכן במשה הוא אומר ותקרבוני אלי כולכם ותאמרו נשלחה אנשים לפנינו, ולא מצינו שיאמרו לו כך, אלא לומד מעצמך שכך אמרו לו, אבל לפי שעתיד משה לקנתרן על דבר זה ולומר באחרונה, קיצר לו בתחילה. וכן במקומות הרבה.

קטעים מקבילים אלו מלמדים שר' יוסף קרא והמפרש שבקטע מלק אומרים דברים זהים, אך המפרש שבקטע מלק מאריך יותר בדבריו, ומתקשה לנסח את דבריו בקיצור.⁹ במקרה אחר הדמיון שבין שני הפירושים גדול כל כך עד שאפשר להשלים על פי פירוש ר' יוסף קרא משפט שלם שנשמט מחמת הדומות בקטע מלק:

קטע מלק

והוא יחל להושיע את ישראל מיד פלשתי (יג, ה) ואי אפשר לומר ששמשון החל להושיע את ישראל מיד פלשתים¹⁰ שהרי שמגר בן ענת שהיה שופט לפניו הכה את פלשתי' שש מאות איש במלמד הבקר ויושע גם הוא את ישראל, ואף יפתח הגלעדי שהיה שופט לפניו גם הוא ויושע את ישראל מיד פלשתי', דכת'

ר' יוסף קרא

והוא יחל להושיע את ישראל מיד פלשתים, אי אפשר לומר ששמשון החל להושיע את ישראל מיד פלשתים, שהרי שמגר היה לפניו שהכה את פלשתים במלמד הבקר שש מאות איש ויושע גם הוא את ישראל, וכת' ויוסיפו בני ישראל לעשות הרע וימכרם ביד פלשתים וביד

9 על אריכות לשונו של ר' יוסף קרא ראה: ארנד, איוב, עמ' 77-78.

10 נשמט מחמת הדומות.

קטע מלק

ויחר אף י"י ב"ישראל וימכרם ביד פלשתים, וכת' אחריו ויפתח הגלעדי היה גיבור חיל וכת' כי הקים י"י להם שופטים והיה י"י עם השופט והושיעם מיד אויביהם כל ימי השופט, למדת שגם שופטים שעמדו להם לישראל לפני שמשון הושיעו את ישראל מיד פלשתים.

פתרו' והוא, הנזירות יגרום שיושיע את ישראל שמשון מיד פלשת', שכוח גדול שהיה לו, על יד הנזירות באה לו, כמו שאומ' בסוף העיניין כי נזיר אלהים אני מבטן אמי אם גלחתי וסר ממני כחי, ויחל שערו לצמח כאשר גילח וכת' וילפת שמשון את שני עמודי התווך וגו', למדת שכח שהיה לו על ידי הנזירות באה לו.

ר' יוסף קרא

בני עמון, וכת' ויערצו וירוצצו את בני ישראל וגו' ובא יפתח והושיעם.

אלא והוא יחל פתרונו דבר זה שהוא נזיר ממעי אמו יגרום לו שהוא יחל להושיע את ישראל מיד פלשתים. והוא יחל בל"ע פרצל"א ייש"א, שמתוך שהיה נזיר אלהים מן הבטן היה בו כח, כשם שהוא אומר לדלילה מורה לא עלה על ראשי כי נזיר אלהים [אני] מן הבטן אם גולחתי וסר ממני כחי וחליתי והייתי ככל האדם, ואף כשחזר כוחו עליו כשהמית רבים במותו לא חזר אלא מתוך נזירות השיער, דכת' ויחל שער ראשו לצמוח כאשר גולח, למדת שכל כחו היה מחמת הנזירות.

בשניים מהציטוטים שהובאו זה עתה השתמש המפרש בלשון 'פתרונו', ומטבע לשון זו – שמופיעה עוד הרבה לכל אורכו של הפירוש – מצויה הרבה בכל פירושי למקרא של ר' יוסף קרא. לעתים אנו מוצאים בפירוש שבקטע מלק – ורק בו, ולא בפירוש ר' יוסף קרא הנדפס – פירושים האופייניים לר' יוסף קרא. כך הוא לגבי הכלל שר' יוסף קרא (וכן רשב"ם) הרבה להשתמש בו, כי לעתים יש בכתוב דברים שבמבט ראשון נראה שאין בהם צורך, והם הובאו כאן כדי שיובנו על ידם דברים שיבואו בהמשך.¹¹ וכך כותב המפרש:

ולא הגיד להם כי מגוויית האריה רדה הדבש (יד, ט). לפי שעתיד לומר בסמוך הנה לאבי ולאמי לא הגדתי, קדם וכתב ולא הגיד לאביו ולאמו.

11 ראה ארנד, איוב, עמ' 14-15 (ובספרות הרשומה שם) ועמ' 61; י' נבו, 'דרכו של ר' יוסף קרא בפרשנות הפשט לנביאים ראשונים', סיני, קה (תש"נ), עמ' רלו-רלח. לדוגמה נוספת ראה בפירוש שבקטע מלק לשופטים טו, א (בפירוש ר' יוסף קרא הדברים נאמרים בצורה פחות מפורשת).

עם זאת, למרות הדמיון הרב בין הפירוש שבקטע מלק ובין פירוש ר' יוסף קרא, יש גם שינויים של ממש ביניהם. כך, לדוגמה, הפירוש לפסוקים הראשונים של פרק יד בקטע מלק לקוח מפירוש רש"י (ראה לעיל), בשעה שר' יוסף קרא פירש את הפסוקים הללו בדרך אחרת.

מי הוא אפוא המחבר של הפירוש שבקטע מלק? אפשרות אחת היא שלפנינו פרשן לא ידוע, שעשה שימוש הן בפירוש רש"י והן בפירוש ר' יוסף קרא. לעתים העתיק הפרשן האנונימי את דברי קודמיו בלשונם, ולעתים הביא את דבריהם בלשונו שלו. הפרשן שלפנינו לא השכיל תמיד לנסח את דבריו בתמציתיות, ולכן לעתים לשונו ארוכה יותר מזו של ר' יוסף קרא, אף ששניהם אמרו דבר אחד.

אפשרות אחרת היא שלפנינו מהדורה ראשונה של פירושו של ר' יוסף קרא. חוקרים שונים כבר העירו על כך שפירושי ר' יוסף קרא הגיעו לידינו במהדורות שונות, ש'ההבדלים ביניהם כה רבים, עד שלעתים קשה לו למעיין להגיע למסקנה, שמדובר בפירוש שמקורו באיש אחד,¹² וייתכן שלפנינו מקרה נוסף מעין זה. במהדורה שבקטע מלק ר' יוסף קרא האריך מעט בלשונו, והוא תיקן זאת במהדורתו האחרונה – זו המצויה לפנינו בדפוסים. במהדורה האחרונה שינה ר' יוסף קרא כמה וכמה מפירושו, ולכן בצד הדמיון הרב שבין קטע מלק ובין פירוש ר' יוסף קרא שבדפוסים, יש גם שינויים של ממש בין שני הפירושים.¹³

שתי ההצעות שהעליתי אינן חפות מקשיים, ואינני יכול להכריע ביניהן.

* * *

בהערותיי לקטע הנדפס להלן ציינתי את המקבילות שבפירוש רש"י, אך לא ציינתי את המקבילות שבפירוש ר' יוסף קרא, כי רבות הן ואין טעם לפרטן. הבאתי בנספח את פירושו של ר' יוסף קרא לפסוקים המתפרשים בקטע מלק, כדי להקל על המעיין לבחון את הדמיון ואת השוני שבין שני הפירושים.

12 גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, עמ' 311-316 (ובספרות הרשומה שם). הציטוט מעמ' 311. וראה גם גרוסמן, פירושי ר' יוסף קרא, עמ' מג-מז, מט-נ.

13 גם בפירוש הנדפס של ר' יוסף קרא יש שימוש לא מועט בפירוש רש"י, אך בדרך כלל בפסוקים אחרים מאלו שבקטע מלק. על שימושו של ר' יוסף קרא בפירוש רש"י ראה: עפנשטיין (בתרגום לעברית, לעיל הערה 5), עמ' 16; פוזננסקי, מבוא, עמ' XXXIII; ג' דרורי, 'שיטתו הפרשנית של רבי יוסף קרא לנביאים ראשונים', עבודת גמר, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשמ"ג, עמ' 171-172.

המהדורה

<דף 1 ע"א>

<יג, ה> [[כי נזיר אלהים]] יהיה הנער מן הבטן בעוד שהוולד במעי אמו אוכל מה שאמו אוכלת ושותה. ונזיר זה לא כשאר נזירי', כל הנזירים כשהן בני דעת נודרים מדעתם להיות נזיר, וזה נזיר על פי אלהים מן הבטן, גזירת הכת' היא שיהא זה נזיר ממעי אמו, לפיכך אל תשתי יין ושכר אל תאכלי כל טמא.

והוא יחל להושיע את ישראל מיד פלשת' (אי אפשר לומר ששמשון החל להושיע את ישראל מיד פלשתים)¹⁴ שהרי שמגר בן ענת שהיה שופט לפניו הכה את פלשת' שש מאות איש במלמד הבקר ויושע גם הוא את ישראל¹⁵, ואף יפתח הגלעדי שהיה שופט לפניו גם הוא ויושע את ישראל מיד פלשת', דכת'¹⁶ ויחר אף י"י בישראל וימכרם ביד פלשתים, וכת' אחרי¹⁷ ויפתח הגלעדי היה גיבור חיל וכת'¹⁸ כי הקים י"י להם שופטים והיה י"י עם השופט והושיעם מיד אויביהם כל ימי השופט, למדת שגם שופטים שעמדו להם לישראל לפני שמשון הושיעו את ישראל מיד פלשתים. פתרו' והוא הנזירות יגרום שיושיע את ישראל שמשון מיד פלשת', שכוח גדול שהיה לו, על יד הנזירות באה לו, כמו שאומ' בסוף העיניין¹⁹ כי נזיר אלהים אני מבטן אמי אם גלחתי וסר ממני כחי, ויחל²⁰ שערו לצמח כאשר גולח וכת'²¹ וילפת שמשון את שני עמודי התווך וגו', למדת שכח שהיה לו על ידי הנזירות באה לו.

<ה> מורה תער.²²

<ו> איש האלהים בא(ה) אלי איש נביא, כסבורה בו שהוא בשר ודם וכך סיפרה לבעלה והוא בשר ודם איש נביא ראיתי אבל עוז פניו ישונה,²³ שמראהו כמראה האלהים נורא מאד על כן נבהלתי מפניו ולא שאילתיהו אי מזה הוא ואת שמו לא הגיד לי. ואם אחר מראה פניו (אי) אתה יכול לחזור אחריו לדבר עמו שירנו מה נעשה לנער היולד, דע לך כי מראהו כמראה מלאך אלהים נורא מאד, נבהלתי ואחז בשרי פלצות²⁴ ולא שאילתיהו אי מזה הוא ואת שמו לא הגיד (לו) (לי), אבל כך אמ' לי <ז> ויאמר אלי

14 כך הוא בפירושו ר' יוסף קרא, ונשמט כאן מחמת הדומות.

15 ראה שופטים ג, לא.

16 שם י, ז.

17 שם יא, א.

18 שם ב, יח.

19 שם טז, יז.

20 שם כב.

21 שם כט.

22 השווה פירוש רש"י.

23 על פי קהלת ח, א.

24 על פי איוב כא, ו.

הנך הרה ויולדת בן ועתה אל תשתי יין ושכר אל תאכלי כל טומאה כי נזיר אלהים יהיה הנער מן הבטן עד יום מותו, ביאורו על ידי נזירו/ ימית ביום מותו רבי' אש' ימית בחייו.²⁵ וכן הוא אומ'26 ויחל שע' ראשו לצמח כאשר גילח, מגיד שעל ידי צמיחת שער ראשו שב כוחו אליו וכת'27 וילפת שמשון את שני עמודי התווך אשר הבית נכון עליה' ויפל הבית על הסרנים ועל העם אשר בו ויהיו המתים אשר המית במותו מאשר המית בחייו, למדת שעד יום מותו האמור כאן ביאורו אפי' ביום מותו יתן לו נזירות זה כח שימית רבים על ידי נזירות זה.

אשת מנוח אומרת למנוח שאיש אלהים אמ' לה כי נזיר אלהים יהיה הנער מן הבטן עד יום מותו, ולא מצינו בדבר מלאך שאמ' לה עד יום מותו. אלא כן משפט הנבואה, כל מקום שתמצא כשבא הכת' לשנות דבר ולכופלו פעמי', תמצא שמוסיף דבר פעם שנית מה שלא שמעת בפעם ראשון, כמו28 ותקרבוני אלי כולכם ותאמרו נשלח' אנשי' לפני' ויח' לנו את הארץ, ולא מצינו בפרשת שלח לך29 שישאלו ישר' בדבר זה, אבל מאחר שמשא אומ' לך כן, סמוך על דבר[ו] וה[א]מן שכך אמרו. ואף כאן האמן לדבריהם שכך אמ' לה המלאך נזיר אלהים יהיה הנער מן הבטן עד יום מותו, וקיצר לו הכת' את דבר' בתחילת דברי המלאך לפי שהאשה עתידה לכופלן ולספר אותם למנוח בעלה בסוף. וכן מצינו בסוף הפרש' שאף המלאך קצר לו את דבריו [כשהוא] שואלו מה יהיה משפט הנער ומעשהו,³⁰ וביאורו באי זה דברים אמרת אל האשה שתשמר. ומעשהו פתר'

<דף 1 ע"ב>

וגם הגיד לנו מה יהיו מעשיו כשיצא לאויר העולם, שהגידה לי אשתי שאמ' לה שהוא יושיע את ישר' מיד פלשתים, ואי אתה מוצא בתשובת המלאך שחזור ומגיד שהוא יושיע את ישר' מיד פלשתים, אלא על מאכל ומשתה, דכת'31 ויאמר מלא' י"י אל מנוח מכל אשר אמרת אל האש' תשמר מכל אשר יצא מגפן היין לא תאכ' יין ושכר אל תשת כל טומ' אל תאכ' כל אש' צוית' תשמר. ואף על פי שאי אתה מוצא שחזור והגיד להם על התשועה, למוד מעצמך שאף על התשועה חזר והגיד להם, שכל מה ששאל מנוח הגיד לו, והסופר שכת' ספר זה³² קיצר דבריו במקצת לפי שכבר כתובים למעלה. ועוד בדבר אחר קיצר הסופר את דבריו, שאין מנוח שואל למלאך מה יהיו מעשיו של נער,

25 ראה שופטים טז, ל.

26 שם כב.

27 שם כט-ל.

28 דברים א, כב.

29 במדבר יג.

30 פסוק יב.

31 פסוק יג-יד.

32 סגנון דומה מצוי בפירושו של ר' יוסף קרא לשופטים יז, ו: 'הנביא שכתב ספר זה אמר כך'.

אם כן סיפר' לו אשתו מתחילה שיהיה הנער יחל להושיע את ישר' מיד פלשתים. ואף מעצמך תלמד שכל מה שאמ' המלאך לאשת מנוח הגידה היא לבעלה ובדברי האשה אי אתה מוצא אלא ויאמר אלי הנך הרה ויולדת בן ועתה אל תשתי יין ושכ' וג', ואין כת' כאן ויאמר לי שהנער יחל להושיע את ישר' מיד פלשתי', לפי שקיצר את דבריו. וכן בכל מקום שתמצא שהכתוב שונה פעמי' דבר, תמצא שמקצר בראשונה לפי שעתיד לאומרו בסוף, ופעמי' תמצא שמקצר בשנייה לפי שכבר אמרו בראשונה.

<ח> ויעתר מנוח אל י"י ויאמ' בי אדני איש האלהים אשר שלחת יבא נא עוד אלינו ויורנו מה נעש' לנער היולד כך אמ' מנוח בלבו, אילו שאלה אשתי לנביא אי מזה הוא או מה שמו, הייתי מחזר אחריו והייתי שואל לבני אדם הידעת' איש י"י יושב במקום פלוני ושמו כך וכך עד שהייתי מוצא', אבל היא לא שאלה אי מזה הוא ואת שמו לא הגיד לי, מעתה אין לי לשאול עליו אלא בהקב"ה שיודע בו, לכך נאמ' ויעתר מנוח אל י"י ויאמר בי אדני איש האלהים אשר שלחת יבא נא וגו'. (לנער היולד) העתיד להיוולד.³³

<טו> נעצרה נא אותך נאסוף אותך אל הבית.³⁴

<טז> לא אוכל בלחמך, כל הסעודה קרוייה לחם דכת'³⁵ ויהי לחם שלמה ליום אחד שלשים כור סולת וגו' עשרה בקר בריאים וגו', למדת שכל הסעודה קרוייה לחם. אף כאן אומר מנוח למלאך נעשה לפניך גדי עזים והמלאך משיבו לא אוכל בלחמך, והיה לו להשיב לא אוכל בגדי שלך, והוא משיב לא אוכל בלחמך, מיכן [ת]למד שכל הסעודה קרוייה לחם.

אם (תעלה) {תעשה} עולה לי"י תעלינה, פתר' גדי שאמרת לעשותו לפני, אם רצונך לעלותו עולה לשמים העלהו. ומה שאמ' מנוח למלאך נעשה לפניך גדי עזים, כי לא ידע מנוח כי מלא' י"י הוא.

<יז> מי שמך, דרך כבוד ודרך חשיבות שאל שמו. אילו אמ' לו מה שמך זהו לשון שהרב שואל להדיוט ונשמע לגנאי, כמו³⁶ ונחנו מה, וכן³⁷ ואהרן מה הוא, אבל כשהדיוט שואל לרב שמו ראוי לומר' מי שמך, וכשאומר' אדם לחבירו מי אתה כך יאמר לגדול ממנו מ[נה] שמך. כי יבא דברך וכבדנוך, אינו אומר' [כש]יתקיים דברך שנבאת שילד יולד לנו אז נכבד אותך, שהרי גם עתה רצו לכבדו ולעשות לפניו גדי עזים אבל הוא לא קיבל, אלא פתר' אם³⁸ יבא לנו שליחות דבר מאתך משנדע ונכיר את שמך ונכבדך ונעשה מה שתשלח לנו.

33 לשון רש"י.

34 לשון רש"י.

35 מלכים א ה, ב-ג.

36 שמות טז, ז.

37 במדבר טז, יא.

38 לשון רש"י.

<יח> ויאמר לו מלאך י"י למה זה תשאל לשמי, פתר' אם על דבר זה שאמרת שכשיבא אליך דבר שליחות מ[א]תי תכבדני אינך צריך לשאול בשמי מפני דבר

<דף 2 ע"א>

זה, שדבר שליחות מאתי לא יבוא אליך לעולם. ודע שתיבת לשמי המ"ם ננקדת באתנחתא, ללמדך שהוא סוף מליצה וסוף דבר, התיבות הכתובים אחריו דבר אחר ופתרון אחר הוא, וזה לבד וזה לבד. ולא תאמ' הוא פלאי שזה יהיה תשוב' המלאך למנוח ששאל את שמו, אלא הכת' מתמיה' על שאילת מנוח שם המלאך, וכאילו אומ' תמיה' אני על דברי מנוח ששאל את המלאך מה שמו וכסבור שהוא אדם, והלא הוא רואה שמראהו נורא מאד ופלאי מכל מראות בשר ודם ושואל לו מה שמך כשם ששואלין לבשר ודם מה שמך, אתמהא אם אינו מכיר בו עכשיו ומי הוא, ואע"פ שמראהו פלאי ((יכיר בו)) לאלתר כי פלאי לעשות שיעל מלאך י"י בלהב המזבח או יכיר בו מי הוא. <יט> ויקח מנוח את גדי העזים ואת המנח' ויעל מלאך י"י בלהב המזבח ויעל על הצור לי"י ומפליא לעשות. פליאה זו איני ידוע מה היא, אבל כשאומ' בסמוך ויהי בעלות הלהב מעל המזבח השמימה ויעל מלאך י"י בלהב המזבח, למדת שבדבר זה הפליא פלאות לעשות שעלה בלהב המזבח.

<כג> לו חפץ י"י להמית' לא לקח מידינו עולה ומנחה, שבכל מקום שאתה מוצא והקריב את העולה אתה מוצא בצידו ונרצה לו לכפר עליו,³⁹ ואי אתה מוצא בצידו ומת המקריב אלא ונרצה לו. ולא הראנו את כל אלה, הם דברים מופלאים האמורים דכת' ומנוח ואשתו רואי', וכשהמקום⁴⁰ מתרצה בקורבנם של ישר' ובמנחתם אז הוא נגלה אליהם או שלוחו, כעינין שנ' שור ואיל לשלמי' לזבח לפני י"י ומנחה בלולה בשמן כי היום י"י נראה אליכ', וכת'⁴² ויבא משה ואהרן אל אהל מועד ויצאו ויברכו את הע' וירא וגו' ותצא אש מלפני י"י ותאכ' על המזב' את העול' ואת השלמי' (!) וגו', אף כאן כת' ויהי בעלות הלהב מעל המזב' השמימי', למדת שכבר רצה האלהים את מעשיך, אבל כשהוא כועס עליה' מה כת' שם,⁴³ אין לי חפץ בכם ומנחה לא ארצ' מידכם, וכן ישעיהו הוא אומ'⁴⁴ שבעתי עולות אילים וחל' מריאי' דם פרים וכבשים ועתודי' לא חפצתי, ואעלים עיני מכם⁴⁵ מוסב על כולם, על פרישת כפים על חלב

39 ראה ויקרא א, ב-ד.

40 מילה זו מסומנת בתגים מלמעלה.

41 ויקרא ט, ד.

42 שם כג-כד.

43 מלאכי א, י.

44 ישעיהו א, יא.

45 שם טו.

מריאים ועל עולות אילים. וכן הוא אומ'46 ושלם מריאי(כ)ם לא אביט, ופת' זבחי שלמיכ' שאתם מביאים מן המריאים שלכם לא אביט. אבל בשעת רצון מה כת',47 לא יכלו הכהנים לעמוד לשרת מפני הענן כי מלא כבוד י"י את בית י"י, אף כאן לו חפץ י"י להמיתינו לא הראנו את כל אלה הנפלאות אשר ראינו, וממה שהראנו אותם דע כי חפץ להחיותינו. וכעת לא השמיענו על ידי מלאך כזאת, פתר' לו חפץ י"י להמיתינו לא השמיענו על ידי מלא' שכעת חיה יולד לנו בן שיושיע את ישראל. כשהוא כועס על האדם (ו)מקללו בפרי הבטן (דכת')48 הוכה אפרים שורשם יבש פרי (כל) (בל) יעשו, ואומ'49 אפרים כעוף יתעופף כבודם מלידה (ומבטן) ומהריון, וכשהוא מברכו ורוצה בעמו הוא מברכ' בפרי הבטן דכת'50 שוב אשוב אליך כעת חיה וג', אף כאן לו חפץ י"י להמית' לא השמיענו כזאת, פתר' בבשורה זאת שהשמיענו שכעת חיה אנכי יולדת בן. <כד-כה> ויגדל הנער ויברכהו י"י ותחל רוח י"י לפעמו במחנה דן, עד שלא גדל ולא עמד על דעתו לא נחה עליו רוח י"י, היא רוח גבורה, שאם

<דף 2 ע"ב>

תצלה עליו רוח גבורה מקודם לכן לא (תבחין) היה יכול להבחין בין ישראל' לפלשתי' להכות את פלשתי' ולהניח את ישראל', אבל מש(ני)גדל ברכו י"י. ברכה זו לא הייתי יודע מה היא אם לא שאומ' בסמוך ותחל רוח י"י וגו', הוי למד שרוח י"י לבשה את שמשון שהכניס בו רוח גבורה.

לפעמו במחנ' דן, פתרו' רוח גבורה מאת י"י נכנסה בו ומקשקשת ומנענעת אותו שנ' במחנה דן51 להסיע אותו משם למחנה פלשתים כמו שמפורש בסמוך וירד שמשון תמנתה.

<יד, ד>52 תאנה, עלילה להתגרות במ.

<ז> וידבר לאשה, על האשה, דיבר לקרוביה, כן תירג' יונתן.53

<ח> עדת דבורים קינה דדבריתה, כניסת דבורים.

<ט> וירדהו, לשון הבדלת דיבוק לכל דבר הנדבק, וכן לעיניין פת הנדבק בתנור

46 עמוס ה, כב.

47 מלכים א ה, יא.

48 הושע ט, טז.

49 שם יא.

50 בראשית יח, י.

51 על פי בבלי סוטה ט ע"ב: 'לפעמו במחנה דן, אמר רבי יצחק דבי רבי אמי מלמד שהיתה שכינה מקשקשת לפניו כזוג'.

52 מכאן ועד להערה 55 לקוחים הדברים מפירוש רש"י.

53 בפירוש ר' יוסף קרא: 'וידבר לאשה, על האשה דבר לקרוביה, תרג' ושאל באיתתא'.

נקראת הבדלתו רדייה, הרודה פת מן התנור,⁵⁴ על שם שהדבש עשוי על ידי חלות שעה מדובקות בדופני הכלי מן הצדדין מדופן אל דופן כמידת עוגל הכלי, וכן תירג' יונתן וירדהו ונסחיה.⁵⁵

וילך הלוך ואכול (ויתן) וילך אל אביו (ואל אמו) ויתן להם ויאכלו ולא הגיד להם כי מגוויית האריה רדה הדבש. לפי שעתיד לומר בסמוך הנה לאבי ולאמי לא הגדתי, קדם וכתב ולא הגיד לאביו ולאמו.

<יא> מריעים, חבירים לשושבינות.⁵⁶

<יד> ולא יכלו להגיד החידה שלשה (!) ימים, שמשון כנס את אשתו לחופה כמשפט העברים הכונסין נשותיהן בתולה ליום ד',⁵⁷ ואף כאן הוא ביום ד' כונסה, וביום א' של משתה חד חידה לבני הסעודה ולא יכלו להגיד החידה ג' ימים, הוא יום ד' ויום ה' ויום ו', <טו> ויהי ביום השביעי ויאמרו לאשת שמשון פתי את אישך הוא⁵⁸ יום שבת, שהוא יום ז' לימי בראשית ויום ד' לחידה ולמשתה.

הלירשנו קראתם (הלום) לנו (הלא), הלמיסכנותא זמינתון לנא הלכא.⁵⁹

<יז> ותבך עליו ז' ימים מיום שבת שאמרו לה ויום א' ויום ב' ויום ג' שבו שלמו ז' ימי המשתה. ויהי ביום השביעי ויגד לה כי הציקתהו זה יום שביעי למשתה, ולא שביעי לימי בראשית.

<יח> ויאמרו (לה) {לו} אנשי העיר ביום השביעי בטרם יבא החרסה לא מיהרו להגיד החידה לאלתר כשהגידה להם אשת שמשון, שלא יאמר לולי אשתי שהגידה אותה לא מצאתם חידתי. ודברים קל וחומר, ומה עכשיו שלא מיהרו להגידה על אחת כמ' וכמה.⁶⁰ ואף לא איחרו להגידה עד בוא השמש, שאם איחרו שלא להגידה ביום ז' עד בוא השמש היו נותנין לו סדינין ול' חליפות בגדים, שכן היה התנאי⁶¹ אם הגד תגידו אותה לי שבעת ימי המשתה ומצאתם ונתתי לכם ל' סדינים ול' חליפו' בגדים ואם לא תוכלו להגיד לי ונתתם אתם לי ל' סדינין ול' חליפו' בגדים.

54 לשון זו אינה מצויה לפנינו במשנה ובתלמוד, אך כ"י מינכן גורס כן בפסחים מח ע"ב: 'הרודה פת בתנור' (ראה דקדוקי סופרים, שם, עמ' 136). והשווה מדרש תנחומא (ורשה), במדבר, ב: 'מדוע אמרו עמי רדנו (ירמיהו ב, לא), מהו רדנו, לשון משנה הוא, הרודה פת בתנור'; רש"י ירמיהו שם: 'מדוע אמרו עמי רדנו – נבדלנו ממך, כמו הרודה פת מן התנור, כך מדרש רבי תנחומא'. וראה י"ש שפיגל, 'על כמה מקורות ועניינים בפירוש רש"י לירמיהו ויהזקאל', צ"א שטיינפלד (עורך), רש"י: עיונים ביצירתו, רמת גן תשנ"ג, עמ' 201.

55 עד כאן נעתק מלשון רש"י.

56 לשון רש"י.

57 משנה כתובת א, א.

58 השווה רש"י.

59 השווה רש"י: 'תרגם יונתן הלמסכנותא קריתון יתנא הלכא'.

60 משפט זה משובש ואיני יודע לתקנו.

61 פסוקים יב-יג.

חרשתם בעגלת⁶² משל הוא, אילו לא בדיקיתון לאיתתי.⁶³

<ט> חליצתם מלבושים שחליץ מעליהם.

<כ> למרעהו לאחד מששביניו.⁶⁴

<טו, א> ויהי מימים פתרו' מקץ שנה שלקחה. בימי קציר חטים, שלא תתמה כשאתה קורא⁶⁵ ויבער מגדיש ועד קמה ועד כרם זית ותאמר שמא אותו הפרק זמן שאין הארץ מוציאה פירות עדיין היה, לכך נאמר בימי קציר חטים, ללמדך שכבר הארץ מוציאה את תבואתה, המבער באותו זמן גדיש או כרם היוזק גדול הוא.

<ב> למרעך, לשושבינך. הלא א(ח)ותה הקטנה טובה הימנה (!), פתרו' יפה הימנה, כמו⁶⁶ ונשבע לחם ונהיה [טו]בים, שעל כרחך אין ביאורו ונהיה צדיקים, שהרבה בני אדם תמצא⁶⁷ [[ששבעים בלחם ומעשיהם רעים, אלא על כורחך פתרו' ונהיה יפים]].

- - - -

62 מכאן ועד להערה 64 לקוחים הדברים מפירוש רש"י.

63 ראה תרגום יונתן.

64 עד כאן נעתק מפירוש רש"י.

65 פסוק ה.

66 ירמיהו מד, יז. והשווה פירוש ר' יוסף קרא, שם: 'ונהיה טובים – טובי מראה'.

67 הדפים הבאים חסרים, והשלמתי על פי פירוש ר' יוסף קרא.

נספח

פירוש ר' יוסף קרא לספר שופטים, יג, ה – טו, ב⁶⁸

<יג, ה> כי נזיר אלהים יהיה הנער מן הבטן, נזירות זה לא כשאר נזירות, שאר נזיר משגדל לו ועומד על פירקו יפליא לנדור נזר נזיר, לכך אינו מוזהר להזיר עצמו מן היין ושלא ליטמא אלא מבשעת נדרו וכל ימי הזירו בלבד, אבל זה נזיר אלהים הוא מן הבטן, ממעי אמו הוא נזיר על פי הדבור, לכך השמרי שלא תשתי יין ואל תאכלי כל טמא, דברים האסורים לנזיר, שהעובר בעוד שהוא במעי אמו אוכל מה שהיא אוכלת ושותה מה שהיא שותה.

והוא יחל להושיע את ישראל מיד פלשתים, אי אפשר לומר ששמשון החל להושיע את ישראל מיד פלשתים, שהרי שמגר היה לפניו שהכה את פלשתים במלמד הבקר שש מאות איש ויושע גם הוא את ישראל, וכת' ויוסיפו בני ישראל לעשות הרע וימכרו ביד פלשתים וביד בני עמון, וכת' ויערצו וירוצצו את בני ישראל וגו' ובא יפתח והושיעם. אלא והוא יחל פתרונו דבר זה שהוא נזיר ממעי אמו יגרום לו שהוא יחל להושיע את ישראל מיד פלשתים. והוא יחל בל"ע פרצל"א ייש"א, שמתוך שהיה נזיר אלהים מן הבטן היה בו כח, כשם שהוא אומר לדלילה מורה לא עלה על ראשי כי נזיר אלהים [אני] מן הבטן אם גולחתי וסר ממני כחי וחליתי והייתי ככל האדם, ואף כשחזר כוחו עליו כשהמית רבים במותו לא חזר אלא מתוך נזירות השיער, דכת' ויחל שער ראשו לצמוח כאשר גולח, למדת שכל כחו היה מחמת הנזירות.

<ו> איש האלהים בא אלי, כסבורה הבשר ודם היתה. ומראהו כמראה מלאך האלהים נורא מאד, כלומר אם אחר מראהו אתה יכול לחזור אחריו ולשאול לו שנית מה יהיה משפט הנער ומעשהו, המראה אגיד לך שמראהו כמראה האלהים נורא מאד, אבל לא אחר מקומו ולא אחר שמו אי אתה יכול לחזור אחריו שלא שאילתיהו אי מזה הוא ואת שמו לא הגיד לי.

<ז> ויאמר לי הנך הרה וילדת בן כי נזיר אלהים יהיה הנער מן הבטן ועד יום מותו, שאפילו ביום מותו יועיל לו נזירותו להנקם בפלשתים, שאלמלא שהחל שער ראשו לצמח כאשר גולח לא היה כח בידו שילפות בשני עמודי התוך ויפול הבית על הסרנים. כיון ששמע מנוח שלא שאלתהו אי מזה הוא ואת שמו לא הגיד לה, אמר מי יוכל לחזר אחריו אחר המראה, לכל מי שאני שואל ראית איש נביא שמראהו כמראה מלאך האלהים נורא מאד הוא משיבני הגד לי מה שמו ומאיזה מקום הוא ואודיעך את האיש, אבל מן המראה אינו יכול לבוא אחריו, שהרבה נביאים עומדין להם בזה הפרק, ומעתה הואיל ולא שאלת עליו מה שמו ולא נודע מקומו איו, אין איש שיודיעני אחריו מי הוא

68 ראה לעיל, בסוף המבוא. הפירוש מובא כאן ללא כל הערות ומראי מקומות.

כי אם הקב"ה ששלחו. מיד <ח> ויעתר מנוח אל ה' ויאמר בי ה' איש האלהים אשר שלחת יבא נא עוד אלינו ויורנו מה נעשה לנער היולד.

<יב> עתה יבא דבריך מה יהיה משפט הנער, מה יהיה משפטו בעוד שהוא במעי אמו, כלו' מאיזה דבר תשמר האשה שלא תאכל ולא תשתה ממנו.

מעשהו, מה יהיה מעשהו לכשיגדל. ולפי שאמר לאשה בתחילה שהוא יחל להושיע את ישראל מיד פלשתים, לפיכך הוא חוזר ושואל עליו מה יהיה מעשיו. ואל תשיבני אם כן שהיה שואל על הנער מה יהיה מעשיו לכשיגדל היה לו למלאך להשיבו על כך, ואי אתה מוצא שהשיבו כי אם על דבר הנזירות, דכת' מכל אשר יצא מגפן היין לא תאכל ויין ושכר אל תשת וכל טומאה לא תאכל, ועל דבר שהוא יחל להושיע את ישראל לא שנה עליו. דע לך שבכל כ"ד ספרים שהכתוב שונה עליו וכופלו, תמצא שמקצר הכתוב את דבריו או בפעם הראשון או בפעם שנית. אם קיצר בפעם ראשון הוא חוזר ומלמדך בפעם שנית מה שחיסר בראשונה, כמו כאן שקיצר לו בתחילה את דבריו ולא אמר מן הבטן עד יום מותו, וכשהאשה מספרת למנוח בעלה מה שאמר לה המלאך היא אומרת לו כך אמר לי כי נזיר אלהים יהיה הנער מן הבטן עד יום מותו. ופעמים שהוא בא להאריך בראשונה, כמו כאן שהוא אומר מה יהיה משפט הנער ומעשהו, ומקצר לו באחרונה שלא כתב בתשובתו מה יהיה מעשיו, אבל מעצמך אתה למד שלא הפיל דבר להשיבם מכל אשר שאלו. וכן במשה הוא אומר ותקרבון אלי כולכם ותאמרו נשלחה אנשים לפנינו, ולא מצינו שיאמרו לו כך, אלא למוד מעצמך שכך אמרו לו, אבל לפי שעתיד משה לקנתרן על דבר זה ולומר באחרונה, קיצר לו בתחילה. וכן במקומות הרבה.

<טו> נעצרה נא אותך וגו', והמלאך משיבו <טז> אם תעצרני לא אוכל בלחמך, אבל גדי עזים שאמרת לעשות לפני, אם רצונך לעשותו עולה תעלינה, כלו' דבר זה אתה יכול לעשות כן. וכן עשה, דכת' ויקח מנוח את גדי העזים ואת המנחה ויעל על הצור, גדי עזים לא נאמר אלא את גדי העזים, כלומר אותו גדי העזים שביקש לעשותו למלאך העלהו עולה לשם.

<יז> מי שמך כי יבא דבריך וכבדנוך, לכך אני שואל מה שמך, שאם יבא היום או מחר אדם מאתך שנכיר את שמך וכבדנוך.

<יח> למה זה תשאל לשמי, לשמי נקוד באתנחתא והטעם מפרידו ומעמידו לעצמו ומלמדך שאין לשמי דבוק לווהוא פלאי, והם שני דברים, ומי שאמר זה לא אמר זה. המלאך אמר לו למה זה תשאל לשמי, אין אתה צריך שאודיענו לך, והנביא שכתב את הספר אמר והוא פלאי. כלומר מנוח היה מחזר אחר שמו, כסבור שהוא איש, והמלאך לא זו משם עד שהודיעו שהוא פלאי, שהוא מלאך, כמו שאמר בסמוך ומפליא לעשות, שעולה בלהב השמימה, וכת' אז ידע מנוח.

<יט> ומנוח ואשתו רואים, דבר זה נאמר לפי שעתיד לומר בסמוך כי אלהים ראינו.

<כב> כי אלהים ראינו, תרג' ארי מלאכיא דה' חזינא.

<כג> לו חפץ ה' להמיתנו לא לקח מידינו עולה ומנחה, שמי שאינו חפץ בו אינו מקבל מידו עולה ומנחה, כעיניין שנ' אין לי חפץ בכם אמר ה' צבאות ומנחה לא ארצה מידכם. ולא הראנו את כל אלה, לא הראנו מלאך שלו ואת שעלה בלהב השמימה. וכעת לא השמיענו כזאת, לא השמיענו שלמועד כעת חיה אני יולדת בן שיושיע את ישראל מיד פלשתים.

<כה> ותחל רוח ה' לפעמו במחנה דן, לנענע אותו, כדמתרג' ותפעם רוחו, אאשמוב"ר לוי בל"ע, שנתן בלבו שילך משם תמנתה אל פלשתים, שצרעה ואשתאול אצל פלשתים הוא.

<יד, ד> כי תואנה הוא מבקש מפלשתים, תרגומו ארי מן קדם [ה'] הוא [ארי] תוסקפא הוא בעי לאיתגראה בפלישתאי.

<ו> וישסעהו כשסע הגדי, תרג' והדמיה כמה דמהדמין גדיא.

<ז> וידבר לאשה, על האשה דבר לקרוביה, תרג' ושאל באיתתא. ותישר בעיני שמשון, שאהב אותה כל כך, שמה שלא הגיד לאביו ולאמו הגיד לה.

<ח> והנה עדת דבורים, תרג' והא קינא דדבריתא.

<ט> וירדהו אל כפיו, פת' וינערהו אל כפיו, שלשון רדייה משמש שתי לשונות, משמש לשון דביקה כמה דתימא וירד אל הכרובים ועל התימורות את הזהב, שפת' וידבק, ומשמש לשון הפרשה, כמה דתימא מדוע אמרו עמי רדנו, שפת' נפרדנו ממך. וגם בלשון המשנה, כשם שהמדיק פת בתנור נופל בו לומר הרודה פת בתנור, כך יאמר כשהוא אפוי ומפרידו מן התנור. והוא מן התיבות המשמשות עיקר ועיקור. וכן תירגם יונתן וירדהו ונסחיה בידיה, לשון ונסחתם. ותימה האיך נזיר יכול לאכול אוכל שנגע בנבילה.

<יא> שלשים מרעים, תרג' חברין.

<יד> מהאוכל, ננקד בקמץ, לפי שהוא לשון עושה.

ולא יכלו להגיד החידה שלשת ימים, יום רביעי יום חמישי יום ששי, שלקח שמשון את אשתו ביום רביעי כמשפט בנות ישראל הנשואות לבעליהן ביום רביעי, ויום ראשון של משתה חד להם החידה, ולא יכלו להגידה יום רביעי יום חמישי ויום ששי.

<טו> ויהי ביום השביעי ויאמרו לאשת שמשון פתי את אישך ויגד לנו את החידה, לא תאמר שביעי ליום המשתה, אלא שביעי ליצירת בראשית, שהוא יום שבת, ורביעי לימי המשתה, שכל שלשת ימים שלא יכלו להגיד החידה לא אמרו לה דבר, וכשראו ביום רביעי שהוא יום שבת שלא יכלו לחוד אותה אמרו לה פתי את אישך.

הלירשנו, תרג' הלמיסכנותא, לשון רש ולא לשון ירושה. תדע שכן, שהרי היו"ד נקודה בחטף קמץ ולא במלאפום.

הלא, תרג' הלכא.

<טז> הנה לאבי ולאמי לא הגדתי, כמו שאמר למעלה וילך אל אביו ואל אמו ויתן להם ויאכלו ולא הגיד להם כי מגויית האריה רדה הדבש.

<ז> ותבך עליו שבעת הימים אשר היה להם המשתה, פתרו' ותבך עליו מיום שאמרו לה פתי את אישך עד ששלמו שבעת ימים לימי המשתה, שהם אמרו לה פתי את אישך ביום רביעי לימי משתה, נמצא שבכתה עליו רביעי וחמישי שישי ושביעי, וכל ימי בִּקְתָּ לֹא הָיוּ כִּי אִם אַרְבַּעַה יָמִים.

ויהי ביום השביעי, לימי המשתה ויגד לה.

<ח> ויאמרו לו אנשי העיר ביום שביעי, למשתה. בטרם יבא החרסה, תרג' עד לא מייעל שימשא.

לולא חרשתם בעגלתי, תרג' אילולפון בדקתון באיתתי.

<ט> למרעהו אשר רעה לו, תרג' לחבריה שהוא שושביניה.

<טו, א> ויהי מימים בימי קציר חטים, לכך הוצרך להזכיר כאן ימי קציר חטים, לפי שבאותו הפרק הבעיר אש בלפידים וישלח בקמות פלשתים.

<ב> הלא אחותה הקטנה טובה ממנה, פת' יפה ממנה, כמו ונשבע לחם ונהיה טובים, שעל כורחך אי אפשר אנשים צדיקים וטובים, שהרבה בני אדם ששבעים בלחם ומעשיהם רעים, אלא על כורחך פתרו' ונהיה יפים.

פרק שלישי

מפירושיהם של נכדי רש"י לאסתר ולקהלת

מבוא

א. הקטעים ומוצאם

שישה ספרים המצויים היום בספריית האוניברסיטה בזלצבורג נכרכו לפני מאות בשנים בדפים שנלקחו מכתב יד עברי אחד, שהכיל פירוש לפחות לשלושה מספרי הכתובים: קהלת, אסתר ודברי הימים.¹ הפירוש לדברי הימים כבר מצוי בדפוס ואין בו חידוש רב; הפירוש לאסתר חדש וטרם נדפס, אך הוא מצוי גם בכתב יד אחר, שלם; ואילו הפירוש לקהלת – חדש לחלוטין. היקף הדברים שיוקדשו לכל אחד מן הפירושים הללו יהיה אפוא כפי מידת החידוש שבהם, ואילו המהדורה שלהלן תכלול רק את הפירוש לקהלת.

מוצאם של כל הדפים הוא מכתב יד אחד, בכתביה אשכנזית. כתב היד היה מורכב מדפים גדולים, שלושה טורים בכל עמוד. מידת הדפים במקור הייתה כ־28 ס"מ רוחב וכ־42 ס"מ גובה, אך הכורכים חתכו את הדפים לפי מה שנצרך להם. שניים מן הדפים ששימשו לכריכה הופרדו בזמן כלשהו מכריכות הספרים, ואפשר לקרוא את שני צדיהם, ואילו ארבעת הדפים האחרים משמשים עד עצם היום הזה לכריכת הספרים.

הם דבוקים לגב הספרים, ואפשר אפוא לקרוא רק את צדם האחד. הספרים הלטיניים באו כולם מספרייתו של מלומד אחד, כריסטוף בסולד (Christoph Besold), שחי בין השנים 1577-1638. המאוחרים שבספרים הכרוכים בדפים הללו נדפסו בשנים 1620-1625, ומכאן שכריכת הספרים בדפים שנתלשו מכתבי יד עבריים נעשתה בשנים אלו לערך. באותן שנים חי בסולד בעיר אינגולשטט (Ingolstadt), כ־70 קילומטרים צפונית למינכן.² יהודים לא חיו בעיר הזאת למן סוף

* פרק זה הדפסתי לראשונה בספר: ראשונים ואחרונים: מחקרים בתולדות ישראל מוגשים לאברהם גרוסמן, בעריכת י' הקר, ב"ו קדר וי' קפלן, ירושלים תש"ע.

1 תודתי העמוקה לגב' ביאטריקס קול (Mag. Beatrix Koll), האחראית על האוספים המיוחדים בספריית האוניברסיטה בזלצבורג, שסייעה לי רבות בעת שהותי בספרייה וגם לאחריה. תודתי גם לפרופ' שרה יפת, שחלקה עמי ברצון את רוחב ידיעותיה.

2 על האיש ועל ספרייתו הגדולה, שנרכשה בשנת 1649 על ידי אוניברסיטת זלצבורג, ראה: W. Buchinger and K. Mittendorfer, *Handbuch der historischen Buchbestände in Österreich*, Hildesheim 1994-1997, III, p. 292; וביתר הרחבה באתר האינטרנט של אוניברסיטת זלצבורג: <http://www.ubs.sbg.ac.at/sosa/besold.htm>. המידע המלא על

השליש האחרון של המאה השש עשרה ועד לסוף המאה השמונה עשרה,³ אך פעלו בה כמה היבראיסטים נוצריים, ועל כן אין לדעת כיצד בדיוק הגיע כתב היד העברי לידיהם של כורכי הספרים.

ב. הפירוש לדברי הימים

הפירוש לדברי הימים (סימנו: זלצבורג, ספריית האוניברסיטה II 87.454 Druck) כתוב על דף אחד, המשמש עד היום לכריכתו החיצונית של ספר.⁴ צדו האחד של הדף דבוק לגוף הספר ואי אפשר לראותו, ואילו צדו האחר השתמר כמעט בשלמותו.⁵ פירוש זה הוא הפירוש המיוחס לתלמיד של רב סעדיה גאון, שהדפיסו רפאל קירכהיים משלושה כתבי יד.⁶ העמוד שנותר לפנינו בכריכת הספר מכיל את סוף הקדמת המפרש ואת הפירוש לפסוקים א-יז של הפרק הראשון (עמ' 2-6 במהדורת קירכהיים ואין לו חשיבות מיוחדת).⁷

ג. הפירוש לאסתר

הפירוש לאסתר השתמר בשלושה קטעים שהם שרידיהם של שני דפים. הקטע הראשון (סימנו: זלצבורג, ספריית האוניברסיטה I 89.157 Druck) עדיין משמש לכריכת ספר לטיני, ואפשר לקרוא רק את צדו האחד (הוא עמוד ב, ראה להלן על המשכו הרצוף). עמוד א דבוק לספר ואי אפשר לקרוא בו כלל. בשני הטורים הראשונים של עמוד ב אפשר לקרוא בלא קושי, ואילו הטור השלישי מקופל פנימה לתוך כריכת הספר, ואפשר לקרוא רק את תחילתו.⁸

הספרים הלטיניים שנכרכו בקטעים העבריים הללו מצוי ברשימה פנימית של הספרייה בזלצבורג.

3 ראה: A. Friedmann, *Die Geschichte der Juden in Ingolstadt (1300-1900)*, Ingolstadt, a.D. 1900, pp. 24-25

4 הכרך מכיל שני ספרים שנכרכו יחדיו, האחד לטיני והאחר עברי. הספר העברי הוא תהלים עם פירוש רבי דוד קמחי, איזנה ש"ב.

5 חלקו העליון של הדף שימש לכריכת צד אחד של הספר וחלקו התחתון לכריכת הצד האחר. בין שני חלקי הדף חסרה כשורה אחת או שתיים.

6 פירוש על דברי הימים מיוחס לאחד מתלמידי סעדיה הגאון, מהדורת ר' קירכהיים, פרנקפורט דמיין תרל"ד. על פירוש זה ראה: ע' ויזל, 'הפירוש האנונימי לספר דברי הימים המיוחס לתלמיד של רס"ג: מקומו בתולדות פרשנות הפשט היהודית', תרביץ, עו (תשס"ז), עמ' 415-434.

7 אין לדעת אם העמוד החיצוני של הכריכה, זה שאפשר לקרוא בו, הוא עמוד א של הדף, ובצדו השני של הדף – המודבק לספר – מועתק המשך הפירוש לפרק א, או שהעמוד החיצוני הוא עמוד ב של הדף, ואזי העמוד הדבוק מכיל את תחילת ההקדמה.

8 בתחילת הטור השלישי ובסופו אפשר לעתים לקרוא עוד את אחת או שתיים בצדה הפנימי של הכריכה (בראש הספר הלטיני ובסופו). בחלקו האמצעי של הטור אי אפשר לעשות כן, משום שחלק זה משמש לכריכת גב הספר.

הקטע השני (סימנו: Cod. M III 155) שימש בזמנו לכריכת ספר לטיני, אך הוא הופרד מזה זמן מן הכריכה ואפשר לקרוא בנקל את שני צדי הדף (ראה לעיל, לוח 1). כורכי הספרים חתכו את הדף ונותרו ממנו שני הטורים הראשונים בשלמותם ועוד מקצת מן הטור השלישי.⁹ החלק החסר מדף זה שימש לכריכתו של ספר לטיני אחר. קטע שלישי זה (סימנו: Ink. W II 380) עדיין משמש לכריכת הספר ולכן אפשר לקרוא רק את עמוד ב שלו. קטע זה משלים במדויק את החסר בקטע השני. לאחר שנצרף את שני הקטעים יהיה בידינו דף כמעט שלם: מעמוד א יהיו בידינו רק שני הטורים הראשונים ומעט מן הטור השלישי, ואילו עמוד ב יהיה בידינו כמעט בשלמותו (במקצת השורות חסרה אות אחת בין שני חלקי הדף).

שני הדפים, המצטרפים כאמור משלושה קטעים נפרדים, הם דפים רצופים, ומכילים פירוש כמעט לכל מגילת אסתר – מפרק א פסוק ח ועד לפרק ח פסוק יד. אלא שכאמור הטקסט בדפים אלו איננו מלא, ובשניים משלושת העמודים (דף 1 עמוד ב ודף 2 עמוד ב) חסר הטור השלישי, ולא זו בלבד אלא שהקטעים שבולצבורג אינם מכילים את הפירוש לתחילת הספר ולסופו.

למרבה המזל, נשתמר הפירוש לאסתר גם בכתב יד שלם וברור – כ"י סינסינטי, היברו יוניון קולג', הקרן לשימור אוצרות יודאיקה 10.1 כתב היד מכיל את פירוש רש"י לתורה ובסופו קולופון משנת נ"ז (1297). לאחר הקולופון הועתקו פירושים להפטורות ולמגילות אסתר ושיר השירים. כאמור, הפירוש לאסתר שבכתב היד הזה לפירוש שבקטעים שבולצבורג.

הפירוש שבכ"י סינסינטי כבר נדפס באמצע המאה התשע עשרה,¹¹ בעת שכתב היד היה עדיין בגרמניה, אך מהדורה זו מרושלת ביותר. המהדיר העתיק רק מקצת מהפירוש ודילג על קטעים רבים, ארוכים וקצרים. גם הקטעים שנכללו במהדורה זו

9 קטע זה, והוא לבדו מכל השישה, נזכר במאמרו של רות על הקטעים שבולצבורג (ושם הובא אף צילום של עמוד אחד) וכן אצל שוורץ, לוינגר ורות, קטלוג אוסטריה, עמ' 96, מס' 93. בשני המקומות לא זוהה מחברו. ראה: E. Roth, 'Hebräische Handschriften in der Salzburger Universitätsbibliothek', *Salzburgs wiederaufgebaute Synagoge: Festschrift zur Einweihung*, Salzburg 1968, pp. 66-67, 171

10 על כתב היד ראה: M. Bloch, 'Ueber ein altes Mspt. des Commentars Raschi zum Pentateuche', *Wissenschaftliche Zeitschrift für jüdische Theologie*, 4 (1839), pp. 138-140; 'A. Geiger's Handschriften', *HB*, 17 (1877), p. 11, n. 10; D.S. Blondheim, 'Liste des manuscrits des Commentaires bibliques de Raschi', *REJ*, 91 (1931), p. 78, no. 1a; *Highly Important Hebrew Printed Books and Manuscripts: Auction: Tuesday, June 26, 1984*, New York, Sotheby, 1984, no. 57

ראה: ריצ'רד, מורה דרך, עמ' 29-30 ועמ' 35, ערך Bloch, Moses נטעי נעמנים: קבוץ ענינים שונים מכתבי יד שונים, מהדורת ש"ז היילברג, ברסלאו 1847, דפים ט ע"ב-יא ע"א.

הועתקו ברשלנות רבה. למרות זאת, הצליח אברהם ברלינר לזהות את מחבר הפירוש – הלוא הוא ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם).¹² הפירוש שבכ"י סינסינטי ובקטעי ולצבורג מצוטט עשרות פעמים בשם רשב"ם בפירוש אנונימי לאסתר שנדפס בידי אהרן ילינק, פירוש שהוא לקט מתוך פירושי רשב"ם ור' יוסף קרא למגילה זו.¹³ מלקט זה – שהוא אולי הסופר של כתב היד¹⁴ – ליקט לסירוגין מפירושיהם של ר' יוסף קרא ושל רשב"ם לאסתר והביא כל קטע בשם אומרו, וכל מה שהביא המלקט בשם רשב"ם מצוי בפירוש שבכ"י סינסינטי ובקטעים שבולצבורג. גם ציטוט אחד מפירוש רשב"ם לאסתר שהביא ר' אברהם בר עזריאל בספרו ערוגת הבשם מצוי כלשונו בכ"י סינסינטי.¹⁵

שני עדי הנוסח של פירוש רשב"ם לאסתר – כ"י סינסינטי השלם והקטעים שבולצבורג – אינם תלויים זה בזה. לעתים השתמר הנוסח המדויק יותר בכ"י סינסינטי, ולעתים בקטעים שבולצבורג. דוגמה לדבר בפירוש לאסתר א, י-יב; הנה נוסח שני כתבי היד, ולצדד הציטוט בשמו של רשב"ם בפירוש שההדיר ילינק:¹⁶

כ"י סינסינטי	ולצבורג, קטע I 89.157	מהדורת ילינק
ולא שלח הפרתמים ושרי המדינות להביא המלכה כדי להראות את יופיה כי אם סריסיו ומשרתיו, וזהו שנ' שבעת הסריסים המשרתים ¹⁷	לא שלח הפרתמי' ושרי המדינות להביא המלכה כדי להראו' את יופי' כי אם סריסיו ומשרתיו שנ' שבע' הסריסים המשרתים ¹⁷	ולא שלח הפרתמים ושרי המדינות להביא המלכה כדי להראות את יופיה כי אם סריסיו ומשרתיו, וזהו שנאמר אמר שבעת הסריסים המשרתים וגו' ושתי המלכה.

12 א' ברלינר, פליטת סופרים, מאינץ תרל"ב, החלק הלועזי, עמ' 21. וראה עוד יפת וסולטרס, פירוש רשב"ם לקהלת, עמ' 14. לאחרונה נדפס פירושו של רשב"ם לאסתר בתוך מקראות גדולות הכתר. המהדיר לא כתב ולו גם מילה אחת על כתב היד שממנו הדפיס את הפירוש.

13 ילינק, פירושים על אסתר, עמ' 1-22. הפירוש נדפס מכתב יד המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה Cod. hebr. 32 (שטיינשניידר 37), דפים 95-100. ראה עליו גם להלן, ליד הערה 35.

14 ראה על כך להלן, סוף הערה 37.

15 ערוגת הבשם, ב, עמ' 16: 'הרגו היהודים ואבד (אסתר ט, 1) [...] ורשב"ם פי' ואבד כמו ולאבד'. וכך גם בכתב יד סינסינטי: 'ואבד – ולאבד' (הפירוש לפרק ט חסר כזכור בקטעי ולצבורג).

16 ילינק, פירושים על אסתר, עמ' 3-4. סדר הדיבורים המתחילים שונה שם, ושינית בהעתקתי כדי להתאימם לסדר שבשני כתבי היד.

17 הסופר דילג כאן מחמת הדומות.

<p>מהדורת ילינק</p> <p>בדבר המלך בשביל דבר המלך.</p> <p>אשר ביד הסריסים לפי שביד הסריסים. ר' שמ'.</p> <p>כי טובת מראה היא יפת מראה, כמו טוב רואי, ותרוא אותו כי טוב הוא. ר' שמ'.</p>	<p>זלצבורג, קטע I 89.157</p>	<p>כ"י סינסינטי</p> <p>כטוב לב המלך כמ' וילכו לאהליהם שמחים וטובי לב.¹⁸ בין שהיה שתויי יין.</p> <p>בדבר המלך בשביל דבר המלך.</p> <p>אשר ביד הסריסים לפי שביד הסריסים המשרתים לפניו שלח אליה שתבא ולא ביד הפרתמי'.¹⁹</p> <p>טובת מראה יפת מראה, כמ' ותר' אותו כי טוב הוא, בניך הטובים לי הם,²¹ וטוב רואי.²²</p> <p>בערה אנפרישט.²³</p>
--	------------------------------	--

בפירוש לאסתר ד, יא-טז טעו שני הסופרים בהעתקתם ודילגו על מקצת הפירוש, אך למזלנו כל אחד מהם טעה במקום אחר:

<p>זלצבורג, קטע M III 155 + W II 380</p> <p>אחת דתו להמי' כמ' דתו אח' היא להמית. דתו גזירתו.</p> <p>ואני לא נקראתי והיאך אכנס בחצר ואני לא נקרא' והיא (!) אכנס בחצר שלא ברשו'.</p>	<p>כ"י סינסינטי</p> <p>אחת דתו להמית.²⁴ דתו גזירתו.</p> <p>ואני לא נקראתי והיאך אכנס בחצר</p>
--	--

18 מלכים א ה, טו.

19 מכאן ואילך חסר בנטעי נעמנים, דף י ע"א.

20 שמות ב, ב. והשווה רשב"ם בראשית א, ד: 'וירא אלהים את האור [כי טוב] – נסתכל במראהו כי יפה הוא. וכן ותרוא אותו כי טוב הוא, נסתכלה במשה [...] וראתהו כי טוב ויפה הוא שנגמרו סימניו וצפרניו ושערו'.

21 מלכים א כ, ג.

22 שמואל א טז, יב.

23 השווה: M. Banitt, *Le Glossaire de Leipzig*, Jerusalem 1995-2005, III, pp. 1720-1721: 'בערה, אנפרינט, כמו ותבער ביעקב (איכה ב, ג). ושם, בתרגומו של המהדיר: anprint בצרפתית עתיקה.

24 הסופר דילג כאן מחמת הדומות.

כ"י סינסינטי **זלצבורג, קטע M III 155 + W II 380**

להשיב אל אסתר דבר דבריו אל להשיב אל אסתר²⁵ להשיב ולהגיד לה [...]]...]
השלוחים להשיבם אל אסתר ולהגיד לה
[...]
ותאמר²⁶ אסתר אמרה דבריה אל ותאמר אסתר אמרה דבריה אל השליח.
(להשיב למרדכי)²⁷ כמ' להגיד למרדכי. השליח.
ובכן ובתענית תשובה הללו.
אבוא אל [ה]מלך בחצר אשן] לא במשפט
ואסתכן בנפשי.
ואם אהיה הרוגה ואבודה אסכול וכנא]שר אבדתי ואם אהיה אבודה והרוגה אסכול
בשבילם. בשבילם.

רק במקום אחד, בפירוש לאסתר ב, טו-כב, אנו מוצאים שינוי של ממש בין שני עדי הנוסח. והרי שני הנוסחים:

כ"י סינסינטי **זלצבורג, קטע M III 155**

לא בקשה לא מן הפרתמים ולא משרי לא בקשה דבר לא בקשה לא מן הפרתמים ולא
המדינות שילכו עמה לעשות לה כבוד שהיו משרי המדינות שילכו עמה לעשות לה כבוד
שואלות הבתולות, כי לא מלאה לבה ללכת כמו שהיו שואלות הבתולות, כי לא מלאה
אל המלך בעצמה. לבה ללכת אל המלך בשררה כי אם בענווה
יתירה, שלא שאלה כלום אל שומר הנשי',
אבל אם עשה ונתן מדעתו לה ועשה לה בלא
שאלתה.
והנחה למדינות לדלת עם אשר במדינות
להקל מעליהם מס ועול מלכות לכבודה ועל
אהבתו אותה.
ויתן משאות מתנות זהב וכסף אל השרים
והפרתמים בשבילה.

25 הסופר דילג כאן מחמת הדומות.

26 הפירוש לפסוק זה מצוטט בשם רשב"ם אצל ילינק, פירושים על אסתר, עמ' 13, כנוסח המשובש שבכתב יד סינסינטי: 'ותאמר אסתר, אמרה אל השליח דברי, ואם אהי' הרוגה ואבודה בשבילם' [...] ר' שמ'.

27 הוספתי מסברה.

כ"י סינסינטי

זלצבורג, קטע M III 155

כיד המלך בעצת המלך כמ' היד יואב אתך,²⁸
 כי כן יעצו לו חכמיו לעשות טובה והנחה
 בשבילה.

ובהקבץ בתולות שנית פשוטו לפי שרוצה
 לפרש ולסדר עצת המן ששקל כסף להרוג
 משפחת המלכה ולא נתיירא מפניה, מה
 גרם לו, לפי שלא הכיר בה שהיא מזרע
 היהודים, למה, כי בהקבץ הבתולות למצוא
 שנית להמליכה תחת ושתי ונלקחה אסתר
 וצוה לה מרדכי שלא תגיד שהיא יהודית,
 מצוותו קיימה קודם שהומלכה וגם לאחר
 שהומלכה, על כן לא נתיירא (המלך) [המן]
 לשלוח יד במשפחת אסתר.

כאשר היתה [באמנה] באמון, כמ' לאכלה
 לאכול, לשבעה לשבוע.

שומרי הסף שומרי כלי המלך, כמ' וטבלתם
 בדם אשר בסף.²⁹

בשם מרדכי כך אמ' לי פלוני, ולא אמרה
 כך אמ' לי דודי, שאם תאמ' כן יעלה על לב
 שלחבבו היא אומרת ולא תהיה נאמנת בעיניו.

וימצא כי כן כאשר אמר.

בספר דברי הימים כל מלך ומלך כותב ספר
 של מעשיו להיות לדורות לזכרון.

וימצא³⁰ כי כן הוא כאשר אמר.

בספר דברי הימים כל מלך ומלך כותב ספר
 של מעשיו להיות לדורות לזכרון.

28 שמואל ב יד, יט. דברים דומים מצויים בכתב יד סינסינטי לעיל, בפירושו לאסתר א, ז: 'כיד המלך – כעצת המלך. כל המעש' הזה היה (מעצמו) (מעצתו), וזהו כי כן יסד המלך של מטה הימנו [=שלהלן], כמ' (היה יד) (היד) יואב אתך בכל זאת, עניין עצה' (הקטעים שבזלצבורג אינם מכילים כזכור את הפירושו לפסוק זה).

29 שמות יב, כב. וראה רשב"ם שם: 'בסף – בכלי, כדכת' שומרי הסף, ספות כסף'. וראה ח' בן-שמאי, 'את מה, או על מה, שמרו בגתן ותרש? בחירה פרשנית מעניינת של רשב"ם ואביו זקנו', א' ממן ור' בליבוים (עורכים), ספר זיכרון למוריה ליבזון: מחקרים במדעי היהדות, ירושלים תשע"א, עמ' 176-185.

30 הפירושו לפסוק זה מצוטט בשם רשב"ם אצל ילינק, פירושים על אסתר, עמ' 9.

עולה מכאן שפירוש רשב"ם לאסתר השתמר בידינו בשני עדי נוסח. מהדורה עתידיית של הפירוש צריכה להיות מבוססת על כ"י סינסינטי השלם, אך המהדיר יצטרך להיעזר מפעם לפעם גם בעד הנוסח השני – הקטעים שבולצבורג.

ד. הפירוש לקהלת

הפירוש לקהלת השתמר בשני קטעים, שהם שרידיהם של דף אחד. הקטע הגדול יותר (סימנו: זלצבורג, ספריית האוניברסיטה Fragm. M III 143) כתוב על דף אחד, שגלגוליו זהים כמעט לגלגוליו של הדף השלם של הפירוש לאסתר. דף זה שימש בזמנו לכריכת ספר לטיני. גם הוא הופרד זה מכבר מן הכריכה ואפשר לקרוא את שני צדדיו. אף כאן נחתך הדף בעת שנכרך ונותרו ממנו רק שני טורים שלמים ועוד משהו מן הטור השלישי, וכמו בפירוש לאסתר, השתמר החלק שחסר בדף זה בכריכתו של ספר אחר (סימנו של הקטע השני: Druck 77.400 II). צדו האחד של הקטע השני משלים את החסר בעמוד א של הקטע הראשון, ואילו צדו השני דבוק לספר ואי אפשר לקרוא בו. הדף, על שני חלקיו, מכיל פירוש למקצת ספר קהלת, מפרק ד פסוק יז ועד פרק ז פסוק טו.

נקודת האחיזה המרכזית לזיהויו של מחבר הפירוש היא פירושו הקצרצר והלקוני לקהלת ז, י: 'אל תאמר מה היה – כפי' רבי' זקני'.³¹ מדברים אלו עולה שהמחבר הוא נכדו של פרשן אחר למקרא, וכי פירושו של הסב מפורסם היה כל כך עד שאין צורך למחבר להעתיק את דבריו, והוא סומך על הלומד שימצא בנקל את פירושו של סבו. דומני כי באסכולה של פרשנות המקרא על דרך הפשט³² בצרפת של ימי הביניים נוכל להציע את דמותו של חכם אחד בלבד שיתאים לתיאור זה של הסב – הלוא הוא רש"י.³³ פירושו של רש"י למקרא היה נפוץ ביותר בצפון אירופה, ורש"י אף זכה להעמיד נכדים שימשיכו במלאכה זו; שני נתונים אלו מתאימים להפנייתו הסתמית של המפרש למה שכתב זקנו.

סבוך יותר הוא זיהויו של הנכד, מחבר הפירוש שלפנינו. הדמות המתאימה ביותר היא כמובן רשב"ם, נכדו הגדול של רש"י, שעסק רבות בפרשנות המקרא. זכור, הפירוש לקהלת שבקטעי זלצבורג היה בטופס אחד עם פירוש לאסתר, והפירוש לאסתר הוא ללא ספק פרי עטו של רשב"ם. עם זאת, היה בטופס זה גם פירוש לספר דברי הימים, שבוודאי לא יצא מתחת ידו של רשב"ם,³⁴ ולכן ספק אם רשאים אנו להקיש מפירוש אחד על חברו.

31 ראה להלן, ליד הערה 76.

32 על יחסו של המפרש לפשט ראה פירושו לקהלת ז, ח (להלן, ליד הערה 74): 'עיקר פשוטו כמשמ' [עו].'

33 פירושו של רש"י לפסוק זה מובא להלן, הערה 76.

34 ראה לעיל, סעיף ב.

חשובה יותר העובדה כי כבר מצוי בידינו פירוש לספר קהלת המיוחס לרשב"ם, ואין כל סיבה להניח שרשב"ם כתב שני פירושים לקהלת. אלא שייחוס הפירוש האחר לרשב"ם איננו מוסכם על דעת הכול. הפירוש האחר מצוי בכתב יד יחיד בהמבורג³⁵ ונכתב בראשו 'פי' של ר' שמואל'. הוא נדפס פעמיים, תחילה הדפיסו אהרן ילינק, ובעת האחרונה במהדורה מתוקנת ומבוארת – שרה יפת ורוברט סולטרס.³⁶ שלושת המהדירים הגיעו למסקנה כי 'ר' שמואל' זה הוא רשב"ם, וכך הם רשמו בשער מהדורותיהם. אך אברהם גרוסמן טען כי הפירוש שבכ"י המבורג איננו של רשב"ם, ולידי הכרעה סופית וחד משמעית לא הגענו.³⁷

מסקנת הדברים היא שלא סביר שרשב"ם הוא מחבר הפירוש לקהלת, אף שאי אפשר לשלול זאת לחלוטין. ייתכן כי מחבר הפירוש הוא אחד משני אחיו של רשב"ם, שגם הם שלחו ידם בפרשנות המקרא. המפורסם שבהם הוא רבנו תם, שפירושו לספר איוב נדפס זה לא מכבר.³⁸ לצדו אפשר להציע גם את אחיו השני, ר' שלמה בן מאיר, שפירושו למקרא מובאים אצל ר' אברהם בן עזריאל בספר ערוגת הבשם (ואגב, אחד הציטוטים בספר ערוגת הבשם בשמו של ר' שלמה, מן הפרקים בקהלת שלא שרדו בקטעים שבולצבורג, מצוי כלשונו בפירוש הנדפס על שם רשב"ם).³⁹

35 המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה Cod. hebr. 32 (שטיינשניידר 37), דפים 487-495 (השווה לעיל, הערה 13).

36 א' ילינק, פירוש על קהלת ושיר השירים לרבינו שמואל בן מאיר ז"ל, לייפציג תרט"ו; יפת וסולטרס, פירוש רשב"ם לקהלת.

37 ראה ש' יפת, 'פירוש הרשב"ם על מגילת קהלת', תרביץ, מד (תשל"ה), עמ' 72-94 (ושם, בעמ' 72-73, הפניות למחקריהם של ד' רוזין וש"א פוזננסקי, ששללו את ייחוסו של הפירוש לרשב"ם); א' גרוסמן, 'הפירוש למגילת קהלת המיוחס לרשב"ם', שם, מה (תשל"ו), עמ' 336-340; ש' יפת, 'פירוש הרשב"ם על מגילת קהלת', שם, מז (תשל"ח), עמ' 243-246; א' גרוסמן, 'עוד על פירוש הרשב"ם לקהלת', שם, מה (תשל"ט), עמ' 172; יפת וסולטרס, פירוש רשב"ם לקהלת, עמ' 17-28; י' לשם, 'הפירושים הדקדוקיים בפירוש רשב"ם למגילת קהלת ותורמתם לשאלת האותנטיות של החיבור', שנתון לחקר המקרא והמורח הקדום, יח (תשס"ח), עמ' 185-207. שיקול נוסף לטובת זיהוי של רשב"ם כמחבר הפירוש בכתב יד המבורג היא העובדה שהסופר כנראה החזיק לפניו גם את פירושו של רשב"ם למגילת אסתר; מיד לאחר הפירוש לקהלת העתיק הסופר את לקט הפירושים לאסתר, המבוסס בחלקו על פירוש רשב"ם לאסתר (ראה לעיל, הערה 14).

38 על פירושו של רבנו תם למקרא ראה פוזננסקי, מבוא, עמ' LIV-LIII. הפירוש לאיוב נדפס על ידי שושנה, פירושים לספר איוב, וראה שם במבוא, עמ' 74-84.

39 ראה פוזננסקי, מבוא, עמ' L-LI; ערוגת הבשם, ד, עמ' 143, ולפי המפתח. הציטוט לקהלת: שם, ג, עמ' 3 = יפת וסולטרס, פירוש רשב"ם לקהלת, עמ' 117 (דברי ר' שלמה בן מאיר הובאו בערוגת הבשם מיד לאחר דבריו של רשב"ם באותו עניין, ועל כן אי אפשר להגיה שם 'שמואל' במקום 'שלמה'). אגב אורחא אציין כי ר' יהודה שירליאון היה נכדו של ר' שלמה בן מאיר; ראה תוספות רבנו יהודה שירליאון למסכת ברכות, ב, עמ' תקעד-תקעה, ושם בהערות (במקבילה שבכתב יד ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 1489, דף 59א, בגיליון: 'או' הר"ר יהוד' מפארי' דוקנו הר"ר שלמ' אחיו של ר"ת היה זהיר בכו' [ס] אפי' ליחי' [ד]).

על השיקולים לזיהויו של המחבר שהועלו כאן יש להוסיף כמובן ניתוח מעמיק של אופיו של הפירוש, ניתוח שיעסוק גם בשאלת התאמתו או אי התאמתו של הפירוש לקהלת לדרכי פרשנותם של שלושת האחים שהוזכרו כאן. עניין זה אני משאיר לחכמים אחרים, שמומחיותם בכך.

המהדורה פירוש קהלת ד, יז-ז, טו

<עמוד א, 40 טור א>

<קהלת ד, יז> לשמוע טוב מאדם חוטא וצריך להביא זבח להתכפר כדכת' (משמו') (בשמואל)⁴¹ הנה שמוע מזבח טוב, כי אינם יודעים רק רע כמ'⁴² אין טוב באדם רק שיאכל ושתה. <ה, א> אל תבהל על פיך עתה בא להזהירו שאם רצון האד' להביא קורבנות נדבה ותודה והוא לא חטא, אעפ"כ לא יהא קל ורגיל לנדור, אלא בשעה שיכול להפריש ולהביא קרבנו בלא איחור או יהי נודר ומפריש מיד, כמ' שמפרש אחריו⁴³ כאשר תדר נדר לא תאחר לשלמו. <ב> כי בא החלום כמ' שבא החלו' שאין בו ממש ברוב עינייני הירחורי' שיש לו ביום, (כי) (כן) בא קול הכסיל על ידי רוב דברים שעולים על לבבו שאי' בהן ממש, לכך (וחדל) (יחדל) החכם לנדור ולהוציא דברים שלא לצורך לפני האלהים. <ה> ואל תאמ' לפני המלאך המשחית בעם, כבואו להשחיתך לא תיפטר נגדו לומ' שגגה היא, שכחתי את נדרי ועתה בזוכרי אשלם נדרי איפטר. וחיבל על ידי

40 עמוד זה מורכב משני קטעים: קטע M III 143 (מכיל את הטור הראשון והשני בשלמותם, ואת צדו הימני של הטור השלישי) + קטע II 77.400 (מכיל את צדו השמאלי של הטור השלישי).

41 שמואל א טו, כב.

42 קהלת ב, כד. וראה פירוש אבן עזרא, שם (מקראות גדולות הכתר, שם): 'ויחסר מקום "רק" או הדומה לו, וכן הוא: "אין טוב באדם רק שיאכל ושתה". וכמוהו: "כי אינם יודעים לעשות רע".'

43 להלן פסוק ג.

המלאך. <ו> כי ברוב חלומות והבלים
 ודברים הרבה, כלומ' כי ברוב דברים
 של כסיל הדומים לרוב חלומות
 והבלים כמ' שאמ' למעלה⁴⁴ אל תחוש
 להם להיות דומה לכסילים, אלא
 האלהים ירא ויהיו דבריך מעטים.
 <ז> אם עשק רש וגזל וגו' אם אתה
 רואה חורבן בא על המדינה שיהו
 ליסטים עושקים את הרשים וגזולי'
 המשפט והצדק מן המדינה כמ'
 שאמ' למעלה⁴⁵ ועוד ראיתי תחת
 השמש מקום המשפט שמה וג',
 והרי הם הופכים את המדינה
 כמהפכת סדום, אל תתמה על החפץ
 כלומ' על המאורע הזה. והרבה מצי'
 חפץ בלש' תלמוד בעיניין זה, כמו
 דבר. ואל תתמה על הדבר הזה למה,
 כי גבוה הק' שומר ורואה מה
 שהרשע עושה בגובה אפו בל יזרו'⁴⁶

<טור ב>

ועתה מינה גבוהים משחיתים
 עליהם להשפיל גובהם ורשעם
 שנהגו עד עתה במדינה כדכת'⁴⁷
 וגבוה ממרחק יידע. <ח> ויתרון ארץ בכל
 היא אילו לקו מתוך שהיו (גדולים) (גזולים)
 וחומסים ולא טורחים ועושי' מלאכ'
 ליהנות מיגיעם, אבל יתרון וריוח
 של אנשי הארץ בכל היא, כשכולם
 פונים אל המלאכה ואפי' המלך

44 לעיל פסוק ב.

45 קהלת ג, טז.

46 אולי יש לתקן על פי תהלים י, ד: 'רשע כגבה אפו בל ידרש'.

47 תהלים קלח, ו.

לעבוד לו שדות וליהנות מיגיעם
 או אינם צריכים לגזול (ולחמול) (ולחמוס), מן
 הכסיל⁴⁸ שחובק וסוף שארו אכזרי
 ואוכל את ממון בשרו וקרוביו. <ט> אוהב
 כסף כלומ' בעובדי אדמה יש יתרון
 כמ' שאמ' למעלה וכמ' שמסיים
 לפנינו ואו'⁴⁹ מתוקה שנת העובד,
 אבל העובד להרבות לו כסף וזהב
 לא ישבע כסף, לעולם לא ינוח אלא
 יגע להעשיר יותר ויותר, וגם
 האוהב לקבץ המון, ממון, לא תבוא'
 לא יהא לו ההמון כמילוי חפצו, כי לא
 ישבע לעולם, כמ'⁵⁰ ותקרב ותבואה
 עצת קדוש ישר'. לא תבואה כפיל
 של לא ישבע כסף. גם זה הבל
 שטורח ויגע להעשיר יותר מכדי
 סיפוקו. <י> כי ברבות הטובה והכסף
 יותר מדאי רבו אוכליה מכמה
 עיניינים מזדמנים לו אוכלים
 להשחית ולכלות הכל, ולא ירויח
 להנות גופו כי אם שמחת ראות
 עיניו לפי שעה, וסוף הכל הולך
 לטמיון, לכך אני או' <יא> מתוקה שנת
 תרדמה עובד אדמה שאין ייגע
 להעשיר אלא כמ' שכת'⁵¹ ריש ועו'
 אל תתן לי הטריפני לחם חוקי
 (והשבע) (פן אשבע), אבל שביעת רוב ממון
 של כסף יותר מדאי איננו מניח
 לו לישון כי גם בלילה לא שכב לבו
 מדאגת ממונו. לישון כמ' לישון,
 מפני שהוא סוף נהפך הפתח

48 קהלת ד, ה.

49 להלן פסוק יא.

50 ישעיהו ה, יט.

51 משלי ל, ח-ט.

למלא פום.⁵² וכן דור עיקש ופתלתל,⁵³
מפני סוף פסוק, והוא כמ' ירקרק

<טור ג>

אדמדמ,⁵⁴ / [וכן ה]ים ראה [וינוס⁵⁵]
אתנחת' / [וכן כל סוף פ]סוק. <יב> ש[מנור לבעליו]
לרעתו / [כמו] שמפר' <יג> וא[בד ה]ענושר]
ההוא ב/[וע]ניין רע, שנתפס למלכות,
או ליסטי[ם] / באים עליו בשביל ממונו
והורגי' או/תו. <טז> וכעס הרבה ביגיעת
טורח קיב/[ו]ץ ממון. <יז> ולראות טובה
בכל עמלו / שיפזר כל ממונו בחייו
להנאת ג/[ופ]ן ולאביונים ולא יעזוב
לאחרים / [חי]לו. <יח> גם כל האדם אשר נתן
לו האלהים / עושר ונכסים שאינו יכול
לראות ט[נ]ו/[ב]ה בכל עמלו אלא השליט'
לאכול מ[מנ]ו/[ו] קצת ולשאת חלקו
לבד חלק / [בני]ו אשר יותיר. זו מתת
אלהים הניא / מזל טוב הוא שנתן לו
בוראו מ[מ]ו/[ן] ר[ק] לצורכו ולצורך בניו
אחריו. <יט> [כי ל]א הרבה פירו' כסירוסו,
יזכור א[ת] י[מי] חייו כי לא הרבה, ולכן
ישמח / [י] בחלקו, כי האלהים
מענה ל[ש]ו[ן] / מפעיל, שהרי מתת אלהי'
היא זו, / הוא משמחו לאדם וגורם
לו לזמר / ול[ע]נות בכינור בשמחת לבו,
וכמ'⁵⁶ ענו / [לי]י[ת] בתודה, אשר יענו לו

52 =חולם.

53 דברים לב, ה (בחולם).

54 ויקרא יג, מט. והשווה רש"י דברים שם: 'פתלתול מן התבות הכפולות כמו ירקרק אדמדמ סחרחר סגלגל'.

55 תהלים קיד, ג. השווה רשב"ם ויקרא כו, לה: 'תשבת – מלא פום באתנחתא, אבל בלא אתנחתא אז תשבת הארץ, פתח. וכן וימת וינס, באתנחתא כולם מלא פום: וימות, הים ראה וינס'.

56 תהלים קמו, ז.

במחולון],⁵⁷ / [ל' מענה. <ו, א> ורבה היא
 רבה גדון[לה] / על האדם. <ב> כי איש נכרי
 אלא אינש] / נכרי, כמו⁵⁸ לא תקפוץ (את)
 את ירך / [כי] פתח תפתח, וכן כל כי
 שאחר ל[א]. / <ג> ונפשו לא תשבע לא
 רצה ליה[נו]/ת אלא לאסוף ולכנוס.
 וגם קבורה[ו] / יש מהם שנוטל⁵⁹ ממונם
 בעינ' רע / שנהרגו ולא ניתנו לקבורה
 כמנהג הנל]/יסטים (שמרצתין) (שמרצחין) בשביל
 ממון ומ/שליכים ההרוג ביערים
 סחוב והנש]/לך,⁶⁰ טוב ממנו הנ(ו)פל. <ד-ה> לא
 ידע טוב / [ו]רע נחת לזה כעין שאמ'
 איוב⁶¹ או / כנפל טמון לא אהיה
 כעוללים ל/א ראו אור. כי בהבל בא
 הנפל לא / ידע טוב ורע. נחת לזה
 הנפל יות[ר] / מזה כמ' שאמ' למעלה⁶²
 וטוב מש/ניהם. <ו> הלא אל מקום אחד
 הכל הולך / הכל שב אל העפר ומה
 בצע לו / שחיה אלפים שנה וַיִּצְיָא

<עמוד ב, ⁶³ טור א>

] א[חרי מותו
] <ז> ל[פיהו והל']*

57 שמואל א כט, ה.

58 דברים טו, ז-ח. וראה רשב"ם, שם: 'כי פתוח תפתח את ירך – אלא'. והשווה פירושו לבראשית
 יח, טו: 'כי צחקת – אלא צחקת, רוב כי שאחר לא מתפרשים אלא, שהרי כי משמש בארבע
 לשונות: אי דלמא אלא דהא. וכן לא תשתחוה לאלהיהם כי הרס תהרסם, לא תקפוץ את ירך
 כי פתח תפתח וגו'; ופירושו לדברים כ, יט: 'כי האדם עץ השדה לבא מפניך במצור – כל כי
 שאחרי לא מתפרש אלא'; ופירושו לאסתר ב, יד (קטע זלצבורג, האוניברסיטה M III 155,
 ראה תיאורו לעיל, סעיף ג): 'כי זה כמ' אלא'.

59 יש לנקד את האות נו"ן בשורוק.

60 ירמיהו כב, יט.

61 איוב ג, טו.

62 קהלת ד, ג.

63 עמוד זה מצוי בקטע M III 143, המכיל את צדו השמאלי של הטור הראשון וכן את הטור השני
 והשלישי בשלמותם (צדו הימני של הטור הראשון מצוי בקטע II 77.400, בחלק הדבוק לספר

[אין דיי ל'*]
[דקה וגם]
[הנפש לא תי'*]
[א[וכל ולובש	תמלא]
[<ח> לזחכם ולמה]
[ן חנם]
[הכסיל מה]
[על ידי ח'*]
[שאיך לו]
[נהנ[ה מיגיעו]
[ם שמי'*]
[בר גופו]
[נגד [החיים]
[ה ואנה]
[<ט> מראה עי[ניים ל'*]
[מ[הלוך נפש	לשון]
[הבל ומח'*]
[וידוע]
[ממרחק]
[יהם ה'*]
[קיים א'*]
[החיים]
[<י> כבר]
[בישר']
[סררה]
[<יב> מ[י יודע]
[לאדם]
[ן אשר]
[תו המעשי']
[לו כמו]
[64[]

שאי אפשר לקרוא בו). חלק מן השורות שבטור הראשון הפגום מסתיימות במילוי שורה; לעתים אפשר לנחש את המשך המילה, ואז השלמתי אותה בראשית השורה הבאה בסוגריים מרובעים.

64 הסופר הותיר רווח בסוף השורה.

<ז, א> [טוב שם משמן טוב] מוטב ש'*	
[להישמ']	
[שמן הטו']	
[לטרקלין]	
[טוב לשמן]	
[ויום המו']	
[עוד אם]	
[ונוצל מ'*	
[כדכת'] ⁶⁵ אדם	

<טור ב>

לעמל יולד. <ב> טוב ללכת בזמן
 ששניהם יחד בעיר יניח מלכת אל
 בית משתה של מצוה וילך לנחם
 אבילים. והחי שלא הגיע עדיין
 לסופו יתן מעתה אל לבו לשוב
 בטרם ימות. <ג> טוב כעס משחוק
 לא שישחוק⁶⁶ על חבריו, כי כעס
 בחיק כסילים ינוח כאמ' לפנינו⁶⁷ אל
 תבהל ברוחך לכעוס, אלא למעט
 שחוק וקלות ראש מלבו של אדם,
 בא ולימד שיהא לבו באימה ורתת
 וזיע ויחרד מיום המיתה ואל
 ימלא פיו שחוק וליצנות, אלא הוי
 קבל וקיים.⁶⁸ כי ברוע פנים זעומות
 ודואגות. ייטב לב האדם להטיב
 מעשיו ולפרוש מעבירות. <ה> שיר
 כסילים זמרת ליצנות. <ו> כי כקול
 הסירים תחת הסיר הנוגע או העוב'
 אצל הקוצים במקום גידולן

65 איוב ה, ז.

66 אולי צ"ל שיכעס.

67 להלן פסוק ט.

68 על פי בבלי סנהדרין יד ע"א; שם צב ע"א.

בקרקע משמיעים קול בסיכוּכּוּן
 באדם והוא ניוזק כדכת' 69 ובליעל
 כקוץ מונד כולהם וג' ואיש יגע
 בהם ימלא ברזל ועץ חנית. כן שחוק
 הכסיל ושחוקו עם הבריות להזיק
 ולגזול כדכת' 70 כשחוק לכסיל עשו'
 זימה, הרי השמעת קול הקוצי'
 וקול שחוק הכסיל שוים, בשניה'
 הבריות ניוזקין, ולכן טוב לשמו'
 גערת חכם משמוע שיר הכסילי'
 כי סופו לתקלה. תחת הסיר מקו'
 הסירים והקוצים, במקום שגדילי',
 וכן תחת סירים סבוכים, 71 תחת כמו
 מקום, וכן בלתי כרו(ו)ע תחת (הסיר) (אסיר)
 ותחת (חרולים) (הרוגים) יפולו, 72 לא כרעו ולא
 נפלו במקום שיהו אסורי' והרוגי'.
 וכן תחת רשעי' ספקם, 73 במקומם
 של רשעים. <ז> כי העושק והגזל
 והשוחד יהולל ויסלף דברי חכם,
 לכן יתרחק מן הכסילים הגוזלים
 והחומסים ויאבד העושק את לב
 מקבל מתנה. <ח> טוב אחרית דבר
 מראשיתו עיקר פשוטו כמשמ', 74

<טור ג>

דוגמ' ויום המות מיום הולדו, 75 הגומ'

69 שמואל ב כג, ו-ז.

70 משלי י, כג.

71 אינני יודע למה כוונתו. השווה נחום א, י: 'כי עד סירים סבכים'; ישעיהו נז, ה: 'תחת סעפי הסלעים'.

72 ישעיהו י, ד; וראה רש"י שם: 'תחת – מקום, כמו שבו איש תחתיו'.

73 איוב לד, כו. השווה פירוש רשב"ם לאיוב, שם (עמ' 423): 'תחת רשעים ספקם – במקום רשעים מספיק להם הק' רעה לעין כל'.

74 השווה רש"י: 'כמשמעו'.

75 לעיל פסוק א.

מצוה טוב מן המתחיל, כי שמא
לא יזכה לגומרה, אבל זה שעשא'
כבר כולה וגמרה טוב ממנה
מראשיתו. אך רוח מאריך
ומצניע כעסו ומשככו. מגבה
רוח מניח לעלות חמתו. <י> אל תאמ'
מה היה כפי' רבי' זקיני. ⁷⁶ <ב> ויתרון
(עוד) גם עוד יש יתרון לחכמה
שהחכמה תחיה בעליה. <ג> ראה
מעשה האלהים היאך הוא מחליף
עתות האדם לפי מעשיו מטוב'
לרעה. כי מי יוכל לתקן ולהצדיק
את אשר עותו הק' במשפט
וגמר דינו לחובה. ולכך אחוז
בחכמה ובמצות, כי החכמה
תחיה את בעליה ותציל את האד'
מהתעוות לפני המקום. <ד> ביום טוב'
היה בטוב והודה לבוראך, וביום
רעה ראה סבל והצדק דין שמים
עליך וקבל מאהבה ואל תבעט
בייסוריך כדכ' ⁷⁷ גם את הטוב נקבל
מאת האלהים ואת הרע לא נקבל,
בתמ'. גם את זה עת הרעה. לעומ'
זה עת הטובה. עשה האלהים
ושינה העתים פתאום ולא קבע
זמן מתי, כדי שיהא האדם בדאג'
ובתשובה. על דברת {שלא} ימצא העתיד
לבא אחריו מאומה. <ט> אובד בצדקו
בעוד שהוא צדיק הולך לאיבוד,
גופו אבד מן העולם הזה על ידי

76 השווה רש"י: 'אל תאמר מה היה שהימים וגו' – אל תתמה על הטובה שהיתה באה על הצדיקים הראשונים כדור המדבר ודורו של יהושע ודורו של דוד. כי לא מחכמה שאלת – שהכל לפי זכות הדורות'.

77 איוב ב, י. השווה פירוש רשב"ם לאיוב, שם (עמ' 351): 'גם את הטוב היינו מקבלים בשכבר הימים, ואת הרע לא נקבל עכשיו, בתמיהה'.

חרב כדכת⁷⁸ אשר יש צדיקי' שמגי'
 אליהם כמעש' הרשעי'. ויש רשע
 מאריך בתוך רעתו ורשעו הוא
 מצליח, כדכת⁷⁹ מדוע דרך רשעים
 צלחה, ויש רשעי' שמגיע אליהם
 כמעשה הצדיקי',⁸⁰ לפיכך אל
 יסמוך האדם לא על צדקת הבריו'
 ולא על רשעו, לכך אני או' שלא
 ימצא האדם אחריו מאומה,⁸¹
 פעמ' שהצדיק מתעוות בדין
 בשביל עבירה מועטת וצדקותיו
 מונחין⁸²

מונחין⁸²

78 קהלת ח, יד (ושם: אשר מגיע אלהם).

79 ירמיהו יב, א.

80 על פי קהלת ח, יד.

81 לעיל פסוק יד.

82 מילה זו רשומה כשומר קונטרס. הדפים הבאים חסרים.

פרק רביעי

ספר שכל טוב, בראשית ט, י-כה

מבוא

ספר שכל טוב על התורה, שנכתב בידי ר' מנחם בן שלמה באיטליה בשנת 1139, הגיע לידינו בצורה חלקית בלבד. הספר נדפס בידי שלמה בובר¹ על פי כתב יד החסר בראשו ובסופו – הוא פותח באמצע פרשת לך לך ומסיים באמצע פרשת יתרו² – ונמצא שרוב הספר חסר לנו.³ מעט מזועזע מהפירוש לתחילת ספר ויקרא (ההקדמה והפירוש לשלושת הפסוקים הראשונים) מצוי בכתב יד מינכן, ספריית המדינה 131 Cod. hebr., והדפיסו בובר בסוף ספרו.⁴ השלמות נוספות לחסר ניתן למצוא בכמה ספרי הלכה אשכנזיים מן המאה השלוש עשרה, שהעתיקו פסקי הלכה רבים מהספר.⁵ כתב יד ירושלים, הספרייה הלאומית 4°1398, מכיל דף קלף קרוע, ובו ארבע עמודות (שתי עמודות בכל עמוד). הדף שימש בזמנו לכריכה, כפי שניכר מקיפולי

- 1 על זמן כתיבת הספר ראה שכל טוב, שמות יב, מב (עמ' 144-145), ובמבואו של בובר, עמ' XIII. על המחבר ודרכו ראה במבואו של בובר; אלבוים, ילקוט שכל טוב; בן שלום, שכל טוב. השם 'ספר שכל טוב' נכון ומדויק מזה שנתן לו בובר, שכינהו 'מדרש שכל טוב'. ראה מה שכתבו על כך אלבוים, שם, עמ' 71-72; בן שלום, שם, עמ' א-ב; וראה גם להלן, פרק חמישי, ליד הערה 43.
- 2 כ"י אוקספורד, בודלי 5 Opp. (נויבאואר 165). העתק מאוחר של כתב יד זה, שאין לו כל חשיבות, מצוי בכ"י אוקספורד 24 Opp. (נויבאואר 166). כתב היד הראשון נעתק כנראה באשכנז בראשית המאה השלוש עשרה, ואילו כתב היד השני נעתק כארבע מאות שנים מאוחר יותר, סביב שנת 1700; ראה: בית-אריה, השלמות לקטלוג אוקספורד, עמ' 23, מס' 166-165.
- 3 הסופר של כתב היד השני לא העתיק חלק גדול מהדף הראשון בכ"י אוקספורד 165 (דף א-א1), משום שהוא קשה לקריאה. משום כך חסר תוכנו של דף זה גם במהדורת בובר (ראה במבואו, עמ' XLIX-L). אך לאחר עיון בכתב היד עצמו נוכחתי לדעת שניתן לקרוא את רוב הדף הזה, ולהשלים משהו מן החסר בתחילת הספר.
- 4 שכל טוב, שמות, עמ' 342-344. הפירוש מצוי בדפים 1-3 של כתב היד, והדפים הבאים נתלשו ואבדו. וראה עוד להלן, הערה 11. ספר שכל טוב עמד לפני המעתיק של ספר אבן בחן – ספרו האחר של ר' מנחם בן שלמה (ראה עליו להלן פרק חמישי, ליד הערה 39 ואילך) – והוא העתיק קטע ממנו לבמדבר כא, כח-ל; ראה כ"י מינכן, ספריית המדינה Cod. hebr. 55, דפים 169ב-170א, ערך נר.
- 5 עשרות פסקים שכאלו נדפסו תחת הכותרת 'פסקי שכל טוב לרבינו מנחם ב"ר שלמה', בתוך: שיטת הקדמונים, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשנ"ב, עמ' שצז-תכד.

הדף, אך הופרד בזמן כלשהו מהספר שבו נכרך ועל כן שני צדדיו ניתנים לקריאה. ברשימות הספרייה אין כל מידע על הספר שבו נכרך הדף הזה. חלקו התחתון של הדף נחתך ואבד, וגם החלק העליון שנותר בידינו נחתך לאורכו לשני חלקים; אך כשמניחים את שני החלקים הללו זה לצד זה, הרי כל חציו העליון של הדף לפנינו. מרבית הדף ניתנת לקריאה ללא קשיים מיוחדים, אך בשורות רבות נמחקו מילה אחת או שתיים.

הדף מכיל פירוש לתורה, בראשית ט, י-כה. בפירוש משולבים, זה בצד זה, הן פירושים מדרשיים מרובים והן פירושים על פי הפשט, ובתוכם גם דיונים דקדוקיים ובלשניים רבים. תכונה מיוחדת לפירוש זה, העולה כבר במבט ראשון, היא כי בראש כל פסוק כתב הסופר 'פס'.

על המעטפה שבתוכה שמור הדף כתבו אנשי המחלקה לכתבי יד כי לדעתו של אפרים קופפר המנוח, דף זה הוא מתוך פירושו של ר' יוסף קרא לתורה. איננו יודעים מה הביא את קופפר למסקנה זו, אך מסתבר כי קביעתו מבוססת על דברי המפרש לפסוק 'וייקץ נח מיינו וידע את אשר עשה לו בנו הקטן' (בראשית ט, כד), הדומים לפירושו של ספר 'פענח רזא' לאותו פסוק, פירוש שבסופו נזכר ר' יוסף קרא.⁶

באותו זמן בערך שעסקתי בקטע זה מצא אברהם גרוסמן בארכיוני איטליה קטעים מפירושו של ר' יוסף קרא לתורה. הקטעים שמצא גרוסמן הם מפירושו של ר' יוסף קרא לספרים שמות ודברים,⁷ ולא ניתן היה להשוותם ישירות לקטע שבירושלים, המכיל פירוש לפסוקים אחדים בספר בראשית. עם זאת ברור כי הקטע שבירושלים איננו דומה לקטעים האיטלקיים שמצא גרוסמן, שכן הפירוש שבקטע שבירושלים הוא כאמור מדרשי בעיקרו, שלא כדרכו של ר' יוסף קרא.⁸ זהותו של המפרש נותרה אפוא סתומה, ושמרתי את העניין בלבי.

פתרונה של השאלה בא לידי לאחר זמן, מדברים שכתב קופפר עצמו במקום אחר. בשעה שבדקתי את צילומיהם של קטעי הכריכות הבודדים שבספריות סקנדינביה, השמורים במכון לתצלומי כתבי יד, מצאתי קטע אחד השמור בספרייה הממלכתית שבקופנהגן ובו פירוש לתורה, לפרשת וישלח.⁹ הקטע מכיל דף אחד, ובו ארבע עמודות, אך הדף נחתך לאורכו, והעמודה הראשונה והרביעית פגומות. הדף נחתך אף לרוחבו, ובכל עמודה חסרות 3 או 4 השורות העליונות. הדבר הראשון שצד את עיני

6 ראה להלן, הערה 59.

7 ראה לעיל, פרק ראשון, הערה 120.

8 תודתי לפרופ' אברהם גרוסמן, שנועצתי עמו בשאלה זו.

9 הסיגנטורה של הקטע איננה ידועה. ד"ר אווה מריה ג'נסון (Eva-Maria Jansson), האחראית על האוסף העברי בספרייה המלכותית בקופנהגן, הודיעה לי במייל בתאריך 20/10/2009 שלא עלה בידיה לפי שעה למצוא את הקטע. סימנו של הקטע במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבספרייה הלאומית בירושלים: פ' 5083.

בפירושו זה הוא השימוש במילה 'פס' בראש כל פסוק, בדיוק כמו בקטע ירושלים. כשהשוויתי את הדף שבירושלים לדף שבקופנהגן, בעזרתו האדיבה של בנימין ריצ'לר, מנהלו לשעבר של המכון לתצלומי כתבי יד, התברר כי שני הדפים הם כנראה מאותו טופס ממש; דף אחד התגלגל, עם הספר שבתוכו נכרך, לירושלים, ודף אחד התגלגל לקופנהגן. על צילומו של הדף שבקופנהגן רשם קופפר כי הוא מכיל את ספר שכל טוב לפרשת וישלח, בשינויים קלים מן הספר הנדפס. ואכן הקטע שבקופנהגן זהה לספר שכל טוב הנדפס (בראשית לב, יא-כו, עמ' 171-175), בשינויי נוסח קלים. מזיהוי זה של קופפר נמצינו למדים כי אף הדף שבירושלים הוא מספר שכל טוב, מן החלקים בספר שלא הגיעו לידינו. זיהוי זה מוכח אף בדרך נוספת: ר' מנחם מציין בספר שכל טוב הנדפס למה 'שדרשתי בפרשת הקשת', והדברים הללו מצויים בקטע שבירושלים.¹⁰ אף השימוש במילה 'פס' בראש כל פסוק מלמדת כי הקטע שלפנינו הוא מספר שכל טוב – מילה זו מצויה בראש כל פסוק גם בכתב היד של שכל טוב שממנו הדפיס בובר את מהדורתו, אך הוא השמיטה בעקיבות, כפי שהסביר במבוא לספר.¹¹ מטבעות הלשון וסגנון הפירוש מלמדים גם הם שהמפרש הוא ר' מנחם בן שלמה, כפי שציניתי להלן בהערות.¹²

על פי הדף שבקופנהגן ניתן לשחזר כי בכל עמודה בטופס זה היו 45 או 46 שורות.¹³ בדף שבירושלים שרדו רק 31 השורות העליונות של כל עמודה, ונמצא שבכל עמודה חסרות כ-15 שורות.

הדף שבקופנהגן מכיל כאמור קטע מהחיבור שכבר נכלל במהדורת בובר, ועל כן לא ראיתי טעם להדפיסו בפני עצמו. הדף שבירושלים, לעומת זאת, מביא בפנינו חלק חדש, גם אם קטן, מספר שכל טוב, והוא נדפס להלן.

10 ראה להלן, הערה 40.

11 ראה: שכל טוב, מבוא, עמ' L. המילה 'פס' מצויה גם בכ"י מינכן 55 (ראה עליו לעיל, ליד הערה 4), בראש כל אחד משלושת הפסוקים הראשונים של ספר ויקרא המתפרשים שם.

12 ראה להלן, הערות 14, 21, 38, 42, 63, 68, 71.

13 בקטע קופנהגן שרדו 42 שורות בלבד, והשורות העליונות נחתכו ואבדו. מתוך השוואה לספר הנדפס נראה כי חסרות בראשי העמודים 3-4 שורות.

המהדורה

<ע"א, טור א>

<בראשית ט, י> [[ובכל חית]]
 הארץ אתכם מכל יוצאי התבה, כשמועו. ¹⁴ לכל חית הארץ, אלו תולדותיהם. <יא> פס'. והקמתי את [ברית], שאגזור עכשיו ואקיים לעולם. אתכם, את כולכם].
 ולא יכרת כל בשר עוד ממי המבול, לא שכרת [ברית] שלא יכרות אחד מכל בשר, אלא לא יכרת כל בשר יחד. ולא יהיה עוד מבול לשחת הארץ, זהו ¹⁵ שן [ג] לא לא שבועה. <יב> פס'. ויאמר אלהים זאת [אות] הברית, פירש לו (האוצר) ¹⁶ יש אות לזמן מרובה, כגון [מ]ה הקשת וכל דומה לו, ויש לו אות לשעה, כגון [מ]ה אות כי אעלה בית יי', ¹⁷ וג' אותות של משה ה[נ]ם והצרעת והנחש, וכל דומ' להן. אשר אני נתן ביני וביניכם, בין מדת הדין שלי בין מדת הדין שלכם. ובין כל נפש ¹⁸ אשר אתכם, בזכותכם. לדרת עולם, לדרת חס' ב' ווין, להוציא מן הכלל שני דורות, דורו של חזקיהו מלך יהודה ודורו של ר' שמע' בן יוחי ¹⁹ שלא נראתה קשת בימיהם, שמרוב זכותן לא היו צריכין לאות ברית, (ודבר) (וזכר) לדבר שבתות וימים טובים שאינן צריכין לתפילין שהן עצמן אות ואינן צריכין לאות. ²⁰ <יג> פס'. את קשתי נתתי, לשו' עבר,

14 מילה זו שכיחה בלשונו של ר' מנחם; ראה בן שלום, שכל טוב, עמ' לו-לו.

15 ייתכן שיש לקרוא: והן. וראה בבלי שבועות לו ע"א: 'אמר רבי אלעזר לאו שבועה הן שבועה, בשלמא לאו שבועה דכתיב ולא יהיה עוד המים למבול וכתיב כי מי נח זאת לי אשר נשבעתי [...] אמר רבא והוא דאמר לאו לאו תרי זימני [...] דכתיב ולא יכרת כל בשר עוד ממי המבול ולא יהיה עוד המים למבול.'

16 מילה זו נמחקה כנראה בידי הסופר. והשווה לקח טוב, כאן, עמ' 47: 'זאת אות הברית, יש אות לזמן מרובה ויש אות לפי שעה'; שם, שמות ג, יב (עמ' 18): 'זוה לך האות, האות עד זמן, שנא' למחר יהיה האות הזה, מה אות כי אעלה בית ה', שאל לך אות וגו' הנה העלמה הרה. כל אות לזמן הוא, ואינו אלא למי שמדבר אליו ולא לאדם אחר. המופת לאלתר הוא, שנאמר תנו לכם מופת ואמרת אל אהרן, והוא לאלתר'; שכל טוב, שמות שם (עמ' 22-23).

17 ישעיהו לח, כב.

18 צ"ל: נפש החיה.

19 על פי בראשית רבה, לה, ב, עמ' 328.

20 ראה מכילתא, פסחא, פרשה יז, עמ' 69; שכל טוב, שמות יג, י, עמ' 155-156.

והיתה, לשו' עתיד, וכן הן מדוברין ונתאמין,²¹ את קשתי דרכתי בענן קשה ונתתי אותו סניף למידת הדין והבאתי את מי המבול, והיתה מעתה לאות ברית ביני ובין הארץ. <יד> פס'. והיה בענני ענן על הארץ, שהוא שעת הסכנה שהגשם בא לירד. ונראתה הקשת בענן, מלמד שאין השטן מקטרג אלא בשעת הסכנה.²² <טו> פס'. וזכרתי את בריתני אשר ביני וביניכם ובין כל נפש חיה בכל בשר ולא יהיה עוד המים, יכול היה לומ' מים, ומה ת"ל המים, [המים כאותו שהחמו] [רי אלא לא יהו מתעבין למבול לכלות העולם. לשח'] [כל בשר, יחד. <טז> פס'. והיתה הקשת, מוטה]²³

<טור ב>

ליצוריו ומהו מברך ברוך זוכר הברית נאמן בברית וקיים במאמרו.²⁴ וכשם שלא ראתה חמה את פיג' של קשת²⁵ כך אין הקשת נראתה אלא ביום קודם שקיעת החמה. ואינה נראית אלא בענן. ועיקר מראיתה [כעשית פפוסה דמות תכלת שדומ' לים²⁶ שהיא] [לעולם שאינו כלה עוד במים וסביבות] [ת הרבה דמות חשמל שהו' דמות אש] [דמות ברק הוא דמות כרכוב דמות אש] [היא לבנונית דמות גחלת שהיא אדומה. להודניע] נפלאותיו של בורא עולם שהוא חותם

21 'מדובר' בלשונו של ר' מנחם פירושו תואם, ויש כאן אפוא כפל לשון. על שימושו המרובה של ר' מנחם במילה 'הדביר' ובצורותיה השונות ראה בן שלום, שכל טוב, עמ' כח; ולהלן, פרק חמישי, הערה 30.

22 על פי לקח טוב, עמ' 48. הדרשה מובאת גם בספר פענח רזא לפסוק זה (דף י ע"א) בשם 'טוב' (כך גם בפענח רזא, כ"י אוקספורד, בודלי Opp. Add. Qu. 103 [נויבאואר 2344], דף 19א) – ספק לקח טוב, ספק שכל טוב.

23 חסרות בערך 15 שורות.

24 מדרש תנחומא (בובר), נח ז.

25 בבלי ראש השנה כג ע"ב: 'מעולם לא ראתה חמה פגימתה של לבנה ולא פגימתה של קשת'.

26 בבלי סוטה יז ע"א: 'שהתכלת דומה לים'.

כמה חותמות במראית אחד, ואין המים מכבין מראית האש [] האות שיהו להם ביטחון לידאג. ולעולם אינה נ[ראי]ת דרוכה אלא מוטה. ולמה נתן הק' אות לעיני הבריות במראית קשת ולא במראית עניין אחר, להודיע לבאי עולם כי דור המבול בקשת חטאו שנ' ²⁷ כי השחית כל בשר את דרכו על הארץ, ודומ' לדבר ותשב באיתן קשתו, ²⁸ זו אמה המתקשית להרהור ערוה, לפיכך דגם הק' במידת קשת, שאין לך מלחמה בעולם קשה מקשת שנ' ²⁹ ידך בעורף אויבי, זו מלחמת קשת, וכת' ³⁰ ויאמר ללמד (ל) בני יהוד' קשת וכת' ³¹ כי דרכתני לי יהודה קשת מלאתי אפרים ועוררתי בניך ציון על בניך יון וכת' ³² קשת גיבורים חתים. וזה מן הדברים הנופלין בלשונן, קשת קשה. ודומ' לו קשת רוח, ³³ ועברתם כי קשתה, ³⁴ וכעניין נחש נחשת, ³⁵ ללמדך מפעלות אלהים חיים, שבמדה מודדין (מודדין) בה מודד להן. ³⁶ וכן בפרעה וחילו כמפורש בעניין, ³⁷ אלא שעל הים החליף מראית מדת דינו בענן ממש ³⁸ ומראית מדת הרחמי' החליף למראית מלאך שנ' ³⁹ ויס[ע] מלאך ה[אלהי] ההלך לפני מחנה [] מדת הרחמ' ש[] ניהם כדי שיאבדו על צרה העובר

27 בראשית ו, יב.

28 שם מט, כד.

29 שם ח. והשווה לקח טוב, דברים לג, ז, עמ' 127: 'ידיו רב לו, כענין שאמר יעקב אבינו יהודה אתה יודוך אחיך ידך בעורף אויביך. ידיו רב לו, זו קשת, וכן הוא אומר ויאמר ללמד בני יהודה קשת הנה כתובה (בספר) [על ספר] הישר'.

30 שמואל ב א, יח.

31 זכריה ט, יג.

32 שמואל א ב, ד.

33 שם א, טו.

34 בראשית מט, ז.

35 במדבר כא, ט.

36 משנה סוטה א, ז-ט.

37 מכילתא, שירה, פרשה ד, עמ' 131-132.

38 על שימושו של ר' מנחם במילה 'ממש' ועל משמעויותיה ראה בן שלום, שכל טוב, עמ' כט-לב.

39 שמות יד, יט.

בִּים שֵׁן] זה פסלו של מיכה ויסע ע' 40*
] 41[

<ע"ב, טור א>

<יח> שה חום⁴² וראייה לדבר הקדרים מני קרח⁴³ מתרגמינן
 דשחמיין מן צינתא. ויפת, הוא יפה בעורו ובניו יפין,
 והוא היה הבכור. וחם הוא אבי כנען, מה ראה ליחסו
 קטון בניו כינה לו שם לווי לגנאי כלו' אבי הפחת אבי
 השיפחות⁴⁴ לפי שן] הוא
 צריך לפרש מעשה משן] וחם הוא כנען.
 <יט> פס'. שלשה אלה בני נח] לה ומאלה,
 ללמדך שלא היו לו בנים זולתי אלה. [נפצה כל הארץ,
 נפצה לשון פירוד⁴⁵ כדגה גדולה [דנפצה] עובריה
 וממלאה הארץ. 46 <כ> פס'. [ויחל נח] לחלל ונעשה
 חולין שהיה לו לה] הקודש
 ולעמוד לפניו כדרך הנביאן] ב[עלי מלאכה,
 אלא חילל עצמו להיות איש ה[אדמה] לפיכך אין בו
 תוחלת. וכן אתה מוצא בקין] כשדרשנו.⁴⁷

40 השווה שכל טוב, שם (עמ' 181): 'ויסע מלאך האלהים, זה שדרשתי בפרשת הקשת שהיתה מידת הדין מתוחה כנגד מחנה ישראל לפנייהם כדי שלא יעבורו אלא יאבדו מפני פסלו של מיכה שהי' עובר עמהם, שנא' ועבר בים צרה (זכריה י, יא), ומדת הדין ובימתה ומקטרגית היתה בענן, וזה שאמר הכתוב (עריך) [עריה] תעור קשתך (חבקוק ג, ט), כלומר בעת שרכבת על סוסך כנגד סוס פרעה ורכבו מרכבותיך נראו להיות ישועה לישראל מיד מצרים'.

41 חסרות בערך 15 שורות.

42 בראשית ל, לב. הדברים האמורים כאן הם חלק מדרשה על שמו של חם (על דרכו של ר' מנחם לדרוש את שמותיהם של אישי התנ"ך ראה בן שלום, שכל טוב, עמ' מא-מג. וראה גם להלן, הערה 71); ולהלן, פרק חמישי, ליד הערה 21 ואילך.

43 איוב ו, טז, ובתרגום שם. והשווה ספר הערוך, ערך שחם: 'וי"א שחום – שחור, הקודרים מני קרח תרג' דשחמיין מן צנתא עליהון אתחייל תלגא' (התרגום לספר איוב מצוטט לראשונה בספר הערוך, שנתחבר באיטליה כשנות דור קודם לספר שכל טוב. ראה ר' ויס, התרגום הארמי לספר איוב, תל אביב תשל"ט, עמ' 57-59. על שימושו של ר' מנחם בתרגום לאיוב ראה במבואו של בובר, עמ' XXVII).

44 על פי לקח טוב, עמ' 48: 'והוא אבי של שפחות'.

45 אפשר גם לקרוא: פיזור.

46 על פי בראשית רבה, לו, ב, עמ' 336: 'ומאלה נפצה כל הארץ – לדגה גדולה דנפצת (=שהפיצה) עוברת ומלאת ארעא'; לקח טוב, עמ' 48.

47 =כמו שדרשנו.

וכן ויחל מאד מהמורים⁴⁸ שנאמ' [בשואל] לשון חולין, שבתחילה היתה אימתו מוטלת [על] פלשתים וכשנא' לו וי"י סר מעליך ויהי ערך⁴⁹ נעשה [חולין] לפניהם, שנ' מהמורים, ממה שסייע הק' את המורים לירות לו חצים. ולפיכך ויחל נח ויחל דשאל שניהן החי"ת ננקדת בסגול להסבירו ללשו' חול, אבל ויחל עוד שבעת ימים⁵⁰ ננקדת בצר"י להסבירו לשו' המתנה. איש האדמה, על שם שהיה עובד אדמה, שכן קורין ברגר בו דגרייתא.⁵¹ ויטע כרם, היה לו ליטע דבר של תקנ' יחור אחד או גרופית אחת, אלא נטע כרם,⁵² דבר של קלקלה שממנו השקתה חוה לאדם וחטא ליוצרו. והיה יכול לומ' ויטע גפן, אלא לקח את הזמורה וחתכה לחמש ונטעו שתיים כנגד שתיים ואחת יוצאה זנב שבכך קרוי כרם.⁵³ ומהיכן הביאה, א"ר אבא בר כהנא⁵⁴ שתי זמורות הכניס בתבה, אחת] ואחת להאכיל הפילין, זש"ה⁵⁵ ואתה קח [לך מכל מ]אכל אשר יאכל. <כא> פס'. וישת מן היין ונישכר [שתה בלא

48 שמואל א לא, ג.

49 שם כה, טז.

50 בראשית ח, י (ושם יב). אך לפי המקובל היום הניקוד הוא בסגול. בדקתי את שלושת כתבי היד האיטלקיים הקדומים ביותר של התורה. קשה להבחין בצילומים בין סגול לצירה, אך כפי הנראה בשלושת כתבי היד מנוקדים שלושת המופעים של המילה (בראשית ח, י; שם יב; שם ט, כ) בסגול, ושלא כדבריו של ר' מנחם. שלושת כתבי היד (על פי קביעתה של א' קולודני, 'התורה במצחפים ובתיקוני סופרים איטלקיים בתקופת ימי הביניים: נוסח פרשיות פתוחות וסתומות וצורות השירות', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ח) הם: וטיקן, Urb. 2 ebr. (משנת 1100 בערך; ראה ריצ'לר ובית-אריה, קטלוג וטיקן, עמ' 600), דף 5א ודף 2ב; לונדון, הספרייה הבריטית Harley 5710 (מרגליות 54), דפים 5א, 25 ו-6א; פרמה, Parm. 2007 (מאה שלוש עשרה, ואולי מוקדם יותר; ראה: ריצ'לר ובית-אריה, קטלוג פרמה, עמ' 12, מס' 41), דף 12א ודף 13ב.

51 על פי בראשית רבה, לו, ב, עמ' 337: 'איש האדמה – בורגר לשם בורגרותה'. המדרש מובא גם בספר הערוך, ערך ברגר, שמוסיף: 'פי', נקרא איש האדמה על שם שעובד את האדמה'.

52 בראשית רבה, לו, ג, עמ' 337.

53 משנה כלאים ד, ו.

54 בראשית רבה, לו, ג, עמ' 337: 'אמר ר' אבא בר כהנא הכניס עמו זמורות לנטיעות, יחורים לתאינים, גרופיות לזתים'; שם, לא, יד, עמ' 287: 'אמר ר' אבא בר כהנא הכניס זמורות לפילים, חצובה לצבאים, זכוכית לנעמיות'.

55 בראשית ו, כא.

[מדה ונתבוה⁵⁶

]57

<טור ב>

[] [מצטער] באו בדעת וכיסוהו
 והן] [כי לא קילל את חם כלל אלא קלל את
 כנען] [שן] [הו וכן] [את אשר עשה לו בנו הקטן
 בננו] של חם הקטן לבניו שנ'58 כוש ומצרים ופוט וכנען. ומה
 שאמ' בנו הקטן, בנו של אותו האיש] [
 הן] [זה חם אבי כנען.59 <כג> פס'. ויקח שם ויפת,
 היה לו לומ' ויפת בשבא בנחת הו', ולמה היא פתוחה,
 מלמד ששם היה עיקר הלקיחה.60 וישימו על שכם שניהם,
 שניהם הושוו בכיסוי. וילכו אחורנית, ושמו ידיהם] [
 על פניהם. ויכסו את ערות אביהם ופניהם אחורנית,
 ב' פעמ' נאמ' אחורנית, אחת בהליכה ואחת בחזירה,
 כשם שבהליכה לא ראו, כך בחזירה לא ראו, ועליהם
 הן] [א] אומ'61 ועוצם עיניו מראות ברע. ושילם הק' שחרם
 כן] [ש] נכתב במדר' רבותי'.62 <כד> פס'. ויקץ נח מיינו, עין] [קר]
 וייקץ לשו' פירוק ופירוד, ודומ' לדבר וקצותה
 את כפה,63 וגם בלשו' רבות' מוקצה הוא דבר שמפורד

56 השווה לקח טוב, עמ' 49: 'וישת מן היין וישכר – שתי שלא במדה ונתבוה'.

57 חסרות בערך 15 שורות.

58 בראשית י, ו.

59 השווה פירושו של ר' יוסף קרא המובא בספר פענח רוא, כאן (דף י ע"ב): 'וידע את אשר עשה לו בנו הקטן, פי' כנען [...] הוא הקטן שבבני חם כדכתיב ובני חם כוש ומצרים ופוט וכנען [...] ארור כנען וגו', ואת חם לא קילל, לפי שלא חטא כל כך כנען, אבל מ"מ לא ברכו כשם ויפת, כיון שלא נפנה לכסותו כמוהם. ר' יוסף קרא' (בפענח רוא, כ"י אוקספורד 2344, דף 19ב): 'וידע את אשר עשה לו בנו הקטן, מי בנו הקטן, וא"ת חם, והלא לעולם אמצעי במניין ואפי' למניין תולדותיו שר(י)גילין למנות הצעיר כצעירתו, אלא זה כנען בן חם שהוא קטן שבאחיו שנאמ' ופוט וכנען, וזהו בנו הקטן, בן האיש הנזכר למעלה דהיינו חם. וא"ת כיון שחם לא חטא אמאי לא בירכו נח כמו שברך שם ויפת, וי"ל לפי שלא נהג בו כבוד לכסותו כמו אחיו. כך פי' ה"ר יוסף קרא'.

60 השווה לקח טוב, עמ' 49: 'מלמד ששם היה העיקר הלקיחה'. המשך ביאור הפסוק מבוסס אף הוא על לקח טוב, שם.

61 ישעיהו לג, טו.

62 בראשית רבה, לו, ו, עמ' 339; לקח טוב, עמ' 49-50.

63 דברים כה, יב. על הלשון 'עיקר X לשון Y' אצל ר' מנחם ראה להלן פרק חמישי, ליד הערה 26.

ועומד בקצה אחד שאין דעת בעליו עליו, כך זה וייקץ, פירקו יינו⁶⁴ ונפרד ממנו. וכן הוא אומ' בחנה הס[ירי] את יינך מעליך,⁶⁵ וכן כי הקצת תנומה, שנדדה שנתו ונעדר האיש ממנה. וידע, בחלום] וכן אתה מוצא באדם באומרו זה הפעם עצם מעצמי⁶⁶ שראה אותה בחלום. את אשר עשה לו בנו הקטן, קטן בוכו' שלא שמר מצות כבוד. קטן ביחס, שפסל בנו לעבד.⁶⁷ ו[דומה] לדבר כי מזבח הנחש' אשר לפני י"י קטן מהכיל⁶⁸ [לפי שת] גדול הוא משם. וראיתי במדרש ר' אליעזר בן הורקנוס⁶⁹ כי קשר לו חוט בערוותו ומשך וסירסו. <כה> פס'. ויאמר [ארור] כנען, כי לא היה יכול לקלל את חם לפי שבירך הק' את נח ואת בניו בצאתם מן התיבה [ואין קללה] חלה במקום ברכת הק'.⁷⁰ [א'] לו שמך גרם לך שתהא כנוע⁷¹ ומשתעבד לאחיך. עבד עבדי', כלומ' דור אחר דור לא יהא לו חיר[ות]⁷²]⁷³

64 בראשית רבה, לו, ז, עמ' 340; לקח טוב, עמ' 50.

65 שמואל א, א, יד.

66 בראשית ב, כג.

67 השווה לקח טוב, עמ' 50: 'קטן בדעת וקטן ביחס, שפסל את בניו להיותם עבדים'.

68 מלכים א ח, סד. על פי בראשית רבה, לו, ז, עמ' 340. על שימושו של ר' מנחם בלשון 'דומה

לדבר [פסוק X] ראה להלן פרק חמישי, ליד הערה 31.

69 פרקי רבי אליעזר, סוף פרק כג. של שימושו של ר' מנחם במדרש זה ראה במבואו של בובר,

עמ' XXIX. על ייחוסו של המדרש לר' אליעזר בן הורקנוס ראה צונץ, הדרשות בישראל, עמ'

134, 136, ובהערות; טרייטל, פרקי דר' אליעזר, עמ' 9-12.

70 על פי בראשית רבה, לו, ז, עמ' 340-341; לקח טוב, עמ' 50.

71 מלשון כנען. והשווה לעיל, הערה 42.

72 השווה לקח טוב, עמ' 50: 'עבד עבדים – שלא להשתחרר, דכתיב לעולם בהם תעבודו'.

73 חסרות בערך 15 שורות.

פרק חמישי

פירוש ר' מנחם בן שלמה למגילות

מבוא

א. גילוי הקטעים

כ"י ברלין, ספריית המדינה Or. fol. 707 (שטיינשניידר 34) מכיל צרור של קטעים מתוך כתבי יד עבריים שונים שהופרדו מכריכות של ספרים, חלקם בני דף אחד או מחצית הדף וחלקם מחזיקים כמה דפים. מקורם של כל הקטעים בעיר דרמשטט, והם נמסרו לספרייה בברלין בשנת 1874.¹ מקצת הקטעים נעלמו במהלך השנים, ומאידך גיסא נוספו אליהם קטעים אחרים שנמצאו (בברלין?) במהלך השנים.²

ענייננו כאן בקטע מס' 6 (על פי תיאורו המפורט של שטיינשניידר), שמכיל שמונה דפים גדולים שנכתבו על ידי סופר אחד. עם זאת, נעסוק כאן רק בשישה מהדפים, המכילים פירוש לארבע מהמגילות: שיר השירים, קהלת, איכה ואסתר. שני הדפים האחרים (מס' a ומס' b על פי רשימתו של שטיינשניידר) מכילים פירושים לתורה מבית מדרשם של חסידי אשכנז, ואין קשר תוכני בינם ובין ששת הדפים האחרים שיידונו כאן, אף שהם נעתקו כנראה על ידי סופר אחד. על מקצת הדפים נרשמה השנה בה נעשה בהם שימוש משני: 1621 או 1622.

דף נוסף מהפירוש למגילות (ספר קהלת) מצוי במוזאון העירוני של העיר ריסלסהיים (הדף שמור היום בארכיון העירוני של העיר [Stadtarchiv Rüsselsheim]), השוכן בתוך המוזאון העירוני, ומספרו שם: Schrank Nr. 19.5; ראה לעיל, לוח 2).³ ארנסט רות, שחשף בגרמניה קטעים רבים של כתבי יד עבריים ששימשו לכריכת ספרים,⁴ גילה את הדף במהלך ביקורו במוזאון. לבקשתו של רות, הפרידו אנשי המוזאון את הדף מהספר

- 1 ראה: שטיינשניידר, קטלוג ברלין, I, עמ' 13-15, מס' 34.
- 2 כגון קטע בבלי מסכת שבת; ראה זוסמן, אוצר, ב, עמ' 651, מס' 7039. בפתק המצורף לקטעים בברלין נכתב כי כבר בשנת 1930 מצא ארתור שפנייר, ששימש שם כספרן, כי קטעים מס' 1, 8, 10 ו-13 (לפי רישומם בקטלוג שטיינשניידר) חסרים. וראה גם לנרד, קטעים בארפורט, עמ' 152-153. על תופעה זו של קטעים מגניזת אירופה שנעלמו במהלך השנים ראה לעיל, פרק ראשון, הערה 51.
- 3 מספרו הקודם של הדף: Inventar Nr. 2685. תודתי לעובדי הארכיב על עזרתם האדיבה במהלך ביקורי במקום.
- 4 ראה שטרידל ורות, כתבי יד עבריים.

אותו עטף וחשפו גם את צדו השני (הצד השני של הדף השתמר בצורה פחות טובה, וכמה שורות בו קשות לקריאה). רות פרסם מאמר קצר על הדף שמצא, וכלל בו צילום של שני צדי הדף, אך לא ההדיר במאמרו אלא קטע קטן מהפירוש.⁵

הקטע שבריסלסהיים עוטף פנקס חשבונות של העיר דרמשטט מהשנים 1621-1725, ומכאן שהשימוש בפנקס זה החל בדיוק בשנים בהן נעשה השימוש המשני בקטעים המצויים עתה בברלין. ריסלסהיים קרובה מאוד לדרמשטט, העיר שבה נמצאו כזכור הדפים השמורים היום בברלין. רות לא דן במאמרו בזיקה אפשרית בין הקטע שמצא בריסלסהיים ובין הקטעים שבברלין, אך עתה יכולים אנו לקבוע בוודאות שאכן יש קשר בין הקטעים, והם שייכים כולם לטופס אחד; ולא עוד אלא שהדף שבריסלסהיים הוא המשכו הישיר של אחד הדפים שבברלין. יש בידינו אפוא תשעה דפים מטופס אחד, ששימשו כולם לכריכת ספרים בעיר דרמשטט. שבעה מהדפים מכילים פירוש לארבע מהמגילות, וכאמור רק הם יידונו כאן.

הדפים הם בפורמט גדול במיוחד, כ־46.5 ס"מ גובה וכ־35 ס"מ רוחב,⁶ והם כתובים בשני טורים בכל עמוד בכתיבה אשכנזית. וזה פירוט תוכנם של שבעת הדפים:⁷

- דף אחד: פירוש לשיר השירים ד, א-יא.
- שני דפים רצופים (הראשון בברלין והשני בריסלסהיים): פירוש לקהלת ז, טו-ט, ו.
- שני דפים רצופים: פירוש לאיכה ד, ד ואילך. הפירוש מגיע כמעט עד לסופו של הספר (איכה ה, יח), ואז עובר המפרש לדון באגדות החורבן ובמקצת מנהגי האבלות בתשעה באב. הדפים הבאים חסרים, ואין לדעת האם הם הכילו פירוש לפסוקים האחרונים של איכה (ה, יט-כב).
- שני דפים לא רצופים: פירוש לאסתר א, ה-טו; ה, ט-ט, כו.

בסך הכל מכילים הדפים שבידינו פירוש לכחמישית מסך הפסוקים של ארבע המגילות הנזכרות. הדפים אינם מכילים פירוש למגילת רות, אך מסתבר שהטופס השלם הכיל פירוש גם למגילה זו.

5 ראה: E. Roth, 'Einbandfragment aus einem mittelalterlichen Koheleth-Kommentar', *Udim*, 11-12 (1981-82), pp. 175-178. ושמ בחלק העברי, עמ' 13-16. רות מספר שם כי בהיכנסו לבניין המוזאון ראה בדרך מקרה בארון התצוגה ספר לועזי הכרוך בקלף עברי.

6 זהו גודלו של הדף שבריסלסהיים. הדפים שבברלין קטנים מעט יותר, משום ששולי הדף נחתכו, וגודלם כ־41 ס"מ גובה וכ־31 ס"מ רוחב (בדף שבריסלסהיים ניכרים היטב בשני שולי הדף סימני הניקוב לצורך שרטוט השורות, ואילו בדפים שבברלין שנחתכו הניקוב נעלם, או שהוא מופיע רק בצד אחד של הדף).

7 קבעתי את סדר הדפים מדעתי, אך אין ראייה שזה היה סדרם המקורי.

ב. דרכו של המפרש

טיבו של הפירוש שבששת הדפים המצויים בברלין נידון בקצרה על ידי מוריץ שטיינשניידר וזיגמונד זלפלד מיד עם גילויים של הדפים, בשנות השבעים של המאה התשע עשרה. זלפלד אף הדפיס את מרבית הפירוש לשיר השירים (כלומר, פחות מדף אחד), אך לא הוסיף הערות למהדורתו.⁸ בסוף אותה מאה דן בפירוש גם שלמה בובר, שקיבל משטיינשניידר העתק של הדפים.⁹ למיטב ידיעתי, במאה השנים שחלפו מאז כתב בובר את דבריו, איש לא חזר לעסוק בטיבו של הפירוש. גם הדף הבודד שמצא רות בריסלסהיים לא זכה לדיון מחקרי, מלבד הדברים הקצרים שכתב רות עצמו.¹⁰ הפירוש לכל ארבע המגילות הוא פרי עטו של מחבר אחד. דבר זה ניכר כבר במבט ראשון, על פי שתי תכונות יוצאות דופן המייחדות את הפירוש. האחת: דרכו של המפרש לכתוב את המילה 'פסוק' בראש כל פסוק ופסוק¹¹ (הסופר קיצר תמיד את המילה; בפירוש לשיר השירים ולקהלת כתב תמיד 'פס', ובפירוש לאיכה ואסתר – 'פ'). והשנייה: הקפדתו של המפרש לשבץ בפירושו את כל מילות הפסוק, ולפחות את מרביתן, עד שיכול הקורא ללמוד את הפירוש גם בלי שיחזיק לפניו את המקרא עצמו. להלן דוגמה לדבר, מהפסוק הראשון שלפנינו בפירוש למגילת איכה (ד, ה):

פ'. האוכלים למעדנים (שאינן) {שהיו} סועדין על כל מעדני עולם ועכשיו איך נשמו בחוצות תפוחי רעב. האמונים מלשון ויהי אומן את הדסה, כאשר ישא האומן, והיו מלכים אומניך. עלוני {תולע על בגדי משי הצבועי} כתולעת שני. עליהם היו אמוניהם מלפפין ומשעשעי' אותן, ועכשיו חבקו אשפתות ומתפלשין בתוך האשפות.¹²

8 ראה: שטיינשניידר, מנחם בן שלמה, עמ' 41; הנ"ל, קטלוג ברלין, I, עמ' 13-15; זלפלד, פירושי שיר השירים, עמ' 50-52, 142-146 (נדפס קודם לכן בהמשכים: S. Salfeld, *Magazin für die Wissenschaft des Judentums*, 5 [1878], pp. 154-159; 6 [1879], pp. 154-158).

9 שכל טוב, מבוא, עמ' XLIX-XLVIII.

10 ראה לעיל, הערה 5.

11 במקום אחד (אסתר ט, ו) כתב המפרש 'פסוק' באמצע הפסוק; ראה להלן, הערה 458.

12 דרך זו (ששורשיה בביזנטיון נידונו אצל שטיינר, דיבור המתחיל) מצויה גם בפירוש לשיר השירים ולקהלת, אלא שהיא פחות בולטת שם, משום שמילות הפסוקים שם קשות יותר להבנה, והמפרש נזקק לפרש כמעט את כולן. לדוגמאות בספרים אלו ראה למשל: 'שכולם מתאימות כשם שעדר הרחילות יולדות תאומין כך שיניך מכוונות העליון כנגד התחתון. וכשם ששכולה אין בהן כך אין בשיניך שן רעה' (שיר השירים ו, ו); וכן: 'כפלה הרימון דהיי' כחצי רימון, כך רקתך דהיינו גולגולת שעל המוח שהיא כפויה עליו כקובה, ולפיכך נקראת רקת' (שם ז); 'מי הוא שידוע פשר דבר זה, שהרי חכמת אדם שהוא חכם ביראת בוראו תאיר פניו לראות פני שכינה לעולם הבא והיאך עז פניו ישונה לעת פטירתו' (קהלת ח, א); 'וטוב לא יהיה לרשע בטוב הצפון ולא יאריך ימים לעולם שהוא ארוך, אלא יהא עומד ונחפו כצל נטוי (עבור) (עובר) לקבל דינו. כל כך למה, בשביל שאיננו ירא מלפני האלהים' (שם יג).

המפרש הקפיד להעתיק בתוך פירושו גם חלקי פסוקים, ואף פסוקים שלמים, שלא מצא צורך לפרשם. כך, למשל, בפירושו לאסתר ה, יא-יב:

פ'. אשר נתן המלך ליהודים שנתן להם רשות. אשר בכל עיר ועיר להקהל לגייסות ולעמוד מזורזין לגדודים על הצל' נפשם. להשמיד להרג ולאבד וגו'.
פ'. ביום אחד יהו כולן מזומנין בכל מדינות המלך אחשוורוש בשלש' עשר וגומ'.

וכך גם בפירוש לאסתר ט, יא – פירוש שאין בו אלא ציטוט של הפסוק, ותו לא: 'פ'. ביום ההוא בא מספר ההרוגים וגומ'".¹³
תכונות נוספות המשותפות לפירושים לארבע המגילות ניכרות רק לאחר עיון מעמיק יותר, והן תובאנה להלן, במסגרת הדיון על זהותו של המפרש.

ג. זהות המפרש

חכם אחד בלבד נזכר במפורש בדפים שלפנינו: 'כתב ר' טוביה רמכים אילו הרוכבי' שמרימי' ידיהם בשוט ומכים הסוסים לרוץ' (אסתר ה, י). דברים אלו נמצאים בספר לקח טוב, ואם כן החכם הנזכר כאן הוא ר' טוביה בן אליעזר, שפעל ביוון בסוף המאה האחת עשרה.¹⁴ עיון מדוקדק יותר בפירוש שלפנינו חושף כי המפרש השתמש בשיטתיות בספר לקח טוב ונטל ממנו עשרות רבות של פירושים.¹⁵ לעתים הוא אף הביא דברים בשם 'רבותי' או 'רבותינו', וכוונתו לספר לקח טוב.¹⁶ המפרש מזכיר פעם אחת בדבריו את ספר שכל טוב: 'ועיקר המדרש מתואר ומבואר בספ' שכל טוב בפרשת יוסף ואחיו' (איכה ה, י). ספר נוסף שעמד בוודאי לפני המפרש, אך הוא לא הזכירו במפורש, הוא ספר הערוך.¹⁷ ספרייתו של המפרש מלמדת, אפוא, שהוא פעל באיזורי איטליה ויוון. שטיינשניידר, הראשון שעסק בקטעי הפירוש למגילות, קבע בפשטות וללא ראיה כי מחברו הוא כנראה ר' מנחם בן שלמה, מחבר ספר שכל טוב. בובר חלק על קביעה זו וטען כי סגנונו של המפרש מלמד כי הוא איננו ר' מנחם, אך לא ניסה לקבוע מיהו אם כן המפרש.¹⁸ לדעתי, ניתן להוכיח בבירור כי שטיינשניידר צדק, והמפרש הוא אכן

13 ראה גם שם, ט, טז: 'פ'. ושאר היהודים אשר במדינות המלך נקהלו וגו' – ואין כאן ולו גם מילה אחת של פירוש.

14 ראה תא-שמע, כנסת מחקרים, ג, עמ' 259-260.

15 על עניין זה ניתן לעמוד בקלות מתוך עשרות רבות של הערות לגוף הפירוש, להלן.

16 ראה להלן, הערות 119, 259, 388.

17 ראה בפירוש לאסתר א, ו, ושם בהערה 372 (העיר על כך בובר במבוא לספר שכל טוב, עמ' 48-49). הציטוט מספר הערוך כולל בתוכו גם מובאה מהתלמוד הירושלמי. מלבד זאת, לא ציטט המפרש כלל את התלמוד הירושלמי.

18 שטיינשניידר, מנחם בן שלמה, עמ' 41; הנ"ל, קטלוג ברלין, I, עמ' 13-15; שכל טוב, מבוא, עמ' XLVIII-XLIX.

ר' מנחם בן שלמה. זאת על פי שלושה כיווני בדיקה: דרכי הפירוש, הסגנון ומקבילות בספריו האחרים של ר' מנחם. מקצת הראיות אינן חזקות דיין כדי להוכיח בבירור את זהותו של המפרש, אך דומני שצירופן יחד ילמד שהמפרש הוא אכן ר' מנחם בן שלמה.

1. דרכי הפירוש

קשה לאפיין את דרכו הפרשנית של המחבר, שכן ארבע המגילות שנתפרשו בקטעים שלפנינו שונות הן באופיין זו מזו, וממילא שונות הן גם מטרותיו של המפרש. מגילת אסתר, למשל, מביאה בפנינו סיפור עלילתי, ואילו מגילת קהלת מציגה הגיגים פילוסופיים, שחלקם סתומים למדיי. אין זה מפתיע, אפוא, שדרכי הפירוש משתנים מספר לספר. שוני זה מתבטא גם בסממנים חיצוניים; כך, למשל, בביאורו למגילת שיר השירים הציג המפרש בדרך כלל שני פירושים לכל פסוק, האחד בסתם והשני כ'מליצה'¹⁹, ואילו בביאורו לקהלת הרבה המפרש להציג שני פירושים, האחד כסתם והשני כ'מדרשו'²⁰. שינויים אלו נובעים מאופיין השונה של שתי המגילות, ואין זה מפתיע שהמפרש לא הלך בדרך זו גם בפירושו לשאר הספרים. אף איננו יכולים לצפות מהמחבר שיפרש את המגילות בדרך בה פירש את ספרי בראשית ושמות – הספרים שנותרו בידינו מספר שכל טוב.

עם זאת, נקודה אחת בפירוש לספר אסתר מזכירה את דרכו של ר' מנחם בספרו שכל טוב, והיא הנטייה הבולטת לדרוש את שמות האנשים הנזכרים בפסוק. נטייתו של ר' מנחם בן שלמה לדרוש את שמות האנשים הנזכרים במקרא – כמו גם את שמות המקומות, בעלי חיים, ועוד – נידונה בהרחבה על ידי חיה בן שלום, שהביאה דוגמאות רבות לדבר.²¹ נטייה זוהי מצויה גם בפירוש שלפנינו למגילת אסתר, וכמעט כל שמות האנשים שנזכרו בפירוש לאסתר נדרשו על ידי המחבר.²² דרשות אלו מצויות בפירוש

19 המפרש הלך בדרך זו בפירושו לשבעה פסוקים (ד, א-ו; ד, י). בפסוק ד הביא המפרש שני פירושים על דרך המליצה – האחד למילה אחת בלבד ('תלפיות': 'ומליצתו מופלא שבסנהדרין הוא מתנשא לאילוף כל ישראל' וזה עיקר הפשט') והשני לפסוק כולו. הראשון שהשתמש במילה 'מליצה' בפירושו לשיר השירים היה כנראה ר' טוביה בן אליעזר; ראה: 'יעקבס, פירוש "לקח טוב" על שיר השירים: מקומו בתולדות פרשנות שיר השירים ויחסו לפירוש רש"י למגילה', שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, כג (תשע"ד), עמ' 236 (ושם ספרות נוספת על שימושיה של המילה 'מליצה' בימי הביניים).

20 המפרש נקט בלשון זו בפירושו לקהלת ז, פסוקים יח-כ, כג, כו, כז; ח, פסוקים ה, ט, י, יד; ט, פסוק ה. שימוש בלשון זו מצוי פעם אחת בפירוש לאיכה, ה, ד.

21 בן שלום, שכל טוב, עמ' מא-מג. וראה גם לעיל, פרק רביעי, הערה 42.

22 כוונתי כאן רק לאנשים הנזכרים לראשונה במקרא בפסוקים שנתפרשו בדפים שלפנינו. שמות אחרים שכבר מופיעים קודם לכן במקרא – אחשוורוש למשל – נדרשו בוודאי בתחילת הפירוש, שלא הגיע לידינו. דוגמה נוספת לדרכו זו של המפרש, ואף הגדרה מדויקת של התופעה ('מדרש שם') מצויה בדברים שלהלן: 'וסחרת (אסתר א, ו) [...] רבו' דרשו שמאירה כסתר, (ומחלפת) (ומחלפים) ח' בה'. ולא נראה לי לפשט כזה, אלא מפני מדרש שם אין להקפיד בכך'.

לשלושה פסוקים, בזו הלשון:²³

גם ושתי המלכה (אסתר א, ט), למה נקראת ושתי, שהיתה בעלת ביחוד²⁴ של זימה, שכן שיחה בלשון רבותינו שותא, דאמ' האי איתתא בהדי שותא פילכא, כלומ' כשמסיחה היא טוה בפלך, ואמרי' מר עוקבא ביומא דשותא לא נפי' לדינא.

מהומ' (אסתר א, י), שבאה שמחתם למהומה, ביזתא שנהיה לבזו, חרבונא שגרם עליה חרבון, ביגתא שנהיה לבג לכל, כדכ' לבג וקרי לבז, ואבגתא שהיו התינוקות משחקות עליה כאבגתיים מאחורי הקוריים. זתר שתר לזימה, וכרכס שהיתה ככר נכוס, כמו צאן שחוט.

ואת פרשנדתא (אסתר ט, ז-י) מפרש דתו. ואת דלפון שנתכפה מכתו כדלף טורד. ואת אספתא שסף ותם. ואת פורתא כעניין שנ' פור התפוררה הארץ. ואת אדליא שנהיה כאבר המדולדל בגוף. ואת ארידתא שהורד גאונו לעפר. ואת (פרמסתא) (פרמשתא) שנפרמו שתותיו ונתערערו. ואת אריסי שנתרוססה גאוותו. ואת ארידי שרדו ישר' בו. ואת ויזתא כדכ' ויז נצחם על בגדי, ואומ' כי יזה גוים רבים.

2. הסגנון

מספר מטבעות לשון השכיחות מאוד בספריו האחרים של ר' מנחם בן שלמה מצויות גם בפירוש למגילות. מרבית מטבעות הלשון הללו מצויות אך ורק בכתביו של ר' מנחם, ולא מצאתי אותן בכתביהם של חכמים אחרים. כוונתי בעיקר לחמש מטבעות לשון אלו:²⁵

(א) 'עיקר מילת'. צירוף מילים זה מצוי כחמישים פעמים בספר שכל טוב, וכוונתו של ר' מנחם בצירוף זה היא: משמעות (או שורש) המילה.²⁶ במחצית המקרים הביא ר' מנחם פסוק אחר במקרא המוכיח את דבריו, ואז הוא כותב: 'עיקר מילת X לשון Y, ודומה לו Z'. כך, למשל, כתב ר' מנחם בספר שכל טוב: 'עיקר מלת פצר לשון דוחק [...] ודומה לו: ואון ותרפים הפצר'; וכן: 'עיקר מלת הנשה לשון שכחה, ודומה לו: כי נשני אלהים את כל עמלי, נשיתי טובה'.²⁷ מחיפוש בפרויקט השו"ת (גירסה 23)

23 כדי לחדד את דרשתו של המפרש הדגשתי את המילים שעל פיהן נקבע שמו של האיש. ביאורים נוספים לדרשות ומראי מקומות מובאים להלן, בגוף המהדורה. וראה גם בפירוש לאסתר א, יד.

24 מילה זו משובשת, ואולי צ"ל: שיחה.

25 לדוגמאות נוספות, פחות מובהקות, ראה להלן, הערות 377, 438.

26 ראה למשל: 'עיקר מלת סגורים הטחה וכיסוי' (שכל טוב, בראשית יט, יא); 'עיקר מלת קיטור הוא העשן הפרוש על ההרים בשחר' (שם יט, כח); וכהנה רבות.

27 שכל טוב, בראשית יט, ג; שם, לב, לג. וראה גם לעיל, פרק רביעי, ליד הערה 63.

אני למד שצירוף המילים האחרון שהזכרתי איננו מצוי שם ולו גם פעם אחת באף חיבור ימי ביניים אחר.²⁸
צירוף מילים זה (בשתי הצורות הנזכרות) מצוי עשר פעמים בפירוש לספרים שיר השירים, איכה ואסתר, וכדלהלן:²⁹

1. עיקר מילת צמת מדוברת על אופן קבע וחיבור, ודומ' לו בדברי רבותינו: צומת הגידים, שהגידין צומתין שם, צמתו כבור חיי (שיר השירים ד, א).
2. עיקר מילת גלשו – לשון קרחה וגיבחת, שכן מתרג' גלוש (שם).
3. עיקר מילת קצובו' – לשון קציצה, ודומ' לו: ויקצב עץ (שם, ד, ב).
4. ליבבתיני – עיקר המילה מדוברת על אופן לבב, ודומ' לה: ואיש נבוב ילבב (שם, ד, ט).
5. עיקר מילת נופת היינו סולת מנופה, וזהו נופת צופים, סולת שצפה על גבי נפה (שם, ד, יא).
6. עיקר מילת עצם – לשון דמות, כמו: וכעצם השמים לטוה' (איכה ד, ז).
7. ועיקר מילת שחור שמעתי שהוא הצבע שמשחירין בו העורות. ואני אומ' [..] (שם, ד, ח).
8. צפד – עיקר המילה אין לה דמיון במקרא, זולתי בדברי רבותינו קרוב ללשונה הוא, דאמרינן ר' יוחנן חש בצפדינא [...] (שם).
9. עיקר מילת זלעפות מדוברת על אופן צמרמורת ודיווי, ודומ' לו: זלעפם אחזתני מרשעים (שם, ה, י).
10. עיקר מילת רצף – לשון שטיחת אבנים על הקרקע, ודומ' לדבר: ויתן אותו על מרצפת אבנים, תוכו רצוף אהבה. ובדברי רבו': הרוצף בית הפרס באבני', ותנן הגיע לרצפה והפך פניו לצפון (אסתר א, ו).

(ב) בשלושה מהציטוטים שהבאתי השתמש המפרש בצירוף מילים נוסף: 'מדובר על' (ראה מס' 1, 4, 9). גם צירוף מילים זה מצוי עשרות פעמים בספר שכל טוב,³⁰ וגם הוא איננו מצוי כלל אצל חכמים אחרים בימי הביניים. ומעתה אפשר להשלים בנקל

28 מאגר הספרים שבפריקט השו"ת מוגבל, וייתכן בהחלט שצירוף המילים המדובר מצוי בחיבורים אחרים שאינם נמצאים במאגר זה. מכל מקום, פרויקט השו"ת מלמד שצירוף מילים זה שכיח מאוד על לשונו של ר' מנחם.

29 לפי המבואר להלן (אחרי הערה 30), ניתן להוסיף עוד מקרה אחד של שימוש בצירוף מילים זה.

30 ראה, למשל: 'רבותינו דרשו [...] ואין הדבר מדובר על אופן הפשט' (שכל טוב, בראשית, כו, טז); וכן: 'מחשוף הלבן אשר על המקלות – כמו שדרה, ודומה לדבר [...] חשפתי את עשו, ויחשוף יערות, חשפי שובל, כולן מדוברין על אופן גילוי' (שם, ל, לו). על שימוש של ר' מנחם בצירוף מילים זה (גם בהטיות אחרות, כגון 'להדביר על') ראה בן שלום, שכל טוב, עמ' כח.

גם את המילים החסרות בתחילת הפירוש לשיר השירים – הוא פותח במילים 'מדוברת על אופן פנים', ולא קשה לשער כי יש להשלים שם: 'עיקר מילת בעד' (שיר השירים ד, א) מדוברת על אופן פנים, ודומ' לה: הבעד ערפל ישפט, ויסגר י"י בעדו, וסגרת הדלת בעדך'.

(ג) 'ודומה לדבר [פסוק X]'. צירוף מילים זה מופיע כ־150 פעמים בספר שכל טוב (כגון: ודומה לדבר: כי פדה ה' את יעקב),³¹ ואיננו מצוי כלל אצל חכמים אחרים.

בפירוש שלפנינו מופיע צירוף מילים זה 12 פעמים.³²
(ד) 'רחש לבי', או 'לבי רחש'. צירוף מילים זה מופיע הרבה בספר שכל טוב, ותמיד בהקשר של חיפוש שורש המילה.³³ צירוף זה מופיע פעם אחת בפירוש לשיר השירים, ראה בסמוך.

(ה) 'לצחצח המילה'. מילה זו מופיעה בפירוש לשיר השירים ד, ד: 'ורחש לבי לפרש תלפיות – מלשון אילוף ולימוד הוא, כמו: מלפינו מבהמות ארץ. והתי"ו שהיא מתחילה היא לצחצח המילה, כמו תפארת'.³⁴ פירושו של הביטוי עולה מתוך דברים מקבילים שכתב ר' מנחם בן שלמה בספר אחר שלו, אבן בחן, שטרם נדפס (ראה עליו בסמוך):³⁵

בנוי לתלפיות – לשון לימוד, והת' אשר בראש המלה והיו"ד והתי"ו אשר בסופה לא ליסוד הובאו, זולתי לכושר ויפוי המלה, ומשקלו כמשקל תרמית, אשר יסודה ר"ם, ותרבות, אשר יסודה ר"ב, וכן תקומה, תגבורת, תלבושת, תפארת.

ממקבילה זו עולה ש'לצחצח המילה' פירושו: לתקן את המילה ולייפותה על ידי הוספת אותיות על השורש. אינני יכול להצביע על שום מחבר עברי שהשתמש בלשון זו, מלבד ר' מנחם בן שלמה, שעשה בה שימוש נפוץ בספרו אבן בחן. כך, למשל, כתב שם ר' מנחם: 'דם [...] לשון דמיון ושווי, כאומר [...] אם לא שויתי ודוממתי

31 שכל טוב, בראשית, טו, יח. וראה גם לעיל, פרק רביעי, הערה 68.

32 ראה להלן, שיר השירים ד, פסוקים ב, ג; איכה ד, פסוקים ז, טו, יט; שם ה, ט; קהלת ז, פסוקים כא, כה; שם ח, ה; אסתר א, ו (פעמיים); שם ח, י. לא מניתי כאן מקרה נוסף, בו השתמש המפרש בלשון זו על דברי התלמוד: 'צפד (איכה ד, ח) [...] נדבק עורם על עצמן, שכן מתרגמ' אדיק משכיהון על גרמיהון. ודומ' לדבר: שנים אדוקין בטופס ושנים אדוקין בשטר (בבלי בבא מציעא ז ע"א-ע"ב)'.
33 כגון: 'ותער כדה [...] עיקר מלת ותער לשון ריקון [...] ויסוד התיבה ער. ולבי רחש להזכיר גם כערער בערבה על אופן זה' (שכל טוב, בראשית, כד, כ).

34 המילה 'לצחצח' מופיעה פעם נוספת בפירוש לאיכה ד, ז (להלן ליד הערה 110), אך שם לקוחים הדברים מ'דברי רבותינו' (=בבלי ראש השנה לג ע"א), והמילה משמשת שם במשמעותה הרגילה בעברית.

35 ראה להלן, הערה 75.

(תהלים קלא, ב), כלומר הייתי מדמה. וכפל הממין לצחצוח;³⁶ וכן: 'אודם עד בית אלהים (תהלים מב, ה) [...] לשון דממה. אמנם כפל הדלתין, לא שתייהן ליסוד, זולתי הראשונה לצחצוח והשני ליסוד דם'.³⁷ ר' מנחם בן שלמה אף הקדיש שערים שלמים בספרו לנושא זה, כגון 'שער חמישי, מדת האותיות המצחצחות המלין בסופן ומסיב[ו]ן[ת] אותנה לעמוד בסופן', אלא ששערים אלו לא שרדו בידינו.³⁸

3. מקבילות בספריו האחרים של ר' מנחם בן שלמה בנוסף לספר שכל טוב, כתב ר' מנחם בן שלמה ספר בדקדוק, 'אבן בחן' שמו, ובו דן בשורשי המילים שבמקרא. הספר טרם נדפס, והוא מצוי בכתב יד יחיד (מינכן, ספריית המדינה 55 Cod. hebr.). בספר זה ניתן למצוא שורה של מקבילות מובהקות לדברים המצויים בפירוש שלפנינו לשלוש מגילות: שיר השירים, איכה ואסתר.⁴⁰ אפתח במקבילה שחלק ממנה כבר הבאתי לעיל – פירוש המלה 'תלפיות'. להלן הדברים שכתב המפרש לשיר השירים בקטעים שלפנינו, ולצדם שני דיונים נפרדים במילה זו בספר אבן בחן:⁴¹

פירוש לשיר השירים ד, ד	אבן בחן, ערך אלף	אבן בחן, ערך לף
תלפיות – מלשון אילוף וכן (כינוי) [בנוי] לתלפיות – לף – ענין הלימוד, כאומר ולימוד הוא, כמו מלפינו לשון לימוד.	מלפנו מבהמות ארץ [...] וכן מבהמות ארץ.	בנוי לתלפיות, לשון לימוד.

36 דוקס, קובץ על יד, עמ' כד.

37 דוקס, שם, הערה 2. ראה גם בכר, לקוטים מספר אבן בחן, א, עמ' 261; ב, עמ' 48.

38 ראה שטיינשניידר, מנחם בן שלמה, עמ' 132. וראה גם שם (שער רביעי); עמ' 133 (אחרי שער כ"ח ושער ל"ה); ועמ' 40.

39 כמה חוקרים עסקו בספר זה במאה התשע עשרה, אך לאחר מכן הוזנח הספר ואיש לא טרח לההדירו. ראה: דוקס, קובץ על יד; שטיינשניידר, מנחם בן שלמה; בכר, אבן בחן; הנ"ל, לקוטים מספר אבן בחן, א-ב; שכל טוב, מבוא, עמ' LIX-L; R. Kirchheim, *Literaturblatt*; LIX-L; W. Bacher, 'Notes on the Critique of *des Orients*, 7 (1846), no. 28, pp. 436-441; the Text of the Targum of the Prophets', *JQR*, 11 (1899), pp. 651-655; 'צורת הטעם "זרקא" וזמנו של ספר הזוהר', קבלה: כתב עת לחקר כתבי המיסטיקה היהודית, יג (תשס"ה), עמ' 279, הערה 37 (=הנ"ל), על זמן חיבורם של ספר הזוהר וספר הבהיר, לוס אנג'לס תשע"א, עמ' 125, הערה 37).

40 למקבילה בפירוש לקהלת ראה הערה 333. הדברים שלהלן מבוססים על קריאה חלקית בכתב היד; מסתבר כי עיון מדוקדק בכתב היד יעלה מקבילות נוספות. לדוגמה של שוני מהותי בין פירוש מילה בספר אבן בחן ובין הפירוש לשיר השירים ראה להלן, הערה 96.

41 מראי המקומות המדויקים בספר אבן בחן, הן בדוגמה זו והן בדוגמאות שלהלן, מובאים בהערותיי לגוף הפירוש.

פירוש לשיר השירים ד, ד והתי"ו שהיא מתחילה היא לצחצ' המילה, כמו תפארת.

אבן בחן, ערך לף
והת' אשר בראש המלה והיו"ד והתי"ו אשר בסופה לא ליסוד הובאו, זולתי לכושר ויפוי המלה, ומשקלו כמשקל תרמית אשר יסודה ר"ם, ותרבות אשר יסודה ר"ב, וכן תקומה, תגבורת, תלבושת, תפארת [...].

אבן בחן, ערך אלף
וכן אמ' בנוי לאילוף עוברי דרכי והולכי נתיבות ללכת לסמנו, ואוילים לא יתעו. כי מגדל דוד בנוי (ולמוד) [ללימוד] הולכי נתיבות להיותם להם לאות אמת בל יתעו ציונו אל מחוז חפצם.

דימה צורתו למגדל דוד אשר הוא בנוי למשמרת הצופים ללמוד הולכי מחקרים (!) וזהור בני העיר וחצריה על גדוד כי יבא, כי הולכי דרכים והולכי מסלול יוצאי שיירות מפרשי ימים ילכו למו ויבאו לסמיוניו ולא יתעו.

וכאשר מלת תגבורת, תלבושת, תפארת, תקומה, מתייסדות באותות התיכונות בשלוש ובשתיים, כן מלת תלפיות מתייסדות בלפ, ויתרם משרתות.

הדמיון המובהק שבין שלושת הפירושים אינו מותיר מקום לספק כי מיד אחת יצאו להלן דוגמה נוספת לדבר:

פירוש לאסתר ח, י
אבן בחן, ערך רכש
רוכבי הרכש אלו פרשים רוכבי על סוסים רכש – עניין כינוי סוסי' מובחרים, כאומר מובחרין, ודומ' לדבר: רתם המרכבה רכבי הרכש, רתם המרכבה לרכש. כדברי לרכש. ובדברי רבו' דומ' (לא) (לו): רבותינו זכרם לברכה על שטרי פגם ארכבה ארכבה אתרי רכש, כלומ' הניחוהו לאותו אתרי רכשי, והם שני סוסים. שטר על שני סוסים.

ועוד דוגמה, ובה דברים מקבילים בפירוש לאיכה, בספר שכל טוב ובספר אבן בחן:

פירוש לאיכה	שכל טוב	אבן בחן
על ההרי' דלקונו כדליקה כי דלקת אחרי – כלומר זו הקופצת והולכת. ודומ' רצת מהר אחרי, כאש דלקת לדבר: כי דלקת אחרי המקפצת והולכת (בראשית, אהרם דלקונו, מדלוק אחרי (איכה ד, ט). לא, לו).	דלק – לשון קיפוץ רדיפה, כדליקה המרדפת מהר ודולקת, כאומר כי דלקת אחרי, על ההרים דלקונו, מדלוק אחרי פלשתים (ערך דלק).	

אם לא די בכל זה, הרי שורה של מקבילות נוספות בין הפירוש למגילות ובין ספריו האחרים של ר' מנחם בן שלמה:

פירוש לאיכה	שכל טוב
מצרים נתנו יד נו"ן שנית הדגושה. משמע' המילה כמו נתננו בב' נוני"ן, ודומ' לו ונתנו את בנותינו לכם (לאיכה ה, ו).	ונתנו. היה לו לומר ונתננו, אלא הדגש שבנו"ן פוטר התיבה מנו"ן השנייה [...]. כיוצא בו נתנו יד, התי"ו פתוחה והנו"ן דגושה (בראשית לד, טז). ⁴²

פירוש המגילות	אבן בחן
שערך כעדר העזים שגלשו מן הגלעד עיקר מילת גלשו – לשון קרחה וגיבחת, שכן מתרג' גלוש (שיר השירים ד, א).	גלש – יסוד לכינוי דבר הנראה והנראה לעין, כאומ' שגלשו מהר גלעד. ועל כן מתורגם גבח – (גלוח) [גלוש], לפי ששער ראשו מגולה (ערך גלש).
עיקר מילת קצובו' לשון קציצה, ודומ' לו ויקצב עץ, כלומ' שנקצבו גיזן מעליהן (שיר השירים ד, ב).	קצב – עניין קציצה, כאומר' (ויקצץ עץ) ויקצב עץ וישלך שמה, וקצב אחד לכולהנה, לקצבי הרים ירדתי, שנייך כעדר הקצובות (ערך קצב).
צווארך אינו בעל חטרות, כדכ' ועל דבשת גמלים ומתרג' ועל חטור' גמליא. ובדברי רבו' (עוד) (עור) חטרת הגמל' (שיר השירים ד, ד).	ועל דבשת גמלים [...] ויונתן תרגם חטורית גמלא, ורבותינו ז"ל קורין אותה חטרת (ערך רבו' (עוד) (עור) חטרת הגמל' (שיר השירים ד, ד).

42 דברים דומים כתב ר' מנחם גם בפירושו לבמדבר כא, ל. דבריו שם הובאו על ידי המעתיק של ספר אבן בחן, ערך נר (כ"י מינכן 55, דפים 169ב-170א): 'הגהה. כאן חבר בקוצר, וזה מצאתי בספרו שכל טוב [...] ברוב מקומות תמצא תיבה שצריכה ב' נוני"ן בתווך והוטלה לה אות אחת מהן ובדגשה, הרי הדגש פוטר את חבירתה, כגון ונתנו את בנותינו, ולנו בגבעה, שכוין שנוניה"ן מן היסוד הוצרך לומר ונתננו ולננו, אלא הדגש פטר' אחת את הנו"ן'.

פירוש המגילות

אבן בחן

- תשורי תביאי תשורה לפני, ודומ' לו ותשורי למלך בשמן (שיר השירים ד, ח).
- שר – עניין ראייה [...] ומחיר הראייה נקרא תשורה [...] כאומר ותשורי למלך בשמן ותרבי ריקוחך, תשורי מראש אמנה, ותשורה אין להביא לאיש האלהים (ערך שר).
- האמונים מלשון ויהי אומן את הדסה, כאשר ישא האומן, והיו מלכים אומניך. עלני {תולע על בגדי משי הצבועי' כתולעת שני. עליהם היו אמוניהם מלפפין ומשעשעי' אותן (איכה ד, ה).
- אמן [...] נושא הולד ומלפפו, כאומ' כאשר ישא האומן את היונק, ויהי אומן את הדסה, והיו מלכים אומניך [...] האמונים עלי תולע, כלו' הנשואין ומלופפין עלי סדיני תולעת שני (ערך אמן).
- צפד עיקר המילה אין לה דמיון במקרא [...] ואני או' נדבק עורם על עצמן, שכן מתרגמ' אדיק משכיהון על גרמיהון. ודומ' לדבר שנים אדוקין בטופס ושנים אדוקין בשטר (איכה ד, ח).
- צפד – צפד עניין דבוק, ואין למלה דמיון במקרא. אך התרגום אמר אדק משכיהון, ועניין אדק כעין דבק. והעניין מודיע כי כן הוא, באמרו יבש היה כעץ (ערך צפד).
- פני י"י כלומ' זעם פניו. ודומ' לו ונתתי את פני באיש ההוא, פני י"י בעושי רע. כלומ' זעם פניו (איכה ד, טז).
- פן – עניין זעם, כאומר ופנים נזעמים לשון סתר, פני י"י בעושי רע, פני י"י חלקם, ושמתי אני את פני באיש ההוא, ונתתי את פני בנפש האוכלת (ערך פן).
- תנא בא גבריאל וגזר עליה וגדל בה זנב, דהיינו חטרת של בשר גמור [...] וכל בשר הבולט מן הגוף קרו ליה רבנן זנב, ובלשון משנה קרוי חטרת ובלשון תורה קרוי יבלת (אסתר א, יב).
- יבלת – זו עצם מוגמר, בשר בולט חוץ לגוף (ערך יבלת).
- בני הרמכים אילו בני עיירים שגדילים במדברות וביער וביערים. ואין למילה זו דומיון במקר' זולתי בדברי רבו' כדאמ' בכלאים והרמך מותר, דהיינו עייר שבמדברות [...] ומדעתי בני הרמכים אילו הפרדים בני סוס ועייר (אסתר ח, י).

לסיכום, הבאתי כאן ראיות משלושה סוגים כדי להוכיח את זהותו של מחבר הפירוש שלפנינו. הראיות שבשני הסעיפים האחרונים – מליצות הלשון המיוחדות אך ורק לר' מנחם בן שלמה והן מצויות בשפע בקטעים שלפנינו, וכן הפירושים שמצויים כמעט

באותה לשון בספריו האחרים של ר' מנחם בן שלמה – מוכיחות לדעתי מעל לכל ספק כי מחבר הפירוש הוא ר' מנחם בן שלמה. לאלו יש להוסיף גם הראיה שבסעיף הראשון, שהיא פחות חד משמעית – דרכו של המפרש לדרוש את כל שמות האנשים המופיעים בספר אסתר, נטייה הבולטת מאוד גם בספר שכל טוב.

מעתה צריך לומר כי ההפניה שכתב המפרש לספר שכל טוב⁴³ – 'ועיקר המדרש מתואר ומבואר בספ' שכל טוב בפרשת יוסף ואחיו' – מכוונת לספרו שלו, ולא לספרו של חכם אחר. הפניה זו מלמדת כי הפירוש למגילות מאוחר מספר שכל טוב. בספר שכל טוב הרבה ר' מנחם להפנות לדברים שכתב במקום אחר, ואפילו לחלקים בספרו שטרם כתב;⁴⁴ ולמרות זאת, איננו מוצאים בשכל טוב הפניות לפירוש המגילות. אף זה מלמד שספר שכל טוב קדם לפירוש המגילות.

לאור זאת יכולים אנו לשחזר את סדר חיבוריו של ר' מנחם בן שלמה.

א. שכל טוב. ספרו הראשון של ר' מנחם היה ספר שכל טוב, אותו כתב בסוף שנות הארבעים של המאה השתים עשרה (פירושו לשמות פרק יב נכתב בשנת 1139,⁴⁵ אך איננו יודעים מתי סיים את ספרו).

ב. ספר משכיל. ספר זה נזכר פעמים אחדות בספר אבן בחן, וכפי הנראה הכיל פירוש לספר תהלים.⁴⁶ הספר אינו נזכר בשכל טוב, ולכן הוא מאוחר לו.

ג. אבן בחן. ר' מנחם הזכיר בספר זה הן את ספר שכל טוב והן את ספר משכיל. הוא החל לכתוב את הספר באמצע שנת 1142 והשלימו בראשית השנה שלאחריה. ר' מנחם כתב את ספר אבן בחן עבור שלושת ילדיו הקטנים,⁴⁷ ומכאן שהוא היה צעיר לימים באותן שנים. ר' מנחם כתב ספר נוסף בדקדוק, ושמו 'תוכן עזרא'. ספר זה הוא עיבוד של ספר הורית הקורא, והוא מצוי בידינו בכתיבת ידו של ר' מנחם,⁴⁸ אך טרם נדפס. את זמנו אינני יכול לקבוע לפי שעה.

43 'ספר שכל טוב' הוא שמו הנכון והמדויק של הספר, ולא 'מדרש שכל טוב'; ראה לעיל, פרק רביעי, הערה 1.

44 ראה בן שלום, שכל טוב, עמ' 1-1.

45 ראה שכל טוב, שמות, יב, מב (עמ' 144-145), ובמבואו של בובר, עמ' XIII.

46 ראה, למשל, אבן בחן, ערך הבל (כ"י מינכן 55, דף 86ב-87א): 'אך הבל בני אדם (תהלים סב, י) אני פשטתיו בספרי ספר משכיל כאשר נראה לי'; שם, ערך כתם, דף 143ב: כתם – עניין ציור בולט או שיבוץ זהב ובתוכו אבן יקרה, כאומר ראשו כתם פז (שיר השירים ה, יא), ולכתם אמרתי מבטחי (איוב לא, כד), ישנה הכתם הטוב (איכה ד, א), מכתם לדוד (תהלים טז, א), כאשר דרשתי בספר משכיל [1] בספרי שכל טוב' (התיקון 'ובספרי' הוצע על ידי בכר, אבן בחן, עמ' 111, בהערה). וראה עוד שם, ערך לעג, דף 150ב-151א; ערך נפל, דף 174ב; ערך ערג, דף 200ב.

47 ראה דוקס, קובץ על יד, עמ' II-III, הערה 3; וכן במחקרים האחרים שנוכרו לעיל, הערה 39.

48 כ"י מילנו, אמברוויאנה. A. 186 inf. כ"י מילנו מכיל גם קולופון של כתב יד של המקרא, אותו העתיק ר' מנחם בשנת 1145, אך כתב היד עצמו לא שרד. ראה: מ' בית-אריה, אוצר

ד. פירוש למגילות. ספר זה לא נזכר כלל בספר אבן בחן, ומכאן שהוא מאוחר לכל שאר ספריו של ר' מנחם.⁴⁹ אף אחד מחבוריו של ר' מנחם לא נדפס במלואו. חלקם אבדו (ספר משכיל), חלקם הגיעו לידינו בצורה חלקית (שכל טוב לתורה) וחלקם טרם נדפסו (אבן בחן ותוכן עזרא). לאלו מצטרפים עתה שבעת הדפים מתוך פירושו לארבע מהמגילות – פירוש שהמחבר בוודאי נתן לו שם בפני עצמו, אך הוא נעלם מאתנו.

המצחפים העבריים: כתבי־יד בכתב עברי מימי־הביניים בציוני תאריך, ד, פאריז וירושלים 2006, עמ' 26-29.

49 ר' מנחם הזכיר בספרו אבן בחן פירוש שיש לו לפסוק אחד בשיר השירים, אך לא כתב כי העלה את הדברים על הכתב. ראה כ"י מינכן 55, דף 194א: 'עייט – יסדתיה ביסוד המשנה לפי דברי רז"ל אשר סמכו על מדרשם, דרשו שלמה אהיה כעטיה (שיר השירים א, ז) – כעוף פורח. ולא נראה ככפתור ופרח לפי דעתי אשר דרשתי כעטיה – כמטלטלת וכנגערת' (רז"ל) הוא כנראה ר' מנחם בן סרוק; ראה מחברת מנחם, ערך עט, הרביעי [Menahem ben Saruq: *Mahberet*, ed. A. Saenz-Badillos, Granada 1986, p. 280]. על שימושו של ר' מנחם בן שלמה במחברת מנחם ועל הכינויים שנתן לו ראה בכר, אבן בחן).

המהדורה

א. פירוש שיר השירים

<דף 1 ע"א, טור א>⁵⁰

<ד, א>

[[עיקר מילת בעד]]⁵¹

מדוברת על אופן פנים, ודומ' לה הבעד ערפל ישפט,⁵²
 ויסגר י"י בעדו,⁵³ וסגרת הדלת בעדך.⁵⁴ עיקר מילת צמת'
 מדוברת על אופן קבע וחיבור, ודומ' לו בדברי רבותינו⁵⁵
 צומת הגידים, שהגידין צומתין שם, צמתו בכור חיי.⁵⁶
 כלומ' מה עיני יונים נאות במקום צימותן, כך עיניך
 נאות במקום צימותן, דהיינו לפנים ממקום שהן
 צמותות, שאין עיניך אחת למעלה ואחת למטה,
 ולא שרואה את החדר ואת העלייה באחת ולא
 תרוטות וצירניות.⁵⁷ שערך כעדר העזים שגלשו
 מן הגלעד⁵⁸ עיקר מילת גלשו לשון קרחה וגיבחת,
 שכן מתרג' גלוש.⁵⁹ מן עדר העזים ששלח יעקב לעשו,

50 ברלין, ספריית המדינה Ms Or. Fol. 707.6.3

51 על השלמה זו ראה לעיל, ליד הערה 30.

52 איוב כב, יג. והשווה רש"י ואבן עזרא, כאן. והשווה אבן בחן, ערך בעד (כ"י מינכן 55, דף 51א): 'בעד – יסוד עניין חייץ והגנה, בין בפועל בין בגזרה, כמו מבעד לצמתך, הבעד ערפל ישפט, כלומ' המן הלאה לערפל ישפט, ויסגור י"י בעדו, מגן בעדי, וסגרת הדלת בעדך ובעד בנייך'.

53 בראשית ז, טז.

54 מלכים ב ד, ד.

55 משנה חולין ד, ו; בבלי שם עו ע"א. והשווה אבן בחן, ערך צמת (כ"י מינכן 55, דף 224א-ב): 'צמת – עניין צמד, כאומר גלי צמתך, הוא הקרסול, מקום צומת הגידין, כלומר מקום צומדו יחד [...] כפלה הרמון רקתך מבעד לצמתך, וצמת זאת הוא מקום אשר המוח צמיד שם'.

56 איכה ג, נג.

57 השווה תוספתא בכורות ה, ג (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 539): 'איזה הוא סכי שמש, שרואה את החדר ואת העלייה כאחת [...] ועינו תרוטות ועינו מצודניות'; בבלי בכורות מד ע"א: 'עיניו תרוטות וצירניות'.

58 נוסח המקרא כאן: 'שגלשו מהר גלעד'; ואילו בפסוק שלהלן ו, ה: 'שערך כעדר העזים שגלשו מן הגלעד'.

59 ויקרא יג, מא: 'גיב הווא'; ובתרגום אונקלוס שם: 'גליש הווא'. והשווה רש"י, כאן. דברים דומים כתב ר' מנחם בן שלמה גם בספרו אבן בחן, ערך גלש: 'גלש – יסוד לכינוי דבר הנראה והנראה לעין, כאומ' שגלשו מהר גלעד. ועל כן מתורגם גבש – (גלוח) [גלוש], לפי ששער ראשו מגולה' (כ"י מינכן 55, דף 266ב; נדפס אצל דוקס, קובץ על יד, עמ' כג).

ואע"פ שגלשו והוקרחו מהר גלעד נשאר אצל יעקב עדר גדול ממנו, אף שערך, אע"פ שנושרות מהן, יש ליך שיטה נאה מקפת מלפנים ומלאחור. ומליצתו, אמ' דודי לאחר שבניתי לו אפריון נאה הנך יפה כנסת ישר' שרעותי⁶⁰ כך. הנך יפה במעשים טובים. עיניך יונים כשם שהיונים מכירין את כלובן כך את מכרת מקום שכינתי ונראית לפני ג' רגלים, ומה יונים נאים כהילוכן⁶¹ אף את נאה בדרכיך מבעד לצמתך, מבפנים לעזרת ישר' שאת צוממת שם. ומה יונים גוררין אחרים עמם אף את גוררת אחרך גירי צדק. וכשם שאין עיני יפת מראה אחת למעל' ואחת למטה, שהדבר מום לה, אף את אין עיניך פעמ' לבוראך ופעמ' לע"ז ולא פונות לאלילים ולא ת(י)רו' אחר עבירה. ומה שער יפת מראה שיטה נאה [מק]פת א[נ]ות[ה] ראשה, אף בנייך כשעולין לרגל צופים [כשי]ער וסובבין ומקיפין שיטות שיטות בירושלם. >ד, ב< [פס']. שיניך יפות ומלובנות כעדר הקצובו. כ[מו]ן הרחילות הלבנות הגוזות. עיקר מילת קצובו' לשון קציצה, ודומ' לו ויקצב עץ,⁶² כלומ' שנקצבו גיזן מעליהן. שעלו מן הרחצה ואינן טובעות. ודומה לדבר וכן גוזו ועבר.⁶³ כך שיניך, אע"פ שנפלו שינים של חלב הרי עלו אחרות תחתיהן, שאילו ניטלו השינים הרי את בעלת מום משום מראית העין. שכולם מתאימות כשם שעדר הרחילות יולדות תאומין כך שיניך מכוונות העליון כנגד התחתון. וכשם ששכולה אין בהן כך אין בשיניך שן רעה. ומליצה, כשם ששיני יפת מראה מלובנות

60 מילה זו משובשת.

61 צ"ל: בהילוכן.

62 מלכים ב ו, ו. וכן כתב ר' אברהם אבן עזרא (בתוך: מקראות גדולות הכתר, כאן, פירוש ב'): 'ועניין הקצובות שיש להם מדה אחת, כאילו נחצבת כל אחת כמו חברתה, וכמוהו וקצב אחד (מלכים א ו, כה), וממנו ויקצב עץ' (ראה גם שם, פירוש א': 'הקצובות – שיש להם קצב אחד'). והשווה אבן חזן, ערך קצב (כ"י מינכן 55, דף 237ב): 'קצב – עניין קציצה, כאומר' (ויקצץ עץ) ויקצב עץ וישלך שמה, (ו)קצב אחד לכולהנה (מלכים א ז, לו), לקצבי הרים ירדתי (יונה ב, ז), שנייך כעדר הקצובות'.

63 נחום א, יב. דברים אלו חוזרים לנאמר לעיל על הרחילות הגוזות.

כך חכמים שמחתכין ההלכה כשינים שמחתכין את האוכלין מלובנין מכל ספק ומכל עולה. וכשם ששיניה של חלב נפלו ועולות אחרות תחתיהן, כך יש בהן שוקנתן כפרה על ילדותן, לפי שעלו מן הרחצה, שרחצו צואתן מעליהן. וכשם ששיניה מתאימות, מכוונות העליון עם התחתון, כך חכמין נוחין זה לזה בהלכה⁶⁴ ומתאימין את דבריהם. וכשם שאין בשיניה שן רעה כך אין בחבורת חכמיך

<טור ב>

פרץ ויוצאת וצווחה.⁶⁵ משל(י).⁶⁶ <ד, ג> פס'. כחוט השני שהוא דק ואדום ורך,⁶⁷ כך שפתותיך דקות ונאות ורכות, וזהו נוי של פה. ומדברך כלומ' ודיבורך נאווה מתוך ששפתותיך דקות. כפלח הרימון דהיי' כחצי רימון,⁶⁸ כך רקתך דהיינו גולגולת שעל המוח שהיא כפויה עליו כקובה, ולפיכך נקראת רקת. ודומ' לדבר ותתקע את היתד ברקתו.⁶⁹ וכשם שפלח הרימ' מגולגלת כך קדקדך מגולגל שאינו (הראש) דומ' לראש לפת ולא דומ' למקבת, ולא שראשך באמצע צוארך. מבעד לצמתך כלומ' רקתך ממולאת מוח כפלח הרימון שהוא ממולא. מבעד לצמתך מפנים לקדירה התחתונה שבה המוח נתונה וצמותה. ומליצה, שפתותיך היינו אמוראין דברנין בעלי שפ',

64 על פי בבלי שבת סג ע"א (ועוד).

65 על פי תהלים קמד, יד.

66 כעין זה להלן ד, ג. זלפלד, פירושי שיר השירים, עמ' 52, קרא וניקד: מְשָׁלִי!

67 השווה ר' משה אבן עזרא, ספר העיונים והדיונים, מהדורת א"ש הלקין, ירושלים תשל"ה, עמ' 258-259 (בתרגום מערבית): 'והפסוק "כחוט השני שפתותיך" חבר שלשה דימויים לשפה: הרוך והצבע והדקות'; ר' אברהם אבן עזרא (בתוך: מקראות גדולות הכתר, כאן, פירוש א'): 'כחוט השני – אדום ודק'.

68 השווה רש"י; פירוש רשב"ם לשיר השירים (עמ' 257): 'כפלח הרימון – כחצי רימון'. וראה אבן בחן, ערך פלח (כ"י מינכן 55, דף 209א): 'פלח – עניין ביקוע וחתך, כאומר עד יפלח חץ כבדו (משלי ז, כג), פלח רכב על ראש אבימלך (שופטים ט, נג), כפלח הרימון רקתך. כמו פלח ובוקע בארץ (תהלים קמא, ז), ויפלח אל סיר הנזיד (מלכים ב ד, לט), יפלח כליותי ולא ימחל (איוב טז, יג), ויצוק כפלח תחתית (שם מא, טז)'.
69 שופטים ד, כא.

כלומ' שפלי רוח ופניהם מאדימות (ודכין) (ורכין) כקנה
 ודיבורם נאווה. וכשם שכשתפלח הרימון והמוח
 ופלחיו כולן מליאי חדרים חדרים, כך הן מתחלקין
 בגבולין לסנהדריות מליאי' ובתי מדרשות, וסנהדרי
 שלהן עגולה,⁷⁰ ולא ארוכה (בראש) (כראש) לפת ולא מרובעת
 (במקבת) (כמקבת), ולא שראש סנהדרי באמצע הישיבה ולא
 ששיבתם בקרנות אלא מבפנים לבית דין שהן
 צומתין שם. משל. <ד, ד> פס'. כמגדל דוד שהוא
 גבוה ונוי לעיר כך צוארך נטוי וגבוה, והוא נוי לגוף
 כדכ'⁷¹ ותלכנה נטויות גרון. וכשם שמגדל דוד בניינו
 (בקיו ישר') (בקו ישר) ואין בטוריו עקמנות, כך צוארך אינו
 בעל חטרות, כדכ'⁷² ועל דבשת גמלים ומתרג' ועל חטור'
 גמליא. ובדברי רבו'⁷³ (עוד) (עור) חטרת הגמל'. ואין צריך לומ'
 שיש בו עצם בולט שהוא מום, אלא אפי' על (גמר) (גרם)
 בשרו הבולט הוי מום, דאמרינן אדקרא⁷⁴ דבשרא
 הוא. וצוארך אינו בעל מידות הללו אלא נטוי ומיושר,
 וכשם שמגדל דוד בנוי לתלפיות. ורחש לבי לפרש
 תלפיות מלשון אילוף ולימוד הוא, כמו⁷⁵ מלפינו

70 משנה סנהדרין ד, ג: 'סנהדרין היתה כחצי גורן עגולה כדי שיהו רואין זה את זה'; תוספתא, שם, ח, א (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 427): 'סנהדרין היתה כחצי גורן עגולה כדי שיהיו רואין זה את זה, הנשיא יושב באמצע וזקנים יושבין מימינו ומשמאלו'. אך מדברי המפרש להלן נראה שהבין שהנשיא יושב בנפרד משאר הדיינים, במרכז העיגול.

71 ישעיהו ג, טז.

72 שם ל, ו, ובתרגום יונתן שם (ראה גם אבן בחן, ערך דבש: 'ועל דבשת גמלים [...] ויונתן תרגם חטורית גמלא, ורבותינו ז"ל קורין אותה חטרת' [כ"י מינכן 55, דף 77ב; נדפס אצל דוקס, קובץ על יד, עמ' כט]).

73 משנה חולין ט, ב.

74 אינני יודע מה פשר מילה זו.

75 איוב לה, יא. וראה רש"י לשיר השירים, כאן; פירוש רשב"ם לשיר השירים (עמ' 257): 'ותי"ו של תלפיות כתי"ו של תרמית תרמיות, תבנית תבניות, תלפית תלפיות. והוא מגזרת מלפנו מבהמות ארץ'. דברים דומים כתב ר' מנחם בן שלמה גם בספרו אבן בחן, ערך אלף, אופן ד': 'וכן (כינוי) [בנוי] לתלפיות לשון לימוד, כי מגדל דוד בנוי (ולימוד) [ללימוד] הולכי נתיבות להיותם להם לאות אמת כל יתעו ציונו אל מחוז חפצם. וכאשר מלת תגבורת, תלבושת, תפארת, תקומה, מתייסדות באותות התיכונות בשלוש ובשתיים, כן מלת תלפיות מתייסדות בלף, ויתרם משרתות' (כ"י מינכן 55, דף 28א); שם, ערך לף: 'לף – ענין הלימוד, כאומר מלפנו מבהמות ארץ [...] וכן בנוי לתלפיות, לשון לימוד, והת' אשר בראש המלה והיו"ד והתי"ו אשר בסופה לא ליסוד הובאו, זולתי לכושר ויפוי המלה, ומשקלו כמשקל תרמית אשר יסודה ר"ם, ותרבות אשר יסודה ר"ב, וכן תקומה, תגבורת, תלבושת, תפארת. וכה פשר

מבהמות ארץ, והתי"ו שהיא מתחילה היא לצחצ' המילה,⁷⁶ כמו תפארת. וכן אמ' בנוי לאילוף עוברי דרכי' והולכי נתיבות⁷⁷ ללכת לסימנו, ואוילים לא יתעו.⁷⁸ ומליצתו, מופלא שבסנהדרין הוא מתנשא לאילוף כל ישר', וזה עיקר הפשט. ד"א תלפיות אע"פ שהן פיות כמה וכמה, דהיינו ראשי האבנים, וכולן מיושרות תל אחד, כך צוארך אע"פ שהוא טבעות וחוליות כמה וכמה, כולו מיושר כאחד, שאינו לא שקוד וחבוס ולא שמוט.⁷⁹ וכשם שמגדל דוד תלוי עליו אלף המגן של זהב וכל שלטי הגבורים משום נוי, כך כמה וכמה קליעות שער בראשך על צוארך וכמה פארות וקישורים וחוטי סבכה סביבות לנוי. ומליצה, כשם שצואר יפת תואר גבוה, כך מופלא שבסנהדרין של (כ"א) {ע"א} גבוה מחביריו. וכשם שאין צוארה שקוד וחבוס ושמוט אלא כל טבעותיו

<דף 1 ע"ב, טור א>

וחליותיו מיושרין כאחד, אף כל חביריו כולן סרים אל משמעתו ומסכימין עמו, ואם הוא סותר או בונה, כל פיות התלמידים סומכין עליו. וכשם שכמה קליעות שיער ופארים וקישורים וחוטי סבכה סביבות צוארה לנוי, כך כמה קושיות עליו לפרקם וכמה ברכות ותפילות נאמרות עליו להיות לו להגן עלי' כתריס וכשליטין. <ד, ה> פס'. שני שדיך שוין, שאין האחד גס מחבירו. כשני עפרים שהן בחורי

המחזה, בבאו לספר שבח פסג הענק ורוממת הצואר, דימה צורתו למגדל דוד אשר הוא בנוי למשמרת הצופים ללמוד הולכי מחקירם (!) וזהור בני העיר וחצריה על גודו כי יבא, כי הולכי דרכים והולכי מסלול יוצאי שיירות מפרשי ימים ילכו למו ויבאו לסמיוניו ולא יתעו' (כ"א) מינכן, דף 147א. שני הקטעים נדפסו אצל דוקס, קובץ על יד, עמ' ט.)
 76 כלומר האות ת' אינה מהשורש. על המשמעות המדויקת של הביטוי 'לצחצח המילה' ראה לעיל, ליד הערה 34 ואילך.
 77 על פי שופטים ה, ו.
 78 על פי ישעיהו לה, ח.
 79 הלשון על פי תוספתא בכורות ה, א (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 539), במניין המומים שבאדם: 'צוארו שמוט ושקוט'; בבלי חולין מב ע"ב: 'גולגולת שנחבסה'.

צבאים. תואמי צביה ששויין בגידול ובקומה, שאם היו דדייך זה גדול מזה הרי זה מום, ואם הם גסין ביותר אפילו שניהם הרי זה מום, ומשום כך משולין בעופרים, הרועים בשושנים וראשן כפוף, אף שדיך שוכבין וכפופין. ומה עופרים אינן מתאווין לרעות אלא בשושנים, אף שדייך] אינן מניקות אלא בנך ולא את בני זרים. ומה עפרים כשהן רצין עינו אחת פתוחה ועינו אחת קמוצה,⁸⁰ כך שני שדיך כשמניקו' את התינוק האחד מגולה מקצתו והאחד מכוסה. (מכוסה) מליצתו, כשם ששדי יפת תואר שניהן שוין, כך שני פרנסייך שפירנסוך בימי נעוריך כשדיים לתינוק, שניהן שוין, דכת'⁸¹ הוא מש' ואהרן, הוא אהרן ומשה. וכשם ששדיה אינן גסין אלא מוטיין, כך היו שפלי רוח ובעלי ענוה. וכשם ששדיה האחד מגולה להניק את התינוק והאחד מכוסה, כך בזכות משה ניתן המן לפרנסה בנעוריך ובזכות אהרן נתכסית ענני כבוד. ומה שדיה אינן מניקות אלא את בנה, כך רועיך אילו ביקשו שלא תשרה שכינתך על שום עם ולשון זולתי (כך) (בך). ועד עכשיו את רעייתי מתנהגת בזכותם, האחד הנחילך כתר תורה והשיני כתר כהונה. <ד, ו' פס'. עד שיפוחו] היום שיהא נופח רוח מערבית שעולה עם היום ומרתיח היום. ונסו הצללים שיעמוד השמש בחצי השמים, כמלך האומ' לרעייתו עד שיעברו ד' שעות שבהן חם השמש וצל צונן ויבא זמן הצהרים שאין הצללים מצויין, לאחר כך אהא נכנס לטרקלין שליך ותבואי אלי החדרה. ומליצה, אמ' אגור,⁸² אבי דוד היה עם לבבו לבנות בית לשם י"י אלהיו אלא שלא הניחו הקב"ה, וכך אמ' לו עד שיעבור יומך כרוח הנופ'⁸³ ונסו צללי דמים אשר שפכת במלחמה איני משרה

80 השווה שיר השירים רבה, ה, יב: 'מה צבי זה בשעה שהוא ישן עינו אחת פתוחה ועינו אחת קמוצה'.

81 שמות ו, כו; שם כו. וראה שיר השירים רבה על אתר (ד, ה).

82 שלמה; ראה להלן, פרק אחד עשר, ליד הערה 64.

83 הנופח.

שכינתי בבית שאתה בונה, לאחר שתיפטר מן העול'⁸⁴
 אלך לי מגבעון ואשרה שכינתי בבית שיבנה בנך,
 אל הר המור (ההיינו) (דהיינו) הר המוריה, ואל גבעת הלבונה
 ששם יקטירו כהני מור ולבונה. וכן עשה. <ד, ז> פס'.
 כולך יפה רעייתי אמ' הקב"ה, דורו של דוד לפי שהיו
 מהלכי רכיל ואנשי דמים לפיכך לא נשתכח⁸⁴ דבר קדשי
 בו ולא זכו לבנות לי בית לשבתי, אבל דור זה כולו יפה
 כיפת תואר ויפת מראה שאין בה מום. <ד, ח> פס'.

<טור ב>

אתי מלבנון כלה לאחר שהשכינה שלי שרויה בבי'⁸⁵
 הבחירה תהיי אתי מתחופפת בבית יער הלבנון
 ככלה המתחופפת בכנפי דודה. אתי מלבנון תבואי
 במעמדות ובמשמרות הקבועות בלשכת הקודש.
 תשורי תביאי תשורה לפני, ודומ' לו ותשורי למלך
 בשמן.⁸⁵ מראש אמנה זהו נהר שמושך מדמשק⁸⁶
 וניגר עד קצה ארץ ישראל, והם יושבי הערבה. וכמו
 כן תבואי לפני תשורה מראש שניר וחרמון
 שסמוכין להררי ציון. גם יבאו לפני בנייך ממעונו'⁸⁷
 אריות משיני הסלעים הגבוהין ששם האריות
 עושין (מ)מעונותיהן, מהררי נמרים שהנמרים יולדין
 שם. <ד, ט> פס'. ליבבתיני עיקר המילה מדוברת
 על אופן לבב, ודומ' לה ואיש נבוב ילבב.⁸⁷ כך אמ' לי דודי
 כמה את מרחבת לבי לאהבתך כנסת ישראל שמתאחי⁸⁸
 אתי ככלה עם דודה. לבבתיני באחת מעיניך ובמה
 את מרחבת לבי, באהבת אחד מחווייך, שהן רואין
 ברוח הקודש ומנהגיך את דורם, כעין שרואה ומנהג'

84 נמצא.

85 ישעיהו נז, ט. והשווה אבן בחן, ערך שר (כ"י מינכן 55, דף 261ב): 'שר – עניין ראייה [...] ומחיר הראייה נקרא תשורה [...] כאומר ותשורי למלך בשמן ותרבי ריקוחיך, תשורי מראש אמנה, ותשורה אין להביא לאיש האלהים (שמואל א ט, ז)'.
 86 על פי מלכים ב ה, יב: 'אמנה ופרפר נהרות דמשק'.
 87 איוב יא, יב. והשווה אבן בחן, ערך לבב: 'לבב הוא הלב, ויש למלה שני יסודות, האחד לב והשני לבב' (כ"י מינכן 55, דף 147ב, עיין שם באריכות).
 88 שמתאחית (כך מפורש להלן).

את הגוף. אינמי באהבת אחד מבעלי ענק שבצארווניך (!),
 דהיינו או כהן גדול שעליו ציץ הזהב ונזר הקודש,
 אינמי ממלכי בית דוד שעליו נזר העדות.⁸⁹ <ד, י> פס'.
 מה יפו דודיך לפי שנ' (בדורים) (בדודים) ריו(ו), כת'⁹⁰ לכה נרוה
 דודים, ואומ'⁹¹ דדיך ירווך בכל עת, ואומ' ביין ריווי, כדכ'⁹²
 [יי]ן ושכר, דהיינו יין המרווה, לפיכך המשיל דודים
 ליין, ממה יפו דודיך אחותי כנסת ישראל שמתאחית
 ע[מי]ן ככלה עם דודה ממה טובו דודיך מיין
 המנובבך⁹³ ומפקחת את לבך לדודים. וכן הוא אומ'⁹⁴
 כי מה טובו ומה יופיו דגן בחורים ותירוש ינובב
 בתולות. וממה ריח שמניך שמלכיך וכהניך נמ[שחי]ן
 בהן יפים וטובים מכל בשמים שנרקחו בהן.
 ומליצה, ממה יפו דודי חבורת חכמיך לפניי ממה
 טובו דודי סנהדרין שליך מיינה של תורה דכת'⁹⁵
 ושתו ביין מסכתי. וריח שמניך שמלכך וכהניך
 נמשחין בהן, יפה וטוב לפניי מכל הבשמים של חול
 שסכיין כל גבורי ישראל וגבורותיהן. <ד, יא> פס'. נופת
 עיקר מילת נופת היינו סולת מנופה, וזהו נופת
 צופים,⁹⁶ סולת שצפה על גבי נפה. כשם שחתן נושק
 את כלתו על פיה ומרוב אהבתו אותה ניב שפתותיה
 ערב לפיו כסולת הצפה על גבי הנפה, ומתחת לשונ'
 יוצא ליחלוח וערב לפיו כמתיקות דבש וחלב, כך
 בנייך חכמי ישראל (כשוה)ם מחתכין את ההלכה בשפתיה'
 דומה ניב שפתיהם עלי כמתק צופים על האדם,
 הנילושית בשמן ודבש ונעשית צפחת, וכן הוא אומ'⁹⁷

89 ראה מלכים ב יא, יב.

90 משלי ז, יח.

91 שם ה, יט: 'דדיך ירוך בכל עת'. המפרש קישר כאן בין דדיה, מלשון דד, ובין דודיך, מלשון דוד.

92 ויקרא י, ט.

93 המנובב אותך.

94 זכריה ט, יז.

95 משלי ט, ה.

96 תהלים יט, יא. פירוש אחר מצוי באבן בחן, ערך נפת (כ"י מינכן 55, דף 175א): 'נפת – ענין מתוק דבש, כאומר נפת תטופנה שפתותיך, ומדבש ונופת צופים'.

97 תהלים שם.

ומתוקים מדבש ונופת צופים. וכשהן גומרין את הדבר בלשונם ערב לי כמתק דבש וחלב. וריח שלמותיך כריח לבנון וכשם שהכלה מגמרת⁹⁸ שלמותי' והן קולטות את ריח המוגמר והוא ערב על דודה, כך

ב. פירוש איכה

<דף 2 ע"א, טור א>⁹⁹

<ד, ד> [[דבק לשון יונק]]

את¹⁰⁰ בנו והולך לאמת המים לשתות הוא (והוא) וכיון שלא היה מוצא מים לשתות היה מידבק לשונו של תינוק אל חכו בצמא. עוללים שאלו לחם לאבותיהם. פורס אין להם אפילו פרוסה קטנה, כדכ'¹⁰¹ הלא פרוס לרעב לחמך. ואם היה לו לאדם פרוסה של לחם ובנו שואלה ממנו, היה מתאכזר עליו ונוטלה ומשליכה לתוך פיו, מפני שאינה מספקת לשניהם. <ד, ה> פ'. האוכלים למעדנים (שאיין) (שהיו) סועדין על כל מעדני עולם ועכשיו איך נשמו בחוצות תפוחי רעב. האמונים מלשון ויהי אומן את הדסה,¹⁰² כאשר ישא האומן,¹⁰³ והיו מלכים אומניך.¹⁰⁴ על {י} תולע על בגדי משי הצבועי' כתולעת שני. עליהם היו אמוניהם מלפפין ומשעשעי' אותן, ועכשיו חבקו אשפתות ומתפלשין בתוך

98 מבשמת; ראה בבלי ברכות נג ע"א ורש"י שם ד"ה לגמר.

99 ברלין, ספריית המדינה Ms Or. Fol. 707.6.5

100 השווה לקח טוב, כאן: 'דבק לשון יונק – אמת המים היתה באה מעיניהם. פעם אחת עמדו הסוקרים והחריבו אותה, והיה אחד מהם נוטל את כדו והולך לאמת המים ומבקש לשתות ולא היה מוצא מים לשתות, והיה התינוק מדבק לשונו אל אמת המים ומת'.

101 ישעיהו נח, ז. וראה לקח טוב לאיכה, כאן.

102 אסתר ב, ז.

103 במדבר יא, יב.

104 ישעיהו מט, כג. והשווה אבן בחן, ערך אמן, אופן ג (כ"י מינכן 55, דף 29א): 'נושא הולד ומלפפו, כאומ' כאשר ישא האומן את היונק, ויהי אומן את הדסה, והיו מלכים אומניך [...]. האמונים עלי תולע, כלו' הנשואין ומלופפין עלי סדיני תולעת שני'.

האשפות. <ד, ו> פ'. ויגדל עון בת עמי מחטאת סדו'
 ר' יהושע¹⁰⁵ ור' נחמיה בשם ר' אחא אמ' נעשה בישר'
 מה שלא נעשה (כסדום) (בסדום) שנ¹⁰⁶ זעקת סדום ועמורה
 כי רבה (וחטאה) (וחטאתם) כי כבדה מאד, ובישר' כת¹⁰⁷ עון בית
 ישר' גדול במאד מאד. ואפילו הכי סדום הית' הפוכ'
 כמו רגע, בפתע פתאום, ולא חלו בה ידים לא נחלו ול'
 נתיגעו בהפיכתה ידי בני אדם להלחם עליה, אבל ישר'
 האריך להם הקב"ה אפו והיה מעיד בהן (בי דכל) (ביד כל) נביא
 וחווה¹⁰⁸ (ו)לא חזרו בהן. ויש דורשין ולא חלו בה ידים לש'
 חילוי ופילול, כלומ' לא התפללו לפני הקב"ה, ולפיכך נהפכו
 כמו רגע. <ד, ז> פ'. זכו נזיריה היתה מראית נזיריה
 זכה וברורה יותר משלג ואע"פ שאינן שותין יין. צחו
 מחלב והיו צחין ונקיים בעור בשרם יותר מחלב שהו'
 צח ונקי. ודומ' לדבר צח ואדום,¹⁰⁹ ובדברי רבותינו¹¹⁰ כדי
 לצחצחן. יכול שיהו מלובנין בלבד ת"ל אדמו עצם.
 עיקר מילת עצם לשון דמות, כמו¹¹¹ וכעצם השמים לטוה',
 ש(י)היו יפים ואדומים יותר מפנינים, יותר מאבני אודם,
 שהיו מובחרות שבאבני חושן.¹¹² וכדמות ספיר שהי'
 לבנה ונאה כך היתה גזרתם, כלומ' חיתוך החוטם
 והנחיריים והשפתים והאצבעות וכל תיקון פנים.¹¹³ <ד, ח> פ'
 חשך משחור תארם שהיה זך וצח ואדום. ועיקר
 מילת שחור שמעתי שהוא הצבע שמשחירין בו
 העורות.¹¹⁴ ואני אומ' דהיינו גחלים שכבו, כדכ¹¹⁵ נופח באש
 פיהם, תירגם ונתן נופח נור בשיחורין, וכן ופעל

105 לקח טוב, כאן; איכה רבה, כאן.

106 בראשית יח, כ.

107 יחזקאל ט, ט: 'עון בית ישראל ויהודה'.

108 הלשון על פי מלכים ב יז, יג.

109 שיר השירים ה, י.

110 בבלי ראש השנה לג ע"א.

111 שמות כד, י.

112 לא מצאתי מקור לכך שאבן האודם הייתה מובחרת משאר האבנים שבחושן.

113 ראה לקח טוב, כאן.

114 ראה לקח טוב, כאן.

115 ישעיהו נד, טז.

בפחם¹¹⁶ תירג' בשיחורין. לא נכרו בחוצות מחמת שנהפכו מלבן לשחור. צפד עיקר המילה אין לה דמיון במקרא, זולתי בדברי רבותינו קרוב ללשונה הוא, דאמרינן¹¹⁷ ר' יוחנן חש בצפדינא, ובהשוכר את הפועלין אמרינן¹¹⁸ שית בצמירתא, דהיינו אישתא צמירתא, ושית בצפדינא, דהיינו כאב השינים. כלומ' היה כואב עורם על עצמם שאין בו בשר, שהיו כחושין מאד, יבש היה כעץ. אלו דברי רבותיי.¹¹⁹ ואני או' נדבק עורם על עצמן, שכן מתרגמ' אדיק משכיהון על

<טור ב>

גרמיהון. ודומ' לדבר שנים אדוקין בטופס ושנים אדוקין בשטר.¹²⁰ <ד, ט> פ'. טובים היו חללי חרב מחללי רעב, שחללי חרב יזובו חלב ודם הרבה [בעת שהיו מדוקרים ומתים במהרה ומימיו יזובו מתנובות שדיי שאכלו ושתו ושמןו, אבל חללי רעב גוססין ושוכבין ומצטערין. <ד, י> פ'. ידי נשים רחמניות שהיו מרחמו' על הבריות ונותנות להן מזונות בכל שעה, ועכשיו בשלו ילדיהן. היו לברות למו כלומ' ילדיהן המבושלות היו לסעודות למו, ודומ' לו ויבא כל העם להברות את דוד,¹²¹ את הבריה דאמנון.¹²² ובדברי רבותי¹²³ לא חולצין ולא מברין. ואימתי היו לברות למו, בשבר בת עמי.

116 שם מד, יב.

117 בבלי יומא פד ע"א; עבודה זרה כח ע"א. והשווה אבן בחן, ערך צפד (כ"י מינכן 55, דף 225ב): 'צפד – צפד עניין דבוק, ואין למלה דמיון במקרא. אך התרגום אמר אדק משכיהון, ועניין אדק כעין דבק. והעניין מודיע כי כן הוא, באמרו יבש היה כעץ. הוא אשר אמר איוב (בעודי) (בעורי) (ו) בבשרי דבקה עצמי (איוב יט, כ). ואם יאמר איש על המחוקק לחקות צפד עורם בעצמם, או אל עצמם, יש להשיב כי ברוב מקומות יביא אל ועל זה במקום זה'.

118 בבלי בבא מציעא פה ע"א: 'שית בצמירתא ושבע בצפרנא ואמרי לה שבעה בצמירתא ושית בצפרנא; ובכ"י המבורג (ראה דקדוקי סופרים, שם, עמ' 245, הערה ז): 'שית בצמרתא ושית בצפדינא'.

119 ראה לקח טוב, כאן (ועיין גם לעיל, ליד הערה 16).

120 בבלי בבא מציעא ז ע"א – ע"ב.

121 שמואל ב ג, לה.

122 שם יג, ה.

123 משנה מועד קטן ג, ז (בשינוי).

<ד, יא> פ'. כילה י"י את חמתו כעניין שנ' ¹²⁴ חציי אכלה במ, כלומ' מיעט את חמתו וכילה אותה מיד שלא להימשך ברוב כה על ישר' בעת ששפך חרון אפו ויצת אש בציון על ידי גבריאאל. ותאכל יסודותיה כמו ¹²⁵ ותאכל אר' ויבולה ותלהט מוסדי הרים. ואעפ"כ לא משך חמתו ברוב כח, שכשבא גבריאאל לזרוק גחלי האש על ישר' בחימה כדי לקעקע ביצתן אמ' לו הקב"ה לגברי' להונך להונך, כלומ' לאט לך לאט לך, יש בהן בני אדם שעושין צדקה, ¹²⁶ ולא זרקן גבריאאל על ישר' ממש אלא זרקן על העיר ושרפה, לכך נאמ' כילה י"י את חמתו. <ד, יב> פ'. לא האמינו מלכי ארץ וכל יושבי תבל כי יבא צר ואויב בשער ירושלים ויכבשוה, שהרי יכין וסיסר' וסנחריב התחילו ולא הצליחו, ¹²⁷ ולכך לא היו שאר מלכי' מאמינין ש[יהא] ¹²⁸ מלך נכנס וכובשה. <ד, יג> פ' מחטאות ועל מה נגזר לבוא נבוכד נצר בשעריה, מחטאת נביאיה, היינו נביאי השקר, שנ' ¹²⁹ ובנביאי ירושלים ראיתי שערורה. עוונות כהניה דכת' ¹³⁰ [ו]כהניה במחיר יורו, וכת' ¹³¹ כהניה חמסו תורתיו ויחללו קדשיי. השופכים בקרבה דם צדיקים שדנין דיני שקר לשפוך דם נקי חנם. <ד, יד> פ'. נעו עיורים התורה אמרה ¹³² עין תחת עין, דהיינו דמי עין תחת עין ולא עין ממש, (ולא) דייני שקר היו מעמידין דיניהן על צורת המקרא והיו דנין עין תחת עין ממש ומרבים עורים בישר', ועכשיו בשעת כשלון נעו אילו העיורים ושוגי' בחוצות ירושלים. נגואלו בדם היו (מתכללין) (מתכללין) בדם נביאים וכהנים הללו. ודומ' לו לחם מגואל. ¹³³ בלא יוכלו כלו'

124 דברים לב, כג.

125 שם, כב.

126 מדרש ויקרא רבה, כו, ח, עמ' תרט (ובמקבילות).

127 ראה לקח טוב, כאן.

128 הסופר הותיר רווח של כמילה אחת.

129 ירמיהו כג, יד.

130 מיכה ג, יא.

131 יחזקאל כב, כו.

132 שמות כא, כד; ויקרא כד, כ; מכילתא, נויקין, פרשה ח, עמ' 277.

133 מלאכי א, ז.

(כ) שאין בני אדם יכולין ליגע בלבושיהן של עיורי' הללו מתוך שהיו נגואלין בדם. <ד, טו> פ'. סורו טמא ואם בא אחד מן האומות לכוין אותן העיוורים בדרך ולהסירם מעל החללים היו שאר האומות קורא(י)ן למו סורו מעם טמא, סורו מן החיים שהן טמאים כי נצו עם בוראם, כדכ'134 וידבר העם באלהים. ודומ' לדבר גלים נצים,135 וינצו במחנה,136 שני אנשים (עיורים) (עברים) נצים.137 גם נעו על עונם. אמרו בגוים כך (ה) היו הגוים זה עם זה מעתה לא יוסיפו לגור בארצם אלא יהיו גולין

<דף 2 ע"ב, טור א>

ומטלטלין. <ד, טז> פ'. פני י"י כלומ' זעם פניו. ודומ' לו ונתתי את פני באיש ההוא,138 פני י"י בעושי רע.139 כלומ' זעם פניו. חילקם מנגדו. לא יוסיף (להביטה) {להביטם} להסתכל בצרת נפשם ולהצילם כמנהגו. למה, לפי שפני כהנים לא נשאו. אם היו מורין אותו דרך הטובה והישרה היו נותנין אותו בבור כמו שעשו לירמיהו הכהן והרגו את זכריה הכהן. וזקנים לא חננו שהרגו את ישעיהו140 ושאר זקנים ונביאים וכהנים שהיו מוכיחין אותן לא היו חוננין עליהן אלא מכים וחובטין והורגין אותן. זקנים כת' חסר (י') (ו') ברישא, כלומ' הם פני כהנים לא נשאו, לפיכך האומות זקני' לא חננו, מידה כנגד מידה.141 <ד, יז> פ'. עודינו כלומר עודינו בארצינו תכלינה עינינו שהיו מייחלות אל

134 במדבר כא, ה.

135 מלכים ב יט, כה.

136 ויקרא כד, י.

137 שמות ב, יג.

138 ויקרא כ, ו: 'ונתתי את פני בנפש ההיא' (ושם ג: 'ואני אתן את פני באיש ההוא'; שם ה: 'ושמתי אני את פני באיש ההוא'). והשווה אבן בחן, ערך פן (כ"י מינכן 55, דף 205ב): 'פן – עניין זעם, כאומר ופנים נזעמים לשון סתר (משלי כה, כג), פני י"י בעושי רע, פני י"י חלקם, ושמתי אני את פני באיש ההוא, ונתתי את פני בנפש האוכלת (ויקרא יז, י').

139 תהלים לד, יז.

140 ראה בבלי יבמות מט ע"ב.

141 ראה לקח טוב, כאן.

עזרתינו ונהיה הבל, ששלחו¹⁴² ישר' לחיל מצרים שיבואו ויעזרום מיד נבוכד נצר, שהוא היה שונא' של בני מצרים, ונסעו מצריים לבא לעזרת ישר', וכיון שנכנסו בים הראה להם הקב"ה כמין נודות תפוחים בים, והיו אומ' אילו לאילו כמדומין אנו שאילו פיגרי אבותינו שטבעו בים על ידי ישר' כשברחו מארצו', ועכשיו שכחנו כל רעתם ואנו הולכין לעזרתם, מיד נתמלאו חימה וחזרו להם. בציפייתנו ציפינו כלומ' במצפות שלנו, כגון גבעת המצפף,¹⁴³ שם היינו עומדי' ומצפין אל גוי לא יושיע. וכן ישעיה (מ)תנבא¹⁴⁴ והיה לכם מעוז פרעה לבושת והחסות בצל מצרים לכלימ', ואומ'¹⁴⁵ כל הוביש אל עם לא יעילו למו לא לעזר ולא להועיל כי לבושת וגם לחרפה. ואומ'¹⁴⁶ מצרים הבל וריק יעזרו על כן קראתי לזאת רהב (ש) הם שבת. <ד, יח> פ'. צדו צעדינו כלומ' נשמו פשיעותינו¹⁴⁷ מלכת ברחובותינו שאם היינו יוצאין לשוק הי(ו) תופשין והורגין אותנו. קרב קיצינו שגזר עלינו ליכשל דכת'¹⁴⁸ וחרה אפי בו ביום ההוא ועזבתים. מלאו ימינו ימי הרעה דכת' בהו¹⁴⁹ וקראת אתכם הרעה באחרית הימים. כי בא קיצינו זמן הפורענות כי נתמלאת סאתינו, וכן הוא אומ'¹⁵⁰ במלאות ספקן יצר לו, ואומ'¹⁵¹ כי כל שאון סואן ברעש ושמלה מגוללה בדמים. <ד, יט> פ'. קלים היו רודפינו מנשרי שמים כדכ'¹⁵² ופרשי' מרחוק יבאו יעופו כנשר חש לאכל כלו לחמם יבא מגמת פניהם קדימה ויאסף (בחיל) (כחול) שבר. על ההרי'

142 לקח טוב, כאן; איכה רבה, כאן.

143 מילה זו משובשת. ואולי צ"ל: כגון גבעון והמצפה (נחמיה ג, ז).

144 ישעיהו ל, ג. וראה לקח טוב, כאן.

145 ישעיהו ל, ה: 'כל הבאיש על עם'.

146 שם ז: 'לכן קראתי'.

147 פסיעותינו.

148 דברים לא, יז.

149 שם כט.

150 איוב כ, כב.

151 ישעיהו ט, ד. וראה לקח טוב, כאן.

152 חבקוק א, ח-ט. וראה לקח טוב, כאן.

דלקונו כדליקה זו הקופצת והולכת. ודומ' לדבר
 כי דלקת אחרי.¹⁵³ במדבר ארבו לנו כדי לתופשינו
 להסגירנו ביד הכשדים. <ד, כ> פ'. רוח אפינו משיח
 י"י זה צדקיה מלך יהודה שנלכד בשחיתותם כדכ'¹⁵⁴
 (נשחתם) (בשחתם) נתפש וכת'¹⁵⁵ ויאסרהו בנחושתיים להביא
 אותו בבלה. אשר אמרנו בצילו נחיה בגוים כלומ'
 בצל מלכותינו נחיה בגוים אשר סביבותינו. ויש
 אומ'¹⁵⁶ רוח אפינו משיח י"י זה יאשיהו מלך יהוד'

<טור ב>

שנהרג על ידי חיל פרעה נכה. <ד, כא> פ'. שן{{י}}שי ושמחי
 בת אדום מלמד ששתי קינות היה ירמיהו מקונן,¹⁵⁷
 אחת על חורבן בית ראשון על ידי נבוכד נצר ואחת
 על חרבן בית שיני (ש)על ידי רומיים. לכך נאמ' שיש
 ושמחי בת אדום, כלומ' אע"פ שאת ששה ושמחה
 בת אדום שיושבת בארץ עוץ, היינו ארץ ארמיניי,¹⁵⁸
 על שאת עתידה לשלוט בישר' ולהחריב בית המקד',
 (עם) {גם} עליך תעבור כוס התרעילה כמו שיעבור על בבל
 ועל שאר העמים כדכ'¹⁵⁹ קח את כוס יין החימה
 והשקית אותו את כל הגוים, וכת'¹⁶⁰ כי כוס ביד י"י מל'
 מסך ויין חמר ויגר מזה ומזה אך שמריה ימצו
 ישתו כל רשעי ארץ. תשכרי ותתערי לאחר שאת
 שותה, כלומ' לאחר שאת מקבלת הפורענות, תתערי,

153 בראשית לא, לו. והשווה שכל טוב, שם: 'כי דלקת אחרי – כלומר רצת מהר אחרי כאש דלקת
 המקפצת והולכת'; אבן בחן, ערך דלק (כ"י מינכן 55, דף 379): 'דלק – לשון קיפוף רדיפה,
 כדליקה המרדפת מהר ודולקת, כאומר כי דלקת אחרי, על ההרים דלקונו, מדלוק אחרי
 פלשתיים (שמואל א יז, נג).'

154 יחזקאל יט, ד (ושם ח).

155 ירמיהו לט, ז.

156 שתי הדעות מובאות בלקח טוב, כאן.

157 ראה לקח טוב, כאן.

158 ראה תרגום, כאן (בתוך: מקראות גדולות הכתר, כאן); תרגום לחמש מגילות, כתב יד וטיקן
 אורבינטי I, דברי הקדמה מאת א' לוי, ירושלים תשל"ז, עמ' 90.

159 ירמיהו כה, טו: 'קח את כוס היין החמה הזאת מידי והשקיתה אתו את כל הגוים'.

160 תהלים עה, ט: 'כי כוס ביד ה' ויין חמר מלא ויגר מזה אך שמריה ימצו ישתו כל רשעי
 ארץ'.

תהיי מעורערת. מידה כנגד מידה, דכת'161 זכור י"י לבני אדום את יום ירושלם האומרים ערו ערו עד היסוד בה, לפיכך תהיי מעורערת עד יסודותיך. וכן הוא אומ'162 כי כה אמר י"י הנה אשר אין משפטם לשתות הכוס שתו ישתו ואתה הוא נקה תנקה לא תנק' כי שתה תשתהו. <ד, כב> פ'. תם עונך בת ציון לא יסיף הק' עוד להגלותך. אמרו רבותי'163 זהו סימן יפ' לישר', בזמן שמלכות אדום לוקה מיד כנסת ישר' מובט(ח)ת שתם עונה. פקד עוונך ובשעה שנתמלא' סאתך בת אדום והקב"ה פקד עוונך על מה שעשי' בבית ראשון, מיד על חטאותיך, מה שהחרבת בית שיני והגלית את ישר' והרגת את רובן בחרב. וכן הוא אומ'164 כי קרוב יום י"י על כל הגוים כאשר עשי' יעשה לך גמ' יש' בראשך. <ה, א> אילו ז' אלפא ביטי"ן עם זכור י"י מה היה לנו. ואע"פ שאינו הולך באל"ף בי"ת, כיון שהוא כ"ב פסוק (בשאר) (כשאר) הפרשיות, (הכי) (הרי) הוא חשוב כאלפא ביטי"ן, והוא כמעין ז' אלפא ביטא, לקיים מה שנ'165 ויסרתי אתכם אף אני שבע על חטאותיכם. זכור י"י מה היה לנו אמ' ר' ברכיה'166 כך אמרה כנסת ישר' לפני הקב"ה, רבונו של עולם צויתנו בתורתך'167 זכור את אשר עשה לך עמלק, וצויתנו'168 לא תשת(ת)כח, ואנו שכחה מצויה בנו, אתה שאין שכחה לפני כסא כבודך זכור מה היה לנו על ידי אדום שחרבו את ביתך ושרפו את היכלך והגלו את בניך ורובן הרגו בחרב. הביטה וראה את חרפתינו אין הביטה אלא מקרוב, וכן הוא אומ'169

161 תהלים קלו, ז.

162 ירמיהו מט, יב: 'כי שתה תשתה'. לקח טוב, כאן.

163 ראה לקח טוב, כאן. והשווה שכל טוב, בראשית לו, טז: 'אלוף געתם – עת גע יום פקודת עונו, מיד תם עונך בת ציון'.

164 עובדיה א, טו.

165 ויקרא כו, כח. לקח טוב, כאן.

166 לקח טוב, כאן; איכה רבה, כאן.

167 דברים כה, יז.

168 שם יט.

169 מלכים א יט, ו. לקח טוב, כאן.

ויבט והנה מראשותיו עוגות רצפים, ואין ראייה
אלא מרחוק שנ¹⁷⁰ וירא את המקום מרחוק. כלומ'
הבי(ב)טה חרבן ביתר וראה את חרפת גלותינו
שבמרחקי ארץ. >ה, ב< פ'. נחלתנו זו ארץ ישראל דכ¹⁷¹
כי לא באתם עד עתה אל המנ' ואל הנחלה. נהפכה
לזרים כדכ¹⁷² זרים אוכלים אותה, ואומ¹⁷³ אלהים באו גוי'
בנחלתך. בתינו לנכרים בית המקדש ובית המלך

>דף 3 ע"א, טור א<¹⁷⁴

ובתי שרי ישראל' נהפכו ליורשים נכרים. >ה, ג< פ'. יתומי'
היינו אתה אמרת במצרים¹⁷⁵ בני בכורי ישראל', וחשת
לפדותנו כאב, ועכשיו אנו נטושין כיתומין ואי אתה
משגיח ברעתינו. ואין אב חסר ו' כתי' ברישא, כלומ' יש¹⁷⁶,
אבינו שבשמים קיים לעד ולנצח, אלא שאין קורא
לעצמו אב לישראל', וקראנו¹⁷⁷ בנים משחיתים והגלה
אותנו מעל שולחנו. אמותינו זו כנסת ישראל', שכן
דרך הכתוב לקרות עיקר האומה אם, כדכת'¹⁷⁸ אל בית
אמי תלמדיני, ואומ¹⁷⁹ מה אמך לביא, ואומ¹⁸⁰ איזה ספר
כריתות אמכם. וכן לגבי האומות כתי'¹⁸¹ בושה אמכם
חפרה יולדתכם, והרבה כיוצא בהן במקרא. ולמה אמ'
אמותינו בלשון רבות, כלומ' מלכות בית אפרים ומלכות
בית יהודה. כאלמנות שאין לבית ישראל' ולא לבית יהוד'
לא מלך ולא שר, ואין כהן ולא נביא, ולא עוד אלא
ששכינת הקב"ה שנחשבה כנסת ישראל' לפניו כאשת

170 בראשית כב, ד.

171 דברים יב, ט.

172 ישעיהו א, ז.

173 תהלים עט, א.

174 ברלין, ספריית המדינה Ms Or. Fol. 707.6.4

175 שמות ד, כב.

176 ראה לקח טוב, כאן.

177 ישעיהו א, ד.

178 שיר השירים ה, ב.

179 יחזקאל יט, ב.

180 ישעיהו נ, א.

181 ירמיהו נ, יב.

נעורים הרי היא מסולקת מתוכה ונחשבה¹⁸² מכבוד
שכינתו כאלמנה שצרורה אלמנות חייות, ולא אלמנ'
ממש. 'ה, ד' < פ'. מימינו בכסף שתינו עצינו במחיר
יבואו כמשמעו. ומדרשו¹⁸³ דברי תורה המשולין במי'
אין אומות העולם מניחין אותנו לעסוק בהן עד
משחידין אותן בכסף, (ואין) (ואם) אנו צריכין לעצה¹⁸⁴ כדי לצא'
מן הצרה אין אנו מוצאין יועצין זולתי במחיר, לפי
שהדבר תלוי בהן. 'ה, ה' < פ'. על צוארינו על שהיינו
(גבוה וקומה) (גבוהי קומה) ורמי צואר, לפיכך נרדפנו (הדרפות) (הרדפות)
מרוכות. והיינו דאמ' ר' שמואל בר נחמני¹⁸⁵ מאי דכת'¹⁸⁶
עבד משכיל ימשול (כבן מכיש) (בבן מביש), עבד משכיל זה נבוכד
נצר, דכת'¹⁸⁷ וקראתי לנבוכד נצר עבדי, משכיל שהיה
משכיל באותות ונוראות שעשה הקב"ה עמו, דכת'¹⁸⁸
אתיא ותמהיא דיעביד עמי אלהא שמיא שפר קדמי
להחויא, ימשול בישר' שנקראו בנים והובישו, כד'¹⁸⁹
הובישו כי תועבה עשו. מה עשה אותו רשע,¹⁹⁰ הי'
יושב בספינה והיו לפניו כל מיני זמר והיו ישר'
הולכין ערומים אסורין בשלשלאות ובקולרין, הזקיף
עיניו וראה שהיו נאים בקומתן ביותר, אמ' לעבדיו
אין לכם משואות לשום עליהן לכפוף קומתן, מיד
נתן עליהן משואות של חול, ולא הניחום להורידם
מעל צוארן ולא לישוב עד שבאו לנהרות בבל, שנ'¹⁹¹ על
נהרות בבל שם ישבנו, מכלל שעד שלא הגיע(נו) לנהרו'
בבל לא ישבנו. לכך נאמ' על צוארינו נרדפנו יגענו ולא

182 אולי צ"ל: ונחשכה.

183 ראה לקח טוב, כאן.

184 לפי המדרש שמציע ר' מנחם, 'עצינו' הוא מלשון עצה.

185 לא מצאתי דרשה זו במקורות אחרים.

186 משלי י, ב.

187 כך גם בלקח טוב, איכה ג, י: 'כענין שנאמר וקראתי לי נבוכדנצר עבדי'. אך בנוסח המקרא: 'הנני שלח ולקחתי את נבוכדראצר מלך בבל עבדי' (ירמיהו מג, י. וראה גם שם כה, ט; שם כז, 1).

188 דניאל ג, לב: 'די עבד עמי'.

189 ירמיהו ו, טו.

190 מדרש תהלים, קלו, ג.

191 תהלים קלו, א.

הונח לנו. וכן בשאר מקומות דכת¹⁹² ובגוים ההם לא תרגיע. <ה, ו> פ'. מצרים נתנו יד נו"ן שנית הדגושה משמע' המילה כמו נתננו בב' נוני"ן, ודומ' לו ונתנו את בנותינו לכם.¹⁹³ נתנו יד כדי להסתייע מהן. וכן הוא או¹⁹⁴ הוי היורדים מצר' לעזרה. אשור לשבוע לחם כדכת¹⁹⁵ וישלח אל מלך ירב והוא לא יוכל לרפוא לכם ולא יגהה מכם מזור. <ה, ח>¹⁹⁶ פ'. עבדים משלו בנו. זה נבוור אדן

<טור ב>

רב טבחים עבד מלך בבל, וטיטוס ואספסינוס שהיו עבדי מלך הראשון של רומי. פורק דהיינו מושיע וגואל. אין מידם עד יבא לציון גואל. <ה, ז> פ'. אבותינו חטאו דור המדבר בכו בכיה של חנם בלילי ט' באב, והוקבעה בכיה זה לנו לדורות, שבו חרב הבית בראשונה ובשנייה.¹⁹⁷ וכן ירבעם החטי' את אבותינו חטאה גדולה אחרי עגלי הזהב ואחרי' כל מלכי ישר' ואחריו זנו מלכי בית דוד כגו' מנשה ואמון שהכעיסו הקב"ה ביותר וכל ישר' טעו אחריהן, ועל הכעסותם גזר הקב"ה ליחרב הבית ולגלו' את ישר' מעל אדמתם. ואינם שכבר הלכו לבית עולמם. ואנחנו עוונותיהם סבלנו, שכיון שנגזרה גזירה לא חזרה לאחור. וכן הוא אומ' ביאשיה, שהיה חסיד וצדיק שבמלכי בית דוד, ואעפ"כ כת¹⁹⁸ אך לא שב י"י מחרון אפו הגדול אשר חרה אפו בירושלם (וביהודה). <ה, ט> פ'. בנפשינו נביא לחמי'

192 דברים כח, סה.

193 בראשית לד, טז. והשווה שכל טוב, שם: 'ונתנו. היה לו לומר ונתננו, אלא הדגש שבנו"ן פוטר התיבה מנו"ן השנייה. וכיוצא בו ולנו בגבעה (שופטים יט, יג), הלמ"ד פתוחה לבד והנו"ן דגושה, כיוצא בו נתנו יד, התי"ו פתוחה והנו"ן דגושה, והרבה כמותם במקרא שהתיבה צריכה ב' אותיות בתווך, כגון אלו, והדגש אשר באחת מהן פוטר את האות האחרת חברתה, בין בלשון יחיד, בין בלשון רבים'. וראה גם לעיל, הערה 42.

194 ישעיהו לא, א. וראה לקח טוב, כאן.

195 הושע ה, יג.

196 ר' מנחם חרג מסדר הפסוקים ופירש את פסוק ח' לפני פסוק ז'.

197 בבלי תענית כט ע"א, ובמקבילות.

198 מלכים ב כג, כו.

בסכנת נפשינו. ודומ' לדבר הדם האנשים בנפשות',¹⁹⁹
 כי בנפשותם הביאום. שאם (אין) {אנו} יוצאין לשדה
 להביא מזונות אנו מסתכנין בנפשותינו מפני חר'
 הליסטיין שאורבין במדבר. >ה, י' <פ'. עורינו כתנור
 נכמרו נכווצו, כאבני תנור שנופלות כולן בתוכו זו
 על זו, ודומ' כי נכמרו רחמיו.²⁰⁰ ודומ' לו בדברי רבותינו²⁰¹
 בושלי כומרא. ועיקר המדרש מתואר ומבואר בספ'
 שכל טוב בפרשת יוסף ואחיו.²⁰² מפני זלעפות רעב
 עיקר מילת זלעפות מדוברות על אופן צמרמורות
 ודיווי, ודומ' לו זלעפם אחזתני מרשעים,²⁰³ כלומ' זול'
 ועייפות.²⁰⁴ >ה, יא' <פ'. נשים בציון ענו נ(ש)ם קרי, חס' י',²⁰⁵
 בתולות בערי יהודה בתלת חסר ו' כת', מלמד
 שלא היו אלא שתיים נשים אלמנות בעולות ובתול'²⁰⁶
 אחת, שכיון שעלה נבוכד נצר לירושלם ציוה לכל
 חילו ואמ' אלהיהם של אילו שונא זימה הוא, השמרו
 לכם שלא תחטאו בבעולות כדי שלא תאבדו בתוך

199 שמואל ב כג, יז: 'הדם האנשים ההלכים בנפשותם'.

200 בראשית מג, ל.

201 בבלי ברכות מ ע"ב. והשווה לקח טוב, כאן: 'כתנור נכמרו – כאילו נשרף בתנור, כמו שאמרו ז"ל בתלמוד בושלא כומרא [...] כל דבר נשרף באש הוא נקוץ. בושלא כומרא על שם שמקבצין התאנים לכלי אחד שיתבשלו והם נקווצים'.

202 ראה שכל טוב, בראשית מג, ל: 'עיקר מלת כמר לשון גלגול, ודומה לו (נכמרו יחד) [יחד נכמרו] ניהומי (הושע יא, ח), כלומר כל עסקי נחמות שלי נתגלגלו זו על זו לחול עליכם, ותבירו מוכיח: נהפך עלי לבי (שם). וכן נכמרו רחמיו, כל מדות רחמים שיש בו נתגוללו על אחיו. ודומה לדבר עורנו כתנור נכמרו, כלומר נצפדו עורם ויקמטו יחד, כתנור זו שאבניו כמורות זו על זו בנופלו. ודומה לו בדברי רבותינו בשלו כימרו, כלומר אחר שבישלו כל צורכה ושהת נתכווצה ויבשה. ואף על פי שיש לשון כמר הרבה בתלמוד שמתפרש בענין אחר, כגון מיכמר בישראל (בבלי פסחים נח ע"א), וכגון הא דאמרינן (בבלי בבא מציעא עד ע"א) על העביט של ענבים והוא מחוסר מיכמר ואובילי לבי מעצרתא, קיימא לן דרבנן הוציאו לשונות התלמוד לטעמים הרבה, וגם במקרא כן, ומי שאין לו עדים הרבה, יביא שנים או שלשה וקמו דבריו'. וראה גם אבן בחן, ערך כמר (כ"י מינכן 55, דף 139ב): 'כמר נוסדות בד' אופנים [...] כמר – עניין גלגל, כאומר כי נכמרו רחמיו עליו, יחד נכמרו ניהומי, כי נכמרו רחמיה אל בנה. כמר – עניין שיחמות ושינוי מראית, כאומר עורינו כתנור נכמרו. ולמלה זו אין לה דמיון במקרא, זולתי בדברי רז"ל למכמר בישר'.

203 תהלים קיט, נג: זלעפה.

204 כלומר המילה מורכבת משתי מילים: זל עפה.

205 בנוסח המקרא שלפנינו: 'נשים', בכתוב מלא.

206 ובתולה. והשווה לקח טוב, כאן; איכה רבה, כאן.

ארצו בדרך שנעשה לסנחריב על שעלה על ארצו
 שלא מרשותו, וכששמעו כן אלמנות ישר' והבתולו'
 עמדו ונישאו לאנשים, ואמרו לחמינו נאכל ושלמתי'
 נלבש רק יקרא שמך עלינו²⁰⁷ כדי שלא יטמאו עלינו
 האומות. ולא נשאר זולתי ב' אלמנות ובתולה אחת,
 ועמדו חיל נבוכד נצר וטימאום. >ה, יג<²⁰⁸ פ'. בחורים
 טחון נשאו²⁰⁹ שהיו האומות מטחינין אותן בריחים.
 ונערים בעץ כשלו. א"ר יהושע בן לוי סח לי זקן
 אחד שלש מאות תינוקות מצאו חרוזין בטבלא
 אחת. >ה, יד< פ'. זקנים משער שבתו שכן דרך
 הראשונים שהזקינים יושבין בשער העיר, וכן הו'
 אומ'²¹⁰ נודע בשערים בעלה בשבתו עם זקני ארץ.
 ורבו' דרשו²¹¹ זקנים משער שבתו אילו סנהדרין
 שגלו מלשכת הגזית. בחורים מנגינתם אילו הלויים

<דף 3 ע"ב, טור א>

שאינן משרתין אלא בבחרותם, מכ"ה שנה זמן
 חינכם לעבודה ועד נ' שנה. ועכשיו שבתו משירו'
 נגינתם, דהיינו מדוכנן, שהיינו מנגנין ומשוררין
 בכלי עוז. וכן הוא אומ'²¹² ונאסף שמחה וגיל בכרמל.
 >ה, טו< פ'. שבת משוש לבינו שנאסר לנו למלאות
 שחוק פינו²¹³ ולשונינו רינה, אימתי, בזמן שיאמרו
 בגוים הגדיל י"י לעשות עם אלה.²¹⁴ תנו רבנן²¹⁵ מיום
 שחרב בית המקדש אין שמחה שלימה בעולם.
 נהפך לאבל מחולינו משבטלו סנהדרין בטל שיר

207 ישעיהו ד, א.

208 חסר פירוש לפסוק יב.

209 ראה לקח טוב, כאן.

210 משלי לא, כג.

211 ראה בבלי סוטה מח ע"א.

212 ישעיהו טו, י: 'ונאסף שמחה וגיל מן הכרמל'; ירמיהו מח, לג: 'ונאספה שמחה וגיל מכרמל'.

213 בבלי ברכות לא ע"א.

214 על פי תהלים קכו, ב.

215 השווה מדרש תהלים, צח, א: 'שאיין שמחה שלימה עד שישראל נגאלין'; לקח טוב, כאן: 'שבת משוש לבנו – מיום שחרב בית המדרש אין שמחה שלימה בעולם'.

מבית המשתה, וכן הוא אומ' בשיר לא ישתו יין.²¹⁶
 וגזרו על תלמ' חכמ' לשום אפר מקלה על ראשם ביום
 חתונתם, וכן הוא אומ' אם לא אעלה את ירושלם
 על ראש שמחתי.²¹⁷ <ה, טז> פ'. נפלה עטרת ראשינו אוי
 נא לנו כי חטאנו. קינה זו בפי כל ישר'. בית דוד אמ'
 נפלה עטרת מלכות מעל ראשינו אוי נא לנו כי חטא',
 כדכ'²¹⁸ והרועים פשעו בי, הכהנים אמ' נפלה עטרת
 הכהן[נה], דהיינו ציץ הזהב נזר הקודש מעל ראשי'
 אוי נא לנו כי חטאנו, כדכ'²¹⁹ והכהנים לא אמרו איה
 י"י, וכת'²²⁰ חמסו תורת ויחללו קדשיי, חכמי ישר' אומ' (נפלה)
 עטרת תורה מעל ראשינו וליעזזה האומ'²²¹ ומכעיסין
 אותנו בה אוי נא לנו כי חטאנו, כדכת'²²² ותופשי התור'
 לא ידעוני. ויש לדרוש עטרת ממש כדתנן²²³ בפולמוס
 של אספסינוס גזרו על עטרות חתנים וכלות ועל
 האירוסין שלא תצא אשה בעיר של זהב. <ה, יז> פ'.
 על זה היה דוה לבינו יותר מעל כל הרעות האמורי'
 לעיל. אמ' ר' יוסי הגלילי²²⁴ ומה אשה זו על שהיא פורש'
 מבעלה ז' (בקיפ) ימים נקראת דוה, אנו שפירשנו
 משכינת הקב"ה ומבית חיינו כמה וכמה שנים
 על אחת כמה וכמה שיהא לבינו דוה. ושנה²²⁵ נקראי'
 דווין וסחופין. <ה, יח> פ'. ומפרש על הר ציון ששמ'
 מביניין ומיוצא ובא. שועלים הילכו בו במקו' חורבנו,

216 ישעיהו כד, ט; משנה סוטה ט, יא.

217 תהלים קלו, ו. על פי בבלי בבא בתרא ס ע"ב: 'מאי על ראש שמחתי, אמר רב יצחק זה אפר מקלה שבראש חתנים'; לקח טוב, כאן: 'נהפך לאבל מחולינו – תחת המחולות שהיינו עושין נהפך לאבל, אם לא אעלה את ירושלם על ראש שמחתי, זה אפר מקלה שמשמין תלמידי חכמים על ראשן בעת חתונתם'.

218 ירמיהו ב, ח.

219 שם.

220 יחזקאל כב, כו.

221 האמות. והשווה לקח טוב, כאן: 'נפלה עטרת ראשנו, זה התורה שנמסרה ביד זרים'.

222 ירמיהו שם.

223 משנה סוטה ט, יד.

224 לקח טוב, כאן; איכה רבה, כאן.

225 משפט זה סתום, ואולי צ"ל: וישראל; השווה בבלי יבמות מז ע"א: 'ישראל בזמן הזה דוויים דחופים סחופים ומטורפין ויסורין באין עליהם'.

כדכ' 226 כשועלים בחרבות. וכבר 227 היה ר' יהושע ורבן גמליאל ור' אלעזר בן עזריה ור' עקיבא עולין לרומי ושמעו קול המונה של רומי רחוק מאה ועשרים מיל, התחילו הם בוכין ור' עקיבא שוחק, אמרו לו מפני מה אתה שוחק, אמ' להם מפני מה אתם בוכי', אמרו לו הגוים עובדים אלילים יושבין בטח ושאנן ואנו (ו)גולין ובית אלהינו חרב ולא נבכה. אמ' להם אני ששחקתי לכך שחקתי, ומה אם למכעיסיו הקב"ה מאריך אפו, לעושי רצונו על אחת כמה וכמ'. אמרו לו עקיבה נחמתנו, תראה בנחמת ציון וירושלם. שוב פעם אחת היו עולין לירושלם, כיון שהגיעו לצופים קרעו בגדיהם, כשהגיעו להר הבית ראו שוע' יוצא מבית קודש הקדשים, התחילו הם בוכין ור' עקיבא משחק, אמרו לו מפני מה {{אתה}} משחק, אמ' להם מפני מה אתם בוכים, אמרו לו מקום שכת' בו 228 והזר

<טור ב>

הקרב יומת ועכשיו שועלים יוצאין הימנו ולא נבכה, אמ' להם אף אני על כן אני משחק, דכת' 229 ואעיד' עדים נאמנים את אוריה הכהן ואת זכריהו בן יברכיהו, וכי מה עניין אוריה אצל זכריה, אלא מקי' נבואת (בב) זכריהו לנבואת אוריהו, אוריה אמ' 230 ציון שדה תחרש וירושלם עיים תהיה והר הבי' לבמות יער, וכת' 231 וגם איש היה ניבא ככל דברי ירמ', וגם מוסיף על עניין ראשון, כשם שמיכה המורשתית אמ' 232 ציון שדה תחרש כך אמ' אוריה, לכך אמ' וגם האיש היה ניבא, שאי אתה מוצא פסוק זה אלא במיכה המורשתית, ומזה אתה למד לאוריה. ובזכרי'

226 יחזקאל יג, ד.

227 לקח טוב, כאן; איכה רבה, כאן.

228 במדבר א, נא (ועוד).

229 ישעיהו ח, ב.

230 ירמיהו כו, יח.

231 שם כ: 'וגם איש היה מתנבא'.

232 מיכה ג, יב.

כתי²³³ עוד ישבו זקנים וזקנות ברחובות ירושלם
 ואיש משענתו בידו מרוב ימים, ואמרו רבותינו
 כל דייתיקי שבטלה מקצתה בטלה כולה, נתקיימ'
 מקצתה נתקיימה כולה, הכא נמי דבריו של הקב"ה
 על ידי נביאיו, כשם שנתקיימו דברי אוריה כך
 נתקיימו דברי זכריה. ובלשון הזה אמרו לו, ר' עקיבא
 ניהמתנו, התנחם בנחמת ציון וירושלם. ושנו
 רבו²³⁴ כשחרב הבית אותו היום ערב תשעה באב הי'
 ומוצאי שבת ומשמרתו של יהויריב היתה והיו
 הלויים עומדים על דוכנם ואומ' שירה, ומה שירה
 אמרו, וישב עליהם את אונם וברעתם יצמיתם,²³⁵
 לא הספיקו לומ' יצמיתם י"י אלהינו עד שנכנסו גוים
 להיכל וכבשום, וכן בשנייה. תנו רב(נ)ן²³⁶ כשחרב
 הבית בראשונה מה עשו פירחי כהונה, נתקבצו
 כיתות כיתות ומפתחות העזרה בידם ועלו לגגו
 של היכל, אמרו לפניו רבונו של עולם הואיל ולא זכי'
 להיות גיזברין נאמנים לפניך הרי מפתחות של
 ביתך (ייסורין) (מסורין) לך, וזרקום כלפי מעלה, ויצתה כמין
 פיסת יד וקבלתם, אף הם קפצו ונפלו לתוך האור.
 ועליהם קינן ישעיה הנביא²³⁷ (משה) (משא) גיא חיזיון מה לך
 איפוא כי עלית כולך (לגנות) (לגגות), ואף רוח הקדש מקרק'
 עליהן [כ]תרנוגלין שנ²³⁸ מקרקר קיר ושוע אל ההר.
 תנו רבנן²³⁹ משנכנס אב ממעטין בשמחה, אמ' ר'
 יהודה בריה דר' שמואל בר שילת כשם שמשנכנ'
 (אף) (אב) ממעטין בשמחה כך כשנכנס אדר מרבין
 בשמחה. אין מדליקין את הנרות בלילי
 תשעה באב אלא על החולין ובבתי כנסיות.²⁴⁰

233 זכריה ה, ד.

234 בבלי תענית כט ע"א.

235 תהלים צד, כג.

236 בבלי תענית שם.

237 ישעיהו כב, א.

238 שם ה.

239 בבלי תענית כט ע"א.

240 מנהג זה ידוע היה עד עתה רק ממקורות מאוחרים יותר, ראה הלכות שמחות למהר"ם, סי' נג:
 'וגם נהגו שלא להדליק נרות בבית הכנסת בט' באב כי אם נר אחד לצורך החזן'.

ומיחייבי בית ישראל²⁴¹ לענויה נפשיהו בט' באב, משקיע' החמה של יום ח' באב וכל לילי ט' באב וכל יומו עד הערב ולמינהג אבילותא, דתנן²⁴² כל האוכל ושותה בט' (מואב) (באב) כאילו אכל ושותה ביום הכיפורים, ותנו רב²⁴³ כל מצות הנהגות באבל נוהגות בט' באב אלא שהאב' מותר באכילה ושתיה וט' באב אסור באכילה ושתיה ואסור ברחיצה ובסיכה ובנעילת הסנדל ובתשיש המיטה. ותנן²⁴⁴ ערב ט' באב לא יאכל אדם

ג. פירוש קהלת

דף 4 ע"א, טור א'²⁴⁵

ז, טו <אובד בצדקו. שאלו²⁴⁶ את שמואל מהו יש צדיק אובד בצדקו, אמ' להם הק' לוקח את הצדיק מן העולם עד שהוא בצדקו עד שלא יבא לידי חט. ויש רשע מארי' ברעתו שמא²⁴⁷ יחזור בתשובה ושמא יצא ממנו בן צדיק, שהרי האריך הקב"ה לשמעני עד שיצא ממנו יאיר זקינו של מרדכי, לאחו עד שיצא ממנו חזקיהו, לאמון עד שיצא ממנו יאשיהו. ויש רשע שהקב"ה מאריך לו כדי לקבל שכר מצוה קלה שעשה כדי להפסידו חלקו לעולם הבא. <ז, טז> פס'. אל תהי צדיק הרבה. לא לזכות את החייב ולא לפוטרו מדינו ולא לאסור עליך דבר שהוא פטור ומותר לך, כגון להחמיר

241 סגנון זה מצוי במילות הפתיחה של השאלות; ראה למשל: שאילתות, שאילתא כו (בראשית, עמ' קסג): 'דמיחייבין דבית ישראל לאודויי ולשבוחי קמי שמיא'; ועוד הרבה. וראה י' ברודי, צוהר לספרות הגאונים, [תל אביב] 1998, עמ' 83-84.

242 בבלי (!) תענית ל ע"ב.

243 שם ל ע"א, בשינוי.

244 משנה תענית ד, ז.

245 ברלין, ספריית המדינה Ms Or. Fol. 707.6.6

246 קהלת רבה, כאן; לקח טוב, כאן.

247 לקח טוב, כאן.

כחומרי בית שמאי וחומרי בית הלל.²⁴⁸ ואל תתחכם יות' להתבונן במה שלא ניתנה לך רשות לומ' ולדקדק מה למעלה ומה למטה מה לפנים ומה לאחור. למ' תשומם כלומ' למה מחייב להיות גופך שומם כדכ'²⁴⁹ אם אמר איש כי יכולע, ותנן²⁵⁰ ודאי שתמש בתגא חלף. <ז, יז> פס'. אל תרשע הרבה אל תאמר בלבבך הואיל ונפל(י)תי בעבירה זו שוב אין לי תקנה, כדי שלא תהא נידון כסכל שאין מבין בין טוב לרע. למה תמות בלא עתך שאם אתה [נותן]²⁵¹ ללבך לעשות תשובה הקב"ה מאריך לך, כדכ'²⁵² כי לא אח[פוך] במות הרשע השיבו וחיו, ואם לאו הקב"ה ממיתך בקוצר ימים. ויש מפרשין²⁵³ למה תמנות²⁵⁴ בלא עתך מן הדאגה. <ז, יח> פס'. טוב אשר תאחז בזה טוב לך שתנהוג בחכמתך ובצדקתך כשורה. וגם מזה וגם מתשובה על רשעך אל תנח ידיך כי ירא אלהי' יצא את כולם מידי חכמתו ומידי צדקתו ומידי רשעו. ומדרשו,²⁵⁵ טוב אשר תאחזו במצוה זו וגם מזו האחרת הבא לידך אל תנח ירך מלעשות כי ירא אלהים יצא את כולם. ד"א²⁵⁶ טוב אשר תאחזו בזה במקרא וגם מן (במשנה) (המשנה) ומן התלמוד אל תנח ידיך מלעסוק בכלן כי ירא אלהים יצא את כולן ומשתדל לעסוק בהן. <ז, יט> פס'. החכמה תעוז לחכם ונותנת עוז תגבורת. מעשרה שליטים כלומ' מרוב שליטים שהיו בעיר, שהרי כולם באין ונשמעין וכפופין לפניו. וכן אתה מוצא ביוסף שבחכמתו נעזז²⁵⁷ על עשרת אחיו שהיו עמו במצרים. ומדרשו, החכמה שבלב תעז לחכם כשהיא סדורה וערוכה לו מעשרה

248 ראה תוספתא עדיות ב, ג (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 457).

249 איוב לו, כ.

250 משנה אבות א, יג.

251 הסופר השאיר רווח של כמילה אחת.

252 יחזקאל יח, לב.

253 לקח טוב, כאן.

254 חור קטן בכתב היד.

255 ראה לקח טוב, כאן.

256 לקח טוב, כאן.

257 לשון חזק; ראה ספר הערוך, ערך עז (השלישי).

(מעשרה) שליטים מנהגי הגוף, (ו) הוושט והקנה והריא' והמרה והכבד והקיבה והכליות והשפה והלשון, שהרי כולן נמלכין בחכמת הלב.²⁵⁸ ורבותיי אמרו²⁵⁹ שתי ידיים ושתי רגלים ושתי אזנים ושתי עינים ושתי אפי'. אשר היו בעיר זה גופו של אדם, ודומ' למדרשו עיני עוללה לנפשי מכל בנות עירי.²⁶⁰ ולפי שהלב מבין בחכמתו לכך ניתן לו לחכם עוז הימנו, שנותן לבו לחזור לבוראו. <ז, כ> פס'. כי (אין צדיק) אדם {אין} צדיק בארץ אבל אם נעלה למעלה יש צדיק, כגון חנוך ואליהו. אשר יעשה

<טור ב>

טוב ולא יחטא וכן הוא אומ'²⁶¹ הן בעבדיו (ו) לא יאמין, לכך צריך האדם לכלכל דבריו במשפט ולהבין בלבו להינחם על רעתו לאמר מה עשיתי. ומדרשו²⁶² א"ר יודן בר' שמעון כי אין אדם צדיק בארץ, אלו מחלקי צדקה שהם נותנין לשאינו הגון (כל הגון) (כלהגון) ולכשאינו ראוי כלראוי. והיינו דא"ר יוסי²⁶³ יהא חלקי עם גבאי צדקה ולא עם מחלקי צדקה. <ז, כא> פס'. גם לכל הדברים אשר ידברו בני אדם עליך אל תתן את לבך להקפיד על כל דבר ודבר. אשר לא תשמע את עבדך מקללך כלומ' אם רואין בני אדם שאתה מקפיד על כל דבר, עוד מכעיסין ומקפידין אותך, וסופך שתשמע אפילו הדיוט שראוי לעובדך שהוא מקללך כדי להקפידך. ודומ'

258 ראה לקח טוב, כאן: 'מעשרה שליטים אשר היו בעיר – מי' דברים המשמשין [באדם], ואלו הם, הוושט והריאה והקיבה והמרה והכבד והלב והכליות השפתים והלשון' (הן בפירוש שלפנינו והן בלקח טוב מנויים תשעה איברים בלבד! והשווה קהלת רבה, כאן: 'מעשרה שליטים אשר היו בעיר, אלו עשרה דברים שמשמשין את הנפש, ואלו הן, הוושט למזון, קנה לקול, כבד לחמה, מרה לקנאה, הריאה מששתן, המסס לטחון, טחול לשחוק, כליות יועצות, לב מבין, לשון גומר').

259 בלקח טוב: 'רו"ל אמרו' (וראה לעיל, ליד הערה 16). וראה בבלי נדרים לב ע"ב.

260 איכה ג, נא. וראה לקח טוב, כאן.

261 איוב ד, יח.

262 ראה לקח טוב, כאן; קהלת רבה, כאן.

263 בבלי שבת קיח ע"ב.

לדבר וכעסטה צרתה גם כעס בעבור הרעימה.²⁶⁴
 <ז, כב> פס'. כי גם. ואם תאמר בלבבך למה הגיעני
 כזאת, כי גם פעמ' רבות ידע לבך אשר גם אתה
 קללת אחרים, לפיכך הגיעך כזאת. <ז, כג> פס'. כל
 זה ניסיתי כלומ' כל זאת בחנתי בחכמה טובי.²⁶⁵ כל
 הללו צורכי העולם וכל העינינים הללו. אמרתי
 אחכמה חכמת כל דבר וכל צורך איך נהיה מתחיל'
 ועל מה וכמה והיא(ך) יהא בסופו. והיא רחקה ממני.
 שהרי למדנו שהן שתי מחלקות החכמה, האחת
 נמסרה לחכמים והאחרת לא נמסרה לבן אדם, וזו
 היא חכמת כל ראשית וכל תכלית ושבט וכל היציר'
 ואת כל שורש איך נהיה קדמתן ומה יהא בסופה,
 ואינה מצויה זולתי אצל הבורא, הוא מבין דעתה
 וה(ו)א יודע את מקומו.²⁶⁶ ומדרשו,²⁶⁷ כל זה ניסיתי
 בחכמה, מלמד שהיתה החכמה מתנוססת
 על שלמה כנס, שנ' ויתן י"י חכמה לשלמה ורוחב לב
 כחול, מאי כחול, כנגד כל ישר' דכת' בהו²⁶⁹ יהודה
 וישר' רבים כחול הים. ד"א²⁷⁰ כחול, מה החול גדר
 לים אף חכמה שלמה גדר לישר'. אמרתי אחכמה
 בלבי²⁷¹ בחכמת התורה שלי נמסרה בידי, מפני מה
 זה נאסר וזה הותר, מפני מה אפר פרה מטמא
 את הטהורין ומטהר את הטמאין, וכל כיוצא בהן.
 והיא רחוקה ממני שלא נמסרה לבן אדם. <ז, כד> פס'.
 רחוק מה שהיה זו חכמת ידיעת מה למעלה
 ומה למטה מה לפנים ומה לאחור. ועמוק עמוק
 זה (עמוק) רום ועמוק תחת ועמוק ד' פינות העולם.
 מי ימצאנו מי ימצא את בירור מדותיהם.

264 שמואל א א, ו.

265 הלשון משובשת.

266 על פי איוב כח, כג: 'אלהים הבין דרכה והוא ידע את מקומה'.

267 ראה לקח טוב, כאן.

268 מלכים א ה, ט.

269 שם ד, כ.

270 לקח טוב, כאן.

271 האות ב' נכתבה על המחק, וקריאתה איננה ודאית.

<ז, כה> פס'. סבתי אני בלבי כלומ' חזרתי את עצמי ולבי מעל דבר זה. ודומ' לדבר ויסב מעליהם, ²⁷² כלומ' סילקתי את עצמי ואת לבי. לדעת ולתור ובקש חכמ' זו שהוזכרה למעלה שלא נמסרה לבן אדם. וחשבון יום הדין ולדעת היאך הרשע ניתן בכסל, כלומ' היאך יצר הרע נכנס באדם ועומד בכסליו להרשיעו.

<דף 4 ע"ב, טור א>

והסכלות ומפני מה האדם באין סכלות שאי' כל בני האדם צדיקין וחכמים, שהרי ראיתי שאין הדבר תלוי במורה, שהרי יעקב ועשו בני אב אחד ואם אחת היו, ושניהם למדו אצל אברהם זקינ', וביום שמת אברהם זה נתן ריחו וזה נתן חוהו. ²⁷³ הוללות. ומפני מה בני אדם משתטין, כדכ' ²⁷⁴ ויתהולל בידם. וכיון שנתרחקה ממני חכמה זו סבתי מעליה מלבקשה. <ז, כו> פס'. ומוצא אני מר ממות את האשה הזונה אשר היא מצודים שהיא צדה למנאף ומסגירתו למיתה. וחרמים לבה כמו ²⁷⁵ משטח חרמים, כשם שאדם שוטח חרמים לצוד את הדגים, כך היא מחשבות רעה בלבה לצוד את בני האדם להזיקם לה. אסורים ידיה מלעשות מלאכה, ומתוך הבטלתה (!) באה לידי זימה. טוב לפני האלהים כיוסף ימלט ממנה, ואע"פ שמזדווגת לו, כיון שמכיר במדותיה מגרשה. וחוט' ילכד בה כגון זמרי [בכזבי] ²⁷⁶ ואחאב באיזבל, דכ' ²⁷⁷ אשר הניסתה אותו איזבל אשתו. ומדרשו, ²⁷⁸ ומוצא אני מר ממות זו מינות שלוכדת ומתעה את הבריו' מתחת כנפי השכינה כמצודים וחרמים.

272 בראשית מב, כד.

273 בראשית רבה, סג, ט, עמ' 692-693.

274 שמואל א כא, יד.

275 יחזקאל כו, ה; שם יד.

276 הסופר השאיר רווח של כמילה אחת.

277 מלכים א כא, כה.

278 ראה לקח טוב, כאן.

אסורים ידיה מלעשות בעליה מעשה טוב. טוב לפני האלהים שאינו מטה אזנו לשמוע דבריה ימלט ממנה, וחוטא שמצית לדבריה ילכד בה לגיהנם. <ז, כז> פס'. ראה זה מצאתי בפלפול חכמתי. אמרה קהלת כלומ' חכמתו של קהלת נקראת בלשון נקבה, והכי קאמ', ראה זה מצאתי אמרה חכמתו של קהלת. אחת לאחת מצוה אחת כנגד עבירה אחת הקב"ה מחשב בדין למצוא חשבון מעשה בני אדם לדונם במאזני צדק. ומדרשו, ²⁷⁹ א"ר יצחק אדם נכשל בחט ונתחייב מיתה ומת שורו ותרגולתו ונשברה צלוחיתו נוגף אצבעו, דהיינו שיני לגודל, ויצאה ממנו טיפת דם, הרי הוא מתכפר, שמקצת הנפש ככולו, והוא שמישב אל לבו ותוה' על רעתו. הה"ד ²⁸⁰ ומיץ אף יוציא דם. ד"א ²⁸¹ אחת לאחת מצוה אחר מצוה למצוא חשבון גדול, כדכ' ²⁸² וכבגד עדים כל צדקותינו, וכת' ²⁸³ וילבש צדק' כשריון. מלמד שכל פרוטה ופרוטה שאדם נותן לצדקה מצטרפות לחשבון גדול כנימות של בגד וכקליפי' שלשריון. ²⁸⁴ <ז, כח> פס'. אשר עוד בקשה נפשי ²⁸⁵ למצוא ולא מצאתי סופן, אדם אחד נאמן בדעתו מאלף בני אדם מצאתי, כלומ' מן המרובין, כמו ²⁸⁶ לאלף דור, וכמו ²⁸⁷ נוצר חסד לאלפים. והן על רוב חשבון, ולא אלף ממש. ואשה בכל אלה כלומ' בין אלף נשים

279 ראה לקח טוב, כאן.

280 הדא הוא דכתיב. משלי ל, לג.

281 לקח טוב, כאן.

282 ישעיהו סד, ה.

283 שם נט, יז.

284 של שריון. ראה בבלי בבא בתרא ט ע"ב: 'מאי דכתיב וילבש צדקה כשריון, לומר לך מה שריון זה כל קליפה וקליפה מצטרפת לשריון גדול, אף צדקה כל פרוטה ופרוטה מצטרפת לחשבון גדול. רבי חנינא אמר מהכא, וכבגד עדים כל צדקותינו, מה בגד זה כל נימא ונימא מצטרפת לבגד גדול, אף צדקה כל פרוטה ופרוטה מצטרפת לחשבון גדול'.

285 ראה לקח טוב, כאן.

286 דברים ז, ט.

287 שמות לד, ז.

לא מצאתי נאמנת רוח, שדעתן {של} נשים קלה עליהן.²⁸⁸
 <ז, כט> פס'. לבד זה כך אמ', זה הדבר ראה אותו והבן
 בו לבדו, שאין לו דומ', אשר עשה האלהים את האד'

<טור ב>

ישר, עד שלא נולד אין יצר הרע שולט בו, ומשנולד
 יצר הרע ניתן בו, לאחר י"ג שנה יצר הטוב ניתן בו,²⁸⁹
 מיכן ואילך שניהם יצרים מתגרין זה עם זה. והמה
 בקשו חשבונות רבים. זה מחשב (הפסד) מצוה כנגד 'שכר'
 ושכר עבירה כנגד הפסידה,²⁹⁰ וזה מחשב הפסד
 מצוה ואינו חושש לשכרה ומחשב שכר עבירה
 ואינו חושש להפסדה, זה מחשב חשבון העולם
 הבא וזה מחשב חשבון בעולם הזה. <ח, א>²⁹¹ פס'.
 מי כחכם²⁹² שהוא רואה ומבין מתוך מעשיו מה
 יהא עליו בעולם הבא. אלא מי הוא שידע פשר
 דבר זה, שהרי חכמת אדם שהוא חכם ביראת
 בוראו תאיר פניו לראות פני שכינה לעולם הבא
 והיאך עז פניו ישונה לעת פטירתו כדכ'²⁹³ משנה פני'
 ותשלחהו. <ח, א-ב> פס'. אני אמ' קהלת אני היבנת
 בדבר זה שחכמת אדם שמאירה פניו ליאור באור
 החיים לעולם הבא בשביל דברי פי מלך מלכי המלכי'
 הקב"ה שנתן בו לשמור. ועל דבר שבועת אלהים
 שגזר עליו אדם ועל זרעיותיו לשוב לעפרם, לפיכך
 עוז פניו ישונה בשעת מיתה. [ומ]דרש העניין,²⁹⁴
 <ז, כט> לבד ראה זה מצאתי אשר {עשה} האלהים את האדם
 הראשון ישר דכ'²⁹⁵ הן (האחד) (האדם) היה כאן]ד ממנו, והמה

288 בבלי שבת לג ע"ב, ועוד.

289 ראה קהלת רבה, ד, יג.

290 על פי משנה אבות ב, א.

291 ר' מנחם פירש כאן את הפסוקים שלא כסדרם: ח, א; ח, א-ב; ז, כט; ח, א ואילך.

292 כך גם להלן, ליד הערה 297. בנוסח המקרא: כהחכם.

293 איוב יד, כ.

294 ראה לקח טוב, כאן (שימושו של המפרש בספר לקח טוב נמשך עד להלן, אחרי הערה 300).

295 בראשית ג, כב.

בקשו א"ר ברכיה²⁹⁶ לאחר שנהיו שנים אז המה
 בקשו חשבונות רבים להיות כאלהים. <ח, א> מי כחכם²⁹⁷
 מה היה בעולם חכם כמותו אם לא חטא, וכן הוא אומ'²⁹⁸
 (אתם) (אתה) חותם תכנית מלא חכמה וכליל יופי. ומי יודע
 פשר דבר כמוהו שהרי קרא שמות לכל הבריות.
 חכמת אדם הראשון שהיתה בו היא זיכתו לאור
 פנים, שהיה תפוח עקיבו מכהה גלגל חמה, וכל
 שכן קלסתר פניו.²⁹⁹ ועז פניו ישונה לאחר שחטא,
 כדכ'³⁰⁰ כי עפר אתה ואל עפר תשוב. ד"א חכמת אדם
 כשואלין לחכם דבר חכמה והוא יודע פשרונו
 פניו מאירין, ועז פניו ישונה כשאינו יודע לשוב. <ח, ב> אני
 פי מלך מלכי המלכים (ושלי) (ועלי) לשמור, הינו מצוות פיו
 שציוה למשה עבדו. ועל דברת שבועת אלהים
 שנשבעו כל בני אדם קודם שיוצאין ממעי אמם
 שלא ימרדו בו, וכן הוא אומ'³⁰¹ בי נשבעתי נאם י"י יצא
 מפי צדקה לא תשוב כי לי תכרע כל ברך תשבע כל
 לשון. <ח, ג> פס'. אל תבהל כלומ' אל תמהר, ודומ' לו
 ויבהילו להביא את המן,³⁰² ויבהל את תמרוקיה.³⁰³
 כשאתה עומד לבקש רחמים אל תבהל מפניו ללכת
 אלא עשה חיזוק לתפילתך, כדכ'³⁰⁴ קוה אל י"י חזק וניאמץ
 לבך וקוה אל י"י. ואל תעמוד בדבר רע כלומ' אל
 תעמוד ואל תתרושל בתפילתך בשביל דבר רע הבא
 עליך, לומ' מכיון שבאה הפורענות עליי למה לי לבקש
 רחמים, אין לך לומ' כך, כי כל אשר יחפץ יעשה, הוא
 גזר והוא קורע גזר דין למתפלל תפילה שלימה.

296 קהלת רבה, כאן (באנונימיות).

297 ראה לעיל, הערה 292.

298 יחזקאל כח, יב.

299 קהלת רבה, כאן.

300 בראשית ג, יט.

301 על פי ישעיהו מה, כג: 'בי נשבעתי יצא מפי צדקה דבר ולא ישוב כי לי תכרע כל ברך תשבע כל לשון'.

302 אסתר ו, יד.

303 שם ב, ט.

304 תהלים כו, יד.

<דף 5 ע"א, טור א>³⁰⁵

ומדרש,³⁰⁶ אל תבהל מפני כעסו אלא תלך לפניו בשפלו' ואל תעמוד בדבר רע כדכת'³⁰⁷ ובדרך חטאים לא עמד, וכמו³⁰⁸ ואל תעמוד על דם רעך, בזמן שאתה (רוצה) (ורואה) דבר רע אל תעמוד אלא עצום עיניך מראות ברע ושטה מעליו ועבור, כי כל אשר יחפץ הצדיק יעשה הקב"ה כדכת'³⁰⁹ רצון יריאיו יעשה, ואומ'³¹⁰ ותגזר אומ' ויקם לך. <ח, ד> פס'. באשר דבר מלך מלכי המלכים הק' משתלח, שם שלטון בידו לעשות משלחתו. ומי יאמר לו מה תעשה בעולמך להשפיל או להרים. <ח, ה> פס'. {שומר} {שומר} מצוה לא ידע דבר רע מי שהו' שומר מצוות בוראו והולך לקיימה, כדדי הוא שלא לינוק, אלא עת ומשפט ידע לב חכם, כלומ' אלא כשהוא עת סכנה יודע לב חכם ונוהר כדי שלא לנסות את הקב"ה, שאפילו עשה לו נס מנכין לו מזכותיו.³¹¹ ועוד דואג לבו שלחכם שמא יגרום עליו חט קטן,³¹² שיודע לבו משפט בוראו שהוא תדור³¹³ עליו, שנ'³¹⁴ ותפקדנו לבקרים ולרגעים תבחננו. ומדרשו,³¹⁵ {שומר} {שומר} מצוה אלו שמרו ישר' מצות בוראם לא ידעו דבר רע לילך בגלות. ועת שהוא לחננם ומשפט שעתיך ליעשות להם משונאיהם, יודע לב הקב"ה שהוא חכם לבב ואמיץ כח אימתי יהיה, ולא גילהו. וכן הוא אומ'³¹⁶ כי יום נקם בלבי. <ח, ו> פס'. כי לכל חפץ כלומ' לכל צרכי העולם יש עת קבוע להיות כל אחד

305 ריסלסהיים, הארכיון העירוני.

306 ראה לקח טוב, כאן.

307 תהלים א, א.

308 ויקרא יט, טז: 'לא תעמד'.

309 תהלים קמה, יט.

310 איוב כב, כח.

311 בבלי שבת לב ע"א.

312 על פי בבלי ברכות ד ע"א: 'שמא יגרום החטא'.

313 אולי צ"ל 'תדיר'; כלומר: משפט הבורא בכל רגע, כפי שמבואר בסמוך.

314 איוב ז, יח.

315 ראה לקח טוב, כאן.

316 ישעיהו סג, ד.

בשעת גזירתו. ומשפט בכל יום כדכ³¹⁷ ואל זועם בכל יום. כל כך למה, כי רעת האדם רבה עליו, הולכת ורבה. וכן הוא אומ'³¹⁸ וכל יצר מחשבות לבו רק רע כל היום. לפיכך נשפט בכל יום. <ח, ז> פס'. כי איננו יודע מה שיהינה בדינו, כי כאשר יהיה עתו למחר ומה יקרהו, אם טוב אם רע, מי יגיד לו. ואפי' מלאכים המלוין לו אינם מגידין לו, לפיכך צרי' להיזהר בדבריו ובמעשיו בכל שעה פן יקרהו עון ויכשילנו. <ח, ז> פס'. אין אדם ואם תימצי לומ' ימתין אדם לעת פטירתו ויעשה תשובה ויכול הוא לעכב רוחו עד שיעשה תשובה, ת"ל אין אדם שליט ברוח, במלאך המות, דכ³¹⁹ עושה מלאכיו רוחות, לכלוא את הרוח³²⁰ (שלא מידו) שלא לימסר בידו. ואין שלטון (ליו) (ביום) המות לומ' למלאך המות הרי בני או עבדי קחנו תחתי. ואין משלחת, דומ' לדבר וישלח את לוט מתו' ההפכה,³²¹ וישלחהו וילך בשלום,³²² כלומ' אין אדם משולח וניצול מן המלחמה בשעתה לא בגבורה לא בחכמה, אלא כשנגזר עליו. וכן הוא אומ'³²³ שקר הסוס לתשועה, ולי"י המלחמה.³²⁴ ולא ימלט רשע את בעליו שאם גבר אדם ברשעו בעולם הזה לא ימלט בכך ליום הדין. <ח, ט> ומדרשו,³²⁵ על החכם שהשליטו הקב"ה לדרוש ולהזהיר את בני האדם ושותק אינו אל' לרע לו. וכן הוא אומ'³²⁶ בן אדם צופה נתתיך לבית ישר',

317 תהלים ז, יב.

318 בראשית ו, ה.

319 תהלים קד, ד.

320 ראה לקח טוב, כאן.

321 בראשית יט, כט.

322 שמואל ב ג, כג.

323 תהלים לג, יז.

324 שמואל א יז, מז.

325 דומה בעיני שהסופר דילג כאן, שהרי עדיין לא פירש פסוק זה על פי הפשט. המדרש הוא, כרגיל, על פי לקח טוב, כאן: 'עת אשר שלט האדם באדם – ואינו מכריעו למצוות, לרע לו – שהאדם השולט בבני אדם יבא עת ויהיה רע לו שלא הוכיחם' (מקצת הדברים נשמטו מחמת הדומות בגוף המהדורה והושלמו שם בהערה).

326 יחזקאל ג, יז.

<טור ב>

וכל העניין (אלא לרע לו).³²⁷ ד"א³²⁸ שאדם שולט בעבדו שקנאהו לרע לו, שמורד בו והורגו. <ח, י> פס'. ובכן ראיתי ברוח הקודש כשהקב"ה מחיה ישני עפר ריגעי ארץ,³²⁹ גם יקיץ רשעים קבורים ובאו, כלומ' ויבאו לדין. וממקום קדוש דהיינו מארץ ישראל' שהם קבורי' שם יהלכו וינערו ממנה. ולא שיהא הקצתם לחיי עולם, אלא וישתכחו מבין הצדיקים לחזור לחרפות לדראון עולם בעיר, (וכתי' י"י בעיר) וכת' ³³⁰ י"י בעיר צלמם תבוה. אשר כן עשו בשביל שכך עשו רשעים ושלטו באדם לרעתם. גם זה הבל להם, שמקיצין וחוזרין לגיהנם. ומדרשו,³³¹ ובכן ראיתי רשעים קבורים שמתו ובאו אחריהם רשעים כמותם, מבתי כנסיות ובתי מדרשות יהלכו ויסלקו עצמן, וישתכחו בעיר שאין להם זיכר אשר כן עשו הראשונים כאחרונים, גם זה הבל שאין האחרונים משיבין אל לבם. ד"א³³² ובאו ונשתקעו, כמו³³³ באה שמשה. <ח, יא> פס'. אשר אין נעשה פתגם הרעה דהיינו פורענותם של רשעים מהרה, על כן מלא ומתגאה לב האדם הרשע בהם לעמוד בזדונם לעשות רע כל ימיהם. <ח, יב> פס'. אשר חוטא עושה רע מאת לא מאה פעמ', שהרי כבר נאמ'³³⁴ הן כל אלה יפעל אל פעמים שלש עם גבר, אלא אם הוא חי מאת שנה ובכולן הוא חוטא ומאריך לו הקב"ה אולי יחזור בתשובה כי גם יודע אני אשר יהיה טוב ליראי האלהי'

327 מילים אלו מיותרות, ונכפלו כנראה מלעיל.

328 ראה לקח טוב, כאן.

329 הלשון על פי תהלים לה, כ.

330 תהלים עג, כ.

331 השווה לקח טוב, כאן.

332 לקח טוב, כאן.

333 ירמיהו טו, ט. וראה אבן בחן, ערך בא (כ"י מינכן 55, דף 41א): 'אופן ג', בא [...] כי עיקר כניסתה שקיעה, היא העלמה מעיני היצורים, כאומ' ובא השמש טהר, באה שמשה, ולא אץ לבא כיום תמים, והבאתי השמש בצהרים, אחרי דרך מבוא השמש'.

334 איוב לג, כט. וראה לקח טוב, כאן.

כלומ' קל וחומ' הדברים, ³³⁵ אם לעוברי רצונו הוא מאריך, לעושי רצונו לא כל שכן שייראו מלפניו. <ח, יג> פס'.
 וטוב לא יהיה לרשע בטוב הצפון ולא יאריך ימים לעולם שהוא ארוך, אלא יהא עומד ונחפז כצל נטוי (עבור) (עובר) ³³⁶ לקבל דינו. כל כך למה, בשביל שאיננו ירא מלפני האלהים. <ח, יד> פס'. יש הבל דבר שנתון בעולם ובטל כהבל. אינמי כהבל אחיו של קין שלא חיה אל' נ' יום. ³³⁷ אשר נעשה על הארץ כלומ' שנגזר בעולם. אשר יש צדיקים אשר מגיע אליהם דבר עבירה, דהיינו כמעשה הרשעים כדי לנסותם אם יעשו כמעשיהם. ויש רשעים שמגיע אליהם דבר מצו' דהיינו כמעשה הצדיקים כדי לנסותם אם יעשו כמעשיהם. אמרתי שגם זה הבל לאילו ולאילו, שמעשה הרע המגיע ליד הצדיק פעמ' שמוסר נפשו עליו כדי שלא לעשותו, ומעשה הטוב שמגיע ליד הרשע הרי הוא ³³⁸ ומבטלו. ומדרשו, יש צדי' שמגיע אלי' ייסורין כראוי לרשעים כדי למרק שכר שום (מצוה) (ועבירה) קלה שעשו. גם זה הבל שאין אד' נוחל שני עולמות שלימים. <ח, טו> פס'. ושבתתי אני את השמחה שיהא אדם עושה כל מצוה הבא' לידו בשמחה, כדכ' ³³⁹ שמחה לצדיק עשות משפט. אשר אין טוב לאדם תחת השמש בהיותו בעולם

<דף 5 ע"ב, טור א>

הזה כדי להיות לו חלק בשני עולמות כי אם לאכל ולשתות שיהנה את נפשו מטוב העולם ולשמוח במצוות הבאות לידו. והוא ודבר זה שהוא עושה ששמח במצוות ילוונו בעמלו לחיי העולם הבא, בעמלו הטוב שעמל במצוות ימי חייו אשר נתן {{לו}} (האלה')

335 על פי בבלי מכות כד ע"ב (ועוד). וראה גם לעיל בפירוש לאיכה ה, יח.

336 הלשון על פי תהלים קב, י; שם קמד, ד.

337 בראשית רבה, כב, ד, עמ' 207.

338 הסופר דילג כנראה על מילה אחת או יותר.

339 משלי כא, טו. וראה לקח טוב, כאן.

האלהים תחת השמש בחללו של עולם. <ח, טז> פס'.
 כאשר נתתי את לבי לדעת חכמה להתחכם בצרכי
 העולם ולראות את העניין אשר נעשה על הארץ
 בבני אדם שהן אצים להעשיר. כי גם ביום ובלילה
 שינה בעיניו איננו רואה כשמזדמן לו עסק מבטל
 שנתו ומצער נפשו. <ח, יז> פס'. וראיתי את כל מעשה
 האלהים שהוא גוזר גזירותיו בעולם. כי לא יוכל האדם
 למצוא את המעשה אשר נעשה תחת השמש
 בחללו של עולם, מפני מה זה מת במעי אמו וזה מת
 ביום שנולד, זה חי שנה וזה ב' שנים, זה י' זה כ'
 וזה ק', זה למה נגזר להיות עשיר וזה למה נגזר
 להיות עני, למה זה האילן מצליח וזה לוק', זה
 שדה מצליח וזה לוקה, שנה זו מצליח ושנה זו
 לוקה, ומפני מה זה נאה וזה מכוער, זה נולד בעל
 מום וזה שלם, וכן לכל המעשים כולן. בשל אשר
 יעמל האדם לבקש איך ולמה ולא ימצא בירורן של
 דברים וגם {אם} יאמר החכם לדעת ולהבין מדעתו ולא
]³⁴⁰[
] [<ט, א> פס'. {כי את כל זה נתתי {אל
 לבי ולבור [כל]ומ' ולברר [את כול ז]ה אשר הצדיקים
 ו{ה}חכמים ועו[ב]דיהם דהיינו התלמידים פולץ ביד
 האלהים [אלהים] [
 בשן] [האלהים הם בן]לבד גם
 אהבה של אילו גם שנאה של רשעים אין יודע האד{ם}
 שמתוך שמאריך הקב"ה לרשעים ומצליחים בעולם
 הוזה, ומביא ייסורין על הצדיקים, אין בני אדם יודעי'
 למי הקב"ה אוהב ולמי הקב"ה שונא. הכל לפניהם
 בין שכר של צדיקים בין פורענותן של רשעים. הכל
 לפניהם מוכן לקבל איש כדרכו וכפרי כמעלליו.³⁴¹
 <ט, ב> פס'. הכל כלומ' כל העניינים כולן בין טוב בין רע
 שבא על בני אדם. כאשר נגזר לכל כלומ' לכל באי העול',

340 שורה זו מטושטשת ואיננה קריאה.

341 על פי ירמיהו לב, יט.

מקרה אחד שוה נקרה לצדיק ולרשע,³⁴² שהרי נח
שנקרא³⁴³ איש צדיק כשבא לצאת מן התיבה הקישו³⁴⁴
ארי ושיברו ונעשה צולע. ולרשעים זה פרעה,
כשבא לישוב על כסא שלמה הקישו ארי ושיברו,
ועל כן נקרא פרעה נכה, כדכ'³⁴⁵ בן נכה רגלים. לטוב כגו'
משה, שנ'³⁴⁶ ותרא אותו כי טוב הוא. ולטהור כגו' אהרן,
שנטהר ונבדל קדש קדשים.³⁴⁷ ולטמא (שהיה) (שהיו) טמאי
שפתים.³⁴⁸ אילו ואילו לא נכנסו לארץ. ולזובח כגון
יאשיהו דכ' ביה³⁴⁹ וירם יאשיהו (לפני) (לבני) העם הצאן וגומ'.
ולאשר איננו זבח כגון אחאב שביטל עבודה מעל

<טור ב>

מזבח י"י, דכת'³⁵⁰ ויזבח(ו) לו צאן ובקר, לעצמו זבחו ולא
לקרבן. וזה וזה מתו בחצים, דכת'³⁵¹ ויורו המורים למלך
יאשיהו. וכת' באחאב³⁵² ואיש משך בקשת (לשומו) (לתומו) ויך
את מלך ישראל בין הדבקים בין השריץ. כטוב כגו' דוד,
דכת' ביה³⁵³ וטוב רואי. כחוטא כגון נבוכד נצר דכ' ביה³⁵⁴
וחטאך בצדקה פרוק, זה מלך מ' שנה וזה כמו כן
מלך מ' שנה. הנשבע כגון צדקיהו (דכת' צדקי)
דכת' ביה³⁵⁵ אשר השביעו באלהים, ואמ' ר' יוסי בר
חנינא במזבח השביעו. כאשר שבועה ירא כגון

342 ראה לקח טוב, כאן; קהלת רבה, כאן.

343 בראשית ו, ט.

344 כך גם בסמוך: 'הקישו'. וכן הוא במקבילה שבפסיקתא דרב כהנא, אחרי מות, עמ' 383 (ושם עמ' 387).

345 שמואל ב ד, ד.

346 שמות ב, ב.

347 על פי דברי הימים א כג, יג.

348 הלשון על פי ישעיהו ו, ה. בלקח טוב: 'אלו מרגלים שדברו דבר גנאי על ארץ ישראל'.

349 דברי הימים ב לה, ז: 'וירם יאשיהו לבני העם צאן כבשים ובני עזים'.

350 שם יח, ב: 'ויזבח לו אחאב צאן ובקר'.

351 שם לה, כג: 'וירו הירים למלך יאשיהו' (ובשמואל ב יא, כד: 'וירו המורים').

352 שם יח, לג.

353 שמואל א טז, יב.

354 דניאל ד, כד.

355 דברי הימים ב לו, יג.

שמשון דכת' ³⁵⁶ השבעו לי בי"י שלא תפגעו בי אתם. וזה וזה נתעוורו, דכת' בצדקיהו ³⁵⁷ (דכת') עיני צדקיהו עור וכת' בשמשון ³⁵⁸ ויאחזוהו פלשתים וינקרו את עיניו. ולפי שראה שלמה ברוח הקודש את כולם, לכך אמ' מקרה אחד לכולם. <ט, ג> פס'. זה רע בכל כלומ' מכל אשר נעש' תחת השמש בחללו של עולם, כי מקרה אחד לכל וגם לב בני האדם מלא רע והוללות בלבכם בחייהם, שאינן חרידין ליום המות. ואחריו אל המתים כלומ' אע"פ שאינן משיבין אל לבם, מיהו אחרית כל אדם לשוב אל המתים. <ט, ד> פס'. כי מי אשר יחבר, ³⁵⁹ (יחבר) (יבחר) כת', כלומ' כי מי שיחבר לבוראו לשוב לפניו בתשובה יחובר ויסתיי' אל כל החיים יש בטחון שהקב"ה מקבלם בתשובה. כי לכלב חי כלומ' להדיוט ככלב, כדכ' ³⁶⁰ אח[רי] מי יצא מלך ישר' אחרי מי אתה רודף א[חרי] כלב מת[] אחרי [פרעוש] [אחד] [בעיני הב[ר]יות [מן האר[י]ה המת כלומ' ³⁶¹] [אדם] [כד] [תיגוק בן יומו] מחללין עליו את ה[שבת] דוד מן[לך] ישראל אין מחללין עליו[] את השבת. ³⁶² <ט, ה> פס'. כי החיים יודעין שימותו לכך יש להם בטחון זה שאם חוזרין להקב"ה הקב"ה מקבלם. והמתים אינם יודעין מאומה אין בהם ידיעה והרגש להטיב מעשיהם כדי להקל מעליהם את הדין. ואין עוד להם שכר שאם אין מעשה אין שכר, ואחר שמתו אין יכולת בידם לעשות טוב. כי נשכח זכרם שלא יעמוד להם מליץ יושר מעתה לאח' שקיבלו את דינם. ומדרשו, ³⁶³ כי החיים (יודעת) {יודעים}

356 שופטים טו, יב: 'השבעו לי פן תפגעון בי אתם' (אך גם בלקח טוב: 'ועתה השבעו נא לי בי"י פן תפגעון בי אתם').

357 מלכים ב כה, ז (ועוד).

358 שופטים טז, כא.

359 ראה לקח טוב, כאן.

360 שמואל א כד, יד.

361 השורות הסמוכות מטושטשות מאוד, ולא הצלחתי לקרוא בהן אלא אותיות בודדות.

362 בבלי שבת קנא ע"ב.

363 לקח טוב, כאן: 'אעפ"י שאין הפסוק יוצא מידי פשוטו, המדרש שאין מוציאו מפשוטו נאה הוא, כגון זה אשר אמרו רז"ל כי החיים יודעים שימותו, אלו הצדיקים שאפילו במיתתן נקראין חיים [...]'. וראה קהלת רבה, כאן.

שימותו אילו צדיקים שאפילו במיתתם קרויים
 חיים, שנ³⁶⁴ ובנייהו בן יהודע בן איש חי רב פעלים,
 שבמיתתו קרוי חי, יודע' שימ' שמעלין בכל יום יום
 המיתה ללבם, והמתים אינם יודעי' מאומה אילו
 רשעים, שאפילו בחייהם קרויין מתים, כדכ³⁶⁵ ואתה
 חלל רשע נשיא ישר', וכת³⁶⁶ כי לא אחפוץ במות המת.
 אינם יודע' מאומ' שאינם מעלין לליבם יום המיתה ולא
 יום הדין. <ט, ו> פס'. גם אהבתם שבני אדם היו
 אוהבין אותם. גם שנאתם שהיו שונאין את בני אדם.
 גם קנאתם שהיו מקנאין את בני האדם. כבר אבדה
 בעת מותם, כדכ³⁶⁷ ביום ההוא אבדו עשתונותיו. וחלק

ד. פירוש אסתר

<דף 6 ע"א, טור א>³⁶⁸

א, ה <[[בחצר גנת ביתן המלך]]>
 לביתן³⁶⁹ דהיינו לפרדס של אילנות וחד אמ' הושיבם
 בחצר ולא החזיקתם, הושיבם בגינה ולא החזיקת',
 עד שהושיבן בביתן. במתניתא תנא הושיבם
 בחצר ופתח להם שני פתחים אחד לגינה ואחד לחצר.
 והכי פשטיה דקרא כתנא דברייתא, דכ' בחצר.
 א, ו <פ'. חור³⁷⁰ כאשר הושיבם בחצר ציוה ופרס

364 שמואל ב כג, כ.

365 יחזקאל כא, ל.

366 שם יח, לב.

367 תהלים קמו, ד.

368 ברלין, ספריית המדינה Ms Or. Fol. 707.6.8

369 ראה בבלי מגילה יב ע"א (ולקח טוב, כאן): 'בחצר גנת ביתן המלך, רב ושמואל, חד אמר
 הראוי לחצר לחצר, הראוי לגינה לגינה, הראוי לביתן לביתן. וחד אמר הושיבן בחצר ולא
 החזיקתן, בגינה ולא החזיקתן, עד שהכניסן לביתן והחזיקתן. במתניתא תנא הושיבן בחצר
 ופתח להם שני פתחים אחד לגינה ואחד לביתן.'

370 ראה לקח טוב, כאן.

להם יריעות של מיני צבעונין ולבנות. חור לשון
 חיור, ודומ' לדבר לבושיה כתלג חיור,³⁷¹ היינו יריעות
 לבנות. כרפס ירוק ככרפס שבנהרות,³⁷² היינו אפיו
 בלעז,³⁷³ (ולב) ובלשון ישמע' כרפס. ובגמרא ירושלמי³⁷⁴
 אמ' ר' חנינא כרפס שבנהרות היינו פיטרוסילינון.
 והיינו דאמרינו³⁷⁵ בין תכלת לכרתן, ותכלת דומ' לרקיע
 וללב הים.³⁷⁶ אחוז כל אחד מן הבגדים בקצותיו
 בחבלי בויץ, דהיינו שש מפשתן. וארגמן היינו
 חבלי משי צבוע דמות ארגמן. (כל) (על) גילי כסף ונמשכין
 ונטויין על גילי, דהיינו טבעות גלולות של כסף
 שהחבלים (קושרין) (קשורין) בהן. ועמודי שש היינו עמודים
 של שייש, אלא דיבר הכתוב לישנא קלילא,³⁷⁷ ודומ' למילת
 שייש בדברי רבותינו³⁷⁸ אבני שיישא כוחלא ומרמרא,
 השולחן והדולפקי שנפתחו או שחיפן בשייש.³⁷⁹
 מטות זהב וכסף עיקר המטות של כסף ורגליהן של
 זהב. המיטות היו מכוסות באילו היר (י) עות ככילת
 חתנים שעמודיה מכוסין והרגלים של זהב היו
 נראין מבחוץ והיריעות הללו פרוסות על הרגלים. על
 רצפת עיקר מילת רצף לשון שטיחת אבנים על
 הקרקע, ודומ' לדבר ויתן אותו על מרצפת אבנים,³⁸⁰ תוכו

371 דניאל ז, ט.

372 ראה משנה שביעית ט, א. הדברים כאן לקוחים מספר הערוך, ערך כרפס: 'בפ' לולב הגזול בגמ' הלוקח לולב ובפ' ט' בשביעית כרפס שבנהרות וגרגר שבעפר. ירושלמי ר' יוסי בר חנינא אמר פיטרוסילינון [...] כרפס בל' לעז אפיו ובל' ישמעאל כרפס' (העיר על כך לראשונה בובר במבואו לשכל טוב, עמ' 48-49).

373 באיטלקית: Appio (סלרי). ראה: I. Loew, 'Gloses romanes dans des écrits rabbiniques', *REJ*, 27 (1893), p. 241

374 ירושלמי שביעית, ט, א (דף לח ע"ג; עמ' 208).

375 משנה ברכות א, ב (כנוסח שבכתבי יד ובראשונים, ראה משנה זרעים, א, עמ' ו. בדפוסים: לכרת').

376 בבלי מנחות מג ע"ב: 'שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע'.

377 על פי בבלי בבא קמא ו ע"ב. לשון זו שכיחה בפיו של ר' מנחם, ומשמעותה אצלו: קיצר הכתוב בלשונו והשמיט מילה או אות יחס; ראה שכל טוב, שמות, ח, כה (עמ' 49); שם ט, טז (עמ' 53); שם י, כח (עמ' 64).

378 בבלי סוכה נא ע"ב (ועוד).

379 משנה כלים כב, א.

380 מלכים ב טז, יז.

רצוף אהבה. ³⁸¹ ובדברי רבו/ ³⁸² הרוצף בית הפרס באבני',
 ותנן ³⁸³ הגיע לרצפה והפך פניו לצפון. ולמה נקראת
 רצפה, שהיתה עשויה קרקע המקדש מאבני שיי'
 נאות קטנות מגוונין הרבה, והיו רצופות ונראות
 כאחת. בהט כך שמה, (ואין) (ומין) ³⁸⁴ מרגלית היא, אבן
 שמתחוטטות על בעליהן, וכן הוא אומ' ³⁸⁵ כאבני נזר
 מתנוססות על אדמתן. ושש היינו שייש. ודר אמ'
 שמואל אבן טובה יש בכרכי הים ודורה שמה, רב
 אמ' דר דעבידא דרי דרי דגווני, ³⁸⁶ כלומ' שורות שורות,
 הושיבה על השולחן והיתה מאירה להם. וסחרת
 (ומסובכת) (ומסובבת), שכן סביב תרג' סחור. ³⁸⁷ אבל רבו' דרשו ³⁸⁸
 שמאירה כסחר, (ומחלפת) (ומחליפים) ח' בה'. ולא נראה לי לפשט
 כזה, אלא מפני מדרש שם אין להקפיד בכך. ³⁸⁹ <א, ז> פ'.
 והשקות בכלי זהב וכלים {{מכלים}} שונים ³⁹⁰ מי ששותה בכוס
 זה אינו שותה בו פעם אחרת אלא משנים לו כלי אחר,
 מכניסין את הראשון לחדר ומוציאין לו את השני.
 לאחר שהביא לפניו את כלי וכלי עילם והיו כליו נאי'
 מכלי עילם הביא כלי בית המקדש והיו נאין מכליו.
 אמ' רב באותה שעה יצתה בת קול ואמרה ראשוני'
 דהיינו בלשצר ועבדיו כלו מפני כלי, שנ' ³⁹¹ ולמנייא דבי'

381 שיר השירים ג, י. והשווה אבן בחן, ערך רצף (כ"י מינכן 55, דף 251א): 'רצף, עניין הצע
 אבנים, כמשנתנו הרוצף בית הפרס אבנים. ולשון העניין חבור מפעלים ביחד, כי לכך נקראת
 רצפה על רוצפו אבנים קטנים מגוונין הרבה ומציען רצופין יחד, כאומר על רצפת בהט ושש
 ודר וסחרת, ארבעת מיני אבנים רצופין יחדיו מוצעות על מרצפת אבנים. תוכו רצוף אהבה
 מבנות ציון. ורצפה עשוי לחצר סביב (יחזקאל מ, ז).

382 משנה אהלות יח, ה.

383 משנה תמיד א, ד.

384 בלקח טוב: 'מיני מרגליות'.

385 זכריה ט, טז ('כי אבני נזר מתנוססות על אדמתו'); בבלי מגילה יב ע"א.

386 בבלי שם.

387 אונקלוס בראשית כג, יז (ועוד).

388 לקח טוב, כאן (וראה לעיל, ליד הערה 16).

389 ראה לעיל, הערה 22. על יחסו של ר' מנחם לפשט הכתוב ראה בן שלום, שכל טוב, עמ' טז-
 כו.

390 ראה לקח טוב, כאן.

391 דניאל ה, כג: 'ולמאניא די ביתה היתיו קדמיך קדמך'.

<טור ב>

מקדשא התייו קדמך וגו', ואתם שונין בעבירה ושותין בהם, חייכם שאני מערבב את משתיכם, ולכך נהרגה ושתי. ויין מלכות מובחר לשתיית המלך. רב אמר³⁹² לכל אחד ואחד היה משקהו יין שהי' גדול משותיהו שנה אחת, שהיה לו יין מיושן של מאה שנה. כיד המלך שהיא רחבה. <א, ח> פ'. והשתייה כדת א"ר חנין³⁹³ בשם ר' מאיר כדת של תורה שאכ(י)לה מרובה משתייה, דכת³⁹⁴ ויין לנסך רביעית ההין לכבש האחד, אף סעודתו של אותו רשע אכילה מרובה משתייה. אין אונס אמ' רבא מלמד שכל אחד מהם השקהו יין מדינתו כדי שלא תטרף דעתו.³⁹⁵ אלא פשטיה דקרא נראה לי לפשט בשיטתיה דר' לוי, דאמ' ר' לוי³⁹⁶ כך היה מנהגן של פרסיים כשהיו מזומנין לסעודה כך היו משקין בכוס גדול מחוקת שמינית ונקרא פתקא, אפילו מת אפילו (משתיג') (משתגע) לא היה מחזירו אלא שותיהו, והיו שרי המשקין מתעשרין משל המסובין, שהיו נותנין להן ממון שלא יוציאוהו לפניהם, אבל אחשורוש לא הכניס אותו הכוס לתוך סעודתו שלא לאונסם. כי כן יסד דבר המלך כלומ' כך קבע המלך דבר מיוסד. על כל רב ביתו שהרי הסעודה לעשות כרצון איש ואיש, יש שרוצה לשתות קודם סעודה ויש לאחר הסעודה ויש רוצ' בתוך הסעודה, יש רוצה לשתות הרבה ויש רוצה לשתות מעט. וציוה לעשות כרצון איש ואיש. ואע"פ לא היה יכול לצאת ידי כולן ואפילו ידי אשתו, שכך הכריזו עליו מן השמים, רשע, שני בני אדם מבקשין אשה אחת, כלום אתה יכול להשיאה לשניהן, וכן שתי ספינות, אחת מבקשת לילך למזרח

392 בבלי מגילה יב ע"א; לקח טוב, כאן.

393 בבלי מגילה יב ע"א; לקח טוב, כאן.

394 במדבר טו, ה.

395 בבלי, שם; לקח טוב, כאן.

396 לקח טוב.

ואחת למערב, כלום אתה יכול את שתיהן. ועכשיו שני בני אדם (נאין) {באין} אצלך לייחד, איש יהודי ואיש צר ואוי', כלום את יכול לצאת את שניהן, אלא לרומם את האח' ולצלוב את האחד. אבל הקב"ה מוציא ידי שניהן, וכן הוא אומ' 397 אומר לצפון תני ולתימן אל תכלאי, אין הצפוני מעכב את הדרומי. <א, ט> פ'. גם ושת המלכה למה נקראת ושת, 398 שהיתה בעלת ביחוד 399 של זימה, שכן שיחה בלשון רבותינו שותא, דאמ' 400 האי איתתא בהדי שותא פילכא, כלומ' כשמסיחה היא טוה בפלך, ואמרי' 401 מר עוקבא ביומא דשותא לא נפי' לדינא. עשתה משתה נשים 402 מלמד שגם היא היתה פרוצה ונתכוונה לדבר עבירה. ומה ראה הכתוב לפרסם סעודתה, אמ' ר' יהושע בן קרחה להודיעך איזו שלוה אסתר נכנסת, וקל וחומר אם לבת מכעיסין כך לבת עושי רצונו על אחת כמ' וכמה. בית המלכות אשר למלך אחשורוש מלמד שנתנם בבתי מצויירין מקום שהמלך ישן שם. א"ר אבין רוצה אשה להסתכל בצורות מלאכול פטומות. <א, י> פ'.

<דף 6 ע"ב, טור א>

ביום השביעי זה יום שביעי של משתה המלך של בני שושן הבירה דכת' ביה 403 משתה שבעת ימ', אמ' רבה 404 יום שביעי שבת היה, מלמד שהיתה ושת מביאה בנות ישר' ומפשטתן ערומ[ות] ועושה מלאכה בהן בשבת, לפיכך נגזר עליה ליהרג ערומ'. כטוב לב המלך ביין אמ' הקב"ה אין מן הדין לצא'

397 ישעיהו מג, ו.

398 על דרכו של ר' מנחם לדרוש שמות ראה לעיל, ליד הערה 21.

399 מילה זו משובשת. ואולי צ"ל: שיחה.

400 בבלי מגילה יד ע"ב.

401 בבלי עירובין סה ע"א.

402 הביאור מכאן ועד סוף הפסוק הוא על פי לקח טוב, כאן.

403 לעיל פסוק ה.

404 בבלי מגילה יב ע"ב.

רשע זה מסעודתו שמח וטוב לב,⁴⁰⁵ לאחר כל שתייתו הסיתו. (ל) אמר למהומן ביזתא חרבונא א"ר אבהו⁴⁰⁶ כשישר' אוכלין ושותין על סעוד' הן מדברין בדברי תורה ושירות ותושבחות, אבל אומות העולם אוכלין ושותין ומספרין דברי עריות ותפלות. התחילו המדיים אומ' המדייות נאות והפרסיים אומ' פרסיות נאות, אמ' להם אחשורוש כלוי) שאני משמש לא מדי ולא פרס הוא אל' כשדי ואין כיוצא בו בעולם, מבקשין אתם לראותה, אמרו לו הין ובלבד שתהא ערומה. מיד אמ' (לה) ל(ה) מהומן. שבעתם נקראו על שם המעשה,⁴⁰⁷ מהומ' שבאה שמחתם למהומה, ביזתא שנהיה לבוז, חרבונא שגרם עליה חרבון, ביגתא שנהיה לבג לכל, כדכ'⁴⁰⁸ לבג וקרי לבו, ואבגתא שהיו התינוקות משחקות עליה כאבגתיים מאחורי הקוריים.⁴⁰⁹ זתר שתר לזימה, וכרכס⁴¹⁰ שהיתה ככר נכוס, כמו צאן שחוט. שבעת הסריסים המשרתים את פני המלך אחשורוש אילו משרתי(ן) סעודה. <א, יא פ'. להביא בדברי פיוסין את ושתי המלכה לפני המלך בכתר מלכות שלא יהא עליה אלא הכתר בלבד. להראות העמים והשרים את יופיה כשתבא לפניהם ערומה ויסתכלו בכל גופה. כי טובת מראה היא⁴¹¹ מגיד הכת' שאע"פ שהיתה יפת מראה לא הגיעה לחצי יופיין של אימהות, דבשרה

405 הסופר השאיר את המשך השורה ריק. הדברים כאן לקוחים, כרגיל, מלקח טוב, ושם: 'אמר הקב"ה יצא רשע שמח וטוב לב מסעודתו, אלא אשגש אותו ביינו אחרי כל שתינו'. מסתבר שהסופר לא הבין את המילה 'אשגש' ולכן דילג (והשווה רש"י בבא בתרא ט ע"ב: 'משגש – לשון מהומה ושגעון').

406 בבלי מגילה יב ע"ב; לקח טוב, כאן.

407 לקח טוב, כאן. על דרכו של ר' מנחם לדרוש שמות ראה לעיל, ליד הערה 21.

408 יחזקאל כה, ז.

409 ראה לקח טוב, כאן; ומשמעו: כנשים האורגות מאחורי הנול; ראה: אפשטיין, מחקרים, ב, עמ' 795, הערה 7; י' קוטשר, 'לכלי אריגה', תרביץ, טז (תש"ה), עמ' 44-47.

410 דרשת שם זה היא כנראה חידושו של ר' מנחם.

411 לקח טוב, כאן.

(ו) רבקה כת' בהו מאד,⁴¹² וברחל כת' יפת תואר וינפת מראה,⁴¹³ וכאן לא נאמר יפת תואר ולא טובות תואר ולא מאד. <א, יב> פ'. ותמאן המלכה ושתי (אשר) (לבוא) בדבר המלך אשר ביד הסריסים⁴¹⁴ מפני מה מיאנה לבוא והלא פרוצה, אמ' ר' יוסי בר' חנינא מלמד שפרחה בה צרעת. תנא בא גבריאל וגזר עליה וגדל בה זנב, דהיינו חטרת של בשר גמור, והיה בולטת ונצבה ויוצא לחוץ מגופה מאחוריה כדי שתתגנה בעיני כל רואיה. וכל בשר הבולט מן הגוף קרו ליה רבנן זנב, ובלשון משנה קרוי חטרת ובלשון תורה קרוי יבלת.⁴¹⁵ ויקצף המלך מאד בשביל שלא קיימה את דבריו. וחמתו בערה בו א"ר חנינא⁴¹⁶ אותה שעה רמו הקב"ה למלאך הממונ' על החימה והבעיר בו חימה גדולה כאש, לפי ששלחה לו דברים הנוגעים בלב, אמ' למה זה אני באה ערומה, אם רואין בי (ב) דופי הרי אתה מתגנ'

<טור ב>

בי ואם אהא נראית נאה בעיניהם הרי הן נותנין עיניהם והורגין אותך. רמזתו ולא נרמז, (ק) עקצתו ולא נעקץ. שלחה לו, טיפש יצא ליבך ביינך, בי אהוריירה דאבא, כלומ' בנו של שומר אוריות⁴¹⁷ הסוסים של אבא, אבא לקבל אלפא גברא הוה שתי חמרא⁴¹⁸ ולא רויי, וההוא גברא אישתטי ליה בחמרי', והלא הייתה קומוס איצטבלאות של בית אבא, כלומ' נגיד של אריות של בית אבא, (דאמרי'⁴¹⁹ רב יהוד'

412 בראשית יב, יד; שם כד, טז.

413 שם כט, יז.

414 בבלי מגילה יב ע"ב; לקח טוב, כאן.

415 השווה אבן בחן, ערך יבלת (כ"י מינכן 55, דף 130א): 'יבלת – זו עצם מוגמר בשר בולט חוץ לגוף'.

416 לקח טוב, כאן.

417 ארוות; השווה להלן, הערה 420.

418 על פי דניאל ה, א.

419 בבלי סנהדרין כא ע"ב. כפי הנראה משפטים אלו השתרבו כאן שלא במקומם.

רמי, כת⁴²⁰ ויהי לשלמה ארבעת אלפים אוריות סוסי'
 למרכבתו וכת⁴²¹ ויהי לשלמה ארבעים אלף אוריות
 סוסים, הא כיצד, אם מ' אלף איצטבלאות כל אחת
 (יש בה ד' אלפים ארוות סוסים ואם ד' אלפים איצטבלאות כל אחת)⁴²²
 יש בה מ' אלף סוסים) נבוכד נצר זקיני כת' בי⁴²³ והוא
 במלכים יתקלס ורוזנים משחק לו, וכשביקש
 להשליך לכבשן האש את המחוייבין (לי את השליט) (לא השליכן))
 ערומין, שנ⁴²⁴ באדין גובריא אילך כפיתו בסרבליהון
 פטשיהון וכרבלתהון, ואני אבוא ערומה. מיד
 וחמתו בערה בו. ולא שככה אותה חימה עד שנתלה
 המן וחמת המלך שככה.⁴²⁵ <א, יג> פ'. ויאמר
 המלך לחכמ' מאן חכמ', רבנן.⁴²⁶ יודעי העתים א"ר סימון⁴²⁷
 זה שבטו של יששכר דכת⁴²⁸ ובני יששכר יודעי בינ'
 לעתים לדעת מה יעשה ישר', שיודעין לעבר [שני]ם
 ולקבוע חדשים. כי כן דבר המלך לסדר מש[פטי]ן לפני
 [כ]ל יודעי דת ודין תורה ומשפטי הדעת.⁴²⁹ <א, יד> פ'.
 והקרוב אליו מה עניין שרי פרס ומדי אצ[ל] חכמי
 ישר', אלא⁴³⁰ כיון שביקש עיצה מחכמי ישר' אמרו
 מוטב לן לסלוקי נפשין מינה. אמרו לו מיום שחרב
 בית המקדש וגלינו מארצינו ניטלה עצה ממנו
 ואין אנו יודעין לדון דיני נפשות, וכן הוא אומ'⁴³¹
 אבדה עצה מבנים, אלא זיל לגבי חכמי עמון ומואב
 דיתבי אדוכתייהו כחמרא, פי' על שמריו אדודריה,

420 דברי הימים ב ט, כה: 'ויהי לשלמה ארבעת אלפים אוריות סוסים ומרכבות'.

421 מלכים א ה, ו: 'ויהי לשלמה ארבעים אלף אורות סוסים למרכבו'.

422 נשמת כנראה מחמת הדומות.

423 חבקוק א, י.

424 דניאל ג, כא.

425 אסתר ז, י.

426 בבלי מגילה יב ע"ב; לקח טוב, כאן.

427 לקח טוב, כאן.

428 דברי הימים א יב, לג.

429 לקח טוב, כאן.

430 ראה בבלי מגילה יב ע"ב; לקח טוב, כאן.

431 ירמיהו מט, ז. בגיליון תיקון מוטעה, במקום המילה 'מבנים': מחכם (בהשפעת ירמיהו יח, יח).

שנ⁴³² שאנן מואב מנעוריו ושוקט הוא (על) (אל) שמריו
לא הורק מכלי אל כלי ובגולה לא הלך על כן עמד טעמו
בו וריחו לא נמר. מיד והקרוב אליו. הלך לו אצל שרי
האומות,⁴³³ כרשנא מן אפריקי, שתר מן הנדקי,
אדמתא מן אדום, תרשיש מן כרכום, מרס
מרסנא ממוכן מירושלם, מן העמונים שנתיישבו
בירושלם. וכולן נקראו על שם בקשתן של מלאכי
השרת שאמרו הקב"ה רבוננו של עולם בלבל סעודתו
של רשע זה וזכור לרשעה זו חטאת זקינה
שהחריב ביתך ומזבחך שהיו כהניך מקריבין עליו
על מזבח [אדמה]⁴³⁴ ושהיו כהניך לבושין בתוכו חשן
ממולא בתרשיש ושהיו (ממרסים) בדם שלא יקרש ושהיו
בוללין במנחות ושהיו (מכינים) לפניך ערך לחם הפנים.
שבעת שרי פרס ומדי ראי פני המלך בכל שעה
עומדין לפניו. היושבים ראשונה במלכות מתחילתן
היו יושבין בבית המלכות, והם זקני ביתו. <א, טו> פ'.

דף 7 ע"א, טור א⁴³⁵

<ח, ט> המלך בעת ההיא בזמן שניתנה תורה לישראל בחד'
השלישי הוא חדש סיון בשלשה ועשרים וגומ',
אל היהודים להשליטם בצריהם. ואל האחשדרפני'
והפחות ושרי המדינות שלא ימחו בידם. ואל היהודי'
ככתבם כתב אשורי. וכלשונם לשון קודש. <ח, י> פ'.
ויכתב בשם המלך אחשורוש. רוכבי הרכש אלו

432 שם מח, יא.

433 לקח טוב, כאן.

434 הסופר הותיר רווח של כמילה אחת. והשווה בבלי מגילה יב ע"ב: 'והקרב אליו כרשנא שתר
אדמתא תרשיש, אמר רבי לוי כל פסוק זה על שום קרבנות נאמר. כרשנא, אמרו מלאכי
השרת לפני הקדוש ברוך הוא רבוננו של עולם כלום הקריבו לפניך כרים בני שנה כדרך
שהקריבו ישראל לפניך. שתר, כלום הקריבו לפניך שתי תורין. אדמתא, כלום בנו לפניך
מזבח אדמה. תרשיש, כלום שימשו לפניך בבגדי כהונה דכתיב בהו תרשיש ושהם וישפה.
מרס, כלום מירסו בדם לפניך. מרסנא, כלום מירסו במנחות לפניך. ממוכן, כלום הכינו שלחן
לפניך.'

435 ברלין, ספריית המדינה Ms Or. Fol. 707.6.7

פרשים רוכבי על סוסים מובחרין, ודומ' לדבר רתם המרכבה לרכש.⁴³⁶ ובדברי רבו' דומ' (לא) (לו) ארכבוה אתרי רכש,⁴³⁷ כלומ' הניחוהו לאותו שטר על שני סוסים. האחד שדרפנים שחשים ותרים לרוץ למקום שמשלתחין. בני הרמכים אילו בני עיירים שגדילים במדברות וביער וביערים. ואין למילה זו ד(ו)מיון במקר' זולתי בדברי רבו'⁴³⁸ כדאמ' בכלאים⁴³⁹ והרמך מותר, דהיינו עייר שבמדברות, ובסדר תעניות אמרינן⁴⁴⁰ חמרתיה דהוה מעברא ואולידה רמכי רמכי, פי' עדרים של עיירים. ומדעתי בני הרמכים אילו הפרדים בני סוס ועייר. כתב ר' טוביה⁴⁴¹ רמכים אילו הרוכבי' שמרימי' ידיהם בשוט ומכים הסוסים לרוץ. <ח, יא> פ'. אשר נתן המלך ליהודים שנתן להם רשות. אשר בכל עיר ועיר להקהל לגייסות ולעמוד מזורזין לגדודים על הצל' נפשם. להשמיד להרג ולאבד וגו'.⁴⁴² <ח, יב> פ'. ביום אחד יהו כולן מזומנין בכל מדינות המלך אחשורוש בשלש' עשר וגומ'. <ח, יג> פ'. פתשגן הכתב נוסחא של כתב שנכתב מפי המלך ונחתם בחותמו, אותם (הנוס' אות) (הנוסחאות) היו ניתנות לדת ולגזירה. בכל מדינה ומדינה גלוי לכל העמים שהיו נקראות באוני כולם ונמלצות. ולהיות היהודים עתידים מהיום לאותו היום של י"ג באדר להנקם מאויביהם. <ח, יד> פ'. הרצים רכבי הרכש האחשתרנים יצאו מבוהלים ודחופים שלא היו רוצים ללכת לישועתן לישר', והיו שלוחי המלך

436 מיכה א, יג. והשווה אבן בחן, ערך רכש (כ"י מינכן 55, דף 249ב): 'רכש – עניין כינוי סוסי מובחרים, כאומר רכבי הרכש, רתם המרכבה לרכש. כדברי רבותינו זכרם לברכה על שטרי פגם ארכבה אתרי רכשי, והם שני סוסים'.

437 בבלי כתובות נה ע"ב.

438 לשון דומה בשכל טוב, בראשית, כה, ל: 'ואין לו דמיון במקרא זולתי בדברי רבותינו; שם, מא, כג (פעמיים). והשווה אבן בחן, ערך רמך (כ"י מינכן 55, דף 250א): 'רמך – סוס הרעה באפר בעדרים ולא באבוס, כאומר בני הרמכים. ובמשנתנו והרמך מותר'.

439 משנה כלאים ח, ה.

440 בבלי תענית כג ע"א: 'חזא לחמריה דאתיילידא ליה רמכי רמכי'.

441 לקח טוב, כאן.

442 על נוסח המקרא בפסוק זה – 'להרג' או 'ולהרג' – ראה ברויאר, מקראות שיש להן הכרע, עמ' 106-97; פנקובר, מנהג ומסורה, עמ' 122-126.

מבהלין ודוחפין אותן. והדת ניתנה בשושן הבירה
 זה כרוז של מלך. <ח, טו> פ'. ומרדכי יצא מלפני המלך
 לאחר שבא לפניו ונתן לו טבעת החותם וידע כי הו'
 דודה של אסתר. בלבוש מלכות תכלת של משי וחור
 חיור. ועטרת זהב גדולה משל המן. ותכריך בוץ
 היינו סדין שכורכין בו, והוא של בד. וארגמן של מילת.
 והעיר שושן צהלה ושמחה מלמד שהיו היהודי'
 מרובין על האומות, וכשהיו ישר' בוכין כולה נבוכה,⁴⁴³
 וכשהיו ישר' שמחין כולה צהלה ושמחה.⁴⁴⁴ וזש"ה⁴⁴⁵
 ולבנימן נתן שלש מאות כסף וחמש חליפות שמלו',
 א"ר בנימן בר יפת א"ר אלעזר רמז רמז לו שעתיד לצאת
 ממנו בן שיוצא בחמשה לבושי מלכות, ומנו מרדכי.
 <ח, טז> פ'. ליהודים היתה אורה אמ' רב יהודה אמ'
 רב⁴⁴⁶ אורה זו תורה, וכן הוא אומ'⁴⁴⁷ כי נר מצוה ותור' אור,
 ושמחה הוא יום טוב, וכן הוא אומ'⁴⁴⁸ ושמחת בחגך,
 ושושן זו מילה, כעניין שנ'⁴⁴⁹ {שש} אנכי {שש} על אמרתך, היינו

<טור ב>

מצוה ראשונה שבישר', ויקר זו הנחת תפילין
 שעליהן נאמ'⁴⁵⁰ וראו כל עמי הארץ כי שם י"י נקרא עלי',
 תני ר' אליעזר הגדול אילו תפילין שבראש. <ח, יז> פ'.
 ובכל מדינה ומדינה {ובכל עיר ועיר} מקום אשר דבר המלך ודתו
 מגיע שמחה ושושן ליהודים מלמד שאסורין ימי
 הפורים בהספד, משתה מלמד שאסורין בתענית.⁴⁵¹
 ויום טוב מלמד שהיה בדעתו של מרדכי לגזור

443 אסתר ג, טו.

444 זהו פירוש מחודש. והשווה לקח טוב, כאן: 'והעיר שושן צהלה ושמחה – אלו היהודים שבשושן'.

445 בראשית מה, כב; בבלי מגילה טז ע"א-ע"ב.

446 בבלי מגילה טז ע"ב.

447 משלי ו, כג.

448 דברים טז, יד.

449 תהלים קיט, קסב.

450 דברים כח, י.

451 בבלי מגילה ה ע"ב; לקח טוב, כאן.

עליהן שיהו אסורין בעשיית מלאכה, אלא שלא קיבלו עליהן אלא שמחה ומשתה.⁴⁵² ורבים מעמי הארץ מתיהדים חוזרין ומודים להקב"ה ומתגיירין, כדרך שנ' ביציאת מצרים⁴⁵³ וגם ערב רב עלה אתם. וכן יהיה לעתיד לבוא, שנ' ⁴⁵⁴ אשר יחזיקו עשרה אנשים מכל לשונות הגוים בכנף איש יהודי. <ט, א > פ'. ובשנים עשר חודש כלומ' עד כאן היה להם לישר' ששון ושמחה אלא שלא היה להם רשות לשלוח יד באויביהם אלא (ב)שנים עשר חודש הוא חודש אדר.⁴⁵⁵ ביום אשר שברו אויבי היהודים שכך היו סבורין לשלוט בהן ונהפך הוא ונהפך הדבר אשר ישלחו היהודים המה בשנאיהם. <ט, ב > פ'. נקהלו היהודים (אותו) (אותן) שברחו ביערים ובמדברות נקהלו לגייסות ולגדודים בעריהם שיצאו משם. בכל מדינות המלך אחשורוש לשלוח יד במבקשי רעתם ואיש לא עמד מפניהם⁴⁵⁶ להתריס כנגדם כי נפל פחדם על כל העמים. <ט, ג > פ'. ו(ב)כל שרי המדינות והאחשדרפנים שחשים ותדירים לפני המלך.⁴⁵⁷ והפחות אלו השלטוני'. ועושי המלאכה אשר למלך אילו בעלי המטבע. מנשאים את היהודים היו נושאים להן פנים. כי נפל פחד מרדכי עליהם שמא יבקש מן המלך להוריד' מגדולתן כמו שעשה להמן. <ט, ד > פ'. כי גדול מרדכי בבית המלך ושמעו הולך בכל המדינות כמה שעשה לו הקב"ה נס. כי האיש מרדכי הולך וגדל בכל יום גדולה ניתוספת לו. <ט, ה > פ'. ויכו היהודים בכל אויביה' מכת חרב והרג ברמיסה. ואבדן באיבוד נכסים. ויעשו בשונאיהם כרצונם. <ט, ו > פ'. ובשושן הבירה

452 שם ושם.

453 שמות יב, לח.

454 זכריה ח, כג: 'והחזיקו בכנף איש יהודי'.

455 המעתיק דילג כנראה על המשך הפסוק 'בשלושה עשר יום בו אשר הגיע דבר המלך ודתו להעשות' ועל פירושו.

456 צריך להיות: לפניהם, או בפניהם. על חילופי הנוסח במילה זו ראה ברויאר, מקראות שיש להן הכרע, עמ' 97-106; פנקובר, מנהג ומסורה, עמ' 122-126.

457 על פי לקח טוב, כאן. ורצונם לומר שהמילה אחשדרפנים היא צירוף של שלוש מילים: חש דר פנים. ואינני יודע מדוע פירוש זה לא הובא באזכורים הקודמים של המילה.

הרגו היהודים ואבד את הנכסים. פ'.⁴⁵⁸ חמש מאות איש מבית עמלק. <ז-י> פ'. ואת פרשנדתא⁴⁵⁹ מפרש דתו. ואת דלפון שנתכפה⁴⁶⁰ מכתו כדלף טורד. ⁴⁶¹ ואת אספתא שסף ותם. ואת פורתא כעניין שנ'⁴⁶² פור התפוררה הארץ. ואת אדליא שנהיה כאבר המדולדל בגוף. ואת ארידתא שהורד גאונו לעפר. ואת (פרמסתא) {פרמשתא} שנפרמו שתותיו ונתערערו. ואת אריסי שנתרוססה גאוותו. ואת ארידי שרדו ישר' בו. ואת ויזתא כדכ'⁴⁶³ ויז נצחם על בגדי, ואומ'⁴⁶⁴ כי יזה גוים רבים. וכל האתים של עשרת בני המן, טעם פסק מפסיק בהם ובין שמות, לפי שנפסק שמם ואינן נזכרין עוד, כשאר הרשעים כגון פרעה ונבוכד

<דף 7 ע"ב, טור א>

נצר. אמ' ר' אדא דמן יפו⁴⁶⁵ עשרה בני המן ועשרת צריך למימרינהו בנשימה אחת, מאי טעמ', כולהו בהדי הדדי נפקי נשמתיהו. א"ר זירא ו"ו דויזתא צריך למימתחיה כזקיפא, מאי טעמא, כולהו בחד זקיפא איזדקיפו, כדכת'⁴⁶⁶ וזקיף יתמחי עליהו. אמ' ר' חנינא בר פפא דרש ר' שילא איש כפ[ר] תמרתא כל השירות כולן אריח על גבי לבינה ולבינה על גבי אריח (חוץ משירה זו ומלכי כנען שאריח על גבי אריח)⁴⁶⁷ ולבינה על גבי לבינה. פי' אריח היינו ואת, כגו' אריח

458 הקורא במגילה צריך לומר את עשרת בני המן בנשימה אחת (בבלי מגילה טו ע"ב), ונהגו לצרף לזה את המילים 'חמש מאות איש' (ראה י"ש שפיגל, פתחי תפילה ומועד: אסופת מאמרים, ירושלים תש"ע, עמ' 361). כנראה זו הסיבה לכך שר' מנחם ציין כאן 'פ[סוק] באמצע הפסוק.

459 ר' מנחם דורש מכאן ואילך את שמות הבנים. על דרכו זו ראה ראה לעיל, ליד הערה 21.

460 מלשון תכוף.

461 הלשון על פי משלי יט, יג; שם כו, טו.

462 ישעיהו כד, יט.

463 שם סג, ג.

464 שם נב, טו. צ"ל: כן יזה.

465 בבלי מגילה טו ע"ב.

466 עזרא ו, יא.

467 נשמט מחמת הדומות.

שהיא תיבה קטנה, דהיינו כחצי לבינה שלימה.
 מאי טעמא כתבינן להו הכי, כדי שלא (תהא) תקומ' למפלתן,
 כשם שאין לסדר לבנים שמונחות זו על זו ולאריחי'
 שמונחות זו על זו. העץ שהיה של המן גובהו
 חמשים אמה, כתחילה נתלה עליו המן בד' אמות
 של מעלה, א' אמה חלק על ראשו שלא יאכל ממנו
 עוף השמים וגופו' בג' אמות. לאחר כך תלו את עשרת
 בניו אילו בזקיפה אחת.⁴⁶⁸ כיצד, פרשנדתא היה רחו'
 מאביו א' אמה וגופו בג' אמות, (לאחר כך תלו את—
 עשרת בניו)⁴⁶⁹ דלפון רחוק מפרשנדתא א' אמה וגופו
 בג' אמות, אספתא רחוק מדלפון א' אמה וגופו בג'
 אמות, פנור]תא רחוק מאספתא א' אמה וגופו בג'
 אמות, אדליא רחוק מפורתא א' אמה וגופו בג'
 אמות, ארידתא רחוק מאדליא א' אמה וגופו בג'
 אמות, פרמשתא רחוק מאריד[תא] א' אמה וגופו בג'
 אמות, אריסי רחוק א' אמה מפרמשתא וגופו בג'
 אמות, ארידי רחוק מאריסי א' אמה וגופו בג' אמות.
 והיה ויזתא רחוקות רגליו מן הקרקע ג' אמות כדי
 שלא ישלטו בו בהמה וחייה. והעץ היה משוקע
 בארץ ג' אמות. ולכך נתנו כל נבלה ונבלה ד' אמות,
 כי כשנתלו היו מגובבות⁴⁷⁰ קומתן וכששהו נמשכ'
 קומתן מפני התלייה. <ט, יא > פ'. ביום ההוא בא
 מספר ההרוגים וגומ'. <ט, ב > פ'. ויאמר המלך לאסתר
 המלכה בשושן הבירה הרגו היהודים ואבד חמש
 מאות איש ואת עשרת בני המן זולתם, קל וחומר
 בשאר מדינות המלך שהן מרובות מה עשו.
 ואעפ"כ מה שאילתך וינתן לך ומה בקשתך עוד
 ותעש. זש"ה⁴⁷¹ פלגי מים לב מלך ביד י"י (לכל איש) {על כל אשר}

468 מכאן ואילך לקוחים הדברים מלקח טוב.

469 נכפל בטעות מלעיל.

470 כפופות; ראה ספר הערוך, ערך גב (עמ' 221). וראה בבלי פסחים מב ע"א: 'שלשה דברים מרבין הזבל וכופפין את הקומה', אך בחלק מכתבי היד: 'וגובבין את הקומה' (ש"י וולד, פרק אלו עוברין: בבלי פסחים פרק שלישי, מהדורה ביקורתית עם ביאור מקיף, ניו יורק וירושלים תש"ס, מדור הנסחים, עמ' *2. וראה גם במקבילה שבעירובין נה ע"ב [בכ"י וטיקן 109: וגובבין], ובדקדוקי סופרים, שם, עמ' 225, הערה ד).

471 משלי כא, א; לקח טוב, כאן.

יחפץ יטנו, כמים הנוטין וניגרין לכאן ולכאן, כך הקב"ה מטה לב מלכים לכל שהוא חפץ. <ט, יג> פ'. ותאמר אסתר אם על המלך טוב ינתן גם למחר ליהודים אשר בשושן לעשות כדת היום רשות לעשות דין בשונאיהם כדת שניתן להם היום הזה. ואת עשרת בני המן שנהרגו יתלו על העץ שתלו בו את אביהם. <ט, יד> פ'. ויאמר המלך להעשות כן ותנתן דת בשושן זה כרוז המלך. ואת עשרת בני המן שנהרגו אתמול יתלו עכשיו. <ט, טו> פ'. ויקהלו היהודים אשר בשושן לגדודים גם ביום ארבעה

<טור ב>

עשר למדנו שיום שלשה עשר זמן קהילה לכל הוא,⁴⁷² שבו נקהלו כל היהודים אשר בכל מדינות המלך אחשורוש להשמיד את אויביהם, אבל יום ארבעה עשר לא נקהלו בו זולתי היהודים אשר בשושן. ובבזה לא שלחו את ידם כדי שלא להטיל קנאה ביניהם ובין המלכות. <ט, טז> פ'. ושאר היהודים אשר במדינות המלך נקהלו וגו'. <ט, יז> פ'. ביום שלשה עשר לחדש אדר זהו שאמרנו שלש' עשר זמן קהילה לכל הוא. ונוח בארבעה עשר בו ועשה אותו יום משתה מיכן שאין סעודת פורי' נוהגת אלא ביום.⁴⁷³ ושמחה שאם אירע מקרה לאחד מישר' אין מספידין.⁴⁷⁴ <ט, יח> פ'. והיהודים אשר בשושן נקהלו וגומ' ועשה אותו יום משתה ושמחה אבל יום טוב להיות אסור בעשיית מלאכה לא קיבלו עליהם.⁴⁷⁵ <ט, יט> פ'. על כן היהודים הפרזים הם בעלי כפרים היושבים בערי הפרזות, שבימי אחשורוש היו יושבין בערים שאינן מוקפות חומה. עושים את יום ארבעה עשר לחדש אדר

472 בבלי מגילה ב ע"א; לקח טוב, כאן.

473 בבלי מגילה ז ע"ב; לקח טוב, להלן פסוק כח.

474 ראה בפירוש לעיל, ח, יז.

475 ראה שם.

שמחה ומשתה ויום טוב אלא שחזרו בהן מעשו' יום טוב. (ומדפזרים) (ומדפזרים) בארבעה עשר, מוקפין חומה בחמשה עשר.⁴⁷⁶ ומשלח מנות איש לרעהו תני רב יוסף⁴⁷⁷ שני מנות לאיש אחד. <ט, כ-כא> פ'. ויכתב מרדכי את הדברים האלה להיות לזכרון בישר' וישלח ספרים וגו' לקיים עליהם גזירת מרדכי ואסתר להיות עושים את יום ארבעה עשר אילו בני הפרזי' ואת יום חמשה עשר בו אלו בני מוקפין חומה בכל שנה ושנה כסדר הזה. <ט, כב> פ'. כימים אשר נחו בהם היהודים מאויביהם, הללו ביום י"ד והללו ביום ט"ו, בהם יהו קורין את המגילה. והחדש אשר נהפך להם מיגון לשמחה ומאבל ליום טוב זו היא שאמרו רבותי⁴⁷⁸ משנכנס אדר מרבים בשמח'. לעשו' אותם ימי משתה ושמחה ו[י]ום טוב ביטלו. ומשלוח מנות איש לרעהו ומתנות לאביונים תני רב יוסף⁴⁷⁹ מתנה אחד לאביון אחד. <ט, כג> פ'. וקבל היהודים כולם כאיש אחד, כעניין שנ⁴⁸⁰ ויאמר עד. את אשר החלו לעשות אלו ימי משתה ושמחה. ואת אשר כתב מרדכי אליהם זו מקרא מגילה כתיקנ'. <ט, כד> פ'. כי המן בן המדתא האגגי צרר כל היהודי' חזר ושנה את כל המעשה בדרך קצרה לומ' לך לכך קבלו עליהם כולם, שהמן היה צורר כולם וחש' להשמיד את כולם והפיל פור על כולם. <ט, כה> פ'. ובבוא' אסתר לפני המלך אמר עם הספר⁴⁸¹ אמר, אמרה מיבעי ליה, אמ' רב נחמן אמרה לו יאמר בפה מה שכתוב בספר. ישוב מחשבתו ישוב לשון זכר, מחשבתו לשון נקבה, אלא כך אמרה ישוב פרי מחשבתו הרעה אשר חשב וגו'. <ט, כו> פ'. על כן קראו

476 בבלי מגילה ב ע"ב.

477 שם ז ע"א.

478 בבלי תענית כט ע"א.

479 ראה בבלי מגילה ז ע"א: 'שתי מתנות לשני בני אדם!'

480 שמואל א יב, ה.

481 בבלי מגילה טז ע"ב.

פרק שישי

פירוש ר' אלעזר מוורמייזא (הרוקח) לספר תהלים

מבוא

ר' אלעזר מוורמייזא כתב חיבורים רבים ומגוונים, אך רק חלקם הגיעו לידינו, ואחרים אבדו.¹ בפרק זה יובא שריד מחיבור שלו, שכלל לא ידענו על קיומו – פירוש לספר תהלים.

כ"י אוקספורד, בודלי Heb. c. 66 מכיל כמה עשרות קטעים של כתבי יד. ברשימות הספרייה שבאוקספורד אין כל מידע על מוצאם של הקטעים,² אבל צורתם ותוכנם מלמדים שהם נאספו לכרך זה מכמה מקורות שאין כל קשר ביניהם. שניים מהדפים שבכרך זה מכילים פיסות מפירוש הרמב"ם למשנה בערבית,³ ומוצאם הוא בוודאי בגניזת קהיר. קטעים אחרים בכרך זה מוצאם ב'גניזת אירופה'.⁴

הקטע הראשון שבכרך זה מכיל גיליון אחד, כלומר שני דפים, וניכר היטב שהגיליון שימש בעבר לכריכת ספר. הכורך גזר את פינות הגיליון כדי שיתאים למטרתו החדשה, וגם הקיפולים החדים של הגיליון מעידים בבירור שהדף שימש לכריכה.⁵ שני הדפים אינם רצופים, וחסרים ביניהם דפים אחדים. בעיון ראשון הייתי סבור שהקטע מכיל את פירושו של ר' אלעזר מוורמייזא (הרוקח) לסידור התפילה, שכן הכתוב בדף הראשון של הקטע נמצא כמעט כולו, מילה במילה, בפירושו של ר' אלעזר לתפילת שחרית בשבת (פירושי התפילה לרוקח, עמ' פ-פג). ואולם, בסופו

* פרק זה הדפסתי לראשונה בקבץ על יד, כב (תשע"ד), וכאן נוספו בו כמה עניינים. תודתי נתונה לרב יעקב ישראל סטל שקרא טיוטה ראשונה של פרק זה, הוסיף לו הערות רבות ואף הצילני מטעויות.

1 ראה רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח, עמ' 1-3. על מקומה המכריע של הכתיבה בחייו של ר' אלעזר ראה שם, עמ' 62-63.

2 כתב היד לא תואר אצל נויבאוואר וקאולי, קטלוג אוקספורד, וצילום שלו אינו נמצא במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבספרייה הלאומית בירושלים. תודתי נתונה לספריית בודליאנה (אוניברסיטת אוקספורד) על הרשות לפרסם את הקטע המובא להלן.

3 דפים 34-35. ראה עתה זוסמן, אוצר, א, עמ' 119, מס' 1009.

4 ראה גם לעיל, פרק ראשון, הערה 163.

5 ראה לעיל, לוח 3. גודלו של כל דף: 29 X 22 ס"מ; גודלו של הגיליון כולו: 29 X 44 ס"מ. בדף 1 ע"א נרשם בזמן מאוחר: '26'; ייתכן שהמספר הזה מסמן את מספרו של התיק הארכיוני שהגיליון לעיל שימש לעטיפתו.

של הדף הזה כתוב פירושו של ר' אלעזר למזמור הנאמר בסוף תפילת שחרית ובימות החול בלבד (שם, עמ' תכה-תכו) – והיאך הצטרפו כאן הפירושים לשני קטעי התפילה הללו? עיון בדף השני העלה קושי נוסף – סגנונו של הכתוב שם זהה לזה של הדף הראשון, אך הוא אינו נמצא כלל בפירוש ר' אלעזר מוורמייזא לסידור התפילה!

לאחר עיון נוסף מצאתי שאמנם שני הדפים הללו הם שריד מתוך חיבור שכתב ר' אלעזר מוורמייזא, אך חיבור זה איננו פירושו של ר' אלעזר לסידור, כי אם פירושו לספר תהלים – פירוש שעד עתה לא ידענו על קיומו כלל.⁶ הדף הראשון מכיל את פירושו של ר' אלעזר מוורמייזא למזמורים יט-כ, והדף השני את פירושו למזמורים כג-כד. בין שני הדפים חסרים, כאמור, כמה דפים נוספים.

מתברר עתה שר' אלעזר מוורמייזא כתב שני ספרים שונים, אך בעלי זיקה הדוקה זה לזה: פירוש לסידור התפילה ופירוש לספר תהלים. בסידור התפילה משובצים מזמורים שלמים מספר תהלים, ועל כן יכול היה ר' אלעזר מוורמייזא להעתיק עמודים שלמים מהספר האחד לספר האחר. על דרכו של ר' אלעזר לעבד דברים שכתב בחיבור אחד ולשבצם במשנהו כבר הערתי במקום אחר, על פי חיבורים אחרים שלו הנמצאים בידינו, ועתה מתברר שהוא עשה כך גם בפירושו למזמורי תהלים.⁷ עם זאת, עדיין יש לברר איזה משני הפירושים הוא הקדום יותר ואיזהו המאוחר. האם הפירוש לסידור – שנוסח ראשון שלו נכתב בסוף שנות השמונים של המאה השתים עשרה, אך במשך עשרות שנים המשיך ר' אלעזר לשכלל אותו ולהוסיף בו פסקאות שלמות⁸ – הוא החיבור הראשון וממנו העתיק ר' אלעזר מוורמייזא עמודים שלמים אל פירושו לספר תהלים? ואולי להפך, הפירוש לספר תהלים הוא ספרו הראשון של ר' אלעזר, וממנו הוא העתיק דברים אל פירושו לסידור?

ייתכן שהשוואה בין הפירוש למזמור יט שבקטע שלפנינו לבין המקבילה שבפירוש לסידור עשויה להצביע על פתרון לשאלה זו. בקטע שלפנינו סיים ר' אלעזר את

6 ר' יהודה החסיד, רבו של ר' אלעזר מוורמייזא, פירש גם הוא את ספר תהלים, אך פירושו לא הגיע לידינו. הוא עשה זאת בשנותיו האחרונות, וביום פטירתו (בשנת 1217) עדיין עסק בפירוש מזמור צ; ראה פירושי התורה לר' יהודה החסיד, מהדורת י"ש לנגה, ירושלים תשל"ה, עמ' 17. וראה להלן הערה 11.

7 ראה רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח, עמ' 62-66. יש לציין שהעובדה שר' אלעזר העתיק דברים מפירושו לסידור לפירושו לתהלים, או להפך, מלמדת שהוא לא ראה הבדל משמעותי בקונטקסט של שני החיבורים. להבנתו של ר' אלעזר, כך נראה, אין הבדל בין דברים שנכתבים כדי לבאר את סידור התפילה, החיבור בו משתמש יהודי כדי לשפוך שיח לפני קונו, ובין דברים שנכתבים כדי לבאר את המקרא.

8 ראה עמנואל, הפולמוס על נוסח התפילה, עמ' 597-601. הנוסח הראשון של הפירוש נכתב בשנת 1189 לערך, אך ר' אלעזר הוסיף בו דברים לאחר פטירתו של ר' יהודה החסיד בשנת 1217. מקצת התוספות הללו נמצאות רק בחלק מכתבי היד של הפירוש; ראה גם להלן הערה 10, בתיאורו של כ"י וינה.

פירושו למזמור במילים אלו: ⁹ 'ולפניו אודך בגוים, וכת' לדוד ולזרעו עד עולם. לכך אמרו כל הסומך גאולה לתפלה הרי הוא בן העולם הבא, ואם התפלל בכוונה מבושר לו שנענה, לכך סמך לו יענך'. בדברים אלו ניסה ר' אלעזר לחרוז את מזמור יט עם סוף המזמור שלפניו (תהלים יח, נ-נא: 'על כן אודך בגוים [...] לדוד ולזרעו עד עולם') ועם תחילת המזמור שלאחריו (תהלים כ, ב: 'יענך ה' ביום צרה'). מיד לאחר מכן החל ר' אלעזר לפרש את מזמור כ, וניכר שמילות הסיום נועדו לקשור בין שני המזמורים. לעומת זאת, בפירוש לסידור המשיך ר' אלעזר לדרוש עניינים נוספים במזמור יט, והפירוש למזמור זה נמשך שם על פני שני עמודים שלמים נוספים.¹⁰ אפשר שעניין זה מלמד שהפירוש לתהלים הוא הקדום יותר. פירוש זה היה קצר יותר מהפירוש לסידור, ור' אלעזר ניסה כאן, בסופו של המזמור, לחרוז אותו עם המזמורים הסמוכים ולמצוא את הקשר התוכני שבין מזמורים יח-כ. לאחר זמן, כשבא ר' אלעזר לכתוב את הפירוש לסידור, הוא מצא שיש באמתחתו פירושים נוספים למזמור זה. כאן, בפירוש לסידור, כבר לא הייתה חשיבות לשאלה איזו פסקה תסיים את הפירוש למזמור יט, ועל כן העתיק ר' אלעזר תחילה את כל הדברים שכבר היו בפירושו לספר תהלים, ולאחריהם קבע את הפירושים הנוספים שהתחדשו לו מאז שכתב את פירושו לספר תהלים. מסתבר אפוא שאפשר ללמוד מכאן שהפירוש לתהלים קדם לפירוש לסידור, אך ראייה של ממש – אין.¹¹

ר' אלעזר מפרש את ספר תהלים בכמה דרכים. תחילה הוא מפרש את הפסוקים על דרך הפשט¹² ולאחר מכן בדרך של גימטריה וסוד,¹³ בדיוק כמו שעשה

9 ראה להלן ליד הערה 93.

10 פירושי התפילה לרוקח, עמ' פג-פה. המשך הפירוש נמצא במרבית כתבי היד של הפירוש לתפילה: כ"י אוקספורד, בודלי 160 Opp. (נויבאואר 1204), דפים 311-312 (כתב היד נעתק אולי עוד בחיי ר' אלעזר מוורמייזא; ראה עמנואל, הפולמוס על נוסח התפילה, עמ' 598); כ"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 511, דפים 20א-21א; כ"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 614, דפים 18ב-19ב; כ"י פריס, הספרייה הלאומית heb. 772, דפים 22ב-23ב. בכתב יד נוסף (וינה, הספרייה הלאומית Cod. Hebr. 176 [שוורץ 108], דף 2ב) מסתיים הפירוש הרבה קודם לכן, במילים 'כך קדמה התורה לעולם אלפים שנה' (ראה פירושי התפילה לרוקח, סוף עמ' פא [=להלן ליד הערה 64]), והוא קצר אפוא אף מהפירוש שבקטע שלפנינו (וראה לעיל הערה 8).

11 אם אכן כתב ר' אלעזר את פירושו לספר תהלים עוד קודם לפירושו לסידור התפילה, הרי הוא הקדים בכך את רבו, ר' יהודה החסיד, שעסק בפירוש תהלים רק בשנת 1217; ראה לעיל הערה 6.

12 ראה להלן ליד הערה 100 וליד הערה 192; ולהלן הערה 14.

13 בכ"י אוקספורד, בודלי 568 Opp. (נויבאואר 1551), דפים 198א-265 יש פירוש אנונימי נוסף לספר תהלים, ועל פי הרישום בקטלוג המכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבספרייה הלאומית בירושלים, הוא כתוב בדרכם של חסידי אשכנז; אך לפירוש זה אין כל קשר לפירוש של ר' אלעזר מוורמייזא הנדון כאן.

בפירושו לסידור.¹⁴ לעתים עובר ר' אלעזר מנושא לנושא בדרך אסוציאטיבית,¹⁵ עד שמתעורר ספק שמא הפירוש מבוסס על דברים שאמר בעל-פה. מכל מקום, יש להדגיש שלא הגיע לידינו פירושו המלא של ר' אלעזר למזמור שלם, שכן הפירוש לכל אחד מארבעת המזמורים שבקטע שלפנינו חסר בראשו או בסופו, ולכן אין בידינו תמונה שלמה של דרכו כמפרש.

הקטע הקטן שנותר בידינו מפירושו של ר' אלעזר מוורמייזא לספר תהלים מלמד על כמה עניינים מחודשים. שניים מהם אסקור בקצרה, ובשלישי אאריך יותר.

(א) שימוש במדרשים. ר' אלעזר מרבה להיעזר בפירושו במדרש תהלים. שלוש פעמים הוא נוקב בשמו ('שוחר טוב'),¹⁶ ופעמים רבות נוספות הוא מעתיק ממנו דברים בלי להזכירו.¹⁷ מדרש נוסף שר' אלעזר מזכיר במפורש הוא 'אותיות דר' עקיבא', אך מקצת הדברים שר' אלעזר מצטט אינם נמצאים לפנינו בשתי הנוסחאות של מדרש זה.¹⁸

(ב) ברכה לחולה. ר' אלעזר כותב לפי תומו שנהוג לומר לחולה 'מי שריפא חזקיה מחולן'יו [וא] ישלח לך רפואה שלימה' (במקבילה שבפירושי התפילה לרוקח הלשון היא: 'מי שריפא חזקיהו מלך יהודה הוא ירפאך').¹⁹ ברכה שכזאת אינה ידועה לי ממקורות אחרים.²⁰ עם זאת, לשון דומה מצויה ב'מי שבירך' לחולה, בה מברכים את החולה שה' ירפא אותו כמו שריפא את חזקיה מחוליו. לדברי א"ל פרומקין, נוסח זה של 'מי שבירך' כבר מצוי בפנקס וורמייזא, שנכתב לקראת סוף המאה השתים עשרה.²¹ אך פנקס זה נעתק רק בראשית המאה השבע עשרה (!),²² והוא מכיל חומרים קדומים בצד

14 ראה, למשל, מה שכתב ר' אלעזר בפירושי התפילה לרוקח (עמ' עו), בפירושו למזמור יט: 'עד כאן פתרון המזמור לפי פשוטו, ועתה שים לבך (לשמוע) להבין טעמי המצוות וסודותיה המכוונים מבני אדם'. הפירוש למזמור יט נמצא גם בקטע שלפנינו, אך מכיוון שהוא חסר בראשו נותר בו רק הפירוש על דרך הסוד.

15 ראה, למשל, בפירושו למזמור כג, להלן בין הערה 117 להערה 156.

16 ראה להלן ליד הערות 116, 182, 188.

17 ראה להלן הערות 35, 44, 57, 59, 61, 106, 107, 162, 164, 166, 179, 187.

18 ראה להלן הערה 184.

19 ראה להלן ליד הערה 105 (והשווה קהלת רבה, ה, ו: 'אמר לו חזקיה לישעיה, ישעיה בנוהג שבעולם אדם שהולך לבקר את החולה אומר לו מן השמים ירחמו עליך').

20 והשווה בבלי ברכות נה ע"ב.

21 סדר רב עמרם השלם, מהדורת א"ל פרומקין, ירושלים תרע"ב, ח"ב, דף לט ע"א: 'ובפנקס גרמייזא כתי' הנ"ל שנכתב בערך שנת תתק"ן לאלף הקודם'. פרומקין הזכיר כ"י זה במקומות נוספים, ראה: שם, דף לח ע"ב, דף לט ע"ב ('בפנקס גרמייזא שנכתב בזמן הגזרות של תתנ"ו ותתק"ו'), דף מ ע"ב ודף קסח ע"א.

22 כ"י אוקספורד, בודלי Opp. 716 (נויבאואר 2205), דף א5; ראה תיאורו אצל נויבאואר, קטלוג אוקספורד, עמ' 758-759; בית-אריה, השלמות לקטלוג אוקספורד, עמ' 411 (ושם ביבליוגרפיה נוספת).

חומרים מאוחרים. לפי שעה אינני יכול להצביע על נוסח זה של 'מי שבירך' לחולה שמזכירים בו את רפואתו של חזקיה לפני סוף המאה הארבע עשרה.²³ עדותו של ר' אלעזר מוורמייזא על הברכה שמברך איש את רעהו החולה, ולא דווקא במסגרת 'מי שבירך', קדומה אפוא הרבה יותר.

(ג) מספר המזמורים בספר תהלים. בכתב היד שלפנינו, כמו במרבית פירושי המקרא של ימי הביניים, המזמורים אינם ממוספרים. כל מזמור מתחיל בפסקה חדשה ובאותיות בולטות, אך מספרו של המזמור איננו רשום. למרות זאת, מתוך גוף הפירוש אפשר לעמוד על חלוקתו של ספר תהלים למזמורים, ומתברר שהחלוקה של ר' אלעזר מוורמייזא איננה תואמת את החלוקה המקובלת היום. עניין זה עולה פעמיים בפירושו של ר' אלעזר:

1. בפירושו למזמור יט מתייחס ר' אלעזר מוורמייזא למזמור זה כ'מזמור יח'.²⁴
2. ר' אלעזר מוורמייזא מפרש בהרחבה את מזמור כג ('מזמור לדוד ה' רועי לא אחסר'), שבו יש הבטחה של הקב"ה לשפע ברכות, וכותב שמי ששומר את התורה, שנכתבה בכ"ב אותיות האל"ף-ף-בי"ת, יזכה לקבל את הברכות הכתובות במזמור זה, מזמור כב.²⁵ אולם לפי החלוקה המקובלת, מזמור זה איננו מזמור כב, אלא מזמור כג.²⁶

ואכן, חלוקתו של ספר תהלים למזמורים לא הייתה אחידה לגמרי בימי קדם. בתלמוד הירושלמי כבר נאמר שבספר תהלים יש 147 מזמורים, ולא 150 מזמורים כפי

23 ראה א' באומגרטן, אמהות וילדים: חיי משפחה באשכנז בימי הביניים, ירושלים תשס"ה, עמ' 87, הערה 232 (אברהם פרנקל הודיעני כי בסידורים אשכנזיים שבכתבי יד, שאביו המנוח פרופ' יונה פרנקל בדק במסגרת מפעלו להוצאת מהדורה מדעית של סידור התפילה, יש נוסחים שונים של 'מי שבירך' לחולה, ובהם נזכרת רפואתו של חזקיה). וראה גם לקט יושר, יורה דעה, מהדורת ע' כנרתי וי' קטן, שעלבים תשע"ג, עמ' קנד. לנוסחים מתקופות מאוחרות יותר ראה: ב"ש המבורגר, "מי שבירך" לחולה בשבת, קובץ חצי גבורים פליטת סופרים, ז (תשע"ד), עמ' ריד-ריח.

24 ראה להלן הערה 88.

25 ראה להלן הערה 119.

26 הרב יצחק לוי חריטן העירני שמתוך פירושי התפילה לרוקח עולות עדויות על שינויים נוספים בחלוקת המזמורים של ספר תהלים מזו המקובלת היום. (א) מזמורים לב-לג נחשבו אצל ר' אלעזר למזמור אחד, שיש בו י"ח אזכרות של שמו של הקב"ה (ראה פירושי התפילה לרוקח, עמ' ככ: י"ח שמות במזמור זה כנגד י"ח ברכות); (ב) מזמור לד נחשב אצלו למזמור לב (שם, עמ' פח: לדוד בשנותו את טעמו [תהלים לד, א] [...] למה הקדים זה כאן, לפי שרצה לקבעו בל"ב מזמורים, נגד ל"ב נתיבות); (ג) מזמורים מב-מג נחשבו אצל ר' אלעזר למזמור אחד (שם, עמ' סה [ליד הערות 348-350], עמ' שסב [ראה הערות 64, 76] ועמ' תיח [ליד הערה 325]).

שמקובל.²⁷ הדעה השלטת בתלמוד הבבלי היא שמזמור יט (לפי חלוקתו בדפוסים) הוא אכן המזמור התשעה עשר, אך מובאת שם גם דעה אחרת – שמזמור זה הוא המזמור השמונה עשר, שכן שני המזמורים הראשונים (א ו-ב) נחשבים מזמור אחד.²⁸ בילקוט שמעוני, שנכתב בגרמניה במאה השלוש עשרה, מחולק ספר תהלים ל-147 מזמורים – כך בדפוס הראשון של הספר (שאלוניקי רפ"א), אבל בדפוסים המאוחרים שינו המדפיסים את החלוקה למזמורים והתאימו אותה לחלוקה המקובלת היום. השינוי הראשון בחלוקת המזמורים בילקוט שמעוני הוא ששני המזמורים הראשונים של ספר תהלים, א ו-ב, נחשבים שם מזמור אחד, כאותה דעה שנזכרה בתלמוד הבבלי.²⁹ משום כך גם בילקוט שמעוני מזמור 'ה' רועי לא אחר' הוא מזמור כב,³⁰ כמו שכתב ר' אלעזר מוורמייזא.

אפשרות נוספת היא שאצל ר' אלעזר מוורמייזא נחשבו מזמורים ט-י מזמור אחד. כך היא חלוקת המזמורים בכתב יד אשכנזי של המקרא שנעתק בשנת 1299, כמאה שנים לאחר זמנו של ר' אלעזר.³¹ בכתב יד אשכנזי קדום אחר של המקרא, שנעתק כנראה במאה השתים עשרה או השלוש עשרה, המזמור הראשון של ספר תהלים איננו נחשב במניין המזמורים, ומניין המזמורים מתחיל רק במזמור השני.³²

27 ירושלמי שבת טז, א (דף טו ע"ג; עמ' 437). וראה גם מסכת סופרים, טז, ח (עמ' 292-293, ושם בהערה); מדרש תהלים, כב, יט (עמ' 190), ובמקורות הנזכרים שם, הערה פ (ועתה ניתן להוסיף: ספר גימטריאות, עמ' טז, סעיף יח; וכן מהר"ם מרוטנבורג, טעמי מסורת המקרא, עמ' יג). לדברי ר' ידידיה שלמה מנורצי הנזכרים שם בהערה ראה: מנחת שי, מנטובה תק"ב-תק"ד, ד, בסוף הקדמתו לתהלים, דף א ע"ב. רש"י כ"י למסכת מגילה שהוא מצטט שם תואם לנוסח כ"י א במהדורתו של א' ארנד, פירוש רש"י למסכת מגילה: מהדורה ביקורתית, ירושלים תשס"ח, עמ' 198-199, ראה שם בחילופי הנוסח ובביאור. כ"י א הוא כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 840 Rab.; לתיאורו ראה שם במבוא, עמ' 27-28. כמה מבני משפחת נורצי רשמו את שמם על גבי כתב היד, ומתברר שגם ר' ידידיה שלמה מנורצי ראהו.

28 בבלי ברכות ט ע"ב. וראה גם ירושלמי ברכות ד, ג (דף ז ע"ד-ח ע"א; עמ' 37). על חלוקתו למזמורים של ספר תהלים ראה גם נ"מ סרנה, 'תהלים, ס' תהלים', אנציקלופדיה מקראית, ח, עמ' 439-440.

29 ילקוט שמעוני, שאלוניקי רפ"א, רמזים תריא-תרכד (בהמשך דילג המדפיס בטעות מסימן ט לסימן יא, אך רשם פעמיים את סימן כ, ושתי הטעויות מאזנות זו את זו).

30 ילקוט שמעוני (שם), רמז תרצ.

31 כ"י וינה, הספרייה הלאומית Cod. Hebr. 16 (שוורץ 5); ראה גינצבורג, מבוא, עמ' 18, 777. על הממצא בכתבי יד נוספים של ספר תהלים, שחלקם אכן מצרפים את מקצת המזמורים שנמנו לעיל למזמור אחד, ראה: M. Millard, *Die Komposition des Psalters: Ein formgeschichtlicher Ansatz*, Tübingen 1994, pp. 8-18.

32 כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 9,403 (מרגליות 73), דף א169. להערכתו של גינצבורג, (מבוא, עמ' 555), נעתק כתב היד בשנים 1160-1200. פרופ' ביל ירחין הודיעני בטובו על כמה וכמה כתבי יד אשכנזיים של ספר תהלים שבהם חלוקת המזמורים שונה מהמקובל בידינו. מרבית כתבי היד הללו הם מן המאה השלוש עשרה או מראשית המאה הארבע עשרה, כלומר מאוחרים לזמנו של ר' אלעזר, והם יפורטו במחקרו של ירחין. אציין כאן רק את כ"י

בין כך ובין כך, צירופן של ארבע העדויות – עדותו של ר' אלעזר מוורמייזא, עדותו של ילקוט שמעוני והעדויות של שני כתבי היד האשכנזיים של המקרא – מלמד בבירור שחלוקת ספר תהלים למזמורים אצל יהודי גרמניה בימי הביניים הייתה שונה מהחלוקה המקובלת בידינו.³³

* * *

הקטע הנדפס להלן כתוב, כאמור, על שני דפים שאינם רצופים. בדף הראשון – פירושו של ר' אלעזר מוורמייזא למזמורים יט-כ בספר תהלים. הפירוש למזמור יט מקביל כמעט מילה במילה לנדפס בפירושי התפילה לרוקה, ואילו הפירוש למזמור כ מקביל רק בתוכנו לנדפס שם, אך ניסוחו שונה. בדף השני – הפירוש למזמורים כג-כד, ותוכנו חדש לחלוטין. הדגשות של מילות הפסוקים נוספו על ידי, ועשיתי זאת רק במקומות שבהם הדבר עשוי להקל את הבנת מבנה הפירוש.

לונדון, הספרייה הבריטית Add. 15,451 (מרגליות 55), שאף בו חלוקת המזמורים שונה מזו המקובלת בידינו. גינצבורג (מבוא, עמ' 605) תיארך את כתב היד לסביבות שנת 1200, ובעקבותיו כתבו כן גם אחרים, ואם כן הוא בן זמנו של ר' אלעזר. אך תיארוך זה אין לו בסיס. גינצבורג (שם, עמ' 615) מנמק תיארוך זה אך ורק על סמך העיטור שהוסיף הסופר למילים יהודה ואריה, ולכן הוא סבור שכתב היד נכתב על ידי ר' יהודה שירליאון, מגדולי בעלי התוספות, שחי בפריס בסביבות 1200. אבל גם סופרים אחרים בשם יהודה יכלו לעטר את המילה אריה (=ליאון, על פי הפסוק 'גור אריה יהודה'; ראה למשל עמנואל, שברי לוחות, עמ' 256, הערה 157), וממילא אין כל אסמכתא לתיארוך זה של כתב היד.

33 פרופ' י"ש פנקובר, שסייעני רבות בנושא זה, העיר את תשומת לבי גם לדבריו של ר' שלמה עדני (תימן וארץ ישראל, נפטר בשנת 1625 בערך), שהעיד כי ברוב כתבי היד של ספר תהלים מזמורים קיד-קטו הם מזמור אחד; ראה חי"ד אזולאי, תומת אנך, פיסא תקס"ג-תקס"ד, כרך ד, תהלים, מזמור י (=ירושלים תשמ"ו, כרך ב, דף ה ע"א): 'כתב הרב מה"ר עדני ז"ל בס' דברי אמת כ"י, נראה מפי' רש"י ז"ל בריש פ"ב דמגילה דמזמור על מות לבן ולמה הכל מזמור אחד, עכ"ל. גם ראיתי להרב הנז' שכתב סי' קט"ו, לא לנו, רוב ספרי כ"י אין זה תחלת מזמור אלא כלו מזמור אחד עד אהבתי, עכ"ל'. וראה דיונו של החיד"א, שם.

המהדורה

<תהלים יט> [[משפטי י"י אמת סדר נזיקין. צדקו יחדיו מְיֻשְׁרִים המעוותים³⁴ ומזהירים לאדם להתרחק מלהזיק חברו. ומתי הם אמת וצדקו, כשיוצאים מפי צדיק אמיתי]]³⁵

<דף 1 ע"א, טור א>

שיכול להוכיח בני אדם למה תעשה כה ואינך מתרחק מגזל וכיוצא (ובו)), ונאה דורש ונאה מקיי'³⁶. וכל עומק שכל דלוי הבינה³⁷ בעומק הדין לחקו' כל איש ואיש ש להוציא מחשבתו מלבו, להעמי' העולם על מכונו להוציא דין לאמתו. צדקו יחדיו המשפטים, בין דיני נפשות בין דיני מכות בין דיני ממונות, ואם היו כל ישר' צדיק', לא היו צריכין סדר נזיקין,³⁸ אך ידע חוקר לב מחשבות יצר בני האדם רע,³⁹ והחכים ליראו לחרץ המשפט לחמץ הדין בלא יעלה במעלות, לאשר חמוץ⁴⁰ ולהוציא הגזילה מן הגזלן להשיב הגזילה, ואיש על מקומו יבא בשלום. הנחמדים מזהב דברי תורה הם נחמדים מכל זהב שבעולם, אין כבוד אלא תורה, ואין מלוין לו לאדם לבית עולמו

34 השווה ר' אברהם אבן עזרא, הפירוש הקצר, שמות כג, כ (מקראות גדולות הכתר, שמות, ב, עמ' 52): 'משפטי נזיקין [...] לא נתנו כי אם לישר המעוותים'; הנ"ל, יסוד מורא, שער א, סעיף ח, עמ' 85: 'ויש הוגה בתלמוד [...] בסדר נזיקין, גם הוא מקבל שכר להורות הפתיים ולישר המעוותים'. וראה עוד להלן הערה 38.

35 ההשלמה מתוך פירושי התפילה לרוקה, עמ' פ (=כ"י אוקספורד, בודלי' 160 Opp. נויבאוואר 1204; להלן: כ"י אוקספורד 1204), דף 210ב; וראה מדרש תהלים, יט, יד (עמ' 171). הדברים שמכאן ועד סוף המזמור מקבילים לנדפס בפירושי התפילה לרוקה, עמ' פ-פג.

36 הלשון על פי תוספתא, חגיגה ב, א (מהדורת ליברמן, עמ' 380); בבלי, שם יד ע"ב.

37 כך גם בפירוש לסידור, כ"י אוקספורד 1204, דף 210ב: דילוי הבינה (בפירושי התפילה לרוקה, עמ' פ, בשיבוש: דילוי הכונה). ר' אלעזר השתמש כאן בשני צמדי מילים בעלי משמעות דומה: עומק שכל = דלוי הבינה. והשווה תוספות, מועד קטן קטן ד ע"ב: 'מדלין לירקות – ממקום עמוק קרוי דילוי'.

38 מקורו של החרוז בדברי ר' אברהם אבן עזרא, יסוד מורא (לעיל הערה 34): 'אם יהיו כל ישראל צדיקים, אין צורך לסדר נזיקין' (והעיר על כך א' קנרפוגל, החינוך והתורה היהודית באירופה הצפונית בימי הביניים, תל אביב תשס"ג, עמ' 163-164). על היכרותם של חסידי אשכנז עם ספר זה ראה, למשל, י' דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, ירושלים תשכ"ח, עמ' 28; הנ"ל, תולדות תורת הסוד העברית, ירושלים תשס"ט-תשע"ד, ה, עמ' 36-37, 271-279.

39 על פי בראשית ח, כא.

40 על פי שמות כ, כג: 'ולא תעלה במעלת על מזבחי; ישעיהו א, יז: 'אשרו חמוץ'. לחמץ פירושו להשהות; ראה בבלי סנהדרין לה ע"א, ורש"י שם, ד"ה שמחמץ; מדרש הנחומא (ורשה), משפטים, ו: 'ודיינים צריכין לחמוצי דיניהו כדרש בר קפרא מנא הא מילתא דאמרו רבנן הוו מתונים בדין שנאמר לא תעלה במעלות וגו' וסמיך ליה ואלה המשפטים [...] לומר לך כשם שהזהיר הקדוש ברוך הוא את הכהנים שלא יפסעו פסיעות גסות במקדש כך הזהיר את הדיינים שלא יפסיעו פסיעות גסות בדין שנאמר אשרו חמוץ, אשרי הדיין המחמץ את דינו'.

אלא תורה. ⁴¹ ומפז רב זהב מופז. ⁴² ומתוקים ללמוד אותם מדבש המתוק. ונופת טיפות מתוקו'. צופים דבש צוף.

תורת ⁴³ י"י תמימה ר' תנח' ⁴⁴ פתר לה בשיתא סידרי משנה, תורת י"י תמימה זה סדר נשים, וכן הוא אומ' ⁴⁵ כולך יפה רעייתי ומום אין בך. עדות י"י נאמנה זה סדר זרעים, שהוא מאמין בחיי העולם וזרע. יראת י"י טהורה זה סדר טהרות, שמפריש בין טמיאה לטהרה. פקודי י"י ישרים זה סדר מועד, שיש בו סוכה ולולב וכל מועדי שנה דכת' ⁴⁶ ושמחת בחגך. מצות י"י ברה זה סדר קדשים, שמאיר עיניהם של ישר' בקדושה. משפטי י"י אמת זה סדר ישועות, שיש בו כל הדינין. הרי רמז (ששה) סדרים, ד' מהם לשו' נקבה: תמימה, נאמנה, ברה, טהורה, וב' לשו' זכר: ישרים, צדק, כנגד ד' סדרים שילודות גמרא, וב' אין יולדות, זרעים וטהרות שאין להם גמרא. הנחמדים מזהב א', ומפז ב', מדבש ג', ונפת ד', הרי ד'. כנגד ד' סדרים שיש להם גמרא.

כת' ומתוקים מדבש, הרי התורה מתוקה מדבש, וכתוב בתחילת יחזקאל ⁴⁷ ותהי בפי כדבש (ול) מתוק, הרי אינה מתוקה יותר מדבש אלא כדבש, [תורה] שבעל פה מדבש, הרי כאן רמז (ד') ששת [סדרים], והתלמוד מפר' הפסוקים [ם] ועיקר הור' [המצות] אין לעשותם, ⁴⁸ אבל יחזקאל שרא' [תורה] שבכתב, אכול את המגילה, ⁴⁹ אמ' כדבש.

<טור ב>

כנגד ו' סדרים ברא ו' ימי המעשה. אבל בשב' צריך לדרוש דברים הנחמדים מזהב, לכך אין פרשה שמתחלת בקהילה כי אם ויקהל משה שמדבר משבת, ⁵⁰ לומ' שצריכין להקהיל קהילות בשבת ולדרוש.

תמימה, משיבת נפש, נאמנה, מחכימת, ישרים, משמחי, בר', מאירת, טהורה, עומדת, אמת, צדק, כנגד י"ב מזלות, וכנגד י"ב שעות ביום וי"ב בלילה.

41 אבות ו, ג; שם ט.

42 ראה בבלי יומא מד ע"ב-מה ע"א.

43 במקבילה שבפירושי התפילה לרוקה, עמ' פ, נוסף לפני מילה זו: 'פנים אחרות'; אך מילים אלו חסרות גם במקצת כתבי היד של פירוש הסידור (כגון כ"י אוקספורד 1204, דף 10ב).

44 מדרש תהלים, יט, יד (עמ' 171).

45 שיר השירים ד, ז.

46 דברים טז, יד.

47 יחזקאל ג, ג.

48 השוה רש"י, ברכות יא ע"ב, ד"ה אף לגמרא: 'שהוא עיקר התורה שממנו הוראה יוצאה'.

49 יחזקאל ג, א.

50 שמות לה, א-ג. החובה לדרוש בבית הכנסת בכל שבת ושבת נזכרת כמה פעמים בכתביו של ר' אלעזר מוורמייזא, והוא גם מזהיר ש'אין להניח הדרשה עבור הסעודה השלישית'; ראה רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח, עמ' 43-44.

משיבת, מחכימת, משמחי, מאירת, עומדת, צדקו, הרי (ד') ממי"ן ואחר כך ע"ץ, כנגד מ' יום יצירת הוולד, 51 ונתנה תורה למ' יום, 52 ומ' לתפלת, 53 ומ' ללוחות אחרונות, וע"ץ חיים היא למחזיק' בה. 54

גם עבדך נזהר בשעת מעשה. עקב רב לבסוף, מה רב טובך אשר צפנת ליריא'י. 55 שגיאות מי יבין שחטאתי בשוגג לפני מלכותי. 56 מנסתרות דבת שבע נקיני. גם מזודי אילו הזדונות. ונקיתי מפשע רב אמ' ר' לוי 57 אמ' דוד רבונו של עולם אתה אלוה רב ואנא חוביי רברבין, יאה לאלהא רבא למשבק לחובין רברבין, שנ' 58 למען שמך י"י. יהיו לרצון אמרי פי יכתבו לדורות ויחקקו לדורות. 59 והגיון לבי והגה (מפלי) (מפי) ייצא, 60 כל דבור שיוצא מן הלב במחשבה שייך הגיון. י"י צורי בים סוף וגואלי בעמלק, צורי במרה וגואלי בסיני, צורי בעולם הזה וגואלי בעולם הבא. 61 למה נמשלה דברי תורה לשמש, לפי שכתו' 62 כי נר מצוה ותורה אור, והשמש אורה. מה השמש מהלך ביום ובלילה אלפים שנה מהלך ארבעה רוחות העולם, 63 כך קדמה התורה אלפים שנה. 64 וכן ה' אור בפרשה ראשונה של בראשית, כנג' ה' חומשי תורה. 65 וכן כחתן, ישיש, מוצאו, ותקופתו, מחמתו, הרי ה' דברים. ועוד למ' נקראת התורה

51 בבלי בכורות כא ע"ב.

52 במקבילה שבפירושי התפילה לרוקח (עמ' פא) נוסף: ולמ' לילה.

53 ראה דברים ט, יח.

54 משלי ג, יח.

55 תהלים לא, כ.

56 כך גם במקבילה שבכ"י אוקספורד 1204, דף 10ג. בפירושי התפילה לרוקח (עמ' פא), בשיבוש: מלכותו.

57 מדרש תהלים, יט, יז (עמ' 172).

58 תהלים כה, יא.

59 מדרש תהלים, יט, יז (עמ' 172); שם א, ח (עמ' 9).

60 על פי איוב לו, ב.

61 מדרש תהלים, יט, יז (עמ' 172). במקבילה שבפירושי התפילה לרוקח (עמ' פא) נוסף כאן: 'פנים אחרות'; אך מילים אלו אינן במקצת כתבי היד של פירוש הסידור (כגון כ"י אוקספורד 1204, דף 10ד).

62 משלי ו, כג.

63 אורכו של העולם ת"ק שנה ורחבו ת"ק שנה (ראה שיר השירים רבה, ו, ט), והשמש מקיפה אותו בין ביום ובין בלילה (ראה בבלי עירובין נו ע"א ורש"י שם). והשווה פירושי התפילה לרוקח, עמ' רעה: 'השמש מקיף בין יום ובין לילה בכל ד' רוחות, וכל רוח מהלך ת"ק שנים, זה אלפים שנה, כך התור' קדמה לעולם אלפים שנה; סודי רוזי, חלק א, אות י (עמ' נה): 'בין יום ובין לילה הולך ד' רוחות שהן אלפים, כנגד התורה שקדמה אלפים'; פירוש הרוקח על התורה, מהדורת י' קלוגמן, בני ברק תשס"א, ב, עמ' קיד, ד"ה ועשה חסד לאלפים; וראה גם שם, ג, עמ' יב, ד"ה ויהיו בני ראובן (הפירוש איננו של ר' אלעזר מוורמייזא; ראה י' דן, "פירוש התורה" לר' אלעזר מגרמייזא, קרית ספר, נט [תשמ"ד], עמ' 644).

64 בראשית רבה, ח, ב, עמ' 57.

65 שם א, ה, עמ' 20.

תמימה, אלא כש(נ)תמנה הא"ב כך: א' אחד, ב' שנים הרי שלשה, ג' שלש הרי ו', ד' ארבעה הרי י', ה' חמשה הרי ט"ו, ו' ששה הרי כ"א, ז' שבע (הרי) כ"ח, ח' שמנה הרי ל"ו, ט' תשעה הרי מ"ה, י' עשרה הרי נ"ה, כ' עשרי' הרי ע"ה, ל' שלשים הרי ק"ה, מ' ארבעים הרי קמ"ה, נ' חמישים הרי קצ"ה, ס' ששים הרי רנ"ה, ע' שבענים הרי שכ"ה, פ' שמונים הרי ת"ה, צ' תשעים הרי תצ"ה, כמנין תמימ"ה.

דף 1 ע"ב, טור א <

וחשבון קטן אט בח גז דו ה', הם מ"ה, י"צ כ"ף ל"ע מ"ס נ', הרי ת"נ, סך הכל תצ"ה,⁶⁶ א"כ היאך התורה תמימה, אלא ה' חנו(ו)משים הם, הרי שים ה' על תצ"ה, הרי ת"ק, כמהלך העולם ת"ק שנה.⁶⁷ ולכך לקח ה' משמו להשלים המנין, לבד מן המאות שבאלפא ביתא.⁶⁸ ועוד מה עניין תורה לשמש לשמים,⁶⁹ לפי שני⁷⁰ אם לא ברית' יומם ולילה חוקות שמים וארץ לא שמת, ולפי שכתו⁷¹ שבעתים כאור החמה, וכתו⁷² בעליל לארץ שבעתים. ח' דברים לשמש: יצא קוום א', מליהם ב', שם אהל בהם ג', כחת ד', ישיש ה', מוצאו ו', קצותם ז', מחמתו ח', כנגד ח' מלאכים שמנהיגים השמש, ד' ביו' וד' בלילה, ד' לפני החמה וד' לאחר החמה.⁷³ לכך (יסדו) גודלו וטובו

66 במקבילה שבפירושי התפילה לרוקח, עמ' פב (=כ"י אוקספורד 1204, דף 11א) דיגל כאן עד 'תצ"ה' הסמוך.

67 בבלי חגיגה יג ע"א. דברים דומים כתב ר' אלעזר בספר סודי רוזי, חלק א, אות א (עמ' כ): 'תשים א' אחד ב' שנים הרי שלשה, ג' שלשה הרי ו', ד' ארבע הרי י', ה' חמשה הרי ט"ו, ו' ששה הרי כ"א, ז' שבעה הרי כ"ח, ח' שמונה הרי ל"ו, ט' תשעה הרי מ"ה, י' שים אותו לצד אחד. ועתה חשוב י"צ הם ק', כ"פ הם ק', ל"ע הם ק', מ"ס הם ק', הרי ת'. נשאר נ', שים נ' עם מ"ה הם צ"ה, שים צ"ה עם ת' הרי תצ"ה, נמצא ה' חסר מת"ק הם חמשה חומשי תורה הרי ת"ק, נמצא התורה ת"ק בה נברא העולם מהלך ת"ק שנים. לכך בתורה יצר העולם'. וראה גם שם, אותו (עמ' לד); פירושי התפילה לרוקח, עמ' תקנד.

68 כלומר האותיות קו"ף, רי"ש, שי"ן, תי"ו אינן נכללות במניין זה.

69 במקבילה שבפירושי התפילה לרוקח, עמ' פב: 'מה ענין תורה לשמש'; בכ"י אוקספורד 1204, דף 11א: 'מה עניין תורה לשמים'.

70 ירמיהו לג, כה.

71 ישעיהו ל, כו: 'והיה אור הלבנה כאור החמה ואור החמה יהיה שבעתים כאור שבעת הימים'. שיבוש דומה יש גם בסודות התפילה, בתוך פירושי התפילה לרוקח, עמ' רנה: 'וכדכתיב והיה (ה)אור הלבנה כאור החמה שבעתים' (החיבור הנקרא 'סודות התפילה' איננו פרי עטו של ר' אלעזר, והוא נכתב על ידי חכם עלום שם באמצע המאה השלוש עשרה לערך; ראה עמנואל, הפולמוס על נוסח התפילה).

72 תהלים יב, ז: 'צרוף בעליל לארץ מזקק שבעתים'. המילה 'מזוקק' חסרה גם במקבילה שבפירושי התפילה לרוקח, עמ' פב.

73 בספר סודי רוזי (לעיל הערה 63): 'וה' מלאכים מנהיגין אותו ביום, לכן ה' דברים בשמש: והוא כחתן יוצא א, ישיש כגבור ב, מוצאו ג, ותקופתו ד, ואין נסתר מחמתו ה. וכן ה' אור בפרשה ראשונה מבראשית. וג' מלאכים מנהיגין אותו בלילה, הרי ח' מלאכים בין יום ובין

מלא עולם, דעת ותבונה טובים אותו, המתגאה על חיות הקודש, ונהדר בכבוד על המרכבה, וכו', הרי כולו הולך בד' ד' תיבות.⁷⁴ וכן ח' תורת א', עדות ב', פקודי ג"ד, מצות ה', יראת(ו) ו', משפטי ז"ח, וכנגדם עשה תמניא אפי'⁷⁵ והזכיר בהם ח' דברים, אילו הן: אמרתך א', דברייך ב', עדותיך ג', מצותיך ד', תורתך ה', משפטי צדקיך ו', פקודיך ז', חקיך ח'. למה ח', לפי שהתורה ניתנה בח' דברים, ד' בכלל וד' בפרט.⁷⁶ לכך אנו אומרים בברכת התורה ח' דברים: ותן בליבינו להבין א', ולהשכיל ב', לשמוע ג', ללמד ד', וללמד ה', לשמור ו', לעשות ז', ולקיים ח'. וכן ח' עדותיך, ⁷⁷ וסימ' בד"ה מנפצ"ר, ⁷⁸ וכן ח' העדות מלא בה' חומש' תורה.⁷⁹

כת' הנחמדים מזהב, הרי לא נתן שיעור, וכת' ⁸⁰ טוב לי תורת פיך מאלפי זה' וכסף, בעולם הזה מאלפי זהב, ולעולם הבא מזהב ומפז רב. וכן הוא אומ' ⁸¹ וכל חפצים לא ישוו בה, בכתם טהור לא תסו'. ⁸² ועוד ו' דברים הזכיר: תמימה, נאמנה, ישרים, ברה, טהורה, אמת. כנגד זרע וקצי' קור וחום קיץ וחורף.⁸³

לילה'. וראה גם פרקי רבי אליעזר, סוף פרק ו: 'החמה [...] והמלאכים מנהיגים אותו, אלו שמנהיגים אותו ביום אין מנהיגים אותו בלילה, אלו שמנהיגים אותו בלילה אין מנהיגים אותו ביום'; מדרש זוטא, מהדורת ש' בובר, וילנה תרפ"ה, קהלת א, ה (עמ' 112): 'שמנה מלאכים יש לו, ארבע מלפניו וארבע מאחוריו'. עיין עוד פירושי התפילה לרוקח, עמ' תקכא, תקכג, תקכה.

74 השווה סודי רוזי, חלק א, אות י (עמ' נה); פירושי התפילה לרוקח, עמ' תקכה. מניין התיבות שבתפילת 'אל אדון' נדרש אצל חכמים רבים מבתי מדרש שונים; ראה י"מ תא"ש שמע, הנגלה שבנסתר, [רמת גן] 2001, עמ' 30 ועמ' 67.

75 תהלים קיט. והשווה רוקח, סי' רטז; פירושי התפילה לרוקח, עמ' רעט; ספר גימטריאות, סעיף עו, עמ' סז.

76 על פי בבלי סוטה לו ע"א-ע"ב.

77 במקבילה שבפירושי התפילה לרוקח (עמ' פב) נוסף: בתמניא אפי'. כוונתו לשמונה הפעמים שמבטאים את האות וי"ו במילה 'עדותיך' בפרק זה; ראה תהלים קיט, יד: 'בדרך עדותיך'; שם, לא: 'דבקתי בעדותיך'; שם, לו: 'הט לבי אל עדותיך'; שם, צט: 'מכל מלמדי השכלתי כי עדותיך שיחה לי'; שם, קיא: 'נחלתי עדותיך לעולם'; שם, קכט: 'פלאות עדותיך'; שם, קמד: 'צדק עדותיך לעולם'; שם, קנז: 'רבים רדפי וצרי מעדותיך לא נטיתי'.

78 תחילתם של הפסוקים הנ"ל יוצרת את הסימן בד"ה מנפצ"ר. וראה עוד ספר גימטריאות, עמ' סז, הערה 15.

79 שמות כו, לג; מ, ג; מ, כא; ויקרא טז, יג; במדבר א, נג; יז, יט; יז, כג; יז, כה. והשווה ערוגת הבשם, א, עמ' 113: 'בספר הכבוד, ח' עדותיך כנגד ח' עדות מלאים שבחומש'. וראה גם פירושי התפילה לרוקח, עמ' רסח.

80 תהלים קיט, עב.

81 משלי ח, יא (כך גם בכ"י אוקספורד 1204, דף 111ב. במקבילה שבפירושי התפילה לרוקח, עמ' פב: 'וכל חפציך', משלי ג, טו).

82 איוב כח, יט: 'בכתם טהור לא תסלה'.

83 בראשית ח, כב.

מן תורת י"י עד צדקו יחדו ל' תיבות, כנגד ל' ימי חודש. ואם תסיר ו' שמות⁸⁴ יהיו כ"ד תיבות, כנגד כ"ד שעות ביום ובלילה. ו' שמות כנגד ו' ימי המעשה [שצריך להזכיר מורא שמים ואהבת השם. כת⁸⁵ הנחמדים מזהב

<טור ב>

הרי לא נתן שיעור, וכת' טוב לי תורת פיך מאל[פי] זהב וכסף, כאן בדברי תורה⁸⁶ כאן בסתרי תורה. ועוד, בעולם הזה מאלפי, [ו]לעולם הבא מזהב ומפז רב, וכן הוא אומ'⁸⁷ וכל חפצים לא ישוו בה, בכתם טהור לא תסלה. לפי שדוד הזכיר תחילה על המאורות ולשמש שם אהל בהם, ואחר כך על התורה ואחר כך צורי וגואלי, לפיכך תיקנו תחילה ברכת המאורות אהבה רבה וקר(י)את שמע, ואחר כך יציאת מצרים ברכת גאל ישראל, וכל התפלה עד והגיון לבי לפניך י"י צורי וגואלי. ומה עניין תורה במזמור י"ח,⁸⁸ לפי שהתורה עושה שלום בעולם, שנ'⁸⁹ וכל בנייך למודי י"י רב שלום בנייך, שלום רב לאוהבי תורתך, וכת'⁹⁰ ללא תורה, וכת'⁹¹ בימים ההם אין שלום ליוצא ולבא, לכך תיקנו בסוף י"ח ברכות שלום רב, וכן בשים שלום תורת חיים. (וברכת כהנים) ובברכת כהנים ט"ו תיבות, כששליח צבור כופלו יהיו ל' תיבות ו' שמות. וכך כאן ו' שמות וג' פסוקים ול' תיבות.⁹² ולפניו⁹³ אורך בגוים וכת' לדוד ולזרעו עד עולם. לכך אמרו⁹⁴ כל הסומך גאולה לתפלה הרי הוא בן העולם הבא, ואם התפלל בכוונה מבושר לו שנענה,⁹⁵ לכך סמך לו יענך.⁹⁶

84 השווה פירושי התפילה לרוקח, עמ' שסג: 'מן תורת ה' תמימה עד צדקו יחדיו ל' תיבות, ו' שמות: תורת ה' א', עדות ה' ב', פקודי ה' ג', מצות ה' ה', יראת ה' ה', משפטי ה' ו'.

85 במקבילה שבפירושי התפילה לרוקח, עמ' פב: דבר אחר כתוב.

86 בפירושי התפילה לרוקח (שם), בשיבוש: בדברי הימים. והמהדיר הציע לתקן: בדברי תורה. משלי ח, יא; איוב כח, יט.

88 כך גם במקבילה שבפירושי התפילה לרוקח, עמ' פג. כוונתו של ר' אלעזר מוורמייזא היא למזמור יט, המתפרש כאן; אלא שלפי החלוקה שהייתה מקובלת אצלו, היה זה מזמור יח. וראה לעיל, ליד הערה 24.

89 ישעיהו נד, יג; תהלים קיט, קסה.

90 דברי הימים ב טו, ג.

91 שם, ה: 'ובעתים ההם אין שלום ליוצא ולבא'.

92 כך במקבילה שבפירושי התפילה לרוקח (עמ' פג), ונשמט כאן מחמת הדומות. וראה לעיל הערה 84.

93 במזמור הקודם, תהלים יח, נ-נא.

94 ראה בבלי ברכות ד ע"ב: 'איזהו בן העולם הבא זה הסומך גאולה לתפלה של ערבית'.

95 ראה ירושלמי ברכות ה, ה (דף ט ע"ד; עמ' 48): 'אם כוונתה את לבך בתפילה תהא מבושר שנשמעה תפילתך'.

96 תהלים כ, ב. בפירושי התפילה לרוקח (עמ' פג-פה) הוסיף ר' אלעזר מוורמייזא וכתב פירושים

תהלים כ'⁹⁷ למנצח מזמור לדוד. נתן מזמור זה ללוי המנצ' לזמר, כי בית אב של לויים מזמרים והיה אחד להם לראש להורות הניגון⁹⁸ ישור במשא.⁹⁹ יענך י"י ביום צרה לפי הפשט¹⁰⁰ כשעשה דוד מלחמה עם ארם ושלח יוא' ונתן דוד הדגל ליואב ואמ' לו ובשם אלה' נדגול.¹⁰¹ וגם על הגלות אמרו דוד. יענך י"י ביום צרה כשיהיה לך צרה במלחמה ותקרא אליו בחזקה יענך י"י ברחמיו. בעת שהיה הולך במלחמה היה מקדים קרבנותיו ותפלה בבקר, בקר אערך לך ואצפה ובבקר תפלתי תקדמך,¹⁰² לכך אמ' ליואב יענך. ישגבך יחזקך. שם אלהי יעוקב] אשר קראת אליו. והזכיר אלהי יעקב [לפי] שהיה ראש לגולים¹⁰³ ונאמ' בו¹⁰⁴ י"י העו[נה] אותי בעת צרתי, כאדם שהוא [חולה] אומ' לו מי שריפא חזקיה מחולניו הוא] ישלח לך רפואה שלימה,¹⁰⁵ כך אמ' אלהי יעקב.¹⁰⁶

- נוספים למזמור יט. וראה לעיל במבוא, ליד הערה 9 ואילך.
- 97 הדברים שלהלן מקבילים בעיקרם לנדפס בפירושי התפילה לרוקח, עמ' תכה-תכו, אך ניסוח הדברים שונה מעט.
- 98 במקבילה שבפירושי התפילה לרוקח נוסף: 'מתי להרים ומתי להנמיך שנאמר'.
- 99 הלשון על פי דברי הימים א טו, כב. דברים דומים כתב ר' אלעזר מוורמייזא גם על מזמור אחר בספר תהלים; ראה פירושי התפילה לרוקח, עמ' תח: 'למנצח בנגינות על השמינית מזמור לדוד (תהלים ו, א), נתן מזמור זה ללוי המנצח לנצחו בנגינות בניגון נאה, כי ללויים היה להם א' שיהיה להם ראש להרים קול ולהנעים קול בניגון נעים, כמו וכוננני(הו) השר המשא (דברי הימים א טו, כז), וכן יסור במשא'.
- 100 השווה רש"י, כאן: 'המזמור הזה על שם שהיה שולח את יואב ואת כל ישראל למלחמה והוא היה עומד בירושלם ומתפלל עליהן כענין שנאמר (שמואל ב יח, ג) טוב כי תהיה לנו מעיר לעזור, ואמרו רבותינו אילמלא דוד לא עשה יואב מלחמה'.
- 101 להלן פסוק ו.
- 102 על פי תהלים ה, ד; פח, יד.
- 103 הדברים מבוארים יותר במקבילה שבפירושי התפילה לרוקח: 'שיעקב היה ראש לגולים, שהלך בגלות מצרים' (ומה שציינו שם המהדירים, הערה 10, אינו קשור לעניין כלל). הביטוי שיעקב היה ראש לגולים מופיע עוד חמש פעמים בפיו של ר' אלעזר מוורמייזא (ולפי שעה לא מצאתיו אצל שום חכם אחר); ראה פירושי התפילה לרוקח, עמ' שעט ('למה אמר יעקב, אלא לפי שהוא ראש לגולים, אנכי ארד עמך מצרימה ואנכי אעלך גם עלה, ועוד כי יעקב היה נרדף מפני עשו'); מ"ל קצנלנבוגן, 'פירוש ההושענות לרבי אלעזר מגרמייזא בעל הרוקח', י"א מובשויבץ (עורך), ספר זכרון להגאון רבי שילה רפאל, ירושלים תשנ"ח, עמ' ל ('יעקב שהיה ראש לגולים ונאמר לו "אנכי אעלך גם עלה" [בראשית מו, ד]; שם, עמ' מו ('שהוא היה ראש לגולים'); ספר השם, מהדורת א' איזנבך, ירושלים תשס"ד (עם ספר סודי רז"ה), עמ' כב; פירוש הרוקח לאיכה א, יז (בתוך: פירוש הרוקח על המגילות, מהדורת י' קלוגמן, בני ברק תשמ"ה, ב, עמ' יט).
- 104 בראשית לה, ג.
- 105 ראה מלכים ב כ, א-יא; ישעיהו לח. במקבילה שבפירושי התפילה לרוקח, עמ' תכו: 'כאדם שהוא חולה אומרים לו מי שריפא חזקיהו מלך יהודה הוא ירפאך'. על ברכה זו לחולה ראה לעיל, ליד הערה 19.
- 106 ראה מדרש תהלים, כ, ד (עמ' 175).

<דף 2 ע"א, טור א>

<תהלים כג> ירביצני כלומ' נותן לי מחסורי. אע"פ שהמדבר שמו חרת,¹⁰⁷ כמ'¹⁰⁸ חרתא דאשכפי, ארץ מליחה,¹⁰⁹ אעפ"כ נותן לי כל צורכיי. בנאות דשא בלשו' ווידן¹¹⁰ ירביצני כמ'¹¹¹ תרביץ בצהרים. על מי מנוחנות ינהליני מים שאני נוה שם. נפשי ישובב נפשי משובב הק', משובב כמ' משובה. ינח(ל)יני במעגלי צדק ינחה אותי בדרכי צדק. מעגלי לפי שכל הדרכים אינן הולכים דרך ישר' כי אם לפעמים הולכים בדרך עוגל ומעוג' וסובבים הרים וגבעות, על כן נקרא מעגל, והיה דוד מבקש ינחני במעגלי צדק למען שמו, שלא אהיה נתפש ביד שאול רודפיני. גם כי אלך בגיא צלמות אפי' כי אלך בגיא צלמות, במדבר ביער חרת. לא אירא רע מליסטים וחיות רעות כי אתה עמדי כל שעה. (שבתך) {שבטך} ומשענתך המה (עודי) ינחמוני מנהג הרועה יש לו שבט שמנהיג את הצאן, כמו מלמד, והוא ארוך. ומשענתך, משענת שהולך בו, כך היה דוד אומ' (בשבתך) {שבטך} ומשענת' המה יחד ינחמוני, מנחמים אותי אפי' ביער חרת. תערך לפני שלחן לתת לי לאכול בעריכ' שולחנך. נגד צוררי הם שאול וחביריו. דשנ' בשמן ראשי כי כבר כמה פעמי' דשנת בסיכת שמן ראשי, כמ'¹¹² ושמן על ראשך אל יחסר. כוסי רוייה כוסי שהשמן בתוכו, רוייה לשו' שביעה. ועוד כוסי שאני מתעדן ממנו. רוייה שביעה. אך טוב וחסד ירדפונ' טוב שאתה עושה לבני אדם וחסד גדול ירדפ' כל ימי חיי ושבתתי עוד אשוב בבית י"י במקו' משכנו ואהיה שם לאורך ימים. י"י רועי לא אחסר. בהנחל עליון גוים בהפרידו בני אדם יצב גבולות עמים למספר בני ישר',¹¹³ שנתן להם ארץ מליאה כל טוב שנ'¹¹⁴ לא תחסר כל בה, וכת'¹¹⁵ י"י אלהיך {עמך} לא חסרת דבר. בשוחר טוב¹¹⁶ ר' נחמיה אומ' לא חסרת דבר לא חסרת אלא דבור

107 על פי מדרש תהלים, כג, ו (עמ' 201): 'בנאות דשא ירביצני, מדבר בדוד, בשעה שהיה בורח מפני שאול, מה כתיב, וילך שאול יער חרת, [ולמה נקרא שמו יער חרת], לפי שהיה מנוגב כחרת, והרטיבו הקדוש ברוך הוא מטובו של עולם, שנאמר כמו חלב ודשן תשבע נפשי'. וראה להלן הערה 162.

108 בבלי מגילה יט ע"א (ועוד). וראה רש"י שם שפירש: 'סם שצובעין בו מנעלים שחורין', וצריך עיון איזה דמיון מצא ר' אלעזר בין 'חרתא' ו'חרת'.

109 ירמיהו יז, ו.

110 כתב היד פגום כאן וחסרות שתיים או שלוש אותיות. הכוונה ל-Weide, אחו (ראה Wilhelm Müller, *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*², Hildesheim 1963, III, p. 551). תודתי למר עזרא קאהן, לונדון, על עזרתו בעניין זה.

111 שיר השירים א, ז.

112 קהלת ט, ח.

113 דברים לב, ח.

114 שם ח, ט.

115 שם ב, ז.

116 מדרש תהלים, כג, ג (עמ' 198-199): 'ר' נחמיה אמר לא חסרת דבר, לא חסרת אלא דבור, לא הוית חסר אלא מימר והוא מתעביד. ייעשה המן בפה כבשר עגל והוא נעשה, ייעשה פטומא

ולא היית חסר אלא מימר מתעב', יעשה המן בפה כבשר עגל והוא נעשה, פטומא קמח קונדיטון מעשה קדירה אשיות. בזה המזמור אין ז',¹¹⁷ לומ' שהוא משביעני כל ז' ימי השבוע בזכות התורה שמוזקקת שבעתים.¹¹⁸ וזה המזמור כ"ב¹¹⁹ למי ששומר תנור[ה כ"ב אותיות התורה יתקיים

<טור ב>

לו הברכות, לכך (במזמור) (בפסוק) זה הדבר לקטו ממנו¹²⁰ כל האותיות. וכן במזמו' שיר המעלו' הבוטחי' בהי"י כהר ציון לא ימוט לעולם ישב¹²¹ נעל' ז', כי מדבר באלף ז' שהעולם יהיה מים במי היבשה למים על המים (דתחתונים) (התחתונים). והזכיר למעלה מים,¹²² וכת'¹²³ על כן נורא בהמיר ארץ ובמוט הרים בלב ימים יהמו יחמרו מימיו ירעשו הרים בגאותו סלה, נהר פלגיו, אלהים (פלגיו) (בקרבה) בל תמוט יעזרה אלהים לפנות בקר, כשיעבור אלף שביעי, כר' דאמ'¹²⁴ חופף עליו כל היום¹²⁵ לימות המשיח ובין כתיפיו שכן לעולם הבא. בהמיר ארץ א' ובמוט הרים ב', יהמו יחמרו מימיו ג', ירעשו הרים ד', המו גוים ה', מטו ממלכות ו', תמוט ארץ ז', לכך אין ז' נאמ' שם. בהמיר ארץ במוט הרים, ונאמ' כהר ציון לא ימוט. ויש ו' שני' קודם שיבא בן דוד וכמה ערים נהפכים, הפוך רשעים ואינם,¹²⁶ ולציון לא יהיה דבר רע, שנ'¹²⁷ כן נשבעתי מקצוף עליך ומגעו' בך כי ההרים ימושו והגבעות תמוטנה וחסדי מאתך לא ימוש וברית שלומי לא תמוט אמר מרחמך י"י. נעלם ז' קצ"ף.¹²⁸ ביום שבת, וכן וביום

והוא נעשה, אם את מבקש קמח, וטחנו ברחיים (במדבר יא, ח), קונדיטון, או דכו במדוכה, מעשה קדירה, ובשלו בפרור, אשיות, ועשו אותו עוגות'.

117 נראה שהפסוק הראשון אינו מן המניין. ראה כעין זה במדרש תהלים, כ, ב (עמ' 173): 'תשעה פסוקים יש במזמור הזה'; והעיר על כך בסדר טרוויש, פרק ג, עמ' 8: 'פסוק ראשון אינו מן המניין' (וראה גם שם, פרק א, עמ' 4-5). וראה ספר קושיות, עמ' פ, הערה 530 ועמ' רב, הערה 641.

118 על פי תהלים יב, ז.

119 לפי החלוקה המקובלת: מזמור כג. וראה על כך לעיל, ליד הערה 25 ואילך.

120 שמות טז, טז. והשווה ספר גימטריאות, בשלח, סעיף יז, עמ' תעו.

121 תהלים קכה, א. דברים אלו חוזרים אל הדברים שלעיל, ליד הערה 117.

122 ייתכן שכוונתו לתהלים קכד, ד-ה.

123 תהלים מו, ג-ו (בנוסח שלפנינו: 'על כן לא נירא').

124 ספרי דברים, פי' שנב (עמ' 410), באנונימיות.

125 דברים לג, יב.

126 משלי יב, ז. לא מצאתי דברים אלו במקורות אחרים.

127 ישעיהו נד, ט-י.

128 כוונתו כנראה לפסוק הנ"ל בישעיהו נד, י, שאין בו האותיות זי"ן, פ"א, צד"י וקו"ף (וראה להלן הערה 144). המשפט הסמוך קטוע, ודומני שחסרות כאן כמה מילים על אודות מצוות שמחה בשבת.

שמחתכם¹²⁹ בשבתו¹³⁰. בפרשת ראה אנכי ז' שמחות¹³¹ הרי ברגלי. וכשמביאין האמור בענין אותם ז' שמחו' יזהר אדם שלא יהא קצף שם, שנ' טוב ארוחת ירק ואהבה שם משור אבוס ושנאה בו. ואם אדם קוצף בשבת הרי גורם צער, וכת' לא יוסיף עצב עמה, וכת' היום קדוש אל תתאבל (!) ואל תתעצבו. מכאן שראש השנה כרגל, שהרי כת' חדות י"י הוא מעזכם ולעשות שמן[חה] גדולה אל (ת)תעצבו, פעמי',¹³⁶ שלא יקצוף הוא ושלא יקציף אחרים, כי בשעת הכעס אדם עצב, ושלא יצער אדם אחרים. אל תעצבו כנגד טוב ארוחת ירק ואהבה שם משור אבוס ושנאה בו, וסמ' לו איש חימה יגרה מדון וארך אפים ישקיט ריב,¹³⁷ הרי לכך אמ' אל תעצבו על ידי קטטה, וכת' טוב פת חריבה ושלוה בה מבית מלא זבחי ריב, וסמכו אל בחיק יוטל הגון[רל],¹³⁹ כי גורל עושה שלום¹⁴⁰ אע"פ שהם זבחים

<דף 2 ע"ב, טור א>

קדשים, שלא יאמרו הכהנים כהנים אוכלים ובעלים מתכפרים¹⁴¹ ויתעסוק¹⁴² שיהא לו חלק בבשר, לכך אמ' טוב פת חריבה [ושלוה], שלא יאכל בשר כיון שבמחלוקת הוא. ואחר מגיד לנו אם שבת או יום טוב.¹⁴³ ואם יעסוק שיהא לו חלק בבשר יהיה במחלוקת, לכך אמ' טוב ארוחת ירק ואהבה שם משור אבוס ושנאה בו.

129 במדבר י, י.

130 ספרי במדבר, פי' עז (עמ' 182).

131 דברים יב, ז; יב; יח; יד, כו; טז, יא; יד; טו.

132 משלי טו, יז.

133 שם י, כב; 'ברכת ה' היא תעשיר ולא יוסף עצב עמה'. על האיסור לכעוס בשבת כתב גם פייטן קדום, אולי הקליר: 'כי אין לחרות בשבת' (רבי אלעזר בירבי קליר: פיוטים לראש השנה, מהדורת ש' אליצור ומ' רנד, ירושלים תשע"ד, עמ' 444; על זהותו של הפייטן ראה שם, עמ' 31-36); וראה גם תיקוני הזהר, מהדורת ר' מרגליות, ירושלים תש"ח, תיקון מח, דף פה ע"א. 134 הציטוט משובש. השווה נחמיה ח, י-יא: 'כי קדוש היום לאדונינו ואל תעצבו [...] היום קדש ואל תעצבו'.

135 שם, י-יב.

136 כלומר פעמיים נכתב שם 'אל תעצבו'.

137 משלי טו, יז-יח.

138 שם יז, א.

139 שם טז, לג.

140 על פי משלי יח, יח: 'מדינים ישבית הגורל'. וראה ילקוט שמעוני, במדבר, רמז תשעג (עמ' 523-524): 'על פי הגורל, שהיה הגורל כורז אני גורלו של פלוני לשמו עליתי, למה כן, רבי לוי בשם רבי חנינא אומר בשביל שלא תהא תחרות בין השבטים שלא יאמרו מה שבקש אלעזר עשה'.

141 בבלי פסחים נט ע"ב, ובמקבילות.

142 כלומר יתעסק, ישתדל.

143 משפט זה סתום, ודומני שהשתרבו כאן שלא במקומו.

כי (ה)הרים (ימושו) והגב' תמוטנה וברית שלומי לא תמוט, 144 ואמ' למע' 145 כאשה עזובה ואשת נעורים, ואצל כהר ציון לא ימוט (שלום) (לעולם) ולא ישלחו הצדיקי' בעולתה ידיהם, 146 ובישעיה' 147 רחקי מעושק כי לא תיראי. וכאן 148 לא ינוח שבט הרשע על גורל הצדיקים, שלא יתחתנו ברשעי' ושלא ילמדו מעשהם הרעים והבנים יהיו רשעים, לכך הסירם, וזהו המטים עקלקלות' יוליכם את פועלי און, 149 לכך הטיבה לטובי' ולישרים בלבותם. 150 ולכך הפרידם עזרא הסופר. 151 לכך המתחתנים עם הרעים, כל הבנים והבנות שיהיו רעים מעלה עליו הכתו' כאילו עבר על לפני עור לא תתן מכשול, 152 שהחטיאו את כולן.

ונעלם ט' במזמו' על נהרות בבל, 153 שנבקעה חומת ירושלם בט' בתמוז בבית ראשון 154 וחרב בט' באב בראשונה ובשנייה, 155 ואין לשורר שיר בט' באב. ועוד אין ז' במזמור שיר המעלות הבוטחים בי", 156 וכן בזה המזמור י"י רועי נעלם ז', להודיעיני 157 המעדן בתענוג' יום ז' לא ימוט לעולם, ישב ויזכה לכוסי רויה. 158

בנאות דשא ירביצני, ירכיבהו על במותי ארץ ויאכל תנובת שדי. 159 על מי מנוחות ינהליני, ויחננו שם על המים, 160 ארץ נחלי מים. 161 ינהליני, ירביצני משמ' לעתיד

144 ישעיהו נד, י. דברים אלו חוזרים אל הגדון לעיל, ליד הערה 128.

145 שם, ו.

146 תהלים קכה, א-ג.

147 ישעיהו נד, יד.

148 תהלים קכה, ג. וראה ספר חסידים, מהדורת ויסטינצקי, עמ' 294, סי' תתשע: 'וכתיב כי לא ינוח שבט הרשע על גורל הצדיקים למען לא ישלחו הצדיקים בעולתה ידיהם, שלא ידווגו אלה באלה; וכן שם, עמ' 460, סי' תתתשא: 'שאי' הב"ה רוצה שיתחתנו הרעים בטובים ושיהנה מהם, וכל שנהנה מהם מפסידים יותר, וכתיב כי לא ינוח שבט הרשע על גורל הצדיקים למען לא ישלחו הצדיקים בעולתה ידיהם'. על הקפדתם היתירה של חסידי אשכנז על נישואין עם רעים ורשעים ראה א' מרקוס, 'הפוליטיקה ומלחמת הערכים של חסידות אשכנז', הנ"ל (עורך), דת וחברה במשנתם של חסידי אשכנז, ירושלים תשמ"ז, עמ' 271-272.

149 תהלים קכה, ה.

150 שם, ד.

151 אפשר שהכוונה לנאמר בבבלי קידושין סט ע"ב: 'לא עלה עזרא מבבל עד שעשאה כסולת נקיה'; וראה רש"י שם.

152 ויקרא יט, יד.

153 תהלים קלז.

154 ירמיהו נב, ו-ז.

155 בבלי תענית כו ע"ב.

156 תהלים קכה.

157 צריך להיות: להודיעני.

158 השווה בבלי שבת קיח ע"א: 'כל המענג את השבת נותנין לו נחלה בלי מצרים'.

159 דברים לב, יג.

160 שמות טו, כז.

161 דברים ח, ז; י, ז.

לבא. בנאות דשא ירביצני מדבר דוד, שבשעה שהיה בורח מפני שאול מה כת¹⁶² וילך שאול יער חרת, שהיה מנוגב בחרון והרטיבו הק' מטובו של עולם שנ¹⁶³ כמ' חלב ודשן תשבע נפשי. נפשי ישובב [בתו]רה. ¹⁶⁴ בגי"א צלמו"ת ל"א בגימ' תרי"ג, [בזכות] שאהגה בתרי"ג מצות לא אירא [רע] כי אתה עמדי, דכתי¹⁶⁵ ואהיה עמך [בכ]ל אשר (הת)הלכת. שבטך¹⁶⁶ אילו הייסורין

<טור ב>

כמו¹⁶⁷ שבט (הנוגע) (הנוגש) בו. שבטך בית המדרש ומשענתך אילו תורה שהיא משען לישראל. המה ינחמוני יכול בלא יסורין, ת"ל אך טוב וחסד. שבטך ומשענתך שתי מקלות לן [ל]השען יש לרועים, ולפי שקראו רועה לכך []¹⁶⁹ לכך אמ¹⁷⁰ לאחד קראתי נועם, למשענה, ולאחת [קראתי] חובלים, זו שבט. אע"פ שכת¹⁷¹ ופקדתי בשבט פשעם ובנגעים עוונם, אעפ"כ שבטך ומשענתך המה ינחמוני. וכת¹⁷² וירעם כתום לבבו, הביאו לרעות ביעקב עמו, לכך אמ' י"י רועי, וכת¹⁷³ פה אשב כי אויתיה צדה ברך אברך, לכך אמ' י"י רועי לא אחסר, [ו]שבתי בבית י"י. המה ינחמוני,¹⁷⁴ לפי שכת¹⁷⁵ אם (יעברו) (יעזבו) בניו תורת, מתוך שיביא ייסורין יעשו תשובה כמ' שעשו תשובה. ד"א אם יקבל אדם יסורין ואחר כך הטוב מנחמו, אבל כאן שבטך ינחמוני לפי שאמ' כי אתה עמדי, כלומ' שבטך ומשענתך בידי ובהם אני

162 שמואל א כב, ה: 'וילך דוד ויבא יער חרת'. דברים אלו הם על פי מדרש תהלים (ראה לעיל הערה 107), וגם שם מובא הפסוק בנוסח שהביא ר' אלעזר מוורמייזא.

163 תהלים סג, ו.

164 מדרש תהלים, כג, ה (עמ' 201).

165 שמואל ב ז, ט.

166 הדברים שלהלן הם על פי מדרש תהלים, כג, ה (עמ' 201, וראה גם שם א, כ [עמ' 21]): 'שבטך ומשענתך, שבטך [אלו היסורין, ומשענתך] זו תורה. [דבר אחר] שבטך ומשענתך זו משען ומשענה (ישעיהו ג, א), משען זו תורה שבכתב, ומשענה זו תורה שבעל פה. המה ינחמוני. יכול בלא יסורין, תלמוד לומר אך'.

167 ישעיהו ט, ג.

168 מילה אחת או שתיים שאי אפשר לקרוא.

169 מילה אחת שאי אפשר לקרוא.

170 זכריה יא, ז: 'ואקח לי שני מקלות לאחד קראתי נעם ולאחד קראתי חבלים'.

171 תהלים פט, לג.

172 שם עח, עא-עב.

173 שם קלב, יד-טו.

174 נראה שפסקה זו משובשת.

175 תהלים פט, לא (ובהמשך, פסוק לג: 'ופקדתי בשבט פשעם ובנגעים עונם'; ראה לעיל ליד הערה 171).

רודה, המה ינחמוני, וכת' 176' ויהי י"י למשען לי, וכת' 177' שבט מישו' שבט מלכותך, מטה עוזך ישלח י"י מציון רדה בקרב אויביך. 178' שבטך ומשענתך מדבר בתורה ומשנה ותלמוד כמ' 179' משען ומשענה. זאת נחמתי בעוניי כי אמרתך חיתני. 180'

תערך לפני שלחן, תערוך בגימ' ששי"ם אמ"ה. 181' בשוחר טוב 182' תערך לפני שלחן איסי בן עקיבא אומ' גובהו של מן ס' אמה ומי שאינו מאמין אל יראה (באותו) באותה טובה שנ' 183' אל ירא בפלגות נהרי נחלי דבש וחמאה. ובאותיות דר' עקיבא 184' עתיד הק' לערוך לפני כל צדיק שלחן של ששים אמה שנ' תערך לפני שלחן נגד צוררי, 185' אילו שבגהינם שיאמרו אמן. 186' כוסי רוי"ה רכ"א לוגין כמנין רוי"ה. 187' אך טוב וחסד, יכול בעולם הזה מלא טוב, ת"ל אך, מי עו"ט. בשוחר טוב 188' כל ימי חיי, אותו אלף שנים שעתידי הק' לחדש עולמו, ושבתי בבית י"י, בבית המקדש שיבנה במהרה בימינו אמן. לארך ימים, לעולם ש[כולן] ארוך, אילו עולם הבא וחיינו,

176 שם יח, יט.

177 שם מה, ז.

178 שם ק, ב.

179 ישעיהו ג, א. והשווה מדרש תהלים, כג, ה (מובא לעיל הערה 166).

180 תהלים קיט, נ.

181 השווה ספר גימטריאות, בשלח, סעיף יד, עמ' תעה, ושם בהערה.

182 מדרש תהלים, כג, ה (עמ' 201).

183 איוב כ, יז.

184 לא מצאתי שם את המשפט הראשון כי אם את השני (ראה להלן הערה 186), אך כך מובא גם בספר גימטריאות על התורה למהר"ש מלובלין, מהדורת י' הרשקוויטש, ניו יורק תשנ"ו, פרשת נח, עמ' ג (ראה להלן הערה 185). והשווה אותיות דרבי עקיבא, נוסח ב (בתי מדרשות, ב, עמ' תיג): 'שערך הקב"ה לפניו [=לפני אדם וחוה] שלחנות של מרגליות וכל מרגליות ומרגליות היה מאה אמה ארכה וששים אמה רחבה וכל מיני מעדנים מונחים לפניו שראמר תערוך לפני שלחן'.

185 חסר כאן; השווה ספר גימטריאות על התורה (שם): 'ועתיד הקב"ה לערוך שולחנות לצדיקים ואמר באלפי (!) בית (!) דר' עקיבא עתיד לערוך לצדיקים שלחנות של ס' אמה שנ' תערוך לפני שלחן, תערוך גי' ששים אמה, כמו שמשון שהיה בו ס' אמה, שמשון גי' ששים אמה (וראה גם ספר גימטריאות על התורה [שם], פרשת בחקותי, עמ' עג).

186 ראה אותיות דרבי עקיבא, נוסח א (בתי מדרשות, ב, עמ' שסז-שסח; הובא גם בפירושי התפילה לרוקח, עמ' תלה): 'שבשביל אמן אחד שעונים רשעים מתוך גיהנם מעלין רשעים מתוך גיהנם. כאיזוד, עתיד הקדוש ברוך הוא שהוא יושב בגן עדן ודורש בה [...] עומד זרובבל בן שאלתיאל על רגליו ואומר יתגדל ויתקדש וקולו הולך מסוף העולם ועד סופו. וכל באי העולם עונים ואומרים אמן, ואף רשעי ישראל וצדיקי אומות העולם שנשתירו בגיהנם כולן עונים ואומרים אמן מתוך גיהנם'.

187 מדרש תהלים, כג, ו (עמ' 202); סדר רב עמרם גאון, מהדורת נ"נ קורונל, ורשה תרכ"ה, דף יג ע"ב (ושם בהמשך מובאת הדרשה הנזכרת בהערה הקודמת. הבררים אינם נמצאים במהדורת גולדשמידט; ראה שם, עמ' לט).

188 מדרש תהלים, כג, ז (עמ' 202), וכאן יותר באריכות.

כמ¹⁸⁹ והארכת ימים, בעולם שכולו ארוך,¹⁹⁰ וכן והארכ"ת ימי"ם בגימ' בעול"ם שכול"ו ארו"ך.¹⁹¹

<תהלים כד> לדוד מזמור לי"י הארץ ומלואה, לפי הפשט זה המזמור אמ' על מה שכת'¹⁹² ועתה מה יש תחת ירך חמשה לחם תנה בידי (או) הנמצא ויען הכהן את דוד

- - - -

189 דברים כב, ז.

190 תוספתא, חולין י, טז (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 512).

191 כפי הנראה יש לקרוא כאן בכת"ב חסר: שכלו (והארכת ימים = 732; בעולם שכלו ארוך = 731). והשווה פירושי התפילה לרוקח, עמ' רצג: 'והארכ"ת ימי"ם בגימ' בעול"ם שכול"ו ארו"ך'; ספר גימטריאות, כי תצא, סעיף א, עמ' תשיב: 'והארכתה ימים, בגימטריא בעולם שכולו ארוך'.

192 שמואל א כא, ד-ה.

שער שני
פרשנות התלמוד

פרק שביעי

ספר חפץ למסכתות בבא קמא ובבא מציעא

מבוא

א. גילוי הקטעים

לפני כעשרים וחמש שנים הגיעו למכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבספרייה הלאומית בירושלים צילומיהם של כמה עשרות קטעי כריכות מספריית האוניברסיטה על שם יגילונסקי בקרקוב.¹ כבר בעיון ראשוני מצאתי כי שניים מהקטעים הם מתוך ספר חפץ, ספר שחוקרים רבים ניסו לעמוד על טיבו על פי ציטוטים מקוטעים שהיו בידינו, אך איש מהם לא זכה לראות שריד ממשי ממנו. התחלתי לעסוק בההדרת הקטעים הללו, עד שהודיעני פרופ' יעקב זוסמן כי פרופ' נחמן (ניל) דנציג זיהה אף הוא את הקטעים הללו, ואף הוא מכין מהדורה שלהם. מששמעתי על כך משכתי ידי מקטעים אלו, ואף מסרתי לפרופ' דנציג ציטוטים מעטים נוספים מספר חפץ שמצאתי בכתבי יד אחרים. לא ארכו הימים עד שדנציג הוציא לאור את הקטעים הללו, בצירוף מבוא מקיף על ספר חפץ.²

לאחר שנים אחדות מצאתי דפים נוספים מאותו טופס של ספר חפץ, והפעם בכריכת ספר המצוי בעיר אחרת, בספרייה הלאומית בווינה.³ המהדורה שלהלן כוללת אפוא הן את הקטעים שבקרקוב, שכבר נדפסו על ידי דנציג, והן את הקטע שבוינה, שטרם נדפס.

- 1 לפרסומים נוספים של קטעים חשובים מספרייה זו ראה להלן, הערה 5, ולעיל, פרק ראשון, הערה 38.
- 2 ראה דנציג, ספר חפץ. לציטוטים שמסרתי לו ראה שם, עמ' 59-60, הערה 24 (הקטע השלישי המובא שם נדפס בינתיים במלואו בספרי תשובות מהר"ם וחבריו, עמ' 913, ס' תסז; הקטע הרביעי נדפס גם הוא שם, עמ' 314, ס' סא).
- 3 וינה וקרקוב רחוקות זו מזו כ־460 ק"מ, ואינני יודע כיצד הגיעו דפים מטופס אחד לערים רחוקות כל כך (וראה להלן, הערה 7, על קטעים מטופס אחד של חיבור עברי נוסף שהשתמרו בכרך שבקרקוב ובכרך אחר שבספרייה הלאומית בווינה). עם זאת אציין שקרקוב הייתה תחת שלטון אוסטרי משנת 1795 ועד לסוף מלחמת העולם הראשונה. על קטעים עבריים מארפורט שהגיעו לקרקוב ראה לנרד, קטעים בארפורט, עמ' 163. על תולדות הספרייה בקרקוב ראה: E. Bakowska, 'The Jagiellonian Library, Cracow: its history and recent developments', *Library Review*, 54 (2005), pp. 155-165

ב. תיאור הקטעים

הקטעים מספר חפץ שבספריית האוניברסיטה בקרקוב מצויים בכריכותיהם של שני כתבי יד לטיניים.⁴ האחד, Ms. 1574, הוא מן המאה הארבע עשרה לערך. הכורך של כתב היד השתמש למלאכתו בארבעה כתבי יד עבריים שונים, וענייננו כאן באחד מהם בלבד, בקטע שסימנו Ms. 1574, fr. 3.⁵ קטע זה מכיל גיליון אחד – שני דפים לא רצופים – מתוך ספר חפץ. כתב היד השני בקרקוב, Ms. 1582,⁶ הוא מן המאה החמש עשרה לערך, והכורך השתמש כאן בגיליונות מתוך שישה (!) כתבי יד עבריים שונים. ענייננו כאן בקטע שסימנו Ms. 1582, fr. 5,⁷ המכיל גם הוא גיליון אחד – שני דפים לא רצופים – מתוך ספר חפץ.

שני הגיליונות האלו באו מתוך קונטרס אחד, שהכיל בוודאי, כמקובל באשכנז, ארבעה גיליונות (שמונה דפים).⁸ הגיליון החיצוני של הקונטרס לא הגיע לידינו, וגם הגיליון הפנימי אבד מאתנו. מה שנותר בידינו אפוא הם שני הגיליונות האמצעיים, התכופים זה לזה. כלומר, נותרו בידינו שני דפים רצופים (הדף הראשון בקטע 1574 והדף הראשון בקטע 1582), שייקראו להלן דפים 1 ו-2, ועוד שני דפים רצופים (הדף השני בקטע 1582 והדף השני בקטע 1574), שייקראו להלן דפים 3 ו-4. בין שני זוגות הדפים חסר זוג דפים נוסף.

שני הדפים הרצופים הראשונים מכילים את ספר חפץ לסוף מסכת בבא קמא, דפים קיג ע"א-קיט ע"ב (דפים 1 ע"א-2 ע"א) ולתחילת מסכת בבא מציעא, דפים ב ע"א-ח ע"א (דף 2 ע"ב), ושני הדפים הרצופים הנוספים (דפים 3-4) מכילים את ספר חפץ לדפים כד ע"א-לז ע"א של מסכת בבא מציעא. הדפים נחתכו מעט בצדם הימני או

4 לתיאור מלא של שני כתבי היד הלטיניים ושל מגוון הקטעים של כתבי יד עבריים ששימשו לכריכתם ראה באתר האינטרנט של "Books within Books: Hebrew Fragments in European Libraries" (<http://www.hebrewmanuscript.com/>)

5 קטע אחר, שסימנו Ms. 1574, fr. 2, מכיל את ספר התשב"ץ, במהדורה שונה מזו המצוייה בדפוס. פסקה אחת ממנו פורסמה על ידי י"מ תא-שמע, הלכה, מנהג ומציאות באשכנז, 1000-1350, ירושלים תשנ"ו, עמ' 198-199; ושוב בספרי תשובות מהר"ם וחבריו, עמ' 32.

6 דנציג, ספר חפץ, עמ' 53 (ובמקומות נוספים במאמרו) רשם בטעות: קרקוב 1627.

7 קטע עברי נוסף בכרך זה, שסימנו Ms. 1582, fr. 1 (שני דפים; צדם האחד דבוק לכריכת הספר), מכיל פירוש אנונימי למסכת סנהדרין, דף יב ע"ב ודף טו ע"א. שני דפים נוספים מטופס זה מצויים בספרייה הלאומית בווינה, בכריכתו של כ"י Cod. 1277, והם מכילים את הפירוש לדפים יג ע"א-יד ע"ב של מסכת סנהדרין (לתיאורו של כתב היד הווינאי ראה: קטלוג כתבי היד הלטיניים בווינה, I, עמ' 212-213; לתיאורו של הקטע העברי ראה: שוורץ, קטלוג וינה, עמ' 246, מס' 48). המפרש האנונימי העתיק הרבה מפירוש רש"י (ולכן טעה שוורץ, שם, וזיהה אותו כפירוש רש"י למסכת סנהדרין), אך בסוגיות אחרות פירושו שונה משל רש"י; ושמה לפנינו שריד מפירושו האבוד של ר' יהודה בן נתן (ריב"ן), חתנו של רש"י, למסכת סנהדרין?

8 ראה: בית-אריה, קודיקולוגיה עברית, עמ' 220-221, 225.

השמאלי ובכל שורה חסרות כמה מילים או אותיות, אך הדפים לא נפגעו בשוליהם העליונים או התחתונים, ובכל עמוד יש 36 שורות.⁹

הקטע מספר חפץ שבספרייה הלאומית בווינה מצוי בכריכתו של כ"י לטיני מן המאה החמש עשרה שסימנו Cod. 4399.¹⁰ הכורך של כתב היד השתמש גם הוא למלאכתו בכמה כתבי יד עבריים, וענייננו כאן בגיליון שנכרך בסופו של כתב היד.¹¹ גיליון זה מכיל שני דפים לא רצופים (להלן: דפים 5-6), ובהם ספר חפץ למסכת בבא מציעא, דפים מט ע"ב-נז ע"א ודפים עט ע"ב-פג ע"א. גיליון זה השתמר במצב פחות טוב מאלו שבקרקוב. אף כאן נחתכו הדפים מעט בצדם הימני או השמאלי ובכל שורה חסרות כמה מילים או אותיות, ובנוסף על כך גם ראש הגיליון נחתך, והשורות הראשונות (7-8 שורות) חסרות בכל עמוד.¹² הגיליון היה דבוק בשעתו לכריכת העץ של הספר, ובזמן לא ידוע הופרד משם, אך בצורה חלקית בלבד: חלקו התחתון של הגיליון עדיין מחובר לכריכת העץ, ואילו חלקו העליון הופרד. למרבה הצער, נעשתה ההפרדה ברשלנות, וחלק מהדיו דבק בכריכה, וניתן לקרוא את הכתוב רק בעזרת ראי. שלושת הגיליונות הללו – שניים בקרקוב והשלישי בווינה – כתובים בכתיבה אשכנזית, והם בוודאי מטופס אחד. שני הגיליונות הראשונים נתלשו מקונטרס אחד של הספר, והשלישי מקונטרס אחר. לעתים הסופר לא דייק בהעתקתו.¹³ מקצת השיבושים הוא תיקן בין השיטין¹⁴ או בגיליון (ולעתים נחתך הגיליון על ידי כורך הספרים ולא נותרה לנו אלא ההפניה בגוף הטקסט לדברים שבגיליון),¹⁵ ושיבושים אחרים נותרו ללא תיקון.

הסופר (ושמא המחבר?) הוסיף בגיליון הדפים כותרות ובהן נושא הסוגיה, כגון 'דין גברא דאפקידו גבה כסא דכספא'; 'דין הפיקדון שלא יחזיר במדבר',¹⁶ וכהנה רבות. חלק מן הכותרות נכתבו על ידי הסופר עצמו, ואחרות נוספו בכתיבה מאוחרת.¹⁷ מקצת הכותרות הללו ניזוקו על ידי כורך הספרים, שחתך את שולי הדפים, ולעתים

9 בדף 2א נוספה בתחתית העמוד שורה אחת, ובה דברי חתימה לסוף מסכת בבא קמא ודברי פתיחה לתחילת מסכת בבא מציעא. שורה זו מוסתרת כיום על ידי מדבקה ואי אפשר לקרוא אותה; ראה להלן, הערה 128.

10 לתיאור כתב היד ראה: קטלוג כתבי היד הלטיניים בווינה, III, עמ' 257.

11 ראה לעיל, לוח 4. קטע זה תואר לראשונה על ידי שוורץ, קטלוג וינה, עמ' 247, מס' 57, אך הוא לא זוהה שם. הקטע העברי האחר שנעשה בו שימוש בכרך זה – דף אחד מתוך מחזור לראש השנה – מתואר גם הוא שם, מס' 62.

12 רוחב הגיליון שנותר בידינו הוא כ"5.29 ס"מ וגובהו 17 ס"מ.

13 ראה למשל להלן, הערות 86, 90-92, 99, 106, 139, 240; ועוד הרבה. וראה להלן, הערה 183, על שיבוש שנוצר בגלל בקיאותו של הסופר במקרא.

14 ראה למשל להלן, הערות 62, 67.

15 ראה למשל להלן, הערות 63, 193.

16 ראה להלן, דף 2 ע"א.

17 ראה למשל להלן, הערה 116.

נותרה מהן רק המילה הראשונה 'דין',¹⁸ או שלא נותר מהן דבר.¹⁹ שתיים מהכותרות שבכתובה המאוחרת ממוספרות: כותרת אחת ממוספרת קי"ב והשנייה ממוספרת קנ"ו.²⁰ אני משער שמספור זה איננו מעשה ידיו של המחבר עצמו, הן משום שהוא נוסף כאמור בכתובה מאוחרת והן משום שבכל הציטוטים שהגיעו לידינו מספר חפץ אין הפניות לפי סימנים.²¹

ג. ספר חפץ וספר מתיבות

כפי שצוין קודם, קיומו של ספר חפץ היה ידוע רק מתוך ציטוטים מקוטעים מתוכו. ספר נוסף ששמו נודע רק על פי ציטוטים דומים הוא ספר מתיבות. מזה מאה שנים ויותר עמלים החוקרים להבין את טיבם של שני הספרים הללו ולעמוד על הקשר ביניהם. אלכסנדר מארכס עמד לראשונה על טיבו של ספר מתיבות, וקבע כי הוא נכתב על סדר התלמוד והכיל ציטוטים קצרים מסוגיות התלמוד (כדוגמת ספר הלכות גדולות), בצירוף ציטוטים מרובים מהתלמוד הירושלמי. מארכס היה אף הראשון ששיער שדבריו של החכם הקראי ישועה בן יהודה (ירושלים, המאה האחת עשרה) בספר העריות שלו 'ראיתי למקצת חכמי הרבנים מי [ש]קיצר שני התלמודים של ארץ ישראל ושל שנער' מכוונים לספר מתיבות.²² שנים אחדות לאחר מכן מצא בנימין מנשה לויין בגניזת קהיר שני דפים ראשונים מספר מתיבות (ולאחריהם התגלו עוד כמה וכמה דפים מספר זה, כולם בגניזת קהיר), והתברר שמארכס צדק בעיקרי דבריו על אודות תוכנו ומבנהו של הספר.²³

18 כך למשל אירע למרבית הכותרות שבדף 1 ע"א.

19 את הכותרות שנותרו בגיליון הבאתי בגוף הטקסט, באותיות בולטות ובתוך סוגריים מסולסלים כפולים – כדין כל הערה שבגיליון.

20 ראה דף 1 ע"א (ליד הערה 75) ודף 4 ע"א (ליד הערה 188).

21 ראה לויין, מתיבות, עמ' 119-133: 'לקוטי "ספר חפץ" לתלמוד'.

22 י"ד מרקון, מקורות לקורות דיני נשים ועריות אצל הקראים, סט פטרבורג תרס"ט, עמ' 149 ועמ' 150 (=לויין, מתיבות, עמ' [xlvi]; A. Marx, 'Studies in Gaonic History and Literature', *JQR*, NS 1 (1910), pp. 86-99. וראה להלן, הערה 25. על ישועה ראה ח' בן שמאי, 'ישועה בן יהודה: לדמותו של חכם קראי ירושלמי במאה הי"א', פעמים, 32 (תשמ"ז), עמ' 3-20; על ספר העריות שלו ראה שם, עמ' 16.

23 ב"מ לויין, 'שני דפים מ"בעל מתיבות"', גנזי קדם, ב (תרפ"ג), עמ' 38-42. בעשר השנים שלאחר מכן זוהו ונדפסו עוד כמה וכמה דפים מספר מתיבות, וכולם יחד נדפסו שוב אצל לויין, מתיבות (לרישום כל הקטעים ראה שם במבוא, עמ' xxv-xxiv). לאחר מכן נדפסו ארבעה דפים נוספים על ידי ד"ש לוינגר, 'קטעים חדשים מספר מתיבות', ד"ש לוינגר וא' שייבר (עורכים), גנזי קויפמן, א, בודפשט תש"ט, עמ' 42-58 (וראה גם ש' ליברמן, 'הוספות למאמרו של ד. ש. לוינגר', שם, עמ' 59-61). מאז נחשפו בגניזת קהיר עוד כמה וכמה דפים מספר מתיבות, שטרם נדפסו; ראה: E. Chwat, 'Danzig's Catalogue of Halakhah and Midrash Fragments in the E. N. Adler Collection and Its Usage as a Research Tool',

ספר חפץ העסיק אף הוא רבות את החוקרים, ואת טיבו של ספר זה הצליח להגדיר אביגדור אפטוביצר על סמך הציטוטים המקוטעים שעמדו לפניו. וכך כתב אפטוביצר:²⁴

תכונת ספר החפץ היא זו: (א) מסודר הוא על סדר המסכות (!) שבש"ס. (ב) השמיט מה שראה שהוא שלא כהלכה. (ג) לכל סוגיא שבבבלי מביא את הסוגיא המקבילה שבירושלמי. (ד) הוא מביא את הירושלמי לא בלבד לשם השלמת הבבלי או לשם ביאורו, אלא לפעמים לא רחוקות הוא סומך על הירושלמי גם להלכה. (ה) לשון ההצעה בהבאת הירושלמי היא "גירסת ירושלמי".

חידוש נוסף של אפטוביצר הוא ש'ספר מתיבות מתאים בבניינו ובסידורו ובתכונתו ובשיטתו התאמה גמורה לספר חפץ', שכן אף בו מצא אפטוביצר את חמש התכונות שמצא בספר חפץ, ולכן 'קרוב לוודאי' בתשעים ותשעה אחוזי ספר מתיבות הוא ספר חפץ.²⁵ אפטוביצר נזהר קמעא בדבריו והותיר אחוז אחד של ספק, משום שאף שעמדו לפניו קטעי הגניזה הראשונים מספר מתיבות, ומהם יכול היה להתרשם בבירור מה טיבו של ספר זה, מכל מקום לא עמדו לפניו שרידים ממשיים של ספר חפץ, כי אם ציטוטים בלבד.

בדבריי להלן אני מבקש לאמץ את דבריו של אפטוביצר על ההתאמה שבין שני החיבורים, אך להדגיש גם את ההבדל ביניהם (וכך עשה גם דנציג לפניי). אכן, שני החיבורים זהים כמעט לחלוטין זה לזה, ואין ספק שמקור אחד לשניהם. אך לכל אחד מהחיבורים יש מסלול מסירה משלו; חכמי אשכנז בימי הביניים לא שמעו מעולם על ספר מתיבות, והם הכירו רק את החיבור המקביל לו, ספר חפץ (הראשונים שציטטו מהספר במאה השתים עשרה היו ר' אליעזר בן נתן ממגנצא וחתנו, ר' שמואל בן נטרונאי, ושמואל ר' שמואל בן נטרונאי הביא עמו ספר זה בעת שהיגר מדרום איטליה לאשכנז).²⁶ כנגד זה, ספר מתיבות היה ידוע רק במרכזים אחרים, ועיקר ידיעותינו עליו הם מתוך שרידים שהתגלו בגניזת קהיר ומתוך ציטוטים שהביא במאה השתים עשרה ר' יצחק בן אבא מארי ממרסיי. ועוד אשוב להלן לדון ביחס המדויק שבין שני החיבורים.

JQR, NS 90 (2000), p. 411. עמוד אחד חדש של ספר מתיבות (שזכר גם בדבריו של שבט) נדפס להלן בנספח.

24 אפטוביצר, ספר חפץ וספר מתיבות, עמ' 130.

25 אפטוביצר, שם, עמ' 134-140. הציטוט מעמ' 134. וראה לוין, מתיבות, עמ' xxiv, שהעלה את הספק שמואל דבריו של ישועה 'ראיתי למקצת חכמי הרבנים מי [ש]קיצר שני התלמודים של ארץ ישראל ושל שנער' (לעיל, ליד הערה 22) מכוונים אפוא לספר חפץ, ולא לספר מתיבות.

26 ראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 66, 77-78.

ד. זיהוי החיבור

זיהוי החיבור כספר חפץ מבוסס על שלוש הוכחות:²⁷ האחת, שימוש התדיר של המחבר (14 פעמים) בלשון 'גירס' ירושל'.²⁸ לשון זו מצויה בצורה שיטתית רק בספר חפץ, וכן בספר מתיבות המקביל לו, כפי שעולה בבירור משרידים אחרים שהגיעו לידינו משני ספרים אלו – ציטוטים בספרי הראשונים וקטעים מגניזת קהיר של ספר מתיבות.²⁹ כאמור, חכמי אשכנז בימי הביניים הכירו רק את ספר חפץ, ולא הכירו כלל את ספר מתיבות, ועל כן החיבור שבטופס האשכנזי שלפנינו הוא ספר חפץ דווקא. השנייה, החיבור מקביל מילולית – מלבד שינויים קלים, שיידונו להלן – לקטע מגניזת קהיר של ספר מתיבות.³⁰ זיהוי של הקטע הנזכר מגניזת קהיר (שטרם נדפס) כספר מתיבות מתבסס על דיון ארוך שמצוי בו, שצוטט על ידי ר' יצחק בן אבא מארי בשם ספר מתיבות.³¹ השלישית, שני קטעים בחיבור שלפנינו מובאים בראשונים בשם ספר חפץ. להלן שני הציטוטים, ולצדם המקבילה בקטע קרקוב:

סמ"ג, ³² עשין ע	אור זרוע, בבא קמא, ס' רפד ³³	ספר חפץ, דף 2 ע"א
כתוב בספר חפץ שכך בספר החפץ. רב פלטוי והכי אמ' רב פלטוי ראש	ראש ישיבה אמר מסור פסול	ראש ישיבה אמר מסור פסול (ה) לעדות,
ראש פלטוי ראש	לא מביעיא מסור גמור	לא מביעיא מסור גמור,
לעדות לא מביעיא מסור גמור	אלא אפילו מפורסם איניש	אלא אפילו אדם מפורסם
דסני לחבריה וא"ל בפני רבים	דנצי דבעי לחבריה וא' ליה	

- 27 ההוכחה הראשונה וההוכחה השלישית כבר הובאו אצל דנציג, ספר חפץ, עמ' 76-79. ההוכחה השנייה חדשה, והיא עולה רק מתוך קטע וינה, שדנציג לא הכירו.
- 28 ראה להלן, ליד הערות 63, 70, 71, 79, 86, 98, 105, 111, 122, 125, 159, 174, 191, 228. במקרה אחד הביא המחבר את התלמוד הירושלמי בלי להשתמש בטרמין זה; ראה להלן, ליד הערה 203, ובמקומות אחרים נכתבו כנראה מילים אלו בגיליון, שנחתך ואבד מאתנו (ראה להלן, הערה 63) או שהטרמין השתבש ל'גירס' תנו רבנן' (ראה להלן, הערה 244). לשיבוש בשימוש בטרמין זה בספר מתיבות ראה זוסמן, ירושלמי נזיקין, עמ' 129-130; אברמסון, פירוש רבנו חננאל, עמ' 107.
- 29 ראה לוין, מתיבות, מבוא, עמ' xliv-xlii. ראשונים אחרים השתמשו רק לעתים נדירות בטרמין זה (ראה שם, עמ' 134-136).
- 30 ראה להלן, ליד הערה 47 ואילך והערה 230.
- 31 ראה להלן, הערה 47.
- 32 ר' משה מקוצי הביא בספרו חמש פעמים את ספר חפץ. בנוסף לשני הציטוטים שובאו כאן, ראה גם: סמ"ג, עשין מח (דף קכז ע"ב) – ראה לוין, מתיבות, עמ' 27, ס' יט; סמ"ג, עשין קו (דף קפט ע"ד) – ראה לוין, שם, עמ' 130, ס' מט; סמ"ג, לאוין קיא (דף לו ע"ד) – ראה לוין, שם, עמ' 126, ס' כט.
- 33 למקבילות נוספות ראה להלן, הערה 117.

סמ"ג, עשין ע **אור זרוע, בבא קמא, סי' רפד** **ספר חפץ, דף 2 ע"א**
 ומריב על חבירו ואומר לו אזילנא ומסרינא לך מן דיבריה בפני רבים אזילנא ומסרנא
 אלך ואמסור ממונך הואיל רשע הוא וכי אמרו רבנן לא לך, מדיבורא הוה רשע, וכי
 ומעיו פניו בפרהסיא נחשדו ישראל על כך ה"מ דסני אמור רבנן לא נחשדו ישראל
 נקרא רשע ופסול לעדות ליה ושתיק מישתק אבל הכא על כך, הני מילי דסני ליה
 והוא הדין לשבועה וכן דקא פעי בפרהסי' מדיבורא ושתיק, אבל היכא דקא צווח
 נפסק דין המסור בשתי קא מזיק ופסול לעדות. והכי בפרהסיא, מדיבורא קא מזיק
 ישיבות. איפסיקית בתרתי מתיבתא ופסול לעדות, וכן נפסק דין
 דינא דמסור. המסור בתרתי מתיבתא.

סמ"ג, עשין צה³⁴ **ספר חפץ, דף 2 ע"ב**
 במהדורה בתרא דרבינו יעקב ובספר חפץ ואמ' ר' חייא מנה לי בידך והלה או' אין לך
 פוסקין מכאן דהילך חייב וכדתני רבי חייא בידי אלא חמש' והילך חייב, מאי טע' הילך
 בפרק קמא דב"מ שחושבו מודה במקצת כמודה במקצת הטענה דמי, ורב ששת אמ'
 הטענה. פטור. וליתה לדרב ששת [...].

כוחן המצטבר של שלוש הראיות הללו מוכיח למעלה מכל ספק שלפנינו אכן שרידים ראשונים מספר חפץ – ספר שנודע עד כה רק מתוך ציטוטים מקוטעים.

ה. נוסח התלמוד הבבלי בספר חפץ
 נוסח התלמוד הבבלי המובא בספר חפץ שונה לעתים מהנוסח המצוי לפנינו. את השינויים הללו ניתן לחלק למספר קטגוריות:

1. במקצת המקרים הנוסח שהביא ספר חפץ שונה אמנם מנוסח התלמוד הנדפס, אך הוא תואם את הנוסח המצוי בכתבי יד של התלמוד.³⁵
2. במקרים אחרים יש מקום להסתפק האם נוסח התלמוד המובא בטופס שלפנינו משקף נכונה את גרסתו של ספר חפץ, והוא אכן שונה מנוסח התלמוד המוכר לנו, או שמא הנוסח השונה אינו אלא שיבוש של מעתיק הטופס שלפנינו.³⁶
3. במקרים לא מעטים ברור שהמחבר לא העתיק את דברי התלמוד כצורתם אלא בפרפרזה (ועל כן לא ציינתי בהערותיי לכל חילוף נוסח בין דבריו של ספר חפץ ובין נוסח התלמוד הנדפס). כך, למשל, הנוסח לפנינו בתלמוד (בבא קמא ק"ג ע"א) הוא 'לא דבר שיש בו אחריות ממש אלא אפילו פרה וחורש בה חמור ומחמר אחריו חייבין

34 למקבילות נוספות ראה להלן, הערה 133.

35 בהערותיי הצבעתי לעתים קרובות על חילופים אלו.

36 ראה למשל להלן, הערה 67 והערה 113. על שיבושיו של מעתיק טופס זה ראה גם לעיל, ליד הערות 13-15.

להחזיר מפני כבוד אביהן, ואילו ספר חפץ כתב: 'לא דבר שיש בו אחריות ממש אלא כל דבר דאיתיה בעיניה חייבין לאהדורי',³⁷ וברור הוא כי לא נוסח אחר של התלמוד יש כאן, כי אם ניסוח חופשי של דברי התלמוד. להלן דוגמה נוספת לדבר – נוסח התלמוד מצד אחד, ומולו לשונו של ספר חפץ:

בבלי בבא מציעא כה ע"ב

ספר חפץ, דף 3 ע"א–ע"ב

תניא נמי הכי כל דבר שעושה ואוכל כגון פרה וחמור מטפל בהן עד שנים עשר חדש מכאן ואילך שם דמיהן ומניחן, עגלים וסייחין מטפל בהן שלשה חדשים מכאן ואילך שם דמיהן ומניחן, אווזין ותרנגולין מטפל בהם שלשים יום מכאן ואילך שם דמיהן ומניחן. אמר רב נחמן בר יצחק תרנגולת כבהמה גסה. תניא נמי הכי תרנגולת ובהמה גסה מטפל בהן שנים עשר חודש מכאן ואילך שם דמיהן ומניחן, עגלים וסייחין מטפל בהן שלשים יום מכאן ואילך שם דמיהן ומניחן, אווזין ותרנגולין וכל דבר שטיפולו מרובה משכרו מטפל בהן שלשה ימים מכאן ואילך שם דמיהן ומניחן.

השינויים בין נוסח התלמוד ובין הציטוט בספר חפץ גדולים כל כך עד שברור שאין כאן חילוף נוסח, כי אם פרפרזה של דברי התלמוד. כך יש להסביר גם את המקרים שבהם לשונות ההצעה של הסוגיה בספר חפץ שונות מאלו שלפנינו בתלמוד. כך, למשל, הגרסה שלפנינו בתלמוד היא: 'ורמינהו מלוה משתלמת בכל מקום אבידה ופקדון אין משתלמין אלא במקומן' (בבא קמא קיח ע"א), ואילו ספר חפץ כותב: 'תנו רבנן מלוה משתלמת בכל מקום, אבידה ופקדון אין משתלמין אלא במקומן'.³⁸ גם בציטוטים מהתלמוד הירושלמי נהג לעתים המחבר בחופשיות והביאם בפרפרזה. כך למשל דברי התלמוד הירושלמי 'תני אי זהו רבו שלימדו חכמה [...] ר' יוסי או' כל שהאיר עיניו במשנתו' הובאו בספר חפץ בלשון זו: 'גיר' ירו' תא שמע רבו שהאיר עיניו במשנתו'.³⁹

37 דף 1 ע"א (להלן, ליד הערה 62).

38 ראה להלן, ליד הערה 109.

39 ראה להלן, הערה 192. וראה גם להלן, הערה 123.

4. במקרים אחרים ייתכן שנוסח התלמוד שעמד לפני המחבר אכן שונה מזה המצוי לפנינו, בדפוס ובכתבי היד.⁴⁰ כך במקרה שלהלן, שבו לשון ההצעה של הסוגיה בספר חפץ שונה מזו שלפנינו בתלמוד, ואף נראה שספר חפץ הכיר עוד משפט שלם בסוגיה, שאיננו לפנינו:

ספר חפץ, דף 6 ע"ב

איבעיא להו הנח סתם מאי, תא שמע אם הכני' כתנאי, אם הכניס ברשות בעל חצר חייב, ברשות בעל (חצר) חייב ר' או' לעולם אינו רבי אומר ככולם אינו חייב עד שיקבל עליו רב אמר ר' אמי הלכה כתנא קמא ושמו' א' הלכה כר'. וקיימא לן הילכתא כשמו' בדיני.

בבלי בבא מציעא פא ע"ב

איבעיא להו הנח סתמא מאי [...] לימא רבי אומר ככולם אינו חייב עד שיקבל עליו רב אמר ר' אמי הלכה כתנא קמא ושמו' א' הלכה כר'.

עם זאת, אפשר גם שהמחבר של ספר חפץ צירף כאן דברים מתוך הסוגיה במסכת בבא קמא על מחלוקת תנא קמא ורבי (בבא קמא מח ע"ב: 'ואם הכניס ברשות בעל חצר חייב, איתמר רב אמר הלכתא כתנא קמא ושמואל אמר הלכתא כרבי'), ואין בדבריו עדות על נוסח אחר בתלמוד במסכת בבא מציעא.⁴¹

ו. אופי החיבור וזיקתו לספר מתיבות

דרכו של ספר חפץ לקצר את סוגיות התלמוד ולהביא רק את תמציתן. בדרך זו הלך לפניו ספר הלכות גדולות, ואחריו – הרי"ף בהלכותיו, אך ספר חפץ מצטיין גם בשימוש המרובה שעשה בתלמוד הירושלמי. וקולע הוא תיאורו של ישועה הקראי את ספר חפץ (או את ספר מתיבות): 'ראיתי למקצת חכמי הרבנים מי [ש]קיצר שני התלמודים של ארץ ישראל ושל שנינו'.⁴² המחבר איננו מצטט במפורש את התוספתא, אך לעתים ניכר שהיא עמדה לפניו והוא עשה בה שימוש.⁴³

המעין בספר חפץ ידע בדרך כלל את פסיקת ההלכה בסוגית התלמוד, אך לעתים הביא ספר חפץ את המשא ומתן שבתלמוד בלי לקבוע מה ההלכה.⁴⁴ במקרה אחר ניסה ספר חפץ לפסוק (אך קבע 'תיקו') בסוגיה שחכמים אחרים כלל לא נזקקו לפסוק בה הלכה.⁴⁵ במקרים אחדים סמך המחבר את דבריו על תשובותיהם של רב פלטי גאון,

40 ראה גם להלן, הערה 84 והערה 172.

41 ראה בעניין זה להלן, הערות 251-252.

42 ראה לעיל, ליד הערה 22.

43 ראה להלן, הערות 181-182, 225.

44 ראה למשל להלן, הערה 210 (וראה שם כי רבנו חננאל והרי"ף פסקו הלכה בסוגיה זו).

45 ראה להלן, הערה 197.

רב עמרם גאון ורב צמח גאון,⁴⁶ שפעלו כולם במחצית השנייה של המאה התשיעית, חלקם בסורא וחלקם בפומבדיתא.

הזכרתי לעיל כי מזה מאה שנים ויותר עמלים החוקרים לעמוד על היחס שבין ספר חפץ ובין ספר מתיבות. תחילה עשו זאת החוקרים על פי ציטוטים מקוטעים שהיו בידיהם משני הספרים הללו, ובשלב שני, כשנדפסו הדפים הראשונים מגניזת קהיר של ספר מתיבות, הם עמלו להשוות בין הדפים הללו ובין הציטוטים המקוטעים מספר חפץ ולעמוד על היחס שבין שני הספרים. גילויים של הדפים מספר חפץ – וליתר דיוק, גילויים של שני הדפים מספר זה בספרייה הלאומית בווינה, הנדפסים כאן לראשונה – פותח דף חדש בנושא זה, שכן לראשונה יכולים אנו להשוות עמוד שלם מספר מתיבות (מגניזת קהיר) לעומת עמוד מקביל מספר חפץ (מגניזת אירופה). הקטע המדובר של ספר מתיבות טרם נדפס (סימנו: ניו יורק, בית המדרש לרבנים 11.2087.11, ENA),⁴⁷ ועמוד אחד ממנו – זה שמקביל לעמוד מספר חפץ⁴⁸ – מובא להלן בנספח.

השוואת העמודים המקבילים משני החיבורים הללו מלמדת כי צדק אפסוטיבצור שעמד על הזהות הכמעט מוחלטת (ולשיטתו: הזהות המוחלטת) בין ספר חפץ וספר מתיבות.⁴⁹ בדרך כלל הלשון בספר מתיבות ובספר חפץ זהה לחלוטין לאורך כל העמוד,⁵⁰ ויש בהם אף טעות העתקה (ולפחות: עדות על הגייה חריגה) משותפת.⁵¹ שניהם אף מקצרים את לשון הסוגיה בצורה זהה,⁵² וגם כאשר מוצאים אנו חילוף נוסח משמעוטי יותר בין שני החיבורים, הוא נובע כנראה מטעות העתקה שעשה הסופר של אחד החיבורים, ואילו הסופר של החיבור השני שמר על הנוסח הנכון.⁵³ בסופו של דבר אין בין שני החיבורים אלא שני שינויים: פעם אחת העתיק ספר חפץ פסקה ארוכה

46 ראה להלן, ליד הערות 118, 134, 257. וראה גם הערה 260.

47 דף זה של ספר מתיבות תואר וזוהה אצל נ' דנציג, קטלוג של שרידי הלכה ומדרש מגניזת-קאהיר באוסף א"נ אדלר שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו יורק וירושלים תשנ"ח, עמ' 52 (ושם ציין גם לדפים נוספים מטופס זה של ספר מתיבות שכבר נדפסו על ידי לוין; וראה גם בדבריו של שבט [לעיל, הערה 23]). דנציג לא פירש מניין לו שדף זה הוא מספר מתיבות, אך הוא הסתמך בוודאי על הדיון הארוך בעמוד ב של הדף (שלא העתקתי כן משום שהדף מספר חפץ מסתיים קודם לכן), שהובא על ידי ר' יצחק בן אבא מארי בספר מאה שערים בשם ספר מתיבות; ראה לוין, מתיבות, עמ' 67-69.

48 ראה להלן, הערה 230.

49 ראה לעיל, ליד הערה 25.

50 אינני מתייחס כאן לחילופי נוסח קלים, שכמותם ניתן למצוא גם בשתי העתקות של חיבור אחד (כגון: 'ההודאה בפרוטה' בספר מתיבות לעומת 'וההודאה בפרוטה' בספר חפץ; 'הגזול את חברי' בספר מתיבות לעומת 'והגזול לחברי' בספר חפץ; וכהנה רבות).

51 ראה להלן, הערה 231.

52 ראה למשל להלן, הערה 233.

53 ראה להלן, הערה 240.

מהמשנה ואילו ספר מתיבות הביא רק את תחילת המשנה,⁵⁴ ובסוגיה אחרת העתיק ספר מתיבות משפט קצר נוסף מהתלמוד ואילו ספר חפץ לא הביאו.⁵⁵ בצדם של דברים אלו, על הזהות הכמעט גמורה בין העמוד מספר חפץ לעמוד המקביל מספר מתיבות, יש לציין כי ניתן למצוא סתירה של ממש בין הדברים שכתב ספר חפץ בסוגיה אחת, בתחילת מסכת בבא מציעא, לדברים שכתב ספר מתיבות בסוגיה אחרת, בסוף אותה מסכת.⁵⁶ ועוד יש לציין לסתירה בין דברים שכתב ספר חפץ בסוגיה אחת ובין דברים שהביאו קדמונים בשם ספר מתיבות, אולי באותה סוגיה ממש. במקרה האחרון אין בידינו את גוף ספר מתיבות, ועל כן קשה לומר בזה דברים ברורים.⁵⁷

סוף דבר, גילויים של שישה דפים ראשונים מתוך ספר חפץ אישר את הדברים שכתב אפטוביצר על טיבו של הספר ועל התאמתו לספר מתיבות, אף שהיו בידו באותה שעה רק כמה ציטוטים מקוטעים מספר חפץ. מצד שני, גילויים של הדפים הללו ושל דף מקביל מספר מתיבות עדיין איננו מסביר היאך נוצרו שני החיבורים הזהים כמעט לחלוטין, ספר חפץ וספר מתיבות: מי חיבר את הספר(ים)⁵⁸ וכיצד הם נפרדו לשני ענפי מסירה שונים. ששת הדפים אף אינם מסייעים בידינו לקבוע את זמנו של ספר חפץ ואת מקומו. השערות רבות הועלו בעניין מקומו של ספר חפץ (ושל ספר מתיבות) – למן ארץ ישראל ועד למקום כלשהו שעמד תחת השפעתה של ישיבת סורא, ולמן קירואן שבצפון אפריקה ועד לדרום איטליה. אף לגבי זמנם של ספר חפץ ושל ספר מתיבות הועלו השערות רבות – למן סוף המאה התשיעית ועד לסוף המאה העשירית.⁵⁹ חוששני שהדפים המתפרסמים כאן אינם נותנים תשובות ברורות לשאלות בסיסיות אלו.

54 ראה להלן, הערות 234, 267.

55 ראה להלן, הערה 265.

56 ראה להלן, הערה 133.

57 ראה להלן, הערה 69. וראה גם הערה 212.

58 ספר חפץ מיוחס לעתים לרבנו חננאל בן חושיאל, ויש חוקרים שסברו שמחברו הוא חפץ בן יצליח. שני ייחוסים אלו מוטעים הם; ראה דנציג, ספר חפץ, עמ' 54-60, ושם עמ' 55, הערה

11.

59 לדיון עדכני בשאלות אלו ראה דנציג, שם, עמ' 54-71, 96-109.

המהדורה

א. ספר חפץ למסכת בבא קמא

<דף 1 ע"א>⁶⁰

<ק"ג ע"א> עלה פיתחא אמ' ליה לא סבר לה מר להא דאמ' רב חסדא קובעין זמן שיני וחמישי

ושיני, א"ל הני מילי גברא דאניס וליתה במתא אבל הא כיון דיתבא בביתא ולא אתיא מעיקרא מורדת הויא. אמ' רב יהודה לא קבעין⁶¹ זימנא לא ביומי ניסן ולא ביומי תשרי לא במעלי שבתא ולא במעלי יומא טבא. {{דין}} מתני'.

אם היה דבר שיש

בו אחריות נכסים חייבין לשלם. מתניה ליה ר' לר' שמעיה⁶² בריה לא דבר שיש בו אחריות ממש אלא כל דבר דאיתיה בעיניה חייבין לאהדורי. (גירס' ירוש')⁶³ איזה הוא דבר שיש

בו אחריות, ר' יוחנן אמ' קרקע וריש לקיש אמ' גוף גזילה, (גירס' ירוש') רב אמ' יורש כמשועבד, כשם שאין מלוה בעדים גובה ממשעבדי כך לא גביא מירתי, ושמו' (אמ') דאיקני לא גביא ממשעבדי הא מירתי גבי, ולית הא פליגא אדרב, פתר לה בשהניח לפניהם קרקע, והא דשמוא' לית ליה פל(וי)גא לא כך אמ' שמוא' דאיקני לא גביא ממשע',

פתר לה בשהניח לפניהם גוף גזילה. <ק"ג ע"ב> אמ' שמואל דינא דמלכותא דינא, תדע דקא

קטלי דיקלי וגישרי גישרי ועברינן עילויהו. אמ' רב⁶⁴ {{בר}} מתא אבר מתא (מיבעט) מ{{עי}}בט,

והני מילי בכוורא וכרגא דהיא שתא אבל שתא דחלף חלף. מכריז רבא ישר' דידע סהדותא לגוי⁶⁵ ואזיל ומסהיד ליה בי דינא דגוים משמתינן ליה. <ק"ד ע"א> והני מילי חד אבל

60 קרקוב, ספריית האוניברסיטה, Ms. 1574, fr. 3, דף 1. העמוד פגום מעט בצדו השמאלי, אך בדרך כלל נפגעו רק הכותרות שנכתבו בגיליון השמאלי, ורק במקרים בודדים חסרות אות אחת או שתיים בסופי השורות.

61 בדפוס: יהבינא.

62 הסופר כתב תחילה: אושעיא, ואז מחק ותיקן: שמעיה. לפנינו: שמעון. המשך המשפט הוא פרפרזה של דברי התלמוד; ראה לעיל במבוא, ליד הערה 37.

63 ירושלמי כאן, י, א (דף ז ע"ב; עמ' 1211). מעל המילה 'איזה' יש סימון בכתב היד, ואפשר שבגיליון שנחתך כתב הסופר את המילים 'גירס' ירוש', שאותן כתב בטעות בשורה הבאה.

64 בדפוס: רבא; ובהמשך: והני מילי דברלא ארעא. וראה דקדוקי סופרים, עמ' 280.

65 בדפוסים מאוחרים נוסף, מחמת הצנזורה: ולא תבעו מיניה; ראה דקדוקי סופרים, הערה ח.

תרי מסהדי והוא דדינ כדינא⁶⁶ דישר'. אמ' רבא⁶⁷ ישר' (דזבין) ארעא לגוי אמיצרא
דישר'

משמתנין ליה עד דקביל עליה כל אונסא דאתי ליה מחימתיה.⁶⁸ גירס' ירוש'⁶⁹ גזל מזה
ונתן לזה רבא אמ' מוציאין אף משיני. <קיד ע"ב> מתני'. המכיר כליו וספריו ביד אחר
ויצא לו שם גניבה בעיר ישבע לוקח כמה נתן ויטול ואם לאו לא כל הימנו, שאני
או' מכרן לאחר ולקחו זה הימנו. גירס' ירוש'⁷⁰ ר' יהושוע בן לוי אומ' והוא שיצא
לו שם שנגנבו כליו, רב אמ' צריך להביא ראיה שלנו עמו באותה לילה, רב אסי אמ'
אם טען ואמ' מפלוני לקחתים נאמן. <קטו ע"א> (דנין) איתמ' גנב ומכר ואחר
כך הוכר הגנב,

גניבה⁷¹ הדרה למרה ובתקנת השוק הילכתא⁷² כר' יוחנן דא' עשו בו תקנת השוק,
{דנין} והילכתא בכולהו עשו בו תקנת השוק בר מגנב ופרע בחובו ובהיקפו,
דלאדעתא⁷³

דהאי יהיב ליה זוזי. {דנין} נרשאה גנב סיפרא זבניה לפפונאה בתמנן⁷⁴ זוזי אזל
פפונאה זבניה לבר מחוזא במאה ועשרין זוזי, לסוף הוכר הגנב, אמ' רבא לזיזיל
מריה דסיפרא ויהיב ליה לבר מחוזא מאה ועשרין זוזי ושקיל סיפריה וליזיל
מריה דסיפרא ולישקול ארבעין זוזי מן פפונאה ותמנן מן נראשה. <קטו ע"א> (ק"יב).⁷⁵
דין אדם עשר⁷⁶ המרבה בשכירות⁷⁷ תניא

66 הסופר כתב תחילה 'דדינינא', וחזר ותיקן את העתקתו. דבריו של ספר חפץ מנוגדים לגרסת
התלמוד המוכרת לנו: 'ולא אמרן אלא חד אבל תרי לא, וחד נמי לא אמרן אלא כדינא דמגיסתא
אבל ב' דוואר אינהו נמי חד אמומתא שדי ליה'. ובלשון דומה בציטוטיהם של גאונים וראשונים
אחרים, כגון: הלכות גדולות, ב, עמ' 335; אוצר הגאונים, בבא קמא, התשובות, סי' רצא.
וראה גם הלכות פסוקות, עמ' פב; רי"ף, כאן, דף מ ע"ב בדפוס וילנה. קשה לדעת האם טעות
סופר נפלה בדברי ספר חפץ, או שעמד לפניו נוסח אחר בתלמוד.

67 בדפוס: רב אשי.
68 בספר העיטור, אות מ – מכירת קרקעות (דף טו ע"א; ומשם: לוי' מתיבות, עמ' 62) הביא
דברים נוספים בנושא זה בשם ספר מתיבות. הדברים אינם נמצאים בקטע גניזה של ספר
מתיבות לסוגיה המקבילה שבבבא מציעא קח ע"ב (ראה לוי', מתיבות, עמ' 77), ואפשר
שנכתבו כאן בסוגיה זו. ואם אכן כך הוא, ספר חפץ השמיט דברים אלו.

69 ירושלמי כאן, י, א (דף ז ע"ב; עמ' 1211), בשינוי.

70 ירושלמי כאן, י, ג (דף ז ע"ג; עמ' 1212).

71 דברים אלו הם פרפרזה של הסוגיה הארוכה בתלמוד.

72 לשון זהה ברי"ף, כאן (דף מב ע"א בדפוס וילנה): 'והלכתא כר' יוחנן דקסבר עשו בו תקנת
השוק'.

73 דלא אדעתא.

74 הסופר כתב תחילה 'בתמנת', וחזר ותיקן את העתקתו.

75 סימון זה נכתב מעל הכותרת, בכתיבה מאוחרת, ואולי סומן למחיקה.

76 אולי צ"ל: עשיר.

77 הכותרת נכתבה בצד שמאל של העמוד, והיא נחתכה ולא נותר ממנה אלא 'דין] א[דם]

הרי שהיה בורח מבית האיסרון⁷⁸ והיה מעברת לפניו ואמ' לו טול דינר והעבירני אין לו אלא שכרו. <קטו ע"ב> מתני'. שטף נהר חמורו וחמור חברו, שלו יפה מנה ושל]]

חבירו יפה מאתים והניח זה את שלו והציל את של חברו אין לו אלא שכרו ואם אמ' לו אציל את שלך ואתה נותן לי דמי שלי חייב ליתן לו. <קטז ע"א> בעא מיניה רב כהנא

מרב ירד להציל ועלה שלו מאיליו מהו, אמ' ליה משמיא הוא דרחימו עילויה. גיר[ס'] ירוש'⁷⁹ תניא הניח את שלו להציל את של חברו ועלה את של חברו מאיליו אינו נזקק לכלום דבר. ירד להציל ולא הציל מהו, אין לו אלא שכרו. <קטז ע"ב> תנו רבנן שיירא שהיית[ה]

מהלכת במדבר ועמד (להציל) עליה גייס לטרפה ועמד אחד מהן והציל, ואינהו⁸⁰ נמ[ני] הוּו יכולין להציל על ידי הדחק ולא הציל, לאמצע, ואם אמ' (ל)עצמי אני מציל, לעצמו].

<דף 1 ע"ב>⁸¹

היכי דמי, אי דיכול להציל אפילו סיפא נמי לאמצע ואדלא⁸² יכול להציל אפילו רישא⁸³ נמי לעצמו, אמ' רמי בר חמא הכא בשותפין עסיקי' וכגון זה שותף חולק שלא לדעת חברו, אמ' פליגי, לא אמ' לא פליגי, הכא⁸⁴ בפועלים עסיקי' וכדרב דאמ' רב פועל יכול לחזור אפילו בחצי היום, וכמה דלא הדר ביה (כ)ברשותיה דבעל הבית דמי, וכי הדר ביה טעמ' אחרינא הוא דכת' כי לי בני ישראל עבדים ולא עבדים לעבדים. רב אשי⁸⁵ אמ' בשיכול להציל על ידי הדחק, גלי דעתיה לעצמו, לא גלי דעתיה לאמצע. (דין הגזול [שדה ונט]לוה [מסיקין]) מתני'. הגזול שדה מחבירו ונטלוה מסיקין אם מכת מדינה הוא אומ' לו הרי שלך לפניך ואם מחמת הגזולין חייב להעמיד לו

[ע]שיר...'. אך הסופר כתב את הכותרת גם בצדו הימני של העמוד, וכותרת זו נותרה בשלמותה.

78 צ"ל: האסורין.

79 ירושלמי כאן, י, ד (דף ז ע"ג; עמ' 1212).

80 משפט זה מצוי להלן בסוף הסוגיה, בדברי רב אשי. תירוצו של רב אשי מובא שוב להלן.

81 העמוד פגום מעט בצדו הימני, אך נפגעו רק הכותרות שנכתבו בגיליון.

82 ואי דלא.

83 מימין לשורה זו ולשורה שמתחתיה נכתבו מילים אחדות בגיליון, אך הן נחתכו ברובן ואינני יכול לשחזר את שנכתב בהן (ושמא מילים אלו הן הכותרת לסוגיה. המילה האחרונה היא כנראה: [להצ]ילן).

84 בנוסח התלמוד שלפנינו זה תירוץ חדש, של רבא.

85 הסופר כתב תחילה אמ', וחזר ותיקן את כתיבתו.

שדה. גירס' ירוש'⁸⁶ נטלוה מסיקין מיד הגולנין מחמת (הנגזל) מהו דין יכיל למימר ליה מכל מקום הבלי⁸⁷ דידי ומאן דבעי יסב מיני. המודר⁸⁸ הנאה מחבירו שוקל לו את שיקלו וג',⁸⁹ ר' אבא בר ממל בעי הפורע שטר חובו של חבירו שלא מדעתו, מהו, פלוגתא דחנן ו(ד) בני כהנים גדולים, אמ' ר' אסי טע' דבני כהנים גדולים, תמן לא עלת על דעתו שתמות אשתו ברעב, ברם הכא מפייס הוינא להא והוא⁹⁰ יהיב לי משכוני, עד כאן בבעל⁹¹ שאינו דוחק אפילו בבעל⁹² נשמעה מן הדא⁹³ שוקל לו את שיקלו, לא שקל אין ממשכנין אותן, הדא אמרה אפילו בבעל חוב דוחק. תדע לך שהוא כך דתנינן ומקריב עליו קיני (ובן) (ובין) קיני זבות קיני יולדות חטאות ואשמות ולא בשל⁹⁴ נכנס לתוך ידו כלום והכא בשלא נכנס לתוך ידו כלום. (דין אין) [אדם נתפס] } ר' יהושע בן לוי אומ' אין אדם נתפש על חבירו וחייב ליתן לו אלא

86 ירושלמי כאן, י, ה (דף ז ע"ג; עמ' 1212-1213). דומני שהסופר השתבש והעתיק כאן משפט שצריך לבוא לאחר מכן. וכך כנראה צריך להגיה כאן: 'גירס' ירוש' (נטלוה מסיקין מיד הגולנין מחמת מהו דין יכיל למימר ליה מכל מקום הב לי דידי ומאן דבעי יסב מיני) המודר הנאה מחבירו שוקל לו את שיקלו וג', ר' אבא בר ממל בעי [...] בנדרים ובכתובות. גירס' ירוש' והלא אין קרקע נגזלת, קנס קנסו לגזול, [נטלוה מסיקין מיד הגולנין מחמת (הנגזל) מהו דין יכיל למימר ליה מכל מקום הב לי דידי ומאן דבעי יסב מיני] ר' יהוש' בן לוי אמ' אין אדם נתפש על חבירו וחייב לו אלא בארנון וגולגולת ורבנן יכיל למימר ליה אייתי סהדי עבטיך מינין'.

87 הב לי.

88 הדברים שלהלן לקוחים מירושלמי כתובות ונדרים; ראה להלן הערות 96-97. ירושלמי זה הובא גם בספר מתיבות; ראה ספר העיטור, אות כ – כתובה (דף לו ע"ב), שהביא זאת בשם 'ירושלמי לבעל מתיבתא' (ומשם: לוין, מתיבות, עמ' 30, סי' כ). וראה בדברי העיטור שם על דעתם של רבנו חננאל והרי"ף בסוגיה זו (והעיר על כך בנימין מנשה לוין: 'השתמש הרי"ף בהירושלמי של בעל המתיבות בהשמטת פסקא ממנו מפני שהיא מתנגדת לסוגית הבבלי' (ב"מ לוין, 'המתיבות והרי"ף [אלפאסי]', אלמה: מאסף האגודה למדעי היהדות בירושלים, א [תרצ"ו], עמ' 111-112).

89 המשפט הראשון הוא לשון המשנה, נדרים ד, ב (וראה כעין זה להלן, הערה 203); ומכאן שבטופס הירושלמי שעמד לפני המחבר של ספר חפץ הועתקו גם המשניות, כמות שמצוי בכתבי היד של הירושלמי שבידינו, ובניגוד למה שהיה מקובל בזמנים קדומים יותר; ראה י' זוסמן, 'כתבי יד ומסורות נוסח של המשנה', דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, מחקרים בתלמוד, הלכה ומדרש, ירושלים תשמ"א, עמ' 241 (=הנ"ל, אוצר, א, כרך מבואות ומפתחות, עמ' 37); הנ"ל, 'מבוא' (בתוך: ירושלמי מהדורת האקדמיה), עמ' לא.

90 כפי הנראה דיגל המעתיק מחמת הדומות. בירושלמי שלפנינו נוסף כאן: 'והוא מוחל לי, הגע עצמך דהוה גביה משכון מפייס הוינא ליה והוא'.

91 יש להוסיף: חוב.

92 יש להוסיף: חוב שדוחק.

93 מכאן ועד סוף המשפט חסר לפנינו בירושלמי נדרים, ומצוי רק בירושלמי כתובות.

94 לפנינו: ואשמות בשלא.

בארנן וגולגולת, רב אמ' כל הנתפש על חבירו חייב ליתן לו, חייביה ליה⁹⁵ דרב מהכא הגזול שדה ונטלוה מסיקין ולא שמע דאמ' ר' יוחנן קנס קנסו בגזולן. בנדרים⁹⁶ ובכתובות.⁹⁷ גירס' ירוש'⁹⁸ והלא אין קרקע נגזלת, קנס קנסו לגזולן, ר' יהוש' בן לוי אמ' אין אדם נתפש על חבירו וחייב לו אלא בארנן וגולגולת ורבנן יכיל למימר ליה אייתי סהדי עבטיך מינין.⁹⁹ אם מחמת הגזולן חייב להעמיד לו שדה אחר, כגון דאנסוה ואמרי ליה {{אחוי}} ארעתך ואחוי ההוא ארעא דחבריה.¹⁰⁰ <קיו ע"א> תניא ישר'

שאנסוה¹⁰¹ גוים והראה ממון חבירו פטור ואם נטל ונתן ביד חייב, א' רבא¹⁰² אם הראה מעצמו כמי שנטל ונתן ביד {{ד}}מי. ההוא גברא דאנסוה גוים ואחוי¹⁰³ אחמרא דרב פינחס בריה דרב חמא בר יוסף¹⁰⁴ אמרי ליה דרי ואמטו בהדן דרא ואמטא בהדיהו, אתא לקמיה דרב אשי פטריה, אמרו ליה רבנן לרב אשי והתניא אם נטל ונתן ביד חייב, אמ' להו הני מילי היכא דלא אוקן(מ)וה מעיקרא עילויה אבל היכא דאוקמוה עילויה מעיקרא מיקלא קלוה. גירס' ירוש'¹⁰⁵ אבל ממון פלוני אפילו נטל {{ו}}נתן ביד פטור. אבל¹⁰⁶ דינא דדאין דינא דגרמה מיחייב ליה מהא דתנן אם מחמת הגזולן חייב להעמיד לו שדה

- 95 'חייביה ליה': צ"ל חיליה. בגיליון של שורה זו ושל שלוש השורות שלאחריה כתובה הערה, אך היא נחתכה ואי אפשר לקרוא אותה. ושמה הדברים שבגיליון הם הכותרת לסוגיה.
- 96 ירושלמי נדרים ד, ב (דף לח ע"ג; עמ' 1029).
- 97 ירושלמי כתובות יג, ב (דף לה ע"ד; עמ' 1013).
- 98 ירושלמי כאן, י, ה (דף ז ע"ג; עמ' 1212-1213). אפשר שצריך לתקן כאן את הציטוט; ראה לעיל, הערה 86.
- 99 עד כאן דברי הירושלמי. המשפט האחרון כאן משובש, ולפנינו בירושלמי הלשון היא: רב אמר יכיל מימר ליה את שרי עבטיך מיני.
- 100 בדומה לזה גם בהלכות גדולות (ח"ב, עמ' 340) וברי"ף, כאן (דף מב ע"ב בדפוס וילנה). לפנינו בבבלי מובאות שתי לישנות בעניין זה. וראה דקדוקי סופרים, עמ' 295, הערה ע.
- 101 כך גם להלן. לפנינו: שאנסוהו.
- 102 כך גם בדפוס פיזארו ובכתבי יד, ובדפוסים מאוחרים: רבה; ראה דקדוקי סופרים, עמ' 296.
- 103 בגיליון של שורה זו כתובה הערה, אך היא נחתכה ואי אפשר לקרוא בה אלא את המילה 'את'. ושמה הייתה זו הכותרת לסוגיה.
- 104 נוסח דומה במקצת מצוי בהלכות גדולות (ח"ב, עמ' 341): 'אחמרא דרב מארי ודרב פינחס בריה דרב חמא'. לפנינו בבבלי: 'דרב מרי בריה דרב פנחס בריה דרב חסדא'. וראה דקדוקי סופרים, עמ' 296; משפטי שבועות, עמ' 246-247.
- 105 ירושלמי בבא קמא ה, ז (דף ו ע"ג; עמ' 1208). וראה משפטי שבועות, עמ' 246-249; אוצר הגאונים, ס' שכ-שכא; רי"ף, דף מג ע"א-ע"ב בדפוס וילנה.
- 106 משפט זה, שאיננו במקומו, נראה משובש, הן בלשונו החסרה והן בתוכנו. המשפט מבוסס על דברי התלמוד להלן, עמוד ב, בעניין 'ההוא דאחוי אמטכסא דר' אבא', והתלמוד ניסה לפשוט זאת מדברי המשנה על אודות דיין שטעה – ובדברים שלפנינו בספר חפץ, אין כלל אזכור שהדיין טעה.

וקיימא לן דאחוו אחויי. ההוא שותא דהוו קא מינצו עלה ביתרי, האי אמ' דידי היא והא אמ' דידי היא, קם חד מינייהו ומסרה לפרהגוונא דמלכא, אמ' אביי יכיל למימר אין מסרי ודידי מסרי, אמ' ליה רבא לא כל כמיניה, אלא אמ' רבא משמתין ליה עד דמייתי לה וקמו תרווייהו בדינא. <ק"ע"ב> ההוא גברא

<דף 2 ע"א>¹⁰⁷

{(דין גברא דאפקידו גבה כסא דכספא)} דהוו מפקדי גביה כסא דכספא, אתו גנבוה עליה שקלה ויהבה ניהלייהו, אתא

לקמיה דרבא¹⁰⁸ פטריה, א' ליה אביי והא מציל עצמו בממון חברו הוא, אמ' רב אשי ניחוי אנן אי איניש אמיר הוא אדעתא דידיה אתו ואי לא אדעתא דכספ' אתו. ואי הוה ארנקי דפידיון שבוין אין פידיון שבוין גדול מזה. <ק"ח ע"א> {(דין הפיקדון שלא יחזיר במדבר)} מתני'.

הגוזל את חברו או שלוח הימנו או שהפקיד לו ביישוב לא יחזיר לו במדבר, על מנת לצאת במדבר יחזיר לו במדבר. תנו רבנן¹⁰⁹ מלוה משתלמת בכל מקום, אבידה ופקדון אין משתלמין אלא במקומן. {(דין מננה לי בידך ונהלה) אומ' אניני יודע} איתמר מנה לי בידך והלה אומ' איני יודע,

רב¹¹⁰ הונא ורב יהודה אמרי חייב, בריא ושמא בריא עדיף, רב נחמן ור' יוחנן אמרי פטור, אוקים ממונא בחזקת מריה. ומ{{ס}}קנא א' ר' יוחנן האומ' לחבירו מנה לי בידך והלה אומ' איני יודע חייב בבא לצאת ידי שמים, הא לאו הכי פטור. גיר' ירושל'¹¹¹ רב הונא אמ' אומרין לו את ידעת אכן ודע. {(דין [הגונב] טלה [מן] העדר)} מתני'. הגונב טלה מן העדר¹¹² ומת

או נגנב חייב באחריותו, אם לא ידעו הבעלים לא בגניבתו ולא בחזירתו ומנו את הצאן והיא שלימה פטור מלשלם. אמ' רב לדעת צריך דעת, שלא לדעת מיניין פוטר, וכי קתני ומנו את הצאן והיא שלימה אסיפא. ושמואל אמ' בין לדעת בין שלא לדעת מניין פוטר, וכי קתני ומנו את הצאן והיא שלימה אכולה. ור' יוחנן אמ'

107 קרקוב, ספריית האוניברסיטה, Ms. 1582, fr. 5, דף 1. העמוד פגום מעט בצדו השמאלי, אך נפגעו רק הכותרות שנכתבו בגיליון. השורה התחתונה של הדף מכוסה על ידי מדבקה.

108 לפנינו: דרבה. וראה דקדוקי סופרים, עמ' 300.

109 לפנינו הדברים מובאים כקושיה: 'ורמינהו מלוה משתלמת בכל מקום אבידה ופקדון אין משתלמין אלא במקומן, אמר אביי הכי קאמר מלוה ניתנה ליתבע בכל מקום אבידה ופקדון לא ניתנו ליתבע אלא במקומן'.

110 שורה זו נשמטה בטעות בפרסומו של דנציג (ספר חפץ, עמ' 116), והוא תיקן את הטעות במאמרו תיקונים לספר חפץ, עמ' 180.

111 ירושלמי כאן, י, ז (דף ז ע"ג; עמ' 1213): 'את לית ידע אהן ידע' (ייתכן שהסופר תיקן את המילה 'ודע' והפכה ל'ידע').

112 יש להוסיף: והחזירו.

לדעת מיניין פוטר, שלא לדעת אפילו מיניין נמי לא צריך, וכי קתני ומנו את הצאן והיא שלימה ארישא.¹¹³ <ק"ט ע"א>¹¹⁴ ממזון (אסור) (מסור), רב הונא ורב יהו', חד אמר' מותר לאבדו ביד וחד אמר' אסור לאבדו ביד. מאן דאמר' מותר לא יהא ממזון חביב מגופו, ו(מ)אן דאמר' אסור שכן בעלמא¹¹⁵ הוה ליה זרעא מעליא וכת' יכין רשע וצדיק ילבש וכסף נקי יחלק. (דין¹¹⁶ [מסור] פסול לעדות) והכי¹¹⁷ אמר' רב פלטוי ראש ישיבה¹¹⁸ מסור פסול(ה) לעדות, ולא מיבעיא מסור גמור, אלא אפילו מפורסם איניש דנצי דבעי לחבריה¹¹⁹ וא' ליה בפני רבים אזילנא ומסרנא לך, מדיבורא¹²⁰ הוה רשע, וכי אמור רבנן¹²¹ לא נחשדו ישר' על כך, הני מילי דסני ליה ושתיק, אבל היכא דקא צווח בפרהסיא, מדיבורא קא מזיק ופסול לעדות, וכן נפסק דין

113 בבבלי נוסף: 'רב חסדא אמר לדעת מנין פוטר שלא לדעת צריך דעת וכי קתני ומנו את הצאן והיא שלימה ארישא'. וייתכן שהדברים נשמטו כאן מחמת הדומות.

114 סוגיה זו מובאת כאן שלא במקומה, והיא אמורה לבוא לפני הדברים שלהלן, ליד הערה 124.

115 'שכן בעלמא': לפנינו: דלמא.

116 כותרת זו נוספה בכתיבה מאוחרת יותר.

117 פסקה זו מובאת בשם ספר חפץ על ידי ר' משה מקוצי ועל ידי ר' יצחק אור זרוע, ואולי מקור דבריהם ברבם המשותף – ר' יהודה שירליאון. ראה: סמ"ג, עשין ע (דף קמח ע"ג. ומשם: תשובות מהר"ם מרוטנבורג, דפוס פראג, ס' תפה [=דפוס קרימונה, ס' רלב]; מרדכי, בבא קמא, ס' קפה (מרדכי השלם, עמ' רל); הגהות מיימוניות, הלכות עדות, פרק יא ס"ק ג; סמ"ק מצורף, ג, מצוה רנא, עמ' קנב; כל בו, ס' קמו [ח, עמ' תכג-תכד]; עץ חיים לרבינו חיים, עמ' לב, ס' (סט); אור זרוע, בבא קמא, ס' רפד (ונכפל שם, סנהדרין, ס' כג, בשם 'הלכות גדולות של אספמיא'. וראה דנציג, ספר חפץ, עמ' 77, הערה 80, כי הדברים אינם מצויים לא בהלכות גדולות הנדפס ולא בקטעי גניזה של הספר). בעקבות סמ"ג ואור זרוע הובאו הדברים גם בחיבורים נוספים, ראה: תשובות מהר"ם מרוטנבורג, דפוס פראג, ס' שז; תשובות מהר"ם וחיבריו, ס' רעט; תשב"ץ, ס' תקעב (בדפוסים אחרים: ס' תקסט). ומשם הובאו הדברים בלקוטי ספר חפץ לתלמוד, בתוך: לוין, מתיבות, עמ' 127, ס' לא.

118 תשובת הגאון מובאת גם בתשובות הגאונים שערי צדק, ד, ז, מב (ובאותה לשון בכ"י ניו יורק, פיינברג [לשעבר: לונדון, מונטיפיורי 98], דף 36א, ס' קצז). התשובה מובאת בשני המקורות באנונימיות, והכותרת בשערי צדק, תחילת ס' מא, אינה קשורה לסי' מב. דנציג (ספר חפץ, עמ' 77, הערה 79) ציין למקבילה נוספת של התשובה בכ"י אוקספורד, בודלי 550 Hunt. (נויבאוואר 813), דפים 54-55, ושם היא מיוחסת לרב נטרונאי. לדברי דנציג, נראה שלפני העורך של כ"י זה עמד קובץ מקביל לתשובות הגאונים שערי צדק, ולכן ייחס את התשובה לרב נטרונאי.

119 בסמ"ג: 'אלא אפילו אדם מפורסם ומריב על חבירו'; באור זרוע, בבא קמא: 'אלא אפילו איניש דסני לחבריה'.

120 שורה זו נשמטה בטעות בפרסומו של דנציג (ספר חפץ, עמ' 116), והוא תיקן את הטעות במאמרו תיקונים לספר חפץ, עמ' 180.

121 סנהדרין כז ע"ב.

המסור בתרתי מתיבתא. <ק"ח ע"ב> מתני'. אין לוקחין מן הרועים צמר חלב וגדיים ולא

משומרי פירות עצים ופירות, (דין הלוקח) מן הנששים (פקדון) אבל לוקחין מן הנשים כלי צמר ביהו' וכלי פשתן

בגליל ועגלים בשרון, וכולן שאמרו להטמין אסור. ולוקחין בצים ותרנוגלין מכל מקום. גיר' ירוש' בפרק עצים בסוף¹²² אין מקבלין פיקדון מן הנשים ועבדים וקטנים, קיבל¹²³ מהם יחזור להם ואם מתו יחזור לרבו, ואם אמ' בשעת מיתתו תנו לפלוני שהן שלו יעשה פירוש לפירושו. ר' זבידא בשם ר' אבא בר' ממל אמ' ובלבד בעדים, (דין [אין] אנדם) [עשוי] לשוקר] [בשעת] מיתתו) כהדא איתתא דרב בר חנין בר דמנא אמרה האי קדשא דברתי היא והוא אמ' (ליה) (לית) הוא אלא דידי, אתא עובדא קמיה דרב אמ' אין אדם עשוי לשקר בשעת מיתה.

<ק"ט ע"א>¹²⁴ וחיט ששייר את החוט וגו'. גיר' ירוש'¹²⁵ תני בר קפרא מלא משיכת החוט. <ק"ט ע"ב> תנו

רבנן מסתתי אבנים¹²⁶ ומפסגי אילנות ומפסגי גפנים ומנ(ק)פי הגא ומנקשי זרעים ועודרי ירקות בזמן שבעל הבית מקפיד עליהן הרי אילו של בעל הבית, אין בעל הבית מקפיד עליהן הרי אילו שלו. אמ' רב יהו' כשות וחזנן¹²⁷ אין בהן משום גזל ובאתרא דקפדי קפדי. אמ' רבינא ומתא מחסיא אתרא דקפדי הוא.

[¹²⁸

]

122 ירושלמי בבא קמא, ט, ז (דף ז ע"א; עמ' 1210). הדברים מצויים בדיוק באמצע הפרק.

123 הלשון כאן מקוצרת; בירושלמי שלפנינו: 'קיבל מאשה יחזיר לה, מתה יחזיר לבעלה, מעבד יחזיר לו ואם מת יחזיר לרבו, מקטן יחזיר לו, מת יחזיר לאביו'.

124 ראה לעיל, הערה 114.

125 ירושלמי כאן, י, י (דף ז ע"ג; עמ' 1214).

126 לפנינו נוסף: 'אין בהם משום גזל'; אך מילים אלו אינן בכתבי יד של הבלבי ובתוספתא (בבא קמא, יא, יח; מהדורת ליברמן, עמ' 61); ראה דקדוקי סופרים, עמ' 311, הערה ס; ליברמן, תוספתא כפשוטה, עמ' 141.

127 כפי הנראה תוקן בין השיטין; וחז(י)נן. לפנינו: וחזינו. וראה דקדוקי סופרים, עמ' 312, הערה פ.

128 שורה זו מכוסה על ידי מדבקה ואי אפשר לקרוא אותה. עם זאת, ניתן עדיין לראות שכל המילים בשורה זו מעוטרות מלמעלה. אין ספק כי שורה זו הכילה את מילות הסיום למסכת בבא קמא (למשל: חסלת מסכת בבא קמא) ואת מילות הפתיחה למסכת בבא מציעא, ולכן עיטר הסופר את מילות השורה.

ב. ספר חפץ למסכת בבא מציעא

<דף 2 ע"ב>¹²⁹

<ב ע"א> שנים אוחזין בטלית זה אומ' אני מצאתיה וזה אומ' אני מצאתיה זה אומ' כולה שלי וזה אומ' כולה שלי, זה ישבע שאין לו פחות מחציה וזה ישבע שאין לו פחות¹³⁰ ויחלוקו. זה אומ' כולה שלי וזה אומ' חצייה שלי, האומר כולה שלי ישבע שאין לו בה פחות משלשה חלקים והאומר חצייה שלי ישבע שאין לו בה פחות מרביע, זה נוטל שלשה חלקים וזה נוטל רביע. <ג ע"א> {{ודין מנה לי [בידך]}} אמ'¹³¹ ר' חייא מנה לי בידך והלה אומ' אין לך בידי כלום

והעדים מעידין שיש בו¹³² חמשים, אותן חמשים נותן לו וישבע על השאר, שלא תהא הודאת פיו גדולה מהעדאת עדים מקל וחומר. <ד ע"א> {{ודין מנה לי [בידך] והלה אומר [הילך]}} ואמ' ר' חייא מנה לי בידך

והלה או' אין לך בידי אלא חמש' והילך חייב, מאי טע' הילך כמודה במקצת הטענה דמי, ורב ששת אמ' פטור. וליתה לדרב ששת¹³³ {{וד}} אמ' רב עמרם גאון¹³⁴ הולכתא כר'

חייא, דר' יוחנן קאי בשיטתיה דאמ'¹³⁵ שבועה זו תקנת חכמים היא, וכעין דאורייתא

129 העמוד פגום מעט בצדו הימני, אך נפגעו רק הכותרות שנכתבו בגיליון.

130 יש להוסיף: מחציה.

131 כך גם בכתבי היד; ראה דקדוקי סופרים, עמ' 5, הערה י. לפנינו: תני.

132 צ"ל לו.

133 דברים אלו מובאים בסמ"ג, עשין זה, דף קפא ע"ג: 'במהדורא בתרא דרבינו יעקב ובספר חפץ פוסקין מכאן דהילך חייב וכדתני רבי חייא בפרק קמא דבבא מציעא שחושבו מודה במקצת הטענה' (ומכאן גם בהגהות מיימוניות, הלכות טוען ונטען, פ"ד ס"ק א; ואינני יודע מהי 'מהדורא בתרא דרבינו יעקב'); וכן בתוספות, כאן, ד"ה ורב ששת: 'בספר חפץ משמע דהילך חייב'. בספר מתיבות לבבא מציעא ק ע"א-ע"ב, שהשתמר בידינו בקטע גניזה, פסק להפך, והוא אף מתפלמס עם פסיקתו של רב עמרם: 'מדקא מתריץ לה רבה אליבא דרב ששת שמע מינה כול' כרב ששת בהילך, מיכן תשובה לאו' ליתה לדר' ששת אדר' חייא' (לויך, מתיבות, עמ' 74). אפטוביצר ניסה ליישב את הסתירה בין שני החיבורים, אך כפי שהעיר דנציג, אין ממש בדבריו; ראה: אפטוביצר, ספר חפץ וספר מתיבות, עמ' 138; דנציג, ספר חפץ, עמ' 78-79 (הן אפטוביצר והן דנציג לא הכירו את הציטוט בסמ"ג מספר חפץ; דנציג ציין לזה רק במאמרו תיקונים לספר חפץ, עמ' 179). גאונים וראשונים אחרים פסקו כרב ששת: רב האי בספר משפטי שבועות (עמ' 38-39; וראה גם שם במבוא, עמ' מה-מו) ובתשובותיו (תשובות גאונים קדמונים, סי' פד, דף כז ע"ב), פירוש רבנו חננאל (להלן דף ה ע"א, עמ' יג) והרי"ף (כאן, דף ד ע"א-ע"ב בדפוס וילנה, ושבועות, דף יז ע"ב-יח ע"א).

134 דברי רב עמרם צוטטו גם בספר המקצועות, שהובא בראב"ן, כאן (ג, עמ' צד; ובעקבותיו בראשונים נוספים, ראה שם בהערה כב); וכן בפירושו של ר' ברוך הספרדי, שהובא באור זרוע, בבא מציעא, סי' שכב ובספר העיטור, אות ח – חוב, דף טז ע"ג-ע"ד.

135 לעיל דף ג ע"א.

תקון, ומתניתין נמי מסייע ליה, שנים או חזין בטלית,¹³⁶ והא הכא כיון דתפיש אנן סהדי דמאי דתפיש הילך הוא, וקתני ישבע. <ה ע"א> {{[דין ר] עייתא [דכל] יומא [הו] מסרי ליה [חיו]תא [בסה]די}} ההוא רעיא דכל יומא הוּו מסרי ליה חיוותא בסהדי, ההוא יומא מסרו ליה בלא סהדי, לִסּוּף אִמ' להו לא היו דברים מעולם, אתו סהדי אמרי דאכל תרתי מינייהו, אמ' ר' זירא אם איתא לדר' חייא קמייתא משלם ומישתבע אשאר. א' ליה אביי והא גזלן הוא, אמ' ליה משכנגדו קאמינא השתא נמי ניהיביה מדרב נחמן דתנן מנה לי בידך והלה אומ' אין לך פטור ואמ' רב נחמן משביעין אותו שבועת הסית מדרבנן,¹³⁷ דרב נחמן} תקנתא היא <ה ע"ב> ותקנתא לת(נ)קנתא לא עבדינן. ותיפוק לי {{[ד]}הוה ליה רועה ואמ' רב יהו' סתם רועה פסול, לא קשיא הא ידיה הא דעלמא, דאי לא תימא הכי אנן חיותא לרועה היכי מסרינן הא קא עברינן משום לפני עור לא תתן מכשול, אלא חזקה אין אדם חוטא ולא לו. }}[דין] הכופר [במלו]ה [או בפ]קדון [פסול]} מתני'. זה ישבע שאין לו בה פחות מחצייה. אמ' רב אידי בר אבין א' רב חסדא הכופר במלוה כשר לעדות, בפיקדון פסול לעדות, והוא דאיכא עדים דבההיא שעתא הוויא פיקדון בהדיה} והוא ידע ביה, אינמי הוה נקיט ליה בידיה. והני מילי (במידה) (במידה) דלאו בעלי חיים, אבל בעלי חיים וליתנהו בביתיה לא מיפסל עד דאישתבע,¹³⁸ דאמ' דילמ' לאישתמוטי הוא דקא מישתמיט ליה, סבר דבחיטא ליה לגנב ותפישנא ליה, אינמי משכחנא ליה באגם ומייתנא ליה. <ו ע"א> {{[דין] פרשי [אינ]שי [מס]פק [שבוע]ה}} ומאן דחשיד אממונא לא חשיד {{[א]}שבועתא דא' רב ששת בריה דרב אידי פרשי אינשי מספק שבועה ולא פרשי מספק ממונא, מאי טעמ', (ממון) איפשי בחזרה שבועה לא איפשי בחזרה. היכי דמי חשיד, כגון זה אומ' כולה שלי וזה אומ' כולה שלי, דספק הוא. <ז ע"א> {{[דין] מ[מון] שאינ[ו] יכול [להוציא] [והק]דיש}} (ודאי יכיל להוציא בדניין הקדישו קדוש).¹³⁹ אמ' רב¹⁴⁰

136 שם ב ע"א.

137 'מדרבנן': חסר בנדפס, אך כך הוא בכתבי היד; ראה דקדוקי סופרים.

138 חילוק זה אינו מצוי בתלמוד.

139 משפט זה מיותר. כפי שהעיר דנציג (ספר חפץ, עמ' 129), מסתבר שהמשפט נכתב בגיליון והוכנס כאן שלא במקומו. במקורו בא המשפט הזה להשלים את שתי המילים החסרות בסוף השורה הבאה 'הקדישו קדוש'. המגיה של הטופס הקדמון כתב גם את המילים 'ודאי יכיל להוציא בדניין' כדי שהמעתיק ידע היכן לשבץ את המילים החסרות, אלא שהסופר שלפנינו לא הבין זאת, וטעה בהעתקתו.

140 כך גם בכתבי יד ובראשונים; ראה דקדוקי סופרים, עמ' 14. בנדפס: רב נחמן.

ממון שאינו יכול להוציאו בדוינין הקדישו אינו קדוש ודאי¹⁴¹ יכול להוציאו בדוינין
(הקדישו קדוש)

אע"ג דלא אפקיה. והני מילי במקרקעי, אבל במטלטלי לא עד דהוה בידיה. אמ' רב
אשי¹⁴² האי סודרא כיון דתפיש ביה שלש על שלש כמאן דפסיק דמי וקני ליה, ולא¹⁴³
בענן עד דמפיק ליה כוליה. ((דין שנים [אדוקין] [בשטר]) תנו רבנן שנים אדוקין
בשטר, מלוה אומ' שלי הוא

ונפל ממני ומצאתיו ולוה או' שלך הוא,¹⁴⁴ יתקיים השטר בחותמיו דברי ר', ר'
שמעון¹⁴⁵

או' יחלוקו. במקויים דברי הכל יחלוקו, כי פליגי בשאינו מקויים, ר' סבר מודה בשטר
שכתבו צריך לקיימו, אי מקויים ליה (ה) פליג ואי לא לא פליג. והילכתא כר'.¹⁴⁶ <ח ע"א>
מתני'.¹⁴⁷

<דף 3 ע"א>¹⁴⁸

<כח ע"א> [[עדי אריגה ועדי]]

((דין סימני המידות)) נפילה (י)נתן לעידי נפילה, מידת אורכו ומידת רחבו ינתן למידת
ארכו, מ]נתן ארכו ומדת¹⁴⁹

רחבו ומידת משקלותיו ינתן למידת משקלותיו. הוא אומ' סימני הגט והון¹⁵⁰ אומרת
סימני

הגט, נקב יש בו בצד אות פלוני, ינתן לה. <כד ע"ב> רבא הוה אזיל בתריה דרב נחמן
בשוקא דגלדאי]

141 כך גם בהעקקה המשובשת שלעיל (ראה הערה 139). לפנינו: הא.

142 כך גם בכתבי יד ובראשונים; ראה דקדוקי סופרים, עמ' 15. בנדפס: רב משרשיא.

143 כך גם בכתבי יד; ראה דקדוקי סופרים, שם.

144 יש להוסיף: ופרעתי.

145 יש להוסיף: בן גמליאל.

146 כך פסקו גם רב צמח גאון (אוצר הגאונים החדש, עמ' 30, סי' כב), רבנו חננאל (עמ' כא)
והרי"ף (דף ג ע"ב בדפוס וילנה). לעומת זאת, רב נטרונאי גאון פסק כרבן שמעון בן גמליאל
(אוצר הגאונים החדש, עמ' 29, סי' כא).

147 מסתבר שיש להשלים כאן: 'היו שנים רוכבין על גבי בהמה', ראה דף ח סוף ע"א.

148 קרקוב, ספריית האוניברסיטה, Ms. 1582, fr. 5, דף 2. הדף חתוך בצדו השמאלי ומילים
אחדות חסרות בכל שורה. במחציתו הראשונה של העמוד לא הקפיד המחבר על סדר הסוגיות
ודן לסירוגין בסוגיות שבדפים כד-כח.

149 כך נראה להשלים לפי אורך השורה. ואולי דילג כאן הסופר מחמת הדומות, ויש להוסיף כאן:
'רחבו ומדת גמיו ינתן למדת ארכו ורחבו, מדת ארכו ומדת'.

150 צ"ל והיא.

ואמרי לה בשוקא דרבנן, אמ' ליה מצא כאן ארנקי מהו, אמ' ליה הרי הו[נ]א שלו, בא
[ישראל]

ונתן סימניה מהו, אמ' ליה הרי הוא שלו, והלה¹⁵¹ עומד וצווח, נעשה כצו[נ]וח על ביתו
שנפל]

ועל ספינתו שטבעה בים. והני מילי ברוב גוים. <כד ע"א> וכן היה ר' שמעון בן אלעזר
אומר המציל]

מן הארי ומן הדוב ומן הנמר ומן הברדלס ומזוטו של ים ומשלותית¹⁵² ש[ל נהר המוצא]
בסרטיא ובפלטאיא¹⁵³ ובכל מקום שהרבים מצויין שם הרי אילו שלו מפני שהבעלים
מתיאשין מהן. <כד ע"ב> {{דין המוצא בשוק ברוב גוים}} ההוא גברא דאשכח ארבע
זוזי דציירן בסדינא ושדו ב[נהר בירן אתא]

לקמיה דרב יהו' אמ' ליה זיל אכריו, והא זוטו של ים הוא, כיון דמתקיל וסכרן]¹⁵⁴,
והא רובה גוים נינהו, שמ' מינ' אין הלכה כר' שמעון בן אלעזר אפילו ברוב גוים, שאני
נהר בירן דישר' סכרו ליה וישר' כרו ליה, אימור מישר' נפל ולא מייאש. ¹⁵⁵ <כו ע"ב>
{{דין המוצא דינר בחול}} [אמ' רבא האי]

מאן דחזא דנפל זוזי מחבריה בי חלתא ואשכחיה ושקליה לא מיחייב[נ] לאהדורי ליה],
מאי (טעמא) ההוא דנפל מיניה מייאש ואע"ג דאייתי ארבילא וקא מארביל ליה [מימר
אמר כי היכי]

דמינאי נפל הכי נמ' נפל מאיניש אחרינא ומשכ[ח]נא מידוי. <כח ע"א> מתנני'. ענד
מתי חייב]

להכריז עד שידעו השכנינים¹⁵⁶ דברי ר' מאיר, ר' יהודה אומ' שלשה רגלים [ואחר]
רגל האחרון שבעת ימים כדי שילך לביתו שלשה ויחזור שלשה ויכריז [יום אחד].
<כח ע"ב> תנו רבנן¹⁵⁷ כל מי שמוצא אבידה היה מכריז עליה שלשה רגלים ואחר [רגל
האחרון]

שבעת ימים כדי שילך שלשה ויחזיר שלשה ויכריז יום אחד, משחרב [בית המקדש]
התקינו שיהו מכריזין בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, משרבו האנסין דאמרי'
אבידתא דמלכא התקינו שיהו מודיעין לשכניו ומידעיו ודיו. מתנני'. אמר]

151 כך גם בכתבי יד ובראשונים; ראה דקדוקי סופרים, עמ' 65, הערה י. בנדפס: והלא.

152 צ"ל ומשולוליתו.

153 לפנינו נוסף: גדולה.

154 נוסח דומה במקצת מצוי בקטע גניזה של הבבלי (קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 329.639, ע"ב): 'דמתקיל ומכריז'. בכל שאר עדי הנוסח: 'דמתקיל לא מיאש'.

155 לחילופי נוסח במשפט זה בתלמוד ראה דקדוקי סופרים, עמ' 65; חדושי הרשב"א, כא ע"ב ד"ה זוטו.

156 לפנינו: בו שכניו.

157 יש להוסיף: בראשונה.

את האבידה ולא אמר סימניה הרי זה לא יתן לו (שנ')¹⁵⁸ והרמאי אע"פ ש[אמר]
 סימניה הרי זה לא יתן לו שנ' עד דרוש אחיך אתו, עד שתדרוש את אחיך אם רמאי
 הוא אם לאו. איתמר רב יהוד' אמ' אבידתא מכריזו רב נחמן (אמר) גלימא [מכריז]
 לעולם דאמ' איהו גלימא ואמ' איהו סימנין מובהקין דידה. תנו רבנן בראשון[נה כל מי]
 (לו) שאבדה לו אבידה היה נותן סימניה ונוטלה, משרבו (האנסיין) (הרמאיין) התקיננו
 שיהו [אומרים לו צא]
 והבא עדים דלאו רמאי את וטול. גירס' ירושלמ'¹⁵⁹ איזהו רמאי, עביד גרמ(י)ה
 [מחזור¹⁶⁰ מציאן]
 ועביד חדא רבא וטבא, בין¹⁶¹ הוא עביד (נחדא) (רבא) וטבא חמי ליה ברייתא מה[דר]¹⁶²
 מציאן]
 ומפקדין גביה והוא נסיב כולה ואזיל לה. אבוה דרב פפא איתבד¹⁶³ ליה חמר[א ואשכחוה]
 אתא לקמיה דרבא¹⁶⁴ בר רב הונא א' ליה זיל אייתי סהדי דלאו רמאה את ושןקול,¹⁶⁵
 אזל]
 אייתי סהדי, א' להו ידעתון ביה דרמאה הוא, אמרי אין, אמ' להו רמאה אנא, אנרו
 ליה אנן]
 דלאו רמאה את קאמרינן, אמ' רבא בר רב הונא חזקה לא טרח איניש ומייתי חובתא]
 לנפשיה.¹⁶⁶ מתני'. כל דבר שהוא עושה ואוכל יעשה ויאכל ושאינו עושה ואוכל]
 ימכר שנ' והשבותו לו, ראה היאך תשיבנו לו. ומה יהא בדמים, ר' טרפון אומר ישתמש]
 בהן לפיכך אם אבדו חייב באחריותן.¹⁶⁷ יעשה ויאכל אפילו לעולם,¹⁶⁸ א' רב [נחמן
 אמ']

158 המעתיק דילג בטעות לשורה הסמוכה.

159 ירושלמי כאן, ב, ז (דף ח ע"ג; עמ' 1219). לפירוש הדברים ראה רוזנטל וליברמן, ירושלמי
 נזיקין, עמ' 137.

160 כך לפנינו בירושלמי. אך ראה להלן, ליד הערה 162, שהמחבר גורס 'מהדר'.

161 לפנינו: היך.

162 לפנינו: מחזור.

163 לפנינו: אירכס.

164 כך גם להלן, וכן הוא באחד מכתבי היד של הלכות גדולות (ראה הלכות גדולות-ברלין, עמ'
 368; הלכות גדולות, ב, עמ' 364, שינויי נוסח לשו' 92). לפנינו: דרבה.

165 כך גם בהלכות גדולות, ב, עמ' 368, ובקטע גניזה של הבבלי, קמברידג', ספריית האוניברסיטה
 T-S NS 329.640. לפנינו: וטול.

166 לפנינו: 'מסתברא לא מייתי איניש חובתא לנפשיה'. בהלכות גדולות (שם): 'סברא הוא דלא
 טרח איניש ומייתי חובתא לנפשיה'.

167 אולי נשמט כאן מחמת הדומות: 'ר' עקיבא אומר לא ישתמש בהן לפיכך אם אבדו אין חייב
 באחריותן'.

168 בדומה לזה בהלכות גדולות (ב, עמ' 368): 'כל דבר שעושה ואוכל יעשה ויאכל, אפילו

שמואל עד שנים עשר חודש. תניא נמי הכי¹⁶⁹ פרה וחמור ובהמה גס[ה מטפל בהן]

דף 3 ע"ב¹⁷⁰

[שנים ע]שר חדש, עגלים וסייחים ג' חדשים, אווזים ותרנוגלים וכל דבר שטיפולו [מרובה משכרו] שלשים יום, מיכאן ואילך שם דמיהן ומניהן. ר' טרפון אומ' ישתמש [בהן]. כט ע"ב <ב אמ' רב י[הוד' אמ' שמואל הלכה כר' טרפון. >כט ע"א <וכיון דשרו רבנן לאישתמושי בהון
[אע"ג דלא אי]שתמש בהון חייב באחריותן.¹⁷¹ אמ' רב הונא ואפילו נאנסו,¹⁷² והא אבדו קתני

<כט ע"ב > [כדרבא¹⁷³ דאמ' רב]א נגנבו בליסטים מזויין אבדו שטבעה ספינתו בים. גיר' ירוש'¹⁷⁴ אמ'

[רב יהודה בשם] שמואל¹⁷⁵ הלכה כר' טרפון בדבר שיש בו סימן ותלמי' חכמים אינו צריך [ליתן סימן]. רב הונא אמ' הכל מודים שאם היה צרור מעות אל יגע בהן. ביד רחבה [הווי זווי דיתמי]¹⁷⁶ אתא לקמיה דרב יוסף אמ' ליה מהו לאישתמושי בהון, אמ' ליה הכי אמ' [רב יהודה אמ']¹⁷⁷ שמו'

הלכה כר' טרפון, אמ' ליה אביי ולא איתמר עלה אמ'¹⁷⁸ רב הונא לא שנו אלא בדמי אבידה

[הואיל וטרה בהן אבל במעות אבידה לא והני כמעות אבידה דמו, אמ' ליה לא שבק¹⁷⁹

לעולם'. לפנינו בבבלי: 'ולעולם'; ובכתבי היד: 'כל דבר שעושה ואוכל ולעולם'. ראה דקדוקי סופרים, עמ' 80.

169 זהו נוסח משולב של שתי הברייתות המובאות בסוגיה.

170 העמוד חתוך בצדו הימני, ומילים אחדות חסרות בראש כל שורה.

171 בדומה לזה בכתבי היד של התלמוד ובהלכות גדולות, ב, עמ' 368-369; ראה דקדוקי סופרים, עמ' 81. לפנינו: 'כיון דשרו ליה רבנן לאשתמושי בגוייהו כמאן דאשתמש בגוייהו דמי וחייב באחריותן'.

172 המילים 'אמ' רב הונא ואפילו נאנסו' אינן מצויות לפנינו בסוגיה כי אם בסוגיה המקבילה שבדף מג ע"א. לשון דומה במקצת עמדה כנראה לפני רבנו חננאל; ראה בפירושו כאן (עמ' עו): 'ופריק רב יוסף האי אבדו דקתני נאנסו הוא, ומקשי' ומי קרו לאבדו נאנסו'.

173 כך גם בכתבי היד ובהלכות גדולות, ב, עמ' 369; ראה דקדוקי סופרים, עמ' 82, הערה ה. לפנינו: כדרבה.

174 ירושלמי כאן, ב, ז (דף ח ע"ג-ע"ד; עמ' 1219).

175 לפנינו: רב יהודה בשם רב.

176 כך הלשון בחלק מכתבי היד; ראה דקדוקי סופרים, עמ' 82. לפנינו: 'ביד רחבה הוה ליה הנהו זווי דיתמי'.

177 נשמט מחמת הדומות.

178 ייתכן שנשמט כאן מחמת הדומות: ר' חלבו אמ'.

179 הסופר כתב תחילה בראש המילה את האות ר', ואז חזר ותיקן.

[לי דאשרי לך]. מתנ"י. מצא ספרים קורא בהן אחת לשלשים יום ואם אינו יודע [לקרות גולן א]בל לא ילמד בהן כתחילה ולא יקרא אחר עמו. מצא כסות מנערה אחת [לשלשים יום ו]שוטחה לצורכה אבל לא (לצורכ) ¹⁸⁰ (לכבודו). כלי כסף וכלי נחשת ישתמש בהן

[לצרכן אבל] לא לש(ו)חקן. כלי זהב וכלי זכוכית לא יגע בהן עד שיבוא אליהו, דתנו [רבנן מצא] ¹⁸¹ ספרים קורא בהן אחת לשלשים יום במה דברים אמור' בחדשים אבל [בישנים אח]ת לשנים עשר חודש. <ל ע"א> כלי עץ משתמש בהן כדי שלא ירקבו, כלי נחשת

[משתמש בהן] בחמין אבל לא על ידי האור מפני שמשחיקן, כלי כסף משתמש בהן [בצינן אבל] לא בחמין מפני שמשחירן, מגריפות וקרדומות משתמש בהן ברך אבל [לא בקשה מ]פני שמפחיתן, ולא ¹⁸² יבקע בהן. כלי זהב וכלי זכוכית לא יגע בהן עד [שיבא אליהו], וכדרך שאמרו במציאה כך אמרו בפיקדון שהלכו בעליהן למדינת [הים. מצא] שק או קופה אם אין דרכו ליטול הרי זה [לא] יטול. תנו רבנן ו((ה))תעלמת מהם

[פעמים שא]תה מתעלם מהם, (כהן) והוא בבית הקברות זקן ואינה לפי כבודו או שהיתה [מלאכתו מרובה מ]של חבירו, דאמ' רב יהוד' אמ' רב אפס כי <ל ע"ב> לא ((י))היה (תפארתך) ¹⁸³ כך אביון

[שלך קודם] לכל אדם. אמ' (רבה) הכישה במקל נתחייב בה. אביי הוה יתיב קמיה דרבא [חזא להנך] עיזי דקיימין שקל קלא שדא בהון, אמ' ליה איתחייבת בהון קום אהדרי(נ)הו. [אמ' רבא כל ש]בשלו מחזיר בשל חבירו נמי מחזיר, כל שב(ש)לו טוען ופורק בשל חבירו נמי

[טוען ופור]ק. מתנ"י. איזה הוא אבידה מצא חמור ופרה רועים בדרך [אין זו אביד]ה, חמור וכליו הפוכין ופרה רצתה בין הכרמים הרי זו אבידה [החזירה וב]רחה אפילו ארבעה וחמשה פעמים חייב שנ' השב תשיבם לאחריך [היה בטל מ]סלע לא יאמר לו תן לי סלע אלא נותן לו שכרו כפועל בטל, אם יש שם [בית דין מ]תנה עמו בפני בית דין ואם אין שם בית דין בפני מי יתנה שלו קודם.

180 הסופר סימן מילה זו למחיקה, ואולי תיקן את השיבוש בגיליון (שלא נותר בידינו).

181 ניתן גם להשלים: השואל. בסוגייתנו נשנו הדברים לגבי פקדון, אך הדברים לקוחים כנראה מהתוספתא כאן, ב, כא (מהדורת ליברמן, עמ' 70): 'מצא ספרים קורא בהן אחד לשלשים יום [...] סמכוס או' בחדשים אחד לשלשים יום, בישנים אחד לשנים עשר חדש'.

182 דברים אלו אינם בבבלי כי אם בתוספתא כאן, ב, כב (מהדורת ליברמן, עמ' 70): 'קרדום מבקיע את העצים ובלבד שלא יבקע בו לא צנם ולא זית'.

183 הסופר כתב תחילה: תהיה תפארתך (על פי שופטים ד, ט: 'אפס כי לא תהיה תפארתך'), וחזר ותיקן את כתיבתו.

<לא ע"ב> [איסור¹⁸⁴ ורב] ספרא עבדו עיסקא בהדי הדדי, אזל רב ספרא פלג בלא דעתא [דאיסור ב]אפי תרי סהדי, אתו לקמיה דרבא¹⁸⁵ אמ' ליה אייתי סהדי דפלג באפי <לב ע"א> [בי תלתא, אמ'] ליה מנא לך הא, דתנן אם יש שם בית דין מתנה בפניהם, אמ' ליה

[מי דמי הת]ם אפוקי ממונא הוא דבענן בית דין אבל הכא כיוון דדידיה קא [שקיל בתר]יה סגי ליה, תדע דתנן אלמנה מוכרת שלא בבית דין. אמ' ליה אביי

<דף 4 ע"א>¹⁸⁶

{(דין החולק בפני שותפין)}¹⁸⁷ ולא איתמר עלה אין צריך בית דין מומחין אבל צריכה בית דין ה[דיוטות. מתנ]. מציאה

ברפת אינו חייב בה, ברשות הרבים חייב בה, היתה בין הקברות אל [יטמא לה. אם] אמ' לו אביו היטמא או שאמ' לו אל תשיב אל ישמע לו. פרק וטען אפ[ילו ארבעה] וחמשה חייב שנ' עזב תעזב עמו. הלך וישב לו אמ' לו הואיל ועליך מצו[נה אם רצונך] לפרוק פרוק פטור שנ' עמו. היה זקן או חולה חייבין מצוה מן התנ[ורה לפרוק] אבל לא לטעון. ר' שמע' אומ' אף לטעון. ר' יוסי הגלילי אומ' אם יש על[יו יתר] ממשאו אינו זקוק לו שנ' תחת משאו, משוי שיכול לעמוד בו. <לג ע"א> תנו רבנן כי [תראה]

איזה ראייה שיש בו פגיעה שיערו אחד משבעה ו[מ]חצה במיל, [ונה הוא ריס], ומידדה עמו עד פרסה ונוטל שכרו. {קנ"ו.¹⁸⁸ דין אם איזו היא אבידה קודמת של אביו או של רבו} אבידתו¹⁸⁹ ואבידת אביו אבידת[ו קודמת], אבידתו ואבידת רבו (שלו קודמת, אבידת אביו ואבידת רבו)¹⁹⁰ של רבו קודמת משל אביו, שאביו הביאו לחיני העולם]

הזה ורבו שלימדו חכמה מביאו לחיי העולם הבא. ואם אביו שקול כ[נגד רבו] אבידת אביו קודמת. היה אביו ורבו נושאים משוי מניח את של רבו ו[אחר כך] מניח את של אביו, היה אביו ורבו בבית השבי פודה את רבו ואחר כך [פודה] את אביו, אבל אם היה אביו תל' חכ' פודה את אביו ואחר כך פודה א[נת רבו].

184 כאן המקום המתאים לכותרת המופיעה להלן בראש דף 4 ע"א: 'דין החולק בפני שותפין'.
185 כך גם בכתבי היד ובראשונים; ראה דקדוקי סופרים, עמ' 91. לפנינו: לקמיה דרבה בר רב הונא.

186 קרקוב, ספריית האוניברסיטה, Ms. 1574, fr. 3, דף 2. העמוד חתוך בצדו השמאלי וחסרות מילים אחדות בכל שורה.

187 ראה לעיל, הערה 184.

188 הציון 'קנ"ו' נוסף בכתובה מאוחרת.

189 הסופר לא ציין כאן 'מתני'', כהרגלו.

190 נשמט מחמת הדומות.

גיר' ירו' 191 תא שמע רבו שהאיר עיניו במשנתו, 192 חד בר (אי) נש אסבר לש[מואל]
בשני מפתחות אחד יורד לאמת (השחי ואחד פותח), 193 שהיה מוריד ידו עד שיחיו והיה

[פ]ותח

(ואחר פותח) 194 כיוון, ושמע דדמך וקרע מאניה, 195 תנן 196 כל קרע שאינו ש[ל בהלה]
אינו קרע. אמ' עולא תל' חכם שבבבל עומדין זה מפני זה ומקרעין ז[ה על זה]
ולעניין אבידה במקום אבוהון אין מחזרין אלא לרבו מובהק. בעי רב חסדא
מרב הונא תלמ' חכמ' וצריך לו רבו מאי, תיקו. 197 פרק ג' > לג ע"ב < המפקיד אצל
חבירו בהמה או כלים ונגנבו או שאבדו ושילם ולא רצה לישבע שהרי [אמר]
שומר חנם נשבע ויוצא ונמצא הגנב משלם תשלומי כפל. טבח ומכר [משלם]
תשלומי ארבעה וחמשה, למי הוא משלם למי שהפקדון אצלו. נשבע ול[א רצה]
לשלם נמצא הגנב משלם תשלומי כפל טבח ומכר משלם תשלומי א[רבעה]
וחמשה, למי הוא משלם לבעל הפיקדון. <לד ע"א > אמ' ר' חייא בר אבא אמ' ר' יוחנן
לא שילם שילם ממש אלא כיון שאמ' הריני משלם אע"פ שלא שילם. א[מ' רב]
פפא שומר חנם כיון שאמ' פשעתי מקני ליה כפילה דאי בעי פטר [נפשיה]
מגניבה 198 ואבידה, שומר שכר כיון שאמ' נגנבה מקני ליה כפילה דאני בעי
פטר נפשיה בשבורה ומתה. שואל אע"פ ששולם 199 לא מקני ליה כפילה,
במאי הוה ליה למיפטר נפשיה במתה מחמת מלאכה, מתה מחמת מל[אכה]
לא שכיחא. איכא דאמ' אמ' רב פפא שואל נמי כיון דא' הריני משלם
מקני ליה כפילה דאי בעי פטר נפשיה במתה מחמת מלאכה. אמ' [ליה]
רב זביד הכי אמ' אביי שואל עד שישלם הואיל וכל הנאה שלו בדיבור[א לא]
מקני כפילא. <לד ע"ב > אמ' רב הונא משביעין אותו שבועה שאינה ברשותו [מאי]
טעמ' חיישי' שמא עיניו נתן בה. <לה ע"א > אמ' אביי 200 זה נשבע וזה נשבע, זה [נשבע]
שאינה ברשותו וזה נשבע כמה היה שווה, והכי קאמ' מי נשבע תח[ילה מלוה]

191 ירושלמי כאן, ב, יא (דף ח ע"ד; עמ' 1220), בדילוגים.

192 לפנינו: 'תני אי זהו רבו שלימדו חכמה [...] ר' יוסי או' כל שהאיר עיניו במשנתו'.

193 הסופר ציין נקודה לאחר המילה 'לאמת', כנראה כדי לציין לתיקון בגיליון (שלא שרד בידינו).
וראה בהערה הבאה.

194 מילים אלו נועדו לתקן את הדילוג שלעיל (ראה בהערה הקודמת), אך הן נכנסו כאן שלא
במקומן.

195 הלשון על פי סוגיית הבבלי, כאן. בירושלמי: 'ובוע עלוי'.

196 לפנינו בירושלמי (קודם לסיפור על חד בר נש): 'ולא כן תני'.

197 המילה 'תיקו' איננה לפנינו בבבלי, ואולי נוספה על ידי המחבר.

198 צ"ל בגניבה.

199 צ"ל שאמר הריני משלם.

200 לפנינו: רב אשי.

<דף 4 ע"ב>²⁰¹

[נשבע] תחילה שמה ישבע זה ויוצא הלה את הפקדון. אימת²⁰² בזמן שהשבועה [גבי לזה אב] בזמן שהשבועה גבי מלוה משתבע מלוה כמה היה שוה ותו לא צריך. [למי]²⁰³ משלם לבעל הפקדון, (משלם) (וישלם) למי שהפקדון אצלו ר' ניסי בשם ר' ינאי²⁰⁴ שנים

[ישלם], (למקום) שהקרן מהלך (בכל) (הכפל) מהלך, היו לו עדים שנגנבה באונס הדא היא דאמ'

[ר' לעזר ה]מוכר נכסיו²⁰⁵ לאחר לא עשה כלום. ההוא גברא דאפקיד כפיה גביה דחב' [אמ' ליה הב לי] כפאי אמ' ליה לא ידענא היכן אותבינהו, אתא לקמיה דרב נחמן אמ' ליה

[כל לא ידע]נא פשיעותא היא זיל שלים, לא שלים, אגבייה רב נחמן לאפדניה מיניה, [לסוף א]שתכוח כפי ואייקר, אמ' רב נחמן הדרי כפי למרייהו והדרא אדנא למרייהו. [אמ' רבא] הוה יתיבנא קמיה דרב נחמן ובפירקין דהמפקיד הוה ואמרי ליה שילם [ולא רצה] לישבע, קנה שומר כפילא הכא ליקני כפי,²⁰⁶ ולא אהדר ליה ולא מידי ושפיר

[עבד דלא] אהדר ליה, מאי טע' התם לא אטרחא בבי דינא הכא אטרחא בבי דינא. [למימרא] דסבר רב נחמן שומא הדר, לא שני הכא דשומא בטעות הוה דהא הוה [כפי מע]יקרא. אמרי נהרדעי שומא הדרא עד תריסר ירחי שתא, אמ' אמימר [אנא מנהר]דעא אנא וסבירא לי דשומא הדר לעולם. והילכתא דשומא הדר לעולם [משום ש]נ' ועשית הישר והטוב בעיני י". פשיט' שיימו ליה לבעל חוב ואזל איהו [ושמה] לבעל חוביה, אמרי ליה לא עדיפת מגברא דאתית מיניה, זבנה אורתא

201 העמוד חתוך בצדו הימני, וחסר מעט בראש כל שורה.

202 השווה ספר העיטור, אות ח – חוב, דף כא ע"ד (ומשם: לוין, מתיבות, עמ' 106): 'וכתב בעל מתיבות שבועה גבי לזה היא ואמור רבנן מישתבע מלוה, אבל אם השבועה גבי מלוה לא איצטריך לאישתבועי שבועה שאינו ברשותו'.

203 ירושלמי כאן, ג, א (דף ט ע"א; עמ' 1221), בדילוגים. במקרה זה לא ציין המחבר (או הסופר) בראש הציטוט 'גירס' ירושל', כדרכו תמיד (המשפט הראשון בציטוט מהירושלמי לקוח ממשנה בבא מציעא ג, א; וראה לעיל, הערה 89).

204 לפנינו: 'ר' נסה בשם ר' יונה'. וראה רוזנטל וליברמן, ירושלמי נזיקין, עמ' 140.

205 כך גם בכ"י אסקוריאל (ליברמן ורוזנטל, ירושלמי נזיקין, עמ' 52); וראה שם, עמ' 140, כי יש לגרוס כמו בדפוס ונציה: המוכר קנסיו.

206 המילים 'קנה שומר כפילא הכא ליקני כפי' אינן לפנינו בתלמוד, אך נוסח דומה מצוי בכ"י וטיקין 117 (ראה דקדוקי סופרים, עמ' 102, הערה ה): 'שלים ולא רצה לשבע מקני ליה כפילא'.

[ויהבה ב]מתנה מאי²⁰⁷ הני מעיקרא (אדעתא) דארעא נחות ולא אדעתא דזווי נחית.

שמו ליה

[לאשה ו]אינסיבה או שמו ליה מינה ואינסיבה בעל בנכסי אשתו לוקח הוי ולא [מיהדר ו]לא מהדרינן ליה דאמ' ר' יוסי בר' יהודה באשה²⁰⁸ התקינו האשה שמכרה [בנכסי] מלוג בחיי בעלה ומתה הבעל מוציא מיד הלקוחות. <לה ע"ב> אגביה איהו מדעתו²⁰⁹

[בחובו] פליגי בה רב אחא ורבינא, חד אמ' הדרא וחד אמ' לא הדרא.²¹⁰ מתני'. [השוכר] פרה מתבירו והשאילה לאחר מתה כדרכה ישבע השוכר שמתה [כדרכה] והשואל משלם לשוכר. אמ' ר' יוסי כיצד הלה עושה סחורה בפרתו של זה [אלא ת]חזיר הפרה לבעלים. <לו ע"א> (הנוחן) הנהו גינאי דכל יומא הוו מפקדי (מרייה וגבי) (מרייהו גבי)

[דההיא ס]בתא יומא חד אפקידו גביה דחד מינייהו שמע קלא דבי הלולא אפקידנהו [לגבה דה]הוא סבתא אזל ואתא איגנוב מרייהו, אתא לקמיה דרב פטריה משום דכל [יומא א]ינהו נמי לגבי דההיא סבתא הוו מפקדי להון, הואיל²¹¹ והאמינו לה אין יכולין [לומר] דלא מהימנא לן. אמ' רבא (כולן) כל המפקיד <לו ע"ב> על דעת אשתו ובניו הגדולים

[הוא מ]פקיד. וא' רבא הילכתא שומר שמסר לשומר חייב, לא מיבעיא שומר (שכר) שמסר

[לשומר] חנם דחייב דהא גרועי גרעא לשמירתו, אלא אפילו שומר חנם שמסר [לשומר] שכר חייב דא' ליה אנת מהימן לי לשבועה איהו לא מהימן לי בשבועה.²¹² איתמר

[פשע] בה ויצתה לאגם ומתה כדרכה אביי אמ' משמיה (דרבא) (דרבה) חייב ורבא משמיה

[דרבה] אמ' פטור, ומודה אביי דאי הדרה לבי מרה ומתה דפטור, מאי טע' דהא

207 לפנינו: ודאי. אך מילה זו חסרה בכתבי היד ובראשונים; ראה דקדוקי סופרים, עמ' 103.

208 לפנינו: חנינא באושא.

209 מילה זו אינה לפנינו בתלמוד.

210 רבנו חננאל פסק בפירושו כאן: 'וקימא לן הילכתא כדברי המיקל, הילכך לא מהדר'. ובדומה לזה פסק הרי"ף, כאן (דף יט ע"ב בדפוס וילנה): 'וקיי"ל דכל היכא דפליגי רב אחא ורבינא הלכה כדברי המיקל'.

211 דברים אלו הם תוספת הסבר של המחבר.

212 לוינ, מתיבות, עמ' 64, הביא בסוגיה זו את דבריו של ספר העיטור (אות פ – פקדון, דף ע ע"ב): 'דלא סבירא לן כרבי מאיר דאמ' כל המעביר על דעתו של בעל הבית נקרא גולן, וכן כתב רב אחא משבחה ובעל מתיבות'. אך מסופקני אם דברים אלו נכתבו בסוגייתנו, וסביר יותר שנכתבו בסוגיה שבדף עח.

[ההרא לה]. אמ' ר' יוסי כיצד הלה עושה סחורה בפרתו של זה וג'. אמ' רב יהוד' אמ' שמו'
 [הלכה] כר' יוסי. <לז ע"א> איתמר נמי אמ' ר' אלעזר חלוק היה ר' יוסי אף בראשונה
 והילכת'
 [כמות]ה אף בראשונה ור' יוחנן אמ' מודה היה ר' יוסי בראש(ו)נה שכבר אמ' הריני
 - - - -

<דף 5 ע"א>²¹³

[]
 <מט ע"ב> [גיר' ירוש'²¹⁴ אמ' רבי חנינה הל' כר' שמעון ולא אמרין לה לכל אפין, רב ירמיה
 בשם רב מעשה היה והורה]
 ר' כר' שמעון, ר' חייא בר' יוסף²¹⁵ יב חד דינר למלחא חזר ביה ההוא מילחא א[מ']'
 הוי יודע דכבר יהבין ליה ריגליה ורישיה דההוא גברא במי שפרע. ²¹⁶ מתני'.
 האונאה ארבעה כסף מעשרים וארבעה כסף לסלע שתות למקח עד מת[י]
 מותר²¹⁷ בכדי שיראה לתגר או לקרובו. (הודה) (הורה) ר' טרפון בלוד האונאה שמונה
 כסף[י]
 מעשרים כסף לסלע שלישי למקח ושמחו תגרי לוד, א' להם כל היום מותר להח[זיר]
 אמרו יניח לנו ר' טרפון במקומינו וחזרו לדברי חכמים. איתמר רב²¹⁸ אמ' שתו[ת]
 מקח שנינו שתות מעות לא שנינו²¹⁹ ושמוא' אמ' אף שתות מעות שנינו אונ[אה]
 הויא. דכולי עלמא שוה שיתא בחמשה שוה שיתא בשבעה לא פליגי דכיון [²²⁰

213 וינה, הספרייה הלאומית Cod. 4399, דף 1. עמוד א מודבק עדיין בחלקו התחתון לכריכת הספר, ובמרכז העמוד יש מספר קרחות, במקומות שבהם הופרד העמוד שלא בזהירות הראויה. הדף נחתך משני צדיו, ולכן חסרות השורות הראשונות של הדף (כנראה 8 שורות), וכן חסרות אותיות אחדות בחלק השמאלי של העמוד.

214 ירושלמי כאן, ד, ב (דף ט ע"ג; עמ' 1224). השלמתי משפט זה על פי הירושלמי הנדפס, אך כמובן אין להסיק מכך שזו בדיוק הייתה גרסתו של ספר חפץ.

215 מעשה זה מובא גם בבבלי כאן, דף מח ע"ב, אך ספר חפץ בחר להביאו מהירושלמי.
 216 לפנינו: 'אמ' לא ידע דכבר יהבון מגלא גו שקיה דההוא גברא, מי שפרע מאנשי דור המבול עתיד ליפרע ממי שאינו עומד בדיבורו; ובכ"י אסקוריאלי (רוזנטל וליברמן, ירושלמי נזיקין, עמ' 56): 'אמ' ליה הוי יודע דכבר יהבון רבנין מגילה גוש(י)קיה דההוא גברא מאנשי דור המבול עתיד ליפרע ממי שאינו עומד בדבורו'. וראה ליברמן, שם, עמ' 147, שהציע להגיה: 'גו שוקייה דההוא גברא מי שפרע מאנשי וכו'.

217 יש להוסיף: לחזור (כנוסח שבכתבי היד; ראה דקדוקי סופרים, עמ' 140).

218 אך להלן: רב כהנא. בכתבי היד ובראשונים יש גרסאות שונות בזה; ראה דקדוקי סופרים, עמ' 140.

219 'שתות מעות לא שנינו': ליתא לפנינו.

220 לפנינו: דבתר.

מקח אזלינן אונאה הויא, כי פליגי שוה חמשה בשיתא שוה שיתא בשי[בעה],²²¹ לשמואל דאמ' בתר (מצוות) נמי אזלינן אידי ואידי אונאה הויא, לרב כהנא בתר מקח אזלינן שוה חמשה בשיתא ביטול מקח הויא, שוי[שבעה בשיתא מן]חילה] הויא ושמואל [אמ' כי אמרינן מחילה וביטול מקח היכא דליכא]²²² שתות מ[שני] צדדין אבל היכא ד[איכא שתות מצד אחד אונאה] הויא. והילכת' כשמואל דתניא] כוותיה²²³ מי שהוטל עליו ידו על העיליונה, כיצד מכר לו שוה חמש בשש [מי נתאנה] לוקח יד לוקח על העיליונה רצה אומ' לו תן מעותי או תן לי מה שהוניתי. >ג' ע"ב< [אמר]

רבא הילכתא פחות משתות נקנה מקח לאלתר,²²⁴ יתר משתות בטל מקח, [שתות] קנה ומחזיר אונאה, וזה וזה בכדי שיראה לתגר או לקרובו או לבקי בו.²²⁵ >גא ע"א< [ההוא גברא]

דהוה נקיט וירשכי לזבוני קרי שיתא ושוו חמשה ואי יהבו ליה חמשה ו[פלא] הוי שקיל ואתא ההוא אמ' אי יהיבנא לך חמשה ופלגא הוי מחילה אתן [ליה שיתא] ואיתבעי' לדינא ייב שיתא ושקלינהו²²⁶ אתא לקמיה דרבא אמ' לא שנו אלא [בלוקח מן התגר אבל מבעל הבית אין לו אונאה. והא אנן כשם שאונאה] להדיוט] כך אונאה לתגר, מאן הדיוט לא בעל הבית. (אמר) רב פפא²²⁷ בצרדיתא אבל [מאני] תשמישיה אי לא בדמי יקיריה לא מזבין. אושפיזכניה דרמי בר חמא [זבין] חמרא וטעה, אשכחיה דהוה עציב אמ' ליה אמאי עציבת אמ' ליה [זבני] חמרא וטעאי אמ' ליה זיל הדור בך אמ' ליה שהאי בכדי שיראה לתגר או] לקרובו [או] לבקי בו. שדריה לקמיה דרב נחמן אמ' ליה לא שנו אלא כדני שיראה] לבקי בו אלא לוקח דנקיט מקחו בידו ומחוי ליה לתגר, אבל מוכר אי [] אין יותר משתות לעולם חוזר. גיר' בגיר' ירושל'²²⁸ הנושא והנותן על []

221 לפנינו: ושוי שבעה בשיתא.

222 כך הוא לפנינו בתלמוד. אך אפשר גם להשלים: דאיכא; וכך גרס רב האי, ספר המקח והממכר, שער לה, דף סז ע"א (=אוצר הגאונים החדש, סי' רט; וראה שם בהערה).

223 כך פסק גם רב האי, שם; וכן רבנו חננאל כאן והרי"ף כאן (דף ל ע"א בדפוס וילנה).

224 כך פירש גם רבנו חננאל כאן: 'נקנה מקח, פי' לאלתר'.

225 כך גם להלן. לפנינו: 'לתגר או לקרובו'. הלשון כאן היא על פי התוספתא כאן, ג, טו (מהדורת ליברמן, עמ' 76): 'עד כדי שייראה לתגר או לבקי'; ובכ"י ערפורט: 'לתגר או לקרובו או לבקי'. וראה גם פירוש רבנו חננאל כאן, עמ' קנ: 'לתגר או לקרובו הבקי בו'.

226 המילים 'ייב שיתא ושקלינהו' הם תוספת ביאור של המחבר.

227 כך הוא בכתבי היד ובראשונים; ראה דקדוקי סופרים, עמ' 142. לפנינו: רב חסדא.

228 ירושלמי כאן, ד, ג (דף ט ע"ד; עמ' 1225): 'כל הנושא והנותן במנת שאין לו אונאה יש לו אונאה'. ובלשון דומה יותר לציטוט כאן במהדורת ליברמן ורוזנטל: 'כל הנושא ונותן על מנת שאין לו עליו אונאה יש לו אונייה' (רוזנטל וליברמן, ירושלמי נזיקין, עמ' 57).

דף 5 ע"ב<229

[]
 נא ע"ב< [על]יו אונאה. תנו רבנן הנושא והנותן באמונה לא יחשב את הרע באמונה
 ואת

[הי]פה בשוויו אלא או זה וזה באמונה או זה וזה בשוויו ונותן לו שכר כתף
 [ש]טר) (שכר) גמל (שטר) (שכר) פונדוק, שכר עצמו אינו נותן לו שכר²³⁰ נתן לו
 שכרו משלם.

נה ע"א< מתני'. האונאה ארבעה כסף והטענה שתי כסף וההודאה שוה פרוט'.
 [חמ]ש פרוטות הן, ההודאה שוה פרוטה והאשה מתקדשת בשוה (פרוטות) (פרוטה)
 [והנ]הנה שוה פרוטה מן ההקדש מעל והמוצ(י)א²³¹ שוה פרוטה חייב להכריז
 [והג]זול לחבירו שוה פרוטה ונשבע לו יוליכנו אחריו אפילו למדיי. וליתני
 [נמי] (ההודאה) (האונאה)²³² בפרוטה, תנא ושייר, דהכי תני לוי²³³ במתניתיה חמש
 פרוטות הן

[הא]ונאה בפרוטה וההודאה בפרוטה וקידושי אשה בפרוטה וגזל בפרוטה
 [ויש]בת הדיינין בפרוטה. <נה ע"ב> ואמ' רב קטינא אם הווקקו בית דין לשוה פרוטה
 [גומ]רין אפילו בפחות משוה פרוטה. <נו ע"א> מתני'. אילו דברים שאין להם אונאה
 [העב]דים והשטרות והקרקעות וההיקדשות אין בהם לא תשלומי כפל לא
 [תשלומ]י ארבעה וחמשה.²³⁴ שומר חנם אינו נשבע נושא שכר אינו משלם,
 [ר' שמ]עון אומר <נו ע"ב> קדשים (שהוא חייב) באחריו(ת)ן יש להן אונאה קדשים
 שאין חייב

[באח]ריותן אין להן אונאה, ר' יהודה אומ' אף המוכר ספר תורה²³⁵ ומרגלית
 [אין] להם אונאה, אמרו לו לא אמרו אלא את אילו. מנא הני מילי דתנו רבנן
 [וכי]תמו כרו ממכר לעמתך או קנה מיד עמיתך דבר הנקנה מיד ליד יצאו
 [קרקע]ות שאינן מטלטלין יצאו עבדים שהוקשו לקרקעות, דכת²³⁶ והתנחלתם
 [אותם] לבניכם אחרים לרשת אחוזה, יצאו שטרות שאע"פ שהן מטלטלין

229 עמוד זה גלוי לעין כולו (השווה תיאורו של עמוד א, לעיל הערה 213). השורות הראשונות
 חסרות (כנראה 8 שורות), וכן חסר מעט בצדו הימני של העמוד.

230 מכאן ועד לסוף העמוד יש בידינו מקבילה בקטע גניזה של ספר מתיבות; ראה להלן בנספח.

231 כך גם בספר מתיבות!

232 כך בספר מתיבות.

233 כך גם בספר מתיבות. לפנינו בבבלי הלשון שונה: 'וליתני נמי האונאה פרוטה, אמר רב כהנא
 זאת אומרת אין אונאה לפרוטות, ולוי אמר יש אונאה לפרוטות וכן תני לוי'.

234 מכאן עד סוף המשנה ('אלא את אילו') לא נמצא בספר מתיבות.

235 לפנינו נוסף: בהמה.

236 ויקרא כה, מו; קידושין כב ע"ב.

[אין גו]פן מכור ואין גופן קנוי שאין עומדין אלא לראייה שבהן, מיכאן [אמרו] המוכר שטרותיו לבסס²³⁷ יש להן אונאה. ההקדשות דכת' אל תונו איש [את א]חיו, אחיו אמ' רחמנא ולא הקדש. בעי ר' זירא שכירות יש להן אונאה [או אי]ן להן אונאה, אמ' אביי ממכר אמ' רחמנא והאי ביומיה מכירה הוא. **בז ע"א** <[אמ' רב] הוד²³⁸ אמ' רב חמא²³⁹ בעי ר' אמי אונאה אין להם ביטול מקח יש להם

[או אין] להם, ר' יונה אמ' אין להם ר' ירמיה אמ' יש להן.²⁴⁰ ר' יונה אמ' ההקדשות [ר' ירמיה] אמ' הקרקעות ותרוויהו משמי' דר' יוחנן אמרי אונאה אין להם [ביטול] מקח יש להם, מאן דאמ' אהיקדשות כל שכן אקרקעות ומאן [דאמ' א]קרקעות אבל אהיקדשות לא, כדשמואל דאמ' (שלישם) שמו²⁴¹

<דף 6 ע"א>²⁴²

[]
עט ע"ב > [תרעומת מאי] עבידתיה,²⁴³ ואי לא אשכח לאוגורי כוליה אנריה בעי למיתן ליה. לעולם דקא אשכח לאוגורי ומשום {רפסתא} דספינתא. אי הכי טענתא מעלייתא היא ממונא אית ליה גביה, לא צריכא דאפרקיה לטעונא בגויה נפקא מינה בשינוי הדעת, אינמי לאשלא יתירא. {ודין השותפין שמחלו להם המוכסין} {גירס' תנו רבנן²⁴⁴ השותפין} [ם]

237 כך גם בכתבי יד; ראה דקדוקי סופרים, עמ' 155, הערה נ. לפנינו: לבשם.
 238 לא מצאתי חבר לגרסה זו (ספר מתיבות פגום במקום זה). לפנינו: אמר רבא.
 239 לפנינו: חסא; ובמקצת כתבי היד, וכן גם בספר מתיבות: חסדא.
 240 ר' יונה אמ' אין להם ר' ירמיה אמ' יש להן: נוסח זה משובש. דומני שנשמט כאן משפט מחמת הדומות: 'אמ' רב נחמן הדר אמר רב חסא פריש רבמי אונאה אין להם ביטול מקח יש להן' (כך הוא בספר מתיבות, ובדומה לזה לפנינו בדפוסים ובכתבי היד), ותמורתו נכנסה הערה משובשת שנכתבה בגיליון.

241 הדפים הבאים חסרים. בספר מתיבות יש המשך של שתי שורות; ראה להלן בנספח.
 242 וינה, הספרייה הלאומית Cod. 4399, דף 2. הדף נחתך משני צדיו, ולכן חסרות השורות הראשונות של הדף (כנראה 7 שורות), ולעתים חסרות אותיות בודדות בסופי השורות. השורה האחרונה ומקצת השורה שלפניה מכוסות בנייר דבק, אך הצלחתי לקרוא אותן כמעט בשלמות.

243 כך הגרסה במקצת כתבי היד, ולפנינו: 'אמאי אית ליה תרעומת'; ראה פרידמן, השוכר את האומנין, עמ' 362-363. שינויי הנוסח בבבלי בכל הסוגיות הנידונות בדף 6 מוצגות בפירוט מלא אצל פרידמן, שם, עמ' 362-405, ולכן לא אעיר בדרך כלל על נוסח הבבלי שבספר חפץ.
 244 נראה שיש להגיה כאן: גיר' ירוש'. ראה ירושלמי כאן, ו, ה (דף יא ע"א; עמ' 1232) (=תוספתא כאן, ה, כה; מהדורת ליברמן, עמ' 108. וראה ליברמן, תוספתא כפשוטה, עמ' 272-273). דברי הירושלמי אינם קשורים כלל לסוגייתנו, וצריך עיון מה מקומם כאן.

שמחלו להם המוכסין מה שמחלו מחלו לאמצע ואם אמרו בשביל פלוני מחלנו מה שמחלו מחול לו. <פ ע"ב> (דין כל האומנין שומרי שכר הן) מתני'. כל האומנין שומרי שכר הן וכולן שאמרו

הבא מעות וטול את שלך שומרי חנם. תניא כיצד משלם ר' מאיר או' כשומר חנם ר' יהוד' אומ' כשומר שכר. תנן התם (או ש)אמ' לו השואל בעדים ובקינין²⁴⁵ שלח ושילחה ומתה חייב וכן בשעה שמחזירה, א' רפרם בר פפא א' רב חסדא לא שנו אלא שהחזירה בתוך ימי שאילתה אבל לאחר (ימי) שאילתה פטור^[ר]. <פא ע"א> איבעיא להו פטור משואל וחייב כשומר שכר (הואיל) או דילמא פטור לגמרי, אמ' אמירמ מסתברא פטור משואל וחייב כשומר שכר הואיל ונהנה מהנה הוי. (דין הלוקח כלים מבית האומן על תנאי ונאנסו) תניא כוותיה דאמימר הלוקח כלים מן האומן לשגרם לבית חמיו ואמ'

לו אם מקבלם ממני אני נותן לך דמיהם ואם לאו אני נותן לך לפי טובת הנא[ה] שבהם ונאנסו, בהליכה חייב בחזרה פטור מפני שהוא כנושא שכר. ההוא גברא דאמ' ליה לחבריה הב לי חמרך וממטינא לה (לדור) (לדור) פלן ואי מזדבן מוטב ואי לא מהדרנא ליה ניהלך, אזל ולא איזדבן, בהדי דקא הדר איתניס, אתא לקמיה דרב נחמן חייביה. איתביה רבא והתניא נאנסו בהליכה חייב בחזיר[ה] פטור מפני שהוא כשומר שכר, אמ' ליה חזרה דהאי הליכה היא דאילו אשכ[ח] לזבונא אדשא דביתיה מי לא הוה מזבין ליה. (דין שמור לי ואשמור לך) מתני'. שמור לי ואשמור לך

שומר שכר, אמאי שמירה בבעלים היא, אמ' רב פפא מתניתין שמור לי היום ואשמור לך למחר. (דין הנהו אהלוויי) הנהו אהלוויי דכל יומא אפי להו חד מינייהו, ההוא יומא

אמרו ליה לחד מינייהו זיל אפי לן האידינא, אמ' להו נטורו לי גלימי, אדאתי פשעו ביה ואיגנוב, אתא לקמיה דרב פפא וחייבנהו, אמרו ליה רבנן והא פשי' בבעלים, איכסיף. הניחא למאן דאמ' פשי' בבעלים פטור אלא למאן דאמ' פשי' בבעלים חייב מאי איכסיף, אלא ההוא יומא לאו דידיה הואי ואמרו ליה זיל אפי לן ואמ' להו באגרא דאפינא לכו נטורו לי גלימי <פא ע"ב> ולא [פשיע]ה²⁴⁶ הואי, אדאת[א]

איגנוב, אתו לקמיה דרב פפא חייבינהו, אמ' ליה רבא²⁴⁷ והא [גניבה ב]בעלים הוא, איכסיף לסוף איגלאי מילתא דההיא שיכרא הוה שתי. [ההוא ג]וצא ואריכ[א]²⁴⁸

245 המילים 'בעדים ובקינין' הן תוספת של המחבר. וראה בבא קמא קד ע"א.
246 מילה זו, וכן המילים שתחתיה בשתי השורות הבאות, מכוסות על ידי מדבקה. לגרסה זו ראה פרידמן, השוכר את האומנין, עמ' 386; הלכות גדולות, ב, עמ' 414.

247 לפנינו: רבנן.

248 לגרסה זו ראה פרידמן, השוכר את האומנין, עמ' 386; הלכות גדולות, ב, עמ' 414.

<דף 6 ע"ב>²⁴⁹

[]

מה לי לשקר איבעי הוה אמר בא[ורחא דגרש אזלי, אמר ליה אביי] מה לי לשקר במקו²⁵⁰
{עדים}

לא אמרינן. מתני'. שמר לי ואמ' לו הנח לפני שומר חנם. אמ' רב הונא לפניך
אינו לא שומר חנם ולא שומר שכר. איבעיא להו הנח סתם מאי, תא שמע²⁵¹ אם הכני'
ברשות בעל {חצר} חייב ר' או' לעולם אינו חייב עד שיקבל בעל הבית לשמור.
איתמר²⁵² רב
אמ' הלכה כתנא קמא ושמו' א' הלכה כר'. וקיימא לן²⁵³ הילכתא כשמו' בדיני.
הילוהו²⁵⁴

על המשכון שומר שכר, ר' יהודה אומ' הילוהו מעות שומר חנם, הילוהו פירות
שומר שכר. <פב ע"א>²⁵⁵ אמ' ר' יצחק מניין לבעל חוב שקונה משכון שנ' לך תהיה
צדקה אם

אינו קונה צדקה מניין, אלא מיכן לבעל חוב קונה משכון. ומסקנא מישכנו שלא
בשעת הלוואתו²⁵⁶ ובשומר אבידה פליגי, דאיתמר שומר אבידה רבה אמ' כשומר
חנם ורב יוסף אמ' כשומר שכר, לימא דרב יוסף תנאי היא, לא דכול' עלמא אית להו
דרב יוסף והכא <פב ע"ב> במלוה צריך למשכון פליגי, מר סבר מצוה קא עביד ומר
סבר לא

249 עמוד זה עדיין מודבק בחלקו לכריכת הספר ואי אפשר לקרוא את השורות התחתונות שלו.
ההפדרה החלקית של הדף מהכריכה נעשתה ברשלנות, והדיו של אותיות רבות נותר על
כריכת העץ, אם כי ניתן לקרוא את האותיות הללו גם בדף עצמו. השורות העליונות של
העמוד (כנראה שבע שורות) חסרות. הדף נחתך גם בצדו הימני, אך נפגעו רק הכותרות
שנכתבו בגיליון.

250 בארבע המילים האחרונות נותרו רק תחתית האותיות, ולכן הקריאה איננה ודאית.

251 לפנינו, בכל עדי הנוסח (ראה פרידמן, השוכר את האומנין, עמ' 390): לימא כתנאי.

252 משפט זה אינו מצוי לפנינו בתלמוד באף אחד מעדי הנוסח (ראה פרידמן, שם) והוא איננו
מצוטט אצל הגאונים והראשונים! אף רבנו חננאל לא הכיר משפט זה, והוא פוסק: 'הנח סתמא
איבעאי ולא איפשיט, וכל כי האי גונא לקולא עבדינן ופטור'. וכמותו פסק גם הרי"ף, דף נ
ע"ב בדפוס וילנה. וייתכן שהמחבר צירף כאן למשנה 'אם הכניס ברשות בעל חצר', שמקורה
בבבא קמא מז ע"ב, את סוגיית התלמוד שעליה, שם מח ע"ב 'איתמר רב אמר הלכתא כתנא
קמא ושמואל אמר הלכתא כרבי'.

253 בכורות מט ע"ב. גם ספר שאילתות (שאילתא כ [בראשית, עמ' קלב]) הביא את הסוגיה
הנוכרת במסכת בבא קמא והוסיף לה את הכלל הזה.

254 משנה לעיל דף פ ע"ב.

255 הדיון כאן איננו לפי סדר הסוגיה; ראה להלן, ליד הערה 261.

256 נוסח זה תואם למצוי במרבית כתבי היד, שאינם גורסים את המילים 'במשכנו בשעת הלוואתו';
ראה פרידמן, השוכר את האומנין, עמ' 398.

מצוה קא עביד. ואמ' רב צמח גאון²⁵⁷ משכון ביד המלוה שוה עשרים דינר, מלוה אמ' עשרים דינ' אתה חייב ולווה או' לא כן אלא עשרה דינ' הלוייתי עלי, מלוה נשבע וגובה עשרים, דהוה ליה כמלוה בשטר והוה ליה משכון כשטר, ואמ' רב פפא²⁵⁸ מאן דמפיק שטר מחבריה ואמ' ליה פרעתיך לא כל כמיניה אל' דאמרינן זיל שלים וכן הילכתא. משכון שווה עשרין דינר והלווהו²⁵⁹ עשרי' וחמשה דינר' והלה אומ' לא כן אלא עשרה דינ', מלוה נשבע עד כדי דמיהן ונוטל והשאר אם ((י)) ש בהן ראייה נוטל ואם לא נשבע שבוע' היסת ומיפטר. שבועת²⁶⁰ היסת דבר שאין עיקר מן התורה ובלשון ארמית הסיתא. <פא ע"ב>²⁶¹ תנו רבנן המלוה על המשכון ואבד ישב'

ויטול מעותיו דברי ר' אלעזר, ר' עקיב' אומ' יכול לומר לו כלום הלוייתי אלא על המשכ'

אבד המשכון אבדו מעותיו, אבל הלווה אלף זוז בשטר והניח לו משכון עליהם דברי הכל אבד המשכון אבדו מעותיו. <פב ע"ב> אבא שאול אומ' מותר לאדם להשכיר משכו'

של עני להיות פוסק והולך מפני שהוא כמשיב אביד'. ואמ' שמו' והילכת' כאבא שאול ואף אבא שאול לא אמ' אלא במר ופסל וקרדום הואיל וזוטר פחתייהו ונפיש אגרייהו. {{דין המע[ביר] חבית ממ[קום] למקום}} מתני'. המעביר חבית ממקום למקום ושיברה בין שומר חנם ובין שומר שכר ישבע,

א' ר' אלעזר זה וזה ישבע תמיה אני (אבד) (אם) זה וזה יכולין.²⁶² תנו רבנן המעביר חבית ממקו'

למקום ושיברה בין שומר חנם ובין שומר שכר ישבע דברי ר' מאיר, ר' יהו' אומ' שומר

257 תשובת רב צמח מובאת במלואה גם בספר המקצועות, עמ' עב-עג, ס' טו, מתוך כ"י אוקספורד, בודלי 317 Opp. (נויבאואר 692), דף 229א, ס' רה. נוסח מקוצר של התשובה מצוי בשלושה חיבורים: ראב"ן, ס' קיא (על שמו של רב צמח גאון; רק חלקה הראשון של התשובה); ספר העיטור, אות ח – חוב, דף יב סוף ע"ד (משפט אחד בלבד, על שמו של רב צמח גאון); תשובות הגאונים שערי צדק, ד, ב, ט (ובלשון זהה בכ"י ניו יורק, פיינברג [לשעבר: לונדון, מונטיפיורי 98], דף 21ב, ס' קי). בשערי צדק התשובה אנונימית, אך התשובה שלפניה – הרלבנטית יותר לסוגייתנו! – היא של רב צמח. סיום הסימן בשערי צדק (ומשכון שוה עשרים ואם הלווה עשרה ואבד המשכון אחריות כל המשכון עליו וכן הלכה') נראה משובש, ואינו קשור לתשובה שלפנינו. סופה של תשובת רב צמח מובאת במקום אחר בשערי צדק; ראה להלן, הערה 260.

258 שבועות מא ע"א.

259 כלומר המלוה אומר שהלווהו.

260 משפט זה הוא תמצית תשובה ארוכה יותר בתשובות הגאונים שערי צדק, ד, ה, ט.

261 הדיון כאן איננו לפי סדר הסוגיה; ראה לעיל, ליד הערה 255.

262 משפט זה נכפל להלן, בנוסח קרוב יותר לזה שלפנינו בדפוס.

חנם ישבע שומר שכר ישלם. ר' אליעז' אומ' זה וזה ישבע, תמיה אני אם יכולין
זה וזה לישבע. <פג ע"א> אמ' ר' חייא אמ' ר' יוחנן שבועת (שוא) (זו) תקנת חכמים
היא שאם (תקנת)²⁶³

- - - -

263 הדפים הבאים חסרים. בידינו קטע מגניזת קהיר של ספר מתיבות הפותח שורות אחדות לאחר
המקום בו מסתיים קטע הכריכה שלנו; ראה לוין, מתיבות, עמ' 71.

נספח

קטע מקביל בספר מתיבות

קטע מגניזת קהיר, ניו יורק, בית המדרש לרבנים ENA 2087.11. דף אחד פגום, ובו ספר מתיבות למסכת בבא מציעא, דפים נא ע"ב-סג ע"א.²⁶⁴ כאן מובא רק עמוד א של הקטע, שמקביל לספר חפץ שנדפס לעיל.

[נא ע"ב > [אינו נותן לו שכ]בר נתן [לו] שכרנו משלם²⁶⁵ מהיכא קא יהיב [ל]יה אן' רב פפא בצדרויי]

[דיהבי ארבע למאה. >נה ע"א > מתני'. האונאה ארבעו]{{}} כסף והטענה שתי כסף [וההודאה שוה פרוטה חמש פרוטות הן ההודאה בפרוטה [ו]האשה מתקדשת [בשוה] פרוטה הנהנה בשוה פרוטה מן ההקדש מעל [ה]מוציא שוה פרוטה חייב [לה]כריז הגזול את חבריו ונשבע לו יוליכנו אחריו אפילו [למד]יי. וליתני נמי האונאה בפרוטה, תני ושייר, דהכי תני לוי במתני[תיה חמש פרוטות הן האונאה בפרוטה ההודאה בפרוטה קידושי אשה בפרוטה וג]זל בפרוטה ישיבת דיינין בפרוטה [וא' ר]ב קטינא אם [ה]נוקקו בית דין לשוה פרוטה גומרין אפי'לו בפחות [משוה] פרוטה. >נו ע"א > מתני'. אילו [דברי]ם ש[אי]ן להם אונאה העב[די]ם והשטרות והקרקעות וההקדשות אין בהם הונאה²⁶⁶ [לא תשלומי כפל] ולא תשלומי ד' וחמשה.²⁶⁷ >נו ע"ב > מנה הני מילי דתנו רבנן כי תמכרו [מ]מכר [לעמ]יתך או קנה מיד עמיתך [דבר הנ]קנה מיד ליד [יצאו] הקרקעות שאין מטל[טלין] יצאו עבדים ש[ה]וקשו [לקרקעות דכת' והתנחלתם אתם לבני]כ[ם] אחרים (אח) [לר]שת אחוזה, יצאו שטרות שאףעלפי [שהן] מטלטלין אין [גופן] (מכור ואין גופן) קנוי אין עומד[ין אל]א [ל]ראייה [שבהן] מיכן אמרו המוכר שטרותיו לבסס יש [להן אונאה]. הקדשות אל תונו איש את אחיו²⁶⁸ ולא הקדש. בעי [ר'] זירא שכינרות יש [להן אונאה אילא, א' ליה אביי ממכר א' רחמנא וה[אי] ביומיה] מכיר[ה] הוא. >נו ע"א > א' [269] א' רב חסדא²⁷⁰ בעי ר' אמי אונאה אין להם ביטול

264 ראה לעיל במבוא, ליד הערה 47.

265 המילים הסמוכות, עד למשנה, אינן בספר חפץ.

266 מילה זו מיותרת.

267 בספר חפץ הביא גם את המשך המשנה.

268 בספר חפץ נוסף: 'אחיו אמ' רחמנא'.

269 על אפשרויות ההשלמה כאן ראה לעיל, הערה 238.

270 ראה לעיל, הערה 239.

מקח יש להן] [א' רב נח[מן] הדר [א' רב ת]סא פריש רבמי אונ[אה אי]ן להם
 ביטול מקח יש להן,²⁷¹ ר' [יונה א'] אהקדשות רב ירמיה א' אקרקות ותרויהו
 משמא דר' יוחנן אמרי [אונאה אי]ן ל[הם] ביטול מקח יש להן, מאן דאמ' ההקדשות
 כל שכן אקרקות מ[אן דאמ'] אקרקות אבל אהקדשות לא, כדשמואל דא'
 הקדש שו[ונה] מנא ש[חיללו על שוה פר]וטה מחוליל. וקשיא לן הא דגרסינן
 בפרק המקבל שדה מ[חבירו]²⁷² [זבן במ]אתי[ם וש]ויא מאה ס[בן]ר מינה מצי א' ליה²⁷³

271 בספר חפץ הלשון משובשת; ראה לעיל, הערה 240.

272 להלן דף קח ע"א.

273 כאן מסתיים עמוד א, והשורות הראשונות של עמוד ב חסרות. הדיון הארוך בעמוד ב הובא על ידי ר' יצחק בן אבא מארי בספר מאה שערים בשם ספר מתיבות; ראה לעיל, הערה 47.

פרק שמיני

פירוש אשכנזי למסכת בבא בתרא

מבוא

א. תיאור הקטעים

בארכיון המדינה במרבורג (כ"מ 95 ק"מ צפונית לפרנקפורט דמיין)¹ מצויים שבעה דפים מתוך פירוש לבבלי מסכת בבא בתרא, וסימנם: Hr. 15, Nr. 26, 30, 31, 33.² שישה מהדפים (שלושה גיליונות) לקוחים מקונטרס אחד של כתב היד המקורי. כל קונטרס הכיל בשעתו ארבעה גיליונות (שמונה דפים), כמקובל באשכנז,³ ומהם שרדו הגיליון הראשון (קטע מס' 26), השני (קטע מס' 30) והרביעי (קטע מס' 31). כל אחד מהגיליונות חתוך לאורכו, כך שדף אחד נותר שלם והשני חתוך לאורכו. לששת הדפים הללו מצטרף דף אחד בודד נוסף, שלם (קטע מס' 33). שבעת הדפים הללו מכילים את הפירוש לכחמישית ממסכת בבא בתרא: דפים עב"ב-פב ע"ב; פז ע"א-קא ע"א; קה ע"א-קיג ע"ב; קנה ע"א-קנו ע"א.

הדפים הללו הועתקו באמצע המאה השלוש עשרה לערך,⁴ וכפי הנראה שני סופרים השתתפו בהעתקתם.⁵ הדפים אינם בגודל אחיד (ראה לעיל, לוח 5); הגובה

1 על תולדות היהודים במרבורג ראה גרמניה יודאיקה, II, עמ' 522-523; III, עמ' 846-848.
2 ראה תיאורם אצל שטריידל ורות, כתיב יד עבריים, עמ' 224-225, מס' 318. תודתי לד"ר וולפרד ווהל (Dr. Wolfhard Vahl), שסייע לי רבות בעת ביקורי בארכיון בחודש אלול תשע"ב.

3 ראה בית-אריה, קודיקולוגיה עברית, עמ' 220-221, 225.

4 תודתי לפרופ' מלאכי בית-אריה, שעמו נועצתי בשאלה זו. הסופר הוסיף בדרך כלל עיטור מעל למילות הפסוקים המצוטטים בפירוש (על החיוב לעשות כן ראה תשובות הגאונים החדשות, סי' נד, ושם בהערה 17; נ' דנציג, 'שרטוט ספרי קודש: מקורה של הלכה והשלכותיה', ד' בויארין [ואחרים, עורכים], עטרה לחיים: מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 318-334; ש' אשכנזי, אלפא ביתא תניתא דשמואל ועירא, בעריכת י"י סטל, ירושלים תשע"א, עמ' 798-801). בדרך דומה הוא עיטר לעתים גם פסקי הלכה המצויים בפירוש; ראה למשל להלן, הערות 103, 239.

5 שינויים קלים בצורת האותיות מלמדים כי סופר אחד העתיק כנראה את דפים 1-4 (על פי סימונם במהדורה שלפנינו), והשני העתיק את דפים 5-7. חילופי הידיים ניכרים גם בהתמודדותם של המעתיקים עם החורים שהיו בקלף (ראה על כך בסמוך). הסופר הראשון העתיק לסירוגין – שורה אחת מימין לחור ושורה אחת משמאלו, וכן הלאה (כך הוא בקטע Hr. 15, Nr. 30.1, בשני צדיו), ואילו הסופר השני העתיק שורות אחדות מימין לחור, ולאחר מכן

של רובם הוא 30-31 ס"מ בערך, אך גובהם של מקצת הדפים הוא כ-21.5 ס"מ בלבד, כשליש פחות משאר הדפים.⁶ נתון זה מלמד כי כתב היד המקורי, בטרם נתלשו ממנו הדפים, לא היה מהודר במיוחד, והמעתיקים השתמשו לכתיבתם ביריעות קלף בגדלים שונים, כפי מה שהודמן לידם. שני נתונים נוספים מלמדים גם הם שכתב היד לא היה מפואר למראה. האחד, הסופרים השתמשו בגיליונות קלף שבהם חורים לא מעטים, חלקם בשולי השטח הכתוב, אך חלקם בתוך השטח הכתוב.⁷ והשני, היעדרו של ניקוב בשולי הגיליונות, ניקוב המופיע כמעט בכל כתבי היד העבריים, ומטרתו לסייע בשרטוט השורות.⁸ כל הנתונים הללו מוכיחים כי המעתיקים של כתב היד מעוניינים היו בהעלאת הדברים על הכתב ותו לא, ולא השקיעו ממון רב במלאכתם. וראה על כך עוד להלן, בסוף דברי המבוא.

ב. המפרש ודרכו

המפרש עוסק בדרך כלל בפשט הסוגיה, ולעתים גם בפסק ההלכה העולה ממנה. בדרך כלל אין הוא מזכיר שמות של חכמים אחרים, ורק לעתים רחוקות חרג ממנהגו והזכיר את דעותיהם של חכמים נוספים. עיון מדוקדק בפירוש מלמד שהוא מורכב משני רבדים. רובו המכריע מועתק מילה במילה מפירוש רבנו חננאל למסכת, אך המפרש שילב בו מעט דברים ששמע מרבו, שפעל כנראה בגרמניה (ראה על כך להלן). פירושו של רבנו חננאל למסכת בבא בתרא לא הגיע לידינו בכתב יד שלם, ואין לנו ממנו אלא דפים בודדים שנמצאו בגניזת קהיר (וכבר נדפסו ברובם)⁹ וכן ציטוטים

העתיק שורות אחדות משמאלו (ראה להלן, הערות 187, 210). עם זאת, עניין זה לבדו אינו יכול להוכיח את חילופי הידיים, שכן ניתן למצוא סופר אחד הנוקט לפעמים בדרך זו ולפעמים בדרך האחרת (ראה להלן, פרק תשיעי, הערה 2).

6 הדף הקטן ביותר הוא קטע Hr. 15, Nr. 30.1, שגובהו כאמור כ-21.5 ס"מ. גובהו של הדף השני של אותו גיליון (Hr. 15, Nr. 30.2) הוא כ-24 ס"מ. עד כמה שניתן להתרשם, זהו גודלם המקורי של הדפים, והם לא נחתכו, בוודאי לא בחלקם התחתון. ההפרש שבין הדפים עולה גם ממדידת גובה השטח הכתוב, שבוודאי לא נפגע על ידי כורך הספרים. גובה השטח הכתוב במרבית הדפים הוא בין 23.5 ל-25 ס"מ, ואילו בקטע הנזכר גובה השטח הכתוב הוא 16 ס"מ בלבד בדף הראשון ו-18 ס"מ בדף השני.

7 על התמודדותם של הסופרים עם החורים הללו ראה לעיל, הערה 5.

8 ראה בית-אריה, קודיקולוגיה עברית, פרק ו.

9 ראה הורביץ, שרידים מפירושי רבינו חננאל, עמ' 10 (ושם פירוט של השרידים שהגיעו לידינו משני טפסים, ובהם חלקים מהפירוש לשלושת הפרקים הראשונים בלבד). קטעים בודדים נוספים נתפרסמו אצל אברמסון, פירוש רבנו חננאל, עמ' 249-324. קטעים אלו (שההדרתם לקויה מאוד) מכילים גם הם חלקים מהפירוש לשלושת הפרקים הראשונים של המסכת, וכן גם מקצת מהפירוש לפרק השמיני. קטעים בודדים נוספים מפירוש רבנו חננאל מצויים בגניזה, ולא אציין כאן אלא לחשוב שבהם: כ"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית 218, Evr. I דפים 23-31, ובו הפירוש לדפים ח ע"ב, יז ע"א-ע"ב, מז ע"ב-נ ע"א, נו ע"ב-נו ע"ב, ס ע"א-ע"ב, סא ע"א, סג ע"א-ע"ב.

מרובים בספרות הראשונים.¹⁰ בקטעים שהגיעו לידינו מגניזת קהיר אין פירוש לאותם דפים במסכת שנתפרשו בקטעי מרבורג, ולכן הם אינם יכולים לסייע בידינו לעמוד על הקף השפעתו של פירוש רבנו חננאל על הפירוש המונח לפנינו.¹¹ עם זאת, ציטוטים מרובים מפירושו של רבנו חננאל למסכת בבא בתרא מצויים כאמור בספרות הראשונים, ולהם חשיבות רבה לענייננו. ציטוטים ארוכים מפירושו רבנו חננאל מצויים בעיקר אצל ר' זכריה אגאמתי בספר הנר;¹² בפירוש על הרי"ף שבכ"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 1181, שהוא אולי פרי עטו של ר' יהודה אלמדארי;¹³ וכן גם בפירושי רשב"ם ור' אברהם אב בית דין מנרבונה (ובפירושיהם של חכמים נוספים) למסכת. קטעים רבים מפירושו של רבנו חננאל הביא גם ר' נתן מרומי בספר הערוך, בדרך כלל בעילום שם.¹⁴

השוואה מפורטת של הפירוש שבקטעי מרבורג עם ציטוטי הראשונים מפירושו של רבנו חננאל מלמדת בבירור כי המפרש שלפנינו העתיק בשיטתיות את פירושו של רבנו חננאל.¹⁵ אלא שהמפרש לא העתיק את כל דבריו של רבנו חננאל, ודילג בהעתקתו

10 רבנו תם כתב הגהות בתוך פירוש רבנו חננאל למסכת בבא בתרא (ראה אור זרוע, בבא בתרא, סי' ככו וסי' ככג), אך אין הוא בעל הקטע שלפנינו.

11 הרב יקותיאל כהן ליקט את קטעי הגניזה ואת ציטוטי הראשונים מפירושו של רבנו חננאל לשלושת הפרקים הראשונים של המסכת, אך גם בזה אין תועלת לענייננו, שכן הפירוש לפרקים אלו לא נמצא בקטעי מרבורג; ראה: פירושי רבינו חננאל ובית מדרשו, מהדורת י' כהן, ירושלים תשנ"א.

12 כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10013 (מהדורה פקסמילית: *A Digest of Commentaries on the Tractates Babha Kamma, Babha Mesia and Babha Bhatthera of the Babylonian Talmud, Compiled by Zachariah Ben Judah Aghmati*, ed. by Jacob Leveen, London 1961). סופו של הפירוש שבכ"י לונדון חסר והוא מסתיים בדף קנג ע"ב, ולכן אי אפשר להיעזר בו בדף האחרון של הפירוש ששרד בקטעי מרבורג (לדף קנה ע"א-קנו ע"א). חלקים מספר הנר למסכת בבא בתרא יצאו לאור: שיטה מקובצת הנר, מהדורת יקותיאל כהן, ירושלים תשמ"ח (פרקים א-ג); שיטה מקובצת הנר (איינושטיין) (פרקים ד, ח). הציטוטים מפירושו של רבנו חננאל בספר הנר נדפסו גם בתוך שיטת הקדמונים על שלש בבות, עמ' טו-עח.

13 חלק גדול מפירושו זה נדפס לסירוגין בספר 'קובץ שיטות קמאי'. דפי כתב היד אינם ממוספרים והוא כרוך בבלבול. בקטלוג המכון לתצלומי כתבי יד נרשם שפירושו זה הוא כנראה של ר' יהודה אלמדארי, וכך הוא מובא בקביעות גם בקובץ שיטות קמאי.

14 על שימושו התדיר של ר' נתן בפירושו של רבנו חננאל ראה ספר הישר, חלק החידושים, סי' תשל"א; ספר הערוך, חין הערך, עמ' כח-פא; ש' אברמסון, 'לחקר הערוך', לשוננו, לו (תשל"ב), עמ' 125-147; ג' רובנר, 'עיונים ביחסו של ר' נתן מרומי בעל הערוך אל פירוש רבינו חננאל לתלמוד הבבלי', דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, חטיבה ג, כרך ראשון (ירושלים תשנ"ד), עמ' 191-197.

15 מטבעות לשון המצויות לעתים בפירוש מצטרפות אף הן כדי להוכיח שהוא מועתק מתוך פירושו של רבנו חננאל; ראה להלן, הערות 56, 236.

על פסקאות רבות¹⁶ (ולעתים העתיק רק את סוף הפסקה, ודילג על תחילתה)¹⁷ – הכל כראות עיניו. ככלל ניתן לשער כי רובו המכריע של הפירוש שלפנינו – דהיינו, כל מקום שבו לא נזכרים חכמים המאוחרים לרבנו חננאל, או רבנו חננאל עצמו – מועתק מפירושו של רבנו חננאל.

חלקים נרחבים מפירושו של רבנו חננאל, המועתקים בעילום שם בפירוש שלפנינו, צוטטו גם אצל ראשונים אחרים.¹⁸ המקבילות המרובות הללו מסייעות לשחזר כמעט בוודאות את חצאי השורות החסרים בחלק מהדפים שבקטעי מרבוג (כמתואר לעיל). מאידך, חלקים לא מבוטלים מפירושו של רבנו חננאל לא צוטטו אצל ראשונים אחרים, והפירוש שלנו תורם אפוא רבות לשחזור פירושו האבוד של רבנו חננאל למסכת בבא בתרא.

עניין מיוחד יש בפירושו של רבנו חננאל לשאלת התלמוד בדף צט ע"א על אודות הכרובים ודלמא שלחופי הוו משלחפי, משום שהוא נעזר שם ב'תרגום ארץ ישראל'. וכך פירש רבנו חננאל בקטע שלפנינו:

פי שלחופי [הוו משלחפי, כנף אל כנף. כ]ת' שיכל את ידי (בראשית מח, יד) ומתרג' בתר' ארץ ישראל' שלחופינון לידוהי.¹⁹

דבריו של רבנו חננאל הובאו בשמו בפירוש רשב"ם ובפירוש ר' אברהם אב"ד,²⁰ ובעילום שם בהלכות הרי"ף ובספר הערוך.²¹ אך ארבעתם לא הכירו מכלי ראשון את 'תרגום ארץ ישראל' (כפי שנטען לעתים במחקר), אלא העתיקו מדברי רבנו חננאל, שהוא לבדו הכיר את התרגום הזה. רבנו חננאל חזר על פירושו זה בשלוש סוגיות נוספות. בפירושו למסכת בבא מציעא הוא הביא שוב את הדברים בשם תרגום ארץ

16 ראה למשל להלן, הערות 55, 86.

17 ראה למשל להלן, הערה 91.

18 לעתים נדמה כי מקצת הראשונים החזיקו במהדורה אחרת של פירוש רבנו חננאל; ראה להלן, הערה 48 (הדברים המובאים בכ"י מוסקבה 1181 בשם רבנו חננאל שונים מאלו שהובאו בקטע שלפנינו, בספר הנר, בפירוש ר' אברהם אב"ד ובתוספות רי"ד) והערה 193 (דברים שהביא ספר הערוך שונים מאלו שבקטע שלפנינו ובספר הנר). ושמו עניין המהדורות עשוי להסביר גם את דברי המפרש בקטע שלפנינו 'כבר פירשנוהו בפ' קמ' דקידושין' – אך הדברים אינם נמצאים לפנינו בפירושו של רבנו חננאל למסכת זו (ראה להלן, הערה 249). על שאלת המהדורות בפירוש רבנו חננאל לתלמוד ראה ג' רובנר, 'הראיות למהדורה קדומה של פירוש רב חננאל בן חושיאל מקירואן לבבלי בבא מציעא', *PAAJR*, 60 (1994), חלק עברי עמ' 31-84 (ושם ספרות נוספת); ועל רמזים למהדורות שונות לפירוש למסכת בבא בתרא ראה אברמסון, פירוש רבנו חננאל, עמ' 41 ועמ' 293, הערה 37.

19 ראה להלן, ליד הערה 154.

20 רשב"ם, בבא בתרא צט ע"א, ד"ה ודלמא; פירוש ר' אברהם אב"ד, עמ' שפג.

21 רי"ף, בבא מציעא יג ע"ב: 'פירוש משלחפי מקצת מטבע זה על מקצת מטבע זה כדמתרגמינן בתרגום ארץ ישראל שכל את ידי שלחפינהו לידוהי'; ספר הערוך, ערך שלחפ.

ישראל,²² בפירושו למסכת שבת לא הביא כלל את דברי התרגום,²³ ואילו בפירושו למסכת נידה הביא את הדברים בשם תרגום ירושלמי.²⁴ הדברים שהביא רבנו חננאל בשם התרגום מצויים, בחילופי נוסח קלים, בשלושה תרגומים: בתרגום ניאופיטי (לשוננו שם: 'שלחף ית ידוי'), בתרגום הקטעים ('שלחף ית ידוי') ובתרגום הסורי ('שחלף אנין אידוהי').²⁵ ואין לדעת לפי שעה איזה מהתרגומים עמד לפני רבנו חננאל.²⁶

הרובד השני בפירוש שלפנינו מצומצם מאוד בהיקפו, ומכיל בסך הכל חמש פסקאות, חלקן קצרות וחלקן ארוכות. שתי הראשונות (הקצרות) נשתמרו בשלמותן וניתן לעמוד בנקל על תוכנו, ואילו שלוש הפסקאות הארוכות מצויות בדפים שנחתכו, ובשל קיטוען קשה עתה להבינן. ואלו הן חמש הפסקאות:

1. והרב ראה שהביאו בתוספות הכתובים למעלה ראייה ללשון הראשון מפרק הכותב לאשתו מדאמרי' א"ל רב פפא לרב חמא כו' כתוב למעלה. ואף הרב ר' שמו' מרמרו כתב כי הלשון הראשון עיקר, וכן נראה לרב.²⁷
2. לימ' כתנאי שור שהיה רועה על גב הנהר ונמצא שור הרוג בצידו כו'. לא ידע ר' למה כתב הרב בקונטרס דלא גרס' ליה, כיון שכת' בכל הספרים ואף בפר"ח.²⁸
3. ונר' לרב ד... דבענן קולא לנתבע משום דתפיס והמוציא מחבי' [עליו הראיה]... עדיין דמים וכבר משך היין ואחר כך בדיק ומצא קון[סות]... שהקרים הוא וכיון שהתחיל להחמיץ יצא מתורת יין].²⁹

22 פירוש רבנו חננאל בבא מציעא כה ע"א, עמ' צו: 'שלחופי משלחפי, שאין מיושבות זו על גב זו אלא מקצתן עליה ומקצתן יוצאה מעליה, כגון כנפי הכרובים, כדגרסי' בסוף המוכר את הבית (!) ודילמ' שלחופי הוו משלחפי מהדדי. ועיקרו כדמתרגמי' בתרגום ארץ ישר' שכל את ידיו, שלחפינון לידוהי'.

23 פירוש רבנו חננאל שבת צו ע"ב (עמ' קעג): 'שלחופי הוו משלחפי, כלומר לא היו יושבין זה כנגד זה אלא זה אחורי זה, כדגרסינן בפרק המוכר פירות לחבירו בענין כרובין בנס היו עומדין ואתקיף רב אשי ודלמא שלחופי הוו משלחפי'.

24 א' הורביץ, 'פירוש רבינו חננאל למסכת נדה מגניזת קאהיר', הדרום, נא (תשמ"א), עמ' 65 (לדף כו ע"א): 'כדאמרינן גבי כרובים ודילמא שלחופי הוו משלחפי, וכדמתרגמינן שכל את ידיו של[חפינון לידו]הי בתרגום ירוש'.

25 ראה: תרגום ניאופיטי, עמ' 43; תרגום הקטעים, א, עמ' 153, 161; פשיטא הוא התרגום הסורי לתנ"ך, מהדורת ח' הטר, ברלין תרפ"ז-תרפ"ט, א, עמ' סג, ושם בהערה 14.

26 על התרגומים השונים למילה 'שכל' ראה תרגום ניאופיטי, עמ' 285. על מקורו של הפועל שלחף/שחלף ראה ח' רבין, חקרי לשון: אסופת מאמרים בלשון העברית ובאחיותיה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 50.

27 להלן, ליד הערה 114.

28 להלן, ליד הערה 116.

29 להלן, אחרי הערה 126.

4. ...נרא' דהילכת' כר' יוח', כי גם הרב ר' שמואל צרפתי... א' הלכה כר' יוח' דהא דרומאי משמיה דר יהוש' בן לוי קיימי... כר' יוח'. וכן נראה לרב דהא פליגי אביי ורבא בפרק בתרא דעבודה זרה... בשמא] ולא בטעמא או בטעמא ולא בשמא בריחיה ח[לא וטעמיה חמרא]... הוא כר' יוח', וקיימ' לן כרבא בר מייע"ל קג"ם. ואף...³⁰ רב יוסף בחמרא כוותיה דשמו' לא ידע הרב לה... דר' יוח' ור' יהוש' בן לוי.³¹
5. לא ידע הרב כלל דבר מה עלה... כר' יוסי בר' חנינא, דהא בעל כורחין דשמ[ואל דאמר חמרא אכתפא דמארי] שוואר ודר' חייא בר' יוסף דאמ' חמרא [מזלא דמאריה גרים]... שייכי אהדדי ולעיל פסקו פר"ח קיימ' לן כ... דעבד כשמו' בחמרא, ואי דר' חייא בר' יוסף... [ואף הרב ר' שמו' צרפתי אינו מודה לפסק זה אלא א' הילכת' כר' [חייא בר יוסף דהא שמואל ק]אי כוות'. ואף בתוספות שלמעלה כתוב דלשמו' בין א' ליה... בין קנקנים דמוכר בין קנקנים דלוקח בין תוך ג' (בי ואחר) (בין אחר) ג'... אינו חייב באחרי[ותן דחמרא אכ(ת)פא דגברא שוואר. ובפרק המקבל [הלכה המקבל שדה מחבירו] בי' כורי' חיסין כו' בגמרא גרס' ההוא גברא דקבל פרדיסא [מחבריה בעשר דני חמרא]א תקף ההוא חמרא כו', מההוא עובדא נמי מוכח דהילכת'... [חמרא אכתפי דג]ברי שוואר.³²

ניתן ללקט נתונים אחדים מתוך חמש הפסקאות הללו.

1. שלושה חכמים בלבד נזכרים בדיונים אלו:³³ רבנו חננאל (תמיד בראשי תיבות: 'ר"ח'); ר' שמואל מרמרו (או ר' שמואל צרפתי, או 'הרב בקונטרס') – הוא ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם); וכן רבו של המפרש, הנזכר תמיד בצורה סתמית 'הרב' או 'ר'. רשב"ם פעל באמצע המאה השתים עשרה,³⁴ ורבו של המפרש הכיר את פירושו ודן בדבריו. ניתן אפוא לשער שהרובד השני בפירושו שלפנינו, שהוא הרובד המאוחר יותר, נתחבר לא לפני סוף המאה השתים עשרה.
2. המפרש עצמו כמעט אינו אומר דבר משלו, וכל חמש הפסקאות מוקדשות להצגת דברי רבו האנונימי.

30 אולי יש להשלים: 'הא דפר"ח ומדחזינן' (השווה להלן, ליד הערה 129).

31 להלן, ליד הערה 130.

32 להלן, ליד הערה 143.

33 לעתים מובאים בפירוש דברי 'רבותינו הגאונים' וכן דברים שקיבל המפרש מרבותיו, והוא נושא ונותן בדבריהם (ראה להלן, בפירוש לדהף עו ע"ב ולדהף עו ע"א, ושם בהערות, ולהלן, ליד הערות 184, 190; וכן דברי 'יש אומרים', להלן, ליד הערות 111, 168); אלא שדברים אלו הם מלשונו של רבנו חננאל עצמו.

34 שנת פטירתו של רשב"ם אינה ידועה, אך ניתן לשער שהיה זה בשנות החמישים או השישים של המאה השתים עשרה; ראה ר' ריינר, 'רבינו תם: רבותיו (הצרפתים) ותלמידיו בני אשכנז', עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ז, עמ' 22.

3. כל דיוני הרב עוסקים בדברים שכתב רבנו חננאל בפירושו. בדרך כלל הביא המפרש תחילה את פירושו של רבנו חננאל ולאחר מכן את דיונו של הרב, ורק במקרה אחד (סעיף 2) הסתפק בהבאת דיונו של הרב ולא טרח להעתיק את דברי רבנו חננאל.

4. בשלוש מהפסקאות מצויה הלשון 'לא ידע ר' (סעיף 2) או 'לא ידע הרב' (סעיפים 4, 5). ואין לדעת אם הרב הוא שהרבה להשתמש בלשון 'לא ידעתי', או שמא התלמיד ניסח את תמיהותיו של הרב בלשון זו דווקא.

5. רשב"ם מכונה כאן פעמיים 'ר' שמואל הצרפתי, ודבר זה מלמד שהמפרש עצמו אינו מחכמי צרפת. מסתבר אפוא שהמפרש הוא חכם אשכנזי.

6. כפי הנראה העתיק המפרש תחילה קטעים ארוכים מתוך תוספות למסכת בבא בתרא (שלא שרדו בדפים שלפנינו), ורק לאחריהם העתיק את הקטעים הארוכים מפירושו של רבנו חננאל. דבר זה עולה משתי הפניות של המפרש, שכתב 'והרב ראה שהביאו בתוספות הכתובים למעלה ראייה [...] כו' כתוב למעלה' (סעיף 1), וכן: 'ואף בתוספות שלמעלה כתוב' (סעיף 5).

בידינו עדויות על שורה של חכמים אשכנזים בני המאה השתים עשרה שכתבו תוספות למסכת בבא בתרא, וכולן אבדו מאתנו. התוספות שכתב ר' יצחק בן מרדכי (ריב"ם) מצוטטות הרבה אצל ראשונים שחיו בדורות שאחריו,³⁵ ואילו קבצים אחרים של תוספות, שכתבו ר' יעקב בן יצחק הלוי (יעב"ץ), ר' אפרים בן יצחק מרגנסבורג, ר' משה בן יואל מרגנסבורג, ר' אברהם בנו ור' יואל בן יצחק הלוי – כל אלו ידועים הרבה פחות.³⁶ בכל אופן, איננו יודעים לפי שעה אם המפרש בקטעי מרבוג העתיק את אחד הקבצים הללו, או שמא קובץ אחר של תוספות.

סוף דבר, נראה כי המחבר האנונימי של הפירוש שלפנינו כתב את דבריו בעודו יושב לפני רבו, והעתיק לחיבור אחד את כל אשר נצרך לו ללימודו (כדוגמת מה שכתב חכם אשכנזי אנונימי על 'הבחורים הכותבין לעצמן דברים שצריכם ללימודם [...] שכתבתם זו היא לימודם').³⁷ המחבר העתיק תחילה קטעים (ארוכים?) של תוספות למסכת בבא בתרא, שלא נותרו בדפים שבידינו, ולאחריהם העתיק קטעים ארוכים מפירושו של רבנו חננאל. בתוך פירושו של רבנו חננאל שיבץ המחבר הערות קצרות ששמע מרבו.

35 ראה אפשטיין, מחקרים, ב, עמ' 673-675; אורבך, בעלי התוספות, עמ' 197.

36 ראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 81-86. העדויות על תוספות ריב"א למסכת בבא בתרא אינן חד משמעיות; ראה י' ליפשיץ, 'מבוא לתוספות הריב"א', בספרו: סנהדרין גדולה למסכת סנהדרין, א, ירושלים תשכ"ח, עמ' 24; ש"ז הבלין, 'מהדורות מתוקנות של ספרי מקורות במשפט העברי – סנהדרין גדולה', שנתון המשפט העברי, א (תשל"ד), עמ' 132-133.

37 תשובות מהר"ם מרוטנבורג, דפוס לבוב, סי' קיט, בשם 'מהר"א'. על כתיבותיהם של התלמידים האשכנזים בעודם יושבים לפני רבותיהם ראה ש' עמנואל, 'חכמים, תלמידים ויצירתם הספרותית', א' גרוסמן וש' יפת (עורכים), רש"י: דמותו ויצירתו, ירושלים תשס"ט, עמ' 465-478.

מסקנה זו לגבי טיבו של החיבור שלפנינו עולה בקנה אחד עם הנתונים הקודיקולוגיים שהוצגו לעיל על אודות הדפים שבמרבוג. נתונים אלו לימדו כי המעתיקים של הדפים שלפנינו ניסו ככל האפשר לחסוך בהוצאות הכספיות הגבוהות הכרוכות בהעתקת כתב יד, השתמשו בקלף זול יחסית והוציאו מתחת ידם טופס שאיננו מפואר. מסתבר אפוא שהמעתיקים סברו כי החיבור המונח לפנייהם איננו מצדיק הוצאה כספית גדולה. ואפשר אפילו שהדפים שלפנינו הם מכתיבותיהם של התלמידים עצמם, בעודם יושבים לפני רבותיהם. על כל פנים, החיבור המונח לפנינו יוצא דופן, ואינני מכיר פירוש אחר כדוגמתו למסכת כלשהי בתלמוד הבבלי.

המהדורה

<דף 1 ע"א>³⁸

<עב ע"ב>³⁹ ב' אילנות וחד מהנך הוו להו ג' אילנות, ולדברי הכל הקונה ג' אילנות קנה קרקע, וכל שכן

מקדיש, ולא אמרי' האי לאו אילן הוא דהא אינו נמכר בכלל האילנות אלא בפני עצמו. תורת קרקע דלא מקניי אגב ארעא (קרקע), כלומ' כקרקע הן חשובין, וכשם שאומ' שדה מכורה לך דהיא מכורה והשנייה שאצלה לא נמכרה, כך המוכר שדה לחבי' וא' לו שדה זו וכל מה שבתוכה אני מוכר לך, קנה (השדה) והאילנות שבתוכה חוץ מחרוב

המורכב וסדן השקמה, ש"מ דכשדה הן חשובין שדה יותר מכר לו ולא שתים, דאי הוו חשובין [כ]אילנות הרי האילנות מכורין שנינו, לפיכך א' תורת קרקע עליו. ס"א דמיפרקי אגב קרקע,⁴⁰ כלומ' כקרקע הן חשובין, כשם דקדשי' אגב קרקע לדברי הכל כך מיפרקי אגב קרקע. א"ר אמר⁴¹ עומר שיש בו סאתים תורת עומר עליו ואם שכח שני עומרין שכחה וכו'.

<עג ע"א>⁴² פי' תורן איסקריא והוא עץ ששוללין עליו הנס לפרשו. פי' נס קלע. פי' העוגין הברזילין

שקושרין אותן בחבלין ומשליכין אותן במים להעמיד הספינה בנמל. מנהגין אילו המשוטות שהמלחין מנהגין בהן הספינות. פי' מרצופין שקין שטוענין בהן חיטין ושעורים וממלאין בהן הספינות, וכן בעת הפריקה פורקין את הסחורות שבספינה בהן. פי' אנתיקי עיסקא, והוא לשון יון. פי' אסכלא כבש, והוא לשון יון, והוא עץ עבה וחקוק בו חווקים מקום נתינת הרגל ומושיטין אותו מן הספינה ליבשה ויורדין עליו. <עג ע"ב> אקרוקתא צפרדע. אורזילא אפרוח. ושאר השמועה פשוטה היא ואין (בהן) מדקדין

בה לפנים ולא לפני ולפנים. <עו ע"ב> ואקשי' אי הכי דחכמ' אומ' דאין מסירה קניא ברשות הרבים עד שימשכנה מרש' הרבי' לסימטא, היכי שבקי אביי ורבא דברי חכמ' שהן רבים ועבדי כר' דהוא יחידי. ופירק רב אשי הא דאביי ורבא כדאמ' ליה לך חזק

38 מרבורג, ארכיון המדינה 26.1, nr. 15, Hr.

39 לשון הבבלי: 'חרוב המורכב וסדן השקמה תורת אילן עליו ותורת קרקע עליו, תורת אילן עליו דהיכא דאקדיש או זבין שני אילנות והאי יש לו קרקע, תורת קרקע עליו דלא מזדבן אגב ארעא'.

40 ראה דקדוקי סופרים, כאן, עמ' 221, הערה ת.

41 לפנינו: רב הונא.

42 הפירוש לעמוד זה כולו מובא בספר הנר, דף 243ב ודף 245א (=שיטת הקדמונים על שלש בבות, עמ' נח, בתחילת העמוד ובסופו) בשם רבנו חננאל.

וקני, וכי האי גוונא אפי' חכמ' מודו דמסירה אפי' ברשות הרב' קניא, כי פליגי ר' וחכמ'.

בדאמ' ליה לך משוך וקנה, ר' סבר מראה מקום הוא לו, כלומ' אני כבר מסרתיה לך (וההביתה) (והבאתיה) לך ואם רצונך למושכה משוך ודעתיה אמסירה, לפיכך א"ר נקנית במסירה,

וחכמ' סברי אילו גמר והקנה לו במסירה לא היה אומ' לו לך משוך וקנה, אלא לא גמר המסירה כי האי גוונא דפריש משיכה, וכי גמר להקנות במשיכה הוא דגמר וקפידה הוא דקפיד, היל' לא קנה עד שימשכנה מרשות הרב' לסימטא. וראינו לרבותינו הגאונים ז"ל וזלתי זו הפירוש והתשובות. וקיימ' לן⁴³ כשמואל דהילכת' כוותיה בדיני. ותוב חכמ' קיימי כוותיה דדייקי' מינה דקתני עד שימשכנה, דמשמ' ימשכנה לכולה, ולא קתני עד שימשוך דמשמ' כל דהו. א'⁴⁴ רב (פפא) האי מאן דזבין שטרא לחבר' צריך למכתב

ליה קני לך איהו וכל שיעבודה דביה, ואם לא כתב לו כך לא קנה אלא גופו של שטר לצור על פי צלוחיתו. <עז ע"א> א'⁴⁵ אמימ' הילכת' אין אותיות ניקנות במסירה.⁴⁶ כיון

דפסק אמימ' דהוא בתרא הכי, שמעי' מינ' דהילכת' כחכמ' דפליגי עליה דר' ואמ' בין כתב ולא מסר בין מסר ולא כתב לא קנה עד שיכתוב וימסור, ולית הילכת' בהא כר'. כך קיבלנו מרבותי'.⁴⁷ ועייננא בה טובא ולא איפשיטא לנא הכי יאות, דאשכחנן טובא שמעתתא דסלקן אותיות נקנות במסירה, ולולי (הקביל) (הקבלה), לפום עניותא הכי

הוינן פסקי, שכך דעתינו נוטה, מיהו לא סמכין אלא אקבלא דבי דינא.⁴⁸ <עז ע"ב> ואע"פ

43 שני המשפטים שלהלן מובאים בפירוש ר' אברהם אב"ד, סוף עמ' שגב, בשמו של רבנו חננאל.

44 ספר הנר, דף 245א (=שיטת הקדמונים, עמ' נח) בשם רבנו חננאל.

45 ספר הנר, דף 245א (=שיטת הקדמונים על שלש בבות, עמ' נח), פירוש ר' אברהם אב"ד (עמ' שגב-שג) ותוספות ר"ד, עמ' קעה (=ספר המכריע, סי' כא) – שלושתם בשם רבנו חננאל.

46 לפנינו: 'הלכתא אותיות נקנות במסירה'. וראה תוספות, ד"ה אמר; חידושי הרמב"ן, ד"ה הכי גרסינן; 'והאי גירסא שכתבנו כך היא כתובה בנוסחי ספרד כולן וכן בנוסחאות רבינו חננאל זכרונו לברכה ורבינו הגדול ז"ל הלכתא אין אותיות נקנות במסירה'. וראה הלכות גדולות, ב, עמ' 446, ושם בהערה 8; שם, עמ' 478-479, ושם בהערה 42; דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, עמ' 450-451, 751.

47 ראה ספר המקח והממכר, שער יג, דף כו ע"ב.

48 אפשר שלדברים אלו התכוון ר"י הזקן, שציטט בשמו של רבנו חננאל 'אם לא מפני הקבלה והאבות ב"ד' (תשובות מהר"ם מרוטנבורג, דפוס קרימונה, סוף סי' צא). הדברים המובאים כאן לקוחים כנראה ממהדורה שנייה של פירוש רבנו חננאל, ואילו במהדורת הראשונה הוא פסק כדברי 'רבותינו'; ראה כ"י מוסקבה 1181, דף [2146] (נדפס בקובץ שיטות קמאי, ב, עמ' אלף תתעג): 'ואמ' ר"ח קבלה בידינו מרבותינו דאין אותיות נקנות במסירה, דהילכתא

דפרישנא דאותיות לא מיקנו אלא במסירה ושטר בתרווייהו, מיהו אם כתב לו שטר שהקנה לו אותיות אגב קרקע קנה אע"פ שלא מכר לו האותיות, דאקשינן בהא הא דתנן נכסים שאין להם אחריות ניקנין עם נכסים שיש להם אחריות בכסף ובשטר ובחזקה, ושנינן אגב ארעא שני, ש"מ דאותיות בשטר אגב קרקע קנה אע"פ שלא מסרם לו. ולא שינוייה דחיקא היא אלא שינוייה דסמכא היא, והכי הילכת', דלא גרע ממטבע, דהא מטבע לא ניקני בחליפין ואגב קרקע ניקני, כי הא דרב פפא הווי ליה י"ב אלפי זוזי בי חוזאי אקנינהו לרב שמו' בר אחא אגב אסיפא דביתא כי אתא נפק לאפיה עד (תווך), פי' תווך שם עיר, ומפורש במסכ' גידה.⁴⁹ ר' יהוד'

אומ' הדמים מודיעים, כיצד א' לו מכור לי צמדך בר'⁵⁰ זוז, הדבר ידוע שאין הצמד

<דף 1 ע"ב>

בר' זוז כו', אוקימנ'⁵¹ להא מתני' פלוגתא דר' יהוד' ורבנן באתרא דקרו גם לבקר צמדא, ר'

יהוד' סבר הדבר ידוע שאין העול שהוא עץ שוה זוז נמכר בר' זוז, וזה שאמ' לחבי' מכור לי צמדך בר' זוז, הדמים מודיעים כי הבקר א' לו מכור לי, כיון שלשון בני אדם הוא שקור' גם לבקר צמד, וקנה גם הבקר, דלאו בטיפסני⁵² עסי' דזבני עץ שדמיו זוז בר' זוז. ורבנן סברי אין הדמים ראייה, פעמ' שאדם צריך דבר וקונהו ביותר מדמיו ק' פעמ'. אבל באתרא דלא קרו צמדא אלא לעול בלבד ולא לבקר, דברי הכל אם אמ' לו בזה הלשון לא קנה אלא העול בלבד. ומקשינן לרבנן וליהוי ביטול מקח ויחזיר לו, דהא אית בה אונאה יותר משתות כמה פעמ'. <עח ע"א> וכי⁵³ תימ' אונאה או ביטול

מקח לרבנן בבהמה לית להו, והתנן ר' יהוד' אומ' אף המוכר ספר תורה בהמה ומרגלית אין להן אונאה, אמרו (לו) לא אמרו אלא את אילו שאמרו במשנה אילו דברים שאין להן

אונאה העבדים והשטרות וקרק(ר)עות והקדשות, הא שארא אית להו אונאה. ופרקי'

כחכמים דפליגי עליה דר' ואמרי בין כתב ולא מסר בין מסר ולא כתב לא קנה עד שיכתוב וימסור'. על הסתמכותו המרובה של רבנו חננאל על קבלות שקיבל מרבתינו ראה אברמסון, פירוש רבנו חננאל, עמ' 94-106.

49 גידה לג ע"ב.

50 בכתיבתו של הסופר, כאן וכמה פעמים בהמשך הסוגיה, נראה יותר שכתב: בד'.

51 מכאן ועד לפני הערה 54 מובא בספר הנר, דף 245א-ב (=שיטת הקדמונים על שלש בבות, עמ' נט-ס) בשם רבנו חננאל; וראה גם להלן, הערה 53.

52 בספר הנר: בשפטני (ושמא הסופר שלפנינו התכוון לכתוב: בטיפשני).

53 משפט זה מובא בפירושו של ר' אברהם אב"ד (עמ' שנד) בשם רבנו חננאל.

מאי אין הדמים ראייה דאמרי רבנן, הכי קאמרי אין הדמים ראייה לקנות גם הבקר, ולגבי צמד היא ראייה אונאה ובטל המקח. אי' (בעית) אי' כי אמרי' אונא' או ביטול מקח בכדי שהדעת טועה, כגון מוכר מה ששווה ה' בו' או קרוב מזה, דאיכא למימ' לא ידע, דאילו הוה ידע לא הוה זבין, אבל כי האי גוונא דאין אדם טועה בין זוו למאתים לא היא אונא' אלא (ד)אמרי' ידע ומחל, כגון המודיע לחבירו כי חפץ זה שאני מוכר לך אינו שווה הדמים הללו ורצה וקנה, שאינו יכול לטעון טענת אונאה, דהא ידע ומחל וקנה, גם זה כיוצא בו. איבע' 54 להו בעודן עליו מחלוקת, ורבנן סברי אע"פ דהני סק ודיסקיא וכומני נתונים על גבי החמור בעת המכירה לא נמכרו, ונחום המדי סבר כיון דנתונים עליו נמכרו, אבל אם אינם עליו בעת המכירה מודה נחום המדי שלא נמכרו, או דיל' בשאין עליו מחלוקת הוא דאמור רבנן שלא נמכרו, אבל בעודן עליו דברי הכל נמכרו. ופשטי' ליה מיהא מתנית' חמור וכליו אני מוכר לך הרי זה מכר לו את האיכוף ואת המרדעת ואת הקילקלי ואת החבק אבל לא מכר לו לא סק ולא דיסקיא ולא כומני ובזמן שא' לו היא וכל מה שבתוכה הרי כולם מכורין וכול', ואוקימנ' לרבנן ובשאין עודן עליו מחלוקת, ולא תימ' היא וכל מה שעליה, אלא אימא ובזמן שאמ' לו הוא וכל מה שראוי להיות עליו הרי זה מכר הסק והדיסקיא והכומני. מסקנא דשמעתין בכלין שעליו בעת המכירה דברי הכל מכורין, ואע"פ דאתינ' למיפשטה

להא בעיא מדברי ר' יהוד' דאמ' פעמים מכורין פעמי' אינן מכורין כול', <עח ע"ב> ומיהא דתנן מכר

את הקרון כול', הללו נדחו, ולא איפשיטא הא בעיא אלא מיהא מתנית', ואוקמיה נמי הכי האי תנא מילי מילי קתני, כלומ' אין המשנה כולה דבר אחד אלא משנתינו יש בה בעודן עליו ויש בה בשאין עודן עליו. והא דתני חמור בשאין עודן עליו בעת המכירה, אבל אם הן עליו אפי' סק ודיסקיא וכומני אפי' רבנן אמרי מכר הכל. והילכת' כרבנן ונדחו דברי נחום, דהא שיטה נינהו, דפריש בה. 55 אוקמה רב פפא בדאמ' ליה פרה מניקה אני מוכר לך, יש למוכר לומ' לא מפני חלבה הודעתך שהיא מניקה ותהני מחלבה וטענתו טענה לפיכך לא מכר את בנה, אבל גבי חמור דליכא מפני חלבה אמרינ' האי דאמ' ליה חמור מניקה משום בנה הוא דאמ' ליה היל' קנה אפי' בנה. למה העייר סיה שמהלך אחר סיחה נאה. הא דר' שמו' בר נחמני הגדה היא

54 פסקה זו, עד להלן הערה 55, מובאת בספר הנר, דף 245ב-246א (=שיטת הקדמונים על שלש בבות, עמ' נט-ס), בשם רבנו חננאל.

55 בספר הנר נוסף כאן משפט: 'אמ' אביי ר' אליעזר ורבן שמעון בן גמליאל ור' מאיר ור' נתן וסומכוס ונחום המדי כולו סבירא להו דכי מזבין איניש מידי, איהו וכל תשמישתיה מזבין, ר' אליעזר דתנן המוכר את בית הבד מכר את הקורה וכול'. וראה גם ר"ף, דף מ ע"א בדפוס וילנה.

ופשוטה היא. 56 פ' שיחין⁵⁷ אילן, כדכת'⁵⁸ תחת אחד השיחים, וכת'⁵⁹ וכל שיח השדה, ונמשלו הצדיקים באילנות דכת'⁶⁰ צדיק כתמר יפרח כארוז, וכת'⁶¹ והוא עומד בין ההדסים, וא' ר' יוח⁶² אין הדסים אלא צדיקים כדכת'⁶³ ויהי אומן את הדסה, וכת'⁶⁴ אמרתי אעלה בתמר אחזה בסנסניו, ואמור רבנן⁶⁵ אני אמרתי אעלה בתמר ולא עלתה בידי אלא סנסן ומנו דניאל חנניה מיש' ועז', ועל זה המדרש אמ' מקרית סיחן, הצדיקים שנקראו סיחון. פ' סיחון מלשון סיחין. <עט ע"א> כל הפורש מדברי תורה

ועושה בדברי סיחה אש אוכלתו שנ'⁶⁶ ונתתי פני בהם, מהאש יצאו והאש תאכלם. מכר אישפה מכר זיבלה. תנן התם, במעילה פרק ג'⁶⁷, כל הראוי למזבח ולא לבדק הבית וכו', פ' הראוי למזבח כגון שור וכשב ועז תמימים ותר בן יונה וסלת לבונה ויין ושמן. לבדק הבית ולא למזבח, כגון כסף וזהב ואבנים (וקורות) {יקרות}

וכיוצא בהן. לא לזה ולא לזה, כגון חלב גבינה מוריס וכיוצא בהן. בכל מועלין

דף 2 ע"א⁶⁸

בהן. ומפרש כיצד, הקדיש בור מליאה מים אשפה [מלאה זבל, שובך מלא יונים, אילן נשוי]

פירות, שדה מליאה עשבים, מועלין בהן ובמה שבת[וכן, אבל הקדיש בור ואחר כך נתמלא] מים, אישפה ואחר כך נתמלאה זבל, שובך ואחר כך נתמלא יונים, אילן ואחר כך נשא] פירות, שדה ואחר כך נתמלאה עשבים, מועלין בהן ואין מועלין במה שבתוכן [

- 56 הלשון 'ופשוטה היא' שכיחה בפירושו לתלמוד של רבנו חננאל.
 57 הדברים שבפסקה זו מובאים בעילום שם בספר הערוך, ערך סחן. והשווה גם פירוש רשב"ם, כאן.
 58 בראשית כא, טו.
 59 שם ב, ה.
 60 תהלים צב, יג.
 61 זכריה א, ח.
 62 סנהדרין צג ע"א.
 63 אסתר ב, ז.
 64 שיר השירים ז, ט.
 65 סנהדרין שם.
 66 יחזקאל טו, ז.
 67 משנה מעילה ג, ו. הדברים שבארבע השורות הסמוכות מצויים גם בפירוש רשב"ם, כאן, שהעתיק כנראה גם הוא מפירוש רבנו חננאל.
 68 מברורג, ארכיון המדינה Hr. 15, nr. 30.1. הדף חתוך, ובעמוד זה נותר רק החלק הימני.

בר פלוגתיה דר' (פאז') יוסי הוא ר' מאיר,⁶⁹ כדקיימ' לן⁷⁰ סת]ם משנה ר' מאיר. תניא אמר רבי נראין]

דברי ר' מאיר בבור ושובך ודברי ר' יוסי בשדה ו[אילן
 פליג אלא ר' יוסי אכולהו פליג, דתני ר' רואה אני א[
 פליג ר' יוסי אלא בשדה ואילן מפני שגידוליהן גידון[לי הקדש
 ר' מאיר בבור ושובך שלא נחלק עליה ר' יוסי אלא ב[
 מודה ליה במשנה בפירוש דברי ר' יהוד' שנמצא]
 ת"ר הקדישן ריקנין ואחרכך נתמלאו מועלין בהן ואין [מועלין במה שבתוכן, רבי אלעזר
 ברבי]

שמע' אומ' מועלין בהן ובמה שבתוכן. א' רבא מחלוקת בשדה ואילן דתנא קמא סבר]
 לה כר' מאיר ור' אלע' בר' שמעו' כר' יוסי א"ל אביי ואלא [הא דתניא הקדישן מלאין
 מועלין]

בהן ובמה שבתוכן ור' אלע' בר' שמע' מחליף, <עט ע"ב> ותני]
 דאמרת לא פליגי אלא בשדה ואילן בלבד השתא ב[
 ובמה שבתוכן והקדישן מליאין לא כל שכן דמועלין ב[
 אלא הכי איתמ' אמ' רבא מחלוקת בבור ושובך וכו']
 במקדישן מליאין אלא פליגי כגון שהקדיש בור סתם]
 הדיוט, מה הדיוט מכר בור לא מכר המים, כך הקדש]
 ותני מועלין בהן ולא במה שבתוכן. והא דתנן מכר ב[ור מכר מימיו אמר רבה מתני'
 יחידאה היא, לית]

הילכת' כוות'.⁷¹ <פ ע"א> המוכר⁷² לחבי' חלות כוורתו מניח [לו שתי חלות, פי' מניח
 שתי חלות]

החיצונות מליאות דבש כדי שיאכלוהו הדבורים [בסתיו, שאם לא ימצאו מזון ככוורת]

69 המפרש לא גרס בסוגיה את המילים 'דברי רבי יהודה'. השווה תוספות, ד"ה דברי רבי יהודה: 'ל"ג, שאינו בסדר המשנה במסכת מעילה' (וכך אמנם בכתבי היד הטובים של משנה מעילה, ללא המילים 'דברי רבי יהודה'. וראה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1157-1158. לעומת זאת, כל חמשת כתבי היד של הבבלי המצויים בידינו גורסים כאן 'דברי רבי יהודה' – אסקוריאל G 1.3.1, המבורג 165, וטיקן 115, מינכן 95, פריס 1337).

70 סנהדרין פו ע"א.
 71 השווה חידושי הרשב"א, כאן: 'והא אנן תנן מכר בור מכר מימיו אמר רבה מתני' יחידאה היא ולא סבירא לן כוותי'. כך הגירס' בספרי ספרד, וכן היא בהלכות הרב אלפסי ז"ל ובפירושי ר"ח ז"ל.

72 שלוש השורות הסמוכות מובאות בספר הנר, דף 248ב (=שיטת הקדמונים על שלש בבות, עמ' סא) בשם רבנו חננאל. מקצת הדברים מובאים בשמו גם בפירוש רשב"ם, ד"ה שתי חלות, ובפירוש ר' אברהם אב"ד, עמ' שנט.

יפרחו ותחרב הכוורת. ומפורש בתוספתא⁷³ שהן [שתי חלות החיצונות. אמר רב כהנא

[דבש

[בכוורתו אינו יוצא מידי מאכל לעולם, כלומןך

[ואע"פ שהוא בכוורת ולא חישוב עליון לאכילה

[טומ'. איני והתנינן דבש בכוורתו כו']

[אוכל באותן שתי חלות המיין והדות

[למאכל בני אדם. רבא א' הן רבי אליעזר היא <פ ע"ב>

[בכוורת כמו הפירות באילן הואן

[שזב מכוורתו אינו לא אוכל ולא מן שקה

[הא ניחא אי אמרת באותן שתי חלות ומשן

[דאמ' הא מתנית' ר' אליע' היא, אבל לרבנן מאכל הוא ון

[מן הכוורת. ומשנינן כגון שזב על גבי כלי מאוס און

[אדם. זיתים לקוץ מניח שתי גרופיות, פי⁷⁴ הנטיעה כשן היא קטנה נקראת גרופית]

דף 2 ע"ב⁷⁵

[ותנן נמי בסוף טבעת פרק י"ב בכלים⁷⁶ ג]רופית של זית טהורה, פי' גרופיות מידה היא,

(כגון) פקק

[הקנים והגפנים. גומם מעם ה]ארץ כגון⁷⁷ גוממו עם השופי, ופי' כשיחתוך בתולת

[השקמה [ארץ ואינו מניח לו גזע כלל שלא יהיה כזומר בשביעית

<פא ע"א>] תנן ה]תם במס' ביכור' פרן⁷⁸ק"ק88 הקונה ב' אילנות בתוך של

חבי'

[אמר ליה ר' שמעון בן אליקים לר' אלע' <פא ע"ב> מאי טעמ' דר' מאיר באילן אחד

ומאי

[טעמא דרבנן בשני אילנות] דאמרי אין לו קרקע אמאי מחייבי ליה

לאיתויי ב'*

[ביכורים] יל' משום דמספקא להו אי קנו קרקע ואם לאו משום

[ש דיל' לא קנה קרקע ומפקע להו מתרומות ומעשרות

73 תוספתא, בבא בתרא ד, ז (מהדורת ליברמן, עמ' 142). וראה ליברמן, תוספתא כפשוטה, שם, עמ' 375.

74 ספר הערוך, ערך גרפית (ושם יותר באריכות); כ"י מוסקבה 1181, דף [א151] (נדפס בקובץ שיטות קמאי, ב, עמ' אלף תתקלט) בשם רבנו חננאל וספר הערוך.

75 הדף חתוך, ובעמוד זה נותר רק החלק השמאלי.

76 משנה כלים יב, ח.

77 חולין צב ע"ב.

78 משנה ביכורים א, ו.

[תרו]מ' דהיא לכהן ומעשר עני שהוא לעניים ומעשר שיני
 [מ' רבנן מביא ואינו קורא לכהן עני ואומ' הילך תרומ'
 [ידי חובתיה אלא במעשר ראשון שהוא מתנה ללוי
 [מעש]ר ראשון נמי אי יהיב לכהן נפיק כר' אלע' בן עזריה
 [קריאה, ואסקינ' דמשלח להו על ידי שליח והשליח
 [<פב ע"א> הגדילו לא ישפה, שיפוי זה ניקוי ושיווי פני האילן⁷⁹
 [כגון זמורת הכרם וכיוצא בו. [ת' ואכות אותו טחון,⁸⁰ ומתרגמ' ושפית יתיה בשופינ'
 [האשירה קירסם⁸¹ זירד נטל ממנה מקל כול' שפאה
 [לצרכה אסורה שלא לצרכה מות]ר'. העולה מן הגזע שלו כו'. איזהו גזע ואיזהו שורש
 [כל שרואה פני חמה זהו מן הגזע, פי⁸² כל גוף האילן מן הארץ ולמעלה הנראה לעין
 [וחמה זורחת עליו זהו גזע וכל ה[אמירין היוצאין ממנו הם ללוקח, וזהו שכת'⁸³ ויצא חוטר
 [מגזע ישי, וכל שטמון באר]ץ ואין חמה זורחת עליו זהו שורש, כדכת'⁸⁴ ונצר משרש'
 [יפרה [מקשי' אי הכי הקונה אילן אחד בתוך של חביל' לדברי
 [דלמא מ]סקא ארעא שירטון כו', פי⁸⁵ ניהוש דיל' נפקין מן הגזע
 [שלשה חוטרי ומתכנש עפרא תותי] ההוא אילן ומיכסי עיקרן דהנהו חוטרי
 [ומתחזי כאילו מן הקרקע צמ]חו ויטעון הלוקח כי ג' אילנות קניתי
 [ויש לי קרקע [מן זה ששנינו העולה מן הגזע
 [לא שלו הוא לקוצצו וליטלו וכן
 [בעל הקרק' מעכב עליו.⁸⁶ מאי טעמ'
 [דכיון דלחפור ולשרש קיימי כדת]ניא⁸⁷ בדקלין וארזים חופר
 [למטה ומשרש לפי שאין גזעו מחלי]ף אסוחי אסח דעתיה מיניה
 [שני אילנות דלית ליה קרקע וליקציצה קיימי

79 השווה ספר הערוך, ערך שף: 'בפ' כל הצלמים שפאה לצרכה אסורה [...] בפ' המוכר את הספינה הגדילו לא ישפה [...] מן ושפית יתיה, וכן פי' הגדילו לא ישפה, ניקוי ושיווי פני האילן כגון זמורת הכרם וכיוצא בו.

80 דברים ט, כא, ובתרגום אונקלוס שם.

81 משנה עבודה זרה ג, י.

82 ספר הערוך, ערך גזע, בעילום שם.

83 ישעיהו יא, א.

84 שם.

85 ספר הערוך, ערך שרטון, בעילום שם.

86 השווה פירוש ר' אברהם אב"ד, כאן (עמ' שסב): 'פירש רב חננאל ז"ל אין לו גזע, דאין ללוקח היוצא מן הגזע בלבד אלא אפילו היוצא מן השרשין הכל ללוקח, דכיון דלחפור ולשרש קיימי, כדתניא בדקלים ובארזים חופר למטה ומשרש, לפי שאין גזעו מחליף, אסוחי אסח דעתיה המוכר מיניה'. דברי רבנו חננאל הובאו גם אצל ראשונים נוספים, כאן.

87 לעיל דף פ ע"ב.

[ונ]דחו⁸⁸ דברי רב זביד, ופירש רב פפא אין לו גזע
 [ללוקח, שהדקל מוציא סנסנים] למעלה בראשו, אבל אמירין למטה בגזעו אינו מפריח,
 [ואם תראה שמוציא למטה, מן השרש] אין הן ולמוכר הן. <פב ע"ב> אתקיף עליה ר' אלע'
 השתא דרך⁸⁹

דף 3 ע"א⁹⁰

<פז ע"א> מהיום בדינר ולגורן יפה סלע מותר, פי' אם שכרו מהיום ק' יום בק' דינר
 ונתן לו שכרו
 ולגורן היה משתכר הפועל ליום ד' דינ', כיון שמאותו היום ששכרו עושה עמו מלאכה
 מותר, והא הכא דכי כור בל' סאה סאה בסלע הוא וקתני מותר וחייב להשלים, קשיא
 להני
 דאמרי ראשון ראשון קנה והשאר לא קנה, וכיון שזה לא קנה אמאי חייב להשלים,
 ופרקי' האי זלוזלי בשכירות הוא ושרי, ולא דמי למקח וממכר דאית ביה אונאה וביטול
 מקח. וקיימ' לן כרב ושמואל. פרקי'⁹¹ כגון דאמ' ליה המוכר ללוקח יפה לי בקרקע
 זה כל
 שהו, כלומ' (נקח) וקנה) לי בקרקע זה כל שהו וקנה כל הפשתן שעליה, והוא הדין
 לקמה של
 תבואה ולשאר אילנות, הכל דינם אחד הוא. <פז ע"ב> השולח בנו אצל חנווני כו',
 פי'⁹² נתן צלוחית
 לתינוק ואמ' לו לך אצל פל' החנווני וישלח לי בו שמן. מקשי' בגמ' בשלמ' איסר ושמן
 תנא
 קמא סבר לאודועיה שדריה כדי שישלח לו שמן על ידי אחר ור' יהוד' סבר לשלח לו
 על ידי התינוק שדריה, אלא צלוחית הלא אביו נתנה ביד התינוק למה החנווני חייב,
 ושקלי בה וטרו ואוקמוה <פח ע"א> כגון שנטלה למוד לאחרין ובשואל שלא מדעת
 פליגי, תנא קמא

88 הדברים מכאן ועד לסוף הסוגיה הובאו בפירוש ר' אברהם אב"ד, כאן (עמ' סב) בשם רבנו חננאל.

89 כאן חסר דף אחד, שלא הגיע לידינו; ראה לעיל, ליד הערה 3.

90 מרברג, ארכיון המדינה Hr. 15, nr. 31.1

91 ספר הנר, דף 257א (=שיטת הקדמונים על שלש בבות, עמ' סג), בשם רבנו חננאל (ושם: 'הלוקח פשתן מחבירו וכול', ומקשינן עלה דמתניתין משום דתלש כל שהו קנה הכל, ופרקינן [...]').

92 מכאן ועד לפני הערה 94 מובא בספר הנר, דף 258א (=שיטת הקדמונים על שלש בבות, עמ' סג-סד) בשם רבנו חננאל.

סבר גזלן (הן) (הוא) וחייב באונסין עד שיגיעו ליד בעלים. וקיימ' לן כרבנן, דאוקמה רבא באחרית פרק המפקיד⁹³ כבית הילל כי שואל שלא מדעת גזלן הוי ור' יהוד' סבר שואל הוי, החזירו למקומו פטור. ואביי ור' חנינא בר אבין אוקמוה כגון שנטלה החנווני מיד התינוק להריק לו השמן לתוכה, ותנא קמ' סבר כיון שנטלה בידו נתחייב בה (כדרכה) (כדרכה) דאמ' הכישה לבהמתו שהיתה טועה נתחייב להשיבה לבעלה. א'⁹⁴ שמו' הלוקח כלי מן האומן לבקרו כו' והני מילי דקייצי דמי. וקיימ' לן כשמו', דאמרינן⁹⁵ לימא דשמו' תנאי היא ולא העמידוהו בתנאי. חייביה⁹⁶ רב ימר לשלומי דמי משום דהווי קייצי דמי והוה בעי לכולה, אבל לא קייצי דמי מאי דבעי ליה חייב לשלומי. [ה]הוא דאייתי קרי לפום נהרא אתו אינשי שקול כל חד חדא ולא יהבו ליה דמי א' הרי הן מוקדשין לשמים אמ' רב כהנא אי קייצי דמייהו מההיא שעתא דשקלו להו ברשותייהו קיימין ואין אדם מקדיש דבר שאינו שלו, ואי לא קייצי דמייהו ברשותא דמרייהו קיימי וקדשי. <פח ע"ב> צדק משלך ותן לו, כלומ' אע"פ שנתן לו אבן שלמה עוד הוסיף ותן לו. לדברי ריש לקיש תוספת דאורייתא היא. <פט ע"א> ת"ר מניין שאין מוחקין במקום שגודשין כו' ת"ל איפה שלימה, כלומ' לא תוסיף ולא תגרע ממנה המקום, ואם אמ' במקום שמנהגם לגדוש הריני מוחק לפחות מן הדמים כו' ת"ל וצדק, כלומ' המנהג שקיבלו הכל הוא הצדק. א' רב יהוד' מסורא לא יהיה לך בביתך תבואה למכור מפני שהיו לך איפות גדולות וקטנות והייתה קונה בגדולה ומוכר בקטנה. כיוצא בו לא יהיה בכיסך, מפני מה, אבן ואבן, שהיה לך אבן ואבן, לפיכך לא ישארו לך בכיסך מעות אלא תהיה עני. פי'⁹⁷ אגרדמים שוטר ממונה לתקן המידות איפה והין וכיוצא

93 בבא מציעא מג ע"ב. הלשון 'באחרית פרק פלוני' שכיחה אצל רבנו חננאל (ראה גם להלן, ליד הערה 236).

94 ספר הנר, דף 258א (=שיטת הקדמונים על שלש בבות, עמ' סד) בשם רבנו חננאל.

95 לעיל דף פז ע"ב.

96 ספר הנר, דף 258א (=שיטת הקדמונים על שלש בבות, עמ' סד) בשם רבנו חננאל.

97 הדברים שמכאן ועד להערה 98 מובאים בעילום שם בספר הערוך, ערך אגרדמים.

בהן ולתת חותם במטבע ולצוות שלא יהא אדם רשאי למכור ולקנות אלא בהן, ואם יעבור אדם על גזירתו יעשה בו כפי מה שיראה, אם לעונש אם למכות. לשערים, פי' לפסוק שער בשוק ויגזור שתימכר האיפה בכך וכך או ההין בכך וכך. ואסקוה בדרמי בר חמא א"ר יצחק דאמ' מעמידין אפי' לשערין מפני הרמאין, וכדאשכחן שהיו מעמידין פרהדרין שהיו מכין בעלי חנויות והיו אומ' להן מכרו בזול, וזה מפורש במס' יומא.⁹⁸

ת"ר

היה מבקש ממנו ליטרא נותן לו ליט', חצי נותן לו חצי, רביע שוקל לו רביע, פי'⁹⁹ באתה זו

הברייתא ללמד שאדם רשאי לעשות משקלות ליט' וחצי רביע, אבל שלישי או חמישי וכיוצא

בהן אין עושין מפני שמטעין בהן. ת"ר היה מבקש ממנו שלשה רביעי ליט' לא יאמר לו

שקול לי רביע רביע והכרעה עם כל אחד ואחד אלא שוקל לו ליט' ומניח לו רביע ליט' עם הבשר. <פ"ב> א' ר' מני בר פטיש כדרך שאמרו לעיניין איסורין וכו', פי' כדרך שאמרה

הברייתא נפש מאזנים תלוייה באויר ג' טפח' כו' ואם אינו כעיניין הזה אסור להניחו אצלו,

כך לטומאה אינן חשובין לקבל טומ' אלא אם הם כעיניין זה שראויין לתשמיש יש בהן תורת

כלי. ואפי' היא עכשיו עביט של מימי רגלים, פעמים¹⁰⁰ שרוחצו ומעביר טינופו ומודד בו. פי'¹⁰¹

מהנדזי' משערין. אבל עושה אדם סאה, שהיא כ"ד ליט' שהן קמ"ד (וביצים), ותרקב שהוא חצי

סאה כו', ותומן שהוא חצי רובע, וחצי תומן שהוא ביצה ומחצה, <צ"א> ועוכלא¹⁰² שהוא אחד מה'

ברובע והוא ביצה וחומש ביצה. פירש רב חסד' שמו' קרא דריש שנ' והשקל עשרי' גרה

עשרים שקלים חמשה ועשרי' שקל עשרה וחמשה שקלים המנה יהיה לכם, ש"מ שבא זה הכת' ללמדינו כי בשקל שיש בו עשרים גרה, ס' שקלים הוא המנה, שכך עולה החשבון

98 יומא ט ע"א.

99 רשב"ם, ד"ה הכי גרסינן, בשם רבנו חננאל.

100 משפט זה מובא בעילום שם בספר הערוך, ערך עבט (ושם: 'פי', פעמים [...]).

101 ספר הערוך, סוף ערך הנדז, בעילום שם.

102 רשב"ם ד"ה ועוכלא, בשם רבנו חננאל; ספר הערוך, ערך עכל, בעילום שם.

כ' שקל וכ"ה שקל וט"ו שקל, הרי ס' שקלים, ופירש הכתוב בכהן המנה יהיה לכם, כלומ' זה שיעור המנה. <צ ע"ב> ואקשי' מכדי סל[ע משק]ל ד' דינ' הוי, דקיימ' לן סלע ד' דינ', בס' שקלים ר"מ דינ' הוי והמנה ק' דינ', וא' שמו' למדנו מז[ה] הפסוק מנה של קודש כפול היה, שמשקל ההדיוט ק' דינ' המנה, ומשקל הקודש ק' דינ' המנה, ולא דיי שהוא כפול אלא הוסיפו עליו מ' דינ' שהן שתות מלבר, לפיכך פירש הכת' על מנה של קודש שהוא ק'מ' דינ'. ומכאן למד שמואל שאין

<דף 3 ע"ב>

מוסיפין על המטבע ועל המידות יותר משתות, כלומ' אם על הקודש לא הוסיפו יותר משתות, קל וחומ' להדיוט. סוגיא¹⁰³ דשמעתא אסור לקנות פירות שיש בהן חיי נפש ולא צר אותם אבל המכניס משדותיו מותר. תניא נמי הכי אין אוצרין פירות דברים שיש בהן חיי נפש כגון יינות שמנים וסלתות, במה דבר' אמו' בלוקח מן השוק אבל במכניס משלו מותר ולעולם אפי' לקנות פילפלין כמון תבלין מותר לא צר. <צא ע"א> פליגי בה רב ושמו', חד אמ' לא ימכור מה שקנה במעה בשנים, וחד א' לא יקנה מתגר וימכור בריווח שהרי כבר נטל ריוח התגר הראשון. מתריעין על פרקמטיא אפי' בשבת, כלומ'¹⁰⁴ אם הוולו הסחורות מבקשין עליהן רחמים אפי' בשבת. פיי¹⁰⁵ מנובייטיה המזומנות לביתו. <צא ע"ב> קברניטה, פי' שם רב החובל בלש' יוון. ואסיקנ' אין יוצאין מארץ לחוצה לארץ, א' ר' יוח' לא שנו אלא פירות ביוקר ומעות מצויות אבל מעות ביוקר אפי' ד' סאין בסלע יוצאין. הדרך עלך המוכר את הספינה. <צב ע"א> ושמו' אמ' יכול לומ' לו לשחיטה מכרתיו לך. זו השמוע'

103 הסופר עיטר את כל המילים שבמשפט זה (וראה לעיל, הערה 4).

104 ספר הערוך, ערך פרגמטיא, בעילום שם.

105 ספר הערוך, ערך מנביית, בעילום שם.

מפורש' בתלמ' ארץ ישראל' בשביעית בפרק בנות שוח שבביעית שלהן שנייה כו'¹⁰⁶ ועוד
בפרק

שור שנגח את הפרה,¹⁰⁷ ואוקימנ' כי הלוקח הזה קונה שוורים לחרישה ולשחיטה.
ומד(מ)קשינ'¹⁰⁸

ולחזי דמי היכי נינהו אי דבישראל אי דרידיא ופריק כגון דאייקר בישראל וקם כי רידיא,
ולא פריק אין לדמים ראייה,¹⁰⁹ ש"מ שהדמים ראה לבטל המקח בעידנא דמו(כ)חי
ובכדי שאין

(הטעת) (הדעת) טועה. <צב ע"ב> מדפרקינ'¹¹⁰ דאיכא לאישתלומי מיניה, כלומ' יש
בידו מעות מצויות להיפרע

מהן הלוקח, ש"מ דהיכא דאיכא מעות ללוה, לא יכיל לדחויי למלוה לאיפרועי משאר
נכסים

דבעו שומא, אלא זווי הוא דפרע ליה. ולא דמי למאן דלית ליה זווי דשיימי ליה בי
דינא

מנכסיה. ויש¹¹¹ מי שאומ' היכא דאיתנהו לזווי, דמי זה השור בעינייהו, וצריך עיון.
וכי האי

גוונא¹¹² סברא נמי בפרק ארבעה אבות נזיקין.¹¹³ והרב ראה שהביאו בתוספות
הכתובים למעלה

ראייה ללשון הראשון מפרק הכותב לאשתו¹¹⁴ מדאמרי' א"ל רב פפא לרב חמא כו'
כתוב למעלה.

ואף הרב ר' שמו' מרמרו כתב כי הלשון הראשון עיקר,¹¹⁵ וכן נראה לרב. <צג ע"א>
לימ' כתנאי שור

שהיה רועה על גב הנהר ונמצא שור הרוג בצידו כו'. לא ידע ר' למה כתב הרב בקונטרס

106 ירושלמי, שביעית ה, ח (דף לו ע"א; עמ' 195).

107 בבא קמא מו ע"א-ע"ב.

108 משפט זה מובא בשמו של רבנו חננאל בפירוש ר' אברהם אב"ד (עמ' שעז) ובחידושי הרשב"א,
ד"ה וליחזי.

109 ראה לעיל דף עז ע"ב-ע"א.

110 דברים אלו (עד 'וצריך עיון') מובאים בשמו של רבנו חננאל בפירוש רשב"ם, ד"ה לא צריכא;
בפירוש ר' אברהם אב"ד, עמ' שעז; בתוספות ישנים, ד"ה לא צריכא; ובראשונים נוספים.
והשווה רי"ף, כאן, דף מו ע"ב בדפוס וילנה.

111 בתוספות ישנים, שם: 'ואית דגרסי לא צריכא דאיתנהו לזווי בעינייהו, דמי זה השור, וצ"ע'.

112 מילה זו סומנה כנראה למחיקה.

113 בבא קמא ט ע"א, ובפירוש רבנו חננאל שם (עמ' כב-כג). סיוס דבריו שם: 'וכבר פירשנוהו
בתחלת פרק המוכר פירות פי' יפה ומבוואר'.

114 כתובות פו ע"א. וראה פירוש רבנו חננאל לבבא קמא, שם; תוספות בבא קמא מו ע"ב ד"ה
ה"ג.

115 ראה רשב"ם, ד"ה לא צריכא.

דלא גרס' ליה,¹¹⁶ כיון שכת' בכל הספרים ואף בפר"ח. דרך רוב מרעה שמן על גב הנהר. תנאי

היא דתניא המוכר פירות לחבי' ולא צמחו זרעוני גינה שאין נאכלין כגון זרע סילקא וכרתי וכיוצא בהן שאין דרך בני אדם לאוכלם כלל, כגון זה וודאי ברור הוא שהקונה אותן לזריעה קנאם, והואיל ולא צמחו חייב באחריותן. זרע פשתן אינו חייב באחריותן, דכיון דמקצת בני אדם אוכלין אותו יכיל למימ' ליה לאכילה מכרתיו לך ולא לזריעה. זה

התנא כשמו' דאמ' יכול לומ' לו לשחיטה מכרתיו לך, ואע"ג שרוב בני אדם לזריעה קונין,

אין הולכין בממון אחר הרוב. ר' יוסי <צג ע"ב> ואמרו לו תרווייהו אזלי בתר רובה, מיהו ר' יוסי אזיל

בתר רובה דזריעה, כלומ' רוב זרע פשתן לזריעה ומיעוטו לאכילה ולרפואה (וכיוצא בהן, ואמרו לו אזלי בתר רובה דאינשי, כלומ' הקונים אותו לאכילה ולרפואה)¹¹⁷ ולדברים אחרי'

יותר הן מן האנשים הקונים אותו לזריעה. ואסיקנא שמו' כתנא קמא, רב אי כר' יוסי אי כאמרו לו, ועמדה בתנאי. וקיימ' לן הילכת' כשמו' בדיני¹¹⁸ וכתירוצ' ופירווק' דפריק לטעמ' דהא

הלכה כמותו. ת"ר מהו נותן לו דמי זרע, זה התנא שאומ' דמי זרע הוא ר' יוסי, דהא בהדיא

קתני ר' יוסי אומ' נותן לו דמי זרע. ויש אומ' אף הוצאה, כגון דמי החרישה וכיוצא בה. רבן שמע' בן גמל' או' נותן לו דמי (זרע) בושתו כו'. וקיימ' לן כדאוקימנ' לתנא קמא דמתניתי'

סבר דמי זרע וכו' יוסי דאמ' בהדיא דמי זרע, ומאן דסבר אף הוצאה, כעין קנס הוא ולא עבדינן כוותיה. והא דאוקימנא כולה רבן שמע' בן גמל' היא, שינוייה לדחיה היא ולא סמכינן עלה. פי¹¹⁹ רובע טנופת הוא רובע הקב, שהוא חלק אחד מכ"ד לסאה. מגרנו של

חבי' <צד ע"א> נותן לו דמי חטיין, שיכול לומ' לו הייתי מוכרו בכלל החיטים והשתא דבררת ליה אפסדתן.

116 ראה רשב"ם ד"ה שור: 'ולא גרסי' על גב הנהר, ובתוספתא לא גרסי' ליה'. וראה ליברמן, תוספתא כפשוטה, נזיקין, עמ' 32-33.

117 נשמת מחמת הדומות, ונוסף על ידי הסופר בגיליון.

118 בכורות מט ע"ב.

119 הדברים שמכאן ועד להערה 126 מובאים בספר הנר, דף 263ב-264א, בשם רבנו חננאל. המשפט הסמוך מצוי גם בספר הערוך, ערך טגף.

אי הכי תיפשוט מינה הא דרב קטינא דעדשין בלחוד הוא מקבל בהדיהו עפרורית
 אבל כל
 פירא דבר מיחצד הוא לא מקבל, ודחינ' הכי, לעולם בכל פירי מקבל עפרורית
 בהדיהו, ולא
 איצטריכא הך ברייתא אלא לפרושי לן דאפי' עדשין דעקרי להו ומשתכח בהו עפרא
 יתירא
 לא מקבל עליה אלא רובע עפרורית מסאה כשאר כל הפירות, וכן הלכה. אמ' רב הונא
 ואם בא לנפות מנפה את כולו, פי¹²⁰ אם מצא הקונה (ב) פירות יותר מכדי רובע
 לסאה, אין
 יכול המוכר לומ' רובע בכל סאה כבר הגיעך מה שהוא עפרורית יתר מזה השיעור
 אחליפנו
 (ואתן) לך פירות כנגדן, אלא חייב לנפותם לו עד שלא ישאר בהן עפרורית כלל. אמרי
 לה דינא,
 וגמרי' מינה לדיני אחריני. ¹²¹ מיתיבי כל סאה שיש בה רובע זרע ממין אחר ימעט, פי'
 כגון שעורים בחיטין וכיוצא בהן שהן כלאים זה בזה, ואם הן פחות מרובע כמי שאינן
 חשובין הן ומותר לו לזורעם, ואם הם רובע אסור משום כלאים, ואם בירר מקצת מהם
 מיעטם מרובע ומותר ולא מחייבין ליה להוציא את הכל אלא במיעוט סגיא ליה, קשיא
 לרב הונ'. ופריק לא לעולם בטל הוא אפי' רובע לגבי סאה זרע, דרובע דכלאים דינו
 כרובע
 דמקח וממכר דבטל בסאה הוא, ומשום חומרא דכלאים אמרי' ימעט. <צד ע"ב>
 ואייתני¹²² מתנית'

<דף 4 ע"א>¹²³

למיפשט מינייהו דהא דרב הונ' דינא הוא, ולא איפשיטא לן בהדיא דרב הונא דינא הוא
 או קנסא]
 ולא דיינינ' בכי האי גוונא אלא כמנהג המקום. [עשר¹²⁴ קוססות למאה, פיר' קוססות
 בלשון יון קיוהא, והוא]

120 ספר הערוך, ערך נף.

121 בספר הנר נוסף כאן: 'ואמרי לה קנסא קא קניס רב הונא בהא ולא גמרינן מינה לדיני אחריני'.
 וכן הביא הרשב"א, ד"ה אמרה לה, בשם רבנו חננאל.

122 בספר הנר: 'ואיתנין שבע מתניאתא'. מקצת הדברים הובאו גם בפירוש ר' אברהם אב"ד (עמ'
 שפ) בשם רבנו חננאל.

123 מברורג, ארכיון המדינה Hr. 15, nr. 31.2. הדף חתוך, ובעמוד זה נותר רק החלק הימני.

124 השווה ספר הערוך, ערך קסס: 'פי' בל' יון קיוהא הוא קוסס קרוב להחמיץ'.

<צה ע"ב> כגון חומץ. פי' למקפה¹²⁵ לציקי הקדירה שהוא יין יפה הרבה שמבשם הקדירה. ואוקימנה]

למתני' במפרש מרתף זה של יין אני מוכר לך למקפה [חייב לתת לו יין שכולו יפה ומקבל] הלוקח עליו חביות קוססות למאה והכי נמי אוקימנ' להא [דתני רב זביד. אבל אם אמ' לו] מרתף של יין למקפה אני מוכר לך ולא אמ' לו זה, חייב לתת לו יין שכולו יפה. מרתף זה של]

יין ולא אמ' לו למקפה נותן לו יין הנמכר בחנות והוא [יין שהקרים שאינו חומץ גמור]. ואם לא פירש לו למקפה וגם לא א' לו מרתף זה אלא [אמ' לו מרתף של יין סתם, פליגי] בה רב אחא ורבינא, חד א' מקבל עליו י' קוססות למאנה וחד אמ' לא מקבל. וקימא לן] כדברי המקיל ומקבל [ועשר קוססות] דבענן קולא לנתבע. ¹²⁶ ונר' לרב ד] דבענן קולא לנתבע משום דתפיס והמוציא מחבי' [עליו הראיה [עדיין דמים וכבר משך היין ואחר כך בדק ומצא קונסות [שהקרים הוא וכיון שהתחיל להחמיץ יצא מתורת יין] האי דקתני הכא יין שהקרים בפרצופא¹²⁷ הוא שהוא כגון חומץ תקיף דאחמיץ בפורצנין שאינו נמכר אלא]

בחנויות בני קרנות שהן כפרים. מתניתא ידע היא¹²⁸] <צו ע"א> בפירוש הא מתנית' ר' יוח' ור' יהוש' בן לוי ולא איפשיןטא [ומדחזינן לרב יוסף דעבד בחמרא כשמו¹²⁹ ותוב מדחזינן אחרים אומרים שמרים שיש] בהן טעם יין מברכין עליהן בורא פרי הגפן ואמרי ר'בה רב יוסף דאמרי תרוייהו אין הלכה כאחרים]

ש"מ דליתה להא דר' יוח' דאזיל בתר טעמ', היל' מברכין] נרא' דהילכת' כר' יוח', כי גם הרב ר' שמואל צרפתי¹³⁰] א' הלכה כר' יוח' דהא דרומאי משמיה דר' יהוש' בן לוי קיימי] כר' יוח'. וכן נראה לרב דהא פליגי אביי ורבא בפרק בתרא דעבודה זרה¹³¹ בשמא]

125 ספר הערוך, ערך מקפה.

126 עד כאן מובא בספר הנר בשמו של רבנו חננאל.

127 רשב"ם, ד"ה בפורצמא, ופירוש ר' אברהם אב"ד, עמ' שפ – שניהם בשם רבנו חננאל. הדברים מובאים גם בספר הערוך, ערך פרצם, בעילום שם.

128 הסופר כתב בטעות 'היא ידע', וסימן בנקודות מעל גבי שתי המילים את סדר המילים הנכון.

129 להלן דף צו ע"ב.

130 רשב"ם, ד"ה חד אמר. וראה גם סמ"ג, עשין, סוף מצוה קלד (הנוסח המובא כאן הוא על פי הדפוס הראשון, [רומא, לפני ר"מ]): 'אבל רבי' שמואל ורבי' יצחק פוסק כאן כרבי יוחנן הלכה למעשה, דהא דרומאי משמיה דר' יהושוע ס' כר' יוחנן, וכן בפרק בתרא דע"ז ובפרק המוכר את הפירו' משמע שסובר ר' יוחנן דריחיה חלא וטעמיה חמרא חמ' ומברכי' עליו בורא פרי הגפן ב' לעניין תרומה בין לעניין ברכה, וכן סובר רבא בפרק בתרא דע"ז וכן הלכה'.

131 עבודה זרה סו ע"א.

- [ולא בטעמא או בטעמא ולא בשמא בריחיה ח]לא וטעמיה חמרא
 [הוא כר' יוח', וקיימ' לן כרבא בר מיע"ל קג"ס. ¹³² ואף ¹³³]
 [רב יוסף בחמרא כוותיה דשמו' לא ידע הרב לה] ¹³⁴
 [דר' יוח' ור' יהוש' בן לוי. פיר' ¹³⁴ סופתקא חומץ חזק]
 [צו ע"ב > שוואר, פי' שוואר ¹³⁵ עייל בה קיוהא ומחמיץ. וקיימ' לן [כרב יוסף דעבד
 עובדא כרב בשיכרא]
 וכשמו' בחמרא. ¹³⁶ > צו ע"ב > פי' ¹³⁷ פוטסות בלש' יוון (הבדים) (כדים) ו]חביות וקנקנים
 דשחלי והן השואבות היין]
 ומזיעות אותן מבחויץ פוטסאות נאות ומגו(יי)רות. ¹³⁸ נאות ומגופרות, פי' כשמבשלין נותן
 בהן גופרית]
 ומלחכתן האור בגפרית ונראות מבושלות נאון]. תנא ¹³⁹ יתר על כן ככולן מחזיר את]
 [השאר ונוטל הדמים ממנו. המוכר לחבי' יין והח[מיץ אינו חייב באחריות
 מתני' כוות' דשמו' דאמ' ¹⁴⁰ חמרא אכ(ת)פי דגברי שוואר]. < צח ע"א > הא]
 [דקתני אינו חייב באחריותו, בקנקנים דלוקח ואן
 יכיל למימ' ליה קנקניך היו רעים והחמיצוהו ון]
 [מחמיץ הרי זה מקח טעות ולא יכיל למימ' ליה]
 [שיינו מחמיץ ולא יכיל למימ' ליה לא איבעי לך]
 [דא' ליה, אבל בקנקנים דמוכר א"ל הא חמרך ו]הא קנקנך
 חמרא מזליה דמריה גרים. כל ¹⁴¹ המתנאה ב]טלית של תלמיד חכם ואינו]
 [תלמ' חכם ועושה מעשה תלמ' חכם אין מכ]ניסין אותו במחיצתו של הקב"ה. דלא
 [שני בברזא אבל שני בברזא לא יכיל לאה]דורי
 [ללוקח אנת הוא דאפסדתא דשניתא בבר]זא
 132 על פי קידושין נב ע"ב.
 133 אולי יש להשלים: 'הא דפר"ח ומדחזינן' (השווה לעיל, ליד הערה 129).
 134 השווה ספר הערוך, ערך ספתק: 'בגמ' דפ' המוכר פירות לחברו כגון דאשתכח חלה סיפתקא,
 פי' חומץ חזק'.
 135 ספר הנר, דף 265 א (=שיטת הקדמונים על שלש בבות, עמ' סד) בשם רבנו חננאל.
 136 דברים אלו מובאים שוב להלן, ליד הערה 143, בשמו של רבנו חננאל.
 137 ספר הנר, דף 264 א וכ"י מוסקבה 1181, דף [172ב] (נדפס בקובץ שיטות קמאי, ג, עמ' ב'
 אלפים רמז) – שניהם בשם רבנו חננאל; ספר הערוך, ערך פטס.
 138 בספר הנר: 'ומזיעות אותו בחויץ נקראות פוטסאות ונראות מבושלות מגוירות'; כ"י מוסקבה:
 'ומזיעות אותו בחויץ נקראות פוטסאות ונראות יפות'; ספר הערוך: 'ומזיעות אותו בחויץ
 ונראות מגוירות'.
 139 ראה רשב"ם: 'הכי גרסינן בפירוש רבינו חננאל, תנא יתר על כן ככולן מחזיר את השאר ונוטל
 את הדמים ממנו'.
 140 לעיל דף צו ע"ב.
 141 ספר הנר, דף 265 (=שיטת הקדמונים על שלש בבות, עמ' סד), בשם רבנו חננאל

שמוציאין בה היין שנמצא כששינה הבר[וא] ואדמטי¹⁴²
 להתם ול דינא הוא דמקבל לה מיניה ואפי' [הני חלא כר' יוסי בר' חנינא]
 דאמ' מצי למימ' ליה הא חמריך והא קנקניך. וכיון דסוגיא דשמעתא כוותיה],
 ואיכא דאמ' דהוא לישנא בתרא מסקי ל[שמעיתא דרבא כותיה, ש"מ דהלכתא]
 כוותיה. לא ידע הרב כלל דבר מה עלה]
 כר' יוסי בר' חנינא, דהא בעל כורחין דשמןואל דאמר חמרא אכתפא דמארי'
 שוואר ודר' חייא בר' יוסף דאמ' חמרא [מזלא דמאריה גרים
 שייכי אהדדי ולעיל פסקו פר"ח¹⁴³ קיימ' לן כן]
 דעבד כשמו' בחמרא, ואי דר' חייא בר' יוסף]

דף 4 ע"ב¹⁴⁴

[וא]ף הרב ר' שמו' צרפתי אינו מודה לפסק זה אלא א'¹⁴⁵ הילכת' כר'
 [חייא בר יוסף דהא שמואל ק]אי כוות'. ואף בתוספות שלמעלה כתוב דלשמו' בין א' ליה
 [ה בין קנקנים דמוכר בין קנקנים דלוקח בין תוך ג' (בי ואחר) (בין אחר)
 ג' אינו חייב באחרי[ותן דחמרא אכ(ת)פא דגברא שוואר. ובפרק (הלפח) המקבל
 הלכה המקבל שדה מחבירו] בי' כורי' חייטין כו' בגמרא¹⁴⁶ גרס' שהוא גברא דקבל פרדיסא
 [מחבריה בעשר דני חמר]א תקף ההוא חמרא כו', מההוא עובדא נמי מוכח דהילכת'
 [חמרא אכתפי דג]ברי שוואר. <צח ע"ב> תנא מתיישן והולך עד החג. תוספתא¹⁴⁷
 הלוקח קנקנים מחבירו ונמצאו פייט[סאות ושברו חייב להעמיד לו דמי קנקנים אבל לא
 דמי
 [יין. ראייה לדבר ככנין היכל, פיי¹⁴⁸ הי]כל היה ארכו מ' אמה ורחבו כ' אמה שנ'¹⁴⁹ והבית
 אשר בנה
 [המלך שלמה ליי' ששים אמה] ארכו וג', כ' מהם קדש הקדשים וההיכל מ', שנ'¹⁵⁰
 לארבעים אמ'

142 כ"י מוסקבה 1181, דף [א175] (קובץ שיטות קמאי, ג, עמ' ב' אלפים רסה), בשם רבנו חננאל.
 143 ראה לעיל, ליד הערה 136: 'וקיימ' לן [כרב יוסף דעבד עובדא כרב בשיכרא] וכשמו' בחמרא'.
 וראה רי"ף, כאן (דף מח ע"א בדפוס וילנה).
 144 הדף חתוך, ובעמוד זה נותר רק החלק השמאלי.
 145 ראה רשב"ם, ד"ה ודלא: 'ונראה בעיני דלית הלכתא כר' יוסי בר' חנינא אלא כרב חייא בר
 יוסף דמזלא דגברא גרים אלא אם כן ידוע שיינו מחמיץ ודאמר ליה למקפה, דהא שמואל קאי
 כוותיה ואמרן לעיל עבד רב יוסף עובדא בחמרא כוותיה דשמואל'.
 146 בבא מציעא קו ע"ב (בסוגיה שעל המשנה 'המקבל שדה מחבירו').
 147 תוספתא בבא בתרא ו, ד (מהדורת ליברמן, עמ' 148).
 148 ספר הערוך, ערך טרקלין, בעילום שם.
 149 מלכים א ו, ב.
 150 שם יז: וארבעים באמה.

[היה הבית הוא ההיכל לפני, נמצא ההיכל מ' בארך וכ' ברוחב, הכל ס' סאה, חציים ל',
 וכת' 151' ושלשים
 [אמה קומתו] 152' כח] צי ארכו וכחצי רוחבו, וזהו פ' ראייה לדבר כביניין היכל
] שנ' 153' ויעש ב] דביר שני כרובים עצי שמן עשר (אמות) קומתו. <צט ע"א>
 פי' 154' שלחופי
 [הו משלחפי, כנף אל כנף. כ]ת' 155' שיכל את ידיו ומתרג' (בתל') (בתר') 156' ארץ ישר'
 שלחופינן לידוהי.
 [זה] 157' עושה לו פותחת וזה עושה לו פותחת, פי' שני] הן בעל הבור ובעל הבית עושין מסגר
 כל אחד לעצמו על
 [פי הבור וכל אחד מפתח מסג]ר שלו בידו ולא יתכן לפתוח את הבור עד שיקבצו
 [שניהם ויפתחו. בעל הבית סוגר] בשביל שלא יבא בעל הבור לדלות מים מן הבור ובעל
 [הבית אינו שם ואם יבוא בעל ה]בית ימצאהו שם יחשדהו מאשתו, ובעל הבור סוגר כדי
 [שלא יקח בעל הבית מים מן ה]בור, לפיכך סוגרין שניהן ואין אחד מהן יכול ל]פתוח
 [אלא במעמד חבירו. <צט ע"ב> אמת ב]ית השלחין, 158' אמת המים להשקות ממנה
 [נט]ועים] כ]דכ' 159'
 [שלחין פרדס רמונים. פי' 160' אגפיה] גדותיה, כדכת' 161' והירדן מלא על כל גדותיו.
 [לינקוט] פזרא
 [וליתיב, 162' פי' שבט] הסופרים נראה כצורת שבט נקראת [פז]. <ק ע"א>
 [ואק]שי'

151 שם ב. בספר הערוך: 'וכך רומז דכתיב'.

152 בספר הערוך ממשין: 'כתוב אחד אומר שלשים אמה קומתו וכתוב אחד אומר ולפני הדביר
 עשרים אמה ארך [ועשרים אמה רחב] ועשרים אמה קומתו, אמר להו כי קא חשיב משפת
 כרובים ולמעלה, שהכרובים קומתן י', שנאמר ויעש בדביר [...].'

153 מלכים א ו, כג.

154 פירוש רשב"ם, ד"ה, שלחופי, ופירוש ר' אברהם אב"ד (עמ' שפג) – שניהם בשם רבנו חננאל;
 ספר הערוך, ערך שלחף, בעילום שם.

155 בראשית מח, יד.

156 הסופר כתב תחילה 'בתל', ואז גרר את האות ל' וניסה להופכה לאות ר'. על התרגום שעמד
 לפני רבנו חננאל ראה לעיל, ליד הערה 19.

157 ספר הנר, דף 266א (=שיטת הקדמונים על שלש בבות, עמ' סד), בשם רבנו חננאל; ספר
 הערוך, ערך פתחת, בעילום שם (ושם רק המשפט הראשון).

158 ספר הערוך, ערך אם (3), בעילום שם.

159 שיר השירים ד, יג.

160 ספר הערוך, ערך אגף, בעילום שם.

161 יהושע ג, טו.

162 השווה ספר הערוך, ערך פזר: 'לנקוט פזרא וליתיב, פי' שבט, וכן קורין לניקוד שזקוף
 כשבט פזר' (המילה 'כשבט' נשמטה בדפוסים המאוחרים של ספר הערוך; ראה ח"י קהוט,
 תוספות הערוך השלם, וינה תרצ"ז, עמ' 322). ראה גם פירוש רבנו חננאל, בבא קמא כח ע"א

[ופ[רק'י' מתני' ר' יהוד' היא אליבא דר' אליע' דא' רביס שבררו
 [דרך לעצמם מה שבררו בררו, ופריך] רביס גולני נינהו, ופרקי' כגון שאבדה להם דרך
 [באותה שדה] כל מקום אורחא דידן גבך הוא, ומקשי¹⁶³ אי הכי אלמ'
 [אמר רב אין הלכה כר' אליעזר והלא] הדין עמו שאפי' החכמי' החלוקין על אדמון בפרק
 [בתרא דכתובות¹⁶⁴ ואומרים יקה לו דרך] או יפרח באויר, הא אוקימנ' בחדא אתי מכח
 [ארבעה, אבל באותה שדה דבריי] הכל חייב בעל השדה ליתן לו דרך ליכנס בה לשדהו
 [משום דסבר לה כרב יהוד' דאמ' מצר שהחזיקו בו
 [רביס אסור לקלקלו. אמר ר' יוסי] בר' חנינ' מודים חכמ' לר' אליע' שבביל כרמים הואיל
 [ונעשה להילוך נקנה ב[הילוך. פי'¹⁶⁵ כי היכי דדרי טונא דשבישתא וחזור
 [ידה אם כוונתו לחזור בה בזה שיעור נותנין לו
 [ול]א אמרן אלא דלא מסימא מחיצתא¹⁶⁶ דהוא]
 [ר]וחב אלא בשיעור מה שמניח בפרשת הרגל כדכת'
 [והוא ש]ני¹⁶⁷ גומדין ומחצ', אמתים וחצי, כדכת'¹⁶⁸ גמד
 [ארכה. ויש אומ' גומד הוא שיעור אמה בלא] אצבעות. <ק ע"ב> מעמד¹⁶⁹ דייני צפרי
 אמרי בת

[ד' קבין, פיר' המוכר מקום] לחבי' שיעשה בו מעמד למתים שלו נותן לו
 [מקום ל"ב אמה ועוד על חמשים אמה], וזהו שיעור בית ד' קבין. המוכר מ[קום] לחב'
 [לעשות לו קבר עושה תוכה של מערה ד' אמות] על ו', היא המערה שפותח בכתלי'] ג[
 [שך הכוכין הללו תחת הארץ נמשכין]
 [מר]חיק מן הזויות של מערה חצי אמה וחזור
 [אמות ורומו ז' טפח' ומרחיק אמה]
 [של]מה וחופר כוך שלישי כעיניין הראשון]

(עמ' קיב): 'לינקוט פזרא וליתיב, כלומ' יטול בידו שבט, כמו פזרא, ויקפח שוקים כל מי שבא
 לעבור בתוך שדהו'. וראה ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר, מהדורת א' דותן,
 ירושלים תשכ"ז, א, עמ' 107; ובדברי המהדיר, שם, ב, עמ' 162.
 163 הדברים שבארבע השורות הסמוכות מצויים גם בפירוש רשב"ם, כאן, שהעתיק כנראה גם הוא
 מפירוש רבנו חננאל.
 164 כתובות קט ע"ב.
 165 השווה ספר הערוך, ערך טן: 'הבו ליה כי היכי דדרי טונא דשבישתא, פי' כשיעור שיהא אדם
 נושא חבילה של זמורות על כתיפו והולך באותו השביל וחזור עם אותה החבילה'.
 166 ראה רשב"ם, ד"ה אבל לא; תוספות, ד"ה ולא אמרן.
 167 ספר הנר, דף 266ב, בשם רבנו חננאל (ושם: 'ופסקו בגמרא הלכה כדי שיעבור חמור במשאו
 והוא שני גומדין ומחצה, פיר' גומדין ומחצה אמתים וחצי [...]); ספר הערוך, ערך גמד,
 בעילום שם.
 168 שופטים ג, טז.
 169 ספר הנר, דף 267ב, בשם רבנו חננאל.

- [לים וחצי אמה בזוית זו וחצי אמה בזוית]
 [הכוכין הרי ו' אמות שיעור אורך המערה]
 [מניח בזוית חצי אמה וחופר כוך אמה]
 [ה ובזוית חצי אמה נמצאו שני כן]
 [קמא דמתניתין. <קא ע"א> ור' שמע' או' } עושה [תוכ]ה¹⁷⁰]

דף 5 ע"א¹⁷¹

<קא ע"א> שאתה מוציאו מפחות מחבל אתה מחזירו למידה בחבל לא פחות ולא יותר.
 ודחי' התם לא
 מוכחא מילת' דהאי דקא' מדינר זהב לחו' אי מפרש הוא או הדר ביה מהאי דקא' ליה
 בי"ב
 זהובים לשנה, דדילמ' מפרש הוא ואמ' לא אמרנא לך בשתא אלא כל חודש בדינר,
 הילכ'
 הוי ספק וכל ספק ממונא חולקין, אבל הכא דמוכחא מילתא דודאי הדר ביה ממידה
 בחבל
 ואמ' הין חסר והין יתר אימא מודו ליה לבן ננס, קמ"ל רב דאפי' הכי חולקין עליו.
 אמ' רב
 יהו' אמ' שמו' זו דברי בן ננס אבל חכמ' אומ' אין אומ' הלך אחר לשון אחרון אלא הלך
 אחר
 פחות שבלשונות. ומקשי' אמ' שמו' זו דברי בן ננס מכלל דלא סבירא ליה כוותיה,
 והא רב
 ושמו' דאמרי תרוויהו כור כו' ראשון ראשון קנה, אמאי קנה לאו משום דסבירא ליה
 כבן ננס דא' תפוס לשון אחרון. ופרקי' אלא זו כו', <קא ע"ב> ואסיקנא לעולם לא
 סבירא ליה תפוס
 לשון אחרון, והאי דקא' ראשון ראש' קנה משום דתפס, הכא נמי במרחץ כד תפס חצי
 החדש עלה אמרו יחלקו את חודש העיבור. בוא וראה דהכי אמ' שמו' בהדיא מתני'
 דקתני יחלקו את חודש העיבור בבא באמצע החדש אבל בא בתחילת החדש דלא
 תפיס כלום כולו למשכיר, בא בסוף החדש דתפס הכל כולו לשוכר. נתברר כי שמואל
 כרב סבירא ליה דא' הלך אחר הפחות שבלשונות, דטעמ' מאי קתני קנה משום דתפס.

170 כאן חסר דף אחד, שלא הגיע לידינו; ראה לעיל, ליד הערה 3.

171 מרברג, ארכיון המדינה 30.2, nr. 15, Hr.

ורב נחמ' נמי הכי סבירא ליה, דא' בההוא עובדא דמרחץ בפ' השואל את הפרה¹⁷²

קרקע

בחזקת בעליה קיימא ואפי' אפיך ואמ' מדינר זהב לחודש בי"ב זהובים לשנה לא אמרי' תפוס לשון אחרון אלא הלך אחר פחות שבלשונות כחכמ' ואליבא דשמו'. היל' כיון דשמו' קא' הלך אחר פחות שבלשונות כחכמ', ורב נחמן נמי הכי סבירא ליה, דאמ' קרקע בחזקת בעליה קיימא ואפי' אפוך, ורב נמי הכי קא' חלוקין עליו, ש"מ דליתה

דבן

ננס, וכל כי האי גוונא קרקע בחזרת המוכר ויד המוכר על העליונה ועל הלוקח הראיה. גרסי' בפ' המקבל הלכה המקבל שדה מחבירו לשנים מועטות כו'¹⁷³ והא קיימ' לן כרב נחמן דא' קרקע בחזקת בעליה קיימא כו'. <קו ע"א> בסימניו ובמצריו פחות משתות הגיעו כו',

פי' אם אמ' לו בית כור עפר אני מוכר לך ואילו המצרים, ונמצא חסר מל' סאה שהוא שיעור בית כור פחות מה' סאין, כגון שנמצא כ"ה סאין ועוד, הגיעו ללוקח ואין לאחד מהן דין על חברו. רב הונ' אמ' הוא הדין בשתות הגיעו כפחות משתות, והכי דוקיא

דמתנ'

פחות משתות ושתות הגיעו, עד שתות ואין שתות בכלל ינכה. ורב יהו' אמ' שתות כיתר

משותות. ומותבי¹⁷⁴ על רב הונא הא דתניא פחת שתות או הותיר שתות והרי הוא

כשום

הדיינין, והא שום הדיינין דשתות כיתר משתות הוא, ופריק רב הונ' ולטעמ' דרב יהו' מי

ניחא, והא שתות הגיעו קתני והוא או' שתות ינכה, אלא הכי¹⁷⁵ דוקיא דהא מתני' כשום הדיינין כו'. ושתיק רב (הונא) (ויהודה), והילכת' הא דרב הונא קיימא ושנויא דסמכא

הוא דדייק

הגיעו. ושום הדיינין בשתות בטל מקח בקידושין ובכתובות משנה פרק אלמנה ניוזנת.¹⁷⁶ <קו ע"ב> איתמר שני אחין שחלקו ובהן אח ממדינת הים, רב אמ' בטלה

מחלוקת

172 בבא מציעא קב ע"ב.

173 שם קי ע"א (בסוגיה שעל המשנה בדף קט ע"א 'המקבל שדה מחבירו').

174 פירוש ר' אברהם אב"ד, עמ' רלב, בשם רבנו חננאל. מקצת הדברים הובאו גם בכ"י מוסקבה 1181, דף [185ב] (נדפס בקובץ שיטות קמאי, ג, עמ' ב' אלפים שסט).

175 בפירוש ר' אברהם אב"ד: 'אלא הכי קאמר דוקא דהא מתניתא, הרי הוא כשום הדיינים דשתות ולא כשום הדיינין, דאילו התם בטל מקח ואילו הכי הגיעו'.

176 קידושין מב ע"א-ע"ב; כתובות צט ע"ב, במשנה.

<דף 5 ע"ב>

וחוזרין וחולקים לכתחילה בג' חלקים, ושמו' אמ' מקמצין, פי' 177 כל אחד מוציא קומץ מן החלק שהגיעו, והוא שלישי ממה שהגיע לידו, ונותנין לאחיהם השלישי ואין צריך לבטל חלוקתם,

כגון שהיה עזבון אביו קרקע שוה ש' זהובים, זה נטל שומא ק"נ והאח אחר כמותו, כשמוציא כל אחד מחלקו שלישי והוא שומא נ' זהובים מכל אחד ונותנין לאחיהם נמצא כל אחד ק' זהובים והוא חלקו המגיע מעזבון אביו. ומדמתמה רבא ואמ' לי' לרב נחמן לרב

דאמ' בטלה מחלוק', אלא מעתה הני תלתא אחי או תלתא שותפי דאזלי תרי מינייהו ופלוג

בג' חולקי, הכי נמי דכי קאתי אחרינא מבטל חלוקתם. וא"ל רב נחמן הכי השתא, התם נחיתו אדעתא דבי תלתא מעיקרא, הכא לא נחיתי מעיקרא אדעתא דתלתא. שמ' מינה 178

דברירא להו דתלתא אחי או תלתא שותפי דפלוג תרי מינייהו לתלתא חולקי אין יכול השלישי לבטל החלוקה לכשיבוא אע"ג דלא הוה בהדיהו, אלא עמדה חלוקתם וכל אחד

יטול חלקו השלישי. <קו ע"א> איתמ' ג' אחין 179 שחלקו ובא בעל חוב ונטל חלקו של אחד מהן כו',

ורב אסי מספקא ליה אי יורש הוי אי לוקח הוי, פי' 180 כגון שהיה עזבון מורישם קרקע שוה

ת"נ דינ', לקח האחד ק"נ בחלקו, בא בעל חוב טורף חלקו של אחד בחובו, נשאר בעזבון

177 כ"י מוסקבה 1181, דף [186ב] (נדפס בקובץ שיטות קמאי ג, עמ' ב' אלפים שפה), בשם רבנו חננאל; ספר הערוך, ערך קמץ, בעילום שם.

178 הדברים הובאו בעילום שם בפירוש הרשב"ם, ד"ה הכי נמי (הרשב"ם הוסיף דברי הסבר משלו בתוך הציטוט). השווה גם רי"ף, דף נא ע"א בדפוס וילנה: 'מהא שמעינן דתרי אחי או תרי שותפי דאזל חד מינייהו ואיצטריך אידך למנתא דידיה, דפלגינן בינייהו ויהבינן ליה מנאתיה, ולא נטרינן ליה להאיך עד דאתי; חידושי הרשב"א, ד"ה ושמואל: 'ור"ח והרב אלפסי ז"ל למדו מכאן לשותפין שהלך אחד מהם למדינת הים וחלקו השותפין בב"ד שלא מדעת אותו שאינו כאן שחלוקתן חלוקה ואין אותו השלישי יכול לבטל חלוקתם כלל, דהא הכא פשיטא להו אליבא דכולהו בהני תלתא דאזיל תרי מינייהו ופלוג דלא בטלה מחלוקת'.

179 ראה חידושי רשב"א: 'גרסת הספרים אתמר שני אחים שחלקו ובא בעל חוב וטרף חלקו של אחד מהם, ולא גרסינן שלשה אחים שחלקו [...] ובפר"ח ובהלכות הרב אלפסי ז"ל גרסינן שלשה אחין'.

180 ספר הערוך, ערך ותר, בעילום שם. וראה גם פירוש רבנו חננאל בבא קמא ט ע"א (עמ' כג-כד).

ש' דינ', אם הוא יורש נוטל ק' דינ' מן¹⁸¹ נ' ואילו נ' נוטל שוה כ"ה בקרקע דאמרי' דיל' יורש הוא

ונוטל קרקע, ונוטל כ"ה דינ' מעות דאמרי' דיל' (נוטל) {{לוקח}} באחריות הוא ואין לו אלא מעות. וזה

אליבא דרב אסי דמספקא ליה. הילכ' נוטל רביע המאה קרקע¹⁸² ורביע האחר מעות והנ' תשלום המאה ויתר ואין לו כלום. תוספתא בשקלים¹⁸³ אילו הן הממונים כו', כל הקודם בנחלה קודם בשררה ובלבד שיהא נוהג כמנהג אבותיו, פי' שיהא ממלא מקום אבותיו. ואסיק' והילכת' בכל הני שמעתתא בטלה חלוקה, וכן כתב הגאון דהילכת' בטלה

חלוקה וסוגיא דשמעתא כרב.¹⁸⁴ ת"ר שלשה שירדו לשומא כו' אחד או' במנה שהן ק' דינ' ואחד או' בכ' סלע' שהן פ' דינ' ואחד או' בל' סלע' שהן ק' וכ' דינ' נידון במנה,

ואמרי' מאן דא' במנה מילתא מיצעתא כו', פי' הראשון שם קרקע זה בק' דינ' והשיני בפ' והשלישי בק"כ, נמצא בין השיני לשלישי מ' דינ' וחולקין אותן ביניהם, דמוסיפין על מי שא' פ' דינ' כ', נשלמו ק', ופוחתין ממי שא' ק"כ כ' דינ', נשאר ק' לדברי הכל, נמצא

קרקע זה שומתו ק' דינ' אחר שתחלק ביניהם המ' דינ' שביניהם שבין שומת השיני לשומת

השלישי. <קז ע"ב> משלשין אותן, פי' מחלקין אותן לג' חלק', י"ג ושליש לכל חלק, ומוסיפ' אותן י"ג ושליש

על שומת השיני שא' פ' דינ', שאו' כי טעה בשומתו, דשומת הקרקע הוה צ"ג דינ' ושליש

וא' הוא פ' דינ'. וזה שא' מנה שהן ק' דינר טעה י"ג ושליש לפניו, ובדין הוא דנימא מנה וששה

דינ' ושליש, אלא נמנע מלומ' כך, סבר דיי לי שהוספתי על חבירי כ', שהוא אמ' פ' ואני

אמרתי מנה. ואקשי' עלה אדרבא הא ארעא קי"ג ותולתא הוא דשויא וכו', סבר מסתיי דהא טפינא כ' אחברי דהוא אמ' מנה ואנא אמינא ל' סלעים שהוא מנה וכ' דינ'.

ופרקי' נקוט מיהת תרתי קמאי דלא מפקי שומא טפי ממנה, דהאי דאמ'

181 בספר הערוך נוסף כאן: 'הקרקע ואם הוא לוקח שלא באחריות אינו נוטל כלום, הוי ממן המוטל בספק נוטל'.

182 הסופר כתב תחילה: 'רביע הקרקע המאה', ותיקן את העתקתו.

183 תוספתא שקלים ב, יד-טו (מהדורת ליברמן, עמ' 210-211).

184 ראה כ"י מוסקבה 1181, דף [א188] (נדפס בקובץ שיטות קמאי, ג, עמ' ב' אלפים שצו): 'וכן כתב ר' האי גאון ז"ל ור"ח ז"ל דבטלה מחלוקת'.

<דף 6 ע"א>¹⁸⁵

שמונים והאי דא' מנה תרווייהו מודו דלא שויא]
 ובטל במיעוטו. ולוקח¹⁸⁶ נוטל כחוש, פי' יד לוקח על [התחונה, לפיכך נותן המוכר ללוקח]
 המקום גרוע שבאותה שדה. ואקשי ליה ר' חייא [בר אבה לר' יוחנן והא משמנין ביניהן]
 קתני, כלומ' בשומא נוטל זה כמו שנוטל זה, דיד ש[ניהם שוה, ולמה אמרת יד הלוקח על
 התחונה].

וא' לו ר' יוח' באותו העת שהיתה יושב ואוכל כפניות [של תמרים בבבל פירשנוה כך, כי
 דקדגוה]

למתני' ונתברר לנו טעמא מסיפא, דקתני חציה בדרונם אני מוכר לך משמנין ביניהן ונוטל
 חציה בדרום, ואם הלשון הזה חצי'

שדי אני מוכר לך ממש הוא, למה משמנין, ימתחו [המידה ויטול הלוקח חציה בדרום],
 שהרי¹⁸⁷ כך פירש לו חציה בדרו', אלא מדקתני אפי' בסיפא משמנין ביניהם ש"מ דהאי
 דקתני משמנין לדמי הוא, פי מה ששוה חצי שדי מכרתי לך מן הקרקע באיזה מקום
 שארצה אתן לך. מיהו

רישא¹⁸⁸ דמתני' שמין כל השדה, ואם עלו דמיה ק' דינ' נותן המוכר ללוקח [מה ששוה
 נ' דינרין במקום הכחוש בשדה]

זו,¹⁸⁹ שיד [לוקח על התחונה. וזה הוא פירוש משמנין ביניהן ונוטל חצי שדה, פירושו]

דמי חצי [שדהו, אבל סיפה דמתניתין אין שמין כל]

השדה [אלא חציה שבדרום שמין, מה ששוה]

חצי שדה [זו חציה שבדרום נותן המוכר ללוקח]

כנגד און[תן הדמים באיזה רוח שירצה ויד]

לוקח על [התחונה, וזה שאמ' חציה בדרום],

שומת חצי [שבדרום קאמ', ולא חציה שבדרום]

ממש הוא [ואת—]) (שמכר לו. וראינו לרבי' האי ז"ל שאמ'¹⁹⁰ משמנין]

פי' שני חלקים ש[וין ואם יהיה האחד]

185 מרבורג, ארכיון המדינה Hr. 15, nr. 26.2. הדף חתוך, ובעמוד זה נותר רק החלק הימני.

186 מכאן ועד לסוף הפרק מובא בספר הנר, דף 275 (=שיטת הקדמונים על שלש בבות, עמ' 10-11) בשם רבנו חננאל. מקצת הדברים הובאו גם בפירוש ר' אברהם אב"ד, עמ' רלו.

187 בכתב היד יש כאן חור גדול, והסופר העתיק תחילה מימין לחור ולאחר מכן משמאלו. מכאן ועד ל'מיהו' כתוב בכתב היד על פני שמונה שורות מימין לחור (כך עשה הסופר גם בצדו השני של הדף; ראה להלן, הערה 210).

188 תחילתה של שורה זו כתובה מתחת לחור, אמצעיתה משמאל לחור (במאונך, כלפי מעלה) והמשכה משמאל לחור.

189 תשע השורות הסמוכות כתובות משמאל לחור.

190 ראה ספר המקח והממכר, שער כב.

נוטל בכחוש איך¹⁹¹ שניהם שוין.¹⁹² ופי' לדמי הכי¹⁹³ כלן]מר מעלין שומת השדה בדמים,

[הכחוש בשומת הדמים]

כמה ששזה והשמן כמה ששזה, והרשות ביד המן]וכר לתת ללוקח איזה חצי]

שירצה ואפי' הכחוש, ואין יכול הלוקח לטעון תן לי [מן השמן, שיד לוקח על התחונה].

הדרן עלך האומר לחבירו בית כנור].

<קח ע"א> יש נוחלין ומנחילין כול'. <קח ע"ב> ומא¹⁹⁴ דרשא דתניא ונתתם את

נחלתו לשארו הקרוב אליו,¹⁹⁵ שארו זה האב שנא¹⁹⁶ כי]

אם לשארו הקרוב וגו', ויכול יהא האב קודם הבן, [תלמוד לומר הקרוב קרוב קודם, פיר'

קודם לאחין]

דהא¹⁹⁷ אחי המת שהן בני האב, כגון אם מת ראובן [בלא זרע, יעקב קודם לנחלה מאחי]

ראובן שהן בני יעקב. יכול אפי' הניח ראובן חנוך [בנו יהא יעקב אביו יורש ולא חנוך]

בנו, ת"ל הקרוב קרוב קודם, מלמד שקריבות חנוך לראובן אביו יתר מקריבת יעקב אביו]

לראובן בנו. וראיה לזה שהשדה התורה ליעידה ולשדה אחוזה הבן לאב כאילו אחד הן,

ביעידה כשם שאדם]

רשאי ליעד אמה העבריייה לעצמו כך רשאי ליעדה לבנו כמו שנא¹⁹⁸ ואם לבנו יעדנה

וגומ', ולשדה]

אחוזה דתנינן בתורת כהנים¹⁹⁹ אם לא יגאל את השדה – [בעלים שהקדישו, ואם מכר את]

191 בספר הנר: אין.

192 בספר הנר נוסף: 'אלא כך הוא בזמן שאמ' לו חציה בדרום משמנין ביניהן ונותן לו חציה שבדרום (ואם היא ארץ שמינה מוסיפין עליו בדמים ואם היא רזה פוחת מדמי חצי השדה הנשארה)) וכן לר' יוחנן אם אמ' לו חצה שדה סתם משמנין ביניהן והלוקח נוטל חצי הכחוש בשום נכון בפחות מן החצי השמן הנשאר והכל שמיין בדמים.

193 כנראה יש להוסיף: 'נמי לדמי'. בספר הערוך, ערך דם (עמ' 76), מובאים דברים אחרים בשם רבנו חננאל: 'אלא לדמי הכא נמי לדמי, אמר ר"ח ז"ל קבלנו מרבתינו קבלה רב מפי רב כי זה לדמי פירוש שמיין את השדה שפי' חוץ משדה פלוני, וכשיעור דמי אותה שדה שייר לעצמו המוכר בשדה שמכר, ואם נשאר בשדה שפי' לו כי מכרה מתשעה קבין ולמעלה המכירה קיימת, נוטל המוכר ממנו כשיעור דמי אותה שדה שאמרנו חוץ ממנה והשאר ללוקח. ואם הנשאר פחות מתשעה קבין בטלה המכירה, שפחות מתשעה קבין אינה נקראת שדה, והוא בפירוש א"ל שדה פלוני מכורה לך. וזה כגון זו ששנינו האומ' לחברו חצי שדה אני מוכר לך משמנין ביניהן ואמ' ר' יוחנן ולוקח נוטל כחוש ואוקימנא לדמי'. וראה גם רשב"ם, ד"ה אמאי.

194 מכאן ועד להערה 215 מובא בספר הנר, דף 276ב-277א (=שיטה מקובצת הנר (איינושטיין), עמ' נט-סא=שיטת הקדמונים על שלש בבות, עמ' סז-סט), בשם רבנו חננאל. המפרש שלנו לא העתיק את כל דברי רבנו חננאל; ראה להלן בהערות.

195 במדבר כז, יא.

196 ויקרא כא, ב.

197 ספר הנר: הם.

198 שמות כא, ט.

199 ספרא, בחוקותי, פרק י הל' יב (דף קיד ע"א); ויקרא כז, כ.

השדה – הגיזבר מכרה לאחר, לאחר – ולא לבנו של מקדש²⁰⁰, שבנו כמותו. שמעינן

מינה שהבן הוא במקום אביו]

שהקדיש את השדה, מה שאין כן באביו. ואתינן [לרבויה בקריבות, שהרי קם תחת] אביו לייבום, ודחינן לה כלום יש ייבום אלא במקום [שאינן בן האיש בן אביו יבום, ללמדך] שקריבות הבן לאביו יותר מכל אדם. <קט ע"א> (ושקלינן) וטרינן לא[וקומה שיהא יעקב

קודם לנחלת ראובן]

בנו אע"פ שהניח בת, ולא עמד. ועמדה ההלכה ש[אין יעקב יורש ראובן אלא בזמן] שמת ראובן בלא זרע, אבל אם הניח ראובן זרע [בן או בת או בני בניו, אין ליעקב] ולא לבני יעקב בירושת ראובן עסק ודברים כלל. [ותנא מייתי לה שיעקב יורש את] ראובן בנו מהא דתניא את זו דרש ר' ישמע' בר' יוסי ואיש כי ימות ובן אין לו²⁰¹ וכול'.

<קט ע"ב> ומסקנא דשמעתא יעקב קודם לנכסי ראובן [לכל יוצאי יריכו שלו בזמן שאין] שם זרע מיוצאי ירך ראובן, אבל יש זרע מן יוצאי ירך ראובן הוא יורש עזובן]

ראובן ואין ליעקב ולא לבני יעקב עסק בהן. ו[אסיקנה הקרוב אליו ממשפחתו וירש אותה], משפחת אב קרויה משפחה וכו'. <קי ע"א> הבן יורש א[ת האב מנא לן דכתיב ואיש כי

ימות ובן]

אין לו, טעמ' דאין לו וכו', <קי ע"ב> ואסיקנ' הבן קודם לכל, [ואפילו שכיב גברא ושבק] בר וברתא],

ברא ירית לכולהי ניכסי האב ולית לברתא במקום [ברא אלא עישור נכסי', וכבר פירשנוהו] בכתובות²⁰².

<דף 6 ע"ב>²⁰³

<קיא ע"א> [ואסיקנה לית הילכתא כר' זכריה בן הקצב] אלא דין²⁰⁴ נכסי האב ונכסי האם שוין, אלא

[שהבכור נוטל פי שנים בנכסי האב וא]ינו נוטל פי שנים בנכסי האם שנ'²⁰⁵ ולו משפט הבכור',

200 בספר הנר נוסף: 'לא תגאל עוד – הא אם מכרה הגזבר לבנו תגאל'. אך רוחב השורה מלמד שמילים אלו כנראה לא נעתקו כאן.

201 בספר הנר נוסף: 'והעברתם את נחלתו לבתו (במדבר כז, ח), במקום בת אתה מעביר נחלה מן האב ואי אתה מעביר מן האב נחלת בנו'. אך רוחב השורה מלמד שמילים אלו כנראה לא נעתקו כאן.

202 כתובות סח ע"א. בספר הנר ממשיך להעתיק כאן פסקה ארוכה מדברי רבנו חננאל, אך המפרש שלנו דילג.

203 הדף חתוך, ובעמוד זה נותר רק החלק השמאלי.

204 כך גם בספר הנר, ותוקן בין השיטין: 'אין דין'.

205 דברים כא, יז.

[משפט הבכורה לאיש ולא משפט הב[כורה לאשה.²⁰⁶ <קיא ע"ב> יכול אף היא תירשנו ת"ל וירש אותה,

[הוא יורשה ואין היא יורשתו. ומ]קשי²⁰⁷ והא קראי לאו הכי כתיבי, דהא לא כת' קרא [אלא ונתתם את נחלתו לשארו, דמשמ]ע האשה יורשת היא את אישה, ופרקי' אמ' אביי [תריץ הכי ונתתם את נחלתו לקרוב א]ליו ממשפחתו שאירו וירש אותה. ורבא אמ' הכי קא'

[ונתתם את נחלת שארו לו, קסבר גורעין] (ו)מוסיפין ודורשין,²⁰⁸ גרע ו' מנחלתו ול' מלשאירו והוסיף

[שתי אותיות הללו ונעשו מילה אחת, והיא לו.²⁰⁹ ז]ה שאומ' חכמ' גורעין ומוסיפין, לא גריעה

[ממש,²¹⁰ דהא רבא דקאדחי תירוציה דאביי ואמ'] סכינא חריפא

[מפסקא קראיי, ומילתא דדחי בה הדר ה]וא ופסיק

[קרא. אלא הכין פירושה, קסבר כל קרא דכתיבה בלש]ון קודש

[ומפרשי' לה בלשון ארמי או זו]לתה, אי איפ'²¹¹

[להעתיקה כמות שהיא אלא] נראה כמוסיף

[וגורע. וכך פתרון זה ונתתם את נח]לתו של מורישה

[לשארו, כלומר הנחלה שמוריש אביה] (ו) לבתו שהיא שאר

[בעלה, כדכתיב²¹² ודבק באשתו והיו לבש]ר אחד, ומי שהיא

[שאר²¹³ והוא קרוב לה אליו תעמו]ך הנחלה. שארו זהו אשתו לדברי הכל מדכת' ודבק באשתו וגו', מלמד

206 בספר הנר ממשיך להעתיק כאן מדברי רבנו חננאל, אך המפרש שלנו דילג.
207 הדברים שמכאן ואילך (עד להערה 225) מובאים בפירוש ר' יוחנן בן ראובן לשאלות בשם רבנו חננאל (נדפס בפירוש ר"י, בתוך: שאילתות, במדבר, עמ' פג-פד). על ר' יוחנן ועל פירושו ראה תא-שמע, כנסת מחקרים, ג, עמ' 202-208; ' ברודי, 'מפירוש ר' יוחנן בר' ראובן מאוכרידא לספר השאלות', ד' בויארין (ואחרים, עורכים), עטרה לחיים: מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 252-255.

208 הדברים שמכאן ואילך מובאים בספר הערוך, ערך גרע, בשם רבנו חננאל.

209 בספר הנר ובפירוש ר' יוחנן לשאלות נוסף: 'ודרש הכי ונתתם את נחלת שארו לו'. אך רוחב השורה מלמד שמילים אלו כנראה לא נעתקו כאן.

210 בכתב היד יש כאן חור גדול, והסופר העתיק תחילה מימין לחור ולאחר מכן משמאלו. משום כך השורות שלהלן צרות יותר מהרגיל (כך עשה הסופר גם בצדו השני של הדף; ראה לעיל, הערה 187).

211 איפשר.

212 בראשית ב, כד.

213 תחילתה של שורה זו כתובה מתחת לחור, אמצעיתה משמאל לחור (במאונך, כלפי מעלה) והמשכה משמאל לחור.

שהאשה²¹⁴ היא שאירו ובשרו של איש.²¹⁵ <ק"ב ע"א> ודחי' עוד לעולם בעל לא ירית,
 ויאיר ופנחס קנו אותם ארצות שבידם. ואמר' לא יכלת למימ' הכי, דהא בגבעת
 פנחס, פירש²¹⁶
 [הכתוב אומר שהוקבר בה אלעזר אביו, וכל שד]ה מקנה חוזרת ביובל, ולא יתכן לומר'
 שנקבר בשדה
 [שעתיד לחזור ביובל לבעליה ויהיה] אותו צדיק קבור בשדה חרמים.²¹⁷ ואמר' לעול'
 בעל לא
 [ירית וגבעה זו נפלה לו לפנחס בתורת] חרמים שאינה חוזרת לבעליה לעולם. ואקשי'
 והלא
 [זאת הבת היורשת שני מטות, היו אביה מש]בט ראובן ואמה משבט שמע' ומתו וירשתן זו
 הבת,
 [ואמרה תורה²¹⁸ לאחד ממשפחת מטה אביה ת]היה לאשה, והוא שבט ראובן, עכשיו
 משתנשא
 [לאחד משבט ראובן ותלד בן וירשנה] בנה יהא הבן ההוא לשבט ראובן מתייחס למשפחת
 [אביו, והנה נמצאת הנחלה שירשה מאמה ש]היתה משבט (ראו') שמע' הוסבה משבט שמע'
 לשבט
 [ראובן]. ופריק שאני הכא שכבר הוסבה], פי' מעת שנשא אביה שהיה משב' ראוב' את אמה
 [שהיתה משמעון וירשה בנה שהוא אבי האשה],²¹⁹ מאותו העת הוסבה, לפיכך התורה אינה
 מקפדת כל
 [כך עליה לפי שכבר הוסבה. ומקשי' ודי]למ' שכבר הוסבה לא אמר', ומשנינן דמנסבינן
 לה
 [לגברא דאבוה מראובן ואמה] משמע'.²²⁰ <ק"ב ע"ב> ואסיק'²²¹ הבעל יורש את אשתו²²²
 דתניא לא

214 מכאן ועד ל'פירוש' כתוב בכתב היד על פני שמונה שורות משמאל לחור.

215 עד כאן מובא בספר הנר (ושם המשך).

216 בפירוש ר' יוחנן: 'דהא בגבעת פנחס בנו אשר נתן לו כתי' (יהושע כד, לג), פי'' (הציטוט על פי כ"י ברלין, ספריית המדינה Or. Oct. 333 [שטיינשניידר 165], דף 305א).

217 שתי מילים אלו אינן בפירוש ר' יוחנן לשאילתות.

218 במדבר לו, ח.

219 כך הוא בפירוש ר' יוחנן לשאילתות (בנדפס, וכן גם בשני כתבי היד של הפירוש: כ"י אוקספורד, בודלי 4⁰29 Opp. Add. [נויבאוואר 542], דף 192א, וכ"י ברלין, דף 305ב), אך דומני שהלשון משובשת.

220 בפירוש ר' יוחנן נוסף: דוקא כותיה.

221 מכאן ועד להלן, הערה 225, מובא בספר הנר, דף 277 (=שיטה מקובצת הנר [אייזנשטיין], עמ' סב=שיטת הקדמונים על שלש בבות, עמ' סט-ע), בשם רבנו חננאל.

222 בספר הנר ובפירוש ר' יוחנן: הבן יורש את אמו.

[תסוב נחלה ממטה למטה,²²³ בסיבת הבן הכתוב מדבר, <קיג ע"א> ותניא אחריתי ולא תסוב נחלה ממטה למטה אחר, בסיבת הבעל הכתוב מדבר],²²⁴ דדייק רב אשי אחר, והבן לאו אחר הוא, אלא ש"מ

[בסיבת הבעל דהוא משבט אחר הכתוב] מדבר, והני מתנית' לא פליגי, הא דתני בסיבת הבעל,

[כל זמן שהבעל קיים הב] על יורש את אשתו, והא דתני בסיבת הבן הכת' מ' * [מדבר, בזמן שמת הבעל או גירשה, ב]ה ודאי הבן יורש את אמו.²²⁵ ודייקי' מדכת' בהאי קרא

[בנו, וכי אילו]²²⁶ אמ' הכת' בגבעת פנחס ולא אמ' בנו הלא ידוע שפ' * [שפנחס בן אלעזר הוא, ומפני מה כתב] בנו, ללמד שהגבעה הזו היתה ראוייה לאלע' וירשה [פנחס בנו. <קיג ע"ב> והיתה²²⁷ לעדת ב]ני ישר' לחוקת משפט,²²⁸ אורעה כל הפרשה כולה להיות

[דין, ואין דנין אלא ביום דתנן]²²⁹ דיני ממ]ונות דנין ביום וגומרין בלילה. ואוקמה רבא למתני'

[יום לתחלת דין ולילה לגמר דין שנא]²³⁰ ו[שפטו את העם בכל עת ואמרי' קשיין הני קראי, כת']²³¹

[והיה ביום הנחילו את בניו וכתוב והיתה]ה לעדת בני ישר' לחוקת משפט, מלמד שאין משפט

[אלא ביום, וכתוב קרא אחרינא ושפט]ו את העם בכל עת, מלמד שדנין משפט בכל עת בין [ביום בין בלילה, ופרקינן והיה ביום הנחילו] את בניו בתחילת דין, ושפטו את העם בכל עת בגמר

[דין, וכדבר יהודה אמ' רב דאמ' שלשה] שנכנסו לבקר את החולה וציוה בפניהם רצו עושין דין,

223 במדבר לו, ט.

224 כך בספר הנר ובפירוש ר' יוחנן, אך אין מקום בכתב היד להשלמה ארוכה זו. מסתבר אפוא שהסופר שלפנינו דילג מחמת הדומות על המילים 'ותניא אחריתי ולא תסוב נחלה ממטה למטה אחר, בסיבת הבעל הכתוב מדבר'.

225 עד כאן מובא בספר הנר. הדברים שמכאן ואילך מובאים בפירוש רשב"ם, ד"ה נחלה, בשם רבנו חננאל.

226 ברשב"ם: 'וכי אילו כתב בגבעת פנחס ולא אמר בנו הלא ידוע'.

227 ספר הנר, דף 277 ב (=שיטה מקובצת הנר (אייזנשטיין), עמ' סב-סג=שיטת הקדמונים על שלש בבות, עמ' ע), בשם רבנו חננאל.

228 במדבר כז, יא.

229 סנהדרין לב ע"א, במשנה; ובגמרא שם, דף לד ע"ב.

230 שמות יח, כב.

231 דברים כא, טז.

[ומוקמי כל חד וחד במה שהנחילו] אביו כדכת' והיה ביום הנחיל' וגו', (דכיון) דאינון ג' הרי הן בית²³²

<דף 7 ע"א>²³³

<קנה ע"א> יין. רבא אמ' רב נחמן מבן י"ח שנה ולמעלה, והוא שהביא סימנים. ורב הונא בר חיננא אמ' [רב] נחמ' מבן עשרים שנה ולמעלה, והוא שהביא סימנים. לומ' קטן היה, כלומ' לא הביא עדיין סימנים. ובקשו לבודקו, לראות אם הביא סימנים. הניח' למאן דא' מבן י"ח שנה, הקמ"ל אע"ג דאית ליה י"ח שנה בענן והוא שהביא סימנים, כדתנן בפ' האשה רבה²³⁴ אחד בן ט' שנה ואחד בן כ' שנה שלא הביא ב' שערות, פי' כיון שעדיין לא הביא סימנים קטן הוא, לפיכך ביקשו לבודקו, שאם לא הביא עדיין סימנים מכירתו בטילה, <קנה ע"ב> אלא למאן דא' מבן כ' למה להו לבודקו, אע"פ שלא הביא סימנים כיון שהוא בן כ' ולמעלה מכירתו מקוימת היא, כדתנן בן כ' שנה שלא הביא שתי שערות יביא ראיה שהוא בן עשרים הוא הסריס כו'. לגבי יבום הוא דבענן להקים לאחיו שם וחיישי' דילמ' סריס הוא ולא בר ייבום הוא, אבל גבי משא ומתן גדול הוא שנולדו בו סימני סריס הוא דמחזקי' ליה גדול בחזקת סריס, אבל מי שלא נולדו בו סימני סריס אע"פ שהוא בן כ' ויותר צריך בדיקה, וכל זמן שלא הביא סימנים קטן הוא עד ל"ו שנה שהן רוב שנותיו כדכת'²³⁵ ימי שנותי' בהם שבעים שנה, צריך בדיקה וכל שלא הביא שתי שערות בחזקת קטן הוא. ומפורש באחרית יוצא דופן²³⁶ כ' שנה שבבן ושבת כולן מעת

232 הדפים הבאים חסרים (המשך המשפט בספר הנר: 'דין דתנן דיני ממונות בשלשה ולא צריכי למיקם בדינא זימנא אחריתי [...]).

233 מרבורג, ארכיון המדינה 33, nr. 15, Hr.

234 יבמות צו ע"ב.

235 תהלים צ, י.

236 גידה מח ע"א. וראה לעיל, הערה 93.

לעת. איבעי' להו תוך זמן כלפני זמן או כלאחר זמן, פי' 237 תוך זמן שנת י"ב לתינוקת
ושנת י"ג
לתינוק, ושנת י"ח לרבא ושנת כ' לרב הונא בר חיננא. ואסיקנ' תוך זמן כלפני זמן
ואע"ג דאייתי
סימנין בתוך זמן לא חיישי' להני סימנין אלא הרי הן בחזקת קטנות ואינם סימנין אלא
מה
שיביאו מי"ג שנה ויום אחד לתינוק ומשנת י"ב שנה ויום אחד לתינוקת. הא דשלה
גידול
בר מנשיא לשאל מרבא תינוקת בת י"ד יודעת בטיב משא ומתן כו', הבאת סימנין אחר
י"ב שנה ויום אחד לא מיבעיא ליה, דהא משנה שלימה שנינו 238 אחד בן ט' ואחד בן כ'
שלא הביא
שתי שערות, אלא כי מיבעיא ליה הני דלא איתמרו בהדיא. והשיבו רבא אם יודעת
בטיב
משא ומתן מקחה וממכרה ממכר. סוגיא 239 דשמעתא מי"ג שנה ויום אחד ולמעלה
לתינוק
ומי"ב שנה לתינוקת אע"ג דאייתי שתי שערות [] והוא דידיעי טיב מקח וממכר
ואפי' לא
ידיעי אלא דמסברי להו ומסבר. ואי לא ידיעי טיב משא ומתן לא הוו זבינייהו זביני.
ולעדות עדותן עדות, כלומ' אע"פ שאינו בקי במשא ומתן אבל הוא בן דעת מבין כל
דבר בלי
טירדא ושיגוש 240 והוא גדול בשנים והביא סימנין, עידותו עדות, והכין גרסי' בפר' יוצא
דופן 241 כת' 242
כי יפלו(י)א, מה תל' לו' איש, לרבות בן י"ג שנה ויום אחד אע"פ שאינו יודע להפלות
דבריו קיימין,
היכי דמי אי דלא אייתי שתי שערות קטן הוא, אלא לאו דאייתי שתי שערות וטעמ'
בן י"ג

237 השווה ספר הערוך, ערך תך: 'בפ' יוצא דופן בגמ' בת י"א שנה (נידה מה ע"ב) איבעיא להו
תוך זמן כלפני זמן או כלאחר זמן, פי' תוך זמן שנת י"ב לתינוקת ושנת י"ג לתינוק.

238 משנה יבמות י, ט.

239 הסופר עיטר את כל המילים שבשני המשפטים הבאים (וראה לעיל, הערה 4).

240 ראה רש"י בבא בתרא ט ע"א: 'משגש – לשון מהומה ושגעון'; אגרת רב שרירא גאון, מהדורת
ב"מ לויך, חיפה תרפ"א, עמ' 10-11: 'ומשום הנך מהומות ושמד ושגושי וצרות לא שמשו כל
צרכן; ובדברי המהדיר שם, הערה א.

241 נידה מו ע"א.

242 במדבר ו, ב.

שנה ויום אחד דהוה ליה איש וכו'. ופרקי' התם בעדות כת²⁴³ ועמדו שני האנשים, ואמרי'²⁴⁴ בעדים הכת' מדבר, הילכת') לעדות בענן אנשים, והפעוטות הקטנים לא באו לכלל אנשים. אמ' אמרי' ומתנתו מתנה, פי' זה שאינו יודע בטיב משא ומתן, אע"פ שאין מכירתו מכירה במקרקעי, מתנתו מתנה. קנו ע"א < ואסיקנ' והילכת' כמר זוטר' והילכת' כאמימ'. אמ' רב נחמ' אמ' שמו' בודקין לגיטין כדתנן בן ט' שנים ויום אחד הבא על יבמתו קנאה ואינו נותן גט עד שיגדיל, ולכשיגדיל בודקין אותו, אם הביא סימנין נותן גט ואם לאו ממתנין לו עד שיביא סימנין. וכן לקידושין אין קידושיו קידושין עד שיהיה גדול בשנים וגם יביא סימנים, וכן לחליצה אין היבמה חולצת עד שתהיה לה י"ב שנה ויום אחד והביאה סימנין, לאפוקי מדר' יוסי דא' חולצת ואפי' קטנה. וכן למיאונין בודקין אותה אם הביאה שתי שערות אינה יכולה למאן, ולאפוקי מדר' יהוד' דא' ממאנת עד שירבה השחור על הלבן, פי' עד שיהא רוב השיער שחור.²⁴⁵ ולמכור בנכסי אביו עד שיהא בן עשרים, ולאפוקי ממאן דאמ' י"ח שנה. ומסתברא לאפוקי מדרבא, הוא דאתא, דאי לאפוקי מדבית שמאי הוא דאתא, דתנן במסכ' נידה בפ' יוצא דופ'²⁴⁶ בית שמאי אומר' זה וזה בני י"ח, פי' הבן והבת זה וזה גבולם בני י"ח שנה, וכי לזה הוצרך רב נחמ', והלא בהדיא אמרי'²⁴⁷

243 דברים יט, יז.

244 שבועות ל ע"א.

245 השווה ספר הערוך, ערך שחר: 'בריש יבמות (יב ע"ב) [...] אפי' לר' יהודה דאמר עד שירבה השחור על הלבן, בפ' אלו נערות (כתובות לו ע"א) [...] ר' יהודה אומר עד שירבה השחור על הלבן, פי' עד שיהא רוב השיער שחור. פ"א עד שירבה עיקר השער שהוא השחור על ראשו של שיער שהוא הלבן, אלו פי' ר"ח ז"ל'.

246 משנה נידה ה, ט.

247 ברכות לו ע"ב, ובמקבילות.

<דף 7 ע"ב>

בית שמאי במקום בית הלל אינה משנה, אלא לאפוקי מדרבא הוא דאתא. וקיימ' לן
 כי הא
 דרב נחמ' אמ' שמו', הילכ' בודקין התינוק אחר י"ג שנה ויום אחד אם הביא סימנין,
 וכן התינוקות
 אחר י"ב שנה ויום אחד אם הביאה סימנין, אם יקדש אשה קידושיו קידושין. והיבם
 שכנס
 יבמתו בן ט' שנים ויום אחד ונתן לה גט אחר שגדל והביא סימנין, גיטו גט וכן לחליצה
 גדלו
 והביאו סימנין חליצתם חליצה. וכן אם הגיעה התינוקת לכלל שנותיה נבדקת (א) ^(א)
 והביאה
 שתי שערות אינה יכולה למאן, ואם קידשה אחד אינה צריכה גט משיני. ואם הגיעה
 לכלל
 שנותיה ולא נבדקה וקידשה אחר, מצרכינן לה גט משיני כרבא דאמ' בפ' יוצא דופן²⁴⁸
 חזקה
 הביאה סימנין. (וכו') (וכן) הבת אחר שתיים עשרה שנה ויום אחד שנבדקה ולא הביאה
 סימנין
 ומיאנה ועמדה ונישאת מוציאין אותה מן השיני בגט, דקיימ' לן כרבא דא' קטנה
 שהגיעה
 לכלל שנותיה חזקה שהביאה סימנין, וכגדולה לא מחזקי' לה, דהא קיימ' לן כרב נחמ'
 אמ' שמו'
 דאמ' בודקין למיאונין, משום הכי אזלינן לחומרא. וכן הבן מבן י"ג שנה ויום אחד
 ולמעלה עד
 מלאת לו כ' שנה, כל זמן שהביא שתי שערות ויודע בטיב משא ומתן יכול למכור אפי'
 בנכסים
 שירש מאבותיו. וגם אם מלאו לו כ' שנה ולא הביא סימנין ונולדו בו סימני סריס אין
 צריך
 להיבדק עוד אלא הרי הוא בחזקת סריס והבת בחזקת איילונית, ומכירתם מכירה. ואם
 לא
 נולדו לו סימני סריס הרי הן בחזקת קטנות וצריכין בדיקה עד מלאת להם ל"ו שנה והם
 רוב שנותיהם, וכן הלכה. ושאינן להם אחריות אין ניקנין אלא במשיכה, פי' מתנת
 שכיב מרע כמתנת בריא היא ואע"ג דמית, ולא מקנה בדיבור בעלמא אלא מצוה מחמת

מיתה בלבד. <קנו ע"ב> אמרו לו והלא אימן של בני רוכל היתה חולה והקנה כבינתה לבתה בדברים בלבד ומתה וקיימו חכמ' את דבריה, ודחה ואמ' התם מצוה מחמת מיתה הות. אמרו לו משם ראייה מרוני בריא היה. כבר פירשנוהו בפ' קמ' דקידושין.²⁴⁹ לייט, לבני רוכל. ר' אליע' לטעמ', והיה אומ' כיון שמקיימין כרכום בכרם חשובין רשעים שמקיימין כלאים בכרם. א"ר לוי קונים משכיב מרע ואפי' בשבת, דחיישי' שמא תיטרף דעתו עליו. ולא לחוש לדברי ר' אליע', דאמ' בכסף בשטר ובחזקה ובמטלטלין עד שימשוך. <קנו ע"א> הכותב לחבירו שיעבדתי לך בחובך כל נכסים שאקנה, אליבא דרבנ' דאמרי אין אדם מקנה דבר שלא בא לעולם מאי, מי אמרי' שני שיעבוד מהקנאת מתנה או לא. ת"ש מהא דתנן בפ' שני דייני גזילות²⁵⁰ המוציא שטר חוב על חבירו והלה מוציא שמכר לו השדה, אדמון אומ' אילו חייב הייתי לך היה לך להיפרע את שלך, וחכמ' אומר' זה היה פיקח שמכר לו השדה שיכול למשכנו, והא האי קרקע דאיקני הוא ואמרו חכמ' שיכול למשכנו, ש"מ דאיקני קנה. ודח(וי)ה לה רבא וא' האי מיניה הוא, כלומ' זה הקרקע בעת שהוא הלוה חי כל דבר שהוא מצוי ביד הלוה דברי הכל אתי מלוה וטרף ליה, דקיימ' לן כל זמן שהלוה בחיים בא המלוה ונפרע אפי' מגלימא דעל כתפיה, כי קא מיבעיא ליה לשמו' היכא דלוה וכתב ליה למלוה כל דקניתי ודאיקני משועבד לך בחובך, וקנה אחר כך קרקע ומכרו, או מת והורישו לבניו מה שקנה, מי יש למלוה לטרוף מן הלקוחות ומן היורשין או לא. ת"ש ממתנית' דקתני ובעלי החוב אומרין האב מת ראשון וירשו בנו, ומת הבן והוריש מה שירש מאביו ליורשו, ואנו באין וטורפין מן היורשין, והא דאיקני הוא, ש"מ דאיקני וקנה והוריש משתעבד וקנה המלוה, דאי לא תימא הכי למה להו ליורשין למימר הבן מת ראשון ואחר כך מת האב ואנו יורשין אבי

249 קידושין כו ע"ב. בפירוש רבנו חננאל שם אין פירוש לעניין זה (נדפס על ידי הורביץ, שרידים מפירושי רבינו חננאל, עמ' 24-25). וראה לעיל, הערה 18.
250 משנה כתובות יג, ח.

אבינו, נהי נמי דאב מת ברישא, ירשו בנו והורישם לנו ומת, ודאיקני והוריש לא
משתעבד,

אלא ש"מ דודאי דאקנה וקנה והוריש משתעבד והמלוה בא וטורף מן היורש. ותרגימנא
לעולם לא משתעבד, ושאני הכא דיכיל בעל חוב למימר ליורש האב מת ברישא וירשו

פרק תשיעי

פירוש למסכת ברכות – אוטוגרף של אחד מבני משפחת קלונימוס

מבוא

א. תיאור הקטעים

בספריית המנזר הבנדיקטיני במלק (אוסטריה) שמור דף אחד (סימנו: Melk, Benediktinerstift, Fragm. Hebr. XI), המכיל פירוש לתלמוד בבלי מסכת ברכות, דפים כו ע"ב-כח ע"ב.¹ הדף שימש בזמנו לכריכת ספר, כפי שמעיד הקיפול לאורכו של הדף. אך בזמן כלשהו הופרד הדף מהכריכה, ולפיכך ניתן לקרוא בקלות את שני צדיו.² למרבה הצער, אין בספריית המנזר כל מידע על מוצאו של הדף ומאיוזה ספר הוא הופרד. להלן ייקרא דף זה: דף 1 (ראה לעיל, לוח 6).

מאפיין חיצוני בולט בדף שבמלק הוא נוהגו של הסופר לכתוב 'פס' – כנראה מלשון פסקה – בראשו של כל 'דיבור המתחיל'.³ נוהג חריג זה מאפשר לזהות בנקל כי דפים נוספים מאותו טופס של הפירוש למסכת ברכות מצויים בספריית האוניברסיטה בגראץ, בכריכתו של כ"י לטיני שסימנו: Graz, Universitätsbibliothek, Cod. 1206.⁴ הדפים העבריים מצויים בכריכתו הפנימית של כתב היד הלטיני, שמוצאו בספריית המנזר בסקאו (Seckau, כ"מ 70 ק"מ צפופית מערבית לגראץ וכ"מ 180 ק"מ דרומית למלק).⁵ הדפים העבריים תפורים זה לזה – קצתם נראים בצדו האחד של הספר

- 1 ראה שוורץ, לוינגר ורות, קטלוג אוסטריה, עמ' 94, מס' 82.
- 2 גודלו של הדף: כ"מ 21.5 × 17 ס"מ. בקלף יש חור גדול, שהיה קיים עוד קודם לכתיבה. בעמוד א כתב הסופר כמה שורות מצד ימין של החור ולאחר מכן כמה שורות משמאלו, ואילו בעמוד ב כתב לטירוגין, שורה מימין לחור ושורה משמאלו (על דרכי התמודדותם של סופרים עם קלף מחורר ועל הסכנה שהמעתיקים שיבואו אחריהם לא יבינו נכונה כיצד יש להעתיק את הטקסט ראה: ש' עמנואל, 'טעות סופר', תרביץ, נח [תשמ"ט], עמ' 135-145). הדף הועתק ללא שרטוט, הן אנכי והן אופקי, ולפיכך השורות אינן מישורות לא לימין ולא לשמאל. עניין זה, בצירוף החור הגדול בקלף, הביא לכך שחלק מהשורות עקומות לגמרי (והשווה להלן, הערה 10).
- 3 נוהג דומה מצוי בספר שכל טוב, שם כתב המחבר 'פס' בראש כל פסוק; ראה לעיל, פרק רביעי, ליד הערה 11; פרק חמישי, ליד הערה 11.
- 4 ראה: שוורץ, לוינגר ורות, קטלוג אוסטריה, עמ' 83, מס' 23 (שם עמדו לראשונה על העובדה שקטע גראץ וקטע מלק באים מטופס אחד).
- 5 ראה בתיאור הקטע העברי באתר של Hebräische Handschriften und Fragmente in Seckau, כתב היד הלטיני נעתק במחצית (http://hebraica.at/österreichischen Bibliotheken).

וקצתם בצדו השני – והם ניתנים לקריאה רק באופן חלקי. במהלך ביקורי בספרייה בגראץ וגם לאחריו זכיתי לשיתוף פעולה מצוין מצדו של האחראי על שימור כתבי היד בספרייה, מר מאנפרד מאייר (Manfred Mayer), ולבקשתי הוא הפריד את הקטע העברי וחשף אותו משני צדיו.⁶ לאחר חשיפת הקטע התברר כי הקטע העברי מכיל שלושה דפים, שניים מהם שלמים (או כמעט שלמים) והשלישי פגום. כורך הספרים השתמש למלאכתו בשתי יריעות נפרדות שנטל מטופס אחד ותפר אותן זו לזו במהופך, ויצר בכך יריעה אחת ארוכה. עתה, לאחר הפרדת היריעה הארוכה, יש בידינו דף אחד בודד, שנשמר כמעט בשלמותו, אם כי צדו האחד קשה לקריאה⁷ (להלן: דף 4), וכן גיליון אחד נוסף, ובו שני דפים לא רצופים. דף אחד בגיליון זה (להלן: דף 3) נשמר בשלמותו, ואילו את הדף השני (להלן: דף 2) חתך הכורך באלכסון ולא הותר ממנו אלא מעט מאוד: אותיות בודדות בחלקו העליון של הדף ומעט יותר – כשתי מילים – בחלקו התחתון.

ארבעת הדפים – שלושה בגראץ ואחד במלק; שנים מהם שלמים, השלישי כמעט שלם והרביעי פגום מאוד – כתובים בכתובה אשכנזית. ד"ר עדנה אנגל עיינה לבקשתי בצילומיהם של חלק מהדפים, והיא סבורה שהם כתובים בכתב אשכנזי (צרפתי??) מתרהט, וזמנם לקראת סוף המאה השלוש עשרה. בדבריי להלן אבקש להקדים מעט את זמנו של כתב היד, אל הרבע הראשון של המאה השלוש עשרה. אף אחד מארבעת הדפים שבידינו אינו רצוף לרעהו. הדף שבספריית מלק מכיל, כזכור, פירוש לדפים כז ע"ב-כח ע"ב (אמצע הפרק הרביעי של מסכת ברכות). בדל הדף שבגראץ מכיל כפי הנראה פירוש לדפים כט ע"ב-ל ע"ב (סוף הפרק הרביעי) ולדף לה ע"א (תחילת הפרק השישי), ושני הדפים השלמים הנוספים שבגראץ מכילים את הפירוש לדפים מ ע"א-מב ע"א (אמצע הפרק השישי) ולדפים סב ע"א-סד ע"א (אמצע הפרק התשיעי). המפרש דילג כפי הנראה על הפרק החמישי ולא פירשו, אלא אם כן סדר הפרקים שהיה לפניו היה שונה מזה המקובל אצלנו.⁸

A. Kern, *Die Handschriften der* לתיאורו ראה: *Universitätsbibliothek Graz*, II, Wien 1956, p. 255, no. 1206

6 S. Emanuel, 'The First Autograph of ראה: של הקטע ראה: *Books within Books*, pp. 31-42

7 ראה להלן, הערה 254.

8 בפירוש למסכת ברכות מאת תלמיד עלום שם של הרשב"א, כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 4⁷⁵⁶⁶ (לשעבר: ירושלים, מכון שוקן 12474), הפירוש לפרק השישי (לפי הסדר המקובל) בא לאחר הפירוש לפרק הרביעי, ולאחריו הפירוש לפרק החמישי. שינויים אחרים בסדר הפרקים של מסכת ברכות מתועדים במקומות נוספים; ראה: אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 996 (חילוף סדר בין פרק ג ופרק ד); קוגל, קטעי בבלי בקולמאר, עמ' 123-124 (קטע מגניזת אירופה של תלמוד בבלי מסכת ברכות, שמכיל את סוף פרק שלשה שאכלו [לפנינו: פרק שביעי] ומיד לאחר מכן: פרק תפילת השחר [לפנינו: פרק רביעי]).

בשני הדפים השלמים אנו מוצאים שבע הערות ארוכות בגיליון: שתיים בדף 1 ע"א, שלוש בדף 1 ע"ב ושתיים בדף 3 ע"א. ההערות שבגיליון אינן מכילות דברים שהסופר דילג עליהם בטעות בשעת ההעתקה, אלא הוספות העומדות בפני עצמן – אם ביאור קצר לסוגיה שלמה שלא נידונה בגוף הפירוש ואם ציון למקבילה בספרות התלמודית.⁹ הוספות אלו, שעד כמה שאני יכול לשפוט, כתובות באותה כתיבה כמו גוף הפירוש (לעתים בדיו אחרת), מלמדות שהפירוש שלפנינו הוא אוטוגרף של המחבר.¹⁰

עד היום לא היו בידינו אוטוגרפים של בעלי התוספות – למעט, אולי, ספר עץ חיים של ר' יעקב חזן מלונדון. ספר זה מצוי בכ"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה B.H. 40, שנעתיק בשנת 1287. בכתב היד יש סימנים אחדים המלמדים שהוא אוטוגרף, בצד סימנים אחרים הסותרים לכאורה מסקנה זו, והחוקרים עדיין לא הגיעו בזה לעמק השווה.¹¹ בין כך ובין כך, הפירוש למסכת ברכות שלפנינו קדום בהרבה לשנת 1287, כפי שיתברר להלן, ולפיכך הוא ראוי להיחשב לאוטוגרף הקדום ביותר של בעלי התוספות שהגיע לידנו.

ב. אופי הפירוש

הפירוש שלפנינו איננו שגרתי. רובו אינו מוקדש לפרשנות מילולית של הסוגיה (דוגמת רש"י) או להשוואות בין הסוגיה לסוגיות אחרות (דוגמת התוספות). המפרש כמעט ואינו מקשה קושיות,¹² ורובו של הפירוש מוקדש למציאת מקבילות בכל

9 ראה להלן, ליד הערות 95, 106, 132, 136, 140, 181, 190.

10 ראוי לציין שעל אף שהטופס שלפנינו הוא אוטוגרף, ועל אף שצורתו החיצונית של הדף מרושלת קמעא (ראה לעיל, הערה 2), הכותב השתמש במילוי שורה כדי ליישר את השורה לצד שמאל (על נוהגיהם של הסופרים במילוי שורה ראה: בית-אריה, קודיקולוגיה עברית, פרק ז).

11 ראה: רבי יעקב חזן מלונדרך, עץ חיים, מהדורת י' ברודי, ירושלים תשכ"ב-תשכ"ז, ג, מבוא, עמ' XIII-XIV; בית-אריה, מחקרים בפליאוגרפיה, עמ' 130, ובספרות הרשומה שם. לתיאור כתב היד ראה גם: אולשובי-שלנגר, כתבי יד מאנגליה, עמ' 243-246. על כתב יד אחר שהוא אולי אוטוגרף ראה תוספות מהר"ם ורבינו פרץ על מסכת יבמות, מהדורת ה' פרוש, ירושלים תשנ"א עמ' 7-8. כתב היד – חלקו השלישי של כ"י אוקספורד, בודלי 387 Opp. (נויבאוור 429) – הוא משנת 1300 לערך; ראה בית-אריה, השלמות לקטלוג אוקספורד, עמ' 66. על ספר החזקוני שבכ"י אוקספורד, בודלי Mich. 568 (נויבאוור 243), שאיננו אוטוגרף אך הוגה כנראה על ידי המחבר עצמו, ראה: י' עופר, 'פירוש החזקוני לתורה וגלגוליו', מגדים, ח (תשמ"ט), עמ' 69-83; ג' פריבור, 'על נוסח פירוש ה"חזקוני' ועל נוסח הפירוש במהדורת הרב שעוועל', *Quntres: An Online Journal for the History, Culture, and Art of the Jewish Book*, 3 (2012), pp. 13-33 (<https://taljournal.jtsa.edu/index.php/quntres>); בית-אריה, שם, עמ' 35.

12 ליוצאים מן הכלל ראה בפירוש לדף מ ע"א (להלן ליד הערה 182): 'תניא בתוספ' דמסכ'

רחבי ספרות חז"ל לסוגיות הנידונות במסכת ברכות. לעניין זה של מציאת מקבילות בספרות חז"ל מוקדש גם ספרו של רב נסים גאון, 'המפתח של מנעולי התלמוד',¹³ אך המפרש שלנו (כמו כל חכמי אשכנז בזמנו) לא הכיר את ספרו של רב נסים גאון, שנכתב בערבית. למרבה הפלא, אף אין כמעט שום דמיון בין שני החיבורים.¹⁴

לפעמים ציין המפרש למקבילה 'פשוטה', כלומר למקום אחר בתלמוד בו מצויים דברים זהים; למשל: 'אמ' ר' יוחנן' הלכה מתפלל של מנחה ואחר כך מתפלל של מוספין (כח ע"א), במסכ' זבח' פרק כל התדיר אייתנין להא'.¹⁵ אך בדרך כלל חיפש המפרש אחר מקבילות ענייניות, מתוחכמות יותר, ולא דווקא אחר מקבילות מילוליות. כך, למשל, בפירושו לסוגיה בדף מ ע"ב, העוסקת בברכה על פת שעייפשה, טרח המפרש לאסוף דיונים שונים בתלמוד הבבלי ובתוספתא על אודות אוכל שהתקלקל. הוא הביא את דברי התוספתא במסכת תרומות שאין חיוב לאכול פת תרומה שעייפשה, את דברי התוספתא במסכת שביעית על פת שביעית שעייפשה, וכן הלאה, על אף שהקשר בין כל הסוגיות הללו רופף מאוד.¹⁶ דיון מפורט אחר הקדיש המפרש לסוגיה בדף כח ע"א, המביאה מפיו של האמורא רב יוסף את תרגומו לארמית של פסוק בספר צפניה. המפרש טרח ומנה תשע סוגיות נוספות בתלמוד בהן רב יוסף תרגם פסוק לארמית – על אף שאוסף זה אינו תורם מאומה להבנת הסוגיה במסכת ברכות.¹⁷

אוצר הספרים שעמד לפני המפרש בבואו לחפש מקבילות אלו הוא גדול ומרשים. הוא מצטט משנה, תוספתא, תלמוד בבלי¹⁸ ותלמוד ירושלמי, ספרא וספרי,¹⁹ וגם מדרשי אגדה: בראשית רבה (וכנראה גם ויקרא רבה), אבות דר' נתן ופרקי דר'

כלאים [...] והיה קשה לי מצלף; דף מא תחילת ע"א: 'ותימ' לי; דף סג ע"א (להלן, אחרי הערה 262): 'וקשיא לי'.

13 הספר נדפס בדפוס וילנה של הבבלי, ובמהדורה מתוקנת על ידי ד' מצגר, עם פירוש רבנו חננאל, ברכות. על הספר ראה: אברמסון, רב נסים גאון, עמ' 1-45, ושם במבוא, עמ' לה.

14 לדמיון מקרי שכזה ראה בפירוש לסוגיה בדף כח ע"א 'היינו דאמר מר שבת של מי היתה'; בספר המפתח (מהדורת מצגר, שם, עמ' נ) ציין רב נסים גאון למקבילה בפרק ראשון של חגיגה, ואף העתיק אותה באריכות, ואילו המפרש שלנו ציין: 'במסכ' סוטה פרק כשם ובמס' חגיגה פרק אין דורשין (!). ועיקר מקום הבריתא באבות דר' נתן פרק כנגדן' (ראה להלן, ליד הערה 124).

15 ראה להלן, ליד הערה 126.

16 ראה להלן, ליד הערה 194.

17 ראה להלן, ליד הערה 130.

18 מסכת יומא מובאת כאן לעתים כ'מסכת יומא' (להלן, ליד הערה 95, 256); ולעתים כ'סדר יומא' (להלן, ליד הערות 101, 105, 223). השם 'סדר יומא' מצוי במקורות קדומים (לצדם של שמות אחרים למסכת), ראה: ששה סדר משנה, מהדורת ח' אלבק, ירושלים ותל אביב תשי"ב-תשי"ט, סדר מועד, עמ' 217; י"ג אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים 1957, עמ' 36; י' רוזנברג, 'משנה כיפורים' – מהדורה ביקורתית בצרוף מבוא, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ה, א, עמ' 23-25.

19 ראה להלן, הערות 193, 238, 242, 243, 270.

אליעזר.²⁰ ידו של המפרש פרושה הייתה על פני החיבורים הללו מקצה לקצה, ובקיאותו בסדר זרעים (משנה, תוספתא וירושלמי)²¹ ובמשנה סדר טהרות²² אינה נופלת מבקיאותו בסדרים אחרים. עם זאת, לעתים טעה המפרש בצינוני והפנה לפרק אחד במקום לחברו,²³ ובמקרה אחר נראה שהפנה לפרק מסוים בתלמוד הבבלי, במקום לפרק אחר באותה מסכת בתלמוד הירושלמי.²⁴ במקרים אחרים דילג המפרש מחמת הדומות כשהעתיק את דברי התלמוד הירושלמי, או כפל מחמת הדומות את דברי הירושלמי (ואפשר גם שהנוסח שלפניו כבר היה משובש),²⁵ וטעויות אחרות אירעו לו גם בהעתקותיו מחיבורים אחרים.²⁶

המפרש ציטט לעתים את פירוש רש"י ואת פירוש רבנו חננאל למסכת. את פירוש רש"י הביא פעמיים (בכינוי 'הקונטרס'), ואחד הציטוטים שהביא אינו נמצא לפנינו בפירוש רש"י.²⁷ את רבנו חננאל הביא המפרש בצורה תדירה יותר, והציטוטים שהביא מסייעים מעט לשחזור פירושו למסכת, שלא הגיע לידינו בכתב יד שלם כי אם בקטעי גניזה ובציטוטי הראשונים. לציון מיוחד ראוי ציטוט אחד מפירוש רבנו חננאל שלא הובא על ידי חכמים אחרים וצוטט כאן לראשונה,²⁸ וכן גם שני ציטוטים שמציגים נוסח שונה של פירוש רבנו חננאל מזה המצוי בקטע מגניזת קהיר.²⁹ חכם נוסף הזכיר המפרש בשורות האחרונות שהגיעו לידינו מהפירוש, דף 4 ע"ב. עמוד זה מטושטש וקשה מאוד לקריאה, ועלה בידי לקראו רק בצילום אולטרה-סגול

- 20 בראשית רבה: ראה להלן, הערות 180, 239; ויקרא רבה: להלן, הערה 153; אבות דר' נתן: להלן, הערות 104, 125; פרקי דר' אליעזר: להלן, הערה 263.
- 21 משנה סדר זרעים: ראה להלן, הערות 179, 192, 208. תוספתא: להלן, הערות 182, 196, 197, 211; תלמוד ירושלמי: להלן, הערות 115, 129, 209, 216.
- 22 ראה להלן, הערות 112, 219-221.
- 23 ראה להלן, הערה 124. המפרש נוקב בדרך כלל בשמו של הפרק, ולא במספרו – הן במשנה, הן בתוספתא הן בתלמודים, ואפילו במדרשי האגדה (ראה להלן, ליד הערות 104, 125; אך ראה גם ליד הערה 263) – חוץ מפרק ראשון ואחרון, שנוכרים כמעט תמיד כפרק קמא ופרק בתרא. ליוצאים מן הכלל ראה להלן, ליד הערות 115, 221, 266, 269 (פרקים שנוכרו על פי מספרם), וכן ליד הערות 124, 145, 223 (פרק קמא ופרק בתרא שנוכרו בשמם. וראה גם להלן, הערה 137). על נוהגם של ראשונים בזה ראה שפיגל, עמודים: כתיבה, עמ' 370, 380-383.
- 24 ראה להלן, הערה 123.
- 25 ראה להלן, הערות 119, 149, 210.
- 26 ראה להלן, הערות 133, 263. טעויות נוספות אירעו לכותב במהלך ניסוח דבריו ואת חלקן הוא תיקן תוך כדי כתיבה.
- 27 ראה להלן, הערה 249. וראה עוד בהערה 247 כי ניסוח הדברים דומה במקצת למה שכתב רש"י בפירושו למסכת יומא. לציטוט השני בשם 'הקונטרס' ראה להלן, לפני הערה 202 (וראה גם להלן, ליד הערה 156, שם השלמתי מסברה את השורה הפגומה).
- 28 ראה להלן, הערה 252. לציטוטים המובאים גם על ידי חכמים אחרים ראה להלן, הערות 184, 202, 225.
- 29 ראה להלן, הערות 231, 261.

שסיפק לי באדיבותו מר מאנפרד מאיר, ונתקיימו בי דברי חז"ל 'געת ומצאת – תאמין'. בעזרת הצילום המשובח ניתן לקרוא כי המפרש כתב 'ראיתי ביסודו של אחי רב יהודה', ובארבע השורות שנותרו עד סוף העמוד העתיק המפרש את מה שכתב אחיו בחיבורו.³⁰ ציטוט זה שהביא המפרש מצוי לפנינו בספר יחסי תנאים ואמוראים, כפי שתוכיח ההשוואה שלהלן:

קטע גראץ, דף 4 ע"ב

ראיתי ביסודו של אחי רב יהודה, ויברך י"י בית עובד אדום וכת' פעולתי השמיני וכת' ולעובד אדום ששים ושנים.

יחסי תנאים ואמוראים³¹

ובשילהי ברכות ויברך השם את בית עובד אדום ומהך הברכה שבירכו אמר רב יהודה בר זבידא זו חמות ושמונה כלותיה שילדו ששה בנים בכרס אחד שנאמר פעולתי השמיני וכתוב ששים ושנים לעובד אדום.

בירושלמי דהחולין ליבמ]תו בהילכ' ארבעה (מ)אחים נשואין לארבע נשים כת' וישב ארון י"י [עם בית] עובד אדום הגתי שלשה חדשים ויברך וגו', במה בירכו בבנים ה]דא הוא דכת' כל אלה מבני ((עובד)) אדום המה [ובניהם ואחיהם איש ח]יל בכח לעבד(ה) ששנים]...

בירושלמי דהחולין ליבמ]תו בהילכ' ארבעה (מ)אחים נשואים ארבע נשים כתיב וישב ארון י"י עם בית עובד אדום הגתי שלשה חדשים ויברך וגומר, במה ברכו בבנים ה"ד כל אלה מבני עובד אדום המה ובניהם ואחיהם איש חיל בכח לעבודה ששים ושנים דהות כל חדא מנהון ילדה תרי בכל ירחא, הא כיצד, טמאה שבעה וטהרה שבעה וילדה, טמאה שבעה וטהרה שבעה וילדה, ששה עשר בכל ירחא, לתלתא ירחין ארבעים ותמניא, והוא אשתו הא חמשין, וארבעה ותמנתיהון הא שיתין ותרי, הד' ה' [=הדא הוא] ששים ושנים לעובד אדום. הירושלמי אינו מונה כגמרא דידן את הברכה.

ציטוט זה מלמד שהמפרש הוא אחיו של ר' יהודה בן קלונימוס בן מאיר משפירא, מחבר ספר יחסי תנאים ואמוראים, שפעל במחצית השנייה של המאה השתים עשרה ונפטר בשנים האחרונות של מאה זו.³² מעתה ניתן אף לראות דמיון בין נוסחאות ופירושים

³⁰ 'יסוד' בפי חכמי אשכנז פירושו: חיבור; ראה: שפיגל, עמודים: כתיבה, עמ' 452-455.

³¹ יחסי תנאים ואמוראים, ערך רב יהודה בן זבדא, מהדורת בלוי, עמ' פד-פה.

³² ראה עליו: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 361-378. אין להחליף בין ר' יהודה בן קלונימוס בן מאיר משפירא ובין חברו ר' יהודה בן קלונימוס בן משה ממגנצא, אביו של ר' אלעזר מורמייזא (הרוקח).

המוצגים בפירוש שלפנינו ובין ספרו של ר' יהודה בן קלונימוס,³³ ואף ניתן למצוא קווי דמיון ברורים בפעילותם הספרותית של שני האחים, שהצטיינו שניהם בראייה רוחבית של הספרות התלמודית. ר' יהודה בן קלונימוס אסף את מאמרי חז"ל וסידרם על פי שמות התנאים והאמוראים שאמרום; ואילו אחיו, שפירש את מסכת ברכות, חיפש אחר מקבילות ענייניות בכל רחבי הספרות התלמודית לכל סוגיה וסוגיה, ואף טרח לאסוף את כל הסוגיות בהן רב יוסף תרגם פסוק לארמית.³⁴ לזהותו של אח זה מוקדשים הדברים הבאים.

ג. זהות המפרש

בכרוניקה קדומה על חכמי אשכנז, שנכתבה אולי על ידי הרא"ש, נזכרים כפי הנראה ר' יהודה בן קלונימוס בן מאיר ושניים מאחיו. כרוניקה זו מובאת על ידי ר' שלמה לוריא בספר תשובותיו, ונוסחה משובש מאוד.³⁵ אביא כאן את הפסקה כולה, עם תיקונים אחדים שעשיתי מדעתי ובתוספת פיסוק. הפיסוק מהווה פרשנות לטקסט, וניתן לחלוק עליו. וכך נכתב שם (ההדגשה שלי):

בימיו היה רבינו שמרי' משפיר"א אשר קבל מריב"א בשפיר"א, ובימיו היה ר' אליעזר ממיץ במגנצא. ואלו שמשו לפניו: רבי אלעזר בן רבי יואל הלוי הנקרא אבי העזרי ור' שמחה בר שמואל ור' ברוך. ור' יהונתן היה בימיה ור' אליעז' מגרמזא ור' יהוד' החסיד בן רבינו (מטול) [שמואל] אשר ילד הר' ר' אהרן מרגנשבורג. והרב ר' יהוד' (ובימיו ר' אליעז' ממיץ)³⁶ ואחיו רבינו מאיר ואחיו רבינו דוד מוירצבורג,³⁷ והוא ילד רבינו משלם מוירצבורג ואחיו הרב ר' יהוד' אשר יסד פיוט כו'. ובימיו היה רבינו יואל בר יצחק הלוי ובנו אב"י העזר"י.

33 ראה להלן, הערות 110, 128 (תודתי לרב י"י סטל שהעמידני על שתי המקבילות הללו).

34 ר' יהודה בן קלונימוס הקדיש דיון ארוך לתורתו של רב יוסף (יחסי תנאים ואמוראים, ערך רב יוסף, מהדורת בלוי, עמ' תנד-תסד), אך את עיסוקו של רב יוסף בתרגום פסוקים הזכיר רק בקיצור רב: 'ובקי היה בתרגום כל התורה, כדאיתא בכמה דוכתי "כדמתרגם רב יוסף" (שם, עמ' תנה).

35 שאלות ותשובות ר' שלמה לוריא, לובלין של"ד-של"ה, סי' כט. על זהותו של הכותב ראה אפשטיין, מחקרים, ב, עמ' 772-773. חלק ניכר מכרוניקה זו מצוי גם בכ"י אוקספורד, בודלי Mich. 283 (נויבאואר 847), דף א-36, בגיליון, אך הפסקה הנוגעת לענייננו אינה מצויה שם (אני מקווה לדון במקום אחר בהבדלים בין הכרוניקה שבדפוס ובין זו שבכ"י אוקספורד).

36 דומני שמילים אלו, שכבר מופיעות לעיל, נכפלו כאן בטעות. לקריאה שונה לחלוטין של משפט זה, שמובילה למסקנות אחרות לגמרי, ראה אברהם (רמי) ריינר, 'אבן שכתוב עליה: תוארי הנפטרים על מצבות בית העלמין בוירצבורג 1147-1346', תרביץ, עח (תשס"ט), עמ' 126-127.

37 צ"ל: ממינצבורג. ואולי נכפלה כאן מילה זו בטעות בעקבות הזכרתה בסמוך על רבינו משלם.

המשפט שהדגשתי בפסקה זו, על הרב ר' יהודה ושני אחיו, מכוון בוודאי לר' יהודה בן קלונימוס בן מאיר, מחבר הספר 'יחסי תנאים ואמוראים'. לצדו נזכר כאן אחיו ר' מאיר – חכם שמוכר לנו היטב,³⁸ ואף ידוע לנו על פירושים שכתב למדרשי ההלכה, פירושים שאבדו מאתנו; וכזכור, המפרש למסכת ברכות היה בקי היטב במדרשי ההלכה.³⁹ ר' מאיר היה מבוגר מר' יהודה, ור' יהודה צייטט אותו כמה פעמים בספרו 'יחסי תנאים ואמוראים'.⁴⁰ בציטוטים (הלא מרובים) שיש בידינו מתורתו של ר' מאיר לא מצאנו שהוא צייטט את אחיו הצעיר ר' יהודה, ולכן אין זה סביר שר' מאיר הוא מחבר הפירוש למסכת ברכות הנידון כאן.

האח השלישי הנזכר בפסקה זו הוא ר' דוד בן קלונימוס. לצדו נזכרים גם שני בניו, רבינו משלם מווירצבורג והרב ר' יהודה. הרב ר' יהודה בן רבינו דוד איננו מוכר לי ממקורות אחרים, וגם המידע הנמסר כאן על פיוט שכתב הגיע לידינו בנוסח משובש ואיני יודע לתקנו. לעומת זאת, רבינו משולם מווירצבורג נזכר גם במקורות אחרים, ומהם אנו למדים שהוא הגיע להוראה עוד בחיי אביו ר' דוד ובחיי ר' ברוך בן שמואל ממגנצא.⁴¹

כפי שציינתי, הדברים שבכרוניקה הקדומה משובשים הם, ולא עוד אלא שלא נאמר שם במפורש כי שלושת האחים – ר' יהודה, ר' מאיר ור' דוד – הם בניו של ר' קלונימוס. ואכן, אפרים אלימלך אורבך פקפק במהימנות הקביעה שר' דוד היה אחיו של ר' יהודה בן קלונימוס בן מאיר, והביא שני נימוקים לדבריו: האחד, ר' יהודה הזכיר כמה פעמים את ר' מאיר אחיו, אך מעולם לא הזכיר את ר' דוד. והשני, ר' דוד מצטייר במקורות כחכם צעיר בהרבה מר' יהודה, והוא היה בקשר עם חכמים בני הדור שלאחר ר' יהודה.⁴² אך כפי שציין אורבך עצמו, התמיהה השנייה מיישבת את הראשונה. ר' דוד אכן היה צעיר בהרבה מר' יהודה, והאריך ימים אחריו שנים רבות – וזו בדיוק הסיבה לכך שר' יהודה מעולם לא הזכיר אותו בספרו. ר' יהודה נפטר כאמור

38 ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 363-365. בכ"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה B.H. fol. 1 מובאות מאות הערות של ר' מאיר על נוסח המקרא, ופנקובר משער שהכוונה לר' מאיר בן קלונימוס; ראה: י"ש פנקובר, 'נוסח התורה בכתבי יד שכתבום חכמי אשכנז הראשונים במאות העשירית-השתיים עשרה', שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, יז (תשס"ז), עמ' 279-308 (הצעת הזיהוי מצויה בעמ' 281, והיא איננה מנומקת).

39 על פירושי האבודים של ר' מאיר למדרשי ההלכה ראה עמנואל, שבתי לוחות, עמ' 317, הערה 46. על בקיאותו של המפרש במדרשי ההלכה ראה לעיל, ליד הערה 19.

40 ראה יחסי תנאים ואמוראים, מהדורת מימון, עמ' רז, תנו, ושם במבוא, עמ' 22-23; מהדורת בלוי, עמ' קיא, קיז, רמב, רמד, תקנז, תריז, תשלו (רשימת האישים הנזכרים בספר שהביא בלוי, עמ' 1-2, משובשת מאוד, ואי אפשר לסמוך עליה).

41 ראה להלן, ליד הערה 69. וראה עליו עוד להלן, ליד הערות 46, 59; ולהלן, הערה 85.

42 אורבך, בעלי התוספות, עמ' 365-366.

לקראת סוף המאה השתים עשרה,⁴³ ואילו ר' דוד היה עדיין בחיים בשנת 1220 וחתם אז על תקנות הקהילות (ראה על כך להלן).

ראייה מכרעת שר' דוד אכן היה אחיו של ר' יהודה בן קלונימוס בן מאיר מצויה באחד מפיוטיו של ר' דוד. בפיוט זה יש אקרוסטיכון מפורש: 'דוד'⁴⁴ בן רבי קלונימוס ברבי מאיר חזק ואמץ אמן סלה⁴⁵ – ואקרוסטיכון זה מלמד אפוא בצורה חד משמעית כי ר' יהודה בן קלונימוס ור' דוד בן קלונימוס אחים היו. דבר זה עולה גם מתשובה שכתב ר' משולם, בנו של ר' דוד, ובה הזכיר שרבינו קלונימוס ב"ר יהודה הבחור היה דודו של אביו – ומידע זה תואם לחלוטין לדברים שכתב ר' יהודה בן קלונימוס, אחיו של ר' דוד, שציין גם הוא את ר' קלונימוס ב"ר יהודה כדודו.⁴⁶

לאור זאת יכולים אנו לשער כי מחבר הפירוש למסכת ברכות המתפרסם כאן, שציטט בדבריו את ספרו של 'אחי הרב יהודה', הוא ר' דוד בן קלונימוס בן מאיר.

ד. ר' דוד בן קלונימוס

דמותו של ר' דוד בן קלונימוס בן מאיר ושרידי תורתו כבר נידונו בספרות המחקר,⁴⁷ אך מתברר ששיבושים לא מעטים נפלו במקורות המתייחסים אליו, וראוי אפוא לסכם בקצרה את המידע שיש בידינו על אודותיו.

43 ראה לעיל, ליד הערה 32.

44 כך חתם ר' דוד את שמו בכל הפיוטים שהגיעו לידינו (ראה בהערה הבאה), בכתב חסר, כמקובל. בכ"י ורשה, המכון להיסטוריה יהודית 253, דף 100ב, מובא סיפור אגדה מאוחר על ר' דוד, ולאחריו נכתב שם: 'ובימים אחר זה היה מחלוקת בין הרבנים מן גט אחד שנכתב דויד מלא כמנהג דברי הימים, ונמצאת המצבה של זה הגדול כתו' כן, ונכשר הגט. ואומר' שהיה ממשפחת בית דוד'. ברור הוא שלאגדה זו, כמו לקודמתה בכתב היד (ראה להלן, הערה 50), אין כל ערך.

45 אורבך, שם. אורבך הכיר רק את האקרוסטיכון של הפיוט (מתוך דבריו של צונץ, תולדות הספרות, עמ' 326) ואילו הפיוט עצמו נדפס רק לאחר מכן, בתוך: לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 169-176, סי' פב. הפיוט, שתחילתו 'דברך האמן למקדש שמם', הגיע לידינו בשתי עריכות שונות, ובשתיהן ציין הפייטן את מאיר סבו (ראה שם, עמ' 172). בפיוטיו האחרים חתם ר' דוד באקרוסטיכון את שמו ואת שם אביו, אך לא את סבו: ראה שם, עמ' 166-168, סי' פא; עמ' 176-179, סי' פג, ובנספח, עמ' 777-778; דוידזון, אוצר השירה והפיוט, א' 7497, 'ארוכה תצמיה צרי וסם יפה'. מקורות מאוחרים מייחסים לר' דוד פיוטים נוספים, שחלקם, אם לא כולם, אינם שלו; ראה: להלן, הערה 50; וכן צונץ, תולדות הספרות, עמ' 625: 'ר' דוד ממונצבירג החסיד הגדול חבר אלהים אל דמי לך ואחרות' (ייתכן שהטקסט שפרסם צונץ עמד במאה השש עשרה לפני ר' יוסף הכהן, והביא אותו לכתוב דברים משובשים על ר' דוד; ראה: עמק הבכה, מהדורת ק' אלמבלאד, אופסאלה תשמ"א, עמ' ז-ח, ושם בחלק האנגלי, עמ' 45).

46 תשובות מהר"ח אור זרוע, סי' רכא; יחסי תנאים ואמוראים, ערך רב יצחק דבי רבי אמי, מהדורת בלוי, עמ' תרטו.

47 ראה בעיקר: ח' מיכל, אור החיים², ירושלים תשכ"ה, עמ' 346, מס' 774; צונץ, תולדות הספרות,

ר' דוד בן קלונימוס נקרא לעתים ר' דוד ממינצבורג, אך הסופרים שיבשו לעתים את שם העיר וכתבוהו בצורות שונות ומשונות.⁴⁸ הוא שהה כנראה גם במגנצא ובוורמייזא,⁴⁹ אך העיר היחידה שעל שמה הוא נקרא היא כאמור מינצבורג (Münzenberg), השוכנת כ-55 ק"מ צפונית לפרנקפורט דמיין וכ-150 ק"מ צפונית לשפירא (שם התגורר אחיו). אגדה מאוחרת יודעת לספר על שאירע לר' דוד בעת שבא לבקר את מושל העיר מינצבורג, אך לאגדה זו אין כל ערך היסטורי.⁵⁰ עד עתה ידענו רק מעט מאוד על עיסוקו בפרשנות התלמוד. בתוספות שלפנינו הוא נזכר פעם אחת בלבד,⁵¹ וציטוט אחד נוסף מדבריו החסר בתוספות שלפנינו מצוי רק בכתבי יד.⁵²

עמ' 325; גרמניה יודאיקה, I, עמ' 240-241; אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 335-336; אורבך, בעלי התוספות, עמ' 365-366.

48 ראה למשל לעיל, הערה 37; ולהלן, הערות 51, 52, 53.

49 ראה אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 335. מסתבר שהוא לא ישב מעולם בוורצבורג; ראה לעיל, הערה 37.

50 ראה: א' דוד, 'סיפורי מעשיות על הגזירות בגרמניה בימי הביניים', צ' מלאכי (עורך), שי להימן: מחקרים בספרות העברית של ימי הביניים מוגשים לא"מ הברמן, ירושלים תשל"ז, עמ' 81-82 (וראה לעיל, הערה 44, על פסקה נוספת בכתב היד, שלא נדפסה במאמר זה). למקבילה נוספת של אגדה זו ראה כ"י ונציה, ספריית מרציאנה Or. 215, דפים 216-217א: 'הסליחה רבת צררוני כו' יסדה רבינו דוד ממינצבורק, נהרג ונשאר בגזרה אחרונה בק"ק ווירמש, והא לך המעשה כאשר מצאתי כתוב בספר ישן וזקן. אותו רבינו דוד היה מוחזק ויעל במבצר אינצבורג עם האדון לדבר עמו פה אל פה כאשר ידבר איש אל רעהו, ופעם אחת ביקש אותו אדון לעשות גזרה, ורבי' דוד הנ"ל הלך בחצר האדון לדבר עמו ולבקש על רזא דנא על עמו [...] והיה לאותו אדון איל אחד למוד לנגוח בני אדם מי שמראה ומשים ידו לנגחו, ואחר אכילתו נשאר האדון לישב על מקומו וחטפתו שינה והיה נופל ומנענע במצחו כדרך המתנמנמים, והתפלל רבינו דוד הנ"ל ויסד סליחה דלעיל שינגח האיל את האדון וימיתו, וכן עלתה לו תפלתו ונתקבלה, וסבר האיל שהאדון רצה שינגחו כאשר נענע במצחו והרכין לו בראשו, ורץ כנגדו ונגחו לאחוריו שנפל אחרי כסאו ונשבר מפרקתו ומת, וכן יאבדו כל אויבי ה', ונתבטלה הגזרה. לכן יסד בו "חית קנה גער ומקנה תורידנה", והיא תפלה נענית. כך קבלת' (הסליחה המדוברת היא 'ה' אלהי רבת צררוני', ראה: מחזור לימים הנוראים: יום כפור, עמ' 225-227, והאקרוסטיכון שלה הוא 'דויד בר שמואל הלוי! וראה גם כ"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 109, דף 244 (עמוד זה מסומן גם כעמ' 555): 'רבת צררוני [...] ויסדה רבינו דוד הלוי ז"ל ממינצבורק. ובאחד מקובצים שכתבי לי (ימי) [בימי חורפי] כתבתי המעשה כאשר קבלתי מא"מ ע"ר הוותיק כמ"ר נפתלי ז"ל בן א"מ זקני הר' יהוד' (בימי חורפי) שהיה מכוונה גולדן הירץ מנוחת כבוד ז"ל אלדנדרף'.

51 תוספות כתובות ד ע"ב ד"ה עד שיסתם: 'ואומר ה"ר דוד מנצינבורק'. בדפוס ונציה: 'מניצינבורק'.

52 תוספות למסכת פסחים, דף ק ע"ב, כ"י פרמה, Parm. 325 (ריצ'לר ובית-אריה, קטלוג פרמה, עמ' 159, מס' 734), דף 58א: 'ושוין שאין מביאי, פי' הר"ר דוד ממינצבורק דקאי אפלוגתא דר' יהודה ורבנ' דפליגי בברכות פ(י) כיצד מברכין דתנן התם (ברכות מ ע"ב; וראה להלן, הערה 194) היו לפני' מנין הרבה אם יש ביניה' ממין ז' מברך עליו וחכמי' אומרי' מברך

מקורות אחרים מלמדים על פעילותו של ר' דוד בן קלונימוס כשואל וכמשיב.⁵³

להלן פירוט השאלות והתשובות של ר' דוד:

1. בידינו מידע מוצק על שאלה אחת בלבד ששאל ר' דוד, והיא מובאת במקור איטלקי דווקא – בספר שבלי הלקט.⁵⁴ השאלה עוסקת בדין הרשאה, והיא נשלחה לר' יהודה בן קלונימוס בן משה. למעשה אין זו שאלה במובן הרגיל של המילה, שכן ר' דוד שילב בשאלתו דיון הלכתי מפורט, ארוך הרבה יותר מזה שבתשובתו של ר' יהודה בן קלונימוס.⁵⁵

ארבע שאלות אחרות יוחסו בטעות לר' דוד:

2. ראבי"ה, אמצע סי' תתקצא: צרור תשובות שהשיב ראבי"ה לר' דוד בן הרב רבי' שאלתיאל'. אחת התשובות מובאת בספר המרדכי, ושם נכתב, כפי הנראה בטעות: 'השיב ראבי"ה להר"ר דוד בר קלונימוס'.⁵⁶

על איזה מה' שירצה [...]. הדברים מצויים גם בכ"י מקביל: פרנקפורט דמיין, הספרייה העירונית והאוניברסיטאית 8^o136, דף 142ב, ושם בטעות: 'פי' הר"ר דוד מלוצאנבורק'. הדברים הובאו במלואם מתוך כ"י פרנקפורט בדקדוקי סופרים, פסחים, עמ' 308, הערה צ. לא עלה בידי לבדוק את הדפוס הראשון של מסכת פסחים, קושטא רס"ט, שיש בו גם פירוש רש"י ותוספות; ראה קמנצקי, תלמוד בבלי דפוס קושטא, עמ' תתמח.

53 חכמי אשכנז מביאים גם כמה פסקים משמו של ר' דוד, ואלו הם: (א) מרדכי, יבמות, סי' צג (פסק בעניין התרת עגונה; ייתכן שהדברים נכתבו בתשובה, שלא הגיעה לידינו); (ב) אור זרוע, ח"א, הלכות צדקה, סי' יא (מקבילות: תשובות מהר"ם מרוטנבורג, דפוס פראג, סי' תשנ; מרדכי, בבא בתרא, סי' תרנט); (ג) אור זרוע, ח"ב, סי' קז, סעיף ד; מרדכי, מועד קטן, סי' תתעב; (ד) ספר אסופות, כ"י ניו יורק, פיינברג (לשעבר: לונדון, מונטיפיורי 134), דף 45ד (נדפס בתוך: הגדה של פסח עם פירוש הראב"ן, מהדורת ש"א שטרן, בני ברק תשמ"ה, עמ' קלא); (ה) שיטת הקדמונים, עמ' שמה-שמו, סי' קמב; (ו) מנהגי ר' יחזקיה ממגדבורג, כ"י אוקספורד, בודלי 672 Opp. (נויבאואר 1150), דף 16א (נדפס בתוך: מנהגי ר' אברהם קלויזנר, עמ' קסד); (ז) תשובות מהר"ם וחבריו, עמ' 406, סי' קטז. וראה גם תשובות בעלי התוספות, סי' לט. בידינו אף שלושה ציטוטים קצרים של פירושי מקרא של ר' דוד, שלושתם לספר בראשית. האחד, לבראשית ד, כב, נדפס אצל גליס, תוספות השלם, א, עמ' קסח, סי' ה, בהערה (במקבילה נוספת השתבש שמו של ר' דוד, ונכתב: 'הר' דוד ממשבורק' [י"ש לנגה, 'פרוש בעלי התוספות על התורה – כ"י פריס 48', עלי ספר, ה (תשל"ח), עמ' 82]). הפירוש השני, לבראשית לו, כד, מובא בספר פענח רוא, דף כו ע"ב. הפירוש השלישי, לבראשית מג, כג, מובא אצל גליס, תוספות השלם, ד, עמ' קעז.

54 שבלי הלקט, ח"ב, סי' צח, עמ' 212.

55 יש לציין כי שאלתו של ר' דוד כוללת פתיחה ארוכה, והוא לא הזכיר בדבריו קרבה משפחתית לר' יהודה בן קלונימוס. לדיון בשאלה האם היה קשר משפחתי ביניהם ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 390, הערה 16. וראה גם רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח, עמ' 48, הערה 189.

56 ראבי"ה, סי' תתקצא, ח"ג, עמ' שיח-שכו; התשובה שמובאת בספר המרדכי: שם, סעיף ה, עמ' שכ-שכא; מרדכי, עבודה זרה, סי' תתנו. לשון זה מצויה גם במרדכי, כ"י וירצ'ילי, ספריית הסמינר הבישוף 1, דף 123ב. לעומת זאת, במרדכי כ"י בודפשט, הספרייה הלאומית, דף 238ב: 'השיב ראבי"ה להר' דוד', בלי אזכור של שם האב.

3. ראבי"ה, סי' תתקלט: תשובה של ר' יואל הלוי לר' יהודה בן קלונימוס. אפטוביצר כתב בטעות כי התשובה נשלחה לר' דוד בן קלונימוס.⁵⁷

4. תשובות מהר"ם מרוטנבורג, דפוס לבוב, סי' תיד: שאלה של ר' דוד בן קלונימוס ותשובה של ר' שמחה משפירא בעניין הברכה על מילת תאומים.⁵⁸ אך מסתבר שייחוס השאלה לר' דוד מוטעה הוא, שכן בארבע מקבילות אחרות השאלה מיוחסת לבנו, ר' משולם בן דוד מווירצבורג⁵⁹ (בשתי מקבילות נוספות השתבש שמו של הבן, ונכתב בהן בטעות: ר' קלונימוס בן דוד מווירצבורג).⁶⁰

5. תשובות מהר"ם מרוטנבורג, דפוס פראג, סי' תתקמט: שאלה אנונימית שנשלחה למהר"ם.⁶¹ בכתבי יד מפורש כי השואל הוא ר' יקותיאל בן אברהם, ואילו במדרכי הגדול חתום על השאלה בטעות: 'דוד בר קלונימוס'.⁶²

אמנם מצאנו שניתן לייחס לר' דוד שאלה אחת בלבד, אולם רבות יותר הן התשובות שהשיב לחבריו:

- 57 ראבי"ה, ח"ג, עמ' קע-קעג; אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 182.
- 58 בתשובות מהר"ם, בטעות: 'וכבר שאל רבי' דוד בן רבי' קלונימוס את רבי' שמעון משפירא'. כך גם בכתב היד המקביל: פרמה, Parm. 2606 (דה רוסי 651); ריצ'לר ובית-אריה, קטלוג פרמה, עמ' 191, מס' 858), דף 140ב, סי' תסה. בכ"י פרמה, Parm. 2758 (דה רוסי 86); ריצ'לר ובית-אריה, שם, מס' 859), עמ' פא, סי' קסא: 'שאל הר' דוד מרבי' שמח'. לתיאורם של שני כתבי היד הללו, כמו גם של כתבי היד האחרים של תשובות מהר"ם הנוכחים בסמוך, ראה: תשובות מהר"ם וחבריו, מבוא.
- 59 'כבר [שאל] ר' משלם בן הר' דוד... בברק' (תשובות מהר"ם, כ"י טורונטו, ספריית האוניברסיטה friedberg 3-012, דף 34ב, סי' קיא. תחילתה של המילה האחרונה מטושטשת); 'שאל הר"י משולם בן הר"ר דוד מרבינו שמחה משפירא זצ"ל' (שיטת הקדמונים, עמ' שמש, סי' קנה); 'שאל הרב רבינו משולם [בן רבי' דוד] את הר"ר שמחה' (מדרכי, חולין, סי' תרנו. ההשלמה על פי כ"י בודפשט, הספרייה הלאומית 1, דף 251ב); 'ורבינו משולם בן הרב המורה צדק [צ"ל: בן הרב מורצבורק!] לרבינו שמחה ז"ל' (תולדות אדם וחוה, נתיב ראשון, סוף ח"ב [מהדורת י' חזן, ירושלים תשס"ז-תשע"ד, א, עמ' יא]).
- 60 'שאל הרב רבינו קלונימוס בן הר"ר דוד מורידבורק מרבינו שמחה זכר צדיק לברכה' (תשובות מהר"ם מרוטנבורג, דפוס פראג, סי' ז); 'שאל הר' קלונימוס בן רבי' דוד מווירצבורק מרבי' שמחה זצ"ל' (תשובות מהר"ם, כ"י אוקספורד, בודלי 77 Opp. [נויבאואר 844], ח"א, דף 35א, סי' שמח, ודף 49א, סי' תעו).
- 61 כך הוא בדפוס הראשון; בלוח במהדורתו הוסיף בטעות חתימה בסוף דברי השואל: 'מאיר', ואין זו אלא פליטת קולמוס.
- 62 ראה מהדורת בלוח, בהערה (וכן הוא גם בתשובות מהר"ם, כ"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 155, דף 170א, סי' שצט); מדרכי הגדול, כ"י אוקספורד, בודלי 42 Opp. (נויבאואר 678), דף 386ב, בגיליון (ובאותה לשון בכתב יד שני, תאומו של כ"י אוקספורד: כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 673, דף 385ב, בגיליון). מטופקני אם השואל זהה עם ר' יקותיאל בן אברהם, תלמידו של ר' שמחה משפירא, ששאל גם הוא את מהר"ם. האחרון היה מבוגר ממהר"ם בשנות דור כמעט, ומהר"ם ענה לו בכבוד רב (ראה תשובות מהר"ם וחבריו, עמ' 57-59), ואילו בתשובה שלפנינו איננו מוצאים התייחסות שכזו.

6. ראבי"ה, סי' תתקלה. 63 שאלה של ר' יואל הלוי, תשובה של ר' משה בן שלמה הכהן [ממגנצא] ור' דוד בן קלונימוס, תשובה נוספת בעניין מאת דייני שפירא: ר' מאיר בן קלונימוס, ר' יהודה בן קלונימוס (שני אחיו של ר' דוד) ור' יצחק בן אשר הלוי, ותגובה של ר' יואל הלוי לתשובתם של חכמי שפירא.
7. ראבי"ה, סי' תתקעט. שאלה של ראבי"ה ותשובה של ר' דוד בן קלונימוס. תשובתו של ר' דוד מובאת גם בספר אור זרוע, ושם נזכרת גם עירו של ר' דוד: 'ורבינו דוד בר קלונימוס זצ"ל ממינצבורק'. 64
8. ראבי"ה, סי' תתקעג. 65 סימן זה מכיל תשובה שהשיב ראבי"ה כתגובה לדברים שכתבו 'רבותי שבשפירא' והרב ר' דוד – שהוא כנראה ר' דוד בן קלונימוס. הדברים שכתבו ר' דוד ורבני שפירא לא השתמרו בידינו.
9. תשובות מהר"ם מרוטנבורג, דפוס פראג, סי' תתעב. שאלה של ר' ברוך בן שמואל 'לרבינו דוד ב"ר קלונימוס ז"ל [על דין שבירצבורקא] 66 ותשובה של ר' דוד בן קלונימוס ור' אלעזר מוורמייזא. 67
10. תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, סי' קג: שאלה של ר' ברוך ממגנצא 'לרבינו ר' דוד ממינצבורך' על תקנת הקהילות בעניין החזרת הנדוניה של איש ואישה שמתו בתוך שנתיים לנישואיהם ותשובתו של ר' דוד בן קלונימוס. חליפת המכתבים מובאת גם בתשובות מיימוניות, ושם נזכר שמו של ר' דוד רק בחתימת התשובה, ובשיבוש: דוד ב"ר שאלתיאל. 68
11. אור זרוע, בבא קמא, סי' תמ: מעשה בר' ברוך ממגנצא שרצה לקיים שטר על פי קרובים, 'ושלח להרב ר' דוד זצ"ל ולהרב ר' משולם בנו והשיבוהו להכשר'. 69
12. מרדכי, כתובות, סי' קנ: שאלת ר' ברוך ממגנצא אם אפשר לקיים שטר על פי קרובים, תשובה של ר' דוד בן קלונימוס ותגובתו של ר' שמואל מבמברג (בנו של ר' ברוך ממגנצא).

63 ראבי"ה, ח"ג, עמ' קס-קסג.

64 ראבי"ה, ח"ג, עמ' רסז-רסט; אור זרוע, ח"א, סי' תשכ.

65 ראבי"ה, ח"ג, עמ' רנב-רנג.

66 ההשלמה בסוגריים מרובעים מתוך המקבילה בכ"י פראג, המוזאון היהודי 20, דף 206, סי' רלה. פתיחת השאלה בכ"י פראג: 'אל מי מקדושי אפנה הלא אל הר הגדול הר' דב"ק, ואילו בדפוס פראג, בטעות: 'הר' הגדול רבינו יב"ק'.

67 בדפוס פראג תומים: 'דב"ק, אלעזר הקטן בן רבינו יהודה', וכך גם במקבילה שבספר מרדכי הגדול, כ"י אוקספורד 678, דף 367ג: 'דוד בר קלונימוס, אלעזר הקטן'. בכ"י פראג 20, דף 207, חתום ר' דוד לבדו: 'דוד בר' קלוני'.

68 תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, סי' קג, עמ' 162-163; תשובות מיימוניות, נשים, סי' לה. בתשובות מיימוניות מובאים הדברים בשם ספר אור זרוע, אך הם אינם נמצאים לפנינו בספר זה. וראה עוד להלן, ליד הערה 81.

69 זו העדות היחידה לפעילות משותפת של ר' דוד ושל ר' משולם בנו; ראה לעיל, ליד הערה 41.

לפרסום רב יותר זכה ר' דוד בזכות מעורבותו בתקנות שו"ם – שפירא, וורמייזא ומגנצא – בשנת 1220, ונראה שהיה לו חלק מכריע בעיצובן של התקנות.⁷⁰ מעורבותו העמוקה של ר' דוד בעיצוב התקנות נזכרת בשלושה הקשרים:

1. רשימה כללית של תקנות רבות. ברשימת התקנות שנדפסה בתשובות מהר"ם מרוטנבורג נכתב כך:⁷¹

כל אילו תקנות תקננו ע"פ החרם, וחדשנו עתה בתתק"ף לפרט⁷² מה שתקנו קדמוני' מקדם לפני כמה שנים פה במעגנ"ץ בחרם חמורה, לבד תקנות המאור הגדול רבינו גרשם מאור הגולה ב"ר יהודה שהן הרבה מאד, והן ידועות ולא הוצרכו לחדשן. יוסף ב"ר עתניאל ראש הלבנון. דוד ממניצבערק ב"ר קלונימוס [...].

ר' דוד מופיע כאן במקום השני בין מתקני התקנות, ואחריו חתומים עוד חכמים רבים אחרים. בנוסחים אחרים של רשימה זו מופיע ר' דוד כראשון החתומים,⁷³ ודבר זה מלמד על חלקו החשוב בתקנות אלו.

2. תקנות בעניין ייבום. תקנות אלו – שהועתקו בדרך כלל בנפרד מהתקנות הנזכרות לעיל⁷⁴ – מובאות בשו"ת מהר"ם מינץ ונרשם עליהן שמו של ר' דוד לבדו: 'כך קיבלו כל הקהילות ע"פ החרם שנתנו בכל הקהילות ע"פ מורינו ר' דוד'.⁷⁵ נוסח זה מצוי גם במקבילה שבספר הפרנס, ושם מפורש כי מדובר בר' דוד בן קלונימוס.⁷⁶

70 ידיעה אחרת על מעורבותו בתקנות בשנת 1196 היא כנראה מוטעית; ראה להלן, ליד הערה 77. על תקנות שו"ם ראה פינקלשטיין, שלטון עצמי, עמ' 218-251; ש' אסף, 'התקנות והמנהגים השונים בירושת הבעל את אשתו', מדעי היהדות, א (תרפ"ו), עמ' 92; תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, עמ' 318-320.

71 תשובות מהר"ם מרוטנבורג, דפוס פראג, סי' אלף כב, דף קיב ע"ג (מהדורת בלון, דף קנט ע"ב).

72 נוסח זהה מצוי גם בכ"י מנטובה, ספריית הקהילה 8, דף 12א, ושם: 'וחדשנו אותם עתה בתתק"ף לפרט'. אך בתיאור כתב היד בקטלוג המכון לתצלומי כתבי יד נרשם בטעות: בתתקנ"ו. והשווה להלן, ליד הערה 77. בראש התקנות נכתב בכ"י מנטובה: 'תקנות דרבינו דוד ממניצבערק ובני דורו. אלה התקנות אשר נתקנו בימי רבינו דוד ממניצבערק זצ"ל' (דף 11ב).

73 פינקלשטיין, שלטון עצמי, עמ' 218-232. הפסקה האחרונה אצל פינקלשטיין מצויה גם בכ"י לונדון, מונטיפיורי 146, דף 250-251א (ראה עליו שם, עמ' 218-219, הערה 1), וסיומה בא שם בלשון זו: 'ותקנה זו מאבותינו הקדמוני' ונתחדש הכל בימי רבי משלם ורבי דוד ורבי משה בר יהודה הכהן. וכל קהל שון"ם כתבו וחתמו'.

74 תקנות אלו מצויות אצל פינקלשטיין, שלטון עצמי, עמ' 229-230, סעיף 20.

75 שו"ת מהר"ם מינץ, סי' י, עמ' לח. לשון כמעט זהה מצויה בכ"י שהעתיק ר' משה יקותיאל קופמאן כ"ץ, ספר חקי דרך, דירנפורט תק"ו, סי' קסה, דף ט ע"א: 'כך קיבלו עליהן כל הקהלות ע"פ החרם שנתנו בכל הקהלות ע"פ מ"ו דוד'.

76 ספר הפרנס השלם, מהדורת ד' שלמון, ירושלים תשע"ד, סי' שנט: 'כך קיבלו עליהם בשכבר

דברים דומים מצויים גם במקבילה שלישית, מן המאה החמש עשרה לערך, בזו הלשון: 'תקנה על דבר יבמה, כבר היא כתובה מעבר לב' דפין בדף רמ"ט, כך קבלו כל הקהילו' על פי החרם על פי מהר"ר דוד ממיינצבורק שנת נ"ו.⁷⁷ משפט זה הביא את מקצת החוקרים לטעון כי ר' דוד תיקן תקנות גם בשנת [תתקנ"ו], היא שנת 1196⁷⁸ – תקנות שנוסחן כלל לא הגיע לידינו, ואין להן זכר בשום מקור אחר. אך דומה בעיניי שאין כאן אלא שיבוש גרפי פשוט, ובמקום 'חרם שנתנו', כלשון שבשו"ת מהר"ם מיניץ, נכתב כאן בטעות 'שנת נ"ו'. ואם כך הוא, אין ללמוד מכאן דבר על תקנות שתוקנו בשנת 1196 בכלל, ועל מעורבותו של ר' דוד בתקנות אלו בפרט.⁷⁹

3. החזרת נדוניה של איש או אישה שמתו בסמוך לנישואיהם. ר' מאיר הכהן הזכיר בחיבורו 'תשובות מיימוניות' את תקנת קהילות שו"ם בעניין זה על שמו של ר' דוד: 'יש נוהגים להחזיר חצי מה שהכניסה כשנפטרה בשנה שנייה, וכ"כ בתקנת הקהילות אשר חתום עליה ה"ר דוד ממיינצבורק זצ"ל'.⁸⁰ עם זאת, ברור הוא כי תקנה זו כבר נקבעה לפני זמנו של ר' דוד, שהרי הוא עצמו הזכירה באחת מתשובותיו, ואין בדבריו רמז למעורבות אישית שלו בקביעת התקנות. אף החכם ששאל את ר' דוד בעניין זה – ר' ברוך ממגנצא – לא הזכיר זאת בשאלתו.⁸¹ רושם דומה עולה גם מתשובה של מהר"ם מרוטנבורג, רבו של ר' מאיר הכהן, שכתב כי 'רבינו ברוך ורבינו דוד ב"ר

כל הקהילות עפ"י חרם שגור רבינו דוד בר קלונימוס'.

77 כ"י ניו יורק, פיינברג (לשעבר: לונדון, מונטיפיורי 130), דף 248; נדפס בידי F. Rosenthal, *MGWJ*, 46 (1902), pp. 256-258, 'תקנות שו"ם'; Einiges über die; פינקלשטיין, שלטון עצמי, עמ' 229, הערה 4. ההפניה של הסופר למה שכתב לעיל בדף רמט מכוונת לדברים שבדף 246 (במספור העברי הקדום של דפי כתב היד: דף רמח ע"ב), שמכילים את תקנות קהילות שו"ם בשנת קמ"א (1381), כנוסח שמצוי בשו"ת מהר"ם מיניץ, סי' י, עמ' לח-מ. על זמנו של כ"י מונטיפיורי ועל תוכנו ראה: *Important Hebrew Manuscripts from the Montefiore Endowment*, New York, Sotheby's, October 27 & 28, 2004, pp. 152-157, no. 120

78 ראה רוזנטל, שם. רוזנטל אף העלה הסבר היסטורי לכך שהתקנות תוקנו בשנה זו דווקא: הפרעות שהיו בשפירא בשנת 1195, שבמהלכן נהרגו יהודים רבים, ונשים רבות נזקקו אפוא לייבום (שם, עמ' 246-247). וראה גם לעיל, הערה 72.

79 יעקב כ"ץ תמך בדעתו של רוזנטל וסבר גם הוא שר' דוד תיקן תקנות בשנת 1196. לדבריו, יש סתירה פנימית בנוסח התקנות של שנת 1220, והדבר מלמד כי התקנה הראשונה הובלעה בתוך התקנה השנייה (ראה: י' כ"ץ, 'יבום וחליצה בתקופה הבתרא-תלמודית', תרביץ, נא [תשמ"ב], עמ' 83, ושם בהערה 134 [=הנ"ל], הלכה וקבלה: מחקרים בתולדות דת ישראל על מדוריה וזיקתה החברתית, ירושלים תשמ"ו, עמ' 151]). אינני יודע אם אמנם יש סתירה פנימית בתקנות של שנת 1220, וגם אם יש סתירה שכזו, שערי תירוצין לא ננעלו; על כל פנים, אני מבקש לטעון שמעולם לא נתקנו תקנות בקהילות שו"ם בשנת 1196.

80 תשובות מיימוניות, נשים, סוף סי' כו.

81 ראה לעיל, ליד הערה 68. וראה דיונו של קופפר בעניין זה: תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, עמ' 318-319.

קלונימוס עשו מעשה והחזירו ליורשי אשה שמתה כו', בלי להזכיר כי לר' דוד עצמו היה חלק מכריע בתקנה זו.⁸²

סוף דבר, מקורות רבים מלמדים שלר' דוד היה חלק מכריע בעיצובן של תקנות שו"ם בשנת 1220, אך אין בידינו תיאור מדויק של הדרך בה נתקנו התקנות הללו ועל תפקידו של ר' דוד באירוע זה. שלוש שנים בלבד לאחר מכן, בשנת 1223, שבו קהילות שו"ם ותיקנו תקנות נוספות,⁸³ אך באלו ר' דוד לא נטל חלק. ייתכן מאוד אפוא שהוא נפטר בין השנים 1220-1223, כעשרים וחמש שנים לאחר פטירתו של אחיו ר' יהודה,⁸⁴ ובעת קביעת התקנות של שנת 1220 הוא היה הזקן שבחבורת חכמי שו"ם.

ר' דוד בן קלונימוס אף זכה להעמיד תלמידים בעלי שיעור קומה, אולם איננו יודעים את שמותיהם המלאים. בידינו שני חיבורים שנכתבו על ידי תלמידיו של ר' דוד. האחד הוא פירוש ר' משולם לתלמוד ירושלמי, מסכת שקלים⁸⁵ והשני הוא הפירוש לספרא המיוחס לר' שמשון משאנץ.⁸⁶

לסיכום, סביר להניח שר' דוד בן קלונימוס בן מאיר ממינצבורג הוא מחבר הפירוש למסכת ברכות, ששרידים ממנו מצויים בספריית המנזר במלק ובספריית האוניברסיטה בגראץ. המפרש הזה מצטט את מה שכתב 'אחי הרב יהודה', והדברים הללו מצויים לפנינו בספר 'יחסי תנאים ואמוראים'. נמצא אפוא שגניזת אירופה שימרה לנו את פירושו של חכם אשכנזי מפורסם, שפעל ברבע הראשון של המאה השלוש עשרה. הקטעים הללו בגניזת אירופה כתובים בכתיבת ידו של ר' דוד עצמו, והם האוטוגרף הקדום ביותר שהגיע לידינו מחיבוריהם של בעלי התוספות בכלל.

82 תשובות מהר"ם מרוטנבורג, דפוס פראג, סי' תתקלד; תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, עמ' 320.

83 ראה: שו"ת מהר"ם מינץ, סי' י, עמ' לז-לח; ר' שלמה לוריא, ים של שלמה, שטעטטין תרכ"א-תרכ"ב, יבמות, פ"ד סי' יח; חקי דרך (לעיל, הערה 75).

84 ראה לעיל, ליד הערה 32.

85 ראה: מסכת שקלים עם שני פירושים לרבותינו מקדמוני הראשונים, מהדורת א' סופר, ניו יורק תשי"ד, עמ' 5: 'כן פי' מורי הרב ר' דוד בר' קלונימוס שו"י [=שיחיה ויאריך ימים]', ושם במבוא, עמ' ח. לדברי אורבך, מסתבר שהמפרש הוא ר' משולם בנו של ר' דוד; ראה בדברי הביקורת שכתב על הספר, קרית ספר, לא (תשט"ז), עמ' 327 (=הנ"ל), מחקרים במדעי היהדות, ב, עמ' 744-745.

86 ראה: ספרא, ורשה תרכ"ו, דף לד ע"ב (צו, פרק ט, הל' ב): 'כך שמעתי ממורי ה"ר דוד ב"ר קלונימוס ממניצברק'; שם, דף נג ע"א (נגעים, פרק ב, הל' ב): 'כך פירש לי מורי הרב ר' דוד בר קלונימוס משום רב שמואל בר קלונימוס'. בעניין זהות המפרש הוצעו כמה הצעות, והמסתברת ביותר היא הצעתו של ר' צדוק הכהן מלובלין כי הוא ר' משה בן חסדאי; ראה בדברים שכתבתי בתוך: ספרא, מהדורת א' שושנה, כרך ג: ויקרא דיבורא דחובא, ירושלים וקליבלנד תשנ"ב, מבוא, עמ' 10-12.

המהדורה

<דף 1 ע"א>⁸⁷

<כו ע"ב>⁸⁸ לא הוה מביא [ה]פירות. והא דאמ' ר' אלעז' בן אנטיגנס משום ר' אלע' ב"ר אסור

לאדם שיעשה חפציו קודם שיבדיל,⁸⁹ בירושלמי דאין עומדין עיקר מילתיה בגמ' דאבדלה בחונן הדעת.⁹⁰ פס' אמ' לו יהושע עמד על רגליך ויעידו בך. גרסינ' במסכ' שבועות פרק שבועת העדות⁹¹ ועמדו שני האנשים מצוה לבעלי דינין שיעמדו, והכי נמי אמרינ' במסכ' סנהדרין פרק כהן גדול⁹² אמ' לו שמע' בן שטח יינאי עמוד על רגליך

ויעידו בך כול'. תניא בתוס' דמסכת סנהדרין פרק העדים⁹³ כיצד הן דנין דינין יושבין ובעלי דינין עומדין כול'. <כח ע"א> פס' גמירי מעלין בקדש ולא מורידין. גרסינ' במסכת (ושבת פרק במה מדליקין גבי נר חנוכה⁹⁴ מעלין בקדש ולא מורידין. גרסינ' במסכ' יומא⁹⁵)

יומא פרק קמא בגמרא דמתקינין לו כהן אחר⁹⁶ אמ' ר' יוסי מעשה ביוסי בן אילם מציפורי שאירע פסול בכהן גדול ומינהו תחתיו ואמרו חכמ' ראשון חוזר לעבודתו שיני אינו ראוי לא לכהן גדול ולא הדיט, לכהן גדול משום איבה לכהן הדיט משום מעלין בקדש ולא מורידין. גרסינ' במסכ' מנחות פרק הקומץ רבא בגמ' דארבע פרשיות שבתפילין⁹⁷ שלח ליה רב חנניה משמיה דר' יוח' תפילה של יד אין עושיין אותה של ראש לפי שאין מורידין מקדושה חמורה לקדושה קלה. ועוד גרסינ' בהקומץ

87 מלק, ספריית המנזר Fragm. Hebr. XI

88 הפסקה הראשונה, שתחילתה חסרה, מוסבת כנראה על דברי התלמוד 'מצלי של מוצאי שבת בשבת'. וראה תוספות, ד"ה צלי.

89 שבת קנ ע"ב, על דברי המשנה (שם ע"א) 'אין מחשיכין על התחום לשכור לו פועלים ולהביא פירות אבל מחשיך הוא לשמור ומביא פירות בידו'. ועל כך כותב המפרש שלא היה מביא פירות.

90 ירושלמי ברכות ה, ב (דף ט ע"ב-ע"ג; עמ' 46), על המשנה 'והבדלה בחונן הדעת': 'רבי אלעזר בן אנטיגנס בשם רבי אלעזר ביר' ינאי ואת אומרת שאסור לעשות מלאכה עד שיבדיל'.

91 שבועות ל ע"א.

92 סנהדרין יט ע"א.

93 תוספתא סנהדרין ו, ג (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 424).

94 שבת כא ע"ב.

95 מילה זו באה לסמן את מקום החיבור של הדברים שבגיליון לדברים שבגוף העמוד. וכן הוא להלן, ליד הערות 109, 132, 143.

96 יומא יב ע"ב.

97 מנחות לד ע"ב (בסוגיה שעל המשנה בדף כח ע"א 'ארבע פרשיות שבתפילין').

רבה⁹⁸ ספר תורה שבלה ותפילין שבלו אין עושין מהן מזוזה לפי שאין מורידין מקדושה (קלה) חמורה לקדושה קלה. גרסינ' פרק התכלת בשמעתא קמייתא⁹⁹ תנא כשהוא מתחיל מתחיל בלבן וכשהוא מסיים מסיים בלבן, כשהוא מתחיל בלבן, הכנף¹⁰⁰ מין הכנף, וכשהוא מסיים מסיים בלבן, מעלין בקדש ולא מורידין. פרק קמ' דסדר יומא בגמ' בכל יום תורמין¹⁰¹ מעלין בקדש ולא מורידין. משנה שלימה שנינו¹⁰² שני שלחנות היו באולם מבפנים (בב) עד פתח הבית אחד של שייש ואחד של זהב,

על של שייש נותנין לחם הפנים בכניסתו ועל של זהב ביציאתו לפי שמעלין בקדש ולא מורידין. פס' כל תלמיד חכם שאין תוכו כברו אל יכנס. ואע"ג דרבן גמליאל מתלמידי בית הילל כדמוכח ביבמות פרק קמא,¹⁰³ מכל מקום בתלמיד שאין תוכו כברו שלא יכנס לבית המדרש בההיא כבית שמאי סבירא ליה, דתניא באבות דר' נתן סוף פרק איזהו סייג¹⁰⁴ בית שמאי אומ' לא ישנה אדם אלמ' שהוא עלוב וחכם וירא חטא ועשיר וכן אבות ובית הילל אומ' ישנה לכל אדם שהרבה פושעים היו בישר' ונתקרבו לתלמוד תורה ויצאו מהן צדיקים וחסידים וכשירים. ורבן גמליאל' ובית שמאי סמכו אהאי קרא דדרשינן בסדר יומא פרק בא לו¹⁰⁵ מבית ומחוץ תצפנו (פל-א) אמ' רבא כל תלמיד חכמ' שאין תוכו כברו אינו תלמ' חכם, אביי ואיתימ' רבה בר עולה אמ' אף נקרא תועב' שנ' אף כי נתעב ונאלח איש שותה כמים עולה. }גרסינ'¹⁰⁶ בירושל' דמסכ' ע"ז פרק אין מעמידין בגמ' דמפני שמעמידין¹⁰⁷ תני ר' שמע' בן יוחי אלה המשפטים אשר

98 שם לב ע"א.

99 שם לט ע"א (בסוגיה הראשונה שבפרק).

100 בכתב היד יש כאן חור גדול. הסופר כתב תחילה 15 שורות קצרות מימין לחור ('הכנף [...]) ואחד של זהב', לאחר מכן העתיק שורה אחת באלכסון – מתחת לחור ואז משמאלו ('על של שיש [...]) לפי', ואז כתב 15 שורות משמאל לחור ('שמעלין בקדש [...]) אף נקרא תועב'.

101 יומא כ ע"ב (בסוגיה שעל המשנה בדף כ ע"א 'בכל יום תורמין').

102 משנה מנחות יא, ז. המפרש לא הזכיר שתי סוגיות נוספות בבבלי בהן הובא הכלל 'מעלין בקדש ולא מורידין': יומא עג ע"א ומגילה כא ע"ב.

103 יבמות טו ע"א.

104 אבות דר' נתן, דפוס ראשון, סוף פרק ב; מהדורת שכטר, נוסחא א, תחילת פרק ג, עמ' 14-15. בדפוס ראשון מסתיים הפרק במילים 'ויצאו מהם צדיקים חסידים וכשרים' (דף יד ע"ב; השווה מהדורת שכטר, תחילת עמ' 15, ושם בהערה ג), וכך הוא בכל כתבי היד של אבות דר' נתן, נוסחא א; ראה H.J. Becker and Ch. Berner, *Avot de-Rabbi Natan: Synoptische Edition*, Tübingen 2006, pp. 30-31, 52-53. וראה גם מ' קיסטר, עיונים באבות דר' נתן: נוסח, עריכה ופרשנות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 130.

105 יומא עב ע"ב.

106 גיליון זה נכתב בדיו אחרת.

107 ירושלמי עבודה זרה ב, ח (דף מא ע"ד; עמ' 1390), על המשנה 'מפני שמעמידין אותה'.

תשים לפניהם, מה הפנימה¹⁰⁸ הזאת אינה נגלית לשום בירייה כך אין לך רשות לשקע(י) עצמך על דברי תורה אלא בפני בני אדם כשירין. פס'¹⁰⁹ תנא בו ביום נשנו כל

בו ביום ובו ביום נישנית עדיות.¹¹⁰ פי' מדקא פלגינהו תנא, ותני בו ביום נשנו כל בו ביום והדר תני ובו ביום נשנו עדיות, ש"מ דתרי מיילי נינהו, עדיות לבד ובו ביום לבד. ותדע לך שלא תמצא במסכת עדיות שום בו ביום, כי אם במסכ' סוטה פרק כשמ¹¹¹ ובמסכת ידים פרק בו ביום.¹¹² פס' כל דפריש מרובה פריש. במסכ' כתובות פרק קמא גרסינ'¹¹³ אי אולי אינהו לגבה כל דפריש מרובה פריש, ובמסכ'

זבןח' פרק התערובות גרסינ' בהילכתא קמיית'¹¹⁴ ונימא כל אחת דפריש מרובא פריש. גרסינ' במסכ' דמאי ירושלמי פרק ב' בהילכתא קמייתא¹¹⁵ אמ' ר' אלע' לא שנו (אלא)

<דף 1 ע"ב>

אלא בלוקח מגוי אבל בלוקח מישר' דמאי, אמ' ר' יוחנ' לא שנייה הוא הלוקח מישראל הוא הלוקח מגוי, ר' אלעזר סבר רוב ארץ ישראל נתונה ביד גוים ור' יוחנ' סבר רובה נתונה ביד ישראל, ואפילו יסבור ר' אלעז' כר' יוחנ' רוב ארץ ישראל נתונה ביד ישראל, ר' לעזר

חושש למיעוט' כהדא סידקיא¹¹⁶ שמסתפקת יום אחד מן האיסור נעשה אותו יום חובה¹¹⁷

לכל הימים. ר' יוסי בעי מעתה גר שבא להתגייר אין מקבלין אותו, אומ' אני מעמון ומואב הוא ונעשה אותו הגר חובה לכל הגרים, אלא הא מני¹¹⁸ ר' אלע' סבר רוב ארץ ישראל (נתונה ביד גוים ורבי יוחנן סבר מימר רוב ארץ ישראל)¹¹⁹

108 כך גם בצייטוט שבסמ"ג, עשין יב (דף צח ע"א). לפנינו: הסימה.

109 מילה זו באה לסמן את מקום החיבור לדברים שבגוף העמוד. וראה גם לעיל, הערה 95.

110 כך גרס גם ר' יהודה בן קלונימוס (יחסי תנאים ואמוראים, ערך ר' חנניה סגן הכהנים, מהדורת מימון, עמ' תד). לפנינו בשינוי: 'תנא עדיות בו ביום נשנית וכל היכא דאמרינן בו ביום ההוא יומא הוה' (וכך בכל ארבעת כתבי היד של הבבלי שבידינו). דיונו של המפרש מבוסס על הנוסח השונה שעמד לפניו.

111 משנה סוטה ה, ב-ה.

112 משנה ידים ד, א-ד.

113 כתובות טו ע"א.

114 זבחים עג ע"א.

115 ירושלמי דמאי ב, א (דף כב ע"ב-ע"ג; עמ' 120).

116 כך גם בצייטוט שבראבי"ה, סי' קנא (ח"א, סוף עמ' קיח). לפנינו: כורכיא.

117 כך גם בראבי"ה, שם (וראה שם הערה ל). לפנינו: הוכית. וכן בסמוך.

118 לפנינו: אלא כיני הא.

119 נשמט מחמת הדומות.

נתונה ביד ישראל. ואני תמיהה¹²⁰ אמאי לא מקשה תלמוד בבלי (לר) נמי לר' מאיר דחייש למיעוט מעתה מי שבא להתגייר אין מקבלין כול'. פס' והא דאמרן לעיל¹²¹ נוקמיה לר' יהושע בעל מעשה הוא, גרסינ' פרק טרף בקלפי¹²² הסגן וכהן גדול מכניסין ידיהן בקלפי, אם בימינו של כהן גדול עולה הסגן אומ' לו אישי כהן גדול הגבה ימינך ואם בימינו של סגן עולה ראש בית אב אומ' לו אישי כהן גדול דבר, ונימ' ליה סגן, כיון דלא סליק בידיה חלשא דעתיה. פס' והיינו דאמ' מר שבת של מי היתה.

במסכ' סוטה פרק כשם¹²³ ובמס' חגיגה פרק אין דורשין.¹²⁴ ועיקר מקום הבריתא באבות דר'

נתן פרק כנגדן.¹²⁵ פס' אמ' ר' יוחנ' הלכה מתפלל של מנחה ואחר כך מתפלל של מוספין.

במסכ' זבח' פרק כל התדיר¹²⁶ אייתין להא. פס' ר' זירא כד הוה חליש מגירסיה הוה אזיל

ויתיב אפיתחא דר' נתן בר טוביה, אמ' כי חלפי רבנ' איקום מקמיהו. ובמסכ' עירובין נמי

איתה,¹²⁷ אבל התם הכי איתה, ר' זירא כי הוה חליש מגירסיה הוה אזיל ויתיב אפיתחא דרב

יהודה בר אמי. ויש לומ' שתי ישיבות היו, אחת של רב (יהודה) בר אמי ואחת דרב נתן בר טוביה, והכי והכי הוה עביד.¹²⁸ גרסינ' במסכ' ביכורים ירושלמי פרק בתרא¹²⁹ ר' חזקיה בר' מן דהוה לעי באוריתא כל צורכיה אזיל ויתיב קומי בי וועדא בגין דהוה חמי סביא ומקים ליה מן קומיהוון. פס' כדמתרגם רב יוסף תברא על תברא.¹³⁰ ואילו המקראות שתירגם רב יוסף, חדא (במסכת פסח' פרק אילוף דברים¹³¹ חרבנות מ[חיים, ואידך הא נוגי'}}

120 כך הקשה גם ראבי"ה, שם.

121 לעיל דף כז ע"ב.

122 יומא לט ע"א.

123 הדברים אינם בבבלי סוטה פרק ה, כי אם בירושלמי סוטה ג, ד (דף יח סוף ע"ד; עמ' 920).

124 חגיגה ג ע"א (פרק הכל חייבין); ירושלמי חגיגה א, א (דף עה ע"ד; עמ' 775).

125 אבות דר' נתן, מהדורת שכטר, נוסחא א, פרק יח, עמ' 67.

126 זבחים צא ע"א.

127 עירובין כח ע"ב.

128 כך כתב גם ר' יהודה בן קלונימוס, ראה יחסי תנאים ואמוראים, ערך ר' זירא, מהדורת מימון, עמ' קנב.

129 ירושלמי ביכורים ג, ג (דף סה ע"ג; עמ' 360).

130 ראה דקדוקי סופרים, כאן, עמ' 145 (לפנינו בבבלי: תברא אתי).

131 פסחים סח ע"א; ישעיהו ה, יז.

הא נוגי (מ)מועד, ¹³² ואידך פרק כל הצלמ' בגמ' מפרר וזורה לרוח¹³³
 תזרם ורוח תשאם, ואידך במסכ' משקין פרק בתרא ובמסכ'
 מגילה פרק קמא¹³⁴ ביום ההוא יגדל המספד, ואידך במסכ' קידושין
 פרק בתרא¹³⁵ וישב ממזר באשדוד, {{ ואידך עיר ההרס במסכ' מנחות פרק בתרא }}¹³⁶
 ואידך פרק חלק¹³⁷ יען מאס
 העם את מי השילוח.¹³⁸ ובמקום {{אחר}} מצינו כדמתרגם רב ששת, והוא
 במסכ' סוטה דגרסינ'¹³⁹ מאי נופת צופים ר' יהושע בן לוי אמ' דבש
 הבא מן הציפאי, ומאי משמע כדמתרגם רב ששת כמה דנאתון
 דבריאתא ושייטין ברומי עלמא ומתיין דובשא מעשבי טוריא. {{במסכ'¹⁴⁰ שבת פרק
 במה אשה¹⁴¹ אמ' רב יוסף אי הכי היינו דמתרגמ' מחוך. בבמה מדליקין¹⁴² אמ' רב
 יוסף היינו דמתרגמינ' ססגונא. פס' }}.¹⁴³ <כח ע"ב> פס'
 דאמ' רב הונא אסור לאדם שיטעום קודם תפילת המוספים.
 ויש לומ' שרב הונא סמך על התוספ' דמס' סוכה פרק בתרא, דתניא¹⁴⁴ אמ' ר' יהושע
 בן חנניא

כל ימי שמחת בית השואבה לא היינו רואים שינה בעינינו אלא משכימין אנו לתמיד
 של שחר משם לבית הכנסת ומשם לבית המדרש ומשם לתפילת המוספין ומשם לאכילה
 ושתית ומשם לתפילת המנחה כול', מדקתני מתפילת המוספין לאכילה ושתיה מכלל
 (מכלל) דקודם לכן אסור באכילה. אבל במסכ' סוכה פרק החליל¹⁴⁵ לא איתנייא הכי.
 פס'

- 132 ברכות כח ע"א; צפניה ג, יח. שתי המילים האחרונות בגיליון שבשורה הקודמת באות לסמן
 את מקום החיבור לדברים שבגוף העמוד. וראה גם לעיל, הערה 95.
 133 עבודה זרה מד ע"א (על המשנה שבדף מג ע"ב: 'שוחק וזורה לרוח'. במשנה שבפסחים כא ע"א
 הלשון היא אכן: 'מפרר וזורה לרוח'); ישעיהו מא, טו.
 134 מועד קטן כח ע"ב; מגילה ג ע"א; זכריה יב, יא.
 135 קידושין עב ע"ב; זכריה ט, ו.
 136 מנחות קי ע"א; ישעיהו יט, יח.
 137 סנהדרין צד ע"ב; ישעיהו ח, ו. המפרש מציין בדרך כלל את הפרק האחרון של המסכת כפרק
 בתרא (ראה לעיל, הערה 23), ומדרך ציונו כאן ניתן לשער כי הפרק האחרון של המסכת היה
 פרק אלו הנחנקין (השווה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 997).
 138 מקורות נוספים שלא נזכרו כאן: יומא ל ע"ב; שם עז ע"ב; מועד קטן כו ע"א; נדרים לח ע"א;
 נזיר ג ע"א (כך בנוסח הדפוס); קידושין יג ע"א; בבא קמא ג ע"ב.
 139 סוטה מח ע"ב; תהלים יט, יא.
 140 דברים אלו כתובים בגיליון העמוד, בצד ימין, וכאן כנראה מקומם (וראה להלן, הערה 143).
 141 שבת סד ע"א.
 142 שם כח ע"א.
 143 מילה זו באה לסמן את מקום החיבור לדברים שבגוף העמוד. וראה גם לעיל, הערה 95.
 144 תוספתא סוכה ד, ה (מהדורת ליברמן, עמ' 273; וראה שם בחילופי הנוסחאות).
 145 סוכה נג ע"א.

דאמ' ר' יהושע בן לוי כיון שהיגיע תפילת המנחה אסור לאדם ליטעום כלום. והכי נמי אית[מ'] הא דר' יהושע בן לוי במסכ' שבת פרק קמא בגמ' דלא ישב אדם.¹⁴⁶ אבל עיקר מילתיה איתה בירושלמי,¹⁴⁷ והכי איתה ר' יהושע בן לוי מפקד לתלמידוי אין הוה לכוון אריסטון ולא¹⁴⁸ מטא יומא לשית שעין עד דלא תסקון לאריסטון תהוון מצלו דמנחתא עד (דלא תסקון לאריסטון תיהוון מצלו דמנחתא עד)¹⁴⁹ דלא תסקון. פי' אריסטון סעודה.

תנו רבנן¹⁵⁰

<דף 2 ע"א>¹⁵¹

[]
 [] כט ע"ב <{{חדש}}¹⁵²]
 [] שן
 [] דאן
 [] בען
 [] אבן
 [] שלן
 [] יצאן
 [] פסי']
 [] יודןע
 [] דברן
 [] להתפן
 [] פרק קמא
 [] לא בן
 [] אמ' רבן

146 שבת ט ע"ב.

147 ירושלמי ברכות ד, א (דף ז ע"ב; עמ' 33).

148 צ"ל: ומטא.

149 נכפל בטעות מחמת הדומות.

150 מילים אלו כתובות באמצע השורה, אולי כעין שומר דף (ייתכן שמשום שמילים אלו נכתבו רק לצורך זה לא נכתב בראשן 'פס', כמקובל). הדברים מוסבים כנראה על הסוגיה בדף כח ע"ב: 'תנו רבנן בכניסתו מהו אומר [...]...'

151 גראץ, ספריית האוניברסיטה Cod. 1206, דף 1. בדף זה נותרו רק אותיות בודדות מצדו הימני של ע"א ואותיות בודדות מצדו השמאלי של ע"ב. ההשלמות בסוגריים מרובעים הן כמובן השערה בלבד. שבע השורות הראשונות בע"א חסרות.

152 מילה זו כתובה בגיליון.

בגובה]
 [שעוונותיו
 פס' לא תרתח ולא תחטי, לא תרוי ולא
 תחטא] אל¹⁵³ תרא יין כי יתאדם, כי יתאו דם, מתאוה לדם נידה ולדם]
 זיבה כי [יתן בכוס עינו, בכיס כת', בלשון נקי, היך מה דאת אמ' גורלך תפיל בתוכנו כיס אחד]
 יהיה לכוּנלנו¹⁵⁴ יתהלך]
 במישרים, סוף שאשתו שפרפרא אומרת לו כשושנה אדומה ראיתי ואינו פורש. פס'
 אומר¹⁵⁵ אביי לעולם <ל ע"א> לישתף איניש נפשיה בהדי צבורא. פיר' הקונטרס¹⁵⁶ אל יתפלל
 בלשון יחיד]
 אלא בלשון רבים שמתוך כך תפלתו נשמעת. הנכנס¹⁵⁷
 לבית החוןלה אומר שבת היא מלועוק ורפואה קרובה לבא, ר' מאיר אומר יכולה]
 היא שתרחם, ר' יהודה אומר המקום ירחם עליך ועל חולי ישראל, ר' יוסי אומר המקום]
 ירחם עלך בתוך חולי ישראל. מי¹⁵⁸
 שיש לו חןלה בתוך ביתו צריך שיערבנו בתוך חולי ישראל. תניא בתוספתא]
 דמגילה פרק בתרא¹⁵⁹ כתב הנכתב ליחיד אין מכנין אותו לרבים, לרבים]
 אין מכנין אותו ליחיד. פס' היה עומד בחוץ לארץ יכוין את לבו כנגד ארץ]
 ישר' שנ' ויהתפללו אליך דרך ארצם
 בבא בתרא פרק]
 לא יחפר¹⁶⁰ כגון אתון דיתביתו בצפונה דארץ ישראל אדרימו אדרומי
 [מינאי ונ]
 דרך]
 ארצם מן פס' בנוי]

153 מדרש ויקרא רבה, יב, א, עמ' רמג-רמד; משלי כג, לא.
 154 משלי א, יד. אינני יודע מה חסר כאן בין תחילת השורה לסופה. לפי הציטוט אולי לא חסר
 דבר, שכן במדרש ויקרא רבה מצויים הדברים בהמשך אחד: 'כיס אחד יהיה לכולנו יתהלך
 במישרים'.

155 הסופר הותיר רווח קטן לפני תחילת השורה.
 156 השווה רש"י: 'לישתף נפשיה – אל יתפלל תפלה קצרה בלשון יחיד אלא בלשון רבים שמתוך
 כך תפלתו נשמעת'.

157 שבת יב ע"א-ע"ב (ושם: 'הנכנס לבקר את החולה אומר').

158 שם.

159 תוספתא מגילה ג, מא (מהדורת ליברמן, עמ' 364; ראה שם בחילופי הנוסחאות). וראה
 ליברמן, תוספתא כפשוטה, שם, עמ' 1221-1223, שיש ראשונים שדנו בזה לעניין תפילה;
 ראה אבודרהם, עמ' צט: 'רפאנו ה' ונרפא הושיענו ונושעה כי תהלתנו אתה, פסוק הוא
 בירמיה בלשון יחיד. ואע"ג דאמר' בתוספתא כל הכתוב לרבים אין מכנין אותו ליחיד
 אין מכנין אותו לרבים, פי' הרמ"ה דוקא בתרגום המתרגם הפסוקים או הקורא פסוק ככתבו
 בזמן שמכוין לקרות אינו רשאי לשנות מרבים ליחיד או מיחיד לרבים, אבל פסוק של תפלה
 שאין כוונת הצבור לקרותם אלא להתחנן דרך תפלה ובקשה הרי הן כשאר תפלות ורשאיין
 לשנותם כפי צורך השעה ולפי ענין תחנתם ובקשתם'.

160 בבא בתרא כה ע"ב.

לתלפיות [תל שכל פיות פונים בו. בירושלמי¹⁶¹ כתוב א' אומר¹⁶² אלך ואשובה אל מקומי וכתוב א' אומר]¹⁶³

והיה עי[ני ולבי שם כל הימים, הא כיצד, פניו למעלה ועיניו ולבו למטה].¹⁶⁴

[]

<דף 2 ע"ב>¹⁶⁵

[] ע[]
 [] גמ' []
 [] א []
 [] ם []
 [] פסוק []
 [] ש []
 [] ך []
 [] א []
 [] א []
 [] לול []
 [] מ []
 [] כדי []
 [] לפני []
 [] את []
 [] כי []
 [] מה []
 [] נן לקהל []
 [] ת החולה []
 [] דקדק []
 [] <ל ע"ב>¹⁶⁶ [פס' כמה ישהה בי]ן תפילה []
 [לתפילה] [] את ציבור []
 [] דאין אומ' []
 [] מילתיה¹⁶⁷ דר' יוחנן [הכי אמ']

161 ירושלמי ברכות ד, ה (דף ח ע"ג; עמ' 40).

162 הושע ה, טו.

163 מלכים א ט, ג.

164 השורות הבאות חסרות.

165 השורות הראשונות חסרות.

166 אפשר שהפירוש לדף ל ע"ב מתחיל כמה שורות קודם לכן.

167 ירושלמי ברכות ד, ז (דף ח ע"ג; עמ' 41).

[דמר ר' יוחנן אני ראיתי את ר' ינאי עומד ומתפלל בשוק של ציפורין ומהלך
 [ד' אמות ומתפלל של מוסף ואין חבר עיר בציפורין, 168 את שמע מינה] שחלוקין על
 [ר' יהודה שאמר משום ר' אלעזר בן עזריה, את שמע מינה שאדם מתפלל ומהלך ד'
 [אמות ומתפלל של מוסף, אמר רבי אבא ולא סוף דבר עד שיהלך ד' אמות] אלא אפילו
 [שהא כדי הילוך ד' אמות. בירושלמי פרק מי שמ]תו בהילכתא
 [היה עומד 169 המתפלל אל יטיל את המים עד שיהלך ד' אמות וכן המטיל מים] אל יתפלל עד
 [שיהלך ד' אמות אמר ר' יעקב בר אחא לא סוף דבר עד שיהלך ד' אמות] אלא אפילו
 [שהא כדי הילוך ד' אמות. הדרן עלך פרק תפילת השחר]. 170
 <לה ע"א> [פס' מנין שאין אומרים שירה אלא על היין] 171
] זיה מקרא
] [שנינו בסדר
 [תמיד פרק בתרא 172 באו ועמדו אצל בן ארזא אחד מימינו ואחד משמאלו] שחה לנסך 173
 [כול' ודברו הלויים בשיר
] שאין אומרים שירה] אלא על היין 174
]

<דף 3 ע"א> 175

<מ ע"א> וכל 176 הני שמעת[ת]א דר' זירא ואיתימ' ר' חנינא בר' פפא איתה התם. 177
 פס'

דתנן יבש (האילן) המעיין ונקצץ האילן. בבבא בתרא פרק המוכר

168 בירושלמי שם המשך.

169 ירושלמי שם ג, ה (דף 1 ע"ד; עמ' 31).

170 סוף השורה נותרה ריקה. וכאן כנראה הסתיים הפרק. המפרש דילג ככל הנראה על הפרק החמישי, והמשך הדף מכיל פירוש לפרק השישי.

171 ראה רש"י: 'שאיין אומרים – הלויים שיר של קרבן במקדש אלא על היין, כשמנסכין נסכי מזבח'.

172 משנה תמיד ז, ג.

173 ההמשך שם: 'והניף הסגן בסודרין והקיש בן ארזא בצלצל ודברו הלויים בשיר הגיעו לפרק תקעו והשתחוו העם על כל פרק תקיעה ועל כל תקיעה השתחויה'.

174 השורה הבאה מטושטשת ואי אפשר לקרוא בה דבר, והשורות שלאחריה חסרות. הדפים הבאים חסרים אף הם.

175 גראץ, ספריית האוניברסיטה Cod. 1206, דף 2.

176 הדברים מוסבים על הסוגיה שבדף מ ע"א: 'רבי יהודה אומר בורא מיני דשאים אמר רבי זירא ואיתימא רבי חנינא בר פפא אין הלכה כרבי יהודה. ואמר רבי זירא ואיתימא רבי חנינא בר פפא מאי טעמא דרבי יהודה [...] ואמר רבי זירא ואיתימא רבי חנינא בר פפא בא וראה שלא כמדת הקדוש ברוך הוא מדת בשר ודם מדת בשר ודם [...]'.
 177 הכוונה כנראה לסוכה מו ע"א.

איתה, ¹⁷⁸ ועיקרה במסכת [ב]יכור[ים] פרק קמא. ¹⁷⁹ פס' אילן שאכל ממנו אדם הראשון חיטה היה. פלוגתייהו דר' מאיר ור' נחמיה ור' יהודה בבראשית רבה ¹⁸⁰ (וואייתני' לה במס[כ'] סנהדרין גבי בן סורר ומורה). ¹⁸¹

פס' כי מברכינן עליה בורא פרי {העץ} היכא דכי שקלת לפינר[יה] איתיה לאילנא והדר מפיק כול'. תניא בתוספ' דמסכ' כלאים פרק איזו היא קרחת הכרם ¹⁸² זה הכלל כל שמוציא עליו מעיקרו זהו ירק וכל שאינו מוציא עליו מעיקרו הרי זה אילן. והיה קשה לי מצלף דמספקא להו לבית שמאי בצלף אי מין ירק הוא או מין אילן הוא כדאמרן לעיל, ¹⁸³ ליחזי אנן אם מוציא עליו מעיקרו הוי ירק ואם אינו מוציא עליו מעיקרו הרי הוא אילן. אבל ראיתי בפר"ח דכתב הכי ¹⁸⁴ וצלף דהיינו נצפא אע"ג דכלי בסיתוא והדר פארי משרשיו עץ הוא, ועיינו בהו רבנן וחזו דמקץ ¹⁸⁵ משרשיו ומקץ נמי מעליו ואמרו כי האי גוונא עץ הוא. הילכך לדברי פר"ח כיון דרבי מעלין כמו ירק ורבי משרשין נמי כמו אילן, הילכך להכי מספקא להו לבית שמאי בצלף אי מין ירק הוא או מין אילן. <מ ע"ב> פס' ועל כולן אם אמ' שהכל נהיה יצא אמ' רב הונא חוץ מן הפת ומן היין ור' יוחנן אמ' אפילו פת אפילו יין. פר"ח ¹⁸⁶ הלכה כר' יוחנן, דהא רב ור' יוחנן הלכה כר' יוחנן, ¹⁸⁷ וכל (רב) הונא

(רב) שכן בהדי רב הונא, דהא רב הונא תלמידו של [רב] היה. ואע"ג דר' מאיר ור' יוסי הלכה כר' יוסי, ¹⁸⁸ הני מילי היכא דלא איתמר הילכת' לא כמר ולא כמר. אבל

178 בבא בתרא פג ע"א.

179 משנה ביכורים א, ו.

180 בראשית רבה, טו, ז, עמ' 139-140.

181 סנהדרין ע ע"א-ע"ב.

182 תוספתא כלאים ג, טו (מהדורת ליברמן, עמ' 217; וראה אור זרוע, ח"א, סי' קעב: 'תניא בתוספתא כל שמוציא עליו מעיקרו [...] וכן כתב מורי רבינו יהודה ב"ר יצחק. ואני חפשי בשתי תוספתות של ברכות ולא מצאתי, אך בתוספתא דכלאים ס"פ איזהו קרחת הכרם [...]).

183 לעיל דף לו ע"א.

184 דברי רבנו חננאל מובאים גם בראשונים אחרים, ראה אוצר הגאונים, ברכות, פירוש רבינו חננאל, עמ' 48, סי' קעו; פירוש רבנו חננאל, ברכות, עמ' פה-פו.

185 בפירוש רבנו חננאל, שם: 'דמקין משרשיו ומקין נמי מעצו' (וראה שם בדברי המהדיר שפירש: חוזר ומוציא קנים).

186 השווה אור זרוע, ח"א, סי' קמו (בנוגע לסוגיה בדף לט ע"ב, 'הביאו לפניהם פתיתים ושלמין אמר רב הונא מברך על הפתיתין ופוטרי את השלמין ור' יוחנן אמר שלמה מצוה מן המובחר'; וראה גם תוספות שם ד"ה מברך): 'ופסק ר"ת דהלכה כר' יוחנן דקיי"ל פ"ק דביצה רב ור' יוחנן הלכה כר' יוחנן וכש"כ כלפי רב הונא תלמידיה דרב, וכן פסק ר"ח דהלכה כר' יוחנן'.

187 ביצה ד ע"א.

188 עירובין מו ע"ב; סנהדרין כו ע"ב.

- [בתלמוד] ארץ ישראל גרסינו¹⁸⁹ ר' יעקב בר אחא בשם שמואל הלכה כר' מאיר. {אילו¹⁹⁰ נאמרין בכל לשון, במסכ' סוטה [מ]שנה שלימה.}}¹⁹¹ פס' [ולא] שכחתי מלברכך ומלהזכיר שמך עליו. משנה שלימה במסכ' מעשר שיני פרק בתרא¹⁹² ובספרי¹⁹³. פס' 194 על היין שהקריס¹⁹⁵ ועל פת שעפישה ועל תבשיל שעברה צורתו אומ' שהכל נהיה. תניא בתוספת' דמסכ' תרומות פרק דג¹⁹⁶ תרומה ניתנה לאכילה ולשתייה ולסיכה, לאכול דבר שד[ר]כו ולאכילה ולשתות דבר שדרכו לשתייה כול'. כיצד אין מחייבין אותו לאכול קניבתו של ירק ולא פת שעפשה ולא תבשיל שעברה צורתו. תניא בתוספ' דמסכ' שביעית¹⁹⁷ שביעית נתנה לאכילה ולשתייה ולסיכה לאכול דבר שדרכו כול' עד כיצד אין מחייבין אותו לאכול קניבתו של ירק לא פת שעפשה ולא תבשיל שעברה צורתו. ובבבא בתרא פרק המוכר גרס¹⁹⁸ אמ' רב (יהודה) אמ' שמואל יין הנמכר בחנות מברכין עליו בורא פרי הגפן אמ' רב חסדא בהדי חמרא דאקריס למה לי. (פס')¹⁹⁹ אמ' אבי(י) מירבא רבו מארעא. במס' נדרים פרק (הנודר מן הירק)²⁰⁰ איתא נמי להא דאביי. ולעיניין כשות גרסינ' פרק בכל מערבין²⁰¹ כשות מארעא קא רבי. פס' בשלי כמרא. פירש הקונטרס שרופי חמה שבישלם [ו]שרפם החום ותמרים [הם, כמרא] כמו מיכמר בשרא. אבל פר"ח²⁰² [נובל]ות [דמתני]ת' דהכא דאידכרן [ס]תמ[א] דברי הכל בושלי כמרא נינהו דהיינו²⁰³ פגין שאינן נכשרין [ל]אכילה כלל וכומרין אותן בעפר להתבשל, ועיקרן מלשון (מכמ')²⁰⁴ מכמורת, ושנינו
- 189 ירושלמי ברכות ו, ב (דף י ע"ב; עמ' 52).
- 190 נכתב בגיליון, לאורך העמוד. שיבצתי אותו כאן, לפי מקום הסוגיה.
- 191 משנה סוטה ז, א.
- 192 משנה מעשר שני ה, יא.
- 193 ספרי דברים, פי' שג, עמ' 322.
- 194 ר' דוד בן קלונימוס דן במשנה הסמוכה לסוגיה זו במקום אחר; ראה לעיל, הערה 52.
- 195 אפשר גם לקרוא: שהקריס. והשווה להלן, ליד הערה 198; ספר הערוך, ערך קרס.
- 196 תוספתא תרומות ט, י (מהדורת ליברמן, עמ' 158).
- 197 תוספתא שביעית ו, א-ב (עמ' 190).
- 198 בבא בתרא צה ע"ב (כגרסת מקצת כתבי היד והראשונים; ראה דקדוקי סופרים, שם, עמ' 292, הערה ח).
- 199 המחבר לא כתב כאן 'פס', כדרכו בכל מקום.
- 200 נדרים נה ע"ב.
- 201 עירובין כח ע"ב.
- 202 דברי רבנו חננאל מובאים גם בספר הנר על מסכת ברכות, עמ' 82-83; וראה גם פירוש רבנו חננאל, ברכות, עמ' פז-פח.
- 203 בספר הנר: ואינן. וראה בהערות המהדיר לפירוש רבנו חננאל שהסביר כי הכוונה היא: והן.
- 204 מילה זו היא מילוי שורה; לאחריה יש חור בקלף.

במעשרות²⁰⁵ הכובש והשולק והמולח בשדה²⁰⁶ והמכמר באדמה פטור, ובגמ' דאיזהו נשך אמרינ'²⁰⁷ והא מיחסר מיכמר ועיולי לדפא. וכיון דאינו פרי גמור, האוכל מברך עליו שהכל נהיה. (ו)עד כאן דברי פר"ח. וכדברי פר"ח מסתברא דנובלת היינו תמרים שלא נתבשלו כל צורכן, שהרי שנינו²⁰⁸ התמרים משיטילו [ש]אור, וגרסינ' בירושלמי דמסכ' מעשרות²⁰⁹ ה[תמ]ר משיטילו שאור אמ' ר' חייא בר בא אמ' משיתמלא החרץ (רבי יונה בעי מה נן קיימין אם בשיתמלא החרץ)²¹⁰ נובלת היא ואם משיתפרש גלעינה מתוך האוכל בשילה היא כל צורכה, אלמ' נובלת (היינו) תמר שלא בישלו כל צורכן, דהיינו פגין כדברי פר"ח. תניא בתוספ' דמסכ' דמאי פרק קמא²¹¹ ר' יהודה אומ' הנובלות הנמכרות עם התמרים חייבות וחכמ' אומ' עד שלא יטילו שאור פטורות, משיטילו שאור [חייבות] וגרסינ' בירושלמי²¹² ראה נובלות שנשרו אומר] ברוך²¹³ [דיין האמת]

<דף 3 ע"ב>

בא לאוכלן אומר ברוך שהכל נהיה, אלמ' הירושלמי נמי אית ליה (תמר) דנובלות היינו תמרי דזיקא. <מא ע"א> פס' אלא למאן (דאמר) בושלי כמרא ליתני אידי ואידי נובלות

תמרא או אידי ואידי נובלות סתמא קשיא. ותימ' לי אמאי מוקשה ועומד, לימא ליה יגיד עליו ריעו, תנא התם נובלות תמרא ותנא הכא נובלות סתמא הוא הדין לתמרה, כדאמ' בבבא בתרא²¹⁴ אמ' אביי יגיד עליו ריעו, תנא הכא סלעים והוא הדין לחול ותנא התם חול והוא הדין לסלעים, אמ' ליה רבא אי יגיד עליו ריעו לשמענין תרווייהו בהדי הדדי והוא הדין לאידך, אלמא כל היכא (דתנא) תרווייהו בהדי הדדי חדא זימנא

כששנה חבירו יחידי אמרינן יגיד עליו ריעו ודמי כמי ששנאן שניהם ביחד,

205 משנה מעשרות ד, א (כנוסח שבחלק מכתבי היד; ראה משנה זרעים, ב, עמ' רלב).

206 כך גם בספר הגר. אך במשנה: בשדה חייב.

207 בבא מציעא עד ע"א (ולפנינו שם בנוסח מעט שונה). וראה גם פירוש רבנו חננאל לפסחים נח ע"א (עמ' קלב); ספר הערוך, ערך דף וערך נגד (עמ' 306).

208 משנה מעשרות א, ב.

209 ירושלמי מעשרות א, ב (דף מח ע"ד; עמ' 264).

210 דילוג מחמת הדומות.

211 תוספתא דמאי א, א (מהדורת ליברמן, עמ' 62).

212 ירושלמי ברכות ו, ג (דף י ע"ג; עמ' 52).

213 שורה זו חתוכה ונותרה ממנה רק המילה האחרונה. המילים 'דיין האמת' נכתבו כנראה בתחתית העמוד (ראה כעין זה לעיל, דף 1 סוף ע"ב, הערה 150).

214 בבא בתרא יט ע"א.

הכא נמי כיון דתנא במסכ' דמאי נובלות תמרא והכא קתני נובלת סתמא נימא יגיד עליו ריעו, אם כן אמאי מוקש[ה] ועומד הכא. פס' מיתבי היו לפניו צנון וזית מברך על הצנון [ו]פוטרו את הזית, הכא במאי עסיקינן כגון שהיה צנון {{עיקר}}. והא דתניא בתוספ' 215

[ה]ביאו לו אורז ויין מברך על האורז ופוטרו את היין, צנון ונובלות מברך על הצנון [ו]פוטרו את את [ה]נובלת, מליח ופרוסה מברך על המליח ופוטרו את הפרוסה, כולה

איכא

[לא]וקומה [ב]אורז [ו]צנון [ו]מליח שהן עיקרין. פס' הא דאמ' רב חנין כל הפסוק לשיעורין נאמ',

[ע]יקר מילתא במסכ' בכור' ירושלמי פרק קמא, 216 והתם לא אידכר ר' חנין אלא הכי איתה

[ה]תם, ר' ברכיה בשם ר' שמואל בר רב נחמן למה כת' ארץ ארץ שני פעמים להודיעך [ש]אין הבית עומד אלא על שני דברים הללו, ולמה נכללו, ר' (יהודה) בריבי ור' שמואל בר רב

[נח]מן חד אמ' לברכה וחרינא אמ' לשיעורין. ודר' חנין אייתין במסכ' סוכה פרק [ק]מא 217 ובעירובין פרק קמא. 218 פס' כדתנן הנכנס לבית המנוגע. משנה שלימה במסכת

[נג]עים פרק י' בתים. 219 פס' דתנן עצם כשעורה טמא במגע כול'. משנה שלימה במסכ' אהילות פרק אילו מטמאין. 220 פס' כל כלי בעלי בתים <מא ע"ב> שיעורן כרימון. משנה

במסכ' כלים פרק י"ז. 221 פס' אלא מדרבנן וקרא אסמכת' בעלמ'. פי' אע"ג דאמ' הכא מדרבנ', אינן מדרבנ' אלא הלכה למשה (למנ') (מסיני), כדאמ' במסכ' עירוב' פרק קמא 222 אמ' רב

חייא בר אשי אמ' רב שיעורין חציצין ומחיצין הלכה למשה מסיני, ומסקנא דשמעתא גריס אלא הילכת' נינהו ואסמכינהו רבנ' אקראי. ועוד אמרינ' בסדר יומא פרק יום הכיפורי 223 אמ' ר' יוחנ' שיעורין של עונשין הלכה למשה מסיני. פס' דאמ' ר'

215 תוספתא ברכות ד, יג-יד (מהדורת ליברמן, עמ' 21).

216 ירושלמי ביכורים א, ג (דף סג ע"ד; עמ' 350).

217 סוכה ה ע"ב.

218 עירובין ד ע"א.

219 משנה נגעים יג, ט.

220 משנה אהלות ב, ג.

221 משנה כלים יז, א.

222 עירובין ד ע"א-ע"ב.

223 יומא פ ע"א.

חייא פת פוטרת כל מיני מאכל. גרסינ' בשחיטת חולין פרק כל הבשר²²⁴ רב הונא ורב חייא בר אבא [הווי יתנבי] הווי יתנבי] חד מהאי גיסא (דפורא) דמברא דסורא וחד מהאי גיסא דמברא דסורא, למר אייתו דגים שעלו בקערה וקאכיל בכותח, למר אייתו ליה תאינים וענבים בתוך הסעודה ואכיל ולא בריך, מר אמ' ליה לחבריה יתמא עבד רבך הכי, (מר) ואידך אמ' ליה לחבריה יתמא עבד רבך הכי, מר אמ' אנא עביד כשמואל ומר אמ' אנא דעבד כר' חייא דתני ר' חייא פת פוטר כל מיני מאכל ויין פוטר כל מיני משקה. ועל [ז]ה כיוון רבינ' חננא' וכתב²²⁵ דבר הבא מחמת סעודה בתוך הסעודה לאכול בהן פת, כגון מיני תבשילין וכיוצא (בהן) דעבידי למילפת בהו, אין טעוין ברכה לא

לפניהן ולא לאחריהם, ויש אומ' ²²⁶ אפילו תאינים וענבים ורימונים וכיוצא בהן שהרבה בני אדם אוכלין בהם פיתן בזמן שבאין בתוך הסעודה למילפת בהו הפת, הפת פוטרין ואין טעוין ברכה לא לפניהם ולא לאחריהם. <מב ע"א> פס' אמ' להו מאי צי צי דקא

שמענא להו כול'. כיוצא בזה הדבר גרסינ' במסכ' מנחות פרק התכלת²²⁷ רב נחמן אשכחיה לרב אדא בר אהבה דקא רמי חוטי וקא מברך לעשות ציצית אמ' ליה מאי (אמ' ליה מאי) האי צין צין דקא שמענא כול'. פס' דאמ' שמואל הלכה כר' מונה דתניא (ב') ר' מונה אומ' פת הבאה בכיסנין מברך עליו המוציא ואמ' שמואל הלכה כר' מונה. גרסינ' במסכ' מגילה פרק הקורא את המגילה למפרע²²⁸ תנו רבנ' קראה סירוגין יצא סירוסין לא יצא, ר' מונא אומ' משום ר' יהודה אף בסירוג'²²⁹

[

]

דף 4 ע"א²³⁰

סב ע"א< [את עצמו ואינו פורע בלילה אלא כדרך שנפנה ביום. עד כאן פר"ח. ²³¹ תניא] [

224 חולין קיא ע"ב.

225 דברי רבנו חננאל הובאו אצל כמה ראשונים; ראה פירוש רבנו חננאל, ברכות, עמ' פט.

226 ראה אוצר הגאונים, הפירושים, עמ' 58, סי' קפב.

227 מנחות מב ע"א.

228 מגילה יח ע"א-ע"ב.

229 השורה התחתונה של הדף, וכן גם הדפים הבאים, חסרים. ההמשך בבבלי שם: 'אף בסירוגין אם שהה כדי לגמור את כולה חוזר לראש, אמר רב יוסף הלכה כרבי מונא שאמר משום רבי יהודה'.

230 גראץ, ספריית האוניברסיטה Cod. 1206, דף 3. הדף חתוך משני צדדיו, וגם השורות התחתונות חסרות.

231 דברים אלו של רבנו חננאל, שנכתבו כנראה על הסוגיה 'איזהו צנוע זה הנפנה בלילה במקום

[לעיל²³² כשהוא נפנה מגלה לאחריו טפח (ומלאחריו) (ומלפניו) טפחיים. >סב ע"ב <פס' א[דרחתא]²³³

[קדרך ש]פוך. גרסינ' במסכ' גיטין פרק מי שאחזו²³⁴ תני ר' חייא הרוצה ש[לא יבוא ליד]

[חו]לי מעיים כול' עד אל תשהא עצמך בשעה שאתה צריך לנקב[ך] [אי]סורא נמי איכא מאן דמשהא את נקביו, דגרסינ' במסכ' מכות פרק ב[תרא²³⁵ אמר] [רב א]חא המשהא את נקביו עובר משום בל תשקצו את נפשותיכם. [פס' מילי דשעיר]. [ע]ילת לשעיר שלבית הכסא, במסכ' תמיד פרק קמא.²³⁶ פס' אמ' לו הקב"ה [לדוד מסית]

[קרו]ת לי הרי אני מכשילך בדבר שאפילו תינוקות של בית רבן יודעין [אותו. כיוצא] [בוה ה]דבר גרסינ' פרק אילו נאמרינ' ²³⁷ אמ' לו הקב"ה דוד אותן שכתוב בהן הת[ע]יף עיניך בו]

[וא]ינינו אתה קורא אותן זמירות, הריני מכשילך בדבר שאפילו תינוקות שלבית [רבן יו]דעין כול'. פס' {{ראה}} אפרו של יצחק. תניא בספרא דבי רב²³⁸ וזכרתי את [ברית]

[כול' מפני] מה אמ' באברהם וביעקב וזכירה וביצחק לא נאמ' זכירה, אלא רואין את [אפרו]

[של יצחק כ]אילו צבור על (צבור על) גבי המזבח. גרסינ' בבראשית רבא פרשנה [צד²³⁹]

[אמ'] תרתין ר' ברכיה אמ' אין (אדם מייחד שמו) הקב"ה מייחד שמו על [אחד כשהוא] [חי] אלא על בעל ייסורין, והרי יצחק, (רבנין) אמ' ר' ברכיה בעל ייסורין ה[יה], רבנין [אמ' ר]ו אין את אפרו כאילו צבור ומונח על גבי המזבח. במסכ' זבח' פרק ק[דשי קדשים]²⁴⁰

שנפנה ביום, חסרים לפנינו בקטע גניזה המכיל את פירושו לסוגיה זו, ואף אינם ידועים ממקורות אחרים; ראה אוצר הגאונים, ברכות, פירוש רבינו חננאל, עמ' 70.

232 ברכות כג ע"ב.

233 כך הגרסה אצל מקצת הראשונים, ראה למשל אוצר הגאונים, ברכות, פירוש רבינו חננאל, עמ' 70; ספר הערוך, ערך כפן. לפנינו: עד דרתחא.

234 גיטין ע ע"א.

235 מכות טז ע"ב.

236 תמיד כז ע"ב: 'עד כאן לא סליקת לשעיר גמרת מילי דשעיר'.

237 סוטה לה ע"א.

238 ספרא, בחוקותי, פרק ח הל' ז (דף קיב ע"ג).

239 בראשית רבה, צד, ה, עמ' 1177 (ושם: 'ר' ברכיה אמ' תרתין').

240 זבחים סב ע"א.

[בש]למ' בית ידעי בצורתו אלא מזבח מנא ידעי, ר' אלע' אמ' ראו מיכא' [השר הגדול]
[עומד ומ]קטיר עליו, ר' יצחק אמ' ראו אפרו של יצחק צבור ומונח [באותו]
[מקום. במס'] תענית ירושלמי גרסינ' 241 ונותנין אפר מקלה כול' עד רואין אפרו של
[יצחק]

[צבור ומ]ונח על גבי המזבח. פס' לא יכנס אדם בהר הבית במקלו. תניא ב[ספרא דבי]
[רב 242 ומ]קדשי תיראו איזו היא מורא מקדש לא יכנס להר הבית במקלו וב[פונדתו].
[ותניא] בספרי 243 והיה מחניך קדוש מיכאן אמרו לא יכנס אדם להר הבית ב[מקלו]
[ובפונדתו. וב]מסכ' יבמות פרק קמא 244 אייתנין לה. פס' קפנדריא. כשמה במסכת
מ[גילה פרק]

[בתרא אי]תה. 245 <סג ע"א> פס' לפי שאין עונין אמן במקדש. במסכ' תענית פרק סדר
ת[עניות בגמ']

[דואו]מ' לפניהם כ"ד ברכות 246 כך היו נוהגין בגבולין אבל במקדש אומ' ברוך מן
העולם ועד]

[העולם וה]ן עונין אחריו ברו' שם כבו' מלכותו ולא היו עונין אחריו אמן וכל כך [למה
מפני]

[שאינ] עונין אמן במקדש. פס' עת לעשות לי"י הפרו תורתך. עת לעשות דבר [לשמו
של]

[מקום 247 ע"פ שיש בו הפרת תורה, כלומ' לכך התקינו שיהא אדם שואל בשלנום]
חבירו]

[ב]שם משום שגזרו על ישר' שלא להזכיר שם שמים, (ל) וכשנבטל דבר זה]

[הת]קינו להזכיר את השם אפילו על שלום חבירו, ואע"ג דאין מזכירין [את השם]

[לב]טלה כדכת' 248 ליראה את השם הנכבד והנורא, וכדיי לפרסם את [הדבר הזה]

[ש]ביטלו את הגזירה התירו כול', זה פיר' הקונטרס. 249 וכפיר' הקונטרס [נראה]

241 ירושלמי תענית ב, א (דף סה ע"א; עמ' 711).

242 ספרא, קדושים, פרק ז הל' ח-ט (דף צ ע"ד).

243 ספרי דברים, פי' רנח, עמ' 282.

244 יבמות ו ע"ב.

245 מגילה כט ע"א: 'מאי קפנדריא, אמר רבא קפנדריא כשמה'. על סדר הפרקים במסכת מגילה
ראה להלן, פרק עשירי, הערה 3.

246 תענית טו ע"ב (בסוגיה שעל המשנה בדף טו ע"א: 'ואומר לפניהן עשרים וארבע ברכות').

247 השווה רש"י יומא סט ע"א: 'עת לעשות לה' – כשבא עת לעשות דבר לשמו של מקום מותר
להפר בו תורה'.

248 דברים כח, נח.

249 דברים אלו אינם נמצאים לפנינו בפירוש רש"י. העירני הרב י"י סטל כי מדברי הקונטרס
משמע כי התקנה לא נעשתה בידי בעז, שהרי הוא תולה אותה בגזרות; וכן כתב הראב"ד,
בדבריו שהובאו בספר המכתם, כאן (גנזי ראשונים: ברכות, מהדורת מ' הרשלה, ירושלים

[דג]רסינ' במסכ' ראש השנה פרק קמא בגמ' דעל (ג') (ו') חדשים²⁵⁰ בתלתא בתנשרי בטלה]

[א]דכרתא מן שטריא שפעם אחת גזרה מלכות הרשעה שלא להזניח שם [ש]מים על פיהם וכשגברה מלכות בית חשמונאי ונצחום התקיננו [שיהו כותבין שם] [שמים א]פילו בשטרות וכך היו כותבין בשנת כך ליוחנן כהן גדול לאל עליון [וכיון] ששמעו חכמי בדבר אמרו למחר פורע זה את חובו ונמצא שם שמים [מו]טל באשפה ובטלום. דווקא משום דשטר מוטל באשפה להכי [בטלום]. [פס' ואומ' אל תבוז כי זקנה אמך. ²⁵¹ פר"ח²⁵² אם נזדקנה אומתך שן] [נתמעטו גודרי הפרצות עמוד וגודרה כדרך שעשה אלקנה שן] [רש] ²⁵³ []

<דף 4 ע"ב>²⁵⁴

[] להקל²⁵⁵ באיסור הקל דומיא הא דאמ' במסכת יומא פרק בתרא²⁵⁶ [מי שאחזו] [בולמוס] מאכילין אותו הקל הקל, וכגון עוברת שהריחה בשר הקדש²⁵⁷ [] [פס' לעולם ילמד אדם את בנו אומנות נקייה וקלה. במסכת קידושין] [פרק ב]תרא נמי איתה. ²⁵⁸ פס' ואם נתנן לכהן סוף שהוא מתעשר שני²⁵⁹ [איש אשר]

תשכ"ז, עמ' קכא-קכב): 'איני יודע מתי היתה זה התקנה, כי לא היתה תקנה זו אלא מפני שהיו אדוקין לע"ז [...] שמא בימי יוונים היה שהיו גוזרין על ישראל, וכשגברה ידם של בית חשמונאי תקנו זו'.

250 ראש השנה יח ע"ב (בסוגיה שעל המשנה בדף יח ע"א: 'על ששה חדשים השלוחין יוצאין').

251 כך הנוסח בחלק מכתבי היד של הבבלי; ראה דקדוקי סופרים, עמ' 366, הערה ז.

252 דברי רבנו חננאל אינם ידועים ממקורות אחרים. והשווה ירושלמי ברכות ט, ה (דף יד ע"ג; עמ' 76): 'אמר רבי זעירא אם נזדקנה אומתך עמוד וגודרה כשם שעשה אלקנה שהיה מודריך את ישראל לפעמי רגלים, הה"ד ועלה האיש ההוא מעירו וגו' עת לעשות לה' הפרו תורתך'.

253 שורה זו נחתכה וניתן לקרוא בה רק שתי אותיות. במילה הקודמת ניתן להכיר בשלושה תגים שנכתבו מעל המילה כדי לסמן ראשי תיבות, ואולי יש להשלים: [פר"ח מפ]רש. השורות האחרונות של העמוד חסרות.

254 עמוד זה מטושטש, וקראתיו באמצעות צילום אולטרה-סגול.

255 ראה בבלי כאן: 'דרש בר קפרא איזוהי פרשה שכל גופי תורה תלוין בה, בכל דרכיך דעה והוא יישר ארחתיך. אמר רבא אפילו לדבר עבירה'. וראה רש"י שם: 'בכל דרכיך – אפילו לעבור עבירה'.

256 יומא פג ע"א.

257 שם פב ע"א.

258 קידושין פב ע"א, במשנה.

259 במדבר ה, י.

[יתן] לכהן לו יהיה. כיוצא בדבנר ז[ה גרסינ' בבבא בתרא פרק המוכר א]ת הספינה²⁶⁰
 [אמר] רב יהודה מסור' לא יהיה בביתך מה טעם משום איפה ואיפה, לא יהיה]
 [לך בכיסך] מה טעם משום אבן ואבן, אבן שלימה וצדק יהיה לך. פס' [כל המשתף]
 [ש]ם שמים בצערו. פר"ח²⁶¹ דאמ' כל דעביד רחמנ' לטב. פס' ללמדך [שכל הרואה]
 [סוטה בקי(ל)קולה יזיר עצמו מן היין. בתחלת מסכת סוטה אי]תא.²⁶² פס'²⁶²
 [אמרו] לו הנח לר' [עקיבא] שלא הינח כמותו בארץ ישר'. וקשיא לי [ומ] לא
 [הניח] כמותו אפילו הכי לא היה ((לו)) לעבר שנים ולא לקבוע חדשים בל[א חכמי]
 [ארץ] ישר', אפילו תלמידיו, דהכי תניא בפרקים של ר' אליעזר פרק ח'²⁶³ [מיכן]
 [אמרו] אפילו צדיקים וחכמים ב(ארץ ישר')((חוצה)) לארץ ורועי צאן ובקר בארץ אין
 מעברין]
 [את] ה[שנה] אלא על ידי ההדיוטים רועין צאן ובקר, ואפילו נביאים בחוצה]
 [לארץ] והדיוטים (בחוצה לארץ) (בארץ) אין מעברין את השנה אלא על ידי הדיוטים
 שבא"י,
 [גלו לבבל] והיו מעברים את השנה על ידי הנשאר (בארץ, לא נשאר אחד בארץ היו
 מעברין את השנה) בבבל. עלה עזרא וכל [הקהל]
 [עמו] ורצה יחזקאל לעבר את השנה (חוצה לארץ) בבבל, אמ' לו הקב"ה [יחזקאל]
 [אין] לך רשות לעבר את השנה חוצה לארץ, הרי ישראל אחיך בארץ [הם יעברו]
 [את ה]שנה שנ'²⁶⁴ בן אדם בית ישרא' יושבין על אדמתם, שלהם הוא לע[בר את]
 [השנה. וג]רסינ' בירושלמ' דמס[כ] סנהדרין פרק קמ' ובירושלמ' דמסכ' נ[דרים פרק]
 [הגודר מ]ן המבושל כת'²⁶⁵ ואל יתר זקני הגולה אמ' הקב"ה ביותר הן (חביבין) עלי
 זקנני הגולה],
 [חביבה כ]ת קטנה שבארץ ישר' מסנהדרין גדולה (שבארץ ישראל) (שבחוצה לארץ).
 <סג ע"ב> פס' [חכם]
 [שטמא] אין חבירו רשאי לטהר. במסכ' גידה פרק ב' בגמ' וכקרן כרכום [ובעבודה זרה]

260 בבא בתרא פט ע"א.

261 לפנינו בפירוש רבנו חננאל, ברכות, עמ' קמד (מתוך קטע גניזה; ראה עמ' קמג, הערה 233) מצוי פירוש אחר: 'כל המשתף שם שמים בצערו ונותן צדקה מדוחק'.

262 סוטה ב ע"א.

263 פרקי רבי אליעזר, פרק ח, דף יט ע"א-ע"ב (על הנוסח של דרשה זו בעדי הנוסח השונים של המדרש ראה: טרייטל, פרקי דר' אליעזר, עמ' 122-124). בציטוט כאן (וכן בסמוך בציטוט מהתלמוד הירושלמי) נפלו כמה וכמה טעויות; חלקן תוקנו על ידי המחבר וחלקן נותרו בשיבושן.

264 יחזקאל לו, יז.

265 ירמיהו כט, א; ירושלמי סנהדרין א, ב (דף יט ע"א; עמ' 1269); ירושלמי נדרים ו, ט (דף מ ע"א; עמ' 1037).

[פ"ק בגמ' ר' [יהודה אומ' נפרע' מהן²⁶⁶ מייתנין לה. פס' כי היכי דלא ניגרורו בתריה].
 [כיוצא בזה הדבר גרסינ' במסכ' נידה פר' קמ' בגמ' ר' אליע' אומ' ד' נשים [דיין]
 [שעתן]²⁶⁷ אמ' לו ר' אליע' ר' יהושע אתה לא שמעתה ואני שמעתי וכול' [לאחר]
 [פטיר]תו של ר' אליע' החזיר ר' יהושע הדבר ליושנו ועשו מעשה כר' א[ליעזר, בחייו]
 [מאי] טעמ' לא משום דר' אליעז' שמותי וסבר אי עבדינן בהא כוותיה ב[חדא]
 [עבדינן כ]וותיה באחרנייתא. פס' אמ' לו הקב"ה למשה משה אם הרב בכ[עס]
 [ותלמיד כעס] תורה²⁶⁸ מה (תהא) תהא עליהם. [כיו]צא בזה הדבר גרסינ' במסכ'
 [קידושין] פרק ב' ב[גמ'] דהמקדש בחלקן²⁶⁹ אמ' ר' יוסי יאמרו מאיר שכב יוסי [שתק]
 [תורה] מה תהא עליה. פס' אלא לומ' לך שבכל יום ויום חביבה תורה על לומ[דיה]
 וכיום ש[ניתנה מהר סיני. תניא בסיפרי²⁷⁰ ושמתם זו משנה לעשות זה
 [מעש]ה, את [כל] החוקים אילו המדרשות, את המשפטים אילו הדינין, אשר
 [אנכי נ]ותן לפניכם היום יהו חביבים עליכם כאילו קיבלתם היום מהר סיני].
 <סד ע"א> [פס'²⁷¹ ראיתי ביסודו של אחי רב יהודה²⁷² ויברך י"י בית עובד אדון]ם²⁷³
 [וכת' פעו]לתי השמיני²⁷⁴ וכת'²⁷⁵ ולעובד אדום ששים ושנים. בירושלמי דהחול[ץ]
 [ליבמ]תו בהילכ' ארבעה (מ)אחים נשואין לארבע נשים²⁷⁶ כת' וישב ארון י"י [עם]
 [בית] עובד אדום הגתי שלשה חדשים ויברך וגו', במה בירכו בבנים ה[דא הוא]
 [דכת'] כל אלה מבני {{עובד}} אדום המה [ובניהם ואחיהם איש ח]יל בכח לעבד[ה]
 ש[ש]ים²⁷⁷

266 נידה כ ע"ב (בסוגיה שעל המשנה שבדף יט ע"א 'קקון כרכום'); עבודה זרה ז ע"א (בסוגיה שעל המשנה שבראש הפרק 'רבי יהודה אומר נפרעין מהן').
 267 נידה ז ע"ב (בסוגיה שעל המשנה שבדף ז ע"א 'ארבע נשים דיין שעתן').
 268 ראה דקדוקי סופרים, כאן, עמ' 370 (לפנינו בבבלי: ישראל).
 269 קידושין נב ע"ב. בין השיטין נכתבו כאן כנראה מילים אחדות שאיני יכול לקוראן.
 270 ספרי דברים, פי' נח, עמ' 124.
 271 חסר כאן הציטוט מהבבלי, דף סג ע"ב-סד ע"א: 'ויברך ה' את עבד אדם [...] מאי היא ברכה שברכו, אמר רב יהודה בר זבידא זו חמות ושמונה כלותיה שילדו ששה בטרס אחד שנאמר פעלתי השמיני וכתוב כי ברכו אלהים כל אלה לעבד אדם ובניהם ואחיהם אנשי חיל בכח לעבדה ששים ושנים לעבד אדם'.
 272 יחוסי תנאים ואמוראים, ערך רב יהודה בן זבדא; ראה לעיל, הערה 31.
 273 דברי הימים א יג, יד.
 274 שם כו, ד-ה: 'ולעבד אדם בנים שמעיה הבכור [...] פעלתי השמיני'.
 275 שם ח: 'ששים ושנים לעבד אדם'.
 276 ירושלמי יבמות ד, יא (דף ו ע"ב; עמ' 852).
 277 השורות האחרונות של הדף חסרות. השלמתי את המשך הפסקה מתוך ספר יחוסי תנאים ואמוראים, עם מעט תיקונים על פי כתב היד הקדום של הספר: ניו יורק, בית המדרש לרבנים Mic. 9624, דף 86א.

[ושנים דהות כל חדא מנהון ילדה תרי בכל ירחא, הא כיצד, טמאה שבעה וטהרה שבעה וילדה, טמאה שבעה וטהרה שבעה וילדה, ששה עשר בכל ירחא, לתלתא ירחין ארבעים ותמניא, והוא אשתו הא חמשין, וארבעה ותמנתיהון הא שיתין ותרי, הד' ה' ²⁷⁸ ששים ושנים לעובד אדום. הירושלמי אינו מונה כגמרא דידן את הברכה].

פרק עשירי

פירוש ר' ברוך ממגנצא למסכת מגילה

מבוא

א. תיאור הקטעים

כ"י ניו יורק, ליהמן FR 11 מכיל קטעים שונים של כתבי יד, שד"ר מנפרד ליהמן המנוח קיבצם למקום אחד באופן מלאכותי. שמונת הקטעים הראשונים בכרך זה הם שמונה חצאי דפים, שהם למעשה ארבעה דפי קלף גדולים שנחתכו לשניים.¹ חצאי הדפים אינם מסודרים כהוגן, אך אם מצרפים אותם כראוי יהיו בידינו ארבעה דפים² שהם שני גיליונות. שני הדפים הראשונים רצופים וגם שני הדפים האחרים רצופים, ובין שני זוגות הדפים חסרים כנראה עוד שני דפים נוספים, שהם הגיליון הפנימי של הקונטרס. הדפים הגדולים (כ"מ 24×36 ס"מ) מלמדים כי לפנינו שריד מקודקס גדול, שהכיל בוודאי עשרות דפים, אם לא למעלה מזה. כל דף נכתב בארבעה טורים (שני טורים בעמוד), ובכל טור כ"מ 41 שורות. חיתוכם של הדפים לשניים פגם בהם, ושורה אחת או שתיים חסרות באמצע כל אחד מן הדפים. הדפים מחוררים מעש ואף פגומים בצדם הימני או השמאלי, אם מעט ואם הרבה, ומסתבר שהם הופרדו זה לא מכבר מכריכה של ספר.

ארבעת הדפים שבכ"י ליהמן מכילים פירוש לסוף מסכת מגילה,³ דפים כד ע"ב-כח ע"ב ודפים כט ע"ב-לב ע"א (עד סוף המסכת). לעתים כתב הסופר בשולי הדף

- 1 היסגנטורה המלאה של כתב היד היא Lehmann Hebrew Manuscript Collection ("Lehmann Judaica"), FR 11.1-8. תודתי לגב' ברברה ליהמן-סיגל שאפשרה לי באדיבותה לבדוק את גוף כתב היד וטרחתה לשלוח לי צילומים משובחים של הקטעים. לדיון ראשוני בקטעים אלו ראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 112-123.
- 2 הדף הראשון: FR11.5 (החלק העליון) + FR11.8 (החלק התחתון); הדף השני: FR11.3 + FR11.7; הדף השלישי: FR11.4 + FR11.1; הדף הרביעי: FR11.6 + FR11.2. המעבר בין שני החלקים של כל דף מסומן להלן במהדורה: /.
- 3 סדר הפרקים כאן הוא כבדפוס הבבלי וכגרסתם של רוב הראשונים (ובכללם כל חכמי גרמניה וצרפת): פרק הקורא עומד ולאחריו פרק בני העיר. ראה: אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 997; א' סגל, 'מסורות הנוסח של בבלי מגילה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ב, עמ' כב-כד; מ' סבתו, 'פרשת ראש חודש כיצד קורין אותה', תרביץ, עד (תשס"ה), עמ' 173, הערה 17, ועמ' 204-205.

מעין כותרות לתוכן הפסקה (כגון 'אם מתנה כמכר'; 'דין גלילת ספר תורה'),⁴ ובשני מקרים הוא גם מספר את הכותרות: 'ר"ס' ו'רס"ב'.⁵ בין שני הסימנים הללו הפרידו בשעתו ארבעה דפים וחצי של כתב היד,⁶ ובהם הפירוש לרוב הפרק הרביעי של המסכת (דפים כו ע"ב-לב ע"א), ואינני יודע כיצד החליט המחבר (או הסופר) היכן להתחיל סימן חדש.

ב. המחבר וחיבורו

זהותו של המחבר איננה מוטלת בספק – הלוא הוא ר' ברוך בן שמואל ממגנצא, שחי במגנצא במפנה המאות השתים עשרה והשלוש עשרה (הידיעה האחרונה עליו היא חתימתו על תקנות שו"ם בשנת 1220).⁷ המחבר הוא תושב מגנצא, כפי שהוא כותב במפורש:

ביום טוב האחרון של חג קורין מצות וחוקים ובכור (מגילה לא ע"א), פר"ש [ומת]חילין מעשר תעשר לפי שיש באותה פרשה מצות וחוקים הרבה כו'. ואנן במגנצא לא נהיגנן הכי, אלא בכל הבכור מתחילין, ומפרשין מצות וחוקים שבפרשת כל הבכור, וכד מיקלע יום טוב האחרון של חג בשבת או מתחילין למעל' בעשר תעשר.⁸

המחבר מזכיר בפירושו שורה של חכמים שעמם קיים קשרים אישיים, וכולם ידועים לנו כרבותיו של ר' ברוך או כחבריו. המחבר מזכיר כאן את 'מורי רבי' [יק]ר'⁹ – הלוא הוא ר' אפרים בן יצחק מרגנסבורג, שעל לימודיו אצלו העיד ר' ברוך ממגנצא בהודמנויות שונות.¹⁰ חכם אחר נזכר כאן רק בכינוי 'מורי קרו[נ]בי'.¹¹ כינוי זה מצוי הרבה בשרידי כתביו של ר' ברוך ממגנצא, והכוונה בו לר' אליעזר בן שמואל ממיץ.¹² המחבר מזכיר עוד תשובות שהשיב לו ר' יואל הלוי (שכבר הלך לעולמו בשעת כתיבת

4 דף 1 ע"ב תחילת טור ב; דף 4 ע"א טוף טור א.

5 דף 1 ע"ב תחילת טור א ודף 4 ע"א טור א.

6 בין הדף השני לשלישי חסרים, כזכור, עוד שני דפים שאבדו מאתנו.

7 על ר' ברוך ועל תורתו ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 425-429; עמנואל, שברי לוחות, עמ' 104-153.

8 דף 3 ע"ב טור א. במקום אחר, בדיונו על מנהגי קריאת התורה בחול המועד סוכות, כותב המחבר על מנהג וורמייזא ועל מנהג מגנצא בלי להזכיר את מקום מגוריו; ראה דף 3 ע"א טור ב.

9 ראה להלן במהדורה, לפני הערה 58. וראה גם להלן, ליד הערה 173, שם השלמתי כינוי זה מדעתי.

10 ראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 105.

11 דף 1 ע"ב טור ב. וראה גם דף 3 ע"ב טור א, שם השלמתי כינוי זה מדעתי.

12 ראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 107.

הפירוש):¹³ 'כמו שהשיב לי רבי' יואל הלוי ז"ל בשאלותיי, במס' שבת,¹⁴ וכן גם שמועה ששמע בשם ר' אליעזר הלוי: 'בשם הרב ר' אליעזר הלוי שמעתו'¹⁵ – הלוא הוא ראבי"ה, בנו של ר' יואל.

הראיה הברורה ביותר לזהותו של מחבר הפירוש היא שהמחבר מזכיר את שמו הפרטי – ברוך – שלוש פעמים: 'ואני ברוך ראיתי'; 'ואין אני ברוך רואה את דבריו'; 'נ"ל ברוך'.¹⁶ חשוב במיוחד לענייננו האזכור השלישי:

נ"ל ברוך דאין לפסול מכאן מגילה שכתוב בה ברכות של המגילה בתחילה ובסוף, משום דספר תורה שקוראין בה בני אדם בזה אחר זה איכא למיחש שמא יאמרו ברכו' כתובות בה באמצע, אב[ל] המגילה שאין קורא אל' אחד, ליכא למיחש אפי' אם כתוב בה ברכות [בת]חילה לפני ה[מ]גילה או לבסוף לאחר המגילה, [וא]פי' בספר תורה כי האי גוונא לא ידענא [למי]פסל.

דברים אלו מובאים במקומות אחרים בשמו של ר' ברוך, ובאחד מהם מפורש כי הכותב הוא ר' ברוך אביו של ר' שמואל – הלוא הוא ר' ברוך ממגנצא, אביו של ר' שמואל מבמברג.¹⁷ ומעתה ברור שמחבר הפירוש שלפנינו הוא ר' ברוך בן שמואל ממגנצא. ר' ברוך ממגנצא למד בצעירותו אצל גדולי החכמים שבאשכנז, ובבגרותו עמד בקשרים ענפים עם כל חכמי אשכנז בני דורו. הוא ידוע בעיקר בזכות ספר החכמה שחיבר, ספר שלא הגיע לידינו, ושרדו ממנו רק ציטוטים מקוטעים, ועתה זכינו לשריד נכבד מתורתו.

בדפים המעטים ששרדו מהפירוש למסכת מגילה הספיק ר' ברוך ממגנצא לציין פעמים רבות את מה שכתב במקומות אחרים. הוא מפנה את הלומד למה שכתב בספר החכמה למסכת בבא מציעא,¹⁸ וכן למה שכתב בתוספותיו לשלוש מסכתות: בבא מציעא,

13 ר' יואל הלוי נפטר בשנת 1200 לערך; ראה אפסוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 422. ר' שמואל בן נטרונאי ור' אליעזר ממיץ נזכרים אף הם בברכת המתים (ראה להלן במהדורה, ליד הערה 78 וליד הערה 94), אך זמן פטירתם אינו ידוע לנו.

14 דף 1 ע"ב טור א. על קשריו של ר' ברוך ממגנצא עם ר' יואל הלוי ראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 105.

15 דף 4 ע"ב טור א; וראה ראבי"ה, סי' תקצה (ב, עמ' רכג). על קשריו ההדוקים של ר' ברוך עם ראבי"ה ראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 105.

16 דף 1 ע"ב טור א; דף 3 ע"ב טור א; דף 4 ע"א טור א. לכאורה ניתן היה להסתייע בקביעת זהותו של המחבר גם במשפט הראשון ששרד מהפירוש (דף 1 ע"א טור א), שבו מפנה המחבר למה שכתב בספר החכמה. אך מקום זה פגום בכתב היד, ולא נותר ממנו אלא 'ועוד ת... אחרת התם בהשוכר את הפועלים בספר החכמה'.

17 ראה להלן, הערה 191.

18 ראה להלן במהדורה, ליד הערה 57.

זבחים וערכין¹⁹ (ומכאן שר' ברוך כתב את תוספותיו לסדר קדשים קודם שכתב את פירושו למסכת מגילה, להבדיל מרוב המחברים שפירשו את סדר קדשים, אם בכלל, רק לאחר שפירשו את שלושת הסדרים הנוהגים בזמן הזה).²⁰ נוסף על כך הפנה ר' ברוך את המעיין למה שהוא כתב בחיבורו – בלי לציין את שם החיבור – במסכתות ברכות (שלוש פעמים), פסחים, תענית, עבודה זרה וכנראה גם שבת.²¹ בדרך כלל לא טרח ר' ברוך לחזור על מה שכתב במסכת האחרת, והסתפק בהפנית הלומד למקום האחר בספרו. פעמים הזכיר ר' ברוך לפחות את נושא הדיון בסוגיה האחרת, אך לפעמים אין בדבריו אלא מראה מקום, בלי לציין אפילו את טיב הדיון שם (כגון דבריו בסוגיית 'צד אחד בריבית', שאין בהם אלא מראה מקום בלבד: 'ואין להאריך, וגם על צד אחד בריבית, והתם בערכין בפ' בתר' ובב' מציע' כתבנו בתוספות').²²

ההפניות המרובות של ר' ברוך בפירושו למסכת מגילה למה שכתב במקומות אחרים מעלות כמובן את השאלה, כמה ספרים כתב ר' ברוך? האם כוונתו של ר' ברוך בכל המקרים לספר אחד: ספר החכמה, הנקרא לעתים בפיו בשם תוספות? או שמה שני

19 ראה להלן, ליד הערות 60, 140.

20 חכמי גרמניה – כמו גם חכמי צרפת – כתבו פירושים לא מעטים למסכתות בסדר קדשים, הרבה יותר מחכמים במרכזים אחרים. ראה לעניין זה: י' זוסמן, 'פירוש הרב"ד למסכת שקלים? חידה ביבליוגרפית – בעיה היסטורית', ע' פליישר (ואחרים, עורכים), מאה שערים: עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, ירושלים תשס"א, עמ' 150-161; א' קנרפוגל, 'יעדי לימוד ודימוי עצמי אצל חכמי התלמוד באירופה בימי הביניים: העיסוק בסדר קדשים', י' בן-נאה (ואחרים, עורכים), אסופה ליוסף: קובץ מחקרים שי ליוסף הקר, ירושלים תשע"ד, עמ' 68-91. לרשימת חכמי גרמניה שפירשו מסכתות בסדר קדשים שהביא קנרפוגל אפשר להוסיף עוד לא מעט; למשל: 'ולדידי נמי קשיא בלומדי מנחות, והיא כתובה בתוספותי' (ראבי"ה, סי' תתקסד [ג, עמ' רלב]); פתרוני ר' שמואל החסיד למסכת תמיד (ראה ע' פוקס, 'שני פירושים חדשים על מסכת תמיד: פירוש אשכנזי אנונימי ופירוש רבנו שמעיה', קבץ על יד, סדרה חדשה, טו [תשס"א], עמ' 113) ופירושים אשכנזיים נוספים למסכת זו (שם, עמ' 100-115).

21 ברכות: 'בברכות [פ'] אין עומדין תמצא מה שכתבנו' (להלן, ליד הערה 67); 'ומיכאן ראה לר"ת ז"ל [...] ובפ"ק דברכות תמצא גבי הא דאמ' ר' יהוש' בן לוי התם תפילות באמצע תיקנום' (להלן, ליד הערה 130); 'ובמי שמתו אמרי' [...] והתם תמצא וכאן אין להאריך' (להלן, ליד הערה 142). פסחים: 'הא דאמרי' בערב פסחי' [לפוקי אור]חי' דאכלי ושתו וגנו בבי כנישתא [...] והתם כתבנו' (להלן, ליד הערה 115). אפשר שר' ברוך הזכיר פעם נוספת את פירושו למסכת פסחים בדיונו בסוגיה האחרונה של המסכת, אך הדברים שם קטועים ולא נותר מהם אלא '... עלה בפ"ק דפסחים' (להלן, ליד הערה 222), וכנראה יש להשלים: [כדכתבינן]. תענית: 'כמו שכתבנו בסיום מסכת תענית' (להלן, ליד הערה 183). עבודה זרה: 'ובסנהדרין ובפ"ק דבכורות אמרי' אסור לו לאדם שיעשה שותפות עם הגוי [כו'] ובפ"ק דע"ז תמצא מה שכתבנו' (להלן, ליד הערה 151). אפשר שיש להשלים כאן [והתם] ובפ"ק דע"ז; ואם כן הוא, זכינו לעדות על חיבורו של ר' ברוך לשתי מסכתות נוספות: סנהדרין ובכורות). שבת: 'כמו שהשיב לי רבי' יואל הלוי ז"ל בשאלותיי, במס' שבת' (להלן, ליד הערה 87).

22 ראה להלן, ליד הערה 140.

חיבורים נפרדים הם – ספר החכמה לחוד ותוספות לחוד? שאלה זו כבר עלתה לדין בעבר, שכן כמה מהראשונים ציטטו מאות פעמים את ספר החכמה של ר' ברוך, אך פעמים ספורות ציטטו גם את תוספותיו.²³ עם זאת, מסתבר ש'תוספות ר' ברוך' הן ספר החכמה, שכן דברים הבאים בספר המדכי בשם תוספות ר' ברוך באים בתשובות מיימוניות בשם ספר החכמה, ואם כן אין לנו אלא חיבור אחד שכתב ר' ברוך, הוא ספר החכמה.²⁴

דומה, שמסקנה זו עולה אף מהפירוש למסכת מגילה שלפנינו, ותוספות ר' ברוך וספר החכמה – אחד הם. אם ספר החכמה והתוספות הם שני חיבורים נפרדים – ולכן ציין ר' ברוך פעם את זה ופעם את זה, פעם לספר החכמה למסכת בבא מציעא ופעם לתוספותיו למסכת זו – מה יהיה פשרן של ההפניות הסתמיות, שהן מרובות יותר, כגון 'בברכות [פ'] אין עומדין תמצא מה שכתבנו'; 'כמו שכתבנו בסיום מסכת תענית', וכדומה?²⁵ כיצד אמור הלומד לדעת, האם ר' ברוך מפנה כאן לספר החכמה או לתוספותיו? מסתבר אפוא – אף שאין הדברים ברורים די צורכם – כי אכן ההפניות מכוונות כולן לחיבור אחד.

אפשר גם שספרו של ר' ברוך לא היה בעל צורה אחת: חלקים ממנו נשאו אופי של תוספות, וחלקים אחרים היו בעלי אופי אחר. החלק שעסק בסדר קדשים נחשב בעיני המחבר לתוספות ולכן הוא מפנה למה שכתב בתוספותיו למסכתות זבחים וערכין, ואילו החלק המרכזי והחשוב של הספר, שעסק בסדרי נשים ונזיקין,²⁶ נקרא בפי המחבר ספר החכמה. אך כשנזקק ר' ברוך להפנות במשפט אחד הן למה שכתב בתוספותיו למסכת ערכין והן למה שכתב בספר החכמה למסכת בבא מציעא, העדיף ר' ברוך לקצר בלשונו. במקום לכתוב 'והתם בערכין בפרק בתרא בתוספות ובבבא מציעא בספר החכמה כתבנו' – שהוא משפט מסורבל, אם גם מדויק יותר מבחינה ביבליוגרפית – העדיף ר' ברוך לכתוב בלשון קצרה וציין את שני חלקיו של החיבור בהפניה אחת: 'והתם בערכין בפ' בתר' ובב' מציע' כתבנו בתוספות'.²⁷

23 לדברי י"נ אפשטיין (מחקרים, ב, עמ' 663-669) התוספות הנדפסות למסכת סוטה, שנתחברו באשכנז, הן של ר' ברוך. אך ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 637-639, שהסתייג מכך והראה שאין בתוספות אלו אסמכתא של ממש שמחברן הוא ר' ברוך. השרידים החדשים מפירושו של ר' ברוך למסכת מגילה אף הם מחלישים קמעא את סברתו של אפשטיין, שכן בעל התוספות לסוטה מביא ראייה בשם רבו ממסכת מגילה שמותר להיכנס לבית הכנסת בסנדל; ואילו בפירושו למסכת מגילה נמנע ר' ברוך מלדון בעניין זה (ראה תוספות סוטה מ ע"א, ד"ה שמה; אפשטיין, עמ' 665, דוגמה 2).

24 ראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 122, הערה 90 ועמ' 139, ס' תשמו.

25 ראה לעיל, הערה 21.

26 ראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 146-147.

27 ראה להלן, ליד הערה 140.

אם כנים דברינו, הרי שניתן להציע שהפירוש המונח לפנינו הוא שריד מספר החכמה, חיבורו המפורסם של ר' ברוך. עם זאת, לא ניתן לשלול את האפשרות שהפירוש למסכת מגילה הוא חיבור אחר שכתב ר' ברוך, ואין לו קשר לספר החכמה.

ג. דרך הפירוש

הפירוש למסכת מגילה דומה במבנהו לספרים אשכנזיים אחרים בני זמנו, כגון ספר אבן העזר של הראב"ן וספר אבי העזרי של ראב"ה. הפירוש שלפנינו ערוך בעיקרו על פי סדר המסכת, אך בניגוד לדרכם של בעלי התוספות (בעיקר הצרפתיים), אין בו פירוש סדיר ושיטתי. ר' ברוך בחר להתמקד בסוגיות מסוימות, שבהן היה לו מה לחדש, ואת הסוגיות האחרות הוא הביא רק במקוטע, תוך שימוש בקיצור 'כו', או שדילג עליהן לחלוטין. דוגמה לדבר כבר בפירושו לסוגיה הראשונה שבדפים שלפנינו, על דברי המשנה בדף כד ע"ב:

האומ' איני עובר לפני [התי]בה בצבועים אף בלבנים לא יעבור, בסנדל[ל] איני עובר אף יחף לא יעבור. העושה תפ[נ]ילתו[ו] עגולה כו', ציפה זהב נתנה על בית יד אונקלין[ל] שלו כו'. הרי משמ' בהדיא דאין [ל]הניח התפילין על הבגדים מבחוץ [...].²⁸

ר' ברוך העתיק בפסקה זו את המשנה כולה – עם מעט קיצורים – על אף שבסופו של דבר אינו דן אלא במשפט האחרון של המשנה. כך הוא עשה גם בסוגיות אחרות.²⁹ בסוגיות רבות ציטט ר' ברוך את דברי התוספתא ואת דברי התלמוד הירושלמי, לעתים בלי להוסיף דבר משלו³⁰ או באריכות רבה יותר ממה שנצרך לדיון עצמו.³¹ ר' ברוך נהג להוסיף נספחים בסופי המסכתות. בסוף מסכת מגילה הוא הוסיף 'סדר פרשיות מהעתקה', ולאחר מכן קטע מספר הישר של רבנו תם.³² כך נהג ר' ברוך גם בפירושו למסכת תענית, שלא הגיע לידינו, שבסופו הקדיש דיון מיוחד לקריאת התורה בצומות, כפי שהוא כותב בפירושו למסכת מגילה: 'מה שאנו קורין ברוב תעניות בזמן הזה בפרשת ויחל, לא תמצא בתלמוד אלא במסכת סופרים [...]. כמו שכתבנו בסיום מסכ' תענית'.³³

28 דף 1 ע"א טור א.

29 ראה למשל דף 2 סוף ע"א-תחילת ע"ב.

30 ראה למשל להלן, ליד הערה 189.

31 ראה להלן, הערה 107.

32 בדפים שלפנינו נותרה רק ההתחלה של 'סדר פרשיות', ואילו ההעתקה מספר הישר (שר' ברוך הפנה אליה בפירושו לדף לא ע"ב: 'ופי' דאין מתחילין פחות [מג' פסוקים תמצא] בספר הישר לקמ' לאחר סדר פרשיות' [להלן, ליד הערה 187]) לא הגיעה כלל לידינו.

33 להלן, ליד הערה 183.

הזכרתי לעיל, כי ר' ברוך מזכיר בקטע שלפנינו שלושה מרבתי שצמם היה לו משא ומתן: ר' אפרים מרגנסבורג, ר' יואל הלוי ור' אליעזר ממיץ. כן הזכיר ר' ברוך פעם אחת שמועה ששמע בשם ר' אליעזר הלוי – הלוא הוא חברו ובן דורו, הראבי"ה. ר' ברוך הזכיר בפירושו למסכת מגילה חכמים נוספים, בני הדורות הקודמים לו. לא אמנה כאן כרוכל את כל החכמים הנזכרים בקטע שלפנינו ואציין רק כמה נקודות שלהן משמעות מיוחדת:

1. מחכמי צרפת הזכיר ר' ברוך את רש"י³⁴ ואת רבנו תם,³⁵ ותו לא. את ר"י הזקן, הגדול שבחכמי צרפת בדור שלפני ר' ברוך, וכן את תלמידי ר"י הזקן, בני דורו של ר' ברוך, הוא לא הזכיר ולו גם פעם אחת. תמונה דומה עולה גם מהציטוטים המרובים שהיו בידינו מספר החכמה, אך עתה היא מתאשרת באופן ברור.³⁶
 2. ר' אליעזר בן נתן ממגנצא (ראב"ן) – בן עירו של ר' ברוך – נזכר רק פעם אחת בדפים שלפנינו, כמשיב לחתנו ר' שמואל בן נטרונאי (רבי' שב"ט שאל לחמיו רבי' אב"ן ז"ל),³⁷ וספרו 'אבן העזר' לא נזכר כאן כלל. אך בדיקה מעמיקה יותר מעלה, כי ר' ברוך העתיק בשתיקה קטעים נכבדים מתוך פירושו של ראב"ן למסכת מגילה, בלי להזכיר את מקור דבריו.³⁸ בדרך דומה נהג ר' ברוך גם בספר הרי"ף. הרי"ף לא נזכר כלל בקטע שלפנינו, אך שימושו של ר' ברוך בו איננו מוטל בספק.³⁹
 3. מפתיעה יותר זיקתו הקרובה של פירושו של ר' ברוך לספרו של ראבי"ה. ראבי"ה ור' ברוך היו ידידים קרובים והם הרבו להתכתב, אך עתה אנו מוצאים שאחד מהם העתיק דברים מספרו של חברו, אך ערך אותם ועיבדם.⁴⁰ להלן דוגמה בולטת
- 34 בדרך כלל הציטוטים תואמים לרש"י שלפנינו, אך שני הציטוטים הראשונים שונים במקצת מפירוש רש"י שבידינו; ראה להלן במהדורה, הערה 61 והערה 73.
- 35 ראה להלן, ליד הערות 129, 187 (ספר הישר). ר' יוסף טוב עלם הובא מכלי שני, מתוך ספרו של ראב"ן; ראה דף 4 ע"א טור ב, ושם בהערה 199.
- 36 דרכו של ר' ברוך עולה בקנה אחד עם דרכם של חבריו בני דורו שספריהם בידינו: ר' יהודה בר קלונימוס משפירא, הראבי"ה ור' אלעזר מוורמייזא, שאף הם התעלמו כמעט לחלוטין מר"י הזקן ומתלמידיו; ראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 115, הערה 65. על הנתק שבין חכמי גרמניה וצרפת במפנה המאות השתים עשרה והשלוש עשרה ראה: י' זוסמן, 'מפעלו המדעי של פרופסור אפרים אלימלך אורבך', מוסף מדעי היהדות, 1 (תשנ"ג), עמ' 39 הערה 63 ועמ' 48-54; ש' עמנואל, "ואיש על מקומו מבואר שמו": לתולדותיו של ר' ברוך בר יצחק, תרביץ, סט (תש"ס), עמ' 437-440.
- 37 ראה להלן, ליד הערה 161.
- 38 ראה להלן, הערות 193, 199, 204. דברים אלו עולים בקנה אחד עם מה שעולה מניתוח הציטוטים המקוטעים שיש לנו מספר החכמה, שאף בהם הרבה ר' ברוך להעתיק בשתיקה מספר ראב"ן; ראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 140.
- 39 ראה להלן, הערות 202, 203, 208. ר' ברוך הביא בספר החכמה פעמים רבות את הרי"ף; ראה עמנואל, שם, עמ' 116, הערה 68.
- 40 ראה לעיל, הערה 15. וראה גם אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 479, שמשער גם הוא שר' ברוך העתיק בספרו קטע שלם מדברי ראבי"ה.

לדבר – דבריו של ר' ברוך בעניין הפטרת ראש חדש אב שחל בשבת בצד ימין ולמולם דברי ראבי"ה:⁴¹

רבי"ה, סי' תקצ"ה	דף 3 ע"ב
<p>וכבר היה שרצה להנהיג רבינו אפרים לקרות בגרמישא כרב יהודה, ולא שמעו לו. ומורי הר"ר אליעזר זצ"ל שלח לו [...]</p> <p>והקשיתי למורי דלדבריו קשיא דרב אדרב, דרב קאי אמתניתין וקאמר רב לא שנו אלא לפניו אבל לאחריו מותר. ותו דפרכינן לשמואל מברייתא [...]</p> <p>ואין לומר דלתנא דמתניתין קאמר, וליה לא סבירא ליה, דאם כן מאי פריך מתנא לתנא.</p> <p>אלא נראה בעיני דרב סבר דהפטרה לאו אבילות גמור הוא כעין סיפור וכיבוס, אלא כעין מיעוט שמחה, ותנן משנכנס אב ממעטין בשמחה וכו', ורב יהודה בריה דרב שמואל בר שילת גופיה משמיה דרב קאמר התם דמשנכנס אב ממעטין בשמחה.</p> <p>ואנן דקרנן ליה לחזון ישעיהו בשבת הסמוכה לתשעה באב נראה לי דסמכינן אסדר דרשות סימני הפטרה שבפסיקתא דרב כהנא [...].</p> <p>וכל שאינו בקי במדרשים ובספרים חיצונים אין לו לסתור ולהרוס בנין קדמונים ומנהגם, ואם ריק הוא, ממנו ריק.</p>	<p>[וכבר היה] מעשה בורמישא [שמורי רבי] יקיר רצה [ל]גדות הקהל בראש [חדש אב שחל להי]ת בשבת על שלא היו [נוהגין כד]מ' הכא. ושלחו הדברים [למורי קרובי וכת]ב [...]</p> <p>ואין אני ברוך רואה את דבריו, משום דרב גופיה קאי אמתני' התם ואמ' לא שנו אלא לפניו אבל לאחריו מותר, הרי משמ' דרב סבר כמ' דאמ' דאין אסור אלא אותה שבת בלבד. וא"ת דרב התם לתנ' דמתני' קאמר, וליה לא סביר' ליה, אם כן מאי הוה פריך התם מבריית' לשמו' [ד]תני לפניו אסור לאחריו מותר, ומשמ' ... רב לימ' כי קאמינ' אליבא דתנא ד[מתני'].</p> <p>אלא י"ל דודאי הפטרת חזון ישעיהו לא דמי לתספורת ולכיבוס, אבל קצת מיעוט שמחה הוא, ואמ' רב יהוד' משמיה דרב גופיה התם כמתני' דתנן התם משנכנס אב ממעטין בשמחה.</p> <p>ואנו שאין אנו נוהגין להפטיר הכי משום דלא סמכינן אדרב אלא סמכי' א[סדר] סימני הפטרות דבפסקת' דרב כהנא [...].</p> <p>וגרס' בירושלמי אם ראיתה הלכה רופפת הלך אחר מנהג, בהשוכר את הפועלים ירושלמי אמ' ר' אושעיא זאת אומרת המנהג מבטל הלכה, ובמסכ' פיאה ירושלמי כל הלכה שהיא רופפת בבית דין ואין אתה יודע מה טיבה צא וראה היאך הציבור נוהג.</p>

41 לדוגמאות נוספות ראה להלן, הערות 64, 176, ועוד.

תופעה זו, של מחברים שהעתיקו דברים מחיבוריהם של אחרים בלי להזכיר את שמם, איננה נדירה בימי הביניים. כך, למשל, ניתן להוכיח שראבי"ה העתיק דברים שכתב דודו, ר' שמואל בן נטרונאי, בלי לציין את מקור דבריו.⁴² אך בדרך כלל נהגו חכמים כן רק בדברי קודמיהם, ואילו כאן אנו עוסקים בחכם שהעתיק דבריו מחיבורו של חברו ובן דורו ואף ניכס לעצמו את טיעונו של חברו. ראבי"ה כתב כי הוא הקשה למורו ר' אליעזר ממייץ, ואילו ר' ברוך העלה טענה זהה כנגד דבריו של ר' אליעזר ממייץ וכתב: 'ואין אני ברוך רואה את דבריו'. זו תופעה נדירה הרבה יותר.

4. ר' ברוך ציטט בפירושו למסכת מגילה גם את ר' שמואל בן נטרונאי,⁴³ ומציטוט זה עולה עדות היסטורית מעניינת על הבדל בריהוט בין בתי הכנסת שבכפרים מול אלו שבערים הגדולות.⁴⁴ בבתי הכנסת בכפרים מקובל היה לתקוע את הפמוטות של נרות בית הכנסת בגוף ארון הקודש ('התיבה') וכנראה גם על הבימה ('הכסא שמניחין עליו ספר תורה כשקורין בו'). בבתי הכנסת בערים הגדולות לא נצרכו כלל לעניין זה, אולי משום שבתי הכנסת שבערים היו גדולים יותר ונמצאו להם מקומות מרווחים יותר להדלקת הנרות. מנהגם של אנשי הכפרים נידון בהרחבה אצל 'בני הישיבה', יש מהם שהתירוהו ויש שאסרוהו.⁴⁵ עדות מעניינת נוספת על בתי הכנסת שבאיזור הריינוס, והפעם מפיו של ר' ברוך עצמו, מצויה בדבריו על כך ש'נהגו העולם בלילי יום הכיפורים לישן קצת מן הקהל בבית הכנסת עבור תקנת בית הכנסת שלא ידלק וישרף בנרות שבו'.⁴⁶

ד. השפעתו של הפירוש למסכת מגילה

ספר החכמה מונח היה על שולחנם של חכמים במאות השלוש עשרה והארבע עשרה, ומקצתם עשו בו שימוש שוטף וציטטו ממנו מאות פעמים.⁴⁷ עם זאת, רוב שימושים של הלומדים היה בסדרים נשים ונזיקין שבספר החכמה, והם מיעוט לצטט ממנו בסדר מועד.⁴⁸ דברים אלו ניכרים היטב גם בקטע המתפרסם כאן. ר' יצחק אור זרוע, שציטט

42 ראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 62-65.

43 ראה עליו: שם, עמ' 60-81. על היכרותו של ר' ברוך עם תורתו של ר' שמואל בן נטרונאי ראה שם, עמ' 62, הערה 48.

44 ראה גם להלן במהדורה, הערה 85. חילוק אחר בין בתי הכנסת שבכפרים (שבהם מתפללים יחידים ללא מניין) לאלו שבערים הגדולות נזכר בדיונו של ר' יואל הלוי – גיסו של ר' שמואל בן נטרונאי – בעניינם של צורות חיות הרקומות ב'מעילים שנותנים על הבימה לכבוד התורה או על הקתדראות לכבוד המילה ומונח יום או יומים בבית הכנסת'; ראה ראבי"ה, תחילת סי' אלף ומ"ט (ד, עמ' ד). וראה עוד: ברצן, בני הכפרים.

45 דף 1 ע"א טור ב- ע"ב טור א.

46 דף 2 ע"א טור ב. וראה להלן, הערה 118.

47 ראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 141-144.

48 שם, עמ' 143, 146-147.

באופן קבוע ושוטף מספר אבי העזרי – ספר המקביל במידה רבה לספר החכמה – לא ציטט ולו גם פעם אחת מהקטע שלפנינו, וכמוהו גם ר' מרדכי בן הלל בספר מרדכי. בסדרי נשים ונזיקין ציטט המרדכי מאות פעמים מספר החכמה, אך במסכת מגילה הוא לא הביאו ולו גם פעם אחת. אמנם נכון, חלקים נכבדים בקטע המתפרסם כאן מצויים גם בספר אבי העזרי, והאור זרוע והמרדכי שהביאום משם, לא היו צריכים לחזור ולהביאם מספר החכמה; אך דיונים הלכתיים אחדים מצויים אך ורק בקטע שלפנינו, ואין להם מקבילה בחיבורים אחרים,⁴⁹ ולמרות זאת לא הביאום ר' יצחק אור זרוע ור' מרדכי בן הלל.

פסקה אחת בלבד מהקטע המתפרסם כאן הובאה אצל חכמים אשכנזיים אחרים – היא הפסקה על אודות כשרותה של מגילת אסתר שהברכות כתובות בתוכה. פסקה זו הובאה בשלושה מקורות נפרדים – באחד הקבצים של תשובות מהר"ם מרוטנבורג, בקובץ ליקוטים שבכ"י ובספר אמרכל.⁵⁰ ספר אמרכל ציטט שתי פסקאות נוספות הלקוחות כנראה מפירושו של ר' ברוך למסכת מגילה, מן החלקים שעדיין אינם לפנינו:

פושטה כאיגרת, כתוב רבינו האי וכן מנהג בכל ישראל וכשגמר חזור וכוּרְכָה ומברך. ורב צמח גאון אומר קורא וכוּרְכָה כס"ת, וכן מנהג בשתי ישיבות ובבית רבינו בבבל.⁵¹ וכתב רבינו ברוך בזו המלכות נהגו כרב האי, גם במינצא.⁵²

ואם חל מקרא מגילה במוצאי שבת [...] רבי' ברוך ורבי' אב"ן וספר המקצועות כתבו⁵³ דאין אמרי ויהי נועם אלא מתחיל ואתה קדוש, וכן אומרים במינצא,⁵⁴ ואו' ויתן לך. ואומ' על הניסים בתפילה אע"ג דלא קראו המגילה, וכן נהגו

49 כגון: הנחת תפילין על הבגדים (דף 1 ע"א טור א); שימוש בתיבה של בית הכנסת (דף 1 ע"א טור ב-דף 1 ע"ב טור א); האם מתנה כמכר (דף 1 ע"ב טור ב); איסור שינה בבית הכנסת (דף 2 ע"א טור ב); כתיבת ברכות בתוך המגילה (דף 4 ע"א טור א); ועוד.

50 ראה להלן, הערה 191.

51 ראה אוצר הגאונים, מגילה, סי' פג-פה; רי"ף, שם, דף ג ע"א בדפוס וילנה; ראבי"ה, סי' תקסא.

52 ליקוטים מהלכות אמרכל, דף כה ע"ב.

53 ראה ספר המקצועות, סי' ו (מתוך ספר האסופות; נדפס גם בתוך: מאורות הראשונים, עמ' קסה-קסו); הגהות מיימוניות, הלכות מגילה, סוף פרק ב: 'ואם מוצאי שבת הוא מתחיל ויהי נועם [...] אמנם ראב"ן כתב שאין לאומר' (הדברים אינם מצויים לפנינו בראב"ן).

54 השווה מעשה הגאונים, עמ' 45-46: 'אומרים במגנצא ויהי נועם במוצאי שבת כשחלו פורים להיות בתוך אותה שבת [...] אבל אם חלו להיות באחד בשבת אין אומ' ויהי נועם, אלא לאחר המגילה מתחיל מיד ואתה קדוש, כמו בשאר מוצאי שבתות שאין אומרין ובא לציון אלא ואתה קדוש' (ובלשון דומה: רוקח, סי' רמ).

במינצא על פי ראב"ן והרוקח. אך בסדר רב עמרם פסק שאין אומרי' על הניסים עד לאחר מקרא מגילה.⁵⁵

פסקה נוספת, שאף היא כנראה מהחלקים החסרים לפנינו, מובאת בתשב"ץ, סי' קיא: וגם זה ממנו [=מר' ברוך]. אחד י"ד שבאדר הראשון ואחד י"ד שבאדר השני, זה וזה שוים שאסורי' בהספד ותענית.

אין בידי הסבר מניח את הדעת מדוע חכמים כמעט לא ציטטו את פירושו של ר' ברוך למסכת מגילה. אך דומני שלמרות זאת, רבה היא חשיבותו של הפירוש, וחבל שלא נשתמרו ממנו אלא ארבעת הדפים הפגומים, המתפרסמים להלן.

55 ליקוטים מהלכות אמרכל, דף כו ע"א. הדברים אינם מצויים לפנינו בסדר רב עמרם גאון; ראה שם עמ' ק, בהערה; מחזור ויטרי, מהדורת גולדשמידט, ב, עמ' שנב, ושם בשינויי נוסחאות ובהערות. והשווה רוקח, סי' רלח: 'חייב להזכיר על הניסים ערבית ושחרית ומנחה במודים; תשב"ץ, סי' קעד; הגהות מיימוניות (לעיל, הערה 53; ונכפל בהלכות תפלה פ"ב ס"ק ו): 'בליל פורים מתפללין ערבית על הנסים אע"פ שעדיין לא קראו את המגילה, ודלא כאשר כתב רב עמרם בסדרו שאין אומרים על הנסים עד אחר קריאת מגילה, דמאי שנא פורים מכל יו"ט שאומר מעין המאורע בערבית אע"פ שעדיין לא קדשו, ולא מצינו לעולם תפלת ערבית חלוק מתפלת יוצר, אלא לעולם מזכירין בזו ובזו'.

המהדורה

<דף 1 ע"א, טור א>⁵⁶

<כד ע"ב> [[גזר רבי תעניתא אחתינהו לרבי חייא ובניו אמר משיב]]

הרוח.⁵⁷ ועוד ת] [אחרת התם

בהשוכר את הפועלים בספר החכמה. האומ'

איני עובר לפני [התי]בה בצבועים אף בלבנים

לא יעבור, בסנדל] איני עובר אף יחף לא יעבור.

העושה תפן[לתו] עגולה כו', ציפה זהב נתנה

על בית יד אונקל[י] שלו כו'. הרי משמ' בהדיא דאין

[ל]הניח התפילין על הבגדים מבחוץ, ולפי שמורי

רבי' [יק]יר היה מסתפק אם יכולין להניחן על

הבגדים מבן[חוץ, אי] על ידך⁵⁸ קרינ' ביה או דילמ' ממש

על הבשר בעי[נן], על כן כתבתי.⁵⁹ ובזבחים בפ"ב⁶⁰

איבעי' להו תפילין מהו שיחוצצו, והתם

כתבנו בתוספות.

<כה ע"א> האומ' יברכוך טובים הרי זה דרך המינות, פר"ש⁶¹

[] אין להוציא הפושע מן הכלל שהרי חלבנ'

[מנאה] הכת' עם סמני' כו'. ותימ' והא קראי כתיבי⁶²

[וחסידיך] יברכוך, וכן⁶³ חסידיך רגן ירגנו, וגם

56 כ"י ליהמן FR11.5 (החלק העליון) + FR11.8 (החלק התחתון).

57 בבא מציעא פה ע"ב. סוגיה זו סותרת את הסוגיה כאן במגילה, בה נאמר 'כשאתה מגיע אצל וחכיתי לה' לא נמצאת מחרף ומגדף'. וראה תוספות, כאן, ד"ה כשאתה ותוספות בבא מציעא פו ע"א ד"ה אחתינהו, שדנו גם הם ביישוב הסוגיות.

58 דברים ו, ח.

59 לא מצאתי חבר לספקו של ר' אפרים, ואינני מכיר מי שפקפק באיסור חציצה בתפילין של יד. ראשונים אחרים דנו האם אפשר להניח תפילין של ראש על הבגד, ראה חידושי הרשב"א כאן, עמ' קעג-קעד, ובהערות המהדיר; בית יוסף, או"ח, סי' כז.

60 זבחים יט ע"א.

61 לפנינו ברש"י: 'יברכוך טובים הרי זה דרך מינות – שאינו כולל רשעים בשבחו של מקום, וחכמים למדו מחלבנה שריחה רע ומנאה הכתוב בין סממני הקטורת, שמצריכן הכתוב בהרצאתן להיות באגודה אחת'.

62 תהלים קמה, י.

63 הכותב שילב כאן שני פסוקים: 'כהניך ילבשו צדק וחסידיך ירגנו' (תהלים קלב, ט); 'זכהניא אלביש ישע וחסידיה רגן ירגנו' (שם טז). שילוב מעין זה מצוי אף אצל ראשונים אחרים, כגון: מחזור ויטרי, מהדורת הורוויץ, עמ' 456; אבודרהם, תחילת עמ' ס ועמ' רסג.

[בתפילה בפי] ישרים כו'. ויש אומ' 64 כל היכא דכיל
 [בתפילה או] בסוף נמי שאר ישר', לית לן בה, כמו
 [בתפילה] שאנו אומרי' אחריכך ובמקהלות
 [רבבות] [ר"ח ז"ל 65] [ש]תי רשויות] דהכא
 [או] מ' בתפילה וכל החיים
 [יודוך] [אבל בירושלמ' 66 /
]
 יברכוך אלהים טובים [ד]מי[חזין] כשתי רשויות.
 מפני שעושה מידותיו של הק' רחמי'
 כו', בברכות [פ'] אין עומדין 67 תמצא מה שכתבנו.
 [מעשה]ה ראובן [נקרא] ולא מתרגם,
 מעשה [ת]מנר] ויהודה 68 נקרא ומתרגם, מעשה
 עוגל הראשון נקרא ומתרגם, מעשה עגל
 השיני 69 נקרא ולא מתרגם, מעשה דוד ואמנון
 נקראין ולא מתרגמין. [והא דא]מרי' <כה ע"ב> דברכת כהני'
 נקראין ולא מתרגמין משום ישוא] וההוא לית
 להו תרגום לג]. [האי מאן דסנו שמועניה,
 פי' בערוך בערך סן 70 כגון השותה בד' מיני זמר
 וכיוצא בו, וכל שכן העובר עבירה יותר חמור',
 וד' מיני זמר הם הכתובים בישעיה 71 והיה כינור
 ונבל תוף וחליל ויין משתיהם. שרי לבזויה
 בג' ושי"ן, פי' בן גוי בן שפחה כדאמרי' בפ' ד' מיתו' 72
 כמאן קרינ' רשיעא בר רשיעא אפי' לרשיעא

64 ראבי"ה, סי' תקפט (ב, עמ' רי) וסי' צד (א, עמ' נג). וראה גם תוספות הרא"ש, חידושי הרשב"א ובית הבחירה, כאן.

65 ראה פירוש רבנו חננאל, עמ' נה (הדברים חסרים בפירוש הנדפס בשולי התלמוד, דפוס וילנה): 'האומר יברכוך טובים, משום דמיחזי כשתי רשויות'. דברי רבנו חננאל הובאו גם בראבי"ה, סי' תקפט (ב, עמ' רי).

66 ירושלמי כאן, ד, ט (דף עה ע"ג; עמ' 773): 'האומר יברכוך טובים, שתי רשויות'. וראה תוספות, כאן, ד"ה יברכוך: 'משום דמיחזי כשתי רשויות, כלומר אלהים טובים'.

67 ברכות לג ע"ב.

68 כך הגרסה גם בכתבי יד ובראשונים, ראה דקדוקי סופרים, דף סה ע"א.

69 כך הגרסה גם בכתבי יד ובראשונים, ראה דקדוקי סופרים, שם, הערה ע.

70 ספר הערוך, עמ' 79 (הציטוט מספר הערוך נמשך עד סוף הפרק).

71 ישעיהו ה, יב.

72 סנהדרין נב ע"א.

בר צדיקא כמ' כי האי תנא.
הדרן עלך הקורא את המגילה עומד.

<טור ב>

{בני העיר} שמכרו רחובה של עיר לוקחין בדמיו בית הכנסת כו',
<כו ע"א> אבל אם [מכרו] תורה לא יקחו ספרים, ספרים לא
יקחו מטפחות, מטפחות לא יקחו תיבה, תיבה
לא יקחו בית הכנסת, בית הכנסת לא יקחו רחוב, וכן
במותריהן. ואמר' בגמ' לא שנו אלא בית הכנסת
של כפרים, אבל של כרכין כיון דמעלמא קאתו הוה
להו רבים ולא מצוי מזבין ליה. ואמ' רבא לא שנו
אלא {שלא} מכרו שבעה טובי העיר, אבל מכרו שבעה
טובי העיר במעמד אנשי העיר אפי' <כו ע"ב> למישתא ביה
שיכרא שפי' דמי. ופר"ש להוריד דמים

מקדושתן לקנות בהן שכר לשתות.⁷³ ובירושלמי נמי
גרסי⁷⁴ הדתמר בית הכנסת של יחיד, אבל בית הכנסת
של רבים אסור, שאני אומ' שמא אחד מסוף העול'
קנוי בה. ותו גרסי' התם⁷⁵ שלשה מבית הכנסת כבית
הכנסת, שבעה מבני העיר כבני העיר, מה אנן
קיימין, אם שקיבלו עליהן, אפי' אחד, ואם שלא
קיבלו עליהן, אפי' כמה, אם כן אנן קיימין בסתם.
ומעתה נ"ל דהא דאמ' ר' מאיר לקמן⁷⁶ דאין מוכרין
בית כנסת של רבים ליחיד מפני שמוריד' אותו
מקדושתו, ומשמ' הא לרבים מוכרין, [איירי בשלש'
מבני הכנסת שמוכרין במעמד השאנר] אין מוחין ב'*

[בידם, אבל אם מכרו]
[
[בית הכנסת]
[והכל מיירי בסתם כדאן]
[כל בני העיר]

73 לפנינו ברש"י: 'לקנות בדמים שכר לשתות'.

74 ירושלמי כאן, ג, א (דף עג ע"ד; עמ' 763).

75 שם ג, ב (דף עד ע"א; עמ' 764).

76 להלן דף כז ע"ב, במשנה.

[בנ] [אם יש אחד ש] [מסתמ'] [פעמ' שבאים] [והקהל עושין] [ם וכל] [בית הכנסת או ספר] [ש]מוכרו ועושה במע[ות]
 כל מה שהוא חפץ, וכן עמא דבר. והכי נמי אמ'
 רב אשי⁷⁷ בבית הכנסת [ד]מתא מחסיא אע"ג דמעלמ'
 קאתו ליה כיון דאדעתא דידי קאתו אי בעינא
 מזבינא ליה. ואת זה מצ' בשם רבי שב"ט ז"ל,⁷⁸
 נוהגין ביישובים בכפרים שתוקעין אונקליות
 של ברזל בתיבה לתת עליהן נרות של בית הכנסת,⁷⁹
 ויש מבני הישיבה שאוסר ואומ' שאסור להניח
 שום דבר קדושה על גבי התיבה שספר תורה
 בתוכה ולא להשתמש בה כל עיקר, לא בתקיעת

<דף 1 ע"ב, טור א>

אונקליות ולא בשם דבר, ולא על גבי הכסא } (ר"ט) דין לתקוע אונקליאות [] שאר
 תשמיש}}
 שמניחין עליו ספר תורה כשקורין בו, ואפי'
 דבר קדושה שהוא לכבוד ספר תורה, אלא דווק'
 ספר תורה לחוד ומטפחותיה. וראייתו
 מדתנן⁸⁰ אבל מכרו לא יקחו ספרים כו', שאפי'
 דמיהו אסור להוריד מקדושתן, כל שכן הן
 עצמן כשהן בעין, ועוד תניא⁸¹ מניחין תורה

77 לעיל דף כו ע"א. והשווה ראבי"ה, סי' תקצ (עמ' ריב): 'אבל כל הני קדושות דמתניתין אם של יחיד הם יכול לעשות בהם כל מה שירצה, דאדעתא דידיה עבדינהו, כדחזינן דאמר רב אשי כיון דאדעתא דידי קאתי מזבינא ליה.'

78 ראבי"ה, אחיינו של ר' שמואל בן נטרונאי, רמו לדיון המובא להלן; ראה ראבי"ה, סי' תקצ (עמ' ריד-רטו).

79 על נר של בית הכנסת ראה: י"מ תא-שמע, התפילה האשכנזית הקדומה: פרקים באופייה ובתולדותיה, ירושלים תשס"ג, עמ' 199-213.

80 לעיל דף כו ע"א.

81 להלן דף כו ע"א.

על גבי תורה כו', ותו אמרי⁸² האי תיבותא דאירפט
 אסור למיעבד מיניה כורסיא, וכל שכן להניח
 שאר ספרים ואפי' חומשי' על התיבה ועל
 הכורסיא שאסור. ויש מי שאומ' דלא דמי,
 דאי הוה עבדינן מינה כורסיא, נסתלק תשמישו
 הראשון לגמרי, אבל באונקליות כיון דהאי נר
 נמי לכבוד ספר תורה הוא, ובשביל תשמיש
 הנר לא נסתלק תשמישו הראשון, שהרי
 משמשת התיבה לשניהן, לספר תורה ולנר, אין
 בכך כלום. ועוד שיש לומ' מסתמ' להכי איכוון מעיקר'
 כשבנו התיבה, להיות מקום זה מוכן לכך, ודמי ל'
 [לכ]ורסיא, שעיקרה להניח עליה ספר התו', שפעמי'
 מפטירין נמי עליה, אלמ' כיון דמיעקר' א[כוו]ן
 להכי ולהכי, שרי, הכא נמי לא שנא. והמחמיר
 תבא עליו ברכה עד כאן. ואני ברוך ראיתי

[/]

[שלוקחין המעות וס'*

[וספר] הקודש וגם ארון הקוד'

[מלמטה מן] ספרי

[ה שאין צריכנ] ש'

[ירושלמי⁸³] רב ירמיה אול

[לגוולנה חמתון יהבין מכושא בגו ארונה] אתא שאיל לר'

[אימי אמר ליה אני אומר לכך התנו ע]ליו מכתחילה. ונ"ל

[דה"ה לעניי]ן אונקליות. [ר' יונה⁸⁴] עבד ליה מגדלי

[ואת]ני עלוי, עילייתא דספרים וארעיא דמנין,

היינו מעין החלונות של ארון הקודש.⁸⁵ ומתחיל'

[ות⁸⁶ דעתינו לכך. אפי' למא' דאמ'

82 כאן בסוגיה.

83 ירושלמי כאן, ג, א (דף עג ע"ד; עמ' 763).

84 ירושלמי שם.

85 מדבריו של המחבר עולה שנהוג היה בקהילות הריינוס בזמנו (בסביבות שנת 1200) לבנות בארון הקודש תאים קטנים לאחסון ספרים. הרב י"י סטל העירני לדברים דומים שכתב ר' אלעזר מוורמייזא: 'נהגו הראשונים לעשות כמו תיבה תחת מעמד ספרי תורות בארון הקודש' (פירושי המרכבה לר' אלעזר מוורמס ולר' יעקב בן יעקב הכהן, מהדורת א' פרבר-גינת וד' אברמס, לוס אנג'לס תשס"ד, עמ' 74).

86 אולי צריך להשלים: יש להתנות.

הזמנה מילתא הני מילי כגון דארג בגד כו'. ובין בהזמנה שעל ידי דיבור ובין על ידי מעשה פליגי אביי ורבא, כמו שהשיב לי רבי' יואל הלוי ז"ל בשאלותיי, במס' שבת.⁸⁷ ירושלמי⁸⁸ ביישנאי שאלון לר' מנא מהו שיטול אדם אבנים מבית הכנסת זו לבנות בית הכנסת אחרת, אמ' להון אסור, אמ' ר' חלבו לא אסר ר' אמי אלא מפני

<טור ב>

עגמת נפש. ר' גוריון מוגדלאי שאלון לריש לקיש מהו ליקח אבנים בארץ ישראל⁸⁹ מעיר זו לבנות עיר אחרת, אמ' להם אסור, הורי ר' מנא אפי' ממזרח למערב אסור מפני חורבן אותו מקום. מתנה פליגו רב אחא ורבינא כו', וכן הלכה כמאן דשרי, דבכל התורה כולה רב אחא לחומר' ורבינ' לקולא והיל' כרבינא לקולא.⁹⁰ והיל' בית {{אם מתנה כמכר}} הכנסת בין חלופה בין זבונה בין [מתנה] שרי, אוגורה ומשכונה אסיר. ובבכ[ורות] בפ' יש בכור לנחלה תנן⁹¹ אילו שאינן חוזרין ביובל היורש את אשתו והמתנה דברי ר' מאיר וחכמ' אומ' מתנה כמכר, ואמרי' בגמ' מאי טעמ' דרבנן, תשובו לרבות את המתנה. וי"ל דשאני התם דכת' גבי יובל מכירה בהדיא, והיל' אי לאו דרבי קרא הוה אמינה דל[א] הויא כמכר לעיניין חנור[ת] יובל. והכי י"ל בה[א] דתנ[ן] בפ' בתר' דערכין⁹² לצמיתות לרבות את המ[תנה] מאי טעמ' צמית צמיתות. אבל במרובה הלכ[ן]ה מכרו[ן] חוץ לאחד ממאה כו'⁹³ בגמ' תניא גנב ו[נתן] במתנה

87 תשובה של ר' יואל בעניין הזמנה מילתא מובאת בראבי"ה, סי' אלף ומ"ז (ח"ג, עמ' תעג-תעד). וראה עוד להלן, ליד הערה 125.

88 ירושלמי כאן, ג, א (דף עג ע"ד; עמ' 762).

89 לפנינו ליתא 'בארץ ישראל'.

90 פסחים עד ע"ב.

91 בכורות נב ע"ב.

92 ערכין לא ע"ב.

93 בבא קמא עט ע"א (על המשנה שבדף עח ע"ב).

[משלם תשלומי ד' וה', והרי התם לא]
 ואפי' הכי אמרי' דמתנה כמכר אע"ג דלא כתיב
 מכירה בהדיא. ומורי קרו[בי] ז"ל⁹⁴]
 לחלק מתנה שנמסר] /
 []

קשי' הקדש אהקדש, דהתם תנן במרובה⁹⁵ גנב
 והקדיש ואחר כך מכר אינו משלם תשלומי ד'
 וה', (מה לי מכרו לנהדיוט)⁹⁶ ובגמ'⁹⁷] גנב והקדיש
 משלם תשלומי ד'ה' מה לי מכרו לנהדיוט] מה לי
 מכרו לשמים, אלא י"ל כאן במכרו לג'בוה] לא
 מסרו. ותימ' לי לפי דבריו אם כן {{ב}} בכורות] []
 שלא בא חלקו לידו, אם הגיע חלקו לידו מאי, הלא
 התם לעיל⁹⁸ מתנה קרייה רחמ' ואפי' הכי הוא כמכר
 לדברי הכל. ובמס' מעשר שניני תנן] בפ"א⁹⁹ אין מוכרי'
 ואין ממשכנין אותו כו' אבל נותנין זה לזה [מתנת]
 חנם, ובשנים אוחזין הלכה הכיר בה שאינה של¹⁰⁰
 פליגי נמי רב אחא ורבינא אי מתנה כמכר.
 ומיהו התם במרובה¹⁰¹ תניא אמ' ר' עקי' מפני מה
 אמרה תורה טבח ומכר משלם ד' וה' מפני
 שנשתרש בחט כו' עד אמר רבא מפני ששנה
 בחט, ומעתה מה לי מתנה ומה לי מכר, והילכך
 לא צריך התם ריבויא. ואין להאריך כאן

<דף 2 ע"א, טור א-¹⁰²

מגונב נפש ומכרו] [דכת' בהו מכירה.
 תנו רבנן תשמישי {{דין תשמישי קדושה}}

94 ר' אליעזר ממיץ; ראה לעיל, ליד הערה 12.

95 בבא קמא עד ע"ב.

96 נכפל בטעות מהשורה הסמוכה.

97 שם עו ע"א.

98 בכורות נב ע"ב.

99 משנה מעשר שני א, א.

100 בבא מציעא טז ע"א (על המשנה שבדף טו ע"ב).

101 בבא קמא סח ע"א.

102 כ"י ליהמן, FR11.7 + FR11.3

מצוה נזרקין, תשמישי קדושה נגנזין. ואילו
הן תשמישי מצוה סוכה לולב וציצית שופר,
ואילו הן תשמישי קדושה דלוסקמי ספרים
ומזוזות ותיק של ספר תורה ונרתיק של
תפילין ורצועותיהן. אמ' רבא מריש
הוה אמינ' האי כורסיא דתשמיש¹⁰³ הוא, כיון
דחזינא דמותבי ספר תורה עילוה אמינ'
תשמיש דקדושה הוא וניגנז. ולפי הך סבר'
מ[טפחת] המ[גדל של] בית הכנסת נזרק ואין טעון
גניזה, לפי שהוא תשמיש לכורסיא שקוראין
עליו התורה,¹⁰⁴ והכורסיא עצמה בזמן הזה אין
נוהרין לתת עליה ספר תורה בלא מטפחת.¹⁰⁵ אבל
ראיתי בירושלמי¹⁰⁶ עד כדון כשבנאה לשם בית
[הכנסת], בנאה לשם חצר והקדישה מהו, נשמ'
[נשמ]ענה מן הדה קונם לבית זה שאני נכנס
[ונעשה ב]ית הכנסת, הד[א] מרה בנאה לשם
[חצר והקדי]שה קדשה.¹⁰⁷ כל כלי בית הכנסת כבית
[הכנסת, ספסלה] ופלטיר¹⁰⁸ כבית הכנסת, כילה דעל
[ארונא כארונא]. ר' אבהו יהב גולתא תוחתי אהן
[כילן. רב יהודה] בשם שמו' בימה¹⁰⁹ ולווחין אין
[בהן משום קדו]שת ארון ויש בהן משום קדוש'

103 כך גם באור זרוע, ח"ב, סי' שפו. אך צריך להיות: תשמיש דתשמיש.

104 ראה ראב"ן, כאן (ב, עמ' תקמו), שאסר לזרוק בגד שפורסין על השלחן שמניחין ספר תורה עליו.

105 ראב"ה העיד להפך מזה: 'ויש למצוא היתר קצת לכורסיא, שבזמן הזה אין רגילין לתת עליו ספר תורה בלא מטפחת והוי תשמיש דתשמיש' (ראב"ה, סי' תקצ, עמ' רטו). וכן הוא בפסקי הרא"ש, כאן, ד, יא: 'שאיין רגילין לתת עליו ספר תורה בלא מטפחת' (רבינו אשר מסכת מגילה, מהדרת מ"מ רוזנר, ירושלים תשנ"ט, עמ' קסז. בדפוסים הרגילים, בשיבוש: אלא מטפחת).

106 ירושלמי כאן, ג, א (דף עג ע"ד; עמ' 763).

107 המחבר דילג כאן על קטע ארוך בדברי הירושלמי. דברי הירושלמי עד כאן אינם רלבנטיים לנושא הנידון, וצריך עיון מדוע הובאו כאן.

108 כך ציטטו גם ראשונים אחרים, ופירושו: סוג של כיסא. לפנינו: קלטירה. ראה ב' רטנר, אהבת ציון וירושלים, מגילה, וילנה תרע"ב, עמ' 62-63; M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*², Ramat Gan 2002, p. 435, s.v.

109 משפט זה שבירושלמי מובא גם להלן, ליד הערה 195.

[בית הכנסת]. והיל¹¹⁰ לא ידענא מה אידון
 [אי מועיל לה]תנות בתחילה עליהן []לי ה' /
 ה] דאמר רב אשי¹¹¹ בתי כנסיות]
 [שבבבל] אע"פ שעל תנאי הן עומדין אין נוהגין בהן
 קלות ראש מאי ניהו חשבונות של רבים. ¹¹² ואע"פ
 שיש לדחות ולומ' [דו]ק' לחשבונות של רבים לא
 מהני תנאי אבל לשאר דברים מהני, או י"ל דרב
 אשי מיירי שהתנן] בסתם אבל לא הזכירו בהדיא
 [חשבו]נות של רבים. מיהו המחמיר ישא ברכה
 דן []ן כאן לקמן¹¹³ רבינא ורב [אד]א שהיו בבבל
 ולא היו רוצים ליכנס לבית הכנסת, אע"פ
 שעומדין על תנאי, בגשמי' מפני הגשמים,
 אלא משום שמעתא דבעיא צילותא, ואמ'
 [התם] רב אשי אי מיצטריך ליה לאיניש למיקר'
 גברא לא מצי ליכנס¹¹⁴ בה אם לא יאמר שמעתא
 או פסוקא. ומעתה מצי' למימ' דהא דנקט
 חשבונות של רבים, לרבותא, דאפי' דבר שהוא
 צורכי רבים אסור, וכל שכן שאר קלות ראש

<טור ב>

אכילה שתייה ושינה וטייול דאסר [ב]הדיא
 בתוספתא. ¹¹⁴ והא דאמרי' בערב פסחי¹¹⁵ ל[אפוקי אור]חי'
 דאכלי ושתו וגנו בבי כנישתא, ההוא פירושו סמוך
 לבית הכנסת, יוצאין על ידי קידוש שעושין בבית
 הכנסת ומתכוונים על מקום אכילתן כמו שפירש

110 והילכך.

111 להלן דף כח ע"ב (רב אשי: כן הוא להלן בסמוך, וכן אצל ראשונים אחרים, ראה דקדוקי
 סופרים שם, דף עג ע"א, הערה ט).

112 לפנינו ליתא 'של רבים', אך כן הוא בקטע גניזה של הבבלי, קמברידג', ספריית האוניברסיטה
 T-S F 2(2).57. מקצת כתבי היד ומקצת הראשונים גורסים כך בהמשך הסוגיה: 'בית הכנסת
 שמחשבין בו חשבונות של רבים מלינין בו את המת'; ראה דקדוקי סופרים, שם; פירוש רבנו
 חננאל, שם (עמ' סז).

113 להלן דף כח ע"ב.

114 תוספתא, מגילה ב, יח (מהדורת ליברמן, עמ' 353); בבלי, דף כח ע"א-ע"ב.

115 פסחים קא ע"א (ייתכן שיש לקרוא כאן: בערבי פסחי'. לעניין זה ראה: גב"ע צרפתי, 'ערב
 פסחים', לשינונו, מא [תשל"ז], עמ' 21-28).

רבי' ניסים ז"ל,¹¹⁶ והתם כתבנו. והא דאמרי' בפ"ק דיומא¹¹⁷ בית הכנסת שיש בה בית דירה לחזן חייב במזוזה, י"ל דודאי משום תקנת ושימור בית הכנסת שרי. ועל כן נהגו העולם בלילי יום הכיפורים לישן קצת מן הקהל בבית הכנסת עבור תקנת בית הכנסת שלא ידלק וישרף בנרות שבו.¹¹⁸ והנערים שמביאים מאכלים לבית הכנסת והגדולים [מאכילים] אותם, לית לן בה, אע"ג דאין אוכלין בבית הכנסת. ומשום לא תאכלום לא תאכילום להזהיר גדולים על הקטנים¹¹⁹ ליכ' למימ' אלא בנבילה וכיוצא בה. ירושלמי¹²⁰ אמ' ר' ירמיה קומי ר' זעירא תורה וחומשין ערק תנאה מינה. הני זבילי דחומש, פי' בערוך בערך זבל¹²¹ עושין סביב הספר מסגרת של עור עבה כדי לשמור הספר, וזבילי עניין חיבור¹²² כמו יזבילני אישי.¹²³ וקמטרי לסיפרי תשמישי הן וניגנזין. בתוספתא ראית¹²⁴ העושה תיבה ומטפת

116 ראה תשובות הגאונים, ליק תרכ"ד, סי' קה, ובראשונים נוספים (ראה בהערות המהדיר שם, בסוף הספר; ש"א פוזננסקי, 'לקוטים מן ספר מגלת סתרים לרבינו נסים בר' יעקב מקירואן', הצופה לחכמת ישראל, ז [תרפ"ג], עמ' 29-33, סי' מ; אברמסון, רב נסים גאון, עמ' 254, סי' עה, ושם בהערה 31).

117 יומא יא ע"א.

118 ראה ראבי"ה, סי' תקכח, סעיף יט (ב, עמ' קכט): 'ויש שישנים בבית הכנסת ואומרים מזמורים ותחינות [...] ועוד משום שמירה ישנים שם; מרדכי, בבא בתרא, סי' תסה (=מרדכי השלם, מגילה, סי' תתכט, עמ' פז, בשינויי נוסחאות): 'אמר רבינו יצחק דלצורך בית הכנסת עושין בו כל דבר [...] ועל זה סומכין לישן בביהכ"נ ביום כיפורים כדי לשומרו בפני הנרות; הגהות מיימוניות, הלכות תפילה, פרק יא ס"ק ה; שם, הלכות שביתת העשור, בסופו, סוף ד"ה כל נדרי. והשווה מנהגי מהרי"ל, הלכות ליל יום כפור, סי' יא, עמ' של: 'מנהגא הוא ששוכרין גוי לשמור הנרות בליל כל נדרי בב"ה [...]'. ר' מנחם אלדנדרוף מספר על דלקה שנפלה בבית הכנסת במיישטרי (Mestre, סמוך לונציה) בליל יום הכיפורים של שנת רס"ח בגלל ריבוי הנרות בבית הכנסת, שכובתה בעוד מועד בזכות אחד המתפללים שישן בבית הכנסת; ראה כ"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 109, דף 43ב (עמוד זה מסומן גם כעמ' 556).

119 יבמות קיד ע"א.

120 ירושלמי כאן, ג, א (דף עג ע"ד; עמ' 763).

121 ספר הערוך, ערך זביל (עמ' 265-266).

122 כך ציטט גם ראבי"ה (סי' תקצ, עמ' רטו) מספר הערוך. לפנינו בספר הערוך: 'עניין מדור הוא'.

123 בראשית ל, כ.

124 תוספתא, מגילה ב, יג (מהדורת ליברמן, עמ' 351).

לספר עד שלא נשתמש בהן גבוה רשאי הדיוט להשתמש בהן כו'. והיינו כרבא דאמ' הזמנה לאו מילתא היא ואביי מוקי לה כתנאי¹²⁵ [] אמ' להו זילו [דלו] תיבותנא [ואותבוה אנבבא]¹²⁶ ובהגוזל¹²⁷ / [פקקה בזמורה עד שימרח] מן הצדדין היו שתיים ע[ד שימרח מן הצדדים] ובין זמורה לזמורה, ובשיל[הי מסכת שבת תנן]¹²⁸ [פקק]ו את [המאור ב]טפיח [] אמ' רב פפי משמניה דרבא מבי כנישתא לבי רבנן [שרי, מבי רבנן ל]בי כנישתא אסיר, ורב פפא מתני [איפכא. אמ' רב אחא <כו ע"א> [כוותיה דרב] פפי מסתברא דאמנר ר' יהוש' בן לוי בנית הכנסת] מותר לעשותו בית [המדר]ש ש"מ. ואע"ג [דרב פפא] פליג עליה בסמוך, מכל מקום הלכה כר' יהושע בן לוי. ומיכאן ראייה לר"ת ז"ל שבכל מקום שחולקין ר' יוח' ור' יהושע בן לוי, דהלכה כר' יהוש' בן לוי,¹²⁹ ובפ"ק דברכות תמצא¹³⁰ גבי הא דאמ' ר' יהוש' בן לוי התם תפילות באמצע תיקנום. מניחין תורה על גבי תורה, תורה על גבי חומשי' וחומשי' על גבי נביאים וכתובים, אבל לא נביאי'

<דף 2 ע"ב, טור א>

ו**כתובים על גבי חומשי' כו'. אין מוכרין ספר תורה ישן ליקח בו חדש, אבל ללמוד תורה ולישא מוכרין. ת"ר לא ימכור אדם ספר תורה אעפ"י**

125 סנהדרין מז ע"ב-מח ע"ב. וראה לעיל, ליד הערה 87.

126 כך הגרסה בכתבי יד; ראה דקדוקי סופרים, דף סט ע"א.

127 בבא קמא קה ע"א.

128 שבת קנו ע"א.

129 ראה תוספות כאן ד"ה כוותיה; עירובין סה ע"ב ד"ה איקלעו; קידושין כג ע"א ד"ה ואיכא; גיטין לט ע"א ד"ה הלכה; עבודה זרה לה ע"א ד"ה חדא; שם נו ע"ב ד"ה לאפוקי; ספר הישר, חלק החידושים, סי' שסו ('דפר"ח פוסקין דר' יוחנן ור' יהושע בן לוי הלכה כר' יהושע בן לוי, וכן נראה לי) וסי' תעא, עמ' 279-280 ('ור' יהושע בן לוי דהלכתא כוותיה ואפי' גבי דר' יוחנן כדפסקי פר"ח); יחסי תנאים ואמוראים, ערך רב יהודה הנדואה (מהדורת בלוי, עמ' עד).
130 ברכות ד ע"ב.

שאין צריך לו, יותר על כן אמ' רשב"ג אין לו מה
 יאכל ומוכר ספר תורה או ב{{י}}תו אינו רואה סימן
 ברכה לעולם. תניא בני העיר שהלכו לעיר
 אחרת ופסקו עליהם צדקה נותנין וכשהן באין
 מביאין אותה עמהן ומפרנסין עניי עירם.
 ויחיד [שהלך] לעיר אחרת ופסקו עליו צדקה תינתן
 לעניי אותה העיר. ותניא בד"א שאין
 שם <כו ע"ב> חבר עיר, אבל יש שם חבר עיר תינתן לחבר
 עיר, ופר"ש נותנין [לגבאי] העיר כדי שלא
 יחשדום בפוסקין ואין נותנין. וחבר עיר פירש
 חכם המתעסק בצורכי ציבור. ותימ' וכי גבאי אינו
 מתעסק בצורכי ציבור. והיל' נר' דהא דקאמ' נותנין,
 לאו לגבאי אלא לאיש נאמן בעיר, בד"א שאין שם
 חבר עיר, פי' חבורת עיר,¹³¹ שאין להם גבאי
 שיחברם יחד אלא כל אחד נותן מה שפוסק למי
 שהוא חפץ, אבל יש להם חבורת עיר וגבאי, צריכ'
 ליתן ליד גבאי. ואין לחלק ולומ' דווק' מיירי הכא
 שפסקו עליהן בני העיר צדקה, אבל אם פסקו
 מעצמן לא ואז אין מביאין אותה עמהן, דהא
 בירושלמי תני¹³² בן עיר שפסק בעיר אחרת נותן
 עמהן, [בני העיר שפסקו כו', אלמ' דליכא חילוק.
 ובתוספת' תניא בפ"ב¹³³ יחיד שפסק צדקה לעירו /
 [נותנה לעניי עירו, לעיר אחרת נותנה לעניי עיר]
 [אחרת, הפרנסין שפסקו] צדקה [לעצמן] לעירן נותני'
 [לעניי עירן, ב]עיר אחרת נותנה לעניי אותה
 [העיר] [מסתתמ'¹³⁴ עניי ישר' סומכין
] בעיר¹³⁵ אחרת נותנין אותה

131 כך פירש ראב"ן, כאן (ב, עמ' תקמו. אך בקטע של ספר ראב"ן מגניזת אירופה הלשון היא:
 'חבר עיר, חכם המתעסק בצורכי ציבור' [נונאנטולה, ארכיון העיר 234; ראה פיראני, קטלוג
 נונאנטולה, עמ' 150, מס' 234, ובצילום שבסוף הספר, [Tav.37]. וראה גם ראבי"ה, סי'
 תקצב (עמ' ריז).

132 ירושלמי כאן, ג, א (דף עד ע"א; עמ' 764).

133 תוספתא, מגילה ב, טו (מהדורת ליברמן, עמ' 352).

134 משפט פגום זה בא כנראה להסביר את דברי התוספתא.

135 תוספתא, שם. אך משפט זה כבר נשנה לעיל, וצריך עיון מדוע הובא שוב.

[לעניי עיר אחרת. הפוסק צדקה] עד שלא זכו בה
 [הפרנסין וכו'.¹³⁶ ובערכין תני]א¹³⁷ האומ' סלע זו לצדק'
 [עד שלא] באתה ליד גבאי רשאי לשנותה, משבאתה
 [ל]יד גבאי אסור לשנותה פ"ה. [ומ]ה שנהגו עתה לתת
 מכיס של צדקה לכל צורכי ציבור, י"ל דלב ב"ד מתנה
 עליה,¹³⁸ ואין להאריך, וגם על צד אחד בריבית,¹³⁹
 והתם בערכין בפ' בתר' ובב' מציע'¹⁴⁰ כתבנו בתוספות.
 אמ' רב יהודה אמ' שמו' מותר לאדם להשתין
 מים בתוך ד' אמות של תפילה, כלומ' שלא התפלל כי
 אם לפי שעה באקראי, אבל בבית הכנסת דקביעה
 קדושתיה לא. תני תנא קמיה דרב נחמן

<טור ב>

המתפלל מרחיק ד' אמות ומשתין והמשתין
 מרחיק ד' אמות ומתפלל כו' עד אלא תני ישהא.
 בשלמא (משתיק') {משתין} ישהא כדי הילוך ד' אמות משום
 ניצוצות, אלא המתפלל ישהא מאי טעמ', אמר רב
 אשי שכל ד' אמות תפילתו סדורה בפיו וקא
 מרחשון שפוותיה. ירושלמי¹⁴¹ ר' ירמיה בשם
 ר' שמו' בר חלף ב[שם] ר' אבא בר אחוה המתפלל לא
 ירוק עד שיהלך ד' אמות. ובמי שמתו אמרי¹⁴² לא
 יקרא אדם קרית שמע [לא] כנגד צואת אדם כו'.

136 הפגם בתחילת השורה איננו גדול, ונראה שהמחבר הביא רק את תחילת המשפט בתוספתא.
 עדי הנוסח של התוספתא חלוקים בגרסתם לגבי המשך המשפט; ראה ליברמן, תוספתא
 כפשוטה, שם, עמ' 1155-1157.

137 ערכין ו ע"א.

138 השווה אור זרוע, ח"א, הלכות צדקה, סוף סי' ו: 'והא דעבדינן האידינא שנותנין מן הצדקה
 לכל צרכי צבור, פי' רבינו יצחק בר' שמואל זצ"ל משום דלב ב"ד מתנה עליהם כשפוסקין
 בני העיר הצדקה בינייהו עושין על דעת שיעשו הגבאים כל מה שירצו' (משם הובאו הדברים
 במרדכי, בבא בתרא, סי' תצב; אך דברים אלו מצויים רק במקצת ספרי המרדכי' [שו"ת
 מהרי"ק, שורש קכג, סוף עמ' רנה]).

139 כפי הנראה כוונתו של המחבר היא שגם בעניין צד אחד בריבית אין להאריך.

140 ערכין לא ע"א; בבא מציעא סג ע"א.

141 ירושלמי כאן, ג, א (דף עג ע"ד; עמ' 762).

142 ברכות כה ע"א.

ובירושלמי¹⁴³ קטן שיכול כזית דגן מרחיקין
 מצואתו ומימי רגליו [ד'] א[מות], ותו אמרי' התם¹⁴⁴
 דמי רגלים או גרף או עביט של מי רגלים אסורי'
 עד שיתן לתוכן רביעית מים, והתם תמצא וכאן
 אין להאריך. ותו תניא התם¹⁴⁵ כלי שנשפכו מי
 רגלים אסור לקרות קרית שמע כנגדן. ומיהו קרית
 שמע יש בה מלכות שמים כדאמ' התם¹⁴⁶ גבי ב[על]
 קרי. ותו אמ' רב יהודה התם¹⁴⁷ נזדמן לו רוק [מבליעו]
 בטליתו כו'. שאלו את ר' פרידא במה]
 הארכתה ימים אמ' להם מיימי לא ק[דמני אדם]
 לבית המדרש כו'. בעירובין בפ' כיצ[ד מעברין]¹⁴⁸
 ר' פרידא הוה ליה ההוא תלמידא [דהוה תני ליה ארבע]
 מאה זימני כו' נפק בת קלא ואמ[רה נחא ליך דליספו לך]
 שנין נחא לך דליתוספו על חי[ך ארבע מאה שני, אמר]
 דאיזכי אני ודארי לעלמ' [דאתי, אמר להן הקב"ה תנו לו]
 זו [ויו]. וההוא ע[וב]דא לא הכן [

קודם. <כח ע"א> וחד אמ' תיתי לי דלא עבדית שותפות בהדי
 גוי. ומשמ' דהאחרים היו עושין, ובסנהדרין
 ובפ"ק דבכורות אמרי'¹⁴⁹ אסור לו לאדם שיעשה
 שותפות עם הגוי [כו']¹⁵⁰ ובפ"ק דע"ז¹⁵¹ תמצא מה
 שכתבנו. ולא קראתי לחבירי בשם¹⁵² כו', פר"ש
 אם כינו לו חביריו שם לגנאי, ואמרי לה בחניכתו,
 אפי' אותו כינוי החונך לו ובא לו ממשפחתו
 שום דופי למשפחה, כמו כתב חניכתו וחניכתה

143 ירושלמי ברכות ג, ה (דף ו ע"ד; עמ' 31).

144 בבלי ברכות כה ע"ב.

145 שם כה ע"א.

146 שם כא ע"א.

147 שם כד ע"ב.

148 עירובין נד ע"ב. וראה תוספות שם ד"ה תנו; תוספות כאן, ד"ה שאלו.

149 סנהדרין סג ע"ב; בכורות ב ע"ב.

150 אפשר גם שיש להשלים כאן 'והתם'; וראה לעיל, הערה 21.

151 עבודה זרה כב ע"א.

152 כך גם בכ"י וטיקן 134 ('ולא קראתי שם לחבירי'). בשאר עדי הנוסח חסר 'שם'.

דגיטין.¹⁵³ ע"א שלא קראתי לו בחינוך שחינכוהו אחרים, בערוך.¹⁵⁴ בית הכנסת שחרב אין (מפסידין) (מספידין) בתוכו כו' שנ'¹⁵⁵ והשימותי את מקדשיכם, אע"ג דשוממין הן קדושתן בהן. עלו בו עשבים לא יתלושו מפני עגמת נפש, ומוקמי' לה¹⁵⁶ בתולש ומאכיל, אבל יכול לתלוש ולהניח, והאי מיירי דווק' בחרב. <כח ע"ב> ואין נאותין בהן, אמ' רבא חכמ' - - - -

<דף 3 ע"א, טור א>¹⁵⁷

<כט ע"ב> אי¹⁵⁸ הוה מיקלע הוה קרינן מאתה תצוה עד כי תשא, ואומ' קדיש, ומפטיר קרי מכי תשא עד ועשית כיוור, כדברי הירושלמי.¹⁵⁹
<ל ע"א> חל להיות ראש חודש אדר בערב שבת רב אמ' מקדימין, וכן הלכה כןרב. וג]ם בפורים שחל להיות בערב שבת הלכה כרב דאמ' מקדימין פרשת זכור. ושמו' אמ' מאחרין, אמ' לך כיון דאיכ' מוקפין דעבדין בחמיסר, עשייה וזכירה בהדי הדדי קא אתיין. ואע"ג דתנן לעיל בפ"ק¹⁶⁰ חל להיות בערב שבת כפרים מקדימין ליום הכניסה ועיירות גדולות ומוקפי' חומה קורין בו ביום, מיהו עיקר העשייה היא למחר בחמיסר, דהיינו המשתה, והקריאה מקדימין, דאין לקרותה בשבת משום גזיר' דרבה. <ל ע"ב> ר' ירמיה אמ' סדר {{{ה}}פטרות הוא חוזר, וכן הלכה, משום דבפרשיות איפשר למיקרי בתרויהו, אבל הפטרה, דלא מצי למיפטר אלא בחדא הפטר',

153 גיטין פז ע"ב.

154 ספר הערוך, ערך חנך.

155 ויקרא כו, לא.

156 להלן דף כט ע"א.

157 כ"י ליהמן, FR11.1 + FR11.4

158 הדפים הקודמים חסרים. הדין הוא בעניין ראש חודש אדר שחל להיות בשבת.

159 דברים אלו מפורשים בבבלי כאן, ואינני יודע למה מכוונים דבריו של המחבר.

160 לעיל דף ב ע"א.

מפסיק' בהפטרה דעינינא דיומא ומפטירי'
הפטרה דשייכא בפרשת שקלים או לאחת
מד' פרשיות. ליקרו בצפרא בעינינ'
דיומא כו'. רבי' שב"ט שאל לחמיו רבי' אב"ן
ז"ל¹⁶¹ אנן האידנא [ד]קרינן בתורה בצפרא
ובמנחה, מאי טעמ' לא עבדינן הכי, ליקרו בצפר' /
[דשבתא ובמנחתא דתעניתא. תשובה, מדקאמר]
[מסייע ליה לרב הונא דאמר מצפרא כינופיא],
[מכלל דא]יכא למאן דאמ' מאורתא כ'^{*}
[כינופיא וכל הלי]לה עסקי' במילי דמתא ובצ'^{*}
[ובצפרא קרו ומפ]טרי, ואליב' דידיה לא בעי ת'^{*}
[תלמודא למה] לי הפסקה ליקרי בצפר' בעינינ'
[דשבתא, דהא א]ליב[י]ה מצפרא קרינ' דתעניתא,
אלא ודאי] אליבא דמאן דאמ' במנחת' קרינן
[דתעניתא] קא בעי, ופ[ר]ק ליה שלא היו קורין כ'^{*}
[כלל ש]היו עוסקין במילי [ד]מתא. ואנן השתא
[כיון] דלא איפסיק הילכת' לא כמ' דאמ' בצפרא
קרינ' ומפטרי' ולא כמאן דאמ' במנחת', עבדינ'
כתרויהו, דקרינן מצפרא ולא מפטרינן
ובמנחת' קרינן ומפטרי'. ובפ"ק דתענית הלכה
עברו אילו ולא נענו גוזרין תענית גרסינ'¹⁶²
דומיא דאסיפת זקינים, מה אסיפת זקינים
ביום אף צום ביום, ואמ' רב שישא בריה
דרב אידי הא דאמרי' אסיפת זקינים ביום,

<טור ב>

מסייע ליה לרב הונא דאמ' מצפרא
כינופיא, מכלל דאיכא למאן דאמ'
מאורתא כינופיא ואסור בעשיית
מלאכה, עד כאן.

161 ראב"ן, סי' נט, ושם יותר באריכות. בראב"ן: 'ושאלני חתני', ולא מפורש שם מי מחתניו של ראב"ן הוא השואל. ואינני יודע האם ר' ברוך העתיק כאן מספרו של ראב"ן, שהיה לפניו בנוסח מלא יותר מזה שבידינו, או שהוא העתיק את הדברים מחיבור אחר.

162 תענית יב ע"ב.

בפסח משך תורא קדש בכספא
פסל מדברא שלח בוכרא.
ביום טוב של חג קורין בפרשות
מועדות כו', פר"ש יום ראשון ויום שיני
מפטיר ובחמשה עשר לחודש השביעי כל
אותה פרשה, ואע"פ שיום טוב שיני הוא
אין קורין בו וביום השיני להראות שהוא ספק,
דגנאי הוא לקורא להראות יום טוב בספק חול.
יום ראשון של חולו של מועד שהוא ספק
שיני ספק שלישי, קמא קורא ביום השיני
ותינינא ביום השלישי ותליתאה ביום הרביעי
והרביעי שהוא נוסף בשביל חולו של מועד הו[א]
קורא את ספיקי היום [וב]יום השיני וביום
השלישי. וכן למחר [הרביעי קורא ביום השלישי]
וביום הרביעי שהן ס[פיקי דיומא. וכן תמיד הרביעי]
קורא מה שקרו [ראשון ושני, חוץ מיום]
אחרון של (נ') חולו של [מועד שאי אפשר לקרות]
היום ביום השמיני, לפי ש[אינו מימי]
החג אלא רגל בפני עצמו, [לפיכך יום שביעי של חולו של]
מועד, שהוא הושענ' [רבא, ראשון קורא ביום] /
החמישי, [שני קורא ביום הששי, שלישי קורא]
ביום השביעי ורביעי קורא ביום הששי וביום
השביעי שהן ספיקי היום, עד כאן.
וקשה הדבר לאומרו שיתחילו ביום הושע' רבא
ביום החמישי, והוא ודאי אינו בספק יום
חמישי. ומכל מקום בורמישא ובכמה מקומות
נהגו לומר כן. אבל בשילהי מסכ' סוכה גבי הא
דאתקין אמימר דמדלג דלוגי פר"ש¹⁶³ דביום
ראשון של חול המועד אומ' ביום השיני וביו'
השלישי ולמחר ביום השלישי וביום הרביעי
כו'. וכן במגנצא נוהגין כך, ביום הראשון
דחולו של מועד הראשון קורא ביום השיני
והשיני וביום השלישי, והשלישי חוזר

163 רש"י סוכה נה ע"א ד"ה אתקין.

וקורא מה שקרא ראשון ביום השיני, והרביעי
 מה שקרא שיני בין ה[שלישי, וכן למחר
 וכן כולן, וביום הושע' רבא הראשון קורא
 וביום השישי והשיני קורא וביום השביעי

<דף 3 ע"ב, טור א>

והשלישי חוזר וקורא ביום השישי
 והרביעי [ביום ה]שביעי. וכן לעולם
 ששנים האחרונים קורא' מה שקראו
 שנים הראשונים.¹⁶⁴ <לא ע"א> ביום טוב
 האחרון של חג קורין מצות וחוקים ובכור,
 פר"ש [ומת]חילין מעשר תעשר¹⁶⁵ לפי שיש
 באותה פרשה מצות וחוקים הרבה
 כו'. ואנן במגנצא לא נהיגינן הכי, אלא בכל
 הבכור¹⁶⁶ מתחילין, ומפרשין מצות וחוקים
 שבפרשת כל הבכור, וכד מיקלע יום
 טוב האחרון של חג בשבת אז מתחילין למעל'
 בעשר תעשר.¹⁶⁷ יש ספרים שכתוב בהן למחר

164 על חילופי המנהגים בין וורמייזא למגנצא בנושא זה העיד גם הרוקח, סי' רכג, ועל מנהג
 מגנצא העיד גם ראב"ן (סוכה נה ע"א [ב, עמ' תקפג-תקפד]). וראה שם גם על מנהג קולוניא.
 מנהג וורמייזא הקדום בהושענא רבא היה כמנהג מגנצא המובא כאן, ראה מעשה הגאונים,
 עמ' 41; ספר הפרדס, עמ' רלח-רלט (ושם: 'וכן העיד רבינו שמואל בן רבינו יצחק הלוי נ"ע
 מפני אביו שכן נהג רבינו גרשום זצ"ל'). מנהג שפירא היה כמנהג מגנצא, ראה כ"י וירונה,
 ספריית הסמינר 34, דף 271א: 'ובשפירא כהן קורא ביום השיני ולוי קורא ביום השלישי
 וישר' חוזר וקורא ביום השני וישר' רביעי קורא וביום השלישי, וכן קורין כל ימי החול כסדר
 הזה [...] בהושענא רבא מנהג שפירא כהן קורא ביום השיני ולוי ביום השביעי וישר' חוזר
 וקורא ביום השישי וישר' רביעי קורא ביום השביעי. מנהג בגרמיישא כהן קורא ביום החמישי
 ולוי ביום השישי וישר' ביום השביעי וישר' רביעי חוזר וקורא ביום השישי וביום השביעי, שהן
 ספיקי היום'.

165 דברים יד, כב.

166 שם טו, יט.

167 אף כאן, מנהג מגנצא הוא כמנהגם של ר' יצחק הלוי ובניו, ראה מעשה הגאונים, עמ' 41:
 'ובאותו יום שמיני ספק שביעי התחיל החזן וקורא מן עשר תעשר, לא היה יום שבת, ועשה
 כרצון רבינו שלמה ושלא כרצון כל החכמים [...] והחולקים עליו רבותינו הלויים אומ'
 שמעולם לא ראינו כן בפני אביהם רבינו יצחק הלוי נ"ע, אלא עשר תעשר היו קורין בספק
 שביעי שחל להיות בשבת משום ז' גברי [...] ומצאתי בספר ישן שהיה כתוב בו מצות חוקים
 ובכור כדגריס רבינו שלמה, ונמחק מחדש מצות וחוקים של בכור, ומוגה במקומו קורא כל

קרינן וזאת הברכה ומפטירי' ויעמד שלמה, 168 אבל
 בירושלמי ראיתי מפטירי' ויהי אחרי מות
 משה, 169 וכן עמא דבר. <לא ע"ב> אמ' ר' יהודה
 [ברי]ה דרב שמו' בר שילת משמ' דרב 170 ראש חודש
 [ואב] שחל להיות בשבת מפטירי' חודשי' ומועדי',
 [והיינו חזון יש]עי[הו]. 171 ואנן לא נהיגין הכי, 172
 [אלא לעולם קורין] חזון ישעיהו בשבת
 [הסמוכה לתשעה באב. וכבר היה] מעשה בורמ[וי]שא
 [שמורי רבי' יקיר 173] רצה [ל]נדות הקהל בראש
 [חדש אב שחל להיות] בשבת על שלא היו
 [ונהגין כד]מ' הכא. ושלחו הדברים
 [למורי קרובי וכת]ב דאין הלכה כרב, /
 [דפלוגתא היא במסכת תענית 174] אימתי] אסור

- הבכור'. על הדעות השונות בעניין זה ראה בהערותיו של אפטוביצר לראבי"ה, ח"ב, עמ' 328-329, הערה 14.
- 168 מלכים א ח, כב; וכך הגרסה לפנינו בתלמוד. וראה רי"ף, דף יא ע"א בדפוס וילנה; דקדוקי סופרים, עמ' 156. וראה באריכות: דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, עמ' 126-127, הערה 63, ובספרות הרשומה שם.
- 169 יהושע א, א. וראה תוספות כאן, ד"ה למחר, שהביאו זאת כ"ש מקומות שנהגו'. דברים אלו אינם בתלמוד הירושלמי שלפנינו ומקורם כנראה ב'ספר ירושלמי' האשכנזי. הדברים מובאים ביתר הרחבה בראבי"ה, סי' תקצה (עמ' רכ); וראה באריכות בהערותיו של אפטוביצר לראבי"ה, ח"ב, עמ' 329). על 'ספר ירושלמי' ראה: זוסמן, שרידי ירושלמי; הנ"ל, ירושלמי אשכנזי.
- 170 כך הגרסה גם בכתבי יד ובראשונים, ראה דקדוקי סופרים, עמ' 156. הדברים שמכאן והלאה מצויים בניסוח דומה בראבי"ה, סי' תקצה (עמ' רכא), ועל פיו השלמתי את מרבית החסרונות כאן.
- 171 ישעיהו א, א.
- 172 ראה תוספות, כאן, ד"ה ראש: 'ואין אנו עושין כן אלא מפטיר בירמיה שמעו דבר ה', ובשבת שלפני ט"ב חזון ישעיהו', עיין שם.
- 173 ראה לעיל, ליד הערה 9. מעשה זה מובא פעמיים בראבי"ה, הן בסי' תקצה (ראה לעיל, אחרי הערה 41) והן בסי' תקנו (עמ' קעט). וראה גם הלכות שמחות למהר"ם, עמ' כ-כא, סי' ה: 'כשהיה רבינו אפרים בוורמשא צייה להם להפטיר חזון ישעיהו בר"ח אב שחל להיות בשבת, ולא רצו להניח מנהגם בשבילו, ויצא בכעס מבית הכנסת, ואמר כל מי שעבר על דברי רב יהיה בנדוי, לפי שרב אמרה במגילה. ואח"כ כשבא לשם רבי אלעזר ממיץ ז"ל אמר לן דלא קי"ל כרב [...] ולהכי אין מפטירין חזון ישעיהו מר"ח'. דברי ר' אליעזר ממיץ מובאים גם בתוספות, כאן, סוף ד"ה ראש; ובתשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, עמ' 136, סוף סי' פא.
- 174 תענית כט ע"ב-ל ע"א.

לספר ולכבס, אית דאמ' מראש חודש ואית דאמ' דווק' בשבת שחל ט' באב להיות בתוכה, ואמר' (לא) התם דאין הלכה כמ' דאמ' מראש חודש. [נ]קריאת חזון ישעיהו מעין אבילות הוא, ועל כן נהגו לקרותה כעין קינה, ואם כן רב סבר כמאן דאמ' מראש חודש, ואין הלכ' כמותו. ואין אני ברוך רואה את דבריו,¹⁷⁵ משום דרב גופיה קאי אמתני' התם ואמ' לא שנו אלא לפניו אבל לאחריו מותר, הרי משמ' דרב סבר כמ' דאמ' דאין אסור אלא אותה שבת בלבד. וא"ת דרב התם לתנ' דמתני' קאמ' וליה לא סביר' ליה, אם כן מאי הוה פריך התם מבריית' לשמו' [דתנ' לפניו אסור לאחריו מותר, ומשמ'] [רב לימ' כי קאמינ' אליבא דתנא ד]מתני'.¹⁷⁶ אלא י"ל דודאי הפטרת חזון ישעיהו לא דמי לתספורת ולכיבוס,

<טור ב>

אבל קצת מיעוט שמחה הוא, ואמ' רב יהוד' משמיה דרב גופיה התם¹⁷⁷ כמתני' דתנן התם משנכנס אב ממעטין בשמחה. ואנו שאין אנו נוהגין להפטיר הכי, משום דלא סמכינן אדרב אלא סמכי' א[סדר] סימני הפטרות דבפסקת' דרב כהנא, וסימן דש"ח נו"ע אר"ק שד"ש, דברי ירמיהו, שמעו דבר י"י, חזון ישעיהו, נחמו, ותאמר ציון, ענייה סוערה, אנכי אנכי, רני עקרה, קומי אורי, שוש אשיש, דרשו,

175 דברים דומים כתב ראבי"ה, שם ושם (לעיל, הערה 173).

176 הדברים הקטועים מבוארים יותר בראבי"ה, סי' תקנו (עמ' קפ): 'ודוחק לומר לתנא דמתניתין קאמר וליה לא סבירא ליה, דאם כן מאי פריך לשמואל, הא אליבא דתנא דמתניתין קאי, ומאי איצטריך למימר תנאי היא'; שם, סי' תקצה (עמ' רכב): 'ואין לומר דלתנא דמתניתין קאמר וליה לא סבירא ליה, דאם כן מאי פריך מתנא לתנא'.

177 תענית כט ע"א.

שובה. 178 וגרס' בירושלמי¹⁷⁹ אם ראיתה הלכה רופפת הלך אחר מנהג, בהשוכר את הפועלים ירושלמי¹⁸⁰ אמ' ר' אושעיא זאת אומרת המנהג מבטל הלכה, ובמסכ' פיאה ירושלמי¹⁸¹ כל הלכה שהיא רופפת בבית דין ואין אתה יודע מה צא וראה היאך הציבור נוהג. בתעניות ברכות וקללות. ומה שאנו קורין ברוב תעניות בזמן הזה בפרשת ויחל, ¹⁸² לא תמצא בתלמוד אלא במסכת סופרים בפ' דברי חכמ' כדרבונות¹⁸³ כמו שכתבנו בסיום מסכ' תענית. אין מפסיקין בקללות אלא אחד קורא את כולן כדכת'¹⁸⁴ מוסר י"י בני אל תמאס ואל תקוץ בתוכחתו, ריש לקיש אמ' לפי שאין אומר' על הפורענות. ירושלמי¹⁸⁵ אמ' הקב"ה אינו בדין שיהו [בני] מתק* [מתקלים ואני מתברך, אמר רבי יוסה בי רבי בון לא] / [מטעם הזה אלא] שהוא צ'ריך לפתוח בדבר] טוב ולחתום בדבר טוב [] תנא כשהוא מתחיל מתחיל [בפסוק שלפניהם] וכשהוא מסיים מסיים בפסוק שלאחריהם]. ולא דווקא פסוק אחד, אלא ג' פסוקים לפניו [וג' פסוקי' לאחריהן, כדקיימ' לן¹⁸⁶ [אין מתחילין] בפרשה ואין משיירין בפרשה ב]פחות מג']

178 ראה תוספות כאן, ד"ה ראש; הערותיו של אפטוביצר לראבי"ה, ח"ב, עמ' 274-275; פסיקתא דרב כהנא, מבוא, עמ' טו-טז.

179 משפט זה, שר' ברוך הביאו כ'ירושלמי' סתם, בלא מראה מקום, הוא כותרת ותמצית לשני הציטוטים המדויקים מהירושלמי שיובאו בסמוך. לשון זו מצויה אצל ר' ברוך גם במקום אחר, בתשובה שכתב עם שניים מחבריו לבית הדין במגנצא: 'ועוד אמרין בירושלמי אם ראית הלכה רופפת הלך אחר המנהג' (ראבי"ה, סי' אלף וו', סעיף ב [ג, עמ' שעא]).

180 ירושלמי בבא מציעא ז, א (דף יא ע"ב; עמ' 1232).

181 ירושלמי פאה ז, ו (דף כ ע"ג; עמ' 108).

182 שמות לב, יא.

183 מסכת סופרים, יז, ה, עמ' 303-304. הציון לתחילת הפרק: שם טז, י, עמ' 296 (וראה שם בחילופי הנוסחאות שבכתבי היד אכן מתחיל שם פרק חדש). וראה תוספות כאן, ד"ה ראש; ראבי"ה, סי' תקצה (עמ' רכ-רכא; וראה בהערותיו של אפטוביצר לראבי"ה, ח"ב, עמ' 330-332).

184 משלי ג, יא.

185 ירושלמי כאן, ג, ו (דף עד ע"ב; עמ' 766). מובא גם בראבי"ה, סי' תקצה (עמ' רכב).

186 לעיל דפים כא ע"ב-כב ע"א. וראה תוספות כאן ד"ה מתחיל.

פסוקי'. ופי' דאין מתחילין פחות [מג' פסוקים תמצא]
 בספר הישר לקמ' לאחר סדר פרשיות.¹⁸⁷ [הא]
 דאמ' אביי לא שנו אלא קללות שבתורת כוהנים]
 אבל של משנה תורה פוסק, פי' אם רוצה.
 האידינא נהוג עלמא שלא לפסוק בתרויהו.
 אבל מה שנוהגין החזנים לכפול ולדלג לברוך
 אתה בבואך¹⁸⁸ לא ידעתי למה. הלכה מקום
 שמפסיקין בשבת שחרית שם קורין במנח'
 בשיני ובחמישי ולשבת הבאה. <לב ע"א> בתוספתא¹⁸⁹
 הכתוב לרבים אין מכנין אותו ליחיד, ליחיד

<דף 4 ע"א, טור א-190

אין מכנין אותו לרבים. ר' יהודה אומ' המתרגם
 פסוק כצורתו הרי (זה) בדאי והמוסיף הרי זה מגדף.
 תורגמן העומד לפני חכם הרי הוא אינו רשאי
 לא לפחות ולא להוסיף ולא לשנות אלא אם כן
 אביו או רבו. מפני מה אמרו הקורא בתור'
 לא יסייע למתורגמן כדי שלא יאמרו תרגום
 כתוב בתורה, הכא נמי כדי שלא יאמרו ברכות]
 כתובות בתורה. נ"ל ברוך¹⁹¹ {רס"ב. דין מגילה שכתובין בה הברכות בתחילה או בסוף}}

187 בדפים שבידינו נותרה רק ההתחלה של 'סדר פרשיות' (ראה להלן, ליד הערה 223), ולא
 נשתמרו בהם דברי ספר הישר. דברי רבנו תם רמוזים גם בראבי"ה, סי' תקעו (עמ' רא),
 ומובאים במלואם בתשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, סי' פב.

188 דברים כח, ו. והשווה ראבי"ה, סי' תקצה (עמ' רכב): 'ונהגו העם שקורין ברוך אתה בבאך
 וברוך אתה בצאתך וחוזר וכפולו הקורא את התוכחה, ולא ידענא אמאי (דהא) לא מתחיל
 בתוכחה, דהא איכא טובא קראי דברכות מקמי התוכחה, ותו האמר אביי לא שנו אלא קללות
 שבתורת כהנים אבל של משנה תורה פוסק, פירוש פוסק אי בעי [...] ואם כן למה נדלג בשל
 משנה תורה על חנם'.

189 תוספתא, מגילה ג, מא (מהדורת ליברמן, עמ' 364; וראה שם בחילופי הנוסחאות; ליברמן,
 תוספתא כפשוטה, שם, עמ' 1221-1223). תוספתא זו איננה קשורה לסוגיה שלעיל אלא
 לסוגיה הבאה, העוסקת בדיני המתורגמן.

190 כ"י ליהמן, FR11.2 + FR11.6

191 השווה כ"י לונדון, בית הדין ובית המדרש 28, דף 73א: 'ראיתי כתוב שכך הורה רבינו ברוך
 אביו של הח"ר שמואל דאין לפסול את המגילה לפי שכתו' בה ברכותיה בתחילה ובסופה, דהאי
 דפסלינן ספר תורה משום דהרבה בני אדם קורין בה ואיכ' למיחש שיאמרו ברכות כתובות
 באמצעיתו, אבל מגילה דחד קורא אותה ליכא למיחש. ואפי' ספר תורה לא ידענא למפסל
 אם היה כותב בתחילה ברכה ובסוף ברכה כמו במגילה, דהטעם שמא יאמרו כדפירשתי,

דאין לפסול מכאן מגילה שכתוב בה
 ברכות של המגילה בתחילה ובסוף, משום
 דספר תורה שקוראין בה בני אדם בזה
 אחר זה איכא למיחש שמא יאמרו ברכו'
 כתובות בה באמצע, אב[ל] המגילה שאין קורא
 אל' אחד, ליכא למיחש אפי' אם כתוב בה ברכות
 [בת]חילה לפני ה[מ]גילה או לבסוף לאחר המגיל',
 [וא]פי' בספר תורה כי האי גוונא לא ידענא ל'¹⁹²
 [למי]פסול.¹⁹²
 [הלכה פ]ותח ורואה מברך וקורא. וליכ' למיחש
 [שמא יאמ]רו ברכות כתובות בתורה. ומטעם
 [זה שליה צ]בור מראה לקורא את הפרשה קודם /
 [ברכה].¹⁹³ הלוחות והבימות אין בהן משום קדושה¹⁹⁴
] [הירושלמי¹⁹⁵ אין בהן]
 [משום קדושת] ארון ויש בהן משום קדוש'
 [בית הכנסת]. יש מפרשין¹⁹⁶ בשעת היתר
 [במות] היו מקריבין עליהן קרבנות

וכמו גבי שאומר אין הקורא מסייע למתורגמן (ג) שלא יאמרו תרגום כתוב בתורה' (ובאותה
 לשון בתשובות מהר"ם מרוטנבורג, דפוס לבוב, סי' רד: 'אומר הר' ברוך דאין לפסול מגילה
 שכתובין ברכות' בתחילתה ובסופה [...]); ליקוטים מהלכות אמרכל, ראה בהערה הסמוכה.
 השווה ראבי"ה, סי' תקעד (עמ' קצח): 'ונראה לי דאין לכתוב הברכות לא לפני ולא לאחריה
 192 [...] ורבי יצחק סופר זצ"ל אמר לי בשם הר' שמעון שהיה מוחה בו לכתבם במגילה, וטעמא
 לא ידע לומר' (על רבי יצחק סופר ראה אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 261); ספר אסופות
 (מאורות הראשונים, עמ' קע): 'אין כותבין באגרת הפורים ברכות שלה לא בתחילה ולא בסוף,
 ולא אשר הניא'; ליקוטים מהלכות אמרכל, דף כה ע"ב: 'בסוף מסכת מגילה מותר לעיין בס"ת
 ולברך. ומהאי טעמא יש אומרים שלא לפסול המגילה שכתובי' בה הברכות, וכן כתב רבינו
 ברוך, אבל הרב שמעון מיינבלא [ראה עליו: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 341] כתב שלא
 לכתוב הברכות במגילה, וכן כתב רבינו אבי"ה. אך רבינו יואל הלוי כתב דאין לחוש, דהא
 מגילה נקרת איגרת, ואפילו בס"ת מאן לימא דאסור אי כתב בי' ברכות בסוף ובראש, והא
 דאמר' שמא יאמרו ברכות כתובות בתורה, ר"ל בין פרשה לפרשה; שו"ת הרשב"א, ח"א, סי'
 קנ (דברי הרשב"א הועתקו באנונימיות אצל ר' שמואל ירונדי, אהל מועד, ספר רביעי, שער
 מועד קטן, דרך שני, נתיב ד [ירושלים תרמ"ו-תרס"ד, ח"ב, דף סא ע"א].

193 משפט זה הוא על פי דברי ראב"ן, כאן (ב, עמ' תקנ).

194 הדיון שלהלן מצוי ברובו גם בראבי"ה, סי' תקצ (עמ' רטו).

195 ירושלמי כאן, ג, א (דף עג ע"ד; עמ' 763). מובא גם לעיל, ליד הערה 109.

196 לא מצאתי מי שפירש כן. לפירושים נוספים ראה רמב"ם, משנה תורה, הלכות ספר תורה, י,
 ד; השגות הראב"ד, שם; גנזי מצרים הלכות ספר תורה, מהדורת א' אדלר, אוקספורד 1897,

עמ' 47.

[ומשבטל]ה מצותן אין בהן משום קדושה,
 [לווחין] הן כעין פינקסין וכותבין עליהן לתי*
 [לתינוקות] להתלמד. ובערוך פי¹⁹⁷ הבמות שע*
 [שעושי]ן לספר תורה עמודים, לוחות הם לוחות
 [שעו]שין לספר. פ"א החלק שלמעלה ושלמטה
 פנים ואחור נקראו במות, וריוח שבין עמוד
 לעמוד של ספר תורה הם הלוחות, עד כאן.
 ואין נר', דבכל כתבי הקודש¹⁹⁸ איבעי' להו
 הגיליונים של ספר תורה אם יש בהן קדושה
 ומצילין אותן מפני הדליקה או לא,
 ואם כן ליפשוט מדאמ' שמו' הכא. ורבי' שלמ'
 ז"ל פי' הכא הבמות, בימה שעושיין למלך בפרש'
 הקהל כו'. אמ' ר' שפטי' אמ' {{דין גלילת ספר תורה}}
 ר' יוח' הגולל ספר תורה יעמיד כנגד התפר,
 גוללו מבחוץ ולא מבפנים,¹⁹⁹ פר"ש הגולל ספר
 תורה יחידי ומונח על ברכיו וגולל מעיניין

<טור ב>

לעיניין, צריך שיתפוש בעמוד שחוצה לו
 ויגלול, שאם יתפוש בעמוד הפנימי שאצלו
 יגלול החיצון ויפול מחיקו, וכשהוא
 מהדקו יתפוש בעמוד הפנימי ומהדק, שאם
 מהדק בחיצון הרי זרועותיו מונחין על ספר
 התורה והוי זילותא. ורבינו {{יוסף}} טוב עלם פי'
 דבשליח ציבור הגולל ספר תורה אחר שקרא
 מיירי, ו{{כ}}שגוללו עד מקום תפרו צריך להפוך
 את הכתב מבחוץ כלפי העם בשביל כבוד
 התורה שיראו כתיבתה, [ו]אחרי שגלל עד
 התפר מחזיר מקום הכתב אליו ומהדקו, וזהו

197 ספר הערוך, ערך במות, עמ' 108. הפירוש האחר המובא בסמוך הוא פירושו של רבנו חננאל, כאן.

198 שבת קטו ע"א. וכן הקשו בתוספות כאן, ד"ה הלוחות.

199 פסקה זו מבוססת על דברי ראב"ן, כאן (ב, עמ' תקנ-תקנא).

מהדקו מבפנים. ויש מפרשי²⁰⁰ דבמטפחת שגוללין בו התורה מיירי, דלאחר שמסיים הגלילה עונבו ופחות[ת אות]ה צריך לעש[ות הקשר] מבפנים כלפי שליח [ציבור וכך] נוהגין. במסכ' [סופרים²⁰¹ כך היו נקיי הדעת] (ב) שבירושלים [עושים כשהיו מוציאים את התורה] ומחזירין היו [הול]כין [אחריה מפני כבודה]. בסוטה ב' ואילו נאמן[רין²⁰² אין המתרגם] רשאי להתחיל בתרגום [עד שיכלה פסוק מפי] [הקורא ואין הקורא רשאי להתחיל בפסוק אחר] / עד [שיכלה תרגום מפי המתרגם. ואמר ר'] תנחום אמ' ר' יהושע בן לוי אין המפטיר רשאי להפטיר עד שיגלל ספר תורה ואין הציבור רשאים לצאת עד שינטל ספר תור' ושמו' אמ' עד שיצא, ולא פליגי, הא דאיכא פיתחא אחרינ' (והא דליכא פיתחא אחרינא), אמ' רבא בר אהינא אסבר' לי אחרי י"י אלהיכם תלכו כו'. פי' גאון²⁰³ ושאלת(י) הא דאמ' ר' תנחום כו', מאי שינטל ומאי שיצא. דברים הללו שאמ' שמו' במקום שאין מניחין ספר תורה אלא מצד (בית) הכנסת, או שיש עמו במבוי בית ששומרין בו ספרי תורה, ודר' תנחום אמ' ר' יהוש' בן לוי בכל מקום קאמ' כששליח ציבור אומ' עושה השלום אחר גמירת התפילה אין הציבור רשאים לצאת עד שינטל ספר תורה להצניעו, והוסיף שמו' כי במקום שמוציאים אותן מבית הכנסת להצניעו אין רשאים לצאת עד שיצא וילכו אחריהו ויעשו לו הידור, דאמ' רבא בר אהינא אסברא לי אחרי י"י אלהיכם [תלכו] וליעכבו ספר תורה עד [דנפי]ק

200 כן פירשו תוספות כאן, ד"ה גוללו, בשם ר"ח (ואפשר שיש לתקן שם: ר"ת, ראה פירוש רבנו חננאל, עמ' עב, הערה 81).

201 מסכת סופרים, יד, יא, עמ' 264.

202 סוטה לט ע"ב. הדברים לקוחים מהרי"ף כאן, דף יד ע"ב בדפוס וילנה.

203 רי"ף, שם; אוצר הגאונים, סוטה, סי' קיב.

<דף 4 ע"ב, טור א>

והוי (אורחה) אחוריה ולא ניפקו מיקמיה, ואי איכא פיתחא אחרינא רשאין, עד כאן. וכן פר"ש [הת]ם דכיון [דאיכ] פיתח' אחרינ' הרוצ' לצאת בפתח אחד יצא, ליכא פיתחא אחרינא נכון שיצא ספר תורה (תורה) תחילה. עשרה שקראו בתורה גדול שבכולן גולל ספר תורה. שמעתי שיש מקומות²⁰⁴ שנוהגין שכל הקוראין אחרי קריאתן יושב(ים) על המגדל ולבסוף עומד הגדול שבהן וגולל. אמ' ר' יוח' הגולל מקבל שכר כנגד כולן. ואמ' ר' יוח' כל האוחז ספר תור' ערום נקבר (ענ) ערום, בלא אותה מצוה. בשם הרב ר' אליעזר הלוי שמעתי²⁰⁵ דדווק' בסתם ידיים מיירי הכא או בשנטל והסיח דעתו דהוי כאילו [לא נ]טל, אבל נטל ולא [הסי]ח דעתו לית לן בה, מ' * [מדגרסינן פ"ק דשבת גבי] י"ח דבר²⁰⁶ והידיים, משום [ידיים עסקניות הן ומסיק תנא] אף הידיים הבאות [מחמת ספר וכו' עד משו]ם דר' פרנך, אמ' ר' [פרנך האוחז ספר תורה] [ערו]ם כו', הי [גזור] ברי' * [ברישא, אילמא הך גזור] ברישא, פי' ידיים בלא ס' * [ספר, כיון דהך גזור ברישא] הא תו למה לי, אלא הך [גזור ברישא והדר גזר בכולהו ידיים, ואי] / [איתא דר' פרנך איירי אף כשנטל ידיו] אמאי לא שני התם אע"ג דברישא גזור בידים בלא ספר זהו בלא נטילת ידיים והדר גזור אף בנטילה משום דר' פרנך אמ' ר' יוח', אלא ש"מ בלא נטילה מיירי. ואין לומר²⁰⁷ דמשום הכי לא שאני התם הכי דמסתמ' כל אדם הקורא ונוגע בספר מסיח דעתו, דלאו מילתא היא. אמ' ר' ינאי תיגלל המטפחת ואל יגלל ספר תורה,

204 פסקה זו מבוססת על דברי ראב"ן, כאן (ב, עמ' תקנב), ושם: 'ושמעתי שבנרבונא נוהגין כן'.

205 ראה ראבי"ה, סי' תקצה (עמ' רכג).

206 שבת יד ע"א-ע"ב.

207 בראבי"ה: 'ויש שדוחים ואומרים [...] ודחיית קנה היא וליתה, אלא כדפרישית'.

פי' דזהו כבוד התורה ששליח ציבור מעמידה
 כנגד התפר ואוח[ז]ה שאינה זזה ממקומה עוד
 והגולל לוקח המטפחת וכורך סביבה כמו
 שאנו נוהגין, ולא שיגלול הספר תורה עם
 המטפחת. תניא בתוספתא²⁰⁸
 בית הכנסת שאין להן מי שיקרא אלא אחד,
 עומד וקורא ויושב, (ודברי²⁰⁹ המקצועות כתבנו
 לעיל בהקורא את המגילה עומד כו'), ועומד
 וקורא ויושב אפי' שבע פעמי'. קטן²¹⁰ מתרגם
 על ידי גדול, אבל אינו (קורא) כבוד לגדול שיתרגם
 על ידי קטן שנ²¹¹ ואהרן אחיך יהיה נביאך. ר'^{*}
 [ראש] הכנסת²¹² לא יקרא עד שיאמרו לו אחרים

<טור ב>

קרא שאין אדם מבזבו לו. חזן [ה]עומד לקרות,
 אחר עומד ומחזן לו עד שיקרא. כיצד היו
 זקנים יושבין, פניהם כלפי העם ואחוריהן
 כלפי הקודש, וכשמניחין התיבה פניהם כלפי (העם ואחוריהם כלפי)²¹³
 הקודש, וכשהכהנים נושאים כפיהן פניהם
 כלפי העם ואחוריהן כלפי הקודש. וחזן
 הכנסת פניו כלפי הקודש והעם פניהם כלפי
 הקודש שנ²¹⁴ ותקהל העדה אל פתח אהל מ[ו]עד].
 אין פותחין פתחי בית הכנסת אלא למזרח,
 שכן מצינו במשכן שפתחו למזרח שנ²¹⁵ והחונים
 לפני המשכן קדמה לפני אהל מועד מזרחה,

208 תוספתא, מגילה ג, יב (מהדורת ליברמן, עמ' 356). הציטוט כולו, חוץ מהמשפט האחרון,
 לקוח כנראה מהרי"ף, כאן, דף יד ע"א בדפוס וילנה.

209 משפט זה השתרבב כאן שלא במקומו, באמצע הציטוט מהתוספתא. דברי ספר המקצועות לא
 הגיעו לידינו.

210 תוספתא, שם, הל' כא-כג (מהדורת ליברמן, עמ' 359-360).

211 שמות ז, א.

212 ברי"ף נוסף: וחזן הכנסת. בתוספתא הדברים מצויים יותר באריכות.

213 נשטמ מחמת הדומות. וראה ליברמן, תוספתא כפשוטה, שם, עמ' 1199-1200.

214 ויקרא ת, ד.

215 במדבר ג, לח.

וההיכל פתחו למזרח.²¹⁶ ואין פותחין אותה אלא בגובהה של עיר שנ'²¹⁷ בראש הומיות תקרא בפתחי שע[רים] ב[עיר] וגו', עד כאן. ומעתה י"ל דלא דמי להא דאמרי' בע[רבי] פסחים²¹⁸ אל ת[שב] בגובהה של עיר ותשנה, גבי ז' דברים שצי[וה] ר' עקי' את ר' יהוש' [ב]נו. ת"ר משה [תיקן] להם לישר' שיהו שואלין ודורשינן בענינו של יום היל' פסח בפסח כו', כלומ' אע"ג [דשואלין] קודם הפסח ל' יום כדתניא²¹⁹ שו[אלין] ודורשינן / [בהלכות הפסח קודם הפסח שלשים יום] [משה] תיקן שיהו שואלין ודורשינן בחג] עצמו מעינינו של יום ול²²⁰] [וקרובות לומ' במקום הדרשנה] ²²¹[עלה²²² בפ"ק דפסחים. הדרן עלך [בני] [העיר] וסליקא לה מסכתא מגילה].

216 שלוש המילים האחרונות הן תוספת ביאור של המחבר.

217 משלי א, כא.

218 פסחים קיב ע"א.

219 שם ו ע"א.

220 אפשר שיש לקרוא: נ"ל.

221 כפי הנראה רצונו של ר' ברוך לומר, שמנהגנו לומר פיוטים וקרובות במקום לשאול ולדרוש בהלכות החג. דברים דומים מצויים ב'תשובת הלוי', ספר הפרדס, עמ' רכח: 'משה תיקן להם לישראל שיהו שואלין ודורשינן בענינו של יום, ולפי שאין רגילין הגולה לדרוש בכל מקום מדרש, קדושי עליון, כגון ר' אלעזר בר' קליר מקרית ספר ור' שלמה הבבלי [...] יסדו מעינינו ימים טובים, אזהרות דחג שבועות וקרובות ויוצרות מעינינו מתן תורה' (על זהותו של המשיב ראה פ' רוט, 'ספר הפרדס: לדרכי היווצרותו של ילקוט הלכתי בימי הביניים', עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ח, עמ' 116-119). וראה בית יוסף וב"ח, או"ח, תחילת סי' תכט (דברים דומים כתב גם ר' יהודה הברצלוני, ספר העתים, עמ' 252; אלא שמגמתו של ר' יהודה הברצלוני הפוכה, והוא כתב זאת כדי לבטל את אמירת הפיוטים: 'שפיוטין אלו שנהגו העולם למימרין, חזי לנא לרבוותא שאמרו שלא נתקן אלא בשעת השמד לחוד, מפני שלא היו יכולין להזכיר דברי תורה, כי היו גוזרין האויבים על ישראל שלא לעסוק בתורה, ועל כן היו חכמים שביניהם מתקנין להן בכלל התפילה להזכיר ולהזכיר לעמי הארץ הלכות חג בהג והלכות ימים טובים והלכות שבתות ודקדוקי המצות בדרך שבחות והודיות וחרוזות ופיוטים').

222 מסתבר שיש להשלים: כדכתבין עלה.

והא לך סדר פרשיות מהעתקה.²²³

ראש חודש אדר שחל להינ[ות]

בשבת קורין בפרש' שקלים בו ביום. חל להיות

באחד מן הימים שבתוך החול, מקדימין

לקרות פרשת שקלים שבת שהיתה קודם

ראש חודש, שהיתה שבת אחרונה של שבט,

ומפסיקין לשבת הבאה לאחר ראש חודש

ואין קורין בו אלא פרשת היום. וסדר

פרשיות האילו בא סימן הזה, זבד"ו זט"ו

ב"ו ד"ד ובי"ו,²²⁴ וזהו פירושו. כשחל ראש חודש

אדר ((ה))סמוך לניסן בשבת קורין פרשת שקלים

בו ביום ומפטירין ביהודיע במלכים,²²⁵ ופרשת

223 ראה לעיל, ליד הערה 32.

224 השווה סדר רב עמרם גאון, עמ' קז; הלכות פסוקות, עמ' קפה-קפו; רש"י כאן, ל תחילת ע"ב; רי"ף, דף י ע"א-ע"ב בדפוס וילנה.

225 מלכים ב יא, יז; מגילה כט ע"ב.

פרק אחד עשר

תוספות ר' שמשון משאנץ למסכת עירובין

מבוא

א. תוספות ר' שמשון משאנץ ותוספות הרא"ש
ר' שמשון בן אברהם משאנץ כתב תוספות למרבית מסכתות התלמוד, אך רובן אבדו מאתנו, ורק מעט מהן הגיע לידינו.¹ קטע מתוספותיו של ר' שמשון משאנץ למסכת בבא בתרא נמצא בתוך כריכת ספר בירושלים,² וכאן יתפרסמו קטעים מתוספותיו למסכת עירובין.

הציטוט הקדום ביותר שיש בידינו מתוספותיו של ר' שמשון משאנץ למסכת עירובין מצוי בפיו של ר' שמשון עצמו. באחת מתשובותיו התווכח ר' שמשון עם חכם אלמוני שהורה הלכה מסוימת בשמו של ר' יצחק בן שמואל (ר"י הזקן), ואילו ר' שמשון משאנץ סבר שהוראה זו מוטעית. ר' שמשון טרח והעתיק בתשובתו פסקה שלמה מהתוספות למסכת עירובין שכתב הוא עצמו בעת שלמד אצל ר"י הזקן כדי להוכיח שההוראה הנזכרת שגויה. השוואת הדברים שבציטוט זה עם תוספות הרא"ש למסכת עירובין מלמדת שהרא"ש העתיק בתוספותיו את תוספות ר' שמשון כמעט מילה במילה. להלן שני הקטעים המקבילים:³

תוספות הרא"ש

תשובת ר' שמשון

אני פסקתי כן בתוס' עירובין שפרשתי
לפניו [...] וזהו לשון התוס':

אלא קל הוא שהקילו חכמים במים פירש אלא קל הוא שהקילו חכמים במים. פרש"י
בקונטרס [...]. ועל זה סומכים העולם שיש [...] ועל זה סומכין העולם שיש להם בתי

1 ראה: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 278-298; יהלום, תוספות שני; כהן, תוספות שאנץ קידושין, עמ' טו-יח. בקטע המתפרסם כאן מפנה ר' שמשון משאנץ לתוספותיו למסכת שבת ולמסכת חולין, אלא שלא ברור מדבריו האם התוספות למסכת שבת כבר נכתבו או עתידיים להיכתב; ראה להלן, ליד הערות 165, 168, 313; וראה גם להלן, ליד הערה 106 (על השרידיים שהגיעו לידינו מתוספות שאנץ למסכת שבת ראה אורבך, שם, עמ' 279, 603-605; תוספות ר"י הזקן למסכת שבת, ב, מבוא, עמ' 36-40).

2 ליפשיץ, תוספות רבינו שמשון למסכת בבא בתרא.

3 אור זרוע, ח"ב, סוף סי' ג; תוספות הרא"ש, עירובין פו ע"ב ד"ה אלא.

תשובת ר' שמשון	תוספות הרא"ש
להם בתי כסאות על המים ואין המחיצה מגעת עד המים, דלא קיימא לן כרב יהודה דאמר צריך שישקע ראשי הקנים במים טפח.	כסאות על המים ואין המחיצות מגיעות למים.
ואע"ג דאמרינן לקמן בפרקין [...] קיימא לן כאיכא דאמרי דאפילו לשפוך גמי שרי, דבשל סופרים הלך אחר המיקל. ⁴	ואע"ג דאמרינן לקמן בפרקין [...] הלכה כאיכא דאמרי דמסיק לא תימא למלאה הוא דשרי הא לשפוך אסור אלא אפילו לשפוך גמי שרי, דבשל סופרים הלך אחר המיקל.
מיהו על מחיצה העשויה למעלה דהיינו כתלים של בית הכסא אין לסמוך, דמחיצה לשם מים בעינן, דאין הלכה כר' יהודה דאמר לא תהא מחיצה גדולה מן הכותל שביניהם [...] שמשון בר אברהם וצ"ל.	מיהו מחיצה שאינה עשויה לשם המים אלא לשם צניעות של בית הכסא לא מהניא, דמחיצה לשם מים בעינן, דלא קיימא לן כר' יהודה דאמר לא תהא מחיצה גדולה מן הכותל שביניהם.

תוספותיו של ר' שמשון משאנן למסכת עירובין עמדו על שולחנו של ר' יצחק אור זרוע והוא ציטט מהן כמה פעמים.⁵ בדיקת הציטוטים הללו מאשרת שוב את שימושו המסיבי של הרא"ש בתוספותיו של ר' שמשון משאנן. אסתפק כאן בדוגמה אחת.⁶

אור זרוע	תוספות הרא"ש ⁷
וא"ת והיכי מיייתי ראייה מדר' יוסי דאמר מתענה ומשלים גבי ט' באב לבני בי רב דיתבי בתעניתא דמשמע דאיירי בתענית הרשות.	וא"ת א"כ היכי מיייתי לעיל ראייה מר' יוסי דאמר מתענה ומשלים גבי ט' באב לבני בי רב דיתבי בתעניתא דמשמע דאיירי בתענית הרשות.

- 4 ראה גם אור זרוע, ח"ב, סי' קצג: 'וקיימא לן כאיכא דאמרי דבשל סופרים הלך אחר המיקל, כך פסק רבינו שמשון בר' אברהם וצ"ל לעיל בשמעתין דאמר רב הונא למטה למטה ממש למעלה למעלה ממש'.
- 5 בגיליון התוספות למסכת עירובין שבדפוסים שלנו מצויים כמה וכמה קטעים המיוחסים בטעות לתוספות שאנן; ראה על כך: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 606-607.
- 6 לדוגמאות נוספות של מקבילות בין הדברים שהביא ר' יצחק אור זרוע ובין תוספות הרא"ש ראה אור זרוע, ב, סי' קכא (להלן אחרי הערה 29); תוספות הרא"ש, כז ע"ב ד"ה לא צריכא = אור זרוע, ב, סי' קלא, סעיף א; תוספות הרא"ש, מ ע"ב ד"ה דילמא = אור זרוע, ב, סי' קמ, סעיף ד; תוספות הרא"ש, מא ע"א ד"ה מתוך = אור זרוע, ב, סי' קמ, סעיף ו; תוספות הרא"ש, סז ע"א ד"ה כיון = אור זרוע, ב, סוף סי' קסה; תוספות הרא"ש, עב ע"א ד"ה ומודין = אור זרוע, ב, סי' קעב; תוספות הרא"ש, צז ע"ב ד"ה מר = אור זרוע, ב, סי' קצח.
- 7 אור זרוע, ח"ב, סי' קמ, סעיף ו; תוספות הרא"ש, מא ע"א ד"ה מתוך. דוגמה זו מלמדת גם על שימושו של ספר מרדכי הגדול בתוספות שאנן למסכת עירובין, שכן הוא מביא את כל

תוספות הרא"ש	אור זרוע
<p>וי"ל דהכי מייתי ראי' מדקאמר ר' יוסי בט' באב שחל להיות בע"ש מתענה ומשלים ש"מ דאין חשוב כמתענה בשבת [...] וכיון דאין חשוב כמתענה בשבת אם כן בתענית דרשות נמי שרי לאשלומה.</p> <p>אבל אין לומר כלל דבעיא דידן מיירי בתענית של חובה, דאין הלשון משמע כן. ומנהג נמי בתענית דרשות שמתענין ע"ש ומשלימין.</p> <p>ובשאלות דרב אחאי נמי משמע דאיירי בכל תענית. ועוד אומר בירושלמי במסכת תענית [...] כך פירש רבינו שמשון בר' אברהם זצ"ל.</p>	<p>ואומר רבי דהכי מייתי ראי' דמדקאמר ר' יוסי בט' באב שחל להיות בע"ש מתענה ומשלים ש"מ דלא חשיב כמתענה בשבת א"כ בתענית דרשות נמי שרי לאשלומי.</p> <p>אבל אין לומר כלל דבעיא דידן מיירי בתענית של חובה, דאין הלשון משמע כן. ומנהג נמי בתענית דרשות שמתענין ע"ש ומשלימין.</p> <p>ובשאלות דרב אחאי נמי משמע דאיירי בכל תענית. ועוד אומר בירושלמי במסכת תענית [...] כך פירש רבינו שמשון בר' אברהם זצ"ל.</p>

עיון בנוסחים המקבילים מלמד שהרא"ש העתיק כמעט מילה במילה את תוספות ר' שמשון משאנץ, אך הוא שינה את הלשון 'ואומר רבי' שבתוספות ר' שמשון ל'ויש לומר'. בדרך דומה הלך גם ר' אליעזר מטוך – המחבר של התוספות הגדפסות למסכת עירובין – שגם הוא השתמש רבות בתוספות ר' שמשון משאנץ,⁸ וגם הוא ניסח מחדש

הדברים הללו (ואף את תחילת הדיון, שמובא רק בתוספות הרא"ש אך לא באור זרוע) בשם 'תוספות' סתם (וראה גם להלן, הערה 118). ראה כ"י אוקספורד, בודלי 42 Opp. (נויבאוואר 678), דף 105g-ד: 'וא"ת א"כ היכי מייתי לעיל ראייה גבי ט' באב לבני בי רב דיתיב בתענית' משמע דאיירי בתעני' דרשו', דיש לחלק בין תעני' דרשות לתענית דחובה כדפרישי'. ואמ' ר' מדקאמ' ר' יוסי בט' באב שח"ל בע"ש מתענ' ומשלים, ש"מ דאין חשוב כמתענ' בשבת הא אשכחן בתעני' של ט' באב נדחה מפני שבת, וכיון דאין חשוב בכך, א"כ בתענית דרשות נמי שרי לאשלומי. אבל אין לומר דבעי' דידן בתענית של חובה, דאי' הלשון משמ' כן. ומנהג נמי בתעניו' דרשות שמתעני' בע"ש ומשלימי'. תו'. וזה הלשון הירושלמי' דתענית [...] (על ספר מרדכי הגדול ראה עמנואל, שברי לחות, עמ' 11-12; על קטעי התוספות שהעתיק המרדכי הגדול ראה כהן, תוספות שאנץ קידושין).

8 על עניין זה כבר העירו הקדמונים; ראה: שו"ת מהרי"ל החדשות, מהדורת י' סק, ירושלים תשל"ז, סי' ריא: 'דתוס' יבמות יסד רבינו אליעזר מטוך ע"פ רבינו שמשון עד סוף האשה רבה, ומשם ואילך ע"פ תוס' רבינו יודא, ובנדה יסד ע"פ תוס' רבינו ברוך שירפנטין בעל התרומה; תרומת הדשן, מהדורת ש' אביטן, ירושלים תשנ"א, סי' יט: 'ומימי תוספות משנ"ץ שקצרו מהר"א מטוך אנו שותים; שו"ת מהרי"ק, שורש קס, עמ' שכב: 'התוס' מטוך ברוב מקומות אינן אלא מקצרות דברי התוס' משאנץ, אלא שלפעמים מחדשים איזה חדוש על פי הגדולים אשר קמו אחרי התוס' משאנץ'.

את הביטויים האישיים שבתוספות שאנץ.⁹ שינויים כגון אלו שעשו בעלי התוספות שפעלו בסוף המאה השלוש עשרה מוכרים לנו גם ממסכתות אחרות: ר' שמשון וחבריו כתבו תדיר בתוספותיהם על 'רבי' סתם, וכוונתם לרבים המובהק, ר"י הזקן,¹⁰ ואילו העורכים של התוספות המאוחרות נמנעו מלהשתמש בלשון זו והמירו אותה בניסוחים אחרים.

הממצא שעלה בידינו, כי תוספות שאנץ למסכת עירובין עמדו לפני הרא"ש והוא העתיק מהן קטעים רבים אל תוספותיו שלו, איננו מפתיע. כבר במאה הארבע עשרה כתב ר' מנחם בן אהרן בן זרח כי הרא"ש 'חבר פרישה וקצר תוספות רבינו שמשון משנץ, שהיה תלמיד מובהק מרבינו יצחק בעל התוספות, והוסיף בהן דקדוקין ופירושים משאר המחדשים ומרבי מאיר מרוטנבורק שהיה רבו מובהק'.¹¹ דברים דומים כתב במחצית השנייה של המאה הארבע עשרה ר' יצחק בן ששת (הריב"ש).¹² בחינה מדוקדקת של תוספות הרא"ש לכמה מסכתות כבר העלתה כי אכן הרא"ש העתיק בשיטתיות מתוספותיו של ר' שמשון משאנץ (וכן גם מתוספותיו של חברו – ר' יהודה שירליאון, ואולי גם מתוספותיו של רבם המשותף – ר"י הזקן).¹³ ומעתה יכולים אנו לצרף לזאת אף את תוספות הרא"ש למסכת עירובין, שאף הן מבוססות במידה רבה מאוד על תוספות ר' שמשון משאנץ. עם זאת, שימושו של הרא"ש בתוספותיו של

9 על המחבר של התוספות הנדפסות למסכת עירובין ועל שימושו המסיבי בתוספות שאנץ ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 605-606; א' ליבוביץ, 'התוספות שנכתבו על ידי רבי אליעזר מטוך', ישורון, כט (תשע"ג), עמ' תתעד-תתעה. על דבריהם יש להוסיף שבאחד מכתבי היד של ספר המרדכי מובא ציטוט ארוך מתוך 'תו' טוך פ' כל גגות', והדברים נמצאים בתוספות הנדפסות, דף פט ע"א-ע"ב ד"ה במחיצות (כ"י וירצ'ילי, ספריית הסמינר הבישוף 1, דף 210, בגיליון).

10 על עניין זה כבר העירו ר' יוסף קולון (מהרי"ק) ור' בצלאל אשכנזי במאות החמש עשרה והשש עשרה: 'והנה דבר ידוע הוא וברור, שכל מקום שהביא רבנו אלחנן דברי אביו רבנו יצחק אומר "כך כתב ר"י" או "כך מפרש ר"י", כאשר עשו לו כל תלמידיו שהזכירוהו בלשון רבי. וגם רבנו ברוך בספר התרומה מזכירו בלשון רבי' הקדוש, מפני שרב מוסכם וגדול הוא וקדוש הוא' (שו"ת מהרי"ק, סוף שורש נב, עמ' קג); 'והתוספות אשר שם (=במסכת מנחות) הם תוספות דמסיימים מ"ר בכל דיבור ודיבור, והם תוספות רבינו שמשון' (שאלות ותשובות רבי בצלאל אשכנזי, ונציה [שנ"ה], סי' א, דף ח ע"ד).

11 צדה לדרך, פיררה שי"ד, הקדמה, דף ד ע"א; מהדורת ר' יונייב, תל אביב תשע"ד, עמ' נא.
12 שו"ת הריב"ש, סוף סי' שצד, עמ' תקפז: 'ולשון הרא"ש ז"ל מדוקדק [...] וכן הוא בתוספות שאנץ [...] ונראה שבהיות הלשון הוא צריך באור העתיקו הרב רבינו האשר"י ז"ל מלה במלה' (והשווה תוספות שאנץ, כתובות, עו ע"ב, ד"ה כל שנולד [השני]; תוספות הרא"ש, שם, ד"ה כל שנולד).

13 ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 587-597; י"ד גלינסקי, 'הרא"ש האשכנזי בספרד: תוספות הרא"ש', "פסקי הרא"ש", ישיבת הרא"ש, תרביץ, עד (תשס"ה), עמ' 396-404; ובקהדמותיהם של המהדירים של תוספות הרא"ש למסכתות השונות.

ר' שמשון היה סלקטיבי, ועל כן יש בידינו גם ציטוטים מתוספות ר' שמשון משאנץ למסכת עירובין שאין למצאם בתוספות הרא"ש.¹⁴

ב. קטע קולמאר

בספרייה העירונית בקולמאר מצוי אוסף גדול מאוד של ספרי ערש (אינקובולות), שרבים מהם כרוכים בקטעים מכתבי יד, רובם קטעים לטיניים ומיעוטם (כמאה קטעים) עבריים. הקטעים העבריים נחשפו ונחקרו בשנים האחרונות בידי ד"ר יהודית קוגל, במסגרת פרויקט Books within Books שמרכזת פרופ' יהודית אולשובי-שלנגר.¹⁵ בכרך שסימנו G 1173 הן מצאו שני גיליונות (ארבעה דפים) מתוך כתב יד עברי.¹⁶ גיליון אחד היה דבוק לכריכה בתחילת הספר (להלן: דפים 2-3) וגיליון שני דבוק בסופו (דפים 1 ו-4), וניתן היה לקרוא רק את צדם האחד של הדפים.¹⁷ מנהלי הספרייה ניאותו לבקשתנו להפריד את הקטעים, והיום ניתן לקרוא את שני צדיהם בלא קושי. עם חשיפת הדפים משני צדיהם התברר שלפנינו שני גיליונות רצופים, ובהם תוספות למסכת עירובין, דפים טו ע"ב-כ ע"ב (ראה לעיל, לוח 7).¹⁸

כל דף נכתב בארבעה טורים (שני טורים בעמוד). מספר השורות איננו אחיד, ואף אין כל סימן לשרטוט של השורות.¹⁹ השורה העליונה בכל ארבעת הדפים נפגמה, ושלושה מהדפים נחתכו (או נפגמו) לכל אורכם, וטורים ב' וג' פגומים בהם. שמו של הסופר היה יצחק, והוא עיטר את המילה יצחק המופיעה פעם אחת בלבד בדפים שלפנינו.²⁰ סופר מאוחר הוסיף הערות ותיקונים שונים בשולי כתב היד ובין השיטין,

14 ראה למשל אור זרוע, ח"ב, סי' קכט, סעיף י; סי' קלא, סעיף ו; סי' קעט, סעיף ט.

15 ראה לעיל, פרק ראשון, אחרי הערה 209. קוגל תיארה במפורט את הקטע העברי הנידון כאן, ובדבריי כאן הבאתי רק חלק מדבריה; ראה: S. Emanuel and J. Kogel, 'Des fragments du commentaire perdu de Samson de Sens sur le Talmud découverts à la bibliothèque de Colmar', *REJ*, 170 (2011), pp. 503-506. אני מודה מקרב לב לד"ר קוגל על שיתוף הפעולה הפורה בינינו.

16 הכרך מחזיק את הספר Astesanus de Ast, *Summa de casibus conscientiae*, [Basel 1476]

17 העמודים שהיו גלויים לעין היו דף 2א ודף 3ב בראש הכרך, דף 1א ודף 4ב בסוף הכרך. זיהוי הקטע כתוספות שאנץ התאפשר סופית רק לאחר חשיפת צדם השני של הדפים; ראה להלן, ליד הערה 29.

18 רצף הדפים מלמד כי לפנינו שני הגיליונות האמצעיים של הקונטרס, ואילו הדפים האחרים של הקונטרס אבדו. וראה להלן, הערה 42.

19 וראה להלן, ליד הערה 41.

20 ראה להלן, הערה 123. הסופר כתב לעתים את השמות שאינם נמחקים בשינוי: 'כל הנשמה תהלל י"ק'; 'אתה אלקים תורידם לבאר שחת' (ראה להלן, ליד הערה 187 וליד הערה 202); אך בסמוך לזה כתב: 'זיורהו י"י עץ' (ראה ליד הערה 185). וזו תופעה נדירה בכתבי יד של התקופה.

אך לאחר מכן סומנו חלקם למחיקה בקו.²¹ חלק מההגהות בוודאי נכונות, ויש בהן אף השלמה של משפט שלם שנשמט מחמת הדומות.²² הגהות אחרות אינן נכונות, כפי שמוכח מהמקבילות שבתוספות הרא"ש.²³

ראיות שונות מלמדות כי התוספות שבקטע קולמאר הן פרי עטו של ר' שמשון משאנץ, ואציג אותן מן הקל אל הכבד – החל בראיות שאין בהן לבדן כדי להוכיח באופן חד משמעי את זהותו של מחבר התוספות ועד להוכחות מוצקות הרבה יותר. כבר מעיון ראשוני בתוספות אלו ניתן ללמוד על קדמותן, שכן הכותב משתמש בשלושה או בארבעה מקומות בלשון 'אומר רבי', 'מפי רבי', וכדו'²⁴ – וזו לשון שהשתמשו בה בעיקר תלמידיו של ר"י הזקן שפעלו במפנה המאות השנים עשרה-השלוש עשרה.²⁵ באחד המקומות בהם השתמש הכותב בלשון 'מפרש רבי' בא לעזרתנו ציטוט שהביא ר' יצחק אור זרוע בשמו של ר' יצחק בן שמואל – רבו של ר' שמשון משאנץ – והדברים מקבילים למה שכתב המחבר של התוספות שבקטע קולמאר בשם רבו. דברים כמעט זהים מצויים אף בתוספות הרא"ש שם, ונציג אותם אלו מול אלו:

קטע קולמאר, דף 1 ע"א	אור זרוע, ח"ב, סי' קכד	תוספות הרא"ש, טו ע"ב ד"ה והא
א"ר אמי במעדיף. פי' בקו' [...]	אמר ר' אמי במעדיף. פרש"י [...]	
ותי' דאין זה סוגיית תלמוד שאינו אלא כמשיב ואינו חושש בקושיא שלו דלעולם מיירי בנכנס ויוצא.	דקשה לפירש"י דאין זה סוגיית [תלמוד] ²⁶ דשני ליה ר' אמי בדלא צמצם שאינו אלא כמשיב שאינו חושש בקושיא שלו ודלעולם איירי בנכנס ויוצא.	ולא נהירא פירושו, דאין זה סוגיא דתלמודא שאינו חושש על קושיא שלו ומוקי לה לעולם בנכנס ויוצא.
ומפ' ר' והא (אי) איפשר לצמצם [...]		

21 תיקונים ומחיקות דומים מצויים גם בקטע קרלסרוה; ראה להלן, ליד הערה 40.
 22 ראה להלן, הערה 248. וראה גם ליד הערה 286.
 23 ראה למשל להלן, הערה 86. חלק מההגהות הבאתי בגוף הטקסט, בסוגריים מסולסלים כפולים, ואת ההגהות המוטעות הבאתי בהערות.
 24 בנוסף לדוגמה המובאת כאן, ראה עוד להלן, ליד הערה 299: 'ואו' ר' [...] מ"ר'. וראה גם ליד הערה 107.
 25 ראה לעיל, ליד הערה 10.
 26 בכתב היד שממנו נדפס הספר (אמסטרדם, ספריית רוונטליאנה Ros. 3, כרך ב דף פד ע"ב) מילה זו חסרה.

תוספות הרא"ש	אור זרוע	קטע קולמאר
<p>ונראה לפרש במעדיף הכשר עד שמכסה מקצת השפודין ונמצא סכך כשר רבה על הפסול ומבטלו. וכענין זה פרש"י אם היו נתונים שתי נותנם ערב. ורבה קאמר דמעדיף לא מהני משום דזימנין דלאו אדעתיה ולא ירבה בכשר, אבל כשנותנן שתי וערב אי אפשר שלא ירבה.</p>	<p>והיה מפרש רבינו יצחק בר שמואל במעדיף היינו שמרבה בכשר עד שמכסה על השפודין ונמצא סכך כשר רבה על סכך פסול ומבטלו, וכדפירש"י בדברי רבא דאיכא סכך כשר טפי [...] דלרבא מעדיף לא מהני משום דזימנין דלאו אדעתיה ולא ירבה בכשר, אבל כשמשנה להניח כעין שתי וערב אי אפשר שלא ירבה [...].</p>	<p>ומשני במעדיף שמרבה בפסל כשר עד שמכסה על השפודין ונמצא סכך כשר רבה על הסכך פסול ומבטלו. וכעניין זה פי' בקו' בדרבא אם היה נותנן שתי נותנן ערב. ולהאי פי' קמ"ל רבא דלא מהני במעדיף משום דזימנין לאו אדעתיה ולא ירבה בכשר, אבל כי משנה להניח כעין שתי וערב אי אפשר שלא ירבה.</p>
<p>ומיהו קשה להך פירושא דבכי האי גוונא לא מבטל ליה כשר לפסול [...]</p>	<p>אלא שהקשה לזה הפירוש דהאיך יבטל סכך כשר את הפסול [...] אלמא לא מבטל ליה אלא א"כ מעורבין יחד ואין ניכר זה לבד וזה לבד.</p>	<p>ומיהו קש' להאי פי' דאין דומה שיתבטל סכך פסול בכשר [...]</p>
<p>ועוד²⁷ נראה לי [...] ונראה כגרסת ר"ח ור"ת והא אי אפשר לצמצם,</p>	<p>הלכך נראה כגירסת רבינו חננאל זצ"ל וגירסת רבינו יעקב זצ"ל דגרסי והא [אי] אפשר לצמצם,</p>	<p>ונר' כג' ר"ת וכדג' ר"ח והא אי אפשר לצמצם,</p>
<p>ולא²⁸ קאי אשינויאי דשני רב הונא בריה דרב יהושע [...] כלומר כשממלא כל הריוח שביניהם בכשר [...] ונמצא לרב הונא בריה דרב יהושע דאוקמה בנכנס ויוצא</p>	<p>כלומר כשממלא בכשר אותו מלא [...]</p>	<p>כלו' כשממלא בכשר אותו מלא [...]</p>

27 דברים אלו הם תוספת של הרא"ש על דברי ר' שמשון משאנץ.

28 גם זו תוספת של הרא"ש על דברי ר' שמשון משאנץ.

קטע קולמאר	אור זרוע	תוספות הרא"ש
ונמצא שאין הכשר מרובה על הפסול ועל האויר. ומשני במעדיף, פי' עד שיביא מן הכשר על השפודין שמיכאן ומיכאן ונמצא שמתכסה כל האויר [...] אינמי דווק' שתי וערב מהני לרבא אבל בע"א לא דגזרינן שמא לא יעדיף,	ונמצא שאין הכשר מרובה על האויר ועל הפסול. ומשני במעדיף, פירוש עד שבא הכשר על השפודין שמיכאן ומיכאן ונמצא שנתכסה כל האויר [...] א"נ דוקא שתי וערב מהני לרבא אבל בענין אחר לא דגזרינן שמא לא יעדיף,	נמצא הכשר מועט מן הפסול והאויר. ומשני במעדיף, שמניח הכשר על השפודין שמכאן ומכאן ונמצא שמתכסה כל האויר [...] א"נ דוקא שתי וערב מהני לרבא אבל מעדיף לא דגזרינן שמא לא יעדיף.
ובשתי וערב מתוך שהכשר נשען על הפסול אי אפשר להתקיים אפי' שעה אחת אם לא יעדיף.	אבל שתי וערב אי אפשר שלא יעדיף כדי שלא יפול הכשר שעל הפסול הוא נשען.	
ומיהו לפי פי' אחרון קש' הא דגרסי' בכל הספרי' בפ"ק דסוכה [...] ולפי גי' ר"ת ור"ח נ"ח' [...]	ומיהו לפי פירוש זה לא יתכן הא דגרסינן בכל הספרים פ"ק דסוכה [...] הא למדת דאין לשמוע מיכן דבידי אדם אפשר לצמצם.	ומיהו בכל הספרים גרסינן בפ"ק דסוכה [...] והיינו כפי' קמא. ולגרסא זו נ"חא [...]

ר' שמשון משאנץ השתמש כאן בלשוננו הרגילה – 'מפרש רבי', ואילו ר' יצחק אור זרוע המיר לשון זו לניסוח ברור יותר: 'מפרש רבינו יצחק בר שמואל'. הרא"ש, לעומתו, שינה את הלשון ל'נראה לפרש', עד שאין הלומד יודע מיהו שפירש זאת. ההוכחה החותכת ביותר לזהותו של מחבר התוספות שבקטע קולמאר מצויה בפסקה שלהלן (שנחשפה רק לאחר הפרדת הצד השני של הדפים מכריכת הספר), שר' יצחק אור זרוע ציטט אותה במפורש בשמו של ר' שמשון משאנץ. גם במקרה זה, מצויים הדברים כמעט באותה לשון גם בתוספות הרא"ש,²⁹ ואף כאן שינו ר' יצחק אור זרוע והרא"ש את לשונו המקורית של ר' שמשון. ר' שמשון משאנץ השתמש פעמיים בלשון 'אומר רבי', הרא"ש שינה זאת בשני המקרים ל'נראה', ואילו ר' יצחק אור זרוע שמר בפעם השנייה על לשונו המקורית של ר' שמשון, ובפעם הראשונה המיר את לשונו של ר' שמשון בניסוח ברור יותר: 'בשם רבי יצחק בר שמואל זצ"ל'.

29 במקרים רבים העתיק הרא"ש בתוספותיו את דבריו של ר' שמשון משאנץ ללא כל שינוי, ובכמה מקרים ניתן להשלים על פיו קרעים שנעשו בקטע קולמאר, ואף לתקן טעויות של הסופר. ראה למשל להלן, הערות 109, 145, 149, 233.

תוספות הרא"ש, יז ע"א ד"ה עירב	אור זרוע, ח"ב, סי' קכא (עמ' קעג—קעד)	קטע קולמאר, דפים 21—22
<p>עירב דרך הפתח וכו'. נראה דהלכתא כרב הונא דאמר שבת הואיל והותרה הותרה דתניא כותיה בפרק הדר, ואביי נמי ס"ל הכי בפרק כל גגות [...].</p>	<p>פסק רבינו שמשון בשם רבי יצחק בר שמואל זצ"ל דהלכה כרב הונא דאמר שבת הואיל והותרה הותרה דתניא כותיה לקמן בפרק הדר, ואביי נמי סבירא ליה הכי בפרק כל גגות [...].</p>	<p>עירב דרך הפתח כו'. או' ר' דהילכתא כרב הונא דא' שבת הואיל והותרה הותרה, דתניא כוותי' לקמן בפ' הדר, ואביי נמי סביר' ליה הכי בפר' כל גגות [...].</p>
<p>ואין לומר דר' יצחק יעמיד ברייתא דפרק הדר כר' יהודה ואיהו סבירא ליה כר' יוסי, דהא מסיק הכא דס"ל כר' יהודה. ואע"ג דבסוף כל גגות פסק רב כר' יוסי, ושמואל נמי פסק כוותיה בנפרצה לר"ה, רב הונא דהכא נמי לא פליג כדמסיק התם ליתנהו למחיצות. ואע"ג דההיא דאביי בפרק כל גגות בנפרצה מחיצה איירי וקאמר שבת הואיל והותרה הותרה, לא דמיא פירצת חצרות שנפרצו זו לזו לפירצת מבוי, דכיון דרשות היחיד גמורה הואי³⁰ לא [דמיא] אלא לדירין שבאו בשבת.</p>	<p>ואין לומר ר' יצחק יעמיד הברייתא דפרק הדר כרבי יהודה ואיהו סבר לה כרבי יוסי, דהא מסיק הכא דסבירא ליה כרבי יהודה. ואע"ג דבסוף כל גגות פסיק רב כרבי יוסי, ושמואל נמי פסק כותיה בנפרצה לר"ה, רב הונא דהכא נמי לא פליג עליה כדמסיק התם ליתנהו למחיצות. ואע"ג דההיא דאביי דכל גגות בנפרצה מיירי וקאמר הואיל והותרה הותרה, לא דמיא ההיא פירצה דחצירות דנפרצו זו לזו לפירצת מבוי, ולא דמיא אלא לדירין שבאו בשבת.</p>	<p>ואין לומר דר' יצחק יעמיד בריית' דפ' הדר כר' יהודה ואיהו סבר לה כר' יוסי, דהא מסיק הכא דסבר לה כר' יהודה. ואע"ג דבסוף כל גגות פסיק רב כר' יוסי, ושמואל פסיק כוותיה בנפרצה לר' הר', רב הונא דהכ' נמי לא פליג עליה כדמסי' דהתם ליתנו למחיצות. ואע"ג דההיא דאביי דכל גגות בנפרצה איירי וקא' בשב' הואיל והותרה הותרה, לא דמיא ההיא פירצה דחצירות שנפרצו זה לזה לפירצת מבוי, ולא דמיא אלא לדירין שבאו בשבת.</p>
<p>והא דאמרינן לקמן בפרק הדר [...] שאני התם כיון דמת הגר מבעוד יום פקע רשותו [והיה ישראל] ראוי להחזיק מבעוד יום.</p>	<p>והא דאמרינן לקמן בפרק הדר [...] היינו התם משום דראוי להחזיק מבעוד יום.</p>	<p>והא דא' לקמן בפ' הדר [...] היינו התם משום דראוי להחזיק מבעוד יום.</p>

30 הרא"ש הוסיף את המילים 'דכיון דרשות היחיד גמורה הואי' כדי שהדברים יהיו מבוארים יותר.

קטע קולמאר

אור זרוע

תוספות הרא"ש

ואו' ר' שאם עירבו לצורך שנה מבית לבית ונסתם הפתח ואחר כך נפתח, לא מיבעיא דמותר לטלטל מזה לזה באותה שבת עצמה, דהואיל והותרה הותרה, אלא אפי' בשבתות אחרות דאם חזר ונפתח חזר העירוב למקומו. וראייה לדבר מיהא דא' במס' שבת בסוף הזורק [...].

ואומר רבי שאם עירבו לצורך שנה מבית לבית ונסתם הפתח ואח"כ נפתח, לא מיבעיא דמותר לטלטל מזה לזה באותה שבת עצמה, דהואיל והותרה הותרה, אלא אפילו נסתם באמצע שבוע ונפתח בשבת חזר העירוב למקומו, וראיה מהא דאמרינן בשבת פרק הזורק [...].

בסוף הזורק [...].

ומיהו נר' דלפי המסקנא דשמעתין אין לנו ראייה שיהא הלכה כמא' דא' [הכא שבת הואיל] והותרה הותרה, כיון [דאסקינן ר' יצחק] אנא דאמ' רי אפי' לרבי יהודה, כ"ש שיתיר עירב דרך הפתח ונסתם הפתח, דהא אמ' בפ' הדר [...] משמ' אע"פ דשרינן עירב דרך הפתח לא הוה שרינן מבוי שניטלו כו' אי לאו זה הכלל.

ומיהו נראה לפי מסקנא דשמעתין אין לנו ראייה שיהא הלכה כמ"ד הכא שבת הואיל והותרה הותרה, דכיון דאסקינן ר' יצחק אנא דאמרי אפי' כר' יהודה, כ"ש שיתיר עירב דרך הפתח ונסתם הפתח, דהא אמרינן בפרק הדר [...] משמע דאי לא הוה תני זה הכלל לא הוה שרינן מבוי שניטלו קורותיו אע"ג דשרינן עירב דרך הפתח ונסתם הפתח.

ומיהו למסקנא [מייהו למסקנא] דשמעתין אין לנו ראייה שהלכה כמאן דאמר שבת גורמת בפלוגתא דרב הונא ור' יצחק, דמסקינן לבסוף דר' יצחק אמר אנא דאמרי כר' יהודה, כ"ש שיתיר עירב דרך הפתח ונסתם הפתח, [דהא אמרינן לקמן בפ' הדר] [...] משמע דאי לאו זה הכלל לא הוה שרינן מבוי שניטלה קורתו או לחי' אע"ג דהוה שרינן עירב דרך הפתח ונסתם הפתח.

וכיון דאוק' כר' יהודה, אפי' מאן דאסר דיריין דשמע' כ"ש שיתיר בעירב דרך הפתח כדפ', א"כ רב הונא דשרי עירב דרך הפתח איפשר דאסר גבי דיריין דהכא וליתא דהא.

וכיון דאוקימנא כר' יהודה, אפילו מאן [דאסר] דיריין דשמעתין כ"ש שיתיר בעירב דרך הפתח כדפרישית עכ"ל.

וכיון דאוקימנא דר' יצחק דאסר דיריין סבר כר' יהודה ומתיר בעירב דרך הפתח כדפרישית, א"כ רב הונא דשרי עירב דרך הפתח איפשר דאסר גבי דיריין דהכא וליתא להך תסתיים דקאמר תלמודא.

צירופן של כל הראיות, וזו האחרונה בפרט, מלמד כי קטע קולמאר מחזיק את תוספותיו של ר' שמשון משאנץ למסכת עירובין.³¹

ג. קטע קרלסרוה

בספריית המדינה בקרלסרוה שבגרמניה מצוי גיליון אחד (שני דפים לא רצופים) של תוספות למסכת עירובין, וסימנו: U.H. Fragm. 33. קטע זה מצוי באוסף של כתבי יד ופרגמנטים שמקורם איננו ידוע,³² ואיננו יודעים מתי והיכן הופרד קטע זה ומאיזה כרך. כל אחד מהדפים נכתב בארבעה טורים (שני טורים בעמוד). הגיליון נחתך לרוחבו, אך שני החצאים – העליון והתחתון – השתמרו בידינו, אלא שחסרות ביניהם שלוש או ארבע שורות. הדף השני נחתך אף לאורכו, ועל כן חסרים בו מחצית מהטור השני ומחצית מהטור השלישי.³³

שני הדפים שבקרלסרוה מכילים תוספות למסכת עירובין, דפים כד ע"א-ע"ב, כט ע"א-ל ע"ב, והן שונות מהתוספות שנדפסו עם התלמוד. הראשון שעסק בדפים אלו, לפני כמעט מאה שנים, היה שמואל לנדויר.³⁴ הוא ההדיר את התוספות, אך מכיוון שהדפים פגומים, בחר לנדויר להדיר רק חלק מהטקסט. לנדויר התחיל וסיים את העתקותיו באמצע משפט,³⁵ ולא ברור מה היו שיקוליו בכך.

לנדויר לא ניסה לזהות את המחבר של התוספות הללו, אך אהרן פריימן, העורך של כתב העת שבו נדפס מאמרו של לנדויר, הוסיף בהערות שוליים כי הוא משער שהתוספות הן של ר' פרץ מקורבייל, שמצויות בכ"י אוקספורד ובאותה שעה טרם נדפסו. אלא שמאז נדפסו התוספות של ר' פרץ, ומתברר שהן שונות לחלוטין מהתוספות שבקטע קרלסרוה.³⁶ אורבך, לעומת זאת, קבע בקצרה כי התוספות שבקטע קרלסרוה הן תוספות שאנץ, וזאת על פי שני נימוקים: עניינים המובאים בתוספות שלנו בשם

31 רמז נוסף לדבר מצוי בעובדה שקטע שלם בתוספות אלו אינו אלא העתקה של סוגיה בתלמוד הירושלמי, ללא כל דיון; ראה להלן, ליד הערה 140 (וראה שם מקבילות נוספות לציטוט זה בפירושו של ר' שמשון משאנץ למשנה). על שימושו האינטנסיבי של ר' שמשון בתלמוד הירושלמי ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 266. לרמז נוסף ראה להלן, ליד הערה 73.

32 אוסף U.H., שפירושו: Unbestimmte Herkunft; ראה: שלכטר ושטאם, כתבי היד בקרלסרוה, עמ' 150-151.

33 במקרה אחד חילק הסופר מילה אחת לשתי שורות; ראה להלן, הערה 396.

34 S. Landauer, 'Ein Bruchstück aus einer Tosafoth-Hs.', *ZfHB*, 22 (1919), pp. 27-31 (לנדויר היה מזרחן ועסק רבות בכתבי יד עבריים; ראה: אנציקלופדיה יודאיקה, בערכו [כרך 12, עמ' 468]; ריז'לר, מורה דרך, עמ' 114). לתיאור הקטע ראה גם: שטרידל ורות, כתבי יד עבריים, עמ' 164, מס' 225; שלכטר ושטאם, כתבי היד בקרלסרוה, עמ' 490; ריז'לר, תוספות לתלמוד, עמ' 783, מס' 34.

35 ראה להלן הערות 307, 356, 381.

36 תוספות רבנו פרץ, מסכת עירובין.

ר"י נמצאים בקטע זה ללא שם אומרם, ומצויה בו החתימה 'מ"ר' (מפי רבי), שהיא סימן מובהק לתוספות שאנץ.³⁷

האם קטע קרלסרוה וקטע קולמאר הם שרידים מטופס אחד, או שמא שני טפסים נפרדים לפנינו, ואולי אפילו שני חיבורים?³⁸ קרלסרוה נמצאת כ-150 ק"מ צפונית-מזרחית לקולמאר, וקטעים מטופס אחד עשויים בהחלט להתגלגל למרחק שכזה.³⁹ דומני שאף ההגהות המאוחרות שנכתבו בשני הקטעים, וחלקן סומנו לאחר מכן למחיקה,⁴⁰ נכתבו באותה יד, ואף זה מעיד ששניהם שרידים מטופס אחד. ומצד שני, קטע קולמאר נכתב כנראה ללא שרטוט⁴¹ ואילו בקטע קרלסרוה ניכרים היטב הנקבים שנועדו לסייע בשרטוט. ועוד זאת, זיקתו של קטע קרלסרוה – ובפרט הדף הראשון שלו – לתוספות הרא"ש קטנה מזיקתו של קטע קולמאר לתוספות הרא"ש. סוף דבר, אינני יכול לתת תשובה נחרצת לשאלה שהעליתי, אך לצורך העניין אתייחס כאן לשני הקטעים כשרידים מטופס אחד.⁴²

ד. הערות נוספות לטיבו של הפירוש

1. נוסח המקרא

ר' שמשון משאנץ ציטט לעתים פסוקים מהמקרא בשינויים ניכרים מהנוסח המקובל בידינו.⁴³ אדון כאן רק בשנים מהם, אלו שניתן לקבוע בוודאות שאינם טעויות הסופר

37 אורבך, בעלי התוספות, עמ' 280 (החתימה 'מ"ר': להלן, ליד הערה 308; דברים שמוכאים בתוספות בשם ר"י: להלן הערה 381. אך ראה זו איננה חזקה דיה, שכן מדובר במשפט אחד בלבד שמוכא בתוספות ובאור זרוע בשם ר"י). ר' יהודה שירליאון נהג אף הוא להביא דברים בחתימה 'מ"ר' (ראה אורבך, שם, עמ' 326), אך ציטוט אחד שנותר מתוספותיו למסכת עירובין מלמד שהוא איננו המחבר של התוספות שבקטע קרלסרוה; ראה להלן, הערה 340.

38 בגניזת אירופה השתמרו שרידים נוספים של תוספות למסכת עירובין שאינן התוספות הנדפסות, אך גם אינם קשורים בקטעי קולמאר וקרלסרוה. ראה: ריצ'לר, תוספות לתלמוד, עמ' 782-783, מס' 29 ועמ' 784, מס' 35.

39 ראה למשל לעיל, פרק ראשון, הערה 201.

40 ראה לעיל, ליד הערה 21. וראה עוד להלן, הערה 300.

41 ראה לעיל, ליד הערה 19.

42 קטע קולמאר מכיל כזכור שני גיליונות אמצעיים של קונטרס אחד (ראה לעיל, הערה 18). כתבי יד אשכנזיים מורכבים בדרך כלל מקונטרסים של ארבעה גיליונות (ראה בית-אריה, קודיקולוגיה עברית, עמ' 220-221, 225), ואם כן חסרים לנו שני הדפים הראשונים ושני הדפים האחרונים של הקונטרס. הגיליון ששרד בקטע קרלסרוה מכיל אולי את הגיליון הראשון של הקונטרס הסמוך. ואם כך הוא הדבר, חסרים שישה דפים (שלושה גיליונות) בין דף 1 לדף 2 של קטע קרלסרוה.

43 עניין זה נפוץ למדי, הן בספרות חז"ל והן בספרות ימי הביניים; ראה ד' רונטל, 'על דרך טיפולם של חז"ל בחילופי נוסח במקרא', י' זקוביץ וא' רופא (עורכים), ספר יצחק אריה זליגמן: מאמרים במקרא ובעולם העתיק, ירושלים תשמ"ג, ב, עמ' 395-417, ובספרות הרשומה שם בהערה 1.

של טופס קולמאר-קרלסרוה. שני הציטוטים מצויים בתוספות לדף יט ע"א, ואפתח בציטוט השני:

יושבי חשך וצלמות. האי קרא (בסיפי') (בספר) תהלים כתי' גבי ארבעה צריכין להודות (תהלים קו, י). ונר' כספ' [רים] דגר' בטרם אלך ואיניני אל ארץ חשך וצלמות.⁴⁴

הפסוק השני שהובא כאן מורכב משברי שני פסוקים, שאין כל קשר ביניהם מלבד העובדה שבשניהם מופיע רצף המילים 'בטרם אלך'. הפסוק האחד הוא בתהלים לט, יד ('השע ממני ואבליגה בטרם אלך ואיניני') והשני באיוב י, כא ('בטרם אלך ולא אשוב אל ארץ חשך וצלמות'). בתוספות הנדפסות הובא הפסוק שבאיוב,⁴⁵ אך בתוספות הרא"ש הלשון זהה לזו שבקטע קולמאר ('אלא ה"ג בטרם אלך ואיניני אל ארץ חשך וצלמות').⁴⁶ הלשון בתוספות הרא"ש מלמדת שאין מדובר כאן בטעות של הסופר של קטע קולמאר, אלא בלשון קדומה יותר, שיצאה מתחת ידו של ר' שמשון משאנץ עצמו או מידו של מעתיק של התוספות שלו שפעל עוד במאה השלוש עשרה. בין כך ובין כך, מסתבר שאין זו אלא פליטת קולמוס ואין ללמוד ממנה על נוסח שונה של המקרא שעמד לפני ר' שמשון משאנץ. כפי הנראה, הכותב (המעתיק הראשון של תוספות ר' שמשון משאנץ, או ר' שמשון משאנץ עצמו) היה בקי בעל פה בספר תהלים, ועל כן טעה בכתיבת הפסוק שבספר איוב ושייבץ בתוכו בטעות את המילה 'איניני' שבספר תהלים.

מורכב יותר הוא השינוי השני מנוסח המקרא שבקטע קולמאר: 'כדכת' בגיא בן הנם אשר פני ירוש' [לם].⁴⁷ נוסח המקרא המקובל בידינו – 'ועלה הגבול גי בן הנם אל כתף היבוסים מנגב היא ירושלם' (יהושע טו, ח), וכן: 'ועמדו רגליו ביום ההוא על הר הזתים אשר על פני ירושלם [...] גיא גדולה מאד' (זכריה יד, ד) – שונה במידה

44 להלן, ליד הערה 203.

45 כך כבר בדפוס פיזארו [רע"א], וכן בכ"י של התוספות הנדפסות, פרמה, Parm. 325 (ריצ'לר ובית-אריה, קטלוג פרמה, עמ' 159, מס' 734; ריצ'לר, תוספות לתלמוד, עמ' 782, מס' 28), דף 288א. מסכת עירובין נדפסה לראשונה בקושטא בשנת רס"ט לערך, ודפוס פיזארו איננו תלוי בדפוס זה. מהדורה זו נדירה ביותר, והתוספות שנדפסו שם בשולי הדף נקרעו ואבדו (על דפוס זה ראה: י' יודלוב, גנזי ישראל, ירושלים תשמ"ה, עמ' 41, מס' 141; M.J. Heller, *The Sixteenth Century Hebrew Book: An Abridged Thesaurus*, Leiden and Boston 2004, I, p. 15; Y. Dubitsky, 'First International Census of Earliest Printed Editions of [tractates of] the Babylonian Talmud: Prints from Incunables through Bomberg, Revised Edition', באתר האינטרנט <http://www.lieberman-institute.com/Dfusim.htm>).

קמנצקי, תלמוד בבלי דפוס קושטא, עמ' תתמח).
46 דברי הרא"ש הובאו גם בעין יעקב, שלוניקי רע"ו, כאן (בשם 'תוספות'), ושם תוקנה הלשון: 'בטרם אלך ולא אשוב אל ארץ חשך וצלמות'.

47 להלן, ליד הערה 198.

ניכרת מהפסוק שציטט ר' שמשון. המעיין בתוספות הנדפסות ימצא בהן את הפסוק בצורתו הנכונה: 'כדכתיב גיא בן הנם וגו' ירושלים'. אלא שלשון זו אינה אלא תיקון של מגיהים מאוחרים, ואילו בדפוסים הראשונים של התוספות⁴⁸ נכתב 'כדכתיב בגיא בן הנם אשר בירושלם', ובדומה לזה גם בתוספות הרא"ש: 'דכתיב בגי בן הינם אשר על פני ירושלים' – כמעט כלשון שבקטע קולמאר, ושלא כנוסח המקרא המקובל. נמצא אפוא שהנוסח השונה של המקרא מתועד בשלושה קבצים שונים של תוספות, אבל בכל אחד מהם בנוסח קצת שונה.

מסתבר שאף כאן ניצבים אנו בפני פליטת קולמוס שיצאה מתחת ידו של ר' שמשון משאנץ עצמו או של מעתיק קדום של התוספות שלו. הן ר' אליעזר מטון (מחבר התוספות הנדפסות)⁴⁹ והן הרא"ש העתיקו בצורה מכנית את דברי ר' שמשון משאנץ, ולא שמו לב לטעות שנפלה בדבריו.⁵⁰

2. נוסח פירוש רש"י

ר' שמשון משאנץ (או אולי ר"י הזקן רבו) החזיק על שולחנו את האוטוגרף של פירוש רש"י למסכת עירובין ועשה בו שימוש בכמה הזדמנויות. שתי עדויות על נוסח הפירוש שבאוטוגרף זה מצויות בקטע קולמאר ואחת בקטע קרלסרוה.⁵¹ העדות האחת קצרה: 'מבוי שניטלו קורותיו או לחייו (יז ע"א), יש תי[מה] דנקט קורותיו או לחייו לשו' רבים [...] ובפירש"ש כתיבת ידו נקד קורתו או לחייו'.⁵² ארוכה יותר היא העדות השנייה, על אודות פירוש רש"י לדף כ ע"ב. ר' שמשון משאנץ העתיק באריכות את לשון רש"י, כמות שהיא גם לפנינו, ד"ה הא וד"ה דילמא; ולאחר שהקשה עליו כתב ר' שמשון כי 'בפירוש כתב ידו הגיה בעניין אחר', והוא מעתיק נוסח אחר של פירוש רש"י.⁵³

הנוסח הראשון של פירוש רש"י שהביא ר' שמשון הוא כאמור הנוסח המצוי לפנינו ברש"י הנדפס. כתבי היד של פירוש רש"י מתחלקים כאן לשתי קבוצות: שלושה מהם

48 דפוס פיזארו ודפוס ונציה.

49 ראה לעיל, הערה 9.

50 ראוי להזכיר את דבריו של ר"י הזקן בתחילת מסכת עירובין – דברים שבדודאי הובאו גם בתוספות ר' שמשון משאנץ, בחלק שלא הגיע לידינו – על אודות פסוק שהובא בתלמוד שלא כצורתו: 'דכתיב אל פתח אולם הבית – זה הפסוק אינו בשום מקום. ואור"י דמצינו דכתיב (יחזקאל מ, מח) אולם הבית, ובקרא אחרינא כתיב (שם מז, א) פתח הבית, והוי כאלו נכתב בהדיא בחד קרא פתח אולם הבית' (תוספות עירובין ב ע"א ד"ה דכתיב).

51 חכמים צרפתיים נוספים ציטטו מתוך האוטוגרף של פירוש רש"י לתלמוד לשורה ארוכה של מסכתות; ראה: אפשטיין, מחקרים, ג, עמ' 71-74; אפטוביצר, פירוש רש"י לתלמוד, עמ' שו-שיד.

52 להלן, ליד הערה 117.

53 להלן, ליד הערה 242 ואילך. אזכור זה של כתב ידו של רש"י מצוי במשפט שנשמט מחמת הדומות והושלם בגיליון.

מקבילים לנוסח הנדפס,⁵⁴ אך בשניים אחרים נעתקו שני הפירושים של רש"י בזה אחר זה; תחילה הנוסח הנדפס ומיד לאחריו הנוסח השני, כשבראשו נכתב 'ל"א' [=לישנא אחרינא].⁵⁵ גם ר' יצחק אור זרוע הכיר את שני הנוסחים של פירוש רש"י, ואף הוא הביא תחילה את הפירוש הראשון, ולאחריו את הפירוש השני כ'לישנא אחרינא'.⁵⁶ המעיין בשני כתבי היד הללו או בדבריו של ר' יצחק אור זרוע איננו יכול להבין היאך נוצרו שני הנוסחים בפירוש רש"י והאם שניהם יצאו מתחת ידו של רש"י עצמו – ודבר זה מתברר רק מתוך עדותו של ר' שמשון משאנץ.

האזכור השלישי של האוטוגרף של פירוש רש"י, שהוא עמום יותר, מצוי בקטע קרלסרוה. מצוטט כאן פירוש רש"י לדרך כט ע"ב, ונוסף כי 'ר"ת היגיה בפ"י רש"י כתב ידו'.⁵⁷ מדברים אלו קשה להבין האם הכוונה לאוטוגרף של רש"י שעמד לפני רבנו תם והוא עשה בו תיקונים, או אולי לטופס של פירוש רש"י בכתיבת ידו של רבנו תם, טופס שרבנו תם הגיה מדעתו. גם ניסוח הדברים אצל הרשב"א, בחידושו לסוגיה שם – 'ור"ת ז"ל (פ"י) כן הגיה בפירושי רש"י ז"ל הכתובין בכתב ידו – איננו מסייע בפתרון השאלה.⁵⁸ אך לאור שתי העדויות האחרות על האוטוגרף של רש"י למסכת עירובין שהיה בבית המדרש של בעלי התוספות, ייתכן שיש להעדיף את ההבנה הראשונה, כי רבנו תם החזיק לפניו את האוטוגרף של רש"י סבו והגיה אותו.

לאחר פטירתו של רבנו תם ירש כנראה ר"י הזקן, בן אחותו, את האוטוגרף של פירוש רש"י – כפי שירש ממנו ספרים חשובים אחרים⁵⁹ – וממנו שמעו תלמידיו על תיקוניו של רש"י בפירושו. כמה עדויות נוספות על האוטוגרף של פירוש רש"י למסכת עירובין מצויות בתוספות הנדפסות ובתוספות הרא"ש,⁶⁰ ומסתבר שרובן לקוחות מתוספות ר' שמשון משאנץ (מהחלקים שלא הגיעו לידניו).

54 כ"י וטיקן, ebr. 127, דף 24א (בשינויים מסוימים מהדפוס); כ"י אוקספורד, בודלי. Opp. Add. 4^o23 (נויבאואר 420), דף 27א; כ"י פריס, הספרייה הלאומית 324, heb. 324, דף 200א-ב.

55 כ"י מינכן, ספריית המדינה 216, Cod hebr. 216, דף 26ב; כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 718, דפים 174ב-175א.

56 אור זרוע, ח"ב, סי' קכט, סעיף ב. כדרכו, ר' יצחק אור זרוע העתיק את הסוגיה יחד עם פירוש רש"י, בלי לציין שהדברים לקוחים מפירוש רש"י.

57 ראה להלן, ליד הערה 343.

58 חידושי הרשב"א, עירובין כט ע"ב. בלשון דומה גם בחידושי הריטב"א, שם: 'וכן הגיה ר"ת ז"ל בפירושי רש"י ז"ל הכתובין מכתב ידו'.

59 ראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 281.

60 תוספות הרא"ש, כד ע"ב ד"ה שאין: 'כך הגיה רש"י בפ"י כתב ידו' (בקטע קרלסרוה אין אזכור של עניין זה; ראה להלן, הערה 315); תוספות, נ ע"א ד"ה עשירי: 'הגיה רש"י בפירוש כתב ידו; תוספות הרא"ש, קא ע"ב ד"ה מביא: 'ורש"י עצמו הגיה בכתב ידו בפירושו' (וראה גם תוספות, שם, ד"ה מביא). וראה גם תוספות, סה ע"א ד"ה דאתא: 'ובפ"י רש"י אחרים מצאתי' (והשווה תוספות הרא"ש, שם, ד"ה דאתא: 'ויש פירושים שכתוב בהם'); תוספות, סו ע"א ד"ה איקלעו: 'פירש בקונטרס [...] ויש פירושים שמוגה בהם'. עדות נוספת על הגהה שהוסיף

3. קובץ מדרשי

בתוספותיו לדרך יט ע"א דן ר' שמשון בשאלה מה פשר המילה 'לעלוקה' שבמשלי ל, טו ('לעלוקה שתי בנות הב הלב שלוש הנה לא תשבענה ארבע לא אמרו הון') – האם זה שמו של שלמה המלך (כדעתו של רבנו תם), או שזה כינוי לגיהנום. ר' שמשון נעזר בדיונו גם בספרות המדרשית (ואף בלשונם של פייטנים), וכתב כך: 'וגם בפסיק' בשמנה⁶¹ שמות של שלמה ידידיה וקהלת ולא חשיב עלוק', וגם במעשים של ג' דברים וד' דברים הכתובים באותו ספר לא חשיב עלוקה'.⁶²

ר' שמשון צייטט כאן שני חיבורים, שכתובים היו בספר אחד: פסיקתא ומעשים של ג' דברים וד' דברים. טיבו של החיבור השני ידוע לנו היטב – הכוונה למדרש הנקרא חופת אליהו רבה, או מעשה תורה, או פירקא דרבינו הקדוש.⁶³ מדרש זה מונה עניינים שונים הקשורים במספרים, ובמספר חמש הוא אכן מונה את שמותיו של שלמה המלך, ואיננו מזכיר את השם עלוקה: 'ה' שמות נקרא: שלמה, ידידיה, אגור, קהלת, למואל'.⁶⁴ אך מה טיבו של החיבור הראשון?

כדי לענות על שאלה זו יש לעיין תחילה בארבע מקבילות לדבריו של ר' שמשון משאנץ – אחת אצל ר' שמשון משאנץ עצמו, אחת אצל חכם שקדם לו ושתיים אצל חכמים שפעלו אחריו. במקור הקדום ביותר – תוספות רבנו אלחנן למסכת עבודה זרה – מובאים הדברים בשמו של ר"י הזקן, אך נזכר שם רק החיבור המדרשי השני: 'אומר ר' דבמדרש המסודר בו ד' דברים ה' דברים ו' דברים חשיב שמות של שלמה ולא חשיב עלוקה'. לשון דומה מצויה גם בתוספותיו של ר' שמשון משאנץ למסכת עבודה זרה, שם, ובתוספות הנדפסות, שם.⁶⁵ החיבור הראשון, פסיקתא, נזכר לראשונה בתוספותיו

רש"י בפירושו המובאת בתוספות למסכת עירובין אינה עוסקת בפירושו של רש"י למסכת זו אלא בפירושו למסכת שבת, דף קיב ע"ב (תוספות), כד ע"א ד"ה אבל. ראה אפטוביצר, פירוש רש"י לתלמוד, עמ' שו, מס' 1).

61 אולי צ"ל: כשמנה. מניין שמותיו של שלמה המלך במדרשים אחרים נמוך יותר משמונה (במדרש שיר השירים רבה, א, א: שבעה שמות).

62 ראה להלן, ליד הערה 215. לאזכורים נוספים של דברי הפייטנים ראה להלן, הערות 257, 267, 258.

63 ראה צונץ, הדרשות בישראל, עמ' 142 ועמ' 432-433, הערה 50 (ושם דיון בציוטטים של בעלי התוספות הנזכרים להלן בעניין שמותיו של שלמה המלך); מנורת המאור, ד, עמ' 452-453, בהערה.

64 מנורת המאור, ד, עמ' 604.

65 תוספות רבנו אלחנן על מסכת עבודה זרה, יז ע"א ד"ה לעלוקה; תוספות שאנץ, שם, ד"ה לעלוקה; תוספות, שם, ד"ה לעלוקה. ר' אלחנן, בנו של ר"י הזקן, נהרג עוד בחיי אביו (ראה עליו: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 253-260), ור' שמשון משאנץ היה מעט צעיר ממנו (אורבך, שם, עמ' 271 ואילך). על זמנן של התוספות הנדפסות למסכת עבודה זרה ראה אורבך, שם, עמ' 654-658.

של ר' שמשון משאנץ למסכת עירובין המתפרסמים כאן, וממנו נטלו גם התוספות הנדפסות למסכת זו.⁶⁶

צמד המדרשים שהזכיר ר' שמשון משאנץ נזכר בהקשר אחר באחד מכתבי היד של מחזור ויטרי, שנעתק בגרמניה באמצע המאה השלוש עשרה לערך.⁶⁷ וכך נכתב שם: 'מצאתי כתוב בפסיקתא ויש בו סדר של ג' דברים ד' דברים עד י' דברים, וכתוב שם ז' דברים צוה רבינו הקדוש לבניו בשעה שנפטר לבית עולמו [...]'.⁶⁸ ציטוט זה מלמד שאין כאן שני מדרשים, כי אם מדרש אחד בלבד. מדרש זה עשוי היה בסדר מספרי, והוא זה שמצוי גם בדינו; אלא שמקצת החכמים כינוהו גם בשם 'פסיקתא'.⁶⁹ מסתבר שאף ר' שמשון משאנץ לא התכוון בדבריו כאן לצטט שני מדרשים שונים, שנעתקו שניהם בכרך אחד, ובשניהם מנויים שמותיו השונים של שלמה המלך. הוא ציטט מדרש אחד בלבד אך התלבט כיצד לכנותו, וקטע קולמאר שמר על לבטיו של ר' שמשון משאנץ כיצד לנסח את דבריו: האם 'וגם בפסיקתא' או 'וגם במעשים של ג' דברים וד' דברים'.

4. הפניות למסכת מכות

שלוש פעמים ציטט המחבר בדבריו את מסכת מכות (פעם אחת בקטע קולמאר ופעמיים בקטע קרלסרוה), ובשלושתן השתבשה ההפניה, ונכתבה מסכת אחרת במקום מסכת מכות. פעם אחת נכתב 'וכן משמ' בריש מי שהחשיך', אך הדברים אינם נמצאים במסכת שבת (אף שנידונו שם בתוספות) אלא במסכת מכות, דף ד ע"א-ע"ב; בפעם השנייה נכתב 'אע"ג דאמ' פ"ק דברכות דיין מזוג אינו פוסל את המקוה אפי' כשיש בו ג' לוגין מים שאובין משום דחמרא מזיגא מיקרי', אך הכוונה היא לפרק ראשון של מסכת מכות, דף ג ע"ב; ובפעם השלישית נכתב 'וראיה] מפ"ק דברכות גבני ריסק ט' נמלים] ואחד חי' (ובמקבילה שבתוספות הרא"ש: 'וקצת ראייה מההיא דמעילה!'), והכוונה לפרק האחרון של מסכת מכות, דף טז ע"ב.⁷⁰ אינני יודע אם טעויות אלו הן של המחבר או של הסופר, ואף אינני יודע מה גרם להן.

66 תוספות עירובין יט ע"א ד"ה והאיכא.

67 כ"י אוקספורד, בודלי Opp. 59 (נויבאואר 1100), דפים 55-54א, סי' רו (כבר נזכר אצל צונץ, הדרשות בישראל, עמ' 433, הערה 50; א' ברלינר, 'לקוטי בתר לקוטי', בתוך: מחזור ויטרי, מהדורת הורוויץ, עמ' 179). על זמנו של כתב היד ראה: בית-אריה, השלמות לקטלוג אוקספורד, עמ' 172-173.

68 השווה מגורת המאור, ד, עמ' 479, ושם בהערה.

69 מדרש זה נקרא לעתים גם בשמות אחרים, כגון 'מכילתא'; ראה: שבלי הלקט, סי' עה, עמ' 296-297; 'ובמכילתא פרשת בא, פסוק והיה כי יאמרו אליכם בניכם'. וראה שם בהערה 6.

70 ראה להלן, הערות 166, 345, 359.

5. 'פסק'

במקום אחד בגיליון כתב היד כתב הסופר באותיות גדולות את המילה 'פסק'.⁷¹ מילה זו באה לציין כי בדברים שלהלן יש פסיקת הלכה, ולא רק דיון פרשני. נוהג זה של הסופרים ידוע לנו גם מעדותו של ר' אליהו קפשאלי, בן המאה השש עשרה, שכתב בתשובה: 'מקובלני מפי אבא מרי [...] ובתוספות אשכנזיות מצאתי כל מקום שיאמרו התוספות הלכה למעשה, יציין הסופר מבחוף פסק'.⁷² לשון 'פסק' מופיעה הרבה גם בתוספות שאנץ למסכת בכורות,⁷³ והיא שכיחה מאוד גם בספר התרומה, שכתב ר' ברוך בן יצחק, חברו של ר' שמשון משאנץ.⁷⁴

71 ראה להלן, ליד הערה 118.

72 ר' חיים בנבנשתי, כנסת הגדולה, אורח חיים, ליוורנו ת"ח, 'כללים בדרכי הפוסקים', סעיף יו (דף קסא ע"ב). והשווה גם הנ"ל, בעי חיי, שלוניקי תקמ"ח-תקנ"א, חושן משפט, סי' קפ, דף רט ע"ד-רי ע"א). התשובה הנזכרת כאן לא הגיעה לידינו. על תשובות אחרות של ר' אליהו קפשאלי שנתרו בידינו, חלקן בדפוס וחלקן בכתב יד, ראה: מאה שערים לרבינו אליהו ב"ר אלקנה קפשאלי, מהדורת א' שושנה, ירושלים תשס"א, מבוא, עמ' 93-102. על אביו, ר' אלקנה קפשאלי, ראה שם, עמ' 50-52.

73 תוספות שאנץ, בכורות, ג ע"ב, עמ' 9 (וראה שם בהערה 28); ח ע"א; יא ע"א; כ ע"ב; כו ע"א, עמ' 58 ועמ' 59; ועוד. הציון 'פסק' מצוי פעם אחת גם בתוספות ישנים, ראש השנה ד ע"א (עמ' ד), שלדברי שלם יהלום הן פרי עטו של ר' שמשון משאנץ (ראה יהלום, תוספות שני. וראה דיונו בפסקה זו בתוספות ישנים, שם עמ' 44-45). לשון זו מצויה גם בתוספות חכמי אנגליה (ראה למשל: תוספות חכמי אנגליה, ברכות, ג ע"ב ד"ה אלא; פסחים, ד ע"ב, עמ' 8; לט ע"ב ד"ה לא לחלוט; מ ע"א, עמ' 64; גיטין, כ ע"ב, עמ' 27; נב ע"ב, עמ' 56; פ ע"א ד"ה אלא; ועוד) ובתוספות רבנו פרץ (ראה למשל: תוספות רבנו פרץ, עירובין, מבוא, עמ' 7; פסחים, ל ע"א [שלש פעמים]; ל ע"ב [שלש פעמים], ועוד; בבא קמא, נח ע"א, עמ' קצג).

74 על תפקידו של ציון זה בספר התרומה ראה: י' פרידמן, 'מבנה ספר התרומה ומשמעותו לפסיקת ההלכה', המעיין, נד (תשע"ד), גיליון ד, עמ' 93-99. חיבור נוסף שמרבה מאוד להשתמש במילה 'פסק' כדי להדגיש את המקומות בהם נפסקה הלכה הוא ספר פירושים ופסקים על התורה לרבינו אביגדור צרפתי ז"ל, מהדורת א"פ הערשקאוויטש, ירושלים תשנ"ו, ובחיבורים המקבילים לו; ראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 166-175.

המהדורה

<דף 1 ע"א, טור א>⁷⁵

<טו ע"ב> בשבת.⁷⁶ על מנת שלא תלכי לבית אביך [לעולם כו'.⁷⁷ תי' והא אם אביו⁷⁸ מת או מכרה לא חשיב ליה תו בית אביו כדתנן' בנדרים פ' השותפין⁷⁹ קונם לביתך (שלא אכנס) שאיני נכנס שדך שאיני לוקחה, מכרן לאח' או מת מותר. וי"ל דלעולם היא קרוייה בית אביה אע"פ שמת כדאשכחן גבי תמר שבי אלמנה בית (בית) אביך⁸⁰ וכבר מת אביה כדמוכחי קראי. ור' יוסי הגלילי מכרת כריתות נפקא.⁸¹ קש' לר"ת דבגי' בריש המגרש⁸² קא' על רבנן (ור') (דר') אלעזר בן עזריה כרת כריתות לא דרשי, ור' יוסי הגלילי בכלל רבנן הוא. וי"ל דלא קא' לא משמ' להו, אלא לא דרשי הך דרשא. פרוץ כעומד מותר.⁸³ משמ' דכן הלכה דאיפשר לצמצם, ולעיל פיר' גבי ספק דבריהן להקל.⁸⁴ ויש עוד להביא ראייה מהא דפ"ב דחולין⁸⁵ דמוקי לקרא דתחת אמו פרט ליתום שזה פירש למיתה וזה פיר' לחיים, ואם לא היה יכול להבחין הדבר

75 קטע קולמאר, דף 1. בראש העמוד חסרה כנראה שורה אחת.

76 במילה זו מסתיימים דברי התוספות למסכת סוכה, כד ע"ב ד"ה בכתובה. התוספות לסוכה הן של ר' שמשון משאנץ (ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 611-612), ודבריו בסוגיה שם מקבילים לדבריו כאן (ראה בהערה הסמוכה).

77 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה שלא תלכי; תוספות, ד"ה על מנת; תוספות סוכה כד ע"ב ד"ה על מנת.

78 צ"ל אביה. וכן בהמשך.

79 נדרים מו ע"א.

80 בראשית לח, יא. הדברים מבוארים יותר בתוספות לסוכה: 'וי"ל דבית אביו קרויין כל יוצאי חלציו של אביו ואף על פי שמת כדאשכחן גבי תמר שהיתה בתו של שם וכתב שבי אלמנה בית אביך וכבר מת אביה כדמוכחי קראי'.

81 השווה תוספות סוכה כד ע"ב ד"ה ואידך; תוספות, כאן, ד"ה ורבי יוסי (ושם: קשה לר"י). דיבור המתחיל זה חסר בתוספות הרא"ש.

82 גיטין פג ע"ב.

83 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה פרוץ; תוספות, ד"ה פרוץ.

84 לעיל דף ה ע"ב.

85 חולין לח ע"ב.

לא הוה צריך קרא למעוטיה, דאיצטריך⁸⁶ קרא למעוטי ספיק' דפשיט'⁸⁷ דמספק הייתי אוסר דדילמ' מתה והדר ילדתה והוה ליה יוצא⁸⁸ דופן. ומיהו יש לדחות דאיצריך היכא דאם יבא אליהו ז"ל ויאמר. ואע"ג דבפ' שבועת העדות⁸⁹ פריך והא (אי) איפשר לצמצם, אלמ' אין לו לתנא לשנות באותו עניין דלא איצטריך (לשנות) אלא אם יבא אליהו, דבקרא שייך לומ' דשבקיה⁹⁰ דדחיק ומוקי אנפשיה. ומפ' בהמה המקשה יש עוד להביא ראייה גבי בעיא דהילכו באיברים אחר הרוב⁹¹ דמוקי לה כגו' שיצא חציו ברוב אבר, ואי אמ' דאי אפשר (לצמצם) מאי קמבעיא ליה, מה נפש' טעון קבורה דשמא יצא רובו. הכי אגמריה למשה כו'.⁹² אין לתמוה מהא דבמסקנ'⁹³ פסקי' כרב פפא דפרוץ כעומד מותר ובפ' ב' דחולין מסקינ'⁹⁴ לכולי עלמ' מחצה על מחצה אינו כרוב, דיש לחלק דהתם הדבר תלוי בחיות בהמה. אבל הא תי', דמייתי עלה התם ההיא דתנור⁹⁵ והכא לא מייתי לה. ושמא התם איסור וטומאה אבל הכא לא דמי לעניין מחיצות. והא איפשר לצמצם.⁹⁶ וכיון דאיפשר לצמצם א"כ סתמא

86 תיקון בין השיטין: דכי איצטריך. הלשון בתוספות הרא"ש מבוארת יותר (וממנה מתברר שאין צורך בתיקון זה ובאלו שייזכרו בשתי ההערות הסמוכות): 'ואם אי אפשר לצמצם לא הוה צריך קרא למעוטי, דמספק הייתי אוסר דדילמא מתה והדר ילדתיה והוי ליה יוצא דופן וכבר אימעט מכי יולד פרט ליוצא דופן'.

87 נוסף בגיליון: דאי ספיקא לן מילתא.

88 נוסף בגיליון: דופן ומעטינהו בתר הכי מכי יולד פרט ליוצא.

89 שבועות לב ע"א.

90 נוסף בין השיטין: איהו.

91 חולין ע ע"א.

92 השווה תוספות הרא"ש, טז ע"ב ד"ה והלכתא; תוספות, שם, ד"ה והלכתא.

93 להלן דף טז ע"ב.

94 חולין כט ע"א.

95 שם כח ע"ב: 'חלקו לשנים והם שוין'.

96 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה והא.

דמילת' אם יש ריוח ביניהן כמותן דקא' דווק' (וא קאמ')
 כיון שיכול לצמצם ולא כמותן נכנס ויוצא.
 א"ר אמי במעדיף. פי' בקו' דהכי קאמ' ר' אמי

<טור ב>

[מתני' בלא צמצם אלא במעדיף ריוח יותר]
 מכשיעור שפודין, (ו){{כמותן דקתני בנכנס ויוצא.
 ותי' 97 דאין זה סוגיית תלמוד שאינו אלא כמשיב
 ואינו חושש בקושיא שלו דלעולם מיירי בנכנס
 ויוצא. ומפ' ר' והא (א) איפשר לצמצם ואתי למיעבד
 אפי בלא נכנס ויוצא ואתי למימר ולטעות ולומר
 כמותן דקתני בברי' הוי כמותן ממש ויבא להקל.
 ומשני במעדיף שמרבה בפסל⁹⁸ (וכשר) עד שמכסה
 על השפודין ונמצא סכך כשר רבה על הסכך
 פסול ומבטלו. (ו){{כעניין זה פי' בקו' בדרבא אם היה
 נותנן שתי נותנן ערב. ולהאי פי' קמ"ל רבא דלא
 מהני במעדיף משום דזימנין לאו אדעתיה ולא
 ירבה בכשר, אבל כי משנה להניח כעין שתי
 וערב אי אפשר שלא ירבה. ומיהו קש' להאי
 פי' דאין דומה שיתבטל סכך פסול בכשר אע"פ⁹⁹
 שהכשר רוב כיון שאינו מעורבין זה בזה דניכר
 כל אחד ואחד בפני עצמו כדמוכח בפ"ק דסוכה
 גבי העושה סוכתו תחת האילן דקתני¹⁰⁰ ואם
 היה סיכוך הרבה מהן או שקצצן כשירה, ומוקי
 לה בגמרא כשחבטן, ופי' התם בקו' שערבן זה
 בזה ואין ניכר הי מינייהו כשר והי מינייהו פסול.
 ונר' כגי' ר"ת וכדגי' ר"ח והא אי אפשר לצמצם,
 כלו' כשממלא בכשר אותו (מלא) (מלוא) נכנס ויוצא אינו
 דוחק כל כך הכשר בפסול שלא יהא אויר

97 השווה תוספות הרא"ש, שם; אור זרוע, ח"ב, סי' קכד; תוספות, ד"ה רש"י; תוספות, סוכה טו ע"ב ד"ה והא; ולעיל, ליד הערה 26.

98 מילה זו כתובה על הגרר. ותחילה נכתב כנראה 'סכך'.

99 הסופר כתב כנראה אות אחת לפני מילה זו (אולי נכתב תחילה: ואע"פ), אך אות זו נגררה ונמחקה.

100 סוכה ט ע"ב.

קצת (ב) בין הכשר לפסול ונמצא שאין הכשר מרובה על הפסול ועל האויר. ומשני במעדיף, פי' עד שיביא מן הכשר על השפודין שמיכאן ומיכאן ונמצא שמתכסה כל האויר. ורבא משני אפי' אינו מעדיף אם היו נתוני' שתי כו' ואז אי אפשר שלא יתכסה כל האויר, שע"כ צריך לדחוק הכשר (ובפסול)) כדי שלא יפול. אינמי דווק' שתי וערב מהני לרבא אבל בע"א לא, דגזרינן שמא לא יעדיף, ובשתי וערב מתוך שהכשר נשען על הפסול אי אפשר להתקיים אפי' שעה אחת אם לא יעדיף. ומיהו לפי פי' אחרון קש' הא דגרסי' בכל הספרי' בפ"ק דסוכה¹⁰¹ רבא אמ' אפי תימ' בשאינו מעדיף. ולפי גי' ר"ת ור"ח ניח' דלא קיימ' השתא רבא ור' אמי (אליבא) לשנויי אליבא דמאן דא' פרוץ כעומד אסור דלכולהו קיימא

<דף 1 ע"ב, טור א>

[א]סור והיינו]
 [ד]לא כהילכתא. <טז ע"ב>¹⁰² [אי מוקי] לה מתתאי הוה ליה מחיצה שהגדיים בוקעין בה. אע"ג דגבי שתי ~~א~~ בין גמל לגמל כמלא גמל ואע"ג דגדיים בוקעין במקו' הפרצות, מ"מ במחיצה עצמה אין הגדיים בוקעין כמו הכא. ותיסברא. כלו' באיזה עניין מצי למיבעי שיהא עומד מרוב' על הפרוץ בערב, (מ) (דב) שום עניין לא מהני כדמפ' ואזיל. רב אשי א' מחיצה תלויה מיבעיא (תלויה מיבעיא) ליה. רב אשי מיישב הבעיא כמו שנאמרה תחילה הבעיא בעומד מרובה בערב ומוקי לה לארבע' מתתאי ומטעם מחיצה תלויה קא בעי, וה"ה נמי דקמיבעיא ליה במחיצה גמורה התלויה. הרי אמרו עומד מרוב' על הפרוץ בשתי הוי עומד כו'. כל שהוא פחות מג'] בו וחשיב ככולו עומ' וקתני בבריית' אם היה

101 שם טו ע"ב.

102 הדיבורים מכאן ואילך (עד לסוף דף טז ע"ב, לפני הערה 110) אינם על פי סדר הסוגיה.

עומד מרוב' על הפרוץ מותר, ואכולהו ד' מדות קאי.

<טז ע"א> אימ' סיפ' כל שהוא שלשה ומשלשה ועד ארבעה.¹⁰³

בלאו רישא היה ל(ה)קשות¹⁰⁴ מסיפא (באנפי-נפשה)

דסניפא ב[אנפי נפש' לא מיתוקמ' שפיר לא כרבנן

ולא כרשב"ג, כרבנן לא מיתוקמא כדקא' תלמודא

דלרבנן לשלשה היה להתיר כנגדו אפי' בפרוץ

מרובה כמו לארבעה. ולרשב"ג לא מיתוקמא

דקתני משלשה ועד ארבעה צריך שיהא¹⁰⁵ בין זה

לזה כמלואו, ואילו לרשב"ג אפי' יהא כמלואו ויותר

כל כמה דליכ' ארבעה אמרי' לבוד. אלא כן דרך

התלמוד, כיון שיכול להתחיל קושייתו מרישא

מתחיל אותה משם. וכעין זה אנן מפ' בפ' כירה¹⁰⁶

כי פריך בשבת בחמין שהוחמו בשבת כו' עד

אימ' סיפ', ומסיפ' לחוד היה יכול לעשות כל הקושי'.

לשו' ר'.¹⁰⁷ <טז ע"ב> אי מוקים לה במיצעי (אורא

דהאי גיסא) הוה ליה עומד מרובה על הפרוץ משתי

רוחות.¹⁰⁸ הא דלא קא' אתי אורא דהאי גיסא ודהאי

גיסא ומבטל (כדלעיל) ליה.¹⁰⁹ י"ל דהתם דיחויא

הוא דדחי לעולם אימ' לך הוי עומד היכ' דליכ' למימ'

אתי אורא כו'. ומיהו יכול להיות שיש שום

אמורא דסביר' ליה דהוי עומד. <יז ע"א> מבוי

שניטלו קורותיו או לחייו.¹¹⁰ יש תי' דנקט קורותיו

או לחייו לשו' רביים. ומיהו מצי למימ' משום דר'

103 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה אימא; תוספות, ד"ה אימא.

104 בתוספות הרא"ש: הוה מצי לאקשוויי.

105 בתוספות הרא"ש: שלא יהא.

106 שבת לט ע"ב. וראה תוספות שם, ד"ה אלא פניו (ובמקורות הרבים המובאים שם בגיליון.

לעומת זאת, בתוספות ר"י הזקן למסכת שבת, שם, ד"ה אימא סיפא, מובא תירוץ אחר). וראה

גם תוספות שאנץ, כתובות, נא ע"א, ד"ה אתאן; תוספות, שם, ד"ה אתאן.

107 ייתכן שאחרי האות ר' נכתבו עוד אות אחת או שתיים.

108 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה אי.

109 בגיליון נכתבה כאן הערה ארוכה, שאי אפשר לקרוא. מסתבר שגיליון זה בא להשלים את

ההשמטה מחמת הדומות שנפלה כאן, כפי שמוכח מתוספות הרא"ש: 'גיסא ומבטלי לג'

דביניהו, דהכי נמי אמר לעיל (י ע"ב) גבי יעשה פס אמה ומחצה וירחיק שתי אמות ויעשה

פס אמה ומחצה דקאמר עלה ש"מ עומד מרובה על הפרוץ משתי רוחות לא הוי עומד, ודחי

דלעולם הוי עומד אלא דאתי אורא דהא גיסא ודהאי גיסא ומבטל ליה'.

110 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה מבוי; תוספות, ד"ה קורותיו.

יהודה קתני לה דסביר' ליה דמבוי מפולש ניתר

<טור ב>

[בשתי קורות או בשני לחיים¹¹¹]
 דגן ר' יהודה מערבין למבוי המפולש. [ול]עיל בפ' נמי תניא¹¹² יתר על כן א"ר יהודה מי שיש לו שני בתים משני צידי רשות הרבים עושה לחי מכאן כו'. אבל לקמן בפ' כל הדר קש', דסוגיא דתלמודא נקטיה¹¹³ לאיתויי מבוי שניטלו קורותיו או לחייו, ולא קיימ' לן כר' יהודה במפולש. ומיהו מצי למימר דלשון המשנה נקיש. אבל עוד קש' דהך משנה היא בפ' כל גגות¹¹⁴ והוה ליה למידק טפי מינה התם בסוף פיר' ¹¹⁵ דלר' יהודה שתי מחיצות דאוריית'. ועוד דלר' יהודה נמי הוה ליה למימ' קורתו ולחייו,¹¹⁶ דבקורה אחת שניטל מן המבוי נאסר המבוי. ובפירש"י כתיבת ידו נקד קורתו או לחיו. ¹¹⁷ {{פסק}}. ¹¹⁸ עירב דרך הפתח כו'. או' ר' דהילכתא כרב הונא דא' שבת הואיל והותרה הותרה,¹¹⁹ דתניא כוותי' לקמן בפ' הדר,¹²⁰ ואביי נמי סביר' ליה הכי בפר' כל גגות¹²¹ גבי הא דבעי רב אושעיא דיורין הבאין בשב'

111 לעיל דף ו ע"א-ע"ב.

112 שם יב ע"ב.

113 להלן דף ע ע"ב.

114 שם צד ע"א.

115 שם צה ע"א.

116 נוסף בגיליון: נ"ל כיון.

117 ראה דקדוקי סופרים, עמ' 52, הערה ר.

118 ראה לעיל, ליד הערה 71. דיבור המתחיל זה מובא בלשונו באור זרוע, סי' קכא, ושם: 'פסק רבי' שמשון בשם רבי יצחק בר שמואל וצ"ל', וכן בתוספות הרא"ש, ד"ה עירב. הדברים מובאים בקיצור גם במרדכי הגדול (ראה עליו לעיל, הערה 7), כ"י אוקספורד 678, דף 58א: 'עירב דרך הפתח ונסתם, א"ר דהילכת' כרב הונא דאמ' שבת הואיל והותר' הותרה דתני' כוותי' פ' הדר ואביי נמי סבירא ליה כוותי' פ' כל גגות גבי הא דבעי ר' אושעיא דיורין הבאין בשבת מהו. מי' לפי המסקנ' נר' שאין ראייה דהלכה כרב הונ' כו'. עיי' בתוס'.

119 נוסף בגיליון (וסומן לאחר מכן למחיקה), ומקומו כנראה כאן: 'כלומ' כמימר' דרב הונא דא' הואיל והותרה הותרה'.

120 להלן דף ע ע"ב. נוסף בגיליון: 'מצ' [=מצאתי] כל שהותר למקצת שבת הותר לכל השבת כולה'.

121 להלן דף צג ע"ב.

מהו. ואין לומר¹²² דר' יצחק¹²³ יעמיד בריית' דפ' הדר
 כר' יהודה ואיהו סבר לה כר' יוסי,¹²⁴ דהא מסיק הכא
 דסבר לה כר' יהודה.¹²⁵ ואע"ג דבסוף כל גגות פסיק
 רב כר' יוסי,¹²⁶ ושמואל פסיק¹²⁷ כוותיה בנפרצה
 לר' הר', רב הונא דהכ' נמי לא פליג עליה כדמסי'
 דהתם ליתנו למחיצות. ואע"ג דההיא
 דאביי דכל גגות בנפרצה איירי¹²⁸ וקא' בשב'
 הואיל והותרה הותרה, לא דמיא ההיא
 פירצה דחצירות שנפרצו זה לזה
 לפירצת מבוי, ולא דמיא אלא לדירין
 שבאו בשבת. והא דא' לקמן בפ' הדר¹²⁹ היכא
 דמת הגר מבעוד יום והחזיק ישר' בנכסיו
 בשבת אוסר, ולא אמ' הואיל והותרה הותרה,
 היינו התם משום דראוי להחזיק מבעוד יום.
 ואו' ר' שאם עירבו לצורך שנה (הבאה) מבית
 לבית ונסתם הפתח ואחר כך נפתח, לא מיבעיא
 דמותר לטלטל מזה לזה באותה (ד) שבת עצמה,¹³⁰
 דהואיל והותרה הותרה, אלא אפי' בשבתות
 אחרות אפ"ר דאם חזר¹³¹ ונפתח חזר העירוב
 למקומו. וראייה לדבר מיהא דא' במס' שבת
 בסוף הורק¹³² ספינות קשורות זו בזו מערבין

- 122 נוסף בגיליון (וסומן לאחר מכן למחיקה): 'דאין זה ראייה כלל להוכיח פסק הלכה כך דשבת
 הואיל והות' הותרה משו".
- 123 המילה יצחק מעוטרת. וראה לעיל, ליד הערה 20.
- 124 נוסף בגיליון (וסומן לאחר מכן למחיקה): 'דאינו סובר הואיל והותרה כו".
- 125 נוסף בגיליון בצד ימין (וסומן לאחר מכן למחיקה): 'באיתנהו לדירין אלמ' דסובר נמי דשבת
 הואיל והותרה הותרה'. בגיליון בצד שמאל נוסף: 'בכל עניין'.
- 126 להלן דף זה ע"א (כגרסת כתבי יד וראשונים; ראה דקדוקי סופרים, עמ' 368, הערה מ. לפנינו
 בדפוס: רב חייא בר יוסף).
- 127 המגיה מחק מילה זו וכתב במקומה: 'נמי קאי'. במקבילות שבאור זרוע ובתוספות הרא"ש
 (לעיל, הערה 118): 'ושמואל נמי פסק'.
- 128 נוסף בגיליון (וסומן לאחר מכן למחיקה): 'היינו ליתנהו למחיצות'.
- 129 להלן דפים ע"ב-ג ע"א ע"א.
- 130 הסופר כתב תחילה 'עצמה דשבת' ואז מחק את האות ד' וסימן שיש להפוך את סדר המילים.
- 131 שלוש המילים האחרונות סומנו כנראה למחיקה. באור זרוע הלשון היא: 'אלא אפילו נסתם
 באמצע שבוע ואח"כ נפתח חזר עירוב למקומו'.
- 132 שבת קא ע"ב.

ומטלטלין מזו לזו, נפסקו נאסרו, חזרו ונקשרו
חזרו להיתירן ראשון. ומיהו נר' דלפי המסקנא
דשמעתין אין לנו ראייה שיהא הלכה כמא' דא'

<דף 2 ע"א, טור א>¹³³

[הכא שבת הואיל] והותרה הותרה, כיון [דאסקינן ר' יצחק]
אנא דאמרי אפי' לרבי יהודה, כ"ש שיתיר עירב דרך
הפתח ונסתם הפתח, דהא אמ' בפ' הדר¹³⁴ דכל
שהותרה למקצת שבת הותר לכל שבת כולה לאתויי¹³⁵
עירב דרך הפתח ונסתם הפתח, וזה הכלל לאיתויי מבוי
שניטלו קורותיו ולחיו, משמ' אע"פ דשרינן עירב
דרך הפתח לא הוה שרינן מבוי שניטלו כו' אי לאו
זה הכלל. וכיון דאוק' כר' יהודה, אפי' מאן {{דאסר}} דיורין דשמע'¹³⁶
כ"ש שיתי {{ור}} בעירב דרך הפתח כדפ', א"כ רב הונא דשרי
עירב דרך הפתח איפשר דאסר גבי דיורין דהכא.
אינמי התם במחוב'.¹³⁷ להאי שינויא לא איירי
בהיזמי והיגי, דלא התקין יהושע אלא היזמי והיגי
מחוברין ולחין כדאיתיה במרובה.¹³⁸ <ז ע"ב> מיס אחרונים
חובה.¹³⁹ עכשיו לא נהגו לפי שאין מלח סדומית מצוי
בינינו. אינמי אין רגילין לטבל אצבעו במלח אחר
אכילה כמו שהיו עושין אז כדפ' בקו'.
מאכילין את העניים דמאי ואת האכסניא דמאי.
בירושלמי גרסי' עלה (תני-מעשה) בגמר¹⁴⁰ א"ר יונה מתני'
בעניי חברין ובאכסניא כר' יהושוע, תני מעשה בר'
יהושוע שהיה מהלך אחר רבן יוחנן בן זכאי

133 קטע קולמאר, דף 2. חסרה שורה אחת בראש העמוד. הצד השמאלי של טור ב נחתך וחסרות מילה אחת או שתיים בכל שורה.

134 להלן דף ע ע"ב.

135 באור זרוע דילג המעתיק מחמת הדומות: לאתויי / לאיתויי.

136 דשמעתין.

137 השווה תוספות, ד"ה התם.

138 בבא קמא פא ע"א.

139 השווה תוספות, ד"ה מיס; תוספות הרא"ש, ד"ה מיס; תוספות רבנו יהודה שירליאון למסכת ברכות, נג ע"ב ד"ה והייתם (ותוספות, שם, ד"ה והייתם); תוספות, חולין קה ע"א ד"ה מיס.

140 ירושלמי דמאי ג, א (דף כג ע"ב; עמ' 125); מובא גם בפירוש ר' שמשון משאנץ למשנה, שם (דברי הירושלמי נזכרים גם בפירושו של ר' שמשון משאנץ למעשרות ב, ג).

לברור חיל והיו בני אותן עיירות מביאין להם פירות, אמ' להן ר' יהושוע אם לנו כן חייבין אנו לעשר ואם לאו אין אנו¹⁴¹ כן אין חייבין לעשר. ר' יוסי אומר בעניי עם הארץ היא מתני', אם¹⁴² בעניי חברין נמצאת נועל דלת בפני עניי עם הארץ. מה מקיים ר' יוסי באכסניא, בהדה דתני הגרים עמכם לרבות אכסנאי. ר' אליעזר או' זה אכסניא (של) גוי. א' רב הונא ב"ש תני מאכילין¹⁴³ את הענייים דמאי ואת כו'.¹⁴⁴ וא"ת מה חידוש הוא שבא רב (יוסף) (הונא) להשמייענו¹⁴⁵ דב"ש פליגי עלה, והלא ב"ש במקום ב"ה אינה משנה.¹⁴⁶ וי"ל דהא קמ"ל דאי משכחת סתמ' דא' אין מאכילין לא חיישינן, דב"ש היא. וכי האי גוונא משני בפ' בת' דיבמות גבי ומשיאין על פי בת קול.¹⁴⁷ אלא מעתה אל תפנו אל האובות ואל הידעונים הכי נמי דלא לקי.¹⁴⁸ וא"ת אין הכי נמי, דהא הוה ליה לאו שאין בו מעשה.¹⁴⁹ לאו שניתן לאזהרה מיתת ב"ד הוא וכל לאו.¹⁵⁰ פי' בקו' (וכמו) אל יוציא הוא ונפק' לן הוצאה מרשות לרשות מיניה, ומשני אל יצא כתי' ואין כאן לשון הוצאת משאוי. וק' לפי' דמה צריך כאן להא דאין לוקין על לאו שניתן לאזהרה מיתת

<טור ב>

[ב"ד] כיון [שמקשה] מכח זה דבעי למימ' ד[אתא]

141 הסופר כתב תחילה 'לנו'.

142 נוסף בגיליון: אומר אני.

143 צ"ל: אין מאכילין.

144 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה אמר; תוספות, ד"ה אמר.

145 מתוספות הרא"ש נראה שיש כאן דילוג מחמת הדומות; ושם: 'מאי אתא רב (יהודה) [הונא] לאשמועינן, אי אתא לאשמועינן'.

146 ברכות לו ע"ב, ובמקבילות.

147 יבמות קכב ע"א.

148 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה אלא מעתה; תוספות, ד"ה אל תפנו.

149 הסופר דילג כנראה מחמת הדומות; בתוספות הרא"ש נוסף כאן: 'וי"ל דפריך אליבא דמ"ד לאו שאין בו מעשה לוקין עליו, אי נמי עקימת שפתיו הויה מעשה'.

150 נוסף בגיליון: כו'. והשווה תוספות הרא"ש, ד"ה לאו; תוספות, ד"ה לאו.

קרא להוצאה ולא לתחומין. ועוד מה (הבא)
 בא ר' יוחנן לחדש להקשות, אטו מי לא ידע ר'
 יוחנן דר' עקיבא סבירא ליה תחומי דאוריית',
 ומדכתב אל יצא נפק' לן כדתניא בהדיא פר'
 מי שהו'¹⁵¹ שבו איש תחתיו אילו ארבע אמות
 אל יצא איש ממקומו אילו אלפים אמה.
 ואם בא ר' יוחנן לומר דמיסתבר' כמאן ד[אמר]
 דרבנן, וכי בא רב אשי לחלוק על זה ולומר' []
 דמיסתברא כמא' דא' דאוריית', הא בכל [דוכתא]
 משמע ליה לתלמוד' דעירובי תחומין דר[בנן]
 כדאשכחן בפ' כל מערבין¹⁵² דא"ל רבא לרב [נחמן]
 מאן האי תנא דאפי בדרבנן לית ליה [ברירה]
 דתנן הריני מערב כו', ובפר' מי שהוציא[והו]¹⁵³
 דא"ל רבא לאביי מכדי עירובי תחו' דרבנן [מה]
 לי יחיד כו'. ועוד משמ' בכל דוכתא דבשב[ת]
 כתיב' הוצאה דא' בכיצד צולין¹⁵⁴ המוציא בש[בת]
 פסח מחבורה לחבורה אינו חייב עד שיניח, [מאי]
 טע' הוצאה כתי' ביה כי שבת, והיינו מהא[י]
 קרא דאל יצא. ואע"ג (וד) מויכלא העם מהביא []
 דרשינן מינה הוצאה בריש הזורק,¹⁵⁵ מ"מ מ[שמע]
 דבלשון הוצאה ממש כתי' בהדיא גבי ש[בת].
 ועוד בפ"ק דהוריות¹⁵⁶ דא' אינו חייב עד ש[יורו]
 בדבר שצדוקין מודין בו ופריך תנן יש שבת
 (כתובה) (בתורה) אבל המוציא מר' הי' לר' הר' [פטור]
 ואמאי הוצאה כתי'¹⁵⁷ אל יצא איש [ממקומו]
 ומיהו יש ספרי' דגר' התם אל תוצי[או]

151 להלן דף נא ע"א.

152 שם לו ע"ב.

153 שם מו ע"א.

154 פסחים פה ע"ב.

155 שבת צו ע"ב.

156 הוריות ד ע"א.

157 שמות טז, כט. כך הגרסה בכ"י מינכן שם. וראה גם בית הבחירה, הוריות, שם; ובמיוחד לרבנו חננאל, שם (נדפס בדפוס וילנה בדף ה ע"ב): 'וראיתי ספרים שכתוב בהן אמאי והא כתיבא אל יצא איש ממקומו. והא שבוסא דספרי הוא, דהך קרא בתחומי שבת מיירי'.

משא מבתיכם, 158 והא דלא מייתי ק[רא אל]
 יצא משום דלא מישתמע להו כל כך []
 לעניין הוצאה. ונר' לפ' דבין ר' יוחנן [ובין רב]
 אשי פשיט' להו דנפק' לן הוצאה [מאל יצא],
 וקסבר ר' יוחנן דלמאן דא' תחומין ד[אורייתא]
 נמי לא לקי כיון דמהאי קרא נמי נפק' לן []
 הוצאה שהיא מיתת ב"ד דלא ניתן לאו [זה עליו]
 ללקות. 159 ורב אשי מתרץ נמי מי כתיב [אל]
 יוציא, שאז ודאי לא היו לוקין עליו כיון [דעיקר]
 הלשון היה נכתב בלשון [בלשון] הוצאה [אע"ג]
 דאתא קרא נמי לתחומין, 160 אל יצא כתיב, ד[נכתב]
 עיקר הלשון בלשון [הוצאה] יציאה, ה[לכך]
 לוקין עליו אע"ג דאתא נמי לאיסור ה[וצאה].

דף 2 ע"ב, טור א-161

[ואתאי הך שמעתתא כמאן דאמר תחומין דאורייתא, אי]
 [נמי אפילו למ"ד] דרבנן מודה בשנים עשר מיל (כגו) [נגד] מחנ'
 ישר' כמו שמשמ' בירושלמי בפ' בכל מערבין. 162 ומיהו
 אין תלמוד שלנו סביר' כן מדא' בריש כלל גדול 163 דידיע
 לה בתחומין ואלים' דר' עקיב'. והאי דמשמ' לן
 איסור הוצאה (פלל) מאל יצא, הכי משמ' לן פשטי'
 דקרא שלא יצא בשבת {{ב}} כליו ללקוט המן כעין
 [שרג] יל לעשות בימי החול. והאי דאיצט' לן תרי
 [קראי] בהו {{וצאה}} ויכלא העם מהביא בריש הזורק ואל
 [יצא] דהכא, חד הוצאה לעני וחד להוצאה דבעל

158 ירמיהו יז, כב ('ולא תוציאו משא מבתיכם'). וכך הוא לפנינו בהוריות. וראה דקדוקי סופרים, שם, עמ' 10, ובנסמן שם; מסכת הוריות ע"פ כת"י פאריש עם חילופי נוסח והערות, מהדורת ב' דבליצקי, ירושלים תשס"ה, עמ' יט.

159 על מילה זו נכתב 'א'. דהיינו: מילה זו צריכה לבוא לפני המילה שלפניה (שנחתכה מכתב היד, וכנראה נכתב עליה 'ב'), ויש לקרוא: זה ללקות עליו.

160 הסופר כתב תחילה 'לתקוני' ותיקן 'לתחומין'.

161 חסרה שורה אחת בראש העמוד. הצד הימני של טור א נחתך וחסרות מילה אחת או שתיים בכל שורה.

162 ירושלמי עירובין ג, ד (דף כא ע"א; עמ' 467).

163 שבת סט ע"א.

[הבית. ו]הא דצריכ' תרי קראי,¹⁶⁴ לפי שהיא מלאכה
 [גרועה] היא ובעיא קרא טפי משאר מלאכות
 [ח]שיב להו במס'¹⁶⁵ שבת שתים שהן ארבע,
 [הוצא]ה דעני והוצאה דבעל הבית. ושם בארתי'
 [היט]ב. והשת' הוה משמ' לן הכא דלא לקי
 [] [דתחומין אי הוה אתי מעיקריה דקרא
 [אז]הרת מיתת ב"ד כמו אתחומין. ואע"ג דתחו'
 [מ]יתה. וכן משמ' בריש מי שהחשיך¹⁶⁶ גבי
 [מע]דין אנו באיש פלוני שהוא חייב מלקות
 [אר]בעים ונמצאו זוממין לוקין שמנים משום
 [לא] תענה ומשום ועשיתם לו כאשר זמם וחכמ'
 [אומ'] אין לוקין אלא ארבעים. ומפ' בג' טע' דרבנן
 [] [דאזהרת כאשר זמם גופא מלא תענה
 [] [ופה נפק' לן. והשת' א"כ לא לילקי כלל
 [] [לאו שניתן לאזהרת מיתת ב"ד וכמו
 [בפ' מ]רובה¹⁶⁷ גבי עדים שהוכחשו בנפש
 [ולבסוף הו]זמו דמשמ' דלוקין למא' דא' אין נה'^{*}
 [נהרגין] [דלא חשיב לאו שניתן לאזהר'
 [מיתת ב"ד. ו]בפ' מי שהחשיך אפ' בע"ה.¹⁶⁸

[הדרן] עלך מבו.

עושין פסין

יח ע"א < [באר] לחוד בור לחוד.¹⁶⁹ וגם המקשה היה
 יודע שהיה חילוק בין באר ובין בור

164 בתוספות הרא"ש הסיום מקוצר: 'ותרוייהו צריכי כדפרישית בריש מסכת שבת ושבועות'.
 וראה תוספות הרא"ש, שבועות, ב ע"א ד"ה יציאות (עמ' ה); תוספות הרא"ש, שבת, ב ע"א
 ד"ה שתים (עמ' 2): 'ונראה לפרש לפי שהיא מלאכה גרועה כדפריש' ולא הוה גמיר ליה הוצאה
 של זה מהוצאה של זה, להכי איצטריכי תרי קראי בהוצאה כדנפקא לן בפרק הזורק מויכלא
 העם מהביא, ועוד איכא קרא אחרינא בפרקא קמא דעירובין דדרשינן אל יצא אל יוציא'.
 165 תיקון בין השיטין: 'בריש'. שבת ב ע"א, במשנה. וראה תוספות הרא"ש, שם, ד"ה שתים.
 וראה לעיל, הערה 1.

166 מכות (!) ד ע"א-ע"ב. וראה להלן, הערה 168, ולעיל, ליד הערה 70.

167 בבא קמא עד ע"ב.

168 השווה תוספות, שבת קנד ע"א ד"ה בלאו; תוספות הרא"ש, שם, ד"ה בלאו (על האפשרות
 שהתוספות הנדפסות לסוף מסכת שבת הן פרי עטו של ר' שמשון משאנץ ראה אורבך, בעלי
 התוספות, עמ' 603-605). וראה לעיל, הערה 1.

169 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה בור; תוספות, ד"ה בור.

[כדקתני] לקמן מתני' בהדיא, אלא ס"ד דלאו ד' *
 [דווקא נק]ט חנניה בור מדלא פי' בדבריו חב' *
 [חבלים] לבור ופסי' לבאר כמו שמדקדק אחרי
 [זה. באר] לחוד ובור לחוד. ¹⁷⁰ משום דמים חיים (דמו)

<טור ב>

[חזו לאדם טפי ממים מכונסים כדאמרינן לקמן בפרקין] ¹⁷¹
 טע', ולא כמו שפי' בקו' הכא משום דהני [פסקי] והני
 לא פסקי. <יח ע"ב> [יד] ליד לא ינקה רע. ¹⁷² וקרא דהכא
 היינו דכת' ¹⁷³ יד ליד לא ינקה (רע) וזרע צדיקים נמלט,
 ולא שייך כאן לדרוש כמו שדורש שם ¹⁷⁴ אפי' הוא
 כאברהם אבינו. ולא אחורי בית הכנסת
 בשעה שהצבור מתפללין לתוכה. ¹⁷⁵ בתוספת' דמגי'
 תניא ¹⁷⁶ אין פותחין בתי כנסיות אלא למזרח שכן
 מצינו במשכן ¹⁷⁷ שפתחו למזרח שנ' ¹⁷⁸ והחנים לפני
 משכן קדמה. משמ' דקסבר ההוא תנא דתוספ'
 שכינה במערב והיו הופכין פניהם לצד מערב.
 או הייתה להן ארץ ישר' בית המקדש או שכינה
 לצד מערב כדדרשי' ¹⁷⁹ והתפללו (שם) דרך ארצם,
 וכת' נמי ¹⁸⁰ וכוין פתיחין ליה לעיליתא לקבל ירושלם.
 והשתא קרי אחורי בית הכנסת מי שהוא עומד
 למערבו. ובפ"ק דברכות נמי אמ' ¹⁸¹ כל המתפלל אחורי
 בית הכנסת נקרא רשע, היינו לפי שהופך פניו

170 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה באר.

171 להלן דף כא ע"א.

172 השווה תוספות, ד"ה יד.

173 משלי יא, כא. וראה גם שם טז, ה.

174 סוטה ד ע"ב.

175 השווה תוספות, ד"ה ולא; תוספות הרא"ש, ד"ה ולא.

176 תוספתא מגילה ג, כב, עמ' 360.

177 כגרסת כ"י ערפורט; ראה שם בשינויי הנוסחאות.

178 במדבר ג, לח.

179 מלכים א ה, מח; תוספתא ברכות ג, טו; בבלי ברכות ל ע"א.

180 דניאל ו, יא: 'וכוין פתיחין לה בעליתה נגד ירושלם' (בתוספות, בדפוס ונציה: 'בעיליתיה לקבל קרתא דירושלם').

181 ברכות ו ע"ב.

לצד מערב כמו האחרים ונמצאו אחוריו לצד בית הכנסת. וקא' התם ההוא דמצלי אחורי כנישתא כדו בר קיימת קמי מרך, פי' כשתי רשויות, לפי שהיו אחוריו לצד בית הכנסת. ומיהו קש' דקא' התם אבל מהדנר] אפי לבי כנישתא לית לן בה, א"כ היה הופך פניו למזרח והוא זקוק להפוך פניו לצד מערב. ועוד אמ' לקמן בההוא פירק' ובפ' הרואה¹⁸² אסור לאדם לעבור אחורי בית הכנסת בשעה שהציבור מתפללין לתוכה, לא אמרן אלא דליכ' פיתח' אחרינא אבל איכ' פיתח' אחרינא לית לן בה, משמ' שהטעם כשעובר לפני הפתח ואינו חש לכנסו בה, וכי איכ' פיתח' אחרינא לית לן בה, שהרואה אומ' שנכנס דרך פתח האחר ולא מיגניא מילתא כולי האי.¹⁸³ וקרי ליה אחורי בית הכנסת לפי שעומד אחורי העם, דאחורי' עומד לצד הפתח. מרורים כזית.¹⁸⁴ אין הפרי מר, והכא באילן עצמו איירי, שגם הוא נקרא זית כדא'¹⁸⁵ ויורהו י"י עץ,¹⁸⁶ זה זית, שאין לך מר באילנות יותר מזית. כל הנשמה תהלל י"ק.¹⁸⁷ פי' שלא נקרא ככתיב' ובבית המקדש היה נקרא שם של ד' אותיות. ור"ח פי' קרי ביה כל הנשמה בדגש. נתקללה שמרון נתברכו שכיניה.¹⁸⁸ והא דאמ'¹⁸⁹ [שממו]

<דף 3 ע"א, טור א>¹⁹⁰

[עליה אויביכם זו היא מדה טובה לישראל שאינה]

182 שם ח ע"ב; סא ע"ב.

183 בתוספות נוסף: 'ונראה דאחורי בית הכנסת היינו לצד פתח בית הכנסת'.

184 השווה תוספות, ד"ה מרורין.

185 שמות טו, כה.

186 בתוספות נוסף: ודרשינן. ראה מכילתא, ויסע, פרשה א, עמ' 155

187 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה כל; תוספות, ד"ה כל. וראה לעיל, הערה 20.

188 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה ונתקללה; תוספות, ד"ה נתברכו.

189 ויקרא כו, לב; ספרא, בחוקותי, פרק ו הל' ה (דף קיב ע"א).

190 קטע קולמאר, דף 3.

טוענת [פירות] בשעה שהן אינן שרויין בה, שאני
הכא דבני יהודה שהן שכניה היו. [ו]עוד דנהי
שאינה מוציאה פירות בשעה שאין ישראל עליה,
מ"מ טוענת קצת. <י"ט ע"א> בר מהבא על הגויה דמשכה
ערלתיה. ¹⁹¹ לא שייך למיחשביה בפ' הוהב¹⁹² גבי הא
דשלשה יורדין ואינם עולין, דהאי עולה אחר שקיבל
דינו. והא דלא חשיב התם פושעי ישראל בגופן דאמ'
בראש השנה¹⁹³ שלשה יורדין בגיהנם ונידונין שם שני'
עשר חדש ולאחר י"ב חדש גופו כלה ונשמתו נשרפת,
והמסורות דגיהנם כלה והם אינן כלין, לפי שהן שנויין
בבריית' ולא היו משמ' שום חדוש. והא דחשיב¹⁹⁴
מלבין פני חבירו ברבים אע"ג דתני לה במס' אבות,¹⁹⁵
משום דמתוך כך דייקי המכנה¹⁹⁶ שם לחבירו אין לו
חלק לעולם הבא אע"ג דדש בשמיה. ה"ג דילמ'
היינו ירושלים. ¹⁹⁷ כדכת' ¹⁹⁸ בגיא בן הנם אשר פני ירוש',
ול"ג היינו דמדבר. ¹⁹⁹ באר שחת דכת' ²⁰⁰ ולא תתן (בשר)
חסידך (לבאר) (לראות) שחת. ²⁰¹ והיינו באר שחת. והא דלא

191 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה בר (ושם העתיק רק את המשפט הראשון); תוספות, ד"ה בר.

192 בבא מציעא נח ע"ב.

193 ראש השנה יז ע"א.

194 בבא מציעא, שם. והשווה תוספות, שם, ד"ה חוץ; תוספות הרא"ש, שם, ד"ה חוץ: 'והא
דלא חשיב פושעי ישראל בגופן כגון קרקפתא דלא מנח תפילי דאמרינן התם בראש השנה
שנידונין בגיהנם י"ב חדש ואחר כך גופן כלה ונשמתן נשרפת ונעשית אפר תחת כפות רגלי
הצדיקים, י"ל שלא רצה למנות אותן המנויין בברייתא שם שלא היה משמיענו שום חדוש.
והא דחשיב מלבין דתנן לה במסכת אבות, אגב מכנה נקטיה, ומכנה אצטריך לאשמועינן אף
על גב דדש ביה בשמיה.'

195 משנה אבות ג, יא.

196 הסופר כתב תחילה 'המהנה', ותיקן.

197 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה ה"ג; תוספות, ד"ה דילמא.

198 ראה לעיל, ליד הערה 47.

199 כ"י וטיקן 109, כ"י וטיקן 127 וכ"י אוקספורד 366 גורסים כאן 'דילמא היינו במדבר' (או:
דמדבר), וכן הוא בתוספות רי"ד, כאן, מהדורה תליתאה – כגרסה אותה דחה ר' שמשון
משאנץ. גם בכ"י מינכן כתב הסופר תחילה 'היינו דמדבר', אך לאחר מיכן תוקן 'היינו
דירושלם'; ואילו בשני הדפוסים הראשונים – קושטא ופיוזארו (ראה עליהם לעיל, הערה 45)
– הגרסה היא 'ודילמא הינו דירושלים', כדעתו של ר' שמשון משאנץ.

200 תהלים טז, י: 'לא תתן חסידך לראות שחת' (השיבוש 'בשר חסידך' הוא בעקבות הפסוק
בתהלים עט, ב: 'בשר חסידך לחיתו ארץ').

201 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה באר; תוספות, ד"ה באר.

מייתי קרא ואתה אלקים תורידם לבאר שחת²⁰² דכת'
 ביה באר שחת בהדיא, משום דהוא קרא לעניין
 קבורה נאמר כדכת' בסיפיה אנשי דמים ומרמה
 לא יחצו ימיהם ואני אבטח בך. וצלמות דכת'
 יושבי חשך וצלמות.²⁰³ האי קרא (בסיפי') (בספר) תהלים
 כתי'²⁰⁴ גבי ארבעה צריכין להודות. ונר' כספ' דגר'
 בטרם אלך ואיניני אל ארץ חשך וצלמות.²⁰⁵
 וארץ חתית גמרא.²⁰⁶ ה"ג, דארץ (ת) חתית כתי' ביחוק'
 כשהראהו הקב"ה ליחזקאל שכל הגוים יורדים
 לגיהנם וכת' שם²⁰⁸ אל ארץ תחתית. והא איכ'
 תפתה²⁰⁹ תי' והא איכ' עלוק' דכת'.²¹⁰ ואו' ר"ת
 דהוא שם חכם, כמו לאיתיא²¹¹ לשלמה.²¹² והאי

202 תהלים נה, כד. וראה לעיל, הערה 20.

203 השווה תוספות, ד"ה וצלמות; תוספות הרא"ש, ד"ה וצלמות. גרסה זו, 'יושבי חשך וצלמות', מצויה גם בכל כתיבי היד של הבבלי שבידינו (ראה לעיל, הערה 199), וכן בדפוס פיזארו (שני העותקים של דפוס קושטא [ראה לעיל, הערה 45] – זה שבספרייה הלאומית בירושלים וזה שבספריית שוקן – פגומים במקום זה, ואין לדעת מה הייתה גרסתו כאן. תודתי לרב דוד קמנצקי שסייע בידי בעניין זה).

204 תהלים קו, י.

205 שילוב של שני פסוקים שונים! תהלים לט, יד: 'השע ממני ואבליגה בטרם אלך ואינני'; איוב י, כא: 'בטרם אלך ולא אשוב אל ארץ חשך וצלמות'. וראה לעיל, ליד הערה 44.

206 דברים אלו מצויים גם בתוספות הנדפסות, ד"ה וצלמות, בסוגריים מרובעים (ובכ"י פרמה, Parm. 325 [ראה לעיל, הערה 45], דף 288א, בגיליון). הם נדפסו לראשונה, כנראה, בדפוס אמסטרדם תע"ו, ואינם מצויים בדפוסים הראשונים של הבבלי (ראה רנ"נ רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, מהדורת א"מ הברמן, ירושלים תשי"ב, עמ' קד). וראה גם תוספות הרא"ש, ד"ה ארץ החתית.

207 מסתבר שר' שמשון משאנץ מתייחס כאן לשני המופעים של 'ארץ (ת) חתית' בסוגיה, הן בדברי ר' יהושע בן לוי והן בסיום הסוגיה. כ"י אוקספורד 366 אכן גורס 'ארץ חתית', וכך כנראה גרס גם דפוס קושטא (בדברי ר' יהושע בן לוי הגרסה שם 'וארץ חתית', והמשך הדף חסר. על דפוס קושטא ראה לעיל, הערה 45). בכל שאר עדי הנוסח (מינכן, וטיקן 109, וטיקן 127 ודפוס פיזארו) הגרסה היא 'וארץ תחתית' (או: 'וארץ התחתית').

208 יחזקאל לא, יד. הדברים טעונים הסבר, שכן מעתה קשה מדוע לא מנה ר' יהושע בן לוי גם את ארץ תחתית כאחד משמותיו של גיהנום.

209 השווה תוספות, ד"ה והאיכא; תוספות הרא"ש, ד"ה והאיכא; תוספות רבנו אלחנן על מסכת עבודה זרה, יז ע"א ד"ה לעלוקה; תוספות שאנץ, שם, ד"ה לעלוקה.

210 משלי ל, טו: 'לעלוקה שתי בנות'. בתוספות רבנו אלחנן: 'לעלוקה שתי בנות – הפשט משמע דעלוקה הוא שם גיהנם'. וראה גם רמב"ם, משנה תורה, הלכות תשובה ח, ה.

211 משלי ל, א.

212 הלשון בתוספות רבנו אלחנן מבוארת יותר: 'ור"ת פי' שהוא שם אדם, כמו אתיא לאווגר בן

דמוקי לה בע"ז²¹³ בגיהנם, משו' דכ' בתרי²¹⁴ שאול ועוצר רחם. ומיהו הפייט יסדו (טל) (על) שם גיהנם בזולת יקדו כהבהבי עלק. ²¹⁵ וגם בפסיק²¹⁶ בשמנה²¹⁷ שמות של שלמה ידידיה וקהלת ולא חשיב עלוק', וגם במעשים של ג' דברים וד' דברים הכתובים באותו ספר²¹⁸ לא חשיב עלוקה. והא דלא חשיב יקא, שמא לפי שהוא בכלל אגור. ²¹⁹ אם בין נהרות היא. הכא משום²²⁰ דבין הנהרות

<טור ב>²²¹

[]
 הוה [מצי] למימר []
 ולא []. >יט ע"ב< [ר]ב פפא [ברייתא לא שמיע ליה. ²²² והא] דשני לעיל יתירו[ת על י"ג היינו] לבתר דשמע. [ואם איתא זו מחיצה] וזו מחיצה מיבעי [ליה. ²²³ הכא משמע דהארכת] דיומדין עדיפא [דחשיב] ליה מחיצה. ותי' [דלעיל משמע] איפכא. <כ ע"א> חצור שראשה נכנס [לבין הפסין. אע"פ [במלואו אין קפיד[א] בפתח כמו נפרץ []

יקא, וכמו שאומר בתחילת המזמור לדוד, לשלמה, כמו כן יאמר לעלוקה'. מדברי ר' שמשון משאנץ בסמוך עולה שעלוקה הוא שמו של שלמה המלך.

213 עבודה זרה יז ע"א.

214 משלי ל, טז.

215 'אין צור חלף', פיוטי שלמה הבללי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 245 (בתוספות רבנו אלחנן: 'וכן יסד הפייט בזולת של חנוכה').

216 ראה לעיל, ליד הערה 61 ואילך.

217 אולי צ"ל: כשמנה; ראה לעיל, הערה 61.

218 מנורת המאור, ד, עמ' 604.

219 ראה משלי ל, א.

220 אולי צ"ל משמע; השווה תוספות, ד"ה אם.

221 טור זה נחתך ונותר רק חלקו הימני. שלוש השורות הראשונות חסרות או לא ניתנות לקריאה.

222 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה רב פפא; תוספות, ד"ה רב פפא.

223 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה ואם איתא; תוספות, ד"ה ואם איתא.

אם עיריבן דסתן]ם [
 אין כאן מחיצה.²²⁴ [אע"ג דאביי אית ליה שבת]
 הואיל והותרה הון[תרה,²²⁵ מודה הכא משום דליכא]
 מחיצות {כלל} כדא' [
 לא קרו הילכ' כוי איתמר דרב נחמן]
 (ד)אמזיד איתמנר.²²⁶ והא דאמרינן בשבת]
 בסוף הזורק²²⁷ [
 שנפסקו חזרו ונ[תקשרו בין שוגגין ובין]
 מזידין בין מוטעין בין אנוסין חזרו]
 להיתירן הראשון [
 דחשיב ורשות הי[חיד]
 ליה ומיהו כיון דן]
 ליה כדמוכח לקמן] לא יעמוד]
 אדם בר' הי' וישתה.²²⁸ [לקמן בפ' בתרא]
 א'²²⁹ בחפצים הצרין]כין לו ודברי הכל, דמתוך]
 דמשקין הללו צרין]כין לו גזרינן שמא יכניסם]
 אצלו ומתוך שהו[א צריך למשקין הללו. וא"ת תיפוק]
 לי משום דאיכ' א[יסורא דאורייתא דשתית]
 מים הוי הכנסה [כמשתין ורק דלקמן בפ' בתרא].²³⁰
 ותיר' לק' בקו' דלא ד[מו, התם קא עקר מרשות זו ועבד הנחה]
 ברשות זו, (קעקר מ[רשות זו]²³¹ אבל שותה]
 דעביד עקירה וה[נחה בחדא רשותא],

<דף 3 ע"ב, טור א-²³²

[דהא ברשות שהוא שותה ב]ה עומד פיו ובפיו
 [הם מונחים מיד ואע"פ שח]וזרים ונבלעים

224 השווה תוספות, ד"ה מחיצה; תוספות הרא"ש, ד"ה אין.

225 ראה בדיון לעיל, דף יז ע"א ד"ה עירב, ליד הערה 118.

226 השווה תוספות, ד"ה כי איתמר.

227 שבת קא ע"ב. וראה גם לעיל ליד הערה 132.

228 השווה תוספות, ד"ה לא; תוספות הרא"ש, ד"ה לא; תוספות הרא"ש, שבת יא ע"א ד"ה אלא.

229 להלן דף צט ע"א.

230 שם.

231 נכפל בטעות מהשורה הקודמת.

232 טור זה נחתך ונותר רק חלקו השמאלי.

[במעיו אין לחוש הוא]ל ונת בפיו שהוא
 [מקום פטור. ואע"ג דגבין] משתיין ורק לא חשי'
 [פיו מקום פטור, הכא ש]אני שהוא במקום
 [אחד ופיו במקום אחר]. ואין לאסור כאן מ'^{*}
 [מההוא טעמא דקא' לעיל] מקום שאין בו אר'^{*}
 [ארבע על ארבע מו]תר לבני רש' היחי'
 [ולבני ר' הר' לכתף עליו ובלבד שלא] יחליפו, (דיל' אתי) הת'
 [הוא דגזור רבנן דילמא אתי] לאפוקי מר' הי' לר'
 [הר' להדיא בלא הנחת מקום פ]טור.²³³ ולפי פי' זה
 [כשאדם עומד בר' היחיד ור]אשו בר' הר' מותר
 [לרוק לרשות הרבים לפי] שהרוק נח בפיו ת'^{*}
 [תחילה שהוא מקום פט]ור קודם שיצא
 [לר' הר'. והא דמבעיא] לן לקמן בפ' בת'²³⁴ פי
 [האמה בר' הר' מהו, היינן] דווק' במי רגלים
 [דמשנעקרין שוב אין נח]ים בפיו האמה עד שיוציא'.
 [מיהו קשה מהא דאמרינן] בש[מעתא קמייתא
 [דשבת²³⁵ גבי היתה ידו מלא]ה פירות משחשיכה
 [דאי שדי ליה אתי לידי] חיוב חטאת לא
 [קנסינן, והשתא היכי א]תי לידי חיוב חטא',
 [והלא כשנחו בידו הפיר]ות כשהוציאה
 [נעשית ידו כמק]ום פטור, וכי שדי
 [לא אתי לידי חיוב]. וי"ל דהתם לא
 [חשיב הנחת ידו מקום פ]טור כיון דמאליו
] ה חפץ ממקום אחר
] ה[נחה מפני שנותן ה'^{*}
] וא"ת התם] נמי איפשר דלא אתי
 [לידי חיוב חטאת כגון שיתן] מיד אחת לחבירתה.
 [וי"ל דאיירי כשהנקב קטן שאינן] יכול להכניס שם
 [שתי ידיו. ולפי ט]עם זה אין להתיר²³⁶
 [לרוק מר' הי' לר' הר' אפי'] הוא בר' הי' וראשו בר' הר'

233 כנראה נשמט כאן מחמת הדומות: 'אבל הכא אי אפשר בלא הנחה בפיו שהוא מקום פטור'. וכן הוא בתוספות הרא"ש.

234 להלן דף צט ע"א.

235 שבת ג ע"ב.

236 בתוספות הרא"ש: 'ולפי תירוץ זה אסור'.

[דאע"פ שהרוק נח בפיו אינה חשובה הנחה כיון שלא בא מ[מקום אחר. ²³⁷ ועוד
 [נראה לפרש [בפיו, אלא מיד כשבולע
 [המים חשיבי כמונחין כ[מו (וכ[שהן בבית הבליע'
 [אע"פ שעדיין לא ה[ביאו תוך מעיו משום
 [דמתבטלי אגב גופו דבי[ת הבליעה הוי ברשו'
 [הר' ויש כאן הוצ[אה והנחה בחדא
 [רשות. וכן מוכח] שפיר מתני' דכריתו'

<טור ב>

[פרק אמרו לו] ²³⁸ יש אוכל אכילה אחת [וחייב עליה]
 ארבע חטאות ואשם אחת דקת[ני] ר' מאיר
 או' אם היתה שבת והוציאה חייב אמרו לו
 אינה [מן] [הש', כלומ' דלא שייכ' הוצאה לאכילה,
 והשת' ר' מאיר גופיה היכי חשיב הוצאה
 בהדי שאר חטאות, אם נח בפיו חשיב' הנח'
 הא בעידנ' דמיחייב אהאי [לא] [מיחייב [אהאי]. אלא היינו
 טע' דבשע' בליע' מיחייב אכולהו דאז חשיב
 כמונח ואפי' [הוא] [מהלך, מידי דהוה [ד] [אמ' רבא בפ'
 המוציא ²³⁹ הוציא שתי אותיות וכתבן כשהוא
 מהלך חייב, כתיבתן זוהי הנחתן, הכא נמי
 בליעתו זוהי הנחתו. ומכל מקום קאמרי רבנן
 דאינו [מן] [השם משום דזה חייבו מחמת אכילה
 וזה חייבו מחמת הוצאה. <כ ע"ב> היכא דנקיט
 מנא ולא נקיט לה לא תיבעי לך דבענן ראשו
 ורובו. ²⁴⁰ משמ' דהא פשי' דבראשו ורובו מישתרי.
 ותי' דלבתר הכי מקש' וכי נקיט מנא ולא נקיט לה
 מי שרי והתניא כו'. וי"ל דהא דנקיט השתא
 ראשה, לאו משם שיהא פשוט לו דסגי בכך,
 אלא כלו' אפי אם תימצי לומ' דשרי, לא [שרי עד] שיהא
 ראשה ורובה בפנים. והתניא לא ימלא

237 השלמתי על פי תוספות הרא"ש. אך השלמה זו ארוכה מדי ואינה מתאימה לאורך השורה.

238 כריתות יג ע"ב, במשנה.

239 שבת פ ע"א.

240 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה היכא; תוספות, ד"ה וכי.

אדם כו'.²⁴¹ גבי פסי ביראות מיתני' לקמן, ומשמ' ליה
 דאיירי בראשה ורובה כי מתני'. הא איתמר
 עלה א' אביי באבוס כו'.²⁴² פי' בקו' הא תרצא
 לקמ' (רבה) (אביי) דלאו בבהמה עומדת {{ברשות}}²⁴³ הר' וראשה
 ורובה בין הפסין עסיקי' אלא בבהמה עומדת
 בבית וחלונות פתוחין לה לר' הר' ואבוס מתוקן
 לה בר' הר' גבוה עשרה ורחב ארבעה דהוי רש'
 הי' ונותנין {{לה}} שם תבן ומספוא לבהמה בר' הי'²⁴⁴ וראש
 {{האבוס}} נכנס לבין הפסין, ואשמעינן דלא ימלא מן הבור
 (וימלא) ויגביה הדלי על ראש (עז) האבוס וילך דרך
 רש' הר' ויטלטל הדלי על האבוס עד לפני
 הבהמה, ואע"ג דקיימ' לן עומד אדם²⁴⁵ בר' הר'
 ומטלטל בר' הי', בהמו' תפילין,²⁴⁶ הכא אסור, דדילמ'
 כי בעי לאנוחי {{דלי}} על ראש האי' חזי לאיבוס דמקלקל
 בראשו שבר' הר', מינשי ודרי לדוולי בהדי וקמפיק
 {{מבין הפסים}} מר' הי' לר' הר', הילכך לא יניחנו ויטלטלנו
 אלא שופך על האבוס והמים הולכין עד הבהמ'
 מאיליהן. עד כאן לשון הקו'. ובחנם דחק
 לפ' בעינין זה {{שהבהמה בבית וחלונות פתוחין לה לרשות הרבים. ובפירוש כתב ידו
 הגיה בעניין אחר²⁴⁷ אמ' אביי הכא באיבוס עסיקינן}}²⁴⁸ שהבהמה עומדת בר' הרבים
 אצל בין הפסין ואוכלת בו ואשמעי' דלא
 ימלא הדלי ויתן בראש {{האיבוס של}} הפסין ויאחזנו והיא

241 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה והתניא; תוספות, ד"ה תניא.

242 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה הא; תוספות, ד"ה אמר.

243 הסופר השאיר רווח קטן, והמגיה הוסיף בין השיטין את המילה החסרה, כנראה מתוך טופס של פירוש רש"י. ההגהות הרבות שהוסיף המגיה בהמשך הציטוט לקוחות כנראה אף הן מטופס זה של פירוש רש"י. אך תיקונים אחרים הכניס המגיה על פי טופס של תוספות שאנץ; ראה להלן, הערה 248.

244 תיקון בין השיטין (וכן הוא ברש"י): מרשות היחיד.

245 הסופר כתב 'אדם עומד', ותיקן בין השיטין 'עומד אדם'.

246 להלן דף צח ע"ב, במשנה.

247 השווה תוספות הרא"ש. אור זרוע (ח"ב, סי' קכט, סעיף ב) העתיק תחילה את פירושו הראשון של רש"י (כדרכו, בלי לציין שהדברים לקוחים מרש"י), ואז הביא את הפירוש השני כלישנא אחרת. וראה לעיל, ליד הערה 53.

248 דילוג מחמת הדומות שהושלם בגיליון.

<דף 4 ע"א, טור א>²⁴⁹

[שותה ואפילו ראשה ורובה של בהמה על]
 [האבוס דלמא חזי ליה לאבוס דמקלקל בראשו]
 אחד שבר' הר' וילך שם עם הדלי שבידו ויצא מתוך
 בין הפסין דר' הר', הילכך שופך לפניו, דאינמי חזי
 ליה לאיבוס דמקלקל ואזיל להתם לא נקט מידי
 בידיה דלידייריה, דהא כי שופך המים לפניו
 מניח הדלי לשם וליכ' מידי בידיה. ויש ספ' שכתו'
 בהן דיל' חזי ליה לאיבוס.²⁵⁰ אובסין אותו בפנים.²⁵¹
 האי אובסין לאו דווק', דהא תנן בפ' בת' דשבת²⁵²
 אין אובסין את הגמל אבל מלעיטין. <כא ע"א> בענן מידי
 דחזי ליה לאדם.²⁵³ ואובסין הגמל דלעיל במידי דחזי
 לאדם איירי. אינמי במידי דלא חזי לאדם ובר'
 הי' איירי ולא בפסין, ואע"ג דלא הותרו לאדם
 אלא לבהמה, מ"מ אם דלה לצורך בהמה מותרין
 לאדם. מתוותא דמיבלען בתוך שבעי'
 אמה ושירים.²⁵⁴ משמ' דכפרים קטנים הוו מדלא
 היו יודעים וקרי ליה מתוותא. ובפ"ק דגיטין²⁵⁵
 (ד) קרי לעיירות גדולות מתוותא גבי (קרנה) (קינה) ודימונה
 דקא' מתוותא דארץ ישר' קאחשיב. הילכך
 אין להקפיד בגט כשכותבין בתוכו במתא
 פלגית בין בעיר גדולה ובין בעיר קטנה. ובקו' פיר'
 כאן מתוותא עיירות חריבות. ושמא לפי שהיו
 מתחילה עיירות גדולות קרי ליה מתוותא.
 אחד משלשת אלפים ומאתים בתורה.²⁵⁶

²⁴⁹ קטע קולמאר, דף 4.

²⁵⁰ השווה תוספות: 'ויש ספרים שכתוב בהן, וכן גירסת רבינו חננאל, דלמא חזי לאיבוס דמקלקל ומפיק ליה לדווליה בהדיה'; עיין שם.

²⁵¹ השווה תוספות הרא"ש, ד"ה אובסין; תוספות, ד"ה אובסין.

²⁵² שבת קנה ע"ב.

²⁵³ השווה תוספות, ד"ה מידי.

²⁵⁴ השווה תוספות, ד"ה אחוי; תוספות הרא"ש, ד"ה מתוותא; מרדכי גיטין, סי' תנד, עמ' 860-861.

²⁵⁵ גיטין ז ע"א.

²⁵⁶ השווה תוספות, ד"ה אחד.

בסילוק של פרש' שקלים יסד ר' אליעזר קליר²⁵⁷ אלפי'
 וארבע מאות (בעולם) מאריכה. ועוד יסד שם²⁵⁸ והזרת
 מותחת עד שנים בסיט וד' אצבעות הוא
 הטפה והסיט. אלמ' הוי זרת שלישי אמה.
 ולפי חשבון דשמעתין הוי זרת חצי אמה. וגם
 לפי חשבון שלו נמי לא צימצם, שהתורה
 שהיא ארבעים על עשרים זהו ח' מאות²⁵⁹
 על אמה, (ול) כשתחלוק כל אמה לג' חלקים²⁶⁰ הויא
 לה כ"ד מאות אמה אורך ושליש אמה רוחב,
 וזהו חשבון שלו של אלפים וארבע מאות,
 אבל עדיין צריך לחזור ולחלק כל אמה לשלשה
 חלקים²⁶¹ כדי שיהא שלישי אמה על שלישי
 אמה. (ולפי חשבון דשמעתין הוי זרת חצי אמה
 א"כ לפי חשבון שלו לא צימצם שהתורה
 שהיא ארבעים על עשרים זהו ח' מאות²⁶²
 אמה על אמה)²⁶³ כשתחלוק כל אמה לג'²⁶⁴ חלקים
 כדי שיהא שלישי אמה על שלישי אמה עולה

<טור ב>²⁶⁵

[
 אמה על]
 [הוא שלישי אמנה]
 [שלישי אמה]
 [ושמא לא חשניב וגם]
 סובר דהאי דכת'²⁶⁶ וכל בשליש עפר הארץ היינו]

257 'אז ראית וספרת', סדור עבודת ישראל, עמ' 655.

258 שם, עמ' 653.

259 נוסף בגיליון: 'אמנה] חתיכות מאמה נ"ל'.

260 נוסף בגיליון: נ"ל לאורכה.

261 נוסף בגיליון: לרוחבו.

262 תיקון בגיליון: מאות.

263 נכפל מלעיל.

264 תיקון בגיליון: לתשעה. ותיקון נוסף בגיליון: ט' חתיכות.

265 הטור חתוך לאורכו ונותר רק חלקו הימני. השורות הראשונות חסרות.

266 ישעיהו מ, יב.

שליש אמה, [והוא עצמו יסד²⁶⁷ גיא וכל]
 עפרה בצרדה [הכילו, משמע דאצבע שלישי]
 דהיינו אצבע [הקרוי אמה קרי ליה צרדה],
 ורוצה לדרוש ו[כל בשליש באצבע שלישי].
 ובמס' יומא²⁶⁸ קן[רא צרדה אצבע שאצל הגודל].
 <כא ע"ב> מפני מה לא נכתבו. ²⁶⁹ וגם בהלכה למשה מסיני
 לא ניתנו כדי ש[לא ישתכחו. מי כתיב לעג]
 כו'. ²⁷⁰ ומ"מ אמת [הוא כדאמרינן בהניזקין²⁷¹ גבי ישו
 הנוצרי. מוטב אמות מיתת עצמי ולא]
 אעבור דברי [חברי. ²⁷² אע"ג דבפ' קמא אמר²⁷³ ארבעה]
 [גדרים] {דברים} פטורין [מרחיצת ידים במחנה],
 הכא מחמיר [על עצמו היה. בשעה שתקן]
 שלמה עירובין וידים. ²⁷⁴ ועוד תקן שניות כדאמרינן]
 בפ' ב' דיבמות. ²⁷⁵ [והא דלא חשיב להו הכא, שמא]
 לאו בבת אחת [תיקן. ומדכתיב²⁷⁶ ואזן וחקר תיקן]
 משלים הרבה [משמע נמי שהרבה תקנות עשה].
 <כב ע"א> אני אתה מודה בדיר וסהר מוקצה]
 וחצר אפי' [בית חמשת כורים. בריש]
 פירקין פי' בקו²⁷⁷] [דכל הני הקיפן לדירה]

267 סדור עבודת ישראל, עמ' 655.

268 יומא יט ע"ב.

269 השווה תוספות, ד"ה מפני.

270 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה מי; תוספות, ד"ה מי (מי כתיב לעג – מכל מקום אמת הוא שנידון בצואה רותחת, כדאמרינן בהניזקין גבי ישו הנוצרי'. כך הוא בדפוס ונציה, ונשמט על ידי הצנזורה בדפוסים מאוחרים).

271 גיטין נו ע"א: 'אזל אסקיה לישו בנגידא [...] א"ל דיני' דההו' גבר' במאי, א"ל בצוא' רותחת דאמר מר כל המלעיג' על דברי חכמי' נידון בצואה רותחת' (כך בדפוס ונציה. בדפוסים מאוחרים שינו מחמת הצנזורה: 'אזל אסקיה בנגידא לפושעי ישראל'. וראה גם דקדוקי סופרים השלם, שם, כרך ג, עמ' קז, הערה 18 [במבוא לספר, עמ' 11, נאמר שהשמטות הצנזורה הוחזרו למקומם במהדורה זו; אך במקרה זה לא נעשה כך]).

272 השווה תוספות, ד"ה מוטב; תוספות הרא"ש, ד"ה מוטב.

273 לעיל דף יז ע"א, במשנה.

274 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה בשעה; תוספות, ד"ה בשעה.

275 יבמות כא ע"א.

276 קהלת יב, ט.

277 רש"י לעיל יח ע"א ד"ה וחצר. והשווה תוספות הרא"ש, שם, ד"ה אבל.

הוי והני פסי [ביראות נמי הואיל ומימיהן ראויין]
 לשתות²⁷⁸]
 לפי, דא"כ תיקן שי לרבנן לנפשייהו מחבלים דשיירה]
 דלא שרינן בית[ר מבית סאתים פנוי ועדיפי]
 מחיצה דחב[לים ממחיצת פסין כדמוכת]
 בריש פרקין²⁷⁹ [חנניה אומר עושין חבלים לבור ולא]
 פסין, ואי מ[שום דכיון דלא נעשה היקף]
 זה אלא לפי [שעה לא חשיב כהיקף לדירה]
 להתיר בו א]
 פסין דהכא [נמי לא נעשו אלא להשקות]
 שם בהמת ע[ולי רגלים באקראי בעלמא]
 לפי שעה]
 לשנויה מ]

<דף 4 ע"ב, טור א-280

[]
 [אפי' ב[א]ר מים]
 [אבל מכונסין דלי*]
 [דירה ולא שרי]
 [ה"ל דמתני' בריש]
 [פירקין ר' יהודה לא מצי ש*]
 [בית סאתים]
 [ומילתא דתמיה היא שיחשב] היקף לדירה
 [וליכא לא שומיר]ה ולא בית דירה
 [רה רוצים חכמים]
 [אחר שהיקילו ח*]

278 ניכרות כאן האותיות הראשונות של מילה נוספת, והיא שונה מהמצוי ברש"י ובתוספות הרא"ש (ברש"י: 'לשתייט אדם תשמיש דירה מעלייתא הוא'; בתוספות הרא"ש: 'לשתות דירה מעליתא היא').

279 לעיל דף יח ע"א.

280 הטור חתוך לאורכו ונותר רק חלקו השמאלי. השורות הראשונות חסרות או לא ניתנות לקריאה.

[חכמים להתיר פרוץ מרובה ע]ל העומד בשביל
 [עולי רגלים הקילו כמו כן לה]תיר אפי' חמש'
 [כורין כמו בדיר וסחר. ומהד]ך להו ר' יהודה
 [בבריתא זו מחיצה ואלו פס]ין, רוצה לומר דכיון
 [דאיכא תרתי לריעותא לית לן למשרי]ן יותר מבית
 [סאתים מחי]צה מעלייתא
] יו[תר מבית סאתי'
] [קש' מהא דתנן
 [אם הייתה דרך רש' הר' מפסי]קתן יסלקנה
 [לצדדין] סברי דלא אתו
] [חשי' היקף לדיר'
] [רב הונא ב]ר חנינא שרוצ'
] [שאינה עשויה
] [ת' גבי הא
] [קרפף²⁸¹ יותר מבית] סאתיים דלא
 [הוקף לדירה ואפי' כור ואפילו כור]ים הזורק
 [ליתוכו חייב מאי טעמא מחיצה היא אלא] שמחוסרת
 [דיריין. ירושלים] אילמלא דל[ותותיה בעולות]
 [חייבים עליה מ]שו' רש' הר'²⁸²
 [וא"ת כיון דמסקינן דר' יו]חנן סבר כר'
 [יהודה דאתו רבים ומבטלי²⁸³ מ]חיצות דאוריית'
] [ד' שערים מד'] רוחות מיירי
] [ק' בקרפף²⁸⁴
] [וא"ת ודילמ'
 [שאני ירושלים דהוי רשות הרבים גמור]ה אבל פסי
 [ביראות ליכא אלא י"ג אמה ו]שליש. וי"ל דאע"ג
] [צורת הפ]תח בירושלים
 [חשיב כד' מחיצות ולא היה להם לרבים] לבטל מחיצ'

281 שבת ז ע"א.

282 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה אלא וד"ה ירושלם; תוספות, ד"ה חייבין וד"ה והא.

283 ייתכן שהסופר דילג כאן מחמת הדומות, ויש להשלים: מחיצתא אמאי חייבין עליה משום רשות הרבים הא אית ליה שתי.

284 נוסף בגיליון: 'נ"ל בלא מחיצה'.

<טור ב>

[כדאמרינן בפ"ק²⁸⁵ ואם יש לו צורת הפתח אינו צריך למעט] (וואפי לרב דאמ' אתנייה צריך)²⁸⁶

למעט היינו מדרבנן. תדע דהא פאה מתרת לעניין כלאים.²⁸⁷ <ב> ע"ב <אילימ' משום דמקיף ליה סולמא דצור.²⁸⁸ הוה מצי למיפרך דקא' ר' יוחנן גופ' לעיל דירושלים אילימ' דלתותיה נעולות בלילה חייבין עליה משום רש' הר'. אינמי²⁸⁹ התם לר' יהודה דא' אתא רבים ומבטלי מחיצתה והכא לרבנן. דילמ' מעלות ומורדות קא'.²⁹⁰ וכדמפר' טע' בסמוך משום דיהושע אוהב ישראל היה וכל היכא דלא ניח' תשמישתיה מסר{{ה}} לרב(ים)²⁹¹ ודווק' בארץ ישראל אבל בחוצ' לארץ חייב. ודווק'²⁹² לר' יהודה, אבל לרבנן דלא אתו רבים ומבטלי מחיצת' פטור אפי' בחוצ' לארץ כדמוכ' בסמוך בבעיא דתל המתלקט עשר' מתוך ארבע'. ותי' דלרבנן תעשה כל ארץ ישראל רשו' הי' על ידי סולמ' דצור ומחתנא דגדר, דבהוקף לדירה שרינן לעיל²⁹³ אפי' עשר' כורין, וה"ה²⁹⁴ בלא הוקף לדירה כדמוכח לקמ' בפ' הדר²⁹⁵ דמחיצה היא אלא שמחוסר' דירין, וכיון דשרינן (ל') (י') כורין ה"ה אפי' טובא, דאיזה שיעור נותן. ושמא יש לחלק דמחיצה שאינה עשויה בידי אדם אפי' רבנן מודו דאתו רבים ומבטלי מחיצתה.

285 לעיל דף יא ע"א.

286 השורה עצמה חסרה ונותר רק הגיליון שבצדה, שנכתב קצת למטה ממנה.

287 נוסף בין השיטין: ובע'. ושמא הכוונה: ובעשר; ראה תוספות, ד"ה והא: 'פריאה מתרת בכלאים אפילו יותר מעשר'. וראה ירושלמי עירובין א, ט (דף יט ע"ג; עמ' 459).

288 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה אילימא; תוספות, ד"ה אילימא.

289 בגיליון נכתב: מצ' [=מצאתי] ושמא (אפשר שתיקון זה הוא על פי התוספות הנדפסות).

290 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה דילמא; תוספות, ד"ה דילמא.

291 תיקון בין השיטין: ליחיד.

292 תיקון בגיליון: והיינו דווק'.

293 לעיל דף כב ע"א.

294 תיקון בגיליון: מצ' [=מצאתי] ואפי'.

295 להלן דף סז ע"ב.

א"ל קרקפנא חזיתיה לריש' ביני עמודי.²⁹⁶
 פי' ראיתי רבה רבך ביני(ה) עמודי של בית
 מדרשו דר' יוחנן. רישך רבך כמו רישך בקרירי
 רישי דרישיך בחמימי, בבמה בהמה.²⁹⁷ רבה
 הלך ללמוד תורה לפני ר' יוחנן באר' ישראל כמו
 שמצינו פ' שני דיני גזירות.²⁹⁸ אבל אין לפ' שאביי
 הלך ללמוד תורה בפני ר' יוחנן ורישך היינו אביי
 עצמו, שלא מצינו בשום מקום שאביי הלך
 לארץ ישראל. תל המתלקט עשרה
 מתוך ארבע.²⁹⁹ תי' מאי קאמ', וכי לית ליה
 הא דא' לעיל ר' יוחנן דמעלות ומורדות דארץ
 ישראל הו' רש' הי', ורבה נמי אמרה לאביי דהוה
 ביני עמודי. ואו' ר' דדווק' בארץ ישראל הו' המעלו'
 והמורדות רש' הי' משום טע' דבסמוך
 דיהושוע אוהב ישראל היה, אבל בחוצה
 לארץ (ד)לא שייך האי טע' הו' רש' הר'. מ"ר.
 לעולם רבנן היא ורש' הר' לטמאה איצ'³⁰⁰

296 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה חזיתיה; תוספות, ד"ה קרקפנא.

297 שבת נה ע"א.

298 כתובות קיא ע"א.

299 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה תל; תוספות, ד"ה תל וד"ה דילמא.

300 הדפים הבאים חסרים. והשווה תוספות הרא"ש, ד"ה לעולם. בתחתית הדף, הרבה מתחת לטקסט, נכתבו כמה מילים סתומות: 'שהפנה דשרוק מים נאמני' (והשווה כעין זה בקטע קרלסרוה, להלן הערה 338).

<דף 5 ע"א, טור א>³⁰¹

<כד ע"א>³⁰² פ' כ"ו אחר אותה משנה דסנדל³⁰³ סנדל שנפסקה אחת מאזניו כו' עד שלא (הפסיק) (הספיק) לתקן הראשון' עד שנפסקה שנייה, נפסק עקיבו ניטל חוטמו או שנחלק לשנים טהור, משמ' שהוא טהור מכלום אף ממגע הזב שהוא בא אחר כך. ועוד תניא בשב' פ' ואילו קשרים³⁰⁴ סנדל שנפסקו אזניו או תרסיותיו או שניטל הכף כולו טהור. על כן היה לו לפרש דהא דנקט ותיקנה דווק' נקט, אבל לא תיקנה טהור אף ממגע מדרס כדפ'. ומיהו תימ' מאי האי דפריך (התנא) (התם)³⁰⁵ על משנת הסנדל אדתיני נפסק' שנייה כו'³⁰⁶ בד"א כו', מגופ' דמתני' הוה ליה למיפרך (וד)שבשתא היא, דאמאי תני היכא דנפסקה שנייה ונתקנה הראשונה אבל³⁰⁷ טמא מגע מדרס, והא כיון דנטלו השתי' (שהיו) בסנדל אינו יכול ליטמא מגע מדרס שהיה כבר, שהרי ניטלו השתים, ור' יוחנן פסיק התם (כר'הר') כר' יהודה דמטהר אע"פ שלא ניטל אלא אחת כשניטלה החיצונה. וי"ל דאין הכי נמי הוה מצי למיפרך, אלא פריך (וד)אפילו בלא ניטלה אלא אחת היה יכול לשנות טהרת מגע מדרס.³⁰⁸ מ"ר. /

301 קטע קרלסרוה, דף 1.

302 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה סנדל: 'סנדל שנפסקה אחת מאזניו ותקנה טמאה מדרס, פרש"י ה"ה כי לא תקנה נמי אכתי טמאה מדרס, והא דנקט תקנה משום דאי לאו הכי לא איצטרריך למימר נפסקה שניה טהורה מן המדרס, ולא הוה ליה למימר הכי אלא להכי הוצרך לומר ותקנה דאי לא תקנה לא הוה מצי למיתני בסיפא אבל טמא מגע מדרס דכיון שנפסקו שתי אזניו טהור אף ממגע מדרס. ומיהו רש"י לטעמיה שפירש אחר כך שאף כשנטלו שתי אזניו טמא מגע מדרס שעדיין שם כלי עליו וחזו לתשמיש אחרינא, והא ליתא דתנן במס' כלים פ' כ"ו לא הספיק לתקן את הראשונה [...].'

303 משנה כלים כו, ד.

304 שבת קיב ע"א.

305 שם ע"ב.

306 נוסף בגיליון: 'ליפלוג וליתני בדידה'.

307 מכאן ואילך נדפס על ידי לנדויר.

308 נוסף בגיליון: 'וכי מיתרצא הך קושיא מיתרצא [נ]מי הא דהתם'.

[309]

הראשונה שהוא עדיין טמא מדרס נוגע או
(פן) במדרס³¹⁰ ושוב לא באו פנים חדשות, היאך
יהיה טמא מגע מדרס, והלא כיון שהיה
באותה שעה טמא מדרס אין טומאת מגע
חלה עליו עוד, דהא שבע ליה טומאה.
וי"ל דכשיתקן הראשונה חל עליה מגע מדר'
וגם מדרס עצמה שבע לה האזן³¹¹ הסנדל
שטמא מדרס ולא שייך שבע ליה טומא'
כיון דחיילי שתייהן כאחת כדמוכח בפר'
הקומץ³¹² וגם הסנדל שניטמא³¹³ נמי ממגע
מדרס כמו האזן שהרי (ה)כלי אחת הוא
וכי נפסקה שנייה נשארה אותו מגע
טמא מדרס שהיה בסנדל משניתקנה

<טור ב>

ראשונה. ובחולין (פי') פ' בהמה המקשה
הארכתי בה. <כד ע"ב> שאין בעומקו יתיר מבי' סאת'.
כל' עמוקי' עשר ברוחב בי' סאתי', דבעומק י' טפחי'
בטלין מדין קרקע כדא' בפ"ק דשבת ברישיה³¹⁴
ואם היה רקק מים וכמה הוא רקק מים
פחות מי' טפחים.³¹⁵ וא"ת דמשמ' דעומקן יתי'
מבי' סאתי' הוו כזרועים, וא"כ אפי' אין בכל
המים היתירים מבי' סאתי' עמוקים עשרה
אלא בי' סא' בלבד יהא אסור לטלטל בשניהן
מדרבנן דא' חצר (המקף) וקרפף שתי רשויות
הן, דמקום מים העמוקים הוי קרפף ושאי'

309 חסרות כאן שורות אחדות בין שני חלקי הדף.

310 הסופר כתב תחילה 'מן המדרס', ומחק ותיקן: 'במדרס'. וכנראה צ"ל: בסנדל.

311 לנדויר תיקן: חל עליה מגע וגם מדרס עצמו שנגע לאזן.

312 מנחות כד ע"א-ע"ב.

313 לנדויר תיקן: ניטמא.

314 שבת ח ע"ב.

315 על פי רש"י, ד"ה שאין. דברי רש"י מובאים גם בתוספות הרא"ש, ד"ה שאין, והוא מוסיף: 'כך הגיה רש"י בפ' כתב יד'.

עמוקים הוי חצר ונפרץ זה לזה, דהכי אמ'
 לעיל דכי נזרע מיעוטו והוי בי' סא' אותו
 מקום זריעה אסור לרבנן. וע"כ הא דקא' הכא
 (ההוא מיעוטא בטל לגבי רובא)³¹⁶ וכי אין בעומ'
 יתר מבי' סאתי' דשרי מיירי במקו'³¹⁷ עומק המים
 י' הוי מיעוטו,³¹⁸ דאי רוב א"כ הוי ליה נזרע
 ברובו ואסור אפי' לר' שמעון דא' לעיל ההוא
 מיעוטא בטל לגבי רובא והוי ליה קרפף
 יתר מבית סאתי' ואסור. וי"ל דהכא
 אתיא כר' שמעון דפסקי' כוונתי' ל] [³¹⁹
] כריא דפירי'.³²⁰
 [כרי של] פירות גבונה ע[שרה ו]רחב
 מבי' סאתי' (אלא דכולה) (לא בטלה) תורת דירה משם
 ומים הראויין לשתייה כפירות דמו.
 רחבה. ה"ג בפר"ח ליעביד
 ליה מחיצה אגודא דנהרא.³²¹ ולספ'
 דגר' לחייא³²² מיירי שלא הית' רחבה (מ)עשרה
 וסגי בלחי, דבשביל דיש בו דיורין כדמפ' הקו'
 דהויא כחצר שאורכה יתר על רחבה
 שנתרת בלחי. ואפי' תימ' לומ' דלא מהני
 לחי לקרפף שאין בו דיורין וכמו שאמ' בס'
 שאם³²³ הוה ליה. מחיצה על גבי מחיצה.³²⁴

316 נכפל בטעות מלהלן.

317 הערה בגיליון: 'נ'ל כגון דמקום'.

318 הערה בגיליון: 'דאיכא ע... סאתים ש... מ... י...'

319 חסרות כאן שורות אחדות בין שני חלקי הדף.

320 השווה רש"י, ד"ה כריא.

321 כך הגרסה בכל עדי הנוסח של הבבלי שבידינו: דפוס פיזארו, כ"י מינכן 95, וטיקן 109, וטיקן 127, אוקספורד 366.

322 כך גרסת ספר המאור, כאן דף ז ע"א ברי"ף דפוס וילנה): 'לעביד לחי אגודא דנהרא'; בית הבחירה, כאן: 'לעביד מחיצה או לחי אגודא דנהרא'. אך בחידושי המאירי כאן גרס 'לעביד מחיצה אגוד' דנהרא' (חידושי המאירי על מסכת עירובין, מהדורת ש"ז ברוידא, ירושלים תשל"א-תשמ"ח, א, עמ' קנח).

323 הערה בגיליון: 'צ"ע'.

324 השווה תוספות, ד"ה אין.

וא"ת וירחי' המחיצה מן גודא דנהרא ד'
טפחים לצד שביל, דהאמרי' לקמן³²⁵ הרחיק

<דף 5 ע"ב, טור א>

מן התל ארבעה ועשה מחיצה הועיל. וי"ל
דלא היו רוצים למעט אורכו של שביל. ומיהו
לספ' דגר' לחיא³²⁶ קש'. ושמא אי הוה עביד לחי
ומשהו ברחוק ד' טפחי' מן הגודא לא היה
מבטל מחיצה דגודא אם לא במחיצה גמור'
שמבטלת האחרת ומהניא לשוייה דירה.
א"כ יאמרו לחי מועיל לשביל של כרמי' דעלמ'.³²⁷
פי' בקו' היכ' דליכ' ליה גודא דנהרא מחד
גיסא. ותי' א"כ כל מבוי סתום ליתסר מהאי
טעמ' דגזרינ' (דלפא) אטו היכא דליכ' דופן
אמצעית. ושמא כיון דרוב שבילין אינן
פתוחין לגודא שייך טפי למיגזר. ונר' לפ'
דסתם שביל אין בו דיורין, וה"פ יאמרו
לחי מועיל לשביל דעלמ' היכ' שאין בו
דיורין והתם לא מהני לחי כדמוכח לקמן
פר' הדר³²⁸ גבי אין מבוי גיתר בלחי וקורה
עד שיהו בתים כו' ור' יוחנן א' אפי' חורבה,
ומוכח התם דבפת' (של) לשביל של כרמים
לא מהני ואי בשביל בפני עצמו מהני
אע"ג שלא הוקף לדירה א"כ אמאי או'
[בלחי וקורה כשפתוח לו שביל /
]]³²⁹
[מוגו דמ]הני [לחי לשביל]
של כרמים. וא"ת היכי חשיב גודא
דנהרא מחיצה לשביל, אמאי לא חיישי'

325 להלן דף כה ע"א.

326 לעיל, ליד הערה 322.

327 דיבור המתחיל זה, וכן זה שלאחריו, נמצאים כאן שלא במקומם. והשווה תוספות, ד"ה לעביד צורת הפתח.

328 להלן דפים עג ע"ב-עד ע"א.

329 חסרות כאן שורות אחדות בין שני חלקי הדף.

שמה יעלה הים סירטון כדאמ' בפ"ק.³³⁰
 ודוחק דווק' לומ' ³³¹ בים חיישי' משו' דכת' ³³²
 ויגרש כים רפש וטיט. ומיהו לפי מה
 שפי' לעיל דגודא דנהרא גבוה י' טפחי'
 מקרקעית השביל אתי שפיר, דאפי'
 יעלה הים סירטון, מ"מ גבוה י' טפחי'
 מן השביל. כך יש לפר' לפי שיטת
 הקונט'.³³³ ועוד יש לפרש
 הך רחבה בע"ה³³⁴ דהאי גודא דנהרא היה
 מעבר למים על שפת השנית ולא בסוף

<טור ב>

השביל והיה אותה גודא על שפת השנית
 גבוה י' טפחי' מן השביל, דבצד השביל היה
 הקרקע נמוך בשפת המים שדרך שם היו
 הבהמות באות לשתות כדקא' אתו גמלי
 ושדו ליה, והוא גודא מעבר למים שפת'
 השי'³³⁵ מחיצה המים ולשביל. וכגו' שאין
 המים רחבי' עשר, דליכ' השת' פירצת
 עשר. והשת' לא שייך שמה יעלה הים
 סירטון כיון ששפת השנית גבוה מן
 המים י' טפחי', דאפי' יעלה סירטון איכ'
 מחיצה י'. וה"פ ליעביד ליה מחיצה
 אגודא דנהרא לשפ' השי' מעבר למים
 הכא ומטלטל בכולהו בשביל וברחבה
 ובמבוי, ולא מטעם מיגו, דמדלא³³⁶ הזכיר
 תלמודא עד אחר כך, והכא כיון שהיא מחיצ'

330 לעיל דף ה ע"א.

331 צ"ל: ודחוק לומר דווקא.

332 ישעיהו נז, כ: 'והרשעים כים נגרש [...] ויגרשו מימיו רפש וטיט'. והשווה חידושי הרשב"א, כאן.

333 משפט זה מודגש בכתב היד.

334 אולי צ"ל: בע"א (=בעניין אחר).

335 =השיגי? וכן להלן.

336 לנדויר תיקן: דמיגו לא.

לכולו מקפת לדירה. כדפרי'. ליעביד ליה
 צורת הפתח בשביל של כרמים. פי' בשפת
 המים של צד השביל ששם הוא נמוך. ולא
 במקום שפרוץ לרחבה קא' כדפי' בקו', דא' תימצי
 לומ' אפיתח' דשביל כו' כדקא' בסמוך ליעביד
 לחייא אפיתח' דשביל כו'. דקא' אתו גמלי /
 ושדיין ליה ³³⁷[

מ] חיצות

הגודא אע"פ שרחוק ד' טפחים כדפרישי'
 לעיל. ועוד דלא היה מועיל שם
 לחי, שהרי פרוץ במלואו גם לרחבה
 ואין לחי מועיל ל{{}}ל למחיצה של י'. אלא אמ' אביי
 ליעביד ליה (מחיצה) לחי אפיתח' דשביל.
 במקום שפרוץ במלואו לרחבה פחות מ',
 מגו דמהניא לשביל לטלטל בתוכו, שהרי
 דירין היא בו, מהניא נמי לרחבה לשווייה
 מוקף לדירה. ובלא מיגו לא מהני כדלעיל,
 דהתם הוא מחיצה חוץ לשביל ומחברת
 כולם, אבל הכא אין מחיצה זו אלא מפרש'
 בין שביל לרחבה. א"ל רבא יאמרו לחי
 מועיל לשביל של כרמים דעלמ'. בפ' הקו' ³³⁸

<דף 6 ע"א, טור א> ³³⁹

<כט ע"א> באורייתא ³⁴⁰ לא קניס וסביר' ליה לר' מאיר
 דתחומי' דאוריית' כדאמ' לקמ' בפ' ³⁴¹ <כט ע"ב> מפני
 נחש. ³⁴² פי' בקו' ארס של שרף הבצל. ור"ח פי'

³³⁷ חסרות כאן שורות אחדות בין שני חלקי הדף.

³³⁸ ראה דברי רש"י המובאים לעיל, ליד הערה ³²⁷. הדפים הבאים חסרים. בתחתית הדף כתוב:
 'את הכבש', ולא ברור מה פשר רישום זה (והשווה כעין זה לעיל, הערה 300).

³³⁹ קטע קרלסרוה, דף 2.

³⁴⁰ השווה תוספות הרא"ש, ד"ה והושיבו; תוספות, ד"ה והושיבו (ושם העתקה מ'תוספות רבינו
 יהודה' [שירליאון], ודבריו שם שונים מהדברים שבקטע שלפנינו).

³⁴¹ להלן דף לה ע"ב.

³⁴² השווה תוספות הרא"ש, ד"ה נחש; תוספות, ד"ה מפני – בשניהם ללא דברי רבנו תם.

העמוד שמתעגל בראש' כמין גבעול ומתקבץ
 בו הזרע של בצל, אותו עמוד נקרא נחש. ור"ת
 היגיה בפ"י רש"י כתב ידו מקום הזרע שלא
 נתבשל משורבץ מבפנים כנחש. ³⁴³ האי שיכר'
 מיק'. ³⁴⁴ ומ"מ פוסל את המקוה. אע"ג דאמ' פ"ק
 (דברכות) (דמכות) ³⁴⁵ דיין מזוג אינו פוסל את המקוה אפי'
 כשיש בו ג' לוגין מים שאובין משום דחמרא
 מזיגא מיקרי, שאני שכר דכל עיקרו אינו אלא
 ממים. כדי שימזגנו ויעמוד
 על רביעית. ³⁴⁶ משמע דכוס של ברכה
 טעון מזיג', וכן משמ' בפ' המוכר פירות (ו) בפ' שלש'
 שאכלו ³⁴⁷ ואין מברכין עליו עד שיתן לתוכו מים.
 ותי' דבההי' פירק' גופ' אמרי' ³⁴⁸ עשרה דברי' נאמרו
 בכוס של ברכה דצריך שיהא חי. ותיירץ
 רש"י דחי דקא' היינו שיתנהו בכוס
 דמברכין בו, לאפוקי שלא ימזגנו בכוס זה
 ויתנהו בכוס אחר שמברכין בו. אבל אם
 מזוג אחר כך (וכוס) {בכוס} עצמו שמברכין בו אין לחוש. ³⁴⁹ /
 [ור"ת מפרש דחי היינו מזוג ולא מזוג, דאמר בפ']
 [בן סורר ³⁵⁰ אינו חייב עד שישתה יין חי ומוקי לה]
 [במזוג ולא מזוג ונותן בו קצת מים בתחילת הברכה]
 ובברכת הארץ מזוגו כראוי כדאמ' בפר'
 ג' שאכלו ³⁵¹ שמוסיף בברכת הארץ. והיינו
 מים, ולא כמו שפי' שם בקו' שמוסיף יין.

343 השווה חידושי הרשב"א, כאן: 'ור"ח ז"ל פי' נחש של בצל, העמוד שבתוכו שמתעגל בתוכו כמין גבעול ומתקבץ זרע הבצל, אותו העמוד נקרא נחש של בצל, ור"ת ז"ל (פי') כן הגיה בפירושי רש"י ז"ל הכתובין מכתב ידו; חידושי הריטב"א, כאן. וראה לעיל, ליד הערה 57. אינני מכיר שימוש נוסף במילה 'משורבץ'; ושמא זה שילוב של 'שורץ' ו'רובץ'.

344 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה הכא; תוספות, ד"ה הכא.

345 מכות ג ע"ב. וראה לעיל, ליד הערה 70.

346 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה כדי; תוספות, ד"ה כדי.

347 בבא בתרא צו ע"ב; ברכות נ ע"ב.

348 ברכות נא ע"א.

349 חסרות כאן שורות אחדות בין שני חלקי הדף, והשלמתי את החסר על פי התוספות הנדפסות.

350 סנהדרין ע ע"א.

351 ברכות נא ע"א.

ובערוך בפר' עשר פי³⁵² דחי היינו עד על
 הארץ, ובברכת הארץ מוזגין עליו מים
 מפני שהוא יין חי, דקיימ' לן בברכות
 נותן לתוכו מים אם הוא יין חי דהא אמ'³⁵³
 מודים חכמים לר' אליעזר בכוס של ברכה
 שאין מברכין עליו עד שיתן לתוכו מים.
 עד כאן לשון ערוך. ורבי' משולם
 מנירבונה פי³⁵⁴ דחי דקא' (חי) אכוס

<טור ב>³⁵⁵

קאי,³⁵⁶ שטיפה,³⁵⁷ וה[דחה] [
 ומדקדק דכולהו [אכוס קאי, שטיפה]
 והדחה ועיטור] דשייך מיתה]

352 ספר הערוך, ערך עשר (עמ' 232, אחרי ערך עסק).

353 ברכות נ ע"ב. בכתב היד תיקון בין השיטין: דאמ'.

354 דעה זו מובאת במקורות אחרים בסתם, או בשם חכמי גרבונוא, וכאן כנראה המקור היחיד
 לכך שזו דעתו של ר' משולם מנירבונה. ראה ספר הישר, חלק החידושים, סי תכה: 'נראין
 דברי גאונים במה שאומר' כאן חי למעוטי כוס שבור, שיהא הכוס שלם ולא שבור. ונראה
 שכל אותן י' דברים תלויין בכוס עצמו ולא ביין כשתדקדק. ולשון חייות שייך בכלי כדאמרי'
 בבבא קמא גבי כלים שנפלו לבור שבירתן זו היא מיתתן. והדין עמהם. הוגה מכתובת יד
 רבינו יעקב זצ"ל. לא עלה בדעתו אך ספרדים אמרו כן. אלא ה"פ דשתאו חי יצא, והי דהכא
 דברכה מויג ולא מויג כדאמרי' בבן סורר אינו חייב עד שישתה יין חי, ומפרשי' ליה התם
 מויג ולא מויג; תוספות ותוספות הרא"ש, כאן; תוספות, שבת עו ע"ב ד"ה כדי; פסחים קח
 ע"ב ד"ה שתאן; בבא בתרא צו ע"ב ד"ה עד שיתן; תוספות ר"י הזקן למסכת שבת, עו ע"ב
 (ב, עמ' קצב-קצג); תוספות הרא"ש, שבת עו ע"ב, ד"ה כדי; תוספות הרא"ש, פסחים קח
 ע"ב ד"ה שתאן, עמ' תתקע. וראה גם תוספות, ברכות נ ע"ב ד"ה מודים; תוספות רבנו יהודה
 שירליאון למסכת ברכות, נא ע"א ד"ה חי (עמ' תקסו-תקסח, ושם בהערות). ר' משולם ורבנו
 תם נחלקו בשורה ארוכה של נושאים, וכאן רמז למחלוקת נוספת שבה מעורבים היו השניים,
 אף שאין כאן עדות על משא ומתן ישיר בין שני החכמים בסוגיה זו. לרשימת הנושאים שבהם
 דן ר' משולם עם רבנו תם, מעבר לאלו המצויים לפנינו בספר הישר, ראה א' ריינר, 'רבנו תם
 ובני דורו: קשרים, השפעות ודרכי לימודו בתלמוד', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית,
 ירושלים תשס"ב, עמ' 286-289 (רשימה קצרה יותר מצויה גם במאמרו של ריינר, 'פרשנות
 והלכה: עיון מחודש בפולמוס רבנו תם ור' משולם', שנתון המשפט העברי, כא [תשנ"ח-
 תש"ס], עמ' 208-209, הערה 4). וראה גם עמנואל, שברי לוחות, עמ' 69, הערה 88.

355 הטור חתוך לאורכו ונותר רק חלקו הימני.

356 עד כאן נדפס על ידי לנדויר. והשווה ספר המנהגות לר' אשר מלוניל: 'חי ולא יהיה הכוס
 משובר, שהכוס יהיה שלם, דשבירתן של כלים זהו מיתתן' (ספרן של ראשונים, מהדורת ש'
 אסף, ירושלים תרצ"ה, עמ' 167).

357 מילה זו (ואולי גם המילה שאחריה) סומנה כנראה למחיקה.

בכוס כדאמ' בבא קמא³⁵⁸ שבירתן זוהי
 מיתתן, ואין בו [וראיה]
 מפ"ק דברכות³⁵⁹ גבי ריסק ט' נמלים
 ואחד חי דקרי לן דאפי' מת חשיב בריה
 בגיד הנשה³⁶⁰ בשן [
 פי' רש"י³⁶¹ יש טועים בשמועה זו לומר רביעית
 דהכא דהיינו³⁶² רביע קב ורובע רביעית
 היינו רביעית³⁶³ כדני שימזגנו ויעמוד על רביעית
 דהוא רביעית. ור[איה לדבר במסכת נזיר פ' ג'³⁶⁴
 מינין גבי עשר רביעיות הן³⁶⁵ דחשיב בהדיהו
 הך דכל {{ה}}משקין³⁶⁶ ד[מיירי בשמעתין [
 משנה במס' שבת³⁶⁷]
 התם בגמ'³⁶⁸ דהיינו [שיעור כוס יפה]
 אחר מזיגתו, והנ[הו דחשיב בנזיר הוי]
 רביעיות הלוג מן דחשיב רביעית
 שמן לנזיר, והוא [חצי שיעור של]
 התורה דיליף לה [בפ' התורה]³⁶⁹
 וחצי לוג שמן ל[תורה] ³⁷⁰ /
 [
 [רביעית
 שמן לנזיר]
 מדחשיב גבי עשר רביעיות רביעית דם]

358 בבא קמא נד ע"א.

359 מכות טז ע"ב (פרק בתרא דמכות! ובתוספות הרא"ש כאן: 'וקצת ראייה מההיא דמעילה! וראה לעיל, ליד הערה 70).

360 חולין קב ע"ב.

361 רש"י שבת עז ע"א ד"ה תנינא. והשווה תוספות הרא"ש, ד"ה ואמר רבא; תוספות, ד"ה ויעמוד.

362 נוסף בגיליון: רובע.

363 נוסף בין השיטין: הלוג.

364 נוסף בגיליון (ולא ברור היכן מקומו): הקשה.

365 נזיר לח ע"א.

366 נוסף בין השיטין: ברב[יעית].

367 משנה שבת ח, א.

368 שבת עז ע"ב-עז ע"א.

369 מנחות פח ע"א.

370 חסרות כאן שורות אחדות בין שני חלקי הדף.

דמטמאה [באהל. ואי אפשר לומר]
 שהוא רביע[ית הקב, דבנזיר]
 פ' כהן גדול [מוכח שהוא פחות מחצי]
 לוג דקא' ³⁷¹ זקנ[ים הראשונים מקצתן היו]
 אומ' חצי קב [עצמות וחצי לוג דם]
 לכל. ועוד מ[דפריך התם והאיכא]
 מי רביעית ני[טלין מהן לידיים]
 ובמס' ידים ³⁷² מני רביעית נותנין לידיים מחצית]
 הלוג לפי שי[ן]

<דף 6 ע"ב, טור א >³⁷³

[תם דבהא משערי'
] [לאו ההיא דנזיר
] [אע"ג דהנך ד*'
] [ברכה הוא אפי'
] [ס וכוס קאמ' דיל'
] [נו ויעמוד על לוג.
] [תמרי] עדיפן. ³⁷⁴ וא"ת א"כ
 [דילמא לא בעינן קב]. וי"ל דמייתי ראי'
 [דיותר מקב מיהא לא בעי. ב]גדי עניים לעניים. ³⁷⁵
 [משמע מתוך] פי' הקו' דשלש על
 [שלש ביד עשיר לא מ]קבל טומאה כלל.
] [ש]לש לטומאת מת
] [א]בל בעשירים בעי
] [ק]ש' לר"ת דבפ' במה
 [מדליקין בעי' ³⁷⁶ שלש] על שלש מניין ת"ל
 [והבגד, והתם לא מ]פליג בין עניים

371 נזיר נג ע"א.

372 משנה ידים א, א: 'מי רביעית נותנין לידיים לאחד אף לשנים מחצית לוג לשלשה או לארבעה מלוג לחמשה ולעשרה ולמאה רבי יוסי אומר ובלבד שלא יפחות לאחרון שבהם מרביעית. מוסיפין על השניים ואין מוסיפין על הראשונים'.

373 הטור חתוך לאורכו ונותר רק חלקו השמאלי.

374 השווה תוספות, ד"ה אלמא; תוספות הרא"ש, ד"ה אלמא.

375 השווה תוספות הרא"ש, ד"ה בגדי; תוספות, ד"ה בגדי.

376 שבת כו ע"ב.

[לעשירים לא בקרא] ולא בשמעתא.
 [ועוד הקשה מהא ד]א' בובחים פ' דם
 [חטאת³⁷⁷ אמר] ריש לקיש מעיל ש'^{*}
 [שניטמא מכניסו בפחו]ות משלש [וומכבסו] מתיב
 [רב אדא בר אהבה ה]עבין והדקין אין³⁷⁸ /
 [בהן משום שלש על שלש, והשתא למה]
 [ליה לאקשווי מההיא, תיפוק לי דבגדי]
 [כהונה בגדי עשירים הם דאין עניות]
 [במקום עשירות ואין מטמאין בפחות]
 [מג' על ג'. ופר"ת דלענין טומאת מת]
 [ושרץ אין חילוק בין עניים לעשירים]
 [אלא לענין מדרס איירי] הכא דבעי'
 [] בע"כ בעשי'
 [] תנן בפ' כ"ח
 [דכלים³⁷⁹ בגדי עניים א]ע"פ שאין בה'
 [ג' על ג' הרי אלו טמאין] מדרס. <ל ע"א> ויש
 [ספרים] שאין בהם
 [] א טעות סופר.³⁸⁰
 [ככר זו עלי אין מע]רבין³⁸¹ לו בה.
 [קשה לר' אמאי נקט בהא לשון] נדר ובהאי

<טור ב>

לשו' שבועה, דבשבועה עצמה הוה ליה לפלוגי
 בין אמ' שבועה³⁸² שלא אהנה. ולקמ' נמי דמפליג
 בין אדם אוסר עצמו באוכל³⁸³ לאוכל הנאסר

377 זבחים צה ע"א.

378 חסרות כאן שורות אחדות בין שני חלקי הדף, והשלמתי על פי המקבילות.

379 משנה כלים כח, ח.

380 הכוונה כנראה שיש ספרים שאין בהם את המילים 'אבל בגדי עשירים לעניים לא'; וכן הוא בכ"י מינכן 95 ובכ"י וטיקן 109. וראה רש"י ד"ה הכי גרסינן.

381 מכאן ועד סוף הדף נדפס על ידי לנדויר. והשווה תוספות, ד"ה ככר; תוספות הרא"ש, ד"ה ככר; אור זרוע, ח"ב, סי' קלב, סעיף א': 'ככר זו עלי אין מערבין לו בה דמשמע דכל דבר הנאתו אסר עליו ואוקימנא ליה כתנאי. וקשה לרבי' יצחק בר שמואל זצ"ל דנקיט בהאי לשון נדר ובהאי לשון שבועה, דבשבועה עצמה הוה ליה לפלוגי בין אמר שבועה שלא אהנה'.

382 נוסף בגיליון: שלא אוכל לשבועה.

383 נוסף בגיליון: דהיינו שבועה.

על האדם דהיינו קונם, דבין בשבועה ובין בקונם מצי משכח תרווייהו בין (ואומר שבועה שלא אוכל לשבועה שלא אהנה. וכן בקונם בין)³⁸⁴ אמ' אכילת כיכר זו עלי קונם או הנאה ככר זו עלי קונם. ולקמ' נמי³⁸⁵ גבי רבה ורב יוסף דמצות לא ליהנות ניתנו ואין מערבין אלא לדבר מצוה משמע דלא מיתוקמ' מילתייהו כתנאי אלא כל חד וחד אוקי כולהו תנאי כוותיה. והא(יבא)³⁸⁶ ר' אליעזר דבסמוך דאמ' ככר זו עלי (ואין מערבין לו בה משום דאסירא בהנאה. וא"כ ממה נפשך בחד מילתא קאי, או סבר מצות ליהנות ניתנו או סבר מערבין לדבר הרשות. מפרשב"ם דהאי דאין מערבין בככר זו עלי) היינו טעמ' דילמ' אתי לאיחלופי בהקדש דעלמא. ואפי' פי' אכילה³⁸⁷ כיון דאמ' קונם גזרינן אטו הקדש משום דהוי כעין הקדש. והשת' נח' דמפליג בין אדם האוסר עצמו במאכל למאכל הנאסר על האדם, (וד) כל אוכל (הנאכל) הנאסר על האדם הוי כעין הקדש. ואין הטעם משום איסור (ה)נאה.³⁸⁸ וק"ק הא דפריך לרב הונא מברייתא דבסמוך³⁸⁹ (וד) הוה ליה לשנויי(י) דהכי קא' אימתי בזמן שא' שבועה (ושלא) אטעמנה. אבל אמ' עלי³⁹⁰ [נעשה כאומר ככר זו הקדש] / [ואין מערבין לו בה. ולפי' הקו' נחא דאין] [לו לתלות בהקדשות דאסירי לדידיה] [ולאחריני. וי"ל דלא מצי לשנויי הכי משום]³⁹¹ [דמסיים בה לפי] ש[אין מ]ערבין בהקדשות

384 נשטט מחמת הדומות.

385 להלן דף לא ע"א.

386 בתוספות הרא"ש: והא איכא. בתוספות: והא.

387 נוסף בגיליון וסומן לאחר מכן למחיקה (ולא ברור להיכן שייך): 'ור"ל בין הנאה ואפי' אכילה'.

388 הסופר כתב תחילה 'אונאה'.

389 נוסף בגיליון וסומן לאחר מכן למחיקה: 'דאחתני (צ"ל: דאדתני) ככר זו כו' וקאמ' ליפלוג וליתני כו'.

390 חסרות כאן שורות אחדות בין שני חלקי הדף, והשלמתי על פי המקבילות.

391 נוסף בגיליון: ['] [רוצה] [הברייתא דכ"כ כלפי סוף] [צריכינן להגיה בחסורי מיחסרא' (הגיליון נכתב מעט מתחת השורה, והוא שרד למרות שהשורה עצמה לא שרדה בדינו).]

{{משמע}} דווק' לא בהקדשו' אבל בקונמות מערבין.³⁹²
 <ל ע"ב> תרומה איפשר דמיתשיל עלה.³⁹³ ולא
 מצוי לשנויי בתרומה ביד כהן דלא מצוי
 לאיתשולי כדאמ' בנדריים פ' הנודר מן הירק³⁹⁴
 הא מדקתני בחולין משמע דווק' בחולין
 אבל בתרומ' אפי' ביד ישר' לא. וליפרוש
 עליה ממקום אחר.³⁹⁵ כלומ' כיון דחזי לאפרו'
 עליה ממקום אחר שרי לערב הואיל ואי
 פשר³⁹⁶ להיות ראוי. ואע"ג דלרבה דאית {{ליה}} הכנה
 לקמן בפיר'³⁹⁷ תחילת היום קונה עירוב
 ובתחילת שבת אסור לתקן את הטבל

- - - -

392 נוסף בגיליון: 'וא"כ לא יתקים פי' זה שלנו'.
 393 השווה תוספות, ד"ה תרומה; תוספות הרא"ש, ד"ה תרומה.
 394 נדרים נט ע"א.
 395 השווה תוספות, ד"ה ולפרוש; תוספות הרא"ש, ד"ה ולפרוש.
 396 =הואיל ואיפשר
 397 להלן דף לח ע"ב.

פרק שנים עשר

תוספות רי"ד למסכתות שבת, עירובין וביצה

מבוא

א. תיאור הקטעים

בשלושה ארכיונים, כולם בעיר מודינה ובסביבתה הקרובה, מצויים שבעה שרידים מתוך טופס אחד של תוספות ר' ישעיה דיטראני (רי"ד). שבעת השרידים הללו מכילים אחד עשר דפים וחלקי דפים, חלקם כמעט שלמים וחלקם פגומים ביותר. וזה פירוט השרידים:

- מודינה, ארכיון המדינה 829.1. גיליון אחד – שני דפים לא רצופים – כמעט שלם (להלן: דפים 1 ו-4).
- קורג'יו, הארכיון העירוני 31.1. גיליון אחד – שני דפים לא רצופים – פגום במקצת (להלן: דפים 6 ו-9).
- שם, מס' 31.2. גיליון אחד – שני דפים לא רצופים – פגום במקצת (להלן: דפים 7-8).
- מודינה, ארכיון העיר 19.1. גיליון אחד – שני דפים לא רצופים – פגום מאוד (להלן: דפים 2-3; ראה לעיל, לוח 8).
- שם, מס' 19.2. דף אחד, פגום מאוד (להלן: דף 10).
- שם, מס' 19.3. דף אחד, פגום מאוד (להלן: דף 11).
- שם, מס' 62.3. בדל דף (להלן: דף 5).

השימוש המשני בדפים אלו נעשה בשנות הארבעים של המאה השבע עשרה,¹ וכמקובל במודינה ובסביבתה, הדפים נמחקו לחלוטין מצדם האחד, ואי אפשר לקרוא בהם ולו

1 מרבית הקטעים כבר תוארו בקטלוגים נדפסים, ושם גם נקבע זמן השימוש המשני בקטעים. ראה: פיראני וקאמפניני, קטלוג הארכיון העירוני במודינה, עמ' 68, מס' T. VII (התיאור כולל את קטעי מודינה, הארכיון העירוני 19.1, 19.2 ו-19.3. קטע מס' 62.3 לא זוהה שם, והוא תואר בהמשך, עמ' 71, מס' X.XVI, כקטע לא מזוהה); פיראני וקאמפניני, קטלוג מודינה וקורג'יו, עמ' 97, מס' T. VI (קטעי קורג'יו, הארכיון העירוני 31.1 ו-31.2). לדיונים נוספים על אודות קטעים אלו ראה: ש' עמנואל, "גניזת אירופה" – בין תקווה למציאות, א' דוד וי' תבורי (עורכים), הגניזה האיטלקית, ירושלים תשנ"ח, עמ' עט-פ, הערה 45; ב' ריצ'לר, 'טקסטים בלתי ידועים שנתגלו ב"גניזה" האיטלקית', שם, עמ' קיד-קטו; M. Perani, *Fragments from the "Italian Genizah": An Exhibition, Bologna 1999, p. 22, nos.*

גם מילה אחת.² כך שאף אם נותרו בידינו אחד עשר דפים וחלקי דפים מטופס זה, אין בהם למעשה אלא אחד עשר עמודים וחלקי עמודים. כל עמוד נכתב בשני טורים, בכתיבה איטלקית,³ כ-45 שורות בכל טור. מוצאם של כל הקטעים הללו הוא מטופס אחד, שהכיל את תוספות רי"ד לפחות לארבע מסכתות: שבת, עירובין, ביצה ונידה. חלק הארי של השריידים – ארבעה גיליונות (שמונה דפים) ועוד בדל דף – מכילים את תוספות רי"ד למסכתות שבת ועירובין. ארבעת הגיליונות נתלשו משני קונטרסים נפרדים של כתב היד. באיטליה נהגו הסופרים לכתוב על קונטרסים שיש בהם חמישה גיליונות (עשרה דפים),⁴ ולכן ניתן לשחזר את סדר הדפים שנותרו בידינו כדלהלן: מהקונטרס הראשון⁵ נותרו כנראה הגיליון השלישי (דפים 1 ו-4) והגיליון הרביעי (דפים 2 ו-3), דהיינו שני גיליונות רצופים. שני הגיליונות הראשונים של הקונטרס וכן הגיליון החמישי שבתווך לא הגיעו לידינו. דפים 1 ו-2 רצופים זה לזה; אך מכיוון שכורך הספרים מחק את צדם האחד, נותרו בידינו רק דף 1 ע"א ודף 2 ע"ב, וממילא הטקסט איננו רצוף. כך הוא גם בדפים 3 ו-4, שרצופים הם, אך נותרו מהם ידינו רק דף 3 ע"א ודף 4 ע"ב. ארבעת הדפים הללו מכילים את תוספות רי"ד למסכת שבת, דפים מד ע"ב-מו ע"א (דף 1), מט ע"א-נב ע"ב (דף 2) ודף סה ע"ב (דפים 3 ו-4). מצב זהה קיים כנראה גם בקונטרס השני, שאינני יודע אם הוא רצוף לקודמו, או שחצצו ביניהם קונטרסים נוספים שאבדו. גם מקונטרס זה נותרו בידינו כנראה הגיליון השלישי (דפים 6 ו-9) והגיליון הרביעי (דפים 7 ו-8). ואילו שני הגיליונות הראשונים של הקונטרס וכן הגיליון החמישי שבתווך לא הגיעו לידינו. אף כאן, דפים 6 ו-7 רצופים זה לזה; אך מכיוון שכורך הספרים מחק את צדם האחד, נותרו מהם רק דף 6 ע"א ודף 7 ע"ב, וממילא הטקסט איננו רצוף. כך הוא גם בדפים 8 ו-9, שרצופים הם,⁶ אך נותרו מהם רק דף 8 ע"א ודף 9 ע"ב. ארבעת הדפים הללו מכילים את תוספות רי"ד למסכת שבת, דפים קלד ע"ב-קלו ע"א (דף 6), קלט ע"ב-קנ ע"א (דף 7), ולמסכת עירובין, דפים ח ע"א-טו ע"א (דף 8) ודפים כט ע"ב-לג ע"ב (דף 9).

30-31; י"מ תא-שמע, 'קטעי תוספות רי"ד מגניזת איטליה', קבץ על יד, סדרה חדשה, טז (תשס"ב), עמ' 187-195 (=הנ"ל, כנסת מחקרים, ג, עמ' 55-60); עמנואל, שברי לוחות, עמ' 47-46.

2 על נוהג זה שרווח בארכיונים שבמודינה ובסביבתה ראה לעיל, פרק ראשון, ליד הערה 54.
 3 כדרכם של סופרים איטלקיים, צירף הסופר את התחילית 'של' למילה שאחריה (ראה למשל להלן, הערות 123, 145). המילה 'משום' נכתבה בדרך כלל בקיצור: 'מש'.
 4 ראה בית אריה, קודיקולוגיה עברית, עמ' 222, 226-227.
 5 כוונתי כאן לקונטרס הראשון שחלקים ממנו הגיעו לידינו, אך קונטרס זה בוודאי לא היה הקונטרס הראשון של כתב היד השלם.
 6 ניתן להוכיח את הדבר בבירור (וממילא עולה שגם דפים 6 ו-7 רצופים הם), שכן דפים אלו מכילים את תוספות רי"ד לעירובין מהדורה תניינא, שהשתמרו בידינו גם בדפוס, וניתן לשחזר שהטקסט החסר בין דף 8 ע"א ובין דף 9 ע"ב הוא בהיקף של שני עמודים בכתב היד.

בנוסף לארבעת הגיליונות שמניתי, יש בידינו עוד שלושה שרידים, קטנים יותר: בדל דף (דף 5) שמכיל כפי הנראה שריד מתוספות רי"ד למסכת שבת, דף קט ע"א. אפשר שבדל דף זה נתלש מתוך אחד משני הקונטרסים הנזכרים, וייתכן גם שהוא נתלש מתוך קונטרס אחר שאבד מאתנו. ועוד שרדו שני דפים בודדים שמכילים את תוספות רי"ד לסוף מסכת ביצה ולתחילת מסכת עירובין (דף 10) ואת תוספות רי"ד לתחילת מסכת נידה (דף 11).

ב. זיהוי החיבור

מלאכת הזיהוי של החיבור שהועתק בשבעת השרידים שבמודינה ובסביבתה איננה מסובכת כלל, וניתן להוכיח בנקל כי לפנינו תוספותיו לתלמוד של ר' ישעיה דיטראני.⁷ אמנה כאן מספר נתונים, המצביעים כולם על נכונות הזיהוי.

1. שלושה עמודים (מתוך אחד עשר) מקבילים מילה במילה (בשינויי נוסח קלים שייזכרו להלן) לתוספות רי"ד הנדפסות למסכתות עירובין ונידה.⁸
2. פסקאות שלמות בעמודים שלפנינו מקבילות בדיוק לדברים שכתב הרי"ד בחיבוריו האחרים – פסקי הרי"ד למסכתות שבת וביצה וספר המכריע.⁹
3. המחבר מפנה את הלומד לדברים שכתב בקונטרסים אחרים ובמהדורות אחרות של החיבור, ואף מבטל כעפרא דארעא את הדברים שכתב במהדורות הקודמות, וזו תופעה אופיינית ביותר לר' ישעיה דיטראני.¹⁰
4. הרי"ד מפנה כמה וכמה פעמים בחיבוריו האחרים למה שכתב בתוספותיו למסכת שבת, והדברים נמצאים בדפים שלפנינו.¹¹
5. כמה מטבעות לשון אופייניות ביותר לר' ישעיה דיטראני מצויות בדפים שלפנינו ואף הן מוכיחות בבירור את זהותו של הכותב:¹² (א) 'המורה' ככינוי לרש"י.¹³ כינוי

7 על תוספות רי"ד ראה תא-שמע, כנסת מחקרים, ג, עמ' 24-54. תא-שמע אף ההדיר באופן חלקי מאוד את מקצת הקטעים המתפרסמים כאן; ראה שם, עמ' 55-60 (וראה להלן, הערות 140, 169, 188).

8 ראה להלן, דפים 8, 9, 11.

9 ראה להלן, הערות 82, 84, 141 (הדברים נכתבו תחילה בתוספות ומהן הועתקו לספר המכריע; ראה הערה 149), 155, 172, 192.

10 ראה להלן, ליד הערה 75 ('עיינ בקונטרסי במהד' קמ' בשילהי מסכתא מה שהקשיתי דר' יוחנן אדר' יוחנן ומה שתירצתי שם') וליד הערה 194 ('[כ]ל מה ש[כתבתי] במהדורא קמא אינו כלום והעיקר [כ]מו] מה ש[כתבתי] במהדורא תניינא'). דרכו של הרי"ד לבטל בזלזול דברים שכתב בעבר תוארה יפה על ידי תא-שמע (כנסת מחקרים, ג, עמ' 27), שכתב: 'ניתן לומר ללא הגזמה, כי החכם שעליו הרבה הרי"ד להשיג ולחלוק – ובלשון תקיפה – יותר מכל חכם אחר היה הוא עצמו'.

11 ראה להלן, ליד הערות 25-30.

12 ראה גם להלן, הערה 102.

13 ראה להלן, ליד הערות 77, 102, 114, 184.

זה מיוחד לרי"ד, והוא משתמש בו בכל חיבוריו. (ב) 'פתרון זה'. לשון זו מופיעה פעם אחת בקטעים שלפנינו,¹⁴ ור' ישעיה דיטראני השתמש בה עשרות פעמים בחיבוריו, יותר מכל חכם אחר בימי הביניים. (ג) 'מלובנין כשמלה'. ביטוי זה מופיע פעם אחת בדפים שלפנינו, בשיבוש קל: מלובלין כשמלה.¹⁵ מקורו של הביטוי בספרי לדברים (ובמקבילות): 'ופרשו השמלה – יחווירו דברים כשמלה'.¹⁶ אך הלשון 'מלובנין כשמלה' מצויה הרבה אצל הרי"ד דווקא (ואפשר אף שמטבע לשון זו ייחודית אך ורק לו!), ובתשובותיו דווקא.¹⁷

ההוכחות הברורות שהצגתי לכך שקטעי מודינה מכילים את תוספות רי"ד הן רק השלב הראשון בזהו החיבור. זאת מכיוון שר' ישעיה דיטראני כתב כמה וכמה מהדורות של תוספות – לעתים חמש מהדורות למסכת אחת.¹⁸ המהדורות השונות של תוספות רי"ד שונות בטיבן ממרבית המהדורות של ספרי הראשונים. מחברים רבים תיקנו במהלך חייהם את אשר כתבו בספריהם ופרסמו מהדורות מתוקנות. מהדורות מתוקנות אלו הן פחות או יותר העתקה מדויקת של המהדורה הראשונה, אלא שהמחבר שילב בהן הוספות מסוימות, קצרות וארוכות, ומחק משפטים ואף קטעים שלמים, ועדיין המכנה המשותף בין המהדורה הראשונה למהדורה השנייה גדול בהרבה מן המפריד ביניהם.¹⁹ לא כן הייתה דרכו של הרי"ד. המהדורה השנייה (וכן הבאות אחריה) של תוספות רי"ד הן חיבור חדש לחלוטין, והמחבר דן בהן בנושאים שונים מאלו שנידונו במהדורות הקודמות, או שהוא מבטל לחלוטין את אשר כתב במהדורה הקודמת ומציע הסברים חדשים לחלוטין. איזו מהדורה השתמרה אפוא בקטעי מודינה? אתייחס תחילה לדפים 1-9, שבהם תוספות רי"ד למסכת שבת ולמסכת עירובין. התוספות למסכת עירובין שבדפים 8-9 זהות הן (בשינויי נוסח קלים, שיידונו להלן) לתוספות רי"ד מהדורה תניינא שנדפסו בלבוב בשנת תרכ"ט,²⁰ ומכאן שתוספות רי"ד שבשני הדפים הללו הן ממהדורה תניינא.

14 ראה להלן, ליד הערה 78.

15 ראה להלן, ליד הערה 127.

16 ספרי דברים, פי' רלו, עמ' 269; וראה גם מכילתא, נזיקין, פרשה יג, עמ' 270: 'מחווירין הדברים כשמלה'.

17 ראה: תשובות הרי"ד, סי' א, עמ' יא; סי' כג, עמ' קלח; סי' לג, עמ' קסו; סי' מד, עמ' רט; סי' סב, עמ' שא; סי' פט, עמ' תיב; סי' צ, עמ' תכז; סי' צג, עמ' תסג; סי' קטז, עמ' תקכ.

18 ראה תוספות רי"ד, בבא קמא צח ע"ב (עמ' קו): 'עיינן במהדורא חמישאה בגט פשוט'.

19 ראה שפיגל, עמודים: כתיבה, פרקים רביעי וחמישי; י"ד גלינסקי, "ונשתוממתי על המראה בראותי כמה טעויות והשמטות יש בדפוס": לבירור אופיין של מהדורות "ספר מישרים" לר' ירוחם בן משולם, שנתון המשפט העברי, כו (תשס"ט-תשע"א), עמ' 148-151.

20 דפוס זה מבוסס על כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 4^o5704 (לשעבר: ששון 557); מהדורה תניינא למסכת עירובין מצויה שם בעמ' 351-374. לתיאור כתב היד ראה: ששון, אהל דוד, עמ' 103.

התוספות למסכת שבת שבדפים 1-7 שונות לחלוטין מתוספות רי"ד הנדפסות למסכת שבת, שהן שילוב (מעשה ידי מעתיק) של מהדורה שלישית ורביעית.²¹ ניתן להוכיח בבירור שהתוספות לשבת שבקטעי מודינה הן ממהדורה קדומה יותר מהתוספות הנדפסות, שכן במהדורה שבקטעי מודינה ציין רי"ד כי חיפש אחר מקורו של ציטוט מהבבלי שהביא ספר הלכות גדולות ולא עלה בידו למצאו ('וכמה חיפשתי למצוא אלה דברי רבא ולא מצאתי מקומם'), ואילו בתוספות הנדפסות כבר מצא רי"ד את הסוגיה המבוקשת, שנמצאת במסכת פסחים.²² מצד שני, במהדורה שבקטעי מודינה מפנה רי"ד פעמיים לדברים שכתב במהדורה קמא למסכת שבת.²³ נמצא אפוא שקטעי מודינה מכילים את מהדורה תניינא של תוספות רי"ד למסכת שבת, מהדורה שלא הייתה בידינו עד כה.²⁴

ר' ישעיה דיטראני הפנה פעמים רבות בחיבוריו השונים, ובעיקר בתוספותיו הנדפסות למסכת שבת, לדברים שכתב במהדורה תניינא של תוספותיו למסכת שבת (ונראה שלעיתים כתבו המעתיקים בקיצור 'מהדו"ב', והמעתיקים שאחריהם השתבשו וכתבו: במהדורא בתרא).²⁵ חלק מההפניות הללו מתייחסות לסוגיות שנשתמרו בקטעי מודינה, וכולן אכן תואמות לדברים שמצויים בקטעים אלו: הפניה אחת לסוגיה שבדף מד ע"ב,²⁶ אחת לסוגיה שבדף נ ע"ב,²⁷ שלוש או ארבע לסוגיה שבדף סה ע"ב,²⁸

21 ראה תא-שמע, כנסת מחקרים, ג, עמ' 30. הכותרת בתחילת התוספות בכ"י ירושלים, עמ' 143, היא 'שבת מהדורא תליתאה', ובסופן (עמ' 186): 'סליקו מהדורא תליתאה ומהדורא רביעאה ואני המעתיק העתקים וחיברתים יחד'.

22 ראה להלן, הערה 149.

23 ראה להלן, ליד הערות 76, 165. האזכור השני של מהדורה קמא ('מה שהקשיתי במה[דורא] קמא') כבר מצוי בפרסומו של תא-שמע, כנסת מחקרים, ג, עמ' 58, ואינני מבין כיצד כתב בתחילת דבריו (שם, עמ' 55) כי אפשר שקטעי מודינה מכילים את מהדורה קמא של תוספות רי"ד למסכת שבת.

24 תוספות רי"ד לסוף מסכת שבת, דף קנו ע"א, מצויות בכ"י פרמה, Parm. 3061 (דה רוסי 1034; ריצ'לר ובית-אריה, קטלוג פרמה, עמ' 160, מס' 738), ואפשר שאף הן חלק ממהדורה תניינא שלא הגיעה לידינו בשלמותה. הדברים נדפסו על ידי תא-שמע, כנסת מחקרים, ג, עמ' 56, 60-61 (שסבור כי הדברים שבכ"י פרמה משלימים את תוספות רי"ד הנדפסות, שהן שילוב של מהדורה שלישית ורביעית), ושוב, בסיגנטורה מוטעית, על ידי צ"י לייטנר, 'תוספות רי"ד לסוף מסכת שבת', ישרון, יז (תשס"ו), עמ' נב-נד.

25 ראה להלן, הערות 121, 144, 182. וראה גם תוספות רי"ד, שבת, קנג ע"ב (עמ' רמה-רמו): 'ואין לחלק בין משוי לשאר מלאכות כמו שסברתי לחלק במהד' תינינא', ואילו בתוספות רי"ד, עבודה זרה, יד ע"ב, ד"ה בן בתירא (עמ' מח): 'מיכן מוכיח שאף המשו חישוב מלאכה אצל בהמה, ולא כמו שפירשתי בפ' מי שהחשיך במהדורא בתרא'. על הקושי בהבנת הפניותיו של רי"ד למהדורה בתרא שלו ראה גם תא-שמע, כנסת מחקרים, ג, עמ' 29, 35.

26 ראה להלן, הערה 68.

27 ראה להלן, הערה 92.

28 ראה להלן, הערות 108, 114, 121.

שתיים או שלוש לסוגיה שבדף קלד ע"ב²⁹ והפניה אחת לסוגיה שבדף קנ ע"א.³⁰ הוכחתי אפוא שדפים 1-9 מכילים את מהדורה תניינא של תוספות רי"ד למסכתות שבת ועירובין. לעומת זאת, דף 10 מכיל מהדורה אחרת של תוספות רי"ד, לסוף מסכת ביצה ולתחילת מסכת עירובין, ומהדורה זו שרדה רק בקטעי מודינה. בפסקה הקצרה ששרדה מתוספות רי"ד למסכת ביצה מזכיר הרי"ד שתי מהדורות קודמות שלו למסכת זו: '[וכ]ל מה ש[נכתבתי] במהדורא קמא אינו כלום והעיקר כ[מו] מה שכתבתי במהדורא תנינא'³¹ – ומכאן שהמהדורה שנשמרה כאן היא לפחות מהדורה שלישית. אך תוספות רי"ד הנדפסות למסכת ביצה הן כנראה מהדורה תליתאה,³² והמחבר מזכיר בהן את מה שכתב במהדורה קמא³³ ובמהדורה תניינא.³⁴ אם כן צריכים אנו לומר שקטעי מודינה שמרו על מהדורה רביעית של תוספות רי"ד למסכת ביצה. ואולי למהדורה זו כיוון הרי"ד כשהזכיר במקום אחר את תוספותיו למסכת ביצה, מהדורה בתרא.³⁵ דף 11 מכיל את תוספות רי"ד לתחילת מסכת נידה, והוא מקביל לתוספות רי"ד הנדפסות – אלא שאין בידינו מידע איו מהדורה היא זו.³⁶

29 ראה להלן, הערה 144.

30 ראה להלן, הערה 182. בנוסף לכל ההפניות שצינתי, הפנה הרי"ד עוד עשרות פעמים לתוספותיו לשבת מהדורה תניינא, בסוגיות שלא השתמרו בקטעי מודינה. להלן רשימה של הפניות, שבוודאי איננה מלאה: תוספות רי"ד, שבת, ד ע"ב (עמ' ג); יג ע"א (עמ' ד); יז ע"א (עמ' כג); לח ע"א (עמ' מט); מא ע"א (עמ' נא); מח ע"ב (עמ' סא); סה ע"ב (עמ' פ). דף 4 בקטעי מודינה נקטע קודם לכן; עא ע"א (עמ' פה); פב ע"ב ד"ה אף (עמ' קו); פד ע"ב ד"ה ומה (עמ' קיא) וד"ה מי (עמ' קיב); צ ע"א (עמ' קטז); צא ע"א ד"ה מדמצטרף (עמ' קיט); צד ע"א (עמ' קכה); צה ע"א (עמ' קכו); צח ע"א (עמ' קכח); צט ע"ב (עמ' קכט); קג ע"א ד"ה הכא (עמ' קלח); קכג ע"א ד"ה הא (עמ' קסג); קכה ע"ב (עמ' קסט); קנ ע"ב ד"ה לימא (עמ' רמב); קנג ע"ב (ראה לעיל, הערה 25); קנה ע"א (עמ' רג); קנה ע"ב (עמ' רנא); עירובין, מהדורה תניינא, קב ע"א ד"ה אמר וד"ה ההיא; פסחים, מהדורה תליתאה, קטז ע"א ד"ה ירושלמי; ביצה, כא ע"ב (במהדור' בתרא; וראה לעיל, ליד הערה 25) וכה ע"ב; מגילה, מהדורה תניינא, ב ע"ב ד"ה מנצפך.

31 ראה להלן, ליד הערה 194.

32 כך עולה גם מההפניה בתוספות רי"ד לדבריו במהדורה תליתאה של מסכת ביצה (תוספות רי"ד, שבת, יט ע"ב ד"ה הני [עמ' כו; ראה שם בהערה 143]). מהדורה זו נזכרת גם בתוספות רי"ד, עירובין, מהדורה תליתאה, סח ע"א ד"ה המת.

33 תוספות רי"ד, ביצה, כג ע"ב סוף ד"ה אין צדין; ל ע"ב ד"ה סיפא; לא ע"ב ד"ה ל"ש; לו ע"ב ד"ה לאיסור.

34 שם, ז ע"ב ד"ה והוא; ח ע"א סוף ד"ה אי הכי. מהדורה תניינא נזכרת גם בתוספות רי"ד, יומא, יג ע"א ד"ה דהדר.

35 תוספות רי"ד, עירובין, מהדורה תניינא, עט ע"ב ד"ה ומזכה. אפשר גם שהפניה זו של הרי"ד מכוונת למהדורה תניינא; השווה לעיל, ליד הערה 25.

36 מודינה, הארכיון העירוני 19.3 (נותר רק הטור השמאלי, ואף הוא פגום מאוד). שריד זה מכיל את תוספות רי"ד למסכת נידה, דפים ב ע"א-ג ע"א, והוא מקביל לנדפס, עמ' ב-ו. בקטע מודינה חסרות כל ההפניות של הרי"ד בתוספותיו הנדפסות לנידה לדבריו במהדורות אחרות –

לסיכום, השרידים שבטופס מודינה מורכבים משתיים או שלוש יחידות משנה. האחת, הגדולה יותר, מכילה את מהדורה תניינא של תוספות רי"ד למסכת שבת (שלא הייתה בידינו עד כה) ולמסכת עירובין (שכבר מצויה בידינו בדפוס); השנייה מכילה מהדורה אחרת של תוספות רי"ד לסוף מסכת ביצה ולתחילת מסכת עירובין (שתיהן לא היו בידינו עד כה); והשלישית מכילה את תוספות רי"ד למסכת נידה, ממהדורה שאינני יכול לזהותה, והיא כבר מצויה בידינו בדפוס. למסכת עירובין נותרו בקטעי מודינה שרידים משתי מהדורות.³⁷

ג. הערות נוספות

1. שלושת הדפים בטופס שלפנינו המקבילים לתוספות רי"ד הנדפסות – שניים למסכת עירובין ואחד למסכת נידה – מביאים כמה חילופי נוסח בעלי עניין. האחד מהם הוא תוספת של פסקה שלמה בתוספות למסכת עירובין, החסרה בנדפס ומצויה רק בקטעי מודינה (ראה להלן, דף 9); ושמו אין ללמוד משינוי זה אלא על טעות של מעתיק שדילג על פסקה אחת. מעניינת יותר היא העובדה שכל ההפניות של הרי"ד לדברים שכתב במקומות אחרים חסרות בשלושת הדפים הללו שבקטעי מודינה.³⁸ ניתן לטעון שהמעתיק של קטעי מודינה השמיט מדעתו את ההפניות הללו משום שלא ראה בהן צורך; אך מסתבר יותר בעיניי כי הרי"ד הוסיף אותן בשלב מאוחר יותר, ולכן הן חסרות בקטעי מודינה. אם אכן כך הוא, נוכל לדבר על 'מהדורה בתוך מהדורה'. כלומר, לא די בזה שהרי"ד כתב מהדורה אחר מהדורה של תוספותיו, שכל אחת מהן שונה מחברתה, אלא שגם במהדורה אחת מסוימת עשויות להיות שתי שכבות. תחילה כתב הרי"ד את עיקרי דבריו במהדורה זו, ובשלב שני הוסיף בצדה עוד הפניות לדיונים שערך בחיבוריו האחרים. כך, למשל, תוספות רי"ד למסכת עירובין שבדפים 8 ו-9 של קטעי מודינה הן שכבה ראשונה של מהדורה תניינא, ואין בהן הפניות לחיבוריו

הן זו שבעמ' ב ('עין בפ' עשרה יוחסי' במהד' תלית''), הן זו שבעמ' ד ('עין בפ' קמ' דפסחים במהד' קמ' שפירשתי [...] אפי' ברש' היחיד') והן זו שבעמ' ה (חסר כל הדיבור המתחיל 'היה בודק'). וראה להלן, ליד הערה 38 ואילך.

37 גם בכ"י ירושלים 5704 (לעיל, הערה 20) – שהוא כתב היד השלם היחיד של תוספות רי"ד שיש בידינו – העתיק הסופר שתיים ושלוש מהדורות למסכת אחת. (א) מסכת מגילה: תחילה העתיק הסופר את מהדורה תניינא (עמ' 300-306) ולאחריה את מהדורה קמא (עמ' 306-309); (ב) מסכת עירובין: תחילה מהדורה תליתאה ורביעאה (עמ' 333-350) ולאחריה מהדורה תניינא (עמ' 351-374); (ג) מסכת פסחים פרק עשירי: תחילה מהדורה תליתאה (עמ' 402-405) ולאחריה מהדורה תניינא (עמ' 405-412); (ד) מסכת עבודה זרה: מהדורה קמא (עמ' 414-436), אחריה מהדורה תניינא (עמ' 437-447) ולסיום מהדורה תליתאה ורביעאה (עמ' 447-469).

38 ראה לעיל, הערה 36 ולהלן, הערה 187.

האחרים של הרי"ד,³⁹ ואילו תוספות רי"ד הנדפסות למסכת זו מכילות גם את השכבה השנייה של מהדורה תניינא.

2. בתוספות למסכת שבת שבקטעי מודינה דילג הרי"ד על שניים וחצי פרקים של התלמוד ולא פירשם כלל.⁴⁰ פרקים אלו נידונו באריכות בתוספות רי"ד הנדפסות, שהן כזכור ממהדורה אחרת, מאוחרת יותר, ואינני יודע מדוע דילג עליהם הרי"ד במהדורה תניינא שבקטעי מודינה ולא מצא דבר לומר בהם. ואולי הסופר הוא שהשמיט את הפרקים הללו, מטעמים שאינם ידועים לנו.⁴¹

3. מרבית דיוניו של הרי"ד בקטעי מודינה עוסקים בסוגיה עצמה ובסוגיות קרובות, ואין הוא גולש לדיונים מקיפים. רק במקרה אחד חרג הרי"ד מנוהגו זה – בדיונו בעניין מקוואות, נושא שנזכר כמעט בדרך אגב במסכת שבת דף סה ע"ב. כאן הרחיב הרי"ד מאוד בדבריו, ודן בנושא זה (ובפסול מים שאובין למקווה) על פני שני דפים שלמים מכתב היד, ואולי אף הרבה יותר. נושא זה העסיק מאוד את הרי"ד, והוא דן בו בהרחבה גם בשתיים מתשובותיו.⁴² מדברי הרי"ד בתשובותיו מתברר מדוע הוא טרח כל כך לבאר שמים שאובין פסולין מן התורה – משום שקהילות רומניה (כלומר ביוזנטיון) סברו שמים שאובין פסולין רק מדרבנן, והורו היתר לנשותיהן לטבול במרחצאות, במקום במקווה טהרה.⁴³ בתשובותיו מפנה הרי"ד לדברים שכתב בעניין

39 מאידך, מהדורה תניינא של תוספות רי"ד למסכת שבת שבקטעי מודינה היא מהדורה 'מאוחרת', שהמחבר כבר שיבץ בה משפט הסותר את דבריו הראשונים; ראה להלן, הערה 150.

40 ראה להלן, הערה 181.

41 השווה גם להלן, הערה 179.

42 תשובות הרי"ד, סי' א (עמ' א-ג) וסי' סב (עמ' שא-שכ).

43 שם, סימן סב, עמ' שכ: 'ובעבור הדברים הללו שכתב רבינו הלל זצ"ל בפירוש סיפרא שהשאיבה היא מדרבנן, הרגלו כל קהילות רומניאה אפילו קהל אחד שיטבלו כי אם בצחנת המרחצאות, ורובם הם בעלי נדות, ובהיותי בתוכם וידעתי שאינן טובלות אחת מהן [...] חרה אפי עליהם וקינטרתי אותם בחירופים ובגידופים ביותר אף על פי שהם גוותנים יותר מדאי, והם היו מפטפטים כנגדי כי השאיבה אינה אלא מדרבנן כאשר פירש רבי' הלל בסיפרא, והנח להן לישראל שיהו שוגגין ואל יהו מזידין. ונשאתי ונתתי עמהם עד שהודו וידעו שהיא מן התורה ונתקבצו כולם בכנסת הגדולה וגם כל הנשים נתקבצו בחצר בית הכנסת וקיבלו עליהם חרם גדול האנשים והנשים שלא יוסיפו עוד לעשות כדבר הרע הזה. ובקהילות אחרות הייתי ובכל מה שדרשתי לא רצו לקבל ולא יכולתי מונעם, ונתרבה האיסור הזה והותרה להם עבירה זו בכל קהילות רומניאה, על כן לא נכון לשום חכם לפקפק בדברים'. על פרשה זו ראה: S.B Bowman, *The Jews of Byzantium (1204-1453)*, Alabama 1985, pp. 123-124; 213-214, 125; א' הורוביץ, 'על הליכות הדת של היהודים בסוף המאה ה-11: מתוך אגרות ר' עובדיה מברטנורא', פעמים, 37 (תשמ"ט), עמ' 33-36; Sh.J.D. Cohen, 'Purity, Piety and Polemic: Medieval Rabbinic Denunciations of "Incorrect" Purification Practices', R.R. Wasserfall (ed.), *Women and Water: Menstruation in Jewish Life and Law*,

זה בתוספותיו לשבת – כלומר בדברים שבקטעי מודינה⁴⁴ – ואם כן התוספות נכתבו עוד קודם לתשובות וקודם ששאלה זו התעוררה הלכה למעשה. אך אי אפשר לשלול את האפשרות שהרי"ד הוסיף הפניות אלו בשלב מאוחר יותר,⁴⁵ והתוספות נכתבו רק לאחר התשובות.

במסגרת דיונו בפסול של מים שאובין כתב הרי"ד פעם אחת 'כדמפרש בפר' קמא דשבת', בשעה שהיה עליו לכתוב 'כדמפרש לעיל בפרק קמא'; ועוד כתב הרי"ד 'כדאמ' ר' יוחנן הכא', אך דברי ר' יוחנן אינם נמצאים בסוגיה שבמסכת שבת, וכוונתו כנראה לדברים שבמסכת יבמות דף פב ע"ב.⁴⁶ מראי מקום שגויים אלו מעלים את השאלה, שמא דיונו של הרי"ד כאן מועתק מחיבור אחר שלו, שלא הגיע לידינו, אולי מתוך תוספות רי"ד למסכת יבמות.⁴⁷ בידינו עדויות המלמדות שהרי"ד העתיק דברים מחיבור אחד שלו למשנהו, ולא תמיד הצליח לעדכן כראוי את מראי המקומות שהביא בדבריו,⁴⁸ ושמא כך אירע גם בדיונו של הרי"ד אודות מים שאובין. ועם זאת, עדיין צריך עיון, שהרי הרי"ד מפנה תמיד לדיונו בתוספותיו במסכת שבת על אודות מים שאובין,⁴⁹ ולא מצאנו שיפנה לדיונו בנושא זה בתוספותיו למסכת יבמות.

4. הרי"ד נושא ונותן בדבריהם של קודמיו, כדרכו בכל חיבוריו. אין חידוש רב בחכמים הנזכרים בקטעי מודינה:⁵⁰ הוא מצטט את הגאונים,⁵¹ ובכללם ספר הלכות גדולות ורב אחא; את הרי"ף;⁵² את רש"י (כדרכו של הרי"ד, הוא נזכר תמיד

89-91 Hanover, NH 1999, pp. א' גרוסמן, חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי הביניים², ירושלים תשס"ג, עמ' 214-215.

44 ראה להלן, הערות 108, 114. ועיין גם בהערה 121.

45 השווה לעיל, ליד הערה 38 ואילך.

46 ראה להלן, ליד הערות 125, 132.

47 תוספות רי"ד מסכת יבמות, מהדורת ז' בידנוביץ, ירושלים [תרצ"א], אינם תוספות רי"ד אלא פסקי הרי"ד.

48 דוגמה לדרכו של הרי"ד לתקן – אך לא תמיד בהצלחה – את ההפניות בעת שהעתיק דברים מחיבור אחד למשנהו מצויה בתוספות רי"ד, בבא בתרא קסח, עמ' שנו: 'אבל מה שכתבתי שם (=בבבא קמא) במהדורא רביעאה בתרא או שיכתבו לו שטר ויחתמו בו וב"ד מוציאין על פיהם מנה משמעון לראובן, וכן מאי דתנן הכא (=בבא בתרא קסח ע"א) מעמיד עליו עדים ובא לפני בית דין, מפני שרוצה לעשות קיום לשטרו, כדתני התם (=בבא בתרא שם!) והם עושין לו קיום'. וראה ש' אברמסון, 'על ספר הלקט לר' ישעיה דטראני', סיני, סה (תשכ"ט), עמ' קו-קח.

49 ראה להלן, הערות 108, 114, 121.

50 לרשימת החכמים המצוטטים בכתביו של הרי"ד ראה תא-שמע, כנסת מחקרים, ג, עמ' 36-47.

51 מסקן במיוחד הוא הציטוט המקוטע שמצוי בבדל הדף, שלא מצאתי לו מקבילה במקום אחר; ראה להלן, הערה 134.

52 בדרך כלל הוא נקרא 'ר' יצחק מפאס', אך במהדורה האחרת לעירובין: 'ר' יצחק סתם. ראה להלן, ליד הערה 195.

כ'המורה')⁵³ ואת פירושו של רשב"ם למסכת בבא בתרא. מחכמי איטליה וביזנטיון הוא מצטט את ספר הערוך ואת פירושו למשנה של ר' יצחק בן מלכי צדק (הן לסדר זרעים, שמצוי גם בידינו, והן לסדר טהרות, שאבד מאתנו).⁵⁴ חכם אחד שראוי לציין הוא ריב"ם (ר' יצחק בן מרדכי) ותוספותיו למסכת שבת.⁵⁵ בדפים הראשונים שנתרו בקטעי מודינה מתוספות רי"ד למסכת שבת הריב"ם לא נזכר ולו גם פעם אחת, אך בדפים 6-7 – ובהם התוספות לדפים קלד ע"ב-קנ ע"א של מסכת שבת – נזכר ריב"ם בצורה שיטתית כמעט בכל סוגיה.⁵⁶ בתוספותיו הנדפסות למסכת שבת ציטט הרי"ד את ריב"ם כבר מדף לד ע"ב ואילך,⁵⁷ ופלא הוא שבקטעי מודינה בחר לעשות כן רק מדף קלד ע"ב. ושמה הגיעו תוספותיו של ריב"ם למסכת שבת לידי הרי"ד רק באמצע כתיבת מהדורה תניינא, ולכן הוא הביאם רק בחלקה האחרון של המסכת.

ד. קורותיו של כתב היד

כבר ציינתי לעיל שהשימוש המשני בקטעי מודינה נעשה בזמן מאוחר, לקראת אמצע המאה השבע עשרה, ורק אז הגיע כתב היד לידיהם של הנוטריונים, והם כרכו בו את מסמכיהם.⁵⁸ רשאים אנו להניח שכתב היד השלם של תוספות רי"ד, שאין לדעת מה היה גודלו והיקפו, מונח היה במשך עשרות שנים בספרייתו של אחד מיהודי מודינה או של אחת הערים הסמוכות, עד שהגיע לידיהם של כורכי הספרים באמצע המאה השבע עשרה.

מודינה וסביבתה היו מרכז תורני חשוב במאות השש עשרה והשבע עשרה, וחכמים רבים פעלו שם.⁵⁹ המפורסמים שבהם הם ר' אהרן ברכיה ממודינה (נפטר בשנת 1639), ר' נתנאל טרבוט (נפטר בשנת 1653) ור' אברהם יוסף שלמה גרציאנו ('אי"ש ג"ר');

53 ראה לעיל, ליד הערה 13.

54 הפירוש לסדר זרעים (מסכת כלאים): ראה להלן, הערה 92; הפירוש לסדר טהרות (מסכת מקוואות): להלן, ליד הערות 108, 111, 122. על פירושו של ר' יצחק בן מלכי צדק לסדר טהרות, שצוטט על ידי כמה חכמים בימי הביניים, ראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 45. על שימושו של הרי"ד בפירוש זה ראה תא-שמע, כנסת מחקרים, ג, עמ' 43-44.

55 על ר' יצחק בן מרדכי ועל תוספותיו ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 196-199; עמנואל, שברי לוחות, עמ' 84-85. על שימושו המרובה של הרי"ד בתוספות ריב"ם למסכתות שבת ובבא בתרא ראה תא-שמע, כנסת מחקרים, ג, עמ' 40-41.

56 ראה להלן, ליד הערות 151, 162, 171, [173], 176, 177, 180, 184.

57 בציטוט שהביא הרי"ד שם (עמ' מ-מא) – שהוא כאמור הציטוט הראשון בתוספותיו הנדפסות לשבת – ציין הרי"ד לדברים שכתב ר' יצחק בן מלכי צדק בגיליון ספרו של ריב"ם. וכבר עמד תא-שמע (כנסת מחקרים, ג, עמ' 41) על חשיבות עניין זה, שהרי מכאן אנו למדים מניין באו תוספות ריב"ם למסכת שבת לידי הרי"ד.

58 ראה לעיל, ליד הערה 1.

59 על היישוב היהודי במודינה ראה: K. Aron-Beller, *Jews on Trial: The Papal Inquisition in Modena, 1598-1638*, Manchester 2011, pp. 19-24

נפטר בשנת 1685), שהחזיק באוסף גדול של כתבי יד, ורבים מהם השתמרו עד היום.⁶⁰ מצבה הרוחני האיתן של קהילת מודינה ניכר אף ממניינם הגדול של כתבי היד שהחזיקו אנשי הקהילה, כפי שניתן לשחזר מתוך אלפי הקטעים של גניזת אירופה שהתגלו במודינה ובסביבתה.⁶¹

על אף כל זאת, אינני יודע לפי שעה על שום חכם איטלקי בראשית העת החדשה שציטט דברים מתוך כתב היד השלם של תוספות רי"ד שמונח היה בעיר מודינה או בסביבתה. הדבר בולט במיוחד בפולמוס הגדול שהתעורר בצפון איטליה בראשית המאה השבע עשרה בדבר כשרותו של המקווה שנבנה שנים אחדות קודם לכן בעיר רוויגו (Rovigo). בפולמוס זה השתתפו עשרות חכמים, חלקם חכמי העיר מודינה, ודבריהם נאספו בשלושה ספרים שנדפסו באותו זמן והוקדשו במלואם לפולמוס זה.⁶² דיונו הארוך של הרי"ד בקטעי מודינה בעניין פסול מים שאובין⁶³ רלוונטי ביותר לנושא שעליו התפלמסו חכמי איטליה, אך איש מהם לא ציטט את דבריו של הרי"ד. ללמדך, שכתב היד של תוספות רי"ד (וכנראה גם כתבי יד של חיבורים רבים אחרים) נשמר בידי אחד מיהודי מודינה עד לקראת אמצע המאה השבע עשרה, אך ספק אם הוא היה נגיש לחכמי העיר.

60 ראה עליהם: ר' אהרן ברכיה ממודינה, דרשות מעבר יבק, ירושלים תשס"א, עמ' 11-59; י' גרין, 'רבי נתנאל טרבוט ממודינה תולדותיו ופסקים משלו', אסופות, ב (תשמ"ח), עמ' צא-קנו; י' אוקון, 'היחס שבין כתובי"ד לדפוסים בספרייתו של אי"ש ג"ר', אסופות, י (תשנ"ז), עמ' רסז-רפה.

61 ראה: פיראני ובארלדי, קטלוג ארכיון המדינה במודינה; פיראני וקאמפניני, קטלוג הארכיון העירוני במודינה; פיראני וקאמפניני, קטלוג מודינה וקורג'יו; פיראני, ספריית אסטנזה; פיראני, קטלוג נונאנטולה.

62 משבית מלחמות, ויניציאה שס"ו; ר' יהודה בן משה סלטרו, מקוה ישראל, שם שס"ז; ר' משה בן יחיאל הכהן פורטו, פלגי מים, שם שס"ח. שלושת הספרים נדפסו מחדש בתוך: שאלות ותשובות גאוני פדוואה: אוסף ספרי פולמוס המקוה בריווג'ו, מהדורת פ' לייטנר, ירושלים תשע"ד. על הפולמוס ראה: א' יערי, מחקרי ספר, ירושלים תשי"ח, עמ' 420-429 (ושם ספרות נוספת).

63 ראה לעיל, ליד הערה 42 ואילך.

המהדורה

א. תוספות רי"ד למסכת שבת, מהדורה תניינא

<דף 1 ע"א, טור א>⁶⁴

[]

<מד ע"ב>⁶⁵ מקבלת טומאה וכל דבר המקבל טומ' אינו חוצץ בפני הטומ', וכלי עץ מקבל טומ' מגבו. אבל אם אינה נשמטת ממנה היא כלי אחד עם השידה, וכיון שהשידה גדולה, אינן מקבלין טומ' לא השידה ולא המיכני, והכלים שבמיכני טהורים אם היא מוקפת צמיד פתיל כמו הכלים שבתוך השידה. ואין גוררים אותה בשבת בזמן שיש בתוכה מעות. קשיא לי דבסיפא דההיא מתני' תנן⁶⁶ ואם אינה נשמטת חיבור לה ונמדדת עימה ומצלת עמה באהל המת וגוררין אותה בשבת אע"פ שיש בתוכה מעות, ואמאי שרינן למיגררה עם המעות. ונראה לי לתרץ כן, כל זמן שיש בכלי אחד מעות וחפצים אחרים שהן מוכנים, מותר לטלטל הכלי, דאגב דמטלטל ליה עם אותן החפצים מטלטל ליה נמי עם המעות כדאמרי' לקמן בפירקי'⁶⁷ בכלכלה והאבן בתוכה אמ' רבה בר בר חנה אמ' ר' יוחנן הכא בכלכלה מליאה פירות עסיקי', דאלמא אגב דמטלטל לפירות מטלטל נמי לאבן. והכא נמי במיכני, אם היו בתוכה מעות ולא חפצים אחרים, רואין אם נשמטת מן השידה, כלי בפני עצמה היא ונעשת בסיס לאותן המעות ואין גוררין אותה עם השידה, ואע"פ שבתוך השידה חפצים מרובין, אבל אם אינה נשמטת ממנה, היא חשובה כלי אחד עם המיכני והילכך נגררת בשבת, דאגב דמגרר כל השידה עם החפצים שבתוכה מגרר נמי המיכני עמה, וכאילו היו אותן המעות בתוך השידה דמו, שהרי אין המיכני חלוקה ממנו להיחשב כלי

64 מודינה, ארכיון המדינה 829.1, דף 1. השורות הראשונות של העמוד חסרות.

65 הדיון הוא בדברי המשנה (כלים יח, ב) המובאים כאן בסוגיה: 'מוכני שלה בזמן שהיא נשמטת אין חבור לה ואין נמדדת עמה ואין מצלת עמה באהל המת'.

66 משנה כלים יח, ב.

67 להלן דף מז ע"א.

בפני עצמה שתיעשה בסיס לאותן המעות.⁶⁸ והאי דתני נגדרת בשבת, סתמא כר' שמע' דאמ' ⁶⁹ גורר אדם מיטה וספסל ובלבד שלא יתכוין לעשות חריץ. אי נמי אפי' כר' יהודה אתיא, כדתנן בסוף פרק ב דיום טוב⁷⁰ ר' יהודה אומ' כל הכלים אין נגררין בשבת חוץ מן העגלה מפני שהיא כובשת. <מה ע"א> אסור להסתפק מהן עד מוצאי יום טוב האחרון.⁷¹ נראה לי דאע"ג דמוקמינן להא מתניתא אפי' כר' שמע', הך סיפא לא אתיא כר' שמעון, דביום טוב האחרון אמאי אסור להסתפק מנויי סוכה והא כבר עבר זמן מצותן, אלא מש' דאמרי' מיגו דאיתקצו לבין השמשות דהוי ספק איתקצו לכוליה יומא, ור' שמע' האי סברא לית ליה, דהא בנר שכבה⁷² אע"ג דאיתקצי כל בין השמשות למצותו ולאיסורו הוה שרי. אלא ודאי הך סיפא ר' יהוד' היא. ומיהו מרישא מקשה דמודה בה ר' שמע' דכל שבעת ימי החג אסור להסתפק מהן מפני שהוקצו למצותן. ואין לומ' דהאי דאסר להו עד מוצאי יום טוב האחרון מש' סתירת אהל, ולעולם ר' שמע' היא, דבנויי סוכה מה סתירת אהל איכא, אטו אם עיטר אדם ביתו בבגדים נאים או בפירות הכי נמי דאסור לטלטלם משום סתירת אהל.

68 השווה תוספות רי"ד הנדפסות, להלן קמב ע"א (עמ' רטז): 'מה שכתבתי בפ' כירה במהד' תינינא גבי מוכני דתנן שאם אינה נשמטת גוררין אותה בשבת אע"פ שיש בתוכה מעות, ותליתי הטעם דכיון דכלי אחד היא עם השידה הוה ליה כאילו היו המעות בתוך השידה ומפני שיש בשידה כלים התרנו לטלטלה דומיא דכלכלה והאבן בתוכה שאם יש בה פירות מותר לטלטלה עם האבן. אין הדבר כן, שאם הניח המעות בתוך השידה אע"פ שיש בתוכה הרבה כלים אסור לטלטלה, דכל השידה נעשית בסיס לדבר האסור. אלא כך נראה לי פירושה, כל זמן שהמוכני נשמטת מן השידה היא כלי בפני עצמה, ואם יש בה מעות אסור לטלטלה, שנעשית המוכני בסיס להן. אבל אם אינה נשמטת היא כלי אחד עם התיבה, וכשגוררה כאלו גורר התיבה הוא, ולפיכך מותר, שהשידה לא נעשית בסיס למעות שתיאסר, שבודאי אילו היה משים המעות בתוך השידה היתה נאסרת כל השידה, אבל עתה ששם אותה במוכני לא נאסרה השידה, וכיון שאי אפשר לגרור השידה [אלא] על ידי המוכני מותר לגרור המוכני בשבת אע"פ שהמעות עליה, שכל הטילטול הזה אינו אלא בעבור השידה, והשידה לא נאסרה. אבל כשהיא נשמטת, אע"פ שלצורך השידה גוררין אותה, כאילו היא מופרדת ממנה חשבינן לה ואסור לטלטלה'.

69 לעיל דף כב ע"א.

70 משנה ביצה ב, י; בבלי שם כג ע"ב.

71 השווה תוספות כאן, ד"ה עד.

72 לעיל דף מד ע"א.

אלא ודאי טעמא משום דאיתקצו לבין השמשות הוא

<טור ב>⁷³

[]
 דליכא מצוה לא ושמואל]⁷⁴
 מצוה מוקצין הן וחטין שן]
 לשמואל אינן מוקצין, דדוקא]
 דלא חזו אבל הני כיון דחזו ביני]
 <מה ע"ב> אין משקין ושוחטין את המדבריות]. כיון
 דדרכן להיות מדבריות אע"ג דאיין]
 שוחטין מהן דלאו דעתיה עילויהו]
 שם, ולא אמרי' כיון דאתו ליישוב דינן [כבייתות], שהרי דעתו
 להחזירן באפר, והילכך מוקצות הן לאכילתן] עד שיזמין.
 מודה היה ר' שמע' בבעלי חיים שמתו שהן
 אסורין כו'. פי' מאן דסבר מודה היה ר' שמע' בבעלי חיים
 שמתו שהן אסורין הוה יליף מקערה וכוס ועששית
 דאסר ר' שמע' מש' דמסח דעתיה מיניה ובבעלי חיים
 נמי מסח דעתיה מינייהו, ומאן דשרי סבר] בכוס
 וקערה ועששית מדחה להו בידים, אבל בעלי חיים שמתו
 דלא קא מדחה להו בידים שרי ר' שמע'.
 כי אתא ר' יצחק בר יוסף א"ר יוחנן הלכה כר' יהודה.
 עיין בקוטרס⁷⁵ במהד' קמ' בשילהי מסכתא מה שהקשיתי

73 השורות הראשונות (שתי שורות?) חסרות.

74 שורה זו ושמונה השורות שלאחריה נחתכו על ידי הכורך בצורת משולש לצורך קיפול הדף. בשורה הראשונה חסרה כמחצית השורה, ובשורות הבאות החיסרון הולך ומצטמצם. להבנת העניין ראה תוספות כאן, ד"ה אלא.

75 על כתיב זה ועל שכיחותו בביזנטיון ראה מ' בית-אריה, 'קונטרס או קוטרס: תפוצתו וכתיביו של מונח ומשמעותיו הקודיקולוגיות', י' זוסמן וד' רוזנטל (עורכים), מחקרי תלמוד, ג: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים מוקדש לזכרו של פרופ' אפרים א' אורבך, ירושלים תשס"ה, עמ' 64-79; הנ"ל, קודיקולוגיה עברית, פרק ד, נספח. ר' ישעיה דיטראני מפנה בחיבוריו השונים עשרות פעמים לקונטרסים שכתב. לעתים הוא מציין 'קונטרס תשובתי', לעתים לקונטרסים בעלי שם עצמאי (כגון 'קונטרס הזכרונות' ו'קונטרס הפסקות') ולעתים לקונטרסים שנכללו בתוספותיו (כגון 'עיין בקונטרס בפרק אלו הלוקין'). לכמה דוגמאות של הפניות אלו ראה: תשובות הרי"ד, מבוא, עמ' סא (וראה גם להלן, הערה 182). על טיבם של הקונטרסים (או קוטרסים) של ר' ישעיה דיטראני ראה מה שכתב תא-שמע, כנסת מחקרים, ג, עמ' 29: 'ואולי נתכנו כך, דרך כלל, הקטעים הארוכים, בעלי האופי המונוגרפי,

דר' יוחנן אדר' יוחנן ומה שתירצתי שם.⁷⁶
 ואמ' ר' יוחנן אנו אין לנו אלא בנר כר' שמע' אבל מנורה
 בין ניטלת בידו אחת בין ניטלת בשתי ידיו אסור לטלטלה.
 פירש המור⁷⁷ אין לנו שום התר בהלכות [טל]טול [נרו]ת אלא
 בנר ישן כר' שמע' המתיר אבל מנורה כול' הילכך אי לאו
 מדר' יצחק לא הוה ידענא ליה אבל השתא ידענא דכר'
 יוחנן סביר' ליה בכולהי בר ממוקצה מחמת מיאוס
 דנר ישן. ודוחק גדול נראה לי פתרון זה⁷⁸ לומר [דר'] יוחנן
 סביר' ליה כר' יהודה לבר מן נר ישן, חדא דנר סתם קאמ'
 ומשמע כל מאי דשרי ר' שמעון בנר שרי ר' יוחנן ואפי'
 בנר שהדליקו בה באותה שבת דהוי מוקצה מחמת
 איסור. ותו אי האי אין לנו סברא דר' יוחנן היא דהכי
 קסבר ר' יוחנן, אם כן מהתם ילפינן דר' יוחנן כר' יהודה
 סבירא ליה בכולהו לבד מנר ישן ואיהו מותר דלא
 מצינן למילף דר' יוחנן סביר' ליה כר' יהודה אלא ממילתיה
 דר' יצחק בר יוסף. משום הכי נראה לי לפרש דלא גרסינן
 כר' שמע'⁷⁹ אלא לר' שמעון, והכי קאמ' ר' יוחנן לריש לקיש אנו
 אין לנו להתיר אפי' אליבא דר' שמע' אלא בנר בלבד אבל
 במנורה אפי' קטנה לא התיר ר' שמע' ומודה בה שהיא
 אסורה, ומש' הכי אמ' רב יוסף לאביי אין אני יכול ללמוד
 מאיסור מנורה דסביר' ליה לר' יוחנן כר' יהודה, דהא אפילו
 ר' שמע' מודה בה, אבל השתא ודאי ידענא ממילתיה
 דר' יצחק דר' יוחנן כר' יהודה סביר' ליה, ומאי דאמ' אין
 לנו כול', לר' שמע' קאמ' וליה לא סבירא ליה כוותיה כלל

המשולבים לפעמים בתוספותיו, אף שאין הם מוגדרים כותרתם או בתוכם בכינוי נפרד כלשהו.

76 מהדורה קמא של תוספות רי"ד למסכת שבת לא הגיעה לידינו, אך תמצית הדברים מובאת בתוספות רי"ד, ביצה, כח ע"ב ד"ה אמר רב יהודא: 'ועלה בלבי לתרץ כאן כדתרצית בשלהי מסכת שבת קשי' דר' יוחנן אדר' יוחנן, דבפרק כירה אמר ר' יוחנן הלכה כר' יהוד' והכא אמרי' (שבת קנו ע"ב) אמר הלכה כר' שמעון, ותרצתי דתרתי מוקצה נגהו, ובמוקצה לטלטול סבירא ליה לר' יוחנן כר' יהוד' ובמוקצה לאכילה סבירא ליה כר' שמעון'.

77 רש"י ד"ה ור' יוחנן וד"ה אלא.

78 ראה לעיל, ליד הערה 14.

79 כן הוא לפנינו בדפוס ובשלושת כתבי היד שבידינו (מינכן 95; אוקספורד 366; טורונטו,

ספריית האוניברסיטה 9-002.friedberg).

לא בנר ולא במידי אחרינא. <מו ע"א> כי פליגי בקטנה⁸⁰.

- - - -

<דף 2 ע"ב, טור א>⁸¹

[
 <מט ע"א> ואי⁸²]
 מגולה [כדא[מרינ'] לקמן בשי]להי פירקין⁸³ טמן]
 [וכיסה [בדבר שאינו] ניטל או שטמן בד]בר שניטל בשבת וכיסה]
 בד]בר שאינו ניטל] אם היה מגולה מקצתו [נוטל ואם לאו]
 א]ינו נוטל]. <מט ע"ב> כתנאי⁸⁴ עורות של בעל]
 הבית מטלטל]ין אותן שלאומן אין מטלטלין אותן [ר']
 יוסי [אומר אח]ד זה ואחד זה מטלטלין אותן. כתב רבינו
 יצחק [מפאס] זצו"ל⁸⁵ מסתברא דהלכה כר' יוסי דאמ' אחד זה
 ואח]ד זה מ]טלטלין אותן דשלחא הוה ונתברר לו שאין
 [האומנין מ]קפידין עליהן, וכך פסק רבינו שרירא
 [משום הראשונים] שהלכה כר' יוסי.⁸⁶ וקשיא לי להאי
 [פיסקא, ד]קיימא לן⁸⁷ יחיד ורבים הל' כרבים, ומאי זה
 [כה נוכל] לדחות דברי חכמים, אי ר' יוסי לא הוה קפיד שאר
 א]נן]מנים קפדי, דאם כן לא הוה פליגי רבנן עליה אי לאו
 [דהכי הו]ן מה]ד]רי ליה. פיס'. בגיזי צמר

80 כאן מסתיים העמוד, ועמוד ב נמחק ואי אפשר לקרוא בו ולו גם מילה אחת.

81 מודינה, הארכיון העירוני 19.1, דף 1. העמוד פגום מאוד; חלקו העליון של הטור הימני חסר כמעט כולו, וחלקו הימני של טור זה נחתך כמעט כולו, אך נשאר תלוי על בלימה (הדף שוקם שלא כראוי, והשורות של עיקר הטור ושל הרצועה הימנית אינן מקבילות זו לזו). על פגם נוסף בטור זה ראה להלן, הערה 96. לתיאור הטור השני ראה להלן, הערה 97.

82 הדיון הוא על אודות המשנה, כאן: 'נוטל את הכיסוי והן נופלות'. והשווה פסקי הרי"ד, כאן (עמ' רפח): 'נוטל את הכיסוי שלקדירה ומגביהו והן נעירות מאיליהן ונופלות. וכגון שהיה הכיסוי מגולה מקצתו שיש לו מקום שיוכל לתופשו, אבל אם היה מכוסה כולו אסור [כדאמרי'] בשילהי פרקין טמן וכיסה בדבר שאינו ניטל או שטמן בדבר הניטל וכיסה בדבר שאינו ניטל אם מגולה מקצתו נוטל ואם לאו אינו נוטל'.

83 להלן דף נא ע"א.

84 פסקה זו מצויה מילה במילה גם בפסקי הרי"ד, כאן (עמ' רפט).

85 רי"ף כאן, דף כב ע"ב בדפוס וילנה.

86 עד כאן דברי הרי"ף. והשווה פירוש רבנו חננאל, כאן: 'וקבלנו מרבתינו דהילכתא כר' יוסי, דק"ל מעשה רב, ואמר ר' ישמעאל בר' יוסי אבא שלחא הוה ואמר הביאו שלחין ונשב עליהן, נמצא כי עשה מעשה כשמועתו'.

87 ברכות לו ע"א, ועוד הרבה.

[כול': איתביה] ההוא בר יומא⁸⁸ לרבא. פירש בערוך⁸⁹ באותו
 [יום נכנס ל]שורה, פ"א⁹⁰ ר' אידי הוה וקורין אותו בר יומיה
 כ[דמפרש] בחגיגה בפ' קמא⁹¹ רב אידי הוה רגיל דהוה אתי
 [תלתא ירחי ב]אורחא וחד יומי בבי רב כו' והו קרו ליה
 [בר בי רב ד]חד יומא. <ג' ע"ב> פיס'. רבי
 [אלעזר בן עזריה] כול'. הטומן לפת וצנונות כול'. פירש
 רבי יצחק ביר מלכי צדק וצו"ל בפ' קמא דכלאים⁹² דהאי
 [אם דק]תני משום סיפא דקתני וניטלין בשבת, דטעמא
 אם מגולין קצ[ת] הא לאו הכי לא, מש'⁹³ הכי תני אם, ומתפרש
 לעינין כלאים ושביעית ומעשר הכי, ואם היו מן העלים
 מגולין אע"ג דמחזי כדרך זריעה כיון⁹⁴ דגלי אדעתיה
 שאינו רוצה בהשרשתן אינו חושש לא מש' כלאים כול'.
 ומסתבר לי האי פירושא, דודאי מש' רבותא נקט מגולין
 לעינין כלאים ושביעית ומעשר, דכל זמן שמקצת
 עליו מגולין טפי נראין כזרועין, דהכי תנן בפ' בתרא
 [דמע]שרות⁹⁵ בצלים שהשרישו בעלייה טהרו מלטמא
 [נפלה ע]ליהן מפולת והן מגולין הרי אילו כנטועין בשדה,
 [פירוש]⁹⁶ השרישו הבצלים בקרקע העלייה והוציאו פרחים
] מה[ניא להו האי השרשה לעינין טומ' בלבד שהן
] מה[ובר לקרקע ואין להן תורת טומאה אבל

88 לפנינו: ההוא מרבנן בר יומיה.

89 הערוך, ערך בר יומיה.

90 פירוש אחר. דברים אלו לקוחים גם הם מספר הערוך.

91 חגיגה ה' ע"ב.

92 פירוש הריב"מ"ץ לזרעים, כלאים א, ט, עמ' פג. וראה תוספות ר"ד הנדפסות, להלן קיג
 ע"א (עמ' קמח): 'אם היו מקצת העלין מגולין כול', כל מה שקילסתי בפ' במה טומנין במהד'
 תינינא פת' רבינו יצחק זצוק"ל אינו נראה לי כלל, דבעל כורחין לישנא דמתני' דתני אם
 היו מקצת העלין אכולהו משמע דקאי, ואין לחלק בין שבת לכולן, אלא בכלהו דוקא אם
 היו מקצתן מגולין אבל אם היו כולן טמונין חשובין כזרועין ויש לחוש לכלאים ולשביעית
 ולמעשר, ומש' הכי נראה לי פת' רבינו האי גאון זצוק"ל [דמשבש] עלין ותני אם היו מקצתן
 מגולין, כדכתבית התם במהד' קמ"; עיין שם. וראה גם פסקי הרי"ד, כאן (עמ' רצג-רצד).

93 המילים 'מש'[ום] הכי תנאי אם' חסרות לפנינו בפירוש ריב"מ"ץ.

94 בפירוש ריב"מ"ץ נוסף: שאגודה טמן.

95 משנה מעשרות ה, ב.

96 שורה זו ושתי השורות שלאחריה נחתכו בצורת משולש לצורך קיפול הדף. בשורה הראשונה
 חסרה מילה אחת, ובשורות הבאות החיסרון הולך וגדל.

<טור ב' 97

[]

פרק [במה]

בהמה

<נא ע"ב> והלבדקס בפרומביא. קשיא לי דאן []

בירושלמי⁹⁸ רב הושעיה בעי גרים (הכי) (הבאים) [מלוכי מהו להמתין]

להם שלשה דורות אמ' ר' יונה בן צרוינה מן מה דנן חמיי ההן]

[פולא מיצרייא כדון רטיב אינון]⁹⁹ וצוין ווחין ליה לובי כדו נגיב]

אינון צווחין ליה פול המצרי, הדא אמנה גר מלוכי צריך]

להמתין שלשה דורות, הדא אמרה היא [לוב היא מצרים].

ובערוך פירש¹⁰⁰ ליבדקיס עיירים, תרנג' ירושלמי¹⁰¹ לבדקין עשרה].

דפרולא פירש המורה בית ראשה ול[חיייה. ואי קשיא]

והא תנן בפ' י"א דכלים¹⁰² עקרב שפרן ומביא¹⁰³ טמאה ולחיים]

טהורין, ועקרב הוא הברזל שבן] ואמאי תנן]

הכא ומזין עליהם. תשובה, הא¹⁰⁴] ובשעת]

חיבורן הכל טמא. <נב ע"ב> כיון

דריתכן עבד בהו מעשה] [הא מוכח

דלא קיבלו טומ' בעודן] [כבר

קיבלו טומ' לא הוה] [כיון דרי]תכן עבד

בהו מעשה אלא] [דריתכן הא בטיל

להו מתורת כלי ותנן¹⁰⁵ נשברו טהרו, אלא ודאי מדמקן[שה]

97 נותר רק חלקו התחתון של טור זה, ואף הוא פגום מאוד: ב-13 השורות הראשונות ממה שנותר כאן חסר הצד השמאלי של הטור, בחמש השורות שלאחריהן חסר החלק האמצעי של הטור, ורק שתי השורות האחרונות נותרו בשלמותן.

98 ירושלמי שבת ה, א (דף ז ע"ב; עמ' 391).

99 הסופר השאיר את חלקה הראשון של השורה (עד כאן) ריקה.

100 הערוך, ערך לבדקס (ושם מובאים גם דברי התלמוד הירושלמי שהובאו לעיל). הדברים מובאים בקצרה גם בפסקי הרי"ד, כאן (עמ' רצו).

101 תרגום ניאופיטי, בראשית לב, טז, עמ' 29; תרגום הקטעים, שם, עמ' 65.

102 משנה כלים יא, ה. השלמתי 'ואי קשיא' משום שר' ישעיה דיטראני הרבה מאוד להשתמש במטבע הלשון 'ואי קשיא' [...] תשובה; ראה, כדוגמה בלבד: תוספות רי"ד, שבת ה ע"ב ד"ה בן עזאי; כא ע"א ד"ה הני; כג ע"ב ד"ה גזירה; כה ע"א ד"ה שכן.

103 אפשר גם לקרוא: שבפ[רומביא]. לפנינו: של פרומביא.

104 אולי יש להשלים: הא אמרינן התם אין טמא אלא עקרב.

105 משנה כלים יא, א.

[איכא]
[מדרבנן]
[כיון]
[]
[דברי]
[פסול דבענן]
[אמרי' במים]
[והם]
[בכל]
[שגזרו מים]
[קצת לא הו]]]
[זו]חלת בשאובין]
[רבינו יצחק ¹¹¹]
[שלמ']
[]
[]
[פסול מן]
[]
[התורה]
[]
[פוסלין] את המקוה]
[]
[צינור] ¹¹² שחקקו ולבסוף]
[קבעו פוסל את המקוה קבעו ולבסוף] חקקו אינו פוסל את]
[המקוה ואי אמרת שינוי השם מי]לתא היא כי ¹¹³]
[קבעו ולבסוף חקקו נמי ליפסל, שאני שאיבה דמדרבנן]]
[היא, פירש] המורה ¹¹⁴ מה שהמקוה נפסל בשלשת לוגין]

111 ראה לעיל, הערות 108, 110.

112 בבא קמא סז ע"א.

113 כך הגרסה בחלק מכתבי היד; ראה דקדוקי סופרים, שם, עמ' 150-151, הערה א. לפנינו: אפילו.

114 רש"י שם ד"ה שאיבה. והשווה תשובות הרי"ד, סי' א, עמ' מה-מו; שם, סי' סב, עמ' שג-שד: 'המאור הגדול רבינו שלמה וצ"ל פירוש בפרק מרובה דאמרינן התם שאני שאיבה דמדרבנן היא ומה שהמקוה נפסל בשלשת לוגין מים שאובין מדרבנן הוא, משמע מדבריו דוקא פסול שלשת לוגין הוא מדרבנן מפני שבלא להם יש שם מ' סאה ממים שאובין, אבל אם אין שם מים מ' סאה בלא להם אלא הם משלימים אותן למ' סאה פוסלו מן התורה וכל שכן כשכולו בשאובין שפסול מן התורה כדתניא בסיפרא [...] אלמא סבירא ליה לרבינו שלמה דשאיבה פסולה מן

[מים שא]ובין מדרבנן הוא, וגם רבינו שמואל זצ"ל פירש
 [בפרק] המוכר הבית דגרסי' התם¹¹⁵ [צינור שחקקו] ולבסוף
 [קבעו] כול', עד מני לא ר' אליעזר ולא [רבנן אלא] לעולם
 [ר'] אליעזר' ושאני פשוטי כלי עץ דרבנן מכלל דשאיבה
 דאורייתא ועוד האמ' ר' יוסי ביר' חנינא בדף שלמתכת
 מחלוקת אלא לעולם רבנן היא ו[שאני] שאיבה דרבנן,
 ופיר' רבי' שמואל¹¹⁶ ושאני פשוטי כלי עץ מ[דרבנן] אבל לעיל
 גבי צנור שמים שאובין פוסלין [את המ]קוה מן התורה
 כדתניא בתורת כהנים¹¹⁷ יכול מילא מנים על [כתפון] ועשה
 מקוה כתחלה יהא טהור ת"ל מעין מנה מ[עין] בידי שמים
 אף מקוה בידי ש[מים] התם מ[ודה] ר' אליעזר הפסיל [מקוה]
 דמש' קביעותו בקרקע לא בטיל [מינה תורת] כלי דמעיקר'
 ומיהו לא אשכחן טומ' לפשוטי [כלי עץ אפי' מדר]בנן חוץ¹¹⁸

<דף 4 ע"ב, טור א-119

[
] > סה ע"ב¹²⁰ [המקוה שלם חסר
] [נמצא שרוצה להשלים
] [פס]ולו מדאורייתא נמצא
] [ה]עלו את המקוה מה שאין כן
] [ש]אובין בכי האי גונא אע"פ דהוא
] [ה]תורה [ה]רבנן ופסלו בנתן סאה ונטל סאה¹²¹

התורה. גם רבינו שמואל זצ"ל הכי סבירא ליה דשאיבה פסולה מן התורה כדגרסינן בפרק
 המוכר את הבית צנור שחקקו ולבסוף קבעו כולו כדכתבית התם בפרק במה אשה יוצאה
 במהדורא תנינא, עד הילכך פסוליה מדרבנן הוא'.

115 בבא בתרא סה ע"ב-טו ע"ב.

116 רשב"ם שם סו ע"א ד"ה לעולם.

117 ספרא, שמיני, פרשה ט (דף נה ע"ד).

118 כאן מסתיים העמוד, ועמוד ב נמחק (מקצת מהחסר ניתן למצוא בפירוש רשב"ם, שם). חסרים
 כאן שני עמודים (דף 3 ע"ב ודף 4 ע"א) שנמחקו.

119 מודינה, ארכיון המדינה 829.1, דף 2. השורות הראשונות של העמוד חסרות.

120 שורה זו ושמונה השורות שלאחריה נחתכו בצורת משולש לצורך קיפול הדף. בשורה זו חסרה
 כמחצית השורה, ובשורות הבאות החיסרון הולך ומצטמצם.

121 ראה משנה מקוואות ז, ב; בבלי יבמות פב ע"ב. והשווה תשובות הרי"ד, סי' א, עמ' יט ועמ'
 מה-מו; שם, סי' סב, עמ' שד, עמ' שי-שט-שי ועמ' שיד; תוספות רי"ד, בבא בתרא סו ע"ב ד"ה

מש' נטל [סאה ונתן ס]אה, ובשאר משקין לא גזרו כדפריש' לעיל, דמים [שאובים] מחלפי ויטעו העולם להשלים בהם, אבל שאר משקין פסולין לא מיחלפי. ורבינו יצחק בירבינו מלכי צדק זצו"ל כתב על זו המשנה¹²² וקשיא לן במים נמי כי האי גונא [] מאי מעלין איכא בהני דלית במיא ותן [] היכי דמי מקוה חסר סאה ונפל לתוכו מי פנירו]ת [] המשיך לו סאה והשלימו למ' סאה ועוד נתן סאה של מי פירות ונטל סאה מים כשר נמצא במקוה שני סאין מי פירות ול"ט סאין [מים] כשרין הרי העלו את המקוה, וכי האי גונא הוא מעלין דקתני במתני' מה שאין כן במים [שאוובין] שנפלו לו שלשת לוגין נפסל. ואינו נראה לי [שאנון] צריכין לכל זה הדוחק, אלא אע"פ שהיה המקוה ש[נלם] במ' סאה ונתן סאה שלמים¹²³ שאובין ונטל סאה פסול דנמצא [סאה שלמים] שאובין משלימין את המקוה, ואע"ג ד[מדאורייתא] כשר בכי האי גונא, דבטלין המים שאובין במי מקוה, [גזרו] ב[הו] רבנן דילמא אתו לאשלומי מקוה חסר [במים שאובין] כדפרישית. מיכן למדנו שפסול שאיבה [] מקוה חסר קורטוב במים שאובין הוא מן [] דאי פסול שלשת לוגין במקוה חסר [קורטוב] שה[ש]לימוהו למקוה חסר אחר מכן במים מכונסין [גזיר]ה שמא ישלימו מקוה חסר במים שאובין [פסול] הראשון שהוא מן התורה הוא בין במים שאובין בין בשאר משקין, אבל הפסול השיני שהוא [] במים שאובין ולא בשאר משקין. והכי נמי דן [ד]כולה שאובה הוא מדאוריית', דאי ס"ד דאף

ושאני (עמ' קנא-קנב): 'ושאני שאיבה דמדרבנן, מה שפירש רבינו שמואל זצוק"ל והביא ראייה מנתן (מאה) [סאה] ונטל סאה אינה ראייה, דההיא בשאר משקין מיירי ואם כן נאמר דפיסול שאר משקין מדרבנן. ועיין כל משפטי שאיבה באר היטב בפ' במה אשה במהדו' בתרא'; פסקי הרי"ד, שם, עמ' רלז-רמ, ושם בסוף העניין: 'עיינן משפטי שאיבה בפ' במה אשה במהדורא תניינא ובקונטרס התשובות' (ושמא 'מהדורה בתרא' אינה אלא שיבוש של המעתיקים, וצ"ל מהדורה תניינא; ראה לעיל, ליד הערה 25).

122 על פירושו של ר' יצחק בן מלכי צדק לסדר טהרות ראה לעיל, הערה 54.

123 של מים. והשווה תשובות הרי"ד, סי' סב, עמ' שט: 'אע"פ שהיה המקוה שלם במ' סאה ונתן סאה ונטל סאה פסול, דנמצא שהמים שאובין משלימין את המקוה, ואע"ג דבכי האי גונא כשר מדאורייתא, דבטלים המים שאובין במי מקוה, גזרו ביה רבנן דילמא אתו לאשלומי למקוה חסר במים שאובין'.

כולה שאובה כשירה מן התורה ואינה פסולה אלא מדרבנן, מה ראו חכמים לפוסלה ומאי טעמ' גזור בה רבנן. אלא ודיי כולה שאובה הוא מדאורייתא, וגזור רבנן בג' לוגין אע"פ שהשלימו במים מכונסין משום פסול תורה. ותו¹²⁴ אי אמרת בשלמא דשאיבה אסורה מן התורה, משום הכי גזור רבנן בשמונה עשר דבר בהבא ראשו ורובו במים שאובין [וטהור] שנפלו על ראשו ורובו ג' לוגין מים שאובין משום גזירה שמא יטבול במים שאובין כדמפרש בפר' קמא דשבת,¹²⁵ אלא אי אמרת שאיבה כולה מדרבנן, היא גופה גזירה [וגנזור] גזירה, בתימה. אלא ודאי שאיבה כולה מדא'*

<טור ב>

[מדאורייתא¹²⁶

]

ומים שאובין פוסלין, והלא שאר המשקין פסוליין מן התורה ומים שאובים מדרבנן, והיאך החמירו בשאובין יותר משאר משקין. אלא ודאי הדברים (מלובלין) (מלובנין) כשמלה¹²⁷ שמים שאובין פסוליין למקוה מן התורה כשאר משקין, ומה שגזרו בשאובין לפסול יותר משאר משקין, דהני מיחלפי והני לא מיחלפי כדפרישית. ומאי דאמרי' בפ' מרובה ובפרק המוכר הבית¹²⁸ גבי צנור שחקקו דשאיבה היא מדרבנן, לא אמרי' אלא בג' לוגין שאובין שנפלו לתוך מקוה חסר ואחרי כן המשיכו לו מים והשלימוהו, דפסוליה הוא מדרבנן. ודיקא נמי מדקתני פוסל את המקוה, מאי משמע פוסל, שאילו לא היו השאובין היה המקוה כשר שהיו בו מ' סאה אלא שאילו השאובין פסלוהו, ודבר זה לא ימצא אלא במקוה חסר שנפלו לתוכו ג' לוגין, שאע"פ שהשלימוהו לאחור מכן פסול, ופסוליה ודאי הוי מדרבנן, אבל מקוה העשוי כולו ממים שאובין או שהשלימוהו במי שאובין לא יפול בו זה הלשון

124 דברים דומים בתשובות הרי"ד, סי' סב, תחילת עמ' שיא.

125 שבת יג ע"ב. וראה לעיל, ליד הערה 46 ואילך.

126 השורות הראשונות של הטור חסרות והשלמת מילה זו על פי שומר הדף שבטור הקודם.

127 ראה לעיל, ליד הערה 15.

128 בבא קמא סז ע"א; בבא בתרא סה ע"ב.

לומר פוסל את המקוה, דמשמ' דבלא וא)לו היה המקוה כשר, אלא פסול למקוה היה לו לומר, דהוה משמע שהוא פסול לעשות מקוה על ידו. השתא דתני פוסל את המקוה, בעל כרחין לא מיתוקמא אלא בפסול ג' לוגין שנפלו למקוה חסר שפסולו מדרבנן, ובההיא הוא דאמרינ' התם דשאיבה היא מדרבנן, אבל לעולם שאיבה כולה או להשלים בשאובין אפי קורטוב אחד למ' סאה פסוליה מדאוריתא. ומה שמסתייעים ממקוה שהיו בו ארבעים סאה ונתן סאה ונטל סאה דשאיבה כולה היא מדרבנן,¹²⁹ אינו כלום, דהא בשאר משקין מיתניא הא מתני' כדפרישית, ואם כן נאמר ששאר משקין כשרים למקוה מן התורה, אלא מאי דאמרי' התם דהיא מדרבנן אינו אלא בעבור שהיה המקוה שלם וכיון שנתן שם סאה שלשאר משקין נתבטלה במי המקוה וכאילו הכל מים דמו, והילכך כי חזר ונטל סאה כשר, וכיון (שנתן שם סאה שלשאר משקין נתבטלה במי המקוה)¹³⁰ שמתבטלין שאר משקין במקוה כעינין זה אפילו לעולם מותר לעשות כן, אלא רבנן החמירו שלא יעשה כן אלא עד רובו. אבל לעשות כל המקוה מהם או להשלים מקוה חסר מהם, בודאי שהוא פסול מן התורה. והילכך ליכא למילף מהתם דשאיבה כולה אינה פסולה אלא מדרבנן. ודמי האי דנתן סאה ונטל סאה למאי דתנן בפ' ה' דתרומות¹³¹ סאה תרומה שנפלה למאה הגביהה ונפלה אחרת הגביהה ונפלה אחרת הרי זו מותרת עד שתרבה תרומה על החולין. ונראה לי דהאי דתני עד שתרבה תרומה על החולין, חומרא דרבנן היא כדאמ' ר' יוחנן הכא,¹³² דמדאורית' קמא קמא דנפלה בטלה

- - - -

129 ראה רשב"ם, לעיל הערה 116.

130 נכפל בטעות. הסופר הוסיף סימן בין השיטין אחרי המילה הראשונה (וכיון) ואחרי המילה האחרונה (המקוה), כנראה כדי לסמן שיש למחוק משפט זה.

131 משנה תרומות ה, ז.

132 אפשר שכוונתו לייבמות פב ע"ב: 'נתן מקוה שיש בו ארבעים סאה מכוונות נתן סאה ונטל סאה כשר וא"ר יהודה בר שילא אמר ר' אסי א"ר יוחנן עד רובו'; והשווה רשב"ם בבא בתרא סו ע"א ד"ה ומתמה. לשונו של הרי"ד מלמדת כי דבריו כאן מועתקים מחיבור אחר שלו; וראה לעיל, ליד הערה 46 ואילך.

<דף 5 ע"א, טור ב>¹³³

[]
 <קט ע"א> [] כול'. מהנך
 [] גאונים¹³⁴ דמר
 [] ראש ישיבה
 [] אמ' מר¹³⁵
 וגב היד וגב הרגל הרי הן כמכה של חלל ומחלל¹³⁶ אין עליהן
 ואת השבת, פי' חילול כזה שהוא מדרבנן אבל
 [דאורייתא לא אך אם היה מסו]כן למות.¹³⁶
 [] ירושלמי¹³⁷
 {חברייא בשם ר' בא בר זבדא כל שהוא מן} (השפחה) (השפה)
 [ולפנים מרפין אותו בשבת התיב ר' זעיר]א והא
 [אנן תנן החושש בשיניו לא יגמע בהן חומץ] ולא מן השפה
 [ולפנים הוא לא אמר כן אלא ר' זעו]רא¹³⁸ בשם
 [ר' בא בר זבדא כל שהוא מן החלל ולפנים] מרפין אותו.
 [] פרק אין מע[מידין¹³⁹ אמ' ר'
 [] מהי]כן מכה
 [של חלל פירש רבי אמי מן השפה ולפנים בעי] ר' אלעזר
 []

133 מודינה, הארכיון העירוני 62.3. נותר רק בדל דף (7 ס"מ גובה, בין 3.5 ל-4 ס"מ רוחב), מהחלק השמאלי של העמודה השמאלית. קטע זה עוסק בענייני רפואה בשבת, ומסתבר שהוא מהתוספות לדף קט ע"א.

134 אינני יודע למה מכוונים דברים קטועים אלו.

135 לפנינו: אמר רב אדא בר מתנה אמר רב; ובפסקי הרי"ד, כאן (עמ' תד): 'רב זביד'.

136 השלמתי על פי פסקי הרי"ד, כאן (עמ' תד). וכבר העיר שם המהדיר כי דברים אלו מחודשים מאוד.

137 ירושלמי שבת, יד, ד (דף יד ע"ד; עמ' 433); עבודה זרה, ב, ב (דף מ ע"ד; עמ' 1384).

138 בין השיטין נכתבה האות ה'. אולי רצה הסופר לתקן: זעירה.

139 עבודה זרה כח ע"א.

דף 6 ע"א, טור א¹⁴⁰

קלד ע"ב היא¹⁴¹ דלא הוה מצו למימהל בלא חמין ומשום הכי הוה אסר אביי והוה בעי דתידחי מילה למחר. וכדברי מצאתי שכתב רב אחא זצו"ל¹⁴² אינמי הני מילי בדלא דחו שבת מכשירין דקמי מילה, אבל בתר דאימהיל אישתפוך חמימיה ואיבדור סממניה סכנה הוא ומחללינן עליה שבתא. התם הוא דאשתפוך חמימיה ואיבדור סממניה קמי דינמהול דאמרי' תידחה מילה למחר דלא איכא סכנתא, אבל היכא (דאיתשור) (דאשתפוך) חמימיה ואיבדור סממניה לבתר דאימהיל מש' סכנתא מחללי' עליה שבתא. הנה שבפירוש מחלק רב אחא בין נשפכו קמי מילה לנשפכו לאחר מילה. אבל בעל הלכות גדולות כתב בהילכות מילה¹⁴³ מחמין חמין לחולה ולחיה ולקטן בשבת בין להשקותו ובין להברותו ואין אומ' נמתין לו שמא יבריא אלא מחמין לו להברותו ולמולו בשבת. ואינו נראה לי כלל, דהא בההוא ינוקא דאשתפוך חמימיה¹⁴⁴ דאסרי לאיתויינהו אפי' דרך

140 קורג"ו, הארכיון העירוני 31.1, דף 1. הדף השתמר כמעט בשלמותו (אך ראה להלן, הערה 153). דף זה כבר נדפס אצל תא-שמע, כנסת מחקרים, ג, עמ' 56-58.

141 מכאן ועד להלן, הערה 148, מצויים הדברים מילה במילה גם בספר המכריע, סי' נ, עמ' שד-שה (הדברים נכתבו תחילה כאן בתוספות ומכאן הועתקו לספר המכריע; ראה להלן, הערה 149). להבנת העניין אני מביא כאן את תחילת הפסקה בספר המכריע: 'ונראה לי לתרץ דודאי היכא דאימהיל ואשתפוך חמימיה מחמין לו חמין בשבת, מפני שסכנה היא לו אחר שנמהל, וההוא עובדא לא מיירי אלא לפני המילה שאינו מסוכן עדיין, דאע"ג דתנן מרחיצין את הקטן בין לפני המילה בין לאחר המילה, לאו דשתי הרחצאות שוות, דרחיצה דלבתר מילה דחייא שבת מפני שסכנה היא לו, אבל רחיצה דמיקמי מילה לא דחייא שבת, דאכתי לא הוי מסוכן, והיכא דאשתפוך חמימיה מקמי מילה לא מהלינן ליה, משום דאי מהלינן ליה צריך לחלל עליו את השבת, וכיון דאכתי לא אימהיל ולא איסתכן לא מהלינן ליה ומייתנין ליה לדי סכנה, אלא דחינן ליה למחר, והוי כמכשירין דמיקמי מילה ולא דחו שבת, ואפילו דרך מבוי בלא עירוב לא מייתנין להו, דומיא דאוזמל. ותדע דהכי הוא, דהא מדמה לה אביי להזאה, והזאה מיקמי מיעבד פיסחא הוא, ולא עבדינן לה כי היכי דליעביד פיסחא, אלא מידחי לפסח שני והם הכי נמי הכא הבאת חמין דהוה אסר אביי מיקמי מילה היא דלא הוה...'

142 ספר שאילתות, שאילתא י (בראשית, עמ' ע-עא).

143 הלכות גדולות, א, עמ' 203.

144 עירובין סז ע"ב-סח ע"א. והשווה תוספות רי"ד, שם, מהדורה תניינא (ההעתיקה כאן מתוך כ"י ירושלים 5704 [ראה לעיל, הערה 20], עמ' 369): 'ולא שני לך בין שבות דאי' ביה מעשה לשבות דלית ביה מעשה, עיין מה שכתבתי בשבת בפ' שואל במהד' בתרא ועיין מה שכתבתי

מבוי בלא עירוב, כל שכן להחם לו בשבת. וזו הבריתא שלמחמין¹⁴⁵ חמין לחולה בפ' בתר' דיומא גרסי' לה,¹⁴⁶ ולא גרסי' התם אלא חולה בלחוד, ולא קטן. ומש' דסבר בעל הלכות דגם קטן לפני מילה מסוכן הוא כלאחר המילה כתב קטן עם חולה. ולא היא, דחילוק יש בחמין שלקטן בין לפני מילה ובין לאחר מילה כדפרישית. עוד כתב בעל ההלכות¹⁴⁷ אמ' רבא קטן בריא מחמין לו חמין להברותו ולמולו בשבת, קטן חולה אין מחמין לו חמין להברותו ולמולו בשבת, אמ' רבא ואם בריא הוא למה לו חמין להברותו, {אלא} אמ' רבא הכל אצל מילה חולים הם ואחד קטן בריא ואחד קטן חולה מחמין לו חמין להברותו ולמולו בשבת. וקשיא לי בגוה טובא מההוא ינוקא דאישתפוך חמימיה שאסרו להביאם אפי' דרך מבוי בלא עירוב.¹⁴⁸ וכמה חיפשתי למצוא אלה דברי רבא ולא מצאתי מקומם.¹⁴⁹ עיין מה שכתבתי על זה בפ' אילו (ודברים) ברמזים.¹⁵⁰ אמ' רב אין מונעין חמין ושמן מעל גבי מכה בשבת. כתב ריב"ם

בתשובות כ"ט' (כנראה יש לתקן כאן: במהדורא תניינא; ראה לעיל, ליד הערה 25). וראה גם שם, מהדורה תליתאה, ד"ה ליחים: 'ומה שכתבתי בשבת בפ' שואל במהדורא תנינא דלא גרסי ליה; תוספות רי"ד הנדפסות לשבת, כאן (עמ' קצ): 'וכל סוגיא דשמעתא אזלא דלא מחללינן עליה שבתא להחם לו חמין בשבת, דעד כאן לא שרינן ליה אלא רחיצת גופו, אבל להחם לו חמין בשבת אסור, דהא מרחיצין קתני, ולא מחמין. ועוד דתנן בין לפני המילה בין לאחר המילה, דמשמ' דין אחד להם, והיאך נוכל לחלק ביניהן ולומ' דרחיצה דקמי מילה לא דחיא שבת ודבתר מילה דחיא שבת כדכתבית במהד' תנינא'.

145 של מחמין.

146 יומא פד ע"ב.

147 הלכות גדולות, א, עמ' 209.

148 עד כאן בספר המכריע.

149 הדברים שחיפש הרי"ד מצויים בפסחים סט ע"א. לאחר זמן מצא הרי"ד את הסוגיה הזו, וציין לה בתוספות הנדפסות לשבת, כאן (עמ' קצג-קצד), שהן ממהדורה שלישית ורביעית (ראה לעיל, ליד הערה 21). אף בהעתקת הדברים הנדפסים כאן לספר המכריע השמיט הרי"ד את המשפט, וכתב במקומו: 'ודברי רבא שהביא בעל הלכות גדולות דאמר הכל אצל מילה חולים הן ואחד קטן בריא ואחד קטן חולה מחמין לו חמין להברותו ולמולו בשבת, בפסחים בפרק אלו דברים הם' (עמ' שז). על כך שספר המכריע מאוחר לתוספות ראה תא-שמע, כנסת מחקרים, ג, עמ' 28).

150 המשפט האחרון הוא בוודאי תוספת מאוחרת של המחבר, ובה הפני' לחיבור לא ידוע שלו לפסחים סט ע"א – שם נמצאת כאמור הסוגיה המבוקשת. הרי"ד מפנה גם במקומות אחרים ל'רמזים' שלו; ראה: תוספות רי"ד, קידושין י ע"א ד"ה ואם בא עליה: 'פירש המורה [...] וזה

וצו"ל¹⁵¹ לא מצית למימר שמכל אחד לבדו בעי למימ',
 חדא דשמן מאי קמ"ל, משנה היא בהדיא בשמונה
 שרצים¹⁵² אבל סך הוא את השמן, ויש להוכיח מתוך
 המשנה התם דאפילו על גבי מכה מותר, והיאך יחלוק שמואל
 על רב לקמן בשמן. והילכך איכא לאוקומה במעורב.
 ואינו נראה לי, דאילו כן הוה מקשי' ליה לשמואל ממתני' והיה
 מתרץ לה הכי. אלא ודאי סיכה לחוד ונתינה (לחוד), דסיכה דהיא
 דבר מועט מותר מפני שנראה כסך עצמו ולא
 מוכחא מילתא לרפואה, אבל נתינת שמן על גבי מכה
 היא מרובה יותר מסיכה ומוכחא מילתא דלרפואה קא
 עביד, ומש' הכי אסר שמואל. פיס'.
 ספק ואנדרוגינס כול'. ערלתו ודאי דוחה שבת

<טור ב>

<קלה ע"א> ולא ספק כול'. קשיא לי¹⁵³ [אמאי לא אמרי' וכי איצט]ריך
 קרא למעוטי ספיקא ון
 איצטריך מעוט לאנדר[וגינס
 דאנדרוגינס בריה בפני עצמ]ה הוא¹⁵⁴ ולהכי] איצטריך
 קרא למעוטיה שאין לו דין] [ת וכל הני
 אחריני נקט בבריתא מש' גר[רא דאינ]ם דוחין שבת
 ומיעוט דקרא לא צריך אלא באד[רוגינס]. ונראה לי דכל הני
] לא צריכי ק[רא למעוטינהו] וילא ק[שיא מידי, דהיכא
 מקשיבן איצטר' קרא למעוטי ספי[ק]א, כ[גון] מ[אי] דאמרי'
 בפ' קמא דחולין¹⁵⁵ גבי פלגס דמספקא לן אי איל הוא אי
 כבש הוא, וכן תחלת הציהוב שבתורים ובני יונה, בה[ני]

לא יתכן כדכתבי' התם ברמזי'; עבודה זרה נד ע"א סוף ד"ה ל"ק (עמ' קפ): 'עיינ בפ' ארבע
 מיתות ברמזי' (כך בכ"י ירושלים 5704 [ראה לעיל, הערה 20], עמ' 443).
 151 השווה תוספות, ד"ה ואין מונעין. מסוגיה זו ואילך דן הרי"ד בקביעות בדבריו של ריב"ם;
 ראה על כך לעיל, ליד הערה 55 ואילך.
 152 לעיל דף קיא ע"א.
 153 שורה זו ושמונה השורות שלאחריה נחתכו בצורת משולש לצורך קיפול הדף. בשורה הראשונה
 חסרה כמחצית השורה, ובשורות הבאות החיסרון הולך ומצטמצם. והשווה תוספות כאן, ד"ה
 ולא ספק; תוספות, חולין כב ע"ב ד"ה איצטריך; פסקי הרי"ד, כאן (עמ' תעו).
 154 ראה משנה ביכורים ד, ה.
 155 חולין כב ע"ב ומנחות צא ע"ב. מכאן ואילך מקבילים הדברים מילה במילה לפסקי הרי"ד, כאן
 (עמ' תעו).

ספיקא קים לן בגויה דבן י"ג חדש הוי פלגס,¹⁵⁶ אבל לא [ידעינן] אי¹⁵⁷ מקרי כבש אי מקרי איל. וכן תחלת הציהוב קים [לן] אימת הוי אבל לא ידעי' אי גדול מקרי או קטן, בההוא ודאי אמרי' הכי, דאי לדידן הוי ספק, קמי שמייא לא [הוי] ספק ולילף לן רחמנא אי הוי [איל או ה]וי כבש ואי הוי גדול או קטן, אבל האי [ספיקא] לא מצינן למיקם אבין השמשות אי יממא הוי אי ליליא הוי. וכן נולד כשהוא מהול לא מצינן למיקם ביה אי ערלה כבושה היא אי לא,¹⁵⁸ והילכך איצטריך קרא למילפן דאין ספק מילה דוחה שבת, דהוה אמינא נילף מספק נפשות דדחי שבת, קמ"ל דלא. ואין להקשות כך אלא ב[א]נדרוגינס בלחוד, דקים לן בגויה דהוא אנדרוגינס אבל מ[ס]פקא לן אם איש הוא או אשה, הכא ודאי לא איצטריך קרא למעוטיה דנימא רחמנא דהוא אשה ודי לנו,¹⁵⁹ ומדמעטיה קרא שמע מינה בריה בפני עֶצְמָה¹⁶⁰ הוא, אבל בספק בין ה[שמ]שות ובספק ערלה כבושה¹⁶¹ ליכא לאקשוויי מידי.

דאיתמר רבה אמ' חיישי' שמא ערלה [כבושה] כול'. ריב"ם זצ"ל כתב הכי הילכתא נולד כ[שהוא] מהול שמהול ממש בכל דבר אין צריך למול אפי' בחול דהלכה כרב באיסורי¹⁶² ואמ' הלכה כתנא קמא דאמ' דבית הלל אין צריך למול. ורבינו יצחק מפאס זצוק"ל כתב¹⁶³ אע"ג דקימא לן כרב באיסורי, הכא הלכה כר[ב]ה ורב יוסף דבתראי נינהו והילכך עבדי' כרבה דאמ' [] דרבה ורב יוסף הלכה כרבה. וזה נראה לי עיקר. [ורב] אחא משבחא זצ"ל כתב בפרשת וירא אלי¹⁶⁴ וקיימא לן הילכתא כרב באיסורי. <קלו ע"א> אי אתר[חיתו]

156 ראה משנה פרה א, ג.

157 בפסקי הרי"ד: 'אי גדול מיקרי אי קטן מיקרי, כבש או איל'.

158 בפסקי הרי"ד נוסף: 'וכן בספק בן שבעה או בן שמונה'.

159 בפסקי הרי"ד נוסף: 'ואם הוא איש נימא לן רחמ' ויתחייב'.

160 הסופר ניקד את שתי האותיות הראשונות של המילה, וכנראה גם סימן למחיקה את האות ה' ותיקן בין השיטין: ו'.

161 בפסקי הרי"ד נוסף: ובספק בן שמונה.

162 בכורות מט ע"ב, ובמקבילות. וראה בפסקי הרי"ד, כאן (עמ' תעז), שהאריך יותר.

163 רי"ף דף נד ע"א בדפוס וילנה, בלשון אחרת.

164 שאילתות, שאילתא י (בראשית, עמ' סא-סג).

עד לאורתא אכלינן מיניה. מה שהקשיתי במה[דורא]
 קמא זה הוא תירוצו,¹⁶⁵ לא דמיא שמנה ימים דבה[מה]
 לשלשים דאדם, דשמנה דבהמה [לאו דו]קא, דהא [בהמה]
 לקרבן שריא ביום שמיני, והאי דנ[קט] שמנה משו' [דכת']¹⁶⁶
 ומיום (ה)שמיני והלאה, ושבעה [הוה] ליה למימר, א[בל]
 שלשים דאדם הם שלימים, דהא [מ]בכור ילפינן [ותנן]
 בפ' יש בכור לנחלה¹⁶⁷ מת ביום שלשים כיום שלפניו ר' עקיבא
 אומ' אם נתן לא יטול ואם לא נתן לא יתן, ואמר' [בגמרא]¹⁶⁸

דף 7 ע"ב, טור א¹⁶⁹

[]
 >קלט ע"ב¹⁷⁰ [] [] כר' יהודה [] []
 אהל ערנאי] ביום טוב. [והאי] דאמ' אביי לעיל¹⁷¹ לוקה מכות
 [מרדות] מדרבנן גזירה שלא יעשה כדרך שהוא
 עושה בחול, לאו למ[מר]א דלית בה מש' אהל עריי,
 אלא לאפוקי] מרב יו[סף] דאמ' אם תלה חייב חטאת,
 אבל מכל מקום [איסור מ]דרבנן מש' אהל עריי יש בה
 [] לפרושי השתא דאתית
 להכי לא [] דכרבי יהוד' סבירא ליה אלא
 הינו טעמא דש[] ר' אל'ע' דקסבר אינה חשובה אהל
 לא [] ה אלא לאו ש"מ לא אתא
 אביי למימר [] ש' אהל אלא דאין בה חיוב חטאת.
 וריב"ם וצונ"ל [] רב הונא סבר דלא שייך
 כל[] אהל גבי מש[מרת הי]לכך בעינין זה מותר כיון

165 השווה תוספות קלה ע"ב ד"ה כל; פסקי הרי"ד, שם (עמ' תעח).

166 ויקרא כב, כז.

167 משנה בכורות ח, ו.

168 ראה בכורות מט ע"א (בפסקי הרי"ד ההמשך הוא: 'מאי טעמ' דרבנן, גמרי חודש חודש ממדבר, מה התם ומעלה אף הכא נמי ומעלה'). כאן מסתיים העמוד, ועמוד ב' נמחק.

169 קורג'ו, הארכיון העירוני 31.2, דף 1. עמוד א' נמחק. השורה הראשונה (ואולי שתיים) בעמוד שלפנינו חסרה, והטור הימני נפגם מאוד בגלל קיפולו. חלקים מדף זה כבר נדפסו אצל תא-שמע, כנסת מחקרים, ג, עמ' 59-60.

170 הדברים מוסבים על הסוגיה 'אמר רבה בר רב הונא מערים אדם על המשמרת ביום טוב לתלות בה רמונים ותולה בה שמרים'.

171 לעיל דפים קלו ע"ב-קלח ע"א.

שאינו עושה] עו]בדין דחול שאומ' שלצורך
 רמונים תול]ה ואינו] נראה לי נכון דפליג רבה על
 כל מאי] טע]מא מש' אהל ואוקימנא
 ר' אלי]עזר] טעמ' מש' עובדין דחול
] אמ' ש] רמוני]ם תולה אותה הוא ולא משו'
 אנה]ל [ארעי]. [ד]שקיל ברא דתומא כול'. פיר' 172
 אסור להשים [פקק החדש] בנקב החבית אם לא היה
 מונ]כן [לכך ומכ]וון כנגד] הנקב מש' גזיר' שמא יחתוך
 [זמו]רה בשבת [והוי תולד]ה דמחתך וזה היה עושה
 [בהערמה]. וגאני במעברא 173 כו'. כתב
 [ריב"ם] זצו"ל] יה מפשיעו, חדא שהיה
] ממ]ן [מחלל שבת לטרוח ומוליך
 בספינה ד] [ועוד דאמרי' 174 חפציך אסורין
 [ח]פצי [שמים מותרין] וז]ה מכוינ בליבו לעשות חפצי
 לרא]ות [פ]ירוותיו]. והטעם השיני אינו נראה לי, דהא
 לקמן ב[פרק שואל תנן] 175 אבל מחשיך הוא לשמור, שמ' *
 [ש]מו]תר [ל]שמור [פ]ירוות בשבת. ואינו אסור אלא
 [מ]שום [הטעם] הראשון. פיס'.
 ומסו]ננין את היין בסודרין. כתב ריב"ם זצ"ל
] סודר]ין לאו בגד הוא, דאי בגד הא
 פו]רפית [ב]מסכת זב[חי]ם 176 דשרייתו זהו כיבוסו. ותמיה
 [לי לו]מר [דסוד]ך לאנו הינו בגד. ונראה לי דסודר
 [הוי] בגד] ומאי דקשיא ליה למר משרייתו זהו
 [כי]בוסו, לא קשיא, כגון שאין הסודר צריך כיבוס,
 שאין דר]ך [העולם לסנן יין אלא בסודר נקי, אינמי אין
 דר]ך כיבוס ביין אל]א ב]מים. 177
 נותן אדם יין [צל]ול ומים צלולים לתוך המשמרת.
 כתב ריב"ם זצו"ל והא [ד]קתני מתני' מסננין את היין

172 לשון זהה גם בפסקי הרי"ד, כאן (עמ' תצא).

173 כך גם בתוספות רי"ד הנדפסות, וכן גם בפסקי הרי"ד (עמ' תצא; ושם: וגני במערבא). לפנינו בבבלי: ונאים במברא.

174 לעיל דף קיג ע"א.

175 להלן דף קנ ע"א, במשנה.

176 זבחים צד ע"ב.

177 ראה תוספות לעיל קיא ע"א ד"ה האי.

בסודרין ולא התיר [במש]מרת, זהו אפי' בעכורין. ואינו נראה לי דשרי עכורין אפי' בסודרין, אלא מתני' בין צלול קא מיירי ומסננו מכל הקמחים או קיסמים שנפלו

<טור ב>¹⁷⁸

[

] <קמ ע"ב> פיס'

ונוטלין מלפני בהמה כול'. אמר אביי א[ידי] ואידי מיקמי חמרא לקמי פרה כול'. פי' [נוטלין] מיקמי חמרא לקמי חמרא ומיקמי פרה לקמי פרה, דכיון דמין אחד היא לא ממאסא בנשימה והבלא דחברתה. ולא איצטרי' לאשמועי' אלא מיקמי חמרא לקמי פרה, דאע"ג שהן שני מינין הוא אמינא דממאסא, קמ"ל דלא. <קמא ע"א> פיס'.

הקש שעל גבי המטה כול'. הני פלפלי מידק

חדא חדא כול'.¹⁷⁹ <קמא ע"ב> מנעל שעל גבי האמום ר' אליעזר מטהר.

כתב ריב"ם זצו"ל ומשמע בשבת יהא חייב משום

מכה בפטיש. והכא ליכא לאקשווי מי איכא מידי דר'

אליעזר' מחייב חטאת כול',¹⁸⁰ משום דלאו גבי הדדי מיתניין,

ושמא שום תנא היה אוסר לכתחלה מדרבנן. ואינו נראה

לי, דלאו בהוצאת האמום הוי גמר מנא עד דמתקן ליה

קצת. ושמא רגילין היו לצחצחו או להשחירו קצת לאחר

מכן, והילכך השמטתו מן האמום לאו גמר מלאכה

היא, וכשהיה רפוי כבר מתוקן הוא כל צרכו.

מפרק השואל.¹⁸¹

<קנ ע"א> פיס'. ולא יאמר לחבירו לשכור לו פועלים,

מאי שנא הוא ומאי שנא חברו. קשיא לי¹⁸² אמאי לא

178 שתי השורות הראשונות חסרות.

179 אינני יודע מדוע העתיק המחבר את שני המשפטים הללו מהמשנה ומהסוגיה שעליה. והשווה לעיל, ליד הערה 41.

180 ראה לעיל דף קלח ע"א.

181 המחבר (או הסופר) דילג כאן על שניים וחצי פרקים מהמסכת. וראה לעיל, ליד הערה 40.

182 דברים אלו נזכרים גם בתשובות הרי"ד, סי' מה, עמ' רטו: 'וקשיא לי אמאי לא מפרשי' מתני' הכי כו' כדכתבנין בקונטרס במהדורא תניינא'. תשובת הרי"ד הועתקה במלואה גם בכ"י אוקספורד, בודלי 4^o18 Opp. Add. (נויבאוואר 659), דפים א28-א32, סי' צד, ושם נעתק בטעות: במהדורא בתרא (דף 30ב). על טעות זו ראה לעיל, ליד הערה 25. על טיבו של כ"י

מפרשי' מתני' הכי, ולא יאמר לחבירו ישר' בשבת תשכיר לי פועלים למחר, שכשם שאסור לשכור פועלים בשבת כך אסור לומר לישר' תשכיר לי פועלים למחר, ותו לא הוה קשיא לן כלל. ונראה לי דהאי דלא מפרשי' מתניתין הכי ולא יאמר לחבירו ישר' בשבת, משום דהיתר גמור הוא לעשות כן, כיון שאינו משכירם בשבת,¹⁸³ דדוקא כשאומר לפועל עצמו ראה שתעמוד עימי לערב פליגי לקמן תנא קמא ור' יהושע בן קרחה, דר' יהושע בן קרחה סבר כיון דלא מוגר ליה בשבתא שרי, שאין זה אלא היראה בעלמא, ותנ' קמ' סבר כיון דלפועל גופיה קאמ' הכי, אע"ג דלא מוגר ליה כמאן דמוגר ליה דאמי, דסמיך על דיבוריה ולא מהדר תו לאיתגורי גבי אחריני, אבל כשאומר לחבירו בשבת תשכיר לי פועלים למחר, אפי' תנא קמא מודה דשרי, דהא לא עביד מידי בשבת. משום הכי מידחקי רב פפא ורב אשי לפרושה במילת' אחרית'. אמ' רב פפא חברו גוי, מתק' לה רב אשי אמירה לגוי שבות, אלא אמ' רב אשי אפילו תימ' חבירו ישר' כול'. פירש המורה אמירה לגוי שבות וכבר סתמה ר' במתני'¹⁸⁴ נכרי שבא לכבות אין אומרין לו כבה. וריב"ם זצו"ל כתב ה"ג רב אשי אמ' אפילו תימא חבירו ישר', ולא גרסי' מתקיף לה רב אשי. ומפני שנדחק ריב"ם בהאי אתקפתא משום דטובא אשמעי' דאפילו במידי דלגבי ישר' לא חשיבה מלאכה כגון לשכור

אוקספורד ראה: תשובות הגאונים החדשות, מבוא, עמ' לד-לו; רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח, עמ' 37-38).

183 כן כתב הרי"ד גם בפסקיו, כאן (עמ' תקלוז), עיין שם.

184 לעיל דף קכא ע"א.

ב. תוספות רי"ד למסכת עירובין, מהדורה תניינא

<דף 8 ע"א>: 185 תוספות רי"ד, עירובין, מהדורה תניינא, דף ח ע"א – יד ע"א. מקביל לנדפס.

<דף 9 ע"ב>: 186 תוספות רי"ד, עירובין, מהדורה תניינא, דף כט ע"ב – לג ע"ב. רובו הגדול מקביל לנדפס, 187 אך הפסקה האחרונה חדשה: 188

לג ע"ב < נעץ קורה ברש' הרב' גבוהה
 עשרה ורחבה ארבעה עירובו עירוב, אין רחבה ארבעה
 אין עירובו עירוב. ה"ג, ולא גרסי' אין גבוהה עשרה. 189 כתוב
 בספרים 190 רישא מאי קאמ' כל שכן שהוא במקום אחד
 [ועירובו במקום אחר הוא, סיפא נמי אדרבה הוא ועירובו
 ב]מקום אחד הוא. פי' אמאי קאמ' רישא גבוהה עשרה
 [ור]חבה ארבעה הוא עירוב והרי הוא במקום אחד ברש'
 [הרב]ים ועירובו ברש' היח', דקס"ד דנתכון לשבות למטה
 [] דאינה רחבה, אם כן הוא מקום פטור וכל שכן שיהא
 [עירוב] במקום פטור בטל אצל רש' הרב' והווי להו תרויהו

- - - -

185 קורג'ו, הארכיון העירוני 31.2, דף 2.

186 קורג'ו, הארכיון העירוני 31.1, דף 2.

187 בכתב היד חסרות המילים 'עייין במהדורא תליתאה' שמצויות בנדפס, דף ח ע"ב סוף ד"ה אמר ליה רבא (המילים הללו מצויות בכ"י נוסף של תוספות רי"ד מהדורה תניינא למסכת עירובין: פרמה 3061 [ראה לעיל, הערה 24], דף 21 ב).

188 פסקה זו כבר נדפסה אצל תא-שמע, כנסת מחקרים, ג, עמ' 58. פסקה זו חסרה גם בכ"י פרמה 3061.

189 ראה רש"י, כאן. הרי"ד שולל את הגרסה המצויה בדפוסים הראשונים ובכ"י מינכן: 'אין גבוה י' ואין רחבה ארבע' אין עירובו עירוב'. וראה דקדוקי סופרים, כאן, עמ' 124, הערה צ.

190 השווה חידושי הרשב"א (עמ' ריו) וחידושי הריטב"א (עמ' שכה-שכו); דקדוקי סופרים, עמ' 124, הערה צ.

ג. מהדורה אחרת של תוספות רי"ד למסכתות ביצה ועירובין

<דף 10, טור א>¹⁹¹

<ביצה לח ע"א> עירו שדרפן לקנות [] ולא¹⁹² אדעתא דכולי עלמא אפי*
 א[פקריה] הילכ' קנאו [אח]ד מבני העיר ביום טוב [יכול
 ל]הוליכו ל[כל מקום] [ש]הוא יכול להלך, שבעת [קנייתו]
 [קנתה שבי]תה [אנ]צלו, ואם עירב מוליכו למזרח [ארבעת]
 אלפים. אבל אחנר [ש]אינו מבני העיר אינו יכול להו[ציאו]
 חוץ לאלפים אמה, דאדעתא דידיה לא אפקריה. [ואין]
 [לזמ' כאן] הרי [הוא] למקום שכל בני העיר הולכין, דלא
 ([שכל בני העיר] הולכין דלא)¹⁹³ אמרינ' הכי אלא בדבר
 שקנה [שביתה בין] השמשות אצל שני בני אדם ש'^{*}
 [ששניהם בעלים עליו], אבל הכא שאין בעלים אלא מופקר
 הוא [לכל מי שיקנ]הו ביום טוב הרי הוא כרגליו ואין חבירו
 מעכב עליו [ואין צריך זה] לברירה מפני שלא היה לו
 [אדון אחר וזולתו. וזה] דומה לבור (שלאש) שלאנשי
 אותה [העיר שהוא] כרגלי ה[מ]מלא שלאותה העיר.¹⁹⁴ ו[כ]ל
 מה ש[כתבתי] במהדורא קמא אינו כלום והעיקר כ[מו]
 מה שכ[תבתי] במהדורא תנינ'א.

עירובין

<ב ע"א> מבוי שהוא גבוה מעשרים אמה ימעט. <ד ע"ב> היה גבוה
 מעשרים אמה [ובא למעט] כול'. רבי יצחק זצ"ל [פי]¹⁹⁵
 ובא למעט [מ]מעטו [בקורה] שהיא רחבה טפח [ודיו]
 דקורה משום ה[כר ו]הכר [של מטה כהי]כ[ר של]
 מעלה [ו]כשם ש[למעלה] דיה טפח כדתנן דיה לקורה
 שת[הא] רחבה [טפח, כך הקורה שממעט בה למטה ממנה]¹⁹⁶

191 מודינה, הארכיון העירוני 19.2. נותר רק הטור הימני. חלקו העליון של הטור (המכיל את התוספות לסוף מסכת ביצה) פחות או יותר שלם; חלקו התחתון של הטור (התוספות למסכת עירובין) חתוך, ולא נותר ממנו אלא החלק הימני.

192 מכאן ועד להערה 194 הדברים מקבילים לפסקי הרי"ד, כאן (עמ' צט-ק).

193 הסופר העתיק שוב בטעות חלק מהשורה הקודמת.

194 עד כאן בפסקי הרי"ד, והמשפט הבא חסר שם.

195 רי"ף כאן, דף א ע"א בדפוס וילנה.

196 לפנינו ברי"ף: 'כך הקורה שממעט בה למטה ממנה דיה שתהא רחבה טפח ואם היה גבהו פחות מעשרה טפחים חוקק בו ארבע אמות על ארבע אמות כדי להשלימו לעשרה טפחים כאביו ואף

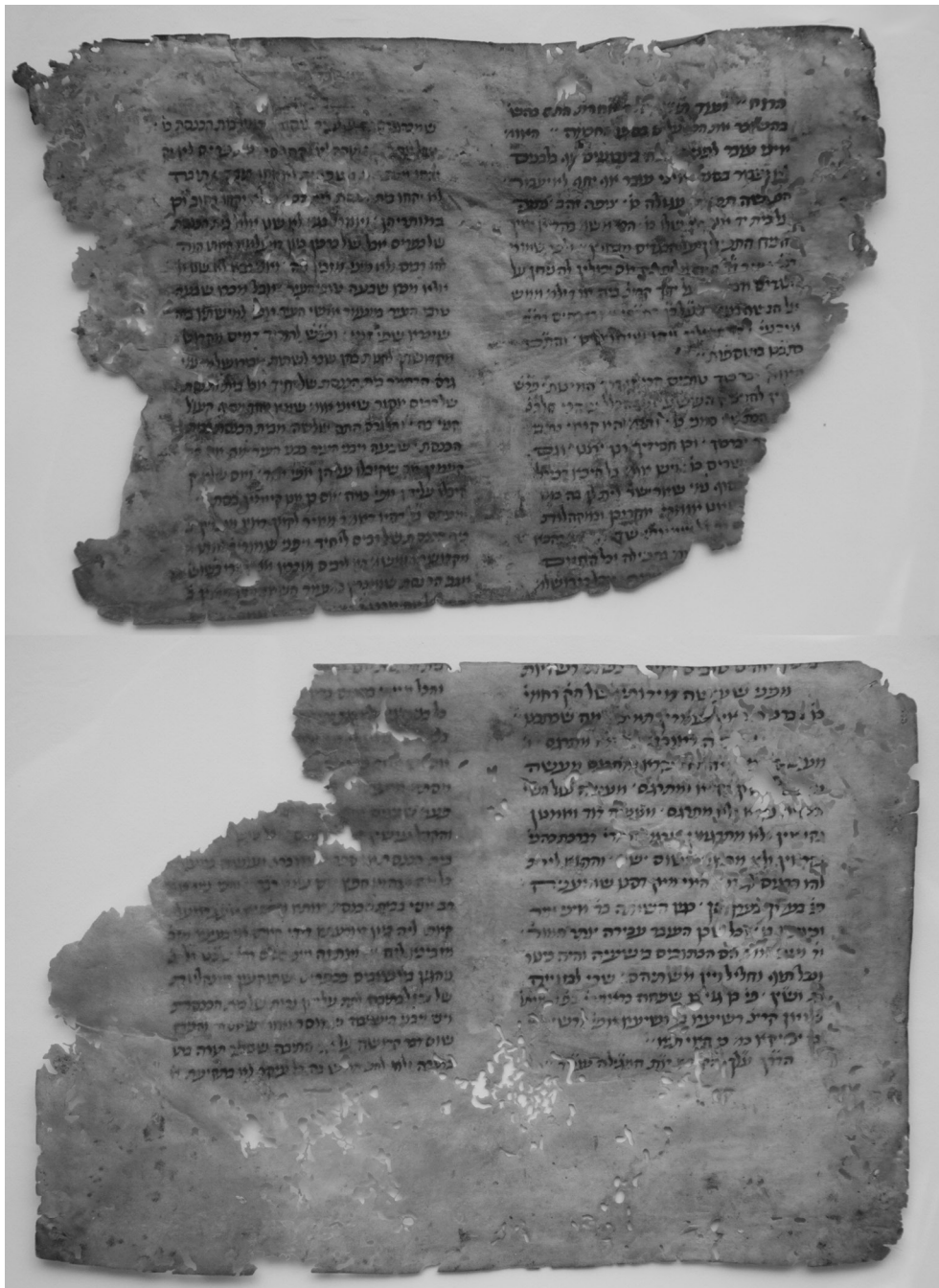
[שרוצה ל[ה]גביה]
[לא יהא שם כלל]
[גבוה כמן]
[]
[משהו בהא קאמ']
[הגובה ההוא]
[]
[טפת מותר להשן]
[החיצון יורד [וסותם]
[תחת הקורה מן]
[פן הרי הקורה]
[קסבר אסור לן]
[מודה]
[בן] טפת גובן]
[לא דכיון]
[מחשיבו בפל מקום לא דכולי]
[קמיפלגי]
[לאותן הן]
[]
[]

על גב דפליג עליה רב יוסף דהוא רביה ואמר חוקק בו ארבעה על ארבעה כיון דסוגיין כאביי דאמר משך מבוי בארבע אמות הלכתא כותיה'.

Handwritten text in Hebrew script, appearing to be a list or index of items. The text is arranged in two columns, with some lines starting with 'א' (Aleph) and others with 'ב' (Beth). The script is dense and somewhat faded, typical of an ancient manuscript. The paper shows signs of age, including creases and discoloration.

H. 1. 40 1298

לוח 10: רדשלים, הספרייה הלאומית 1398 פ 4
שכל טוב לספר בראשית. נרפס לרה"ן, צעי 107-110.

לוח 11: בני יורק, ליהמן FR11.5 + FR11.8
פירושו ר' ברוך ממגנצא למסכת מגילה גרפס להלן, עמ' 338-341

מפתחות

1. קיצורים ביבליוגרפיים

אבאטה, קטעים בספריית אנג'ליקה

E. Abate, 'Bindings and Covers: Fragments of Books and Notebooks from the Angelica Library (Biblioteca Angelica, Rome)', *Books within Books*, pp. 237-254

אבודרהם

ר' דוד אבודרהם, אבודרהם השלם, מהדורת ש' קרויזר, ירושלים תשכ"ג

אבות דר' נתן, דפוס ראשון

מסכת סופרים [...] ומסכת אבות דרבי נתן, ונציה ש"י (תלמוד בבלי, ונציה ש"ו-ש"א, כרך [לה])

אבות דר' נתן, מהדורת שכטר

מסכת אבות דרבי נתן, מהדורת ש"ז שכטר, וינה תרמ"ז

אבן עזרא, יסוד מורא

ר' אברהם אבן עזרא, יסוד מורא וסוד התורה², מהדורת י' כהן וא' סימון, רמת גן תשס"ז

אברהמס, סידור

M. Abrahams, 'Leaf from an English Siddur of the Twelfth Century', *Jews' College Jubilee Volume*, London 1906, pp. 109-113

אברמסון, פירוש רבנו חננאל

ש' אברמסון, פירוש רבנו חננאל לתלמוד, ירושלים תשנ"ה

אברמסון, רב נסים גאון

ש' אברמסון, רב נסים גאון: חמשה ספרים, ירושלים תשכ"ה

אולשובי-שלנגר, כתבי יד מאנגליה

J. Olszowy-Schlanger, *Les manuscrits hébreux dans l'Angleterre médiévale: étude historique et paléographique*, Paris 2003

אולשובי-שלנגר, ספר חשבונות

J. Olzowy-Schlanger, 'Binding Accounts: A Leger (!) of a Jewish Pawn Broker from 14th Century Southern France (MS Krakow, BJ Przyb/163/92)', *Books within Books*, pp. 97-147

אוצר הגאונים

אוצר הגאונים, מהדורת ב"מ לוין, חיפה וירושלים תרפ"ח-תש"ג

אוצר הגאונים החדש

אוצר הגאונים החדש מסכת בבא מציעא, מהדורת י' ברודי, כ' כהן וי"צ שטמפפר, ירושלים תשע"ב

אוצרות שפונים

ר' פלסר (עורכת), אוצרות שפונים מאוסף עזרא פ. גורודצקי בבית הספרים, ירושלים תשס"ט

אור זרוע

ר' יצחק בן משה מווינה, אור זרוע, ירושלים תש"ע

אורבך, בעלי התוספות

א"א אורבך, בעלי התוספות, מהדורה רביעית מורחבת, ירושלים תש"ם

אורבך, מחקרים במדעי היהדות

א"א אורבך, מחקרים במדעי היהדות, בעריכת מ"ד הר וי' פרנקל, ירושלים תשנ"ח

אלבום, ילקוט שכל טוב

י' אלבום, 'ילקוט שכל טוב': דרש, פשט וסוגיית ה"סדרן", מ"מ בר-אשר (ואחרים, עורכים), דבר דבור על אופניו: מחקרים בפרשנות המקרא והקוראן בימי הביניים מוגשים לחגי בן-שמאי, ירושלים תשס"ז, עמ' 71-96

אנציקלופדיה יודאיקה

F. Skolnik (ed.), *Encyclopaedia Judaica*², Detroit 2007

אסף, באהלי יעקב

ש' אסף, באהלי יעקב, ירושלים תש"ג

אפטוביצר, מבוא לראבי"ה

א' אפטוביצר, מבוא לספר ראבי"ה, ירושלים תרצ"ח

אפטוביצר, ספר חפץ וספר מתיבות

א' אפטוביצר, 'ספר חפץ וספר מתיבות', תרביץ, ד (תרצ"ג), עמ' 127-152

אפטוביצר, פירוש רש"י לתלמוד

א' אפטוביצר, 'לתולדות פירוש רש"י לתלמוד', י"ל מימון (עורך), ספר רש"י, ירושלים תשט"ז, עמ' רפ-שכא

אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה

י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה³, ירושלים תש"ס

אפשטיין, מחקרים

י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ירושלים תשמ"ד-תשנ"א

ארנד, איוב

פירוש רבי יוסף קרא לספר איוב, מהדורת מ' ארנד, ירושלים תשמ"ט

בבוקר, שחזור

R.G. Babcock, *Reconstructing a Medieval Library: Fragments from Lambach*, New Haven 1993

בית-אריה, השלמות לקטלוג אוקספורד

Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library, Supplement of Addenda and Corrigenda to vol. I (A. Neubauer's Catalogue), compiled under the direction of M. Beit-Arié, edited by R.A. May, Oxford 1994

בית-אריה, מחקרים בפליאוגרפיה

M. Beit-Arié, *The Makings of the Medieval Hebrew Book: Studies in Palaeography and Codicology*, Jerusalem 1993

בית-אריה, קודיקולוגיה עברית

מ' בית-אריה, קודיקולוגיה עברית: טיפולוגיה של מלאכת הספר העברי ועיצובו בימי-הביניים בהיבט היסטורי והשוואתי מתוך גישה כמותית המיוסדת על תיעוד כתבי-היד בציוני תאריך, קדם-פרסום גרסת אינטרנט 0.4, תשע"ה/2015

<http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/manuscripts/hebrewcodicology/Documents/Hebrew-Codicology-continuously-updated-online-version.pdf>

בית הבחירה

ר' מנחם המאירי, בית הבחירה, מסכת עירובין, מהדורת מ' הרשקר, ירושלים תשכ"ב; מסכת מגילה, מהדורת מ' הרשקר, ירושלים תשכ"ב; מסכת הוריות³, מהדורת א' סופר, ירושלים תשכ"ט

בכר, אבן בחן

W. Bacher, 'Der "Prüfstein" des Menachem b. Salomo', *Jubelschrift zum siebzigsten Geburtstage des Prof. Dr. H. Graetz*, Breslau 1887, pp. 94-115

בכר, לקוטים מספר אבן בחן, א

ב"ז בכר, 'לקוטים מספר "אבן בחן" לר' מנחם בן שלמה, אוצר הספרות, ה (תרנ"ו), עמ' 257-263

בכר, לקוטים מספר אבן בחן, ב

ב"ז בכר, 'לקוטים מספר אבן בחן לר' מנחם בן שלמה: ביאורי מקראות נביאים וכתובים', הגרן, ד (תרס"ג), עמ' 38-58

בן שלום, שכל טוב

ח' בן שלום, 'לשיטתו הפרשנית של ר' מנחם בן ר' שלמה בפירושו על התורה "שכל טוב"', מ' שמידמן (עורך), טורים: מחקרים בהיסטוריה ותרבות יהודית, מוגשים לד"ר ברנרד לנדר, ניו יורק תשס"ז-תשס"ח, ב, חלק עברי, עמ' א-נח

בראשית רבה

מדרש בראשית רבא, מהדורת י' תיאודור וח' אלבק, ברלין תרע"ב-תרצ"ו

ברויאר, מקראות שיש להן הכרע

מ' ברויאר, 'מקראות שיש להן הכרע', מגדים, י (תש"ן), עמ' 97-112

ברצן, בני הכפרים

R. Barzen, 'Benei haKefarim – die Leute aus den Dörfern. Zur jüdischen Siedlung auf dem Lande in Aschkenas und Zarfāt im hohen und späteren Mittelalter', F.G. Hirschmann and G. Mentgen (eds.), *Campana pulsante convocati: Festschrift anlässlich der Emeritierung von Prof. Dr. Alfred Haverkamp*, Trier 2005, pp. 21-37

גזירות אשכנז וצרפת

א"מ הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת, ירושלים תש"ו

גינצבורג, מבוא

C.D. Ginsburg, *Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible*, London 1897

גליס, תוספות השלם

תוספות השלם: אוצר פירושי בעלי התוספות על תורה נביאים וכתובים, מהדורת י' גליס, ירושלים תשמ"ב ואילך

גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים

א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה

גרוסמן, פירושי ר' יוסף קרא

א' גרוסמן, 'חשיבות ה"גניזה" האיטלקית לחקר פירושו של ר' יוסף קרא למקרא', א' דוד וי' תבורי (עורכים), הגניזה האיטלקית, ירושלים תשנ"ה, עמ' לט-נא

גרמניה יודאיקה

Germania Judaica, Band I: Von den ältesten Zeiten bis 1238, hrsg. von I. Elbogen, A. Freimann and H. Tykocinski, Tübingen 1963²; Band II: Von 1238 bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts, hrsg. von Z. Avneri, Tübingen 1968; Band III: 1350-1519, hrsg. von A. Maimon et al., Tübingen 1987-2003

דוידוון, אוצר השירה והפיוט

י' דוידוון, אוצר השירה והפיוט, ניו יורק תרפ"ה-תרצ"ג

דוקס, קובץ על יד

י"ל דוקס, קובץ על יד: כולל העתקות מספרים יקרים כ"י אשר לא ראו אור שמש עד עתה, עסלינגן תר"ו

דינר, קטעים בקלן

L. Dünner, 'Das hebräischen Handschrift-Fragmente im Archiv der Stadt Cöln', *ZfHB*, 8 (1904), pp. 84-90, 113-117

דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות

נ', מבוא לספר הלכות פסוקות, מהדורה שנייה עם תיקונים והוספות, ניו יורק וירושלים תשנ"ט

דנציג, ספר חפץ

N. Danzig, 'The First Discovered Leaves of Sefer Hefes', *JQR*, 82 (1991), pp. 51-136

דנציג, תיקונים לספר חפץ

N. Danzig, 'Addenda and Corrigenda: "The First Discovered Leaves of Sefer Hefes,"' *JQR* 82 (1991): 51-136', *JQR*, 83 (1992), pp. 179-180

דקדוקי סופרים

רנ"ג רבינוביץ, דקדוקי סופרים, מינכן תרכ"ח-תרנ"ז

דקדוקי סופרים השלם

תלמוד בבלי עם דקדוקי סופרים השלם, בעריכת מ' הרשור (ואחרים) ירושלים תשל"ב ואילך

הגהות מיימוניות

ראה: רמב"ם, משנה תורה

הולנדר, טרייר

E. Hollender, 'Reconstructing Manuscripts: The Liturgical Fragments from Trier', *Genizat Germania*, pp. 61-90

הורביץ, שרידים מפירושי רבינו חננאל

א' הורביץ, 'שרידים חדשים מפירושי רבינו חננאל מגניזת קאהיר', הדרום, מד (תשל"ז), עמ' 78-5

הלכות גדולות

הלכות גדולות, מהדורת עזריאל בן מאיר הילדסהיימר, ירושלים תשל"ב-תשמ"ז

הלכות גדולות-ברלין

הלכות גדולות, מהדורת ע' הילדסהיימר, ברלין תרמ"ח-תרנ"ב

הלכות פסוקות

הלכות פסוקות לרב יהודאי גאון זצ"ל, מהדורת ס' ששון, ירושלים תשי"א

הלכות שמחות למהר"ם

הלכות שמחות השלם מאת רבינו מאיר ב"ר ברוך מרוטנבורג ז"ל, מהדורת ע"ד לאנדא וי"א לאנדא, ירושלים תשל"ו

וילהלם, קטעים ממדרש תנחומא
 י"ד וילהלם, 'קטעים ממדרש תנחומא לס' שמות ומדרש ילמדנו לס' דברים', קבץ על יד, סדרה
 חדשה, ו, חלק א (תשכ"ו), עמ' 55-75

וישי וינושיקובה, קטעים במורביה
 T. Visi and M. Jánošíková, 'A Regional Perspective on Hebrew Fragments: The Case of
 Moravia', *Books within Books*, pp. 185-236

זוסמן, אוצר
 י' זוסמן, אוצר כתבי-היד התלמודיים, ירושלים תשע"ב

זוסמן, ירושלמי אשכנזי
 י' זוסמן, "ירושלמי כתבי-יד אשכנזי" ו"ספר ירושלמי", תרביץ, סה (תשנ"ו), עמ' 37-63

זוסמן, ירושלמי נזיקין
 י' זוסמן, 'שוב לירושלמי נזיקין', י' זוסמן וד' רוזנטל (עורכים), מחקרי תלמוד, א, ירושלים
 תש"ן, עמ' 55-133

זוסמן, שרידי ירושלמי
 י' זוסמן, 'שרידי ירושלמי – כת"י אשכנזי, לקראת פתרון חידת "ספר ירושלמי"', קבץ על יד,
 סדרה חדשה, יב (תשנ"ד), עמ' 1-120

זוסמן, שרידי תלמוד
 י' זוסמן, 'שרידי תלמוד ב"גניזה האירופית"', א' דוד וי' תבורי (עורכים), הגניזה האיטלקית,
 ירושלים תשנ"ח, עמ' נג-ס (=הנ"ל, אוצר כתבי-היד התלמודיים, ירושלים תשע"ב, כרך
 מבואות ומפתחות, עמ' 23-28)

זליגמן, בבלי דפוס פורטוגל
 S. Seeligmann, 'Ein portugiesischer Talmuddruck', *ZfHB*, 12 (1908), pp. 16-19

זלפלד, פירושי שיר השירים
 S. Salfeld, *Das Hohelied Salomo's bei den jüdischen Erklärern des Mittelalters*, Berlin
 1879

זנה, גזירת תנ"ו
 י' זנה, 'לבקורת הטקסט של הספר על גזירת תנ"ו לר' שלמה בר' שמשון, בצירוף קטע מספור
 זה ביהודית-אשכנזית', ספר יובל לכבוד הרב ד"ר אברהם ווייס, ניו יורק תשכ"ד, עמ' שפה-תה

חידושי הריטב"א
 חידושי הריטב"א מסכת עירובין, מהדורת מ' גולדשטיין, ירושלים תשל"ה

חידושי הרמב"ן
 חידושי הרמב"ן, מהדורת א"ז מלצר, ירושלים תרפ"ח-תרפ"ט

חידושי הרשב"א

חידושי הרשב"א מסכת עירובין, מהדורת י"ד אילן, ירושלים תשמ"ט; מסכת מגילה, מהדורת ח"ו דימיטרובסקי, ירושלים תשמ"א (עם חידושו למסכת ראש השנה); מסכת בבא מציעא, מהדורת א' ליכטנשטיין, ירושלים תשס"ו; מסכת בבא בתרא, ירושלים תשי"ז

טרייטל, פרקי דר' אליעזר

א' טרייטל, פרקי דר' אליעזר: נוסח, עריכה ודוגמת סינופסיס של כתבי היד, ירושלים תשע"ג

יהלום, תוספות שנין

ש' יהלום, 'תוספות שנין: מהדורותיו ומאפייניהן', תרביץ, פ (תשע"ב), עמ' 41-88

יחסי תנאים ואמוראים, מהדורת בלוי

ערכי תנאים ואמוראים, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשנ"ד

יחסי תנאים ואמוראים, מהדורת מימון

יחסי תנאים ואמוראים, מהדורת י"ל מימון, ירושלים תשכ"ג

ילינק, פירושים על אסתר

פירושים על אסתר, רות ואיכה לר' מנחם בר חלבו, לר' טוביה בר אליעזר, לר' יוסף קרא, לרשב"ם ולאיש פלוני צרפתי ז"ל, מהדורת א' ילינק, לייפציג תרט"ו

ילקוט שמעוני

ילקוט שמעוני, מהדורת ד' הימן וי' שילוני, ירושלים תשל"ג-תש"ע

יפת וסולטרס, פירוש רשב"ם לקהלת

פירוש רבי שמואל בן מאיר (רשב"ם) לקהלת, מהדורת ש' יפת ור"ב סולטרס, ירושלים תשמ"ה

ירושלמי

תלמוד ירושלמי, ונציה [רפ"ג]; תלמוד ירושלמי, יוצא לאור על פי כתב יד סקליגר 3, מבוא מאת י' זוסמן, ירושלים תשס"א

כהן, תוספות שאנץ קידושין

י' כהן [=א' גבאי], 'קטעים מתוספות שאנץ למסכת קידושין', ירושתנו, ו (תשע"ב), עמ' טו-פה

כל בו

ספר כלבו, מהדורת דוד אברהם, ירושלים תש"ן-תשס"ז

לוו, תרופות

H. Loewe, 'A Hebrew Antidotary. Queens' College, Or. 5', *Proceedings of the Royal Society of Medicine*, 31 (1938), pp. 647-649

לוין, מתיבות

ב"מ לוין, מתיבות, ירושלים תרצ"ד

לוצטו, קטעים בוויטרבו

A. Luzzatto, 'Le pergamene ebraiche dell'Archivio di Stato di Viterbo', Italia, 4,2 (1985), pp. 109-128

ליברמן, תוספתא כפשוטה

ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה: באור ארוך לתוספתא, ניו יורק תשט"ו-תשמ"ח

לייטנר, פירוש רבינו עזריאל

צ"י לייטנר, 'שרידים מפירוש רבינו עזריאל למסכת נזיר', י' בוקסבוים (עורך), ספר הזכרון לכבודו... של... רבי שמואל ברוך ורנר זצ"ל, ירושלים תשנ"ו, עמ' קנו-קסב (נדפס שוב בתוך: שיטה מקובצת לרבינו בצלאל אשכנזי מסכת נזיר, מהדורת א' אריאלי, ירושלים תשע"ג, עמ' תכט-תלו)

ליפשיץ, קימחא דפיסחא

י' ליפשיץ, קימחא דפיסחא, ירושלים תשמ"ו

ליפשיץ, תוספות רבינו שמשון למסכת בבא בתרא

י' ליפשיץ, 'תוספות רבינו שמשון למסכת בבא בתרא', מוריה, ט, גיליון יא-יב (תש"ם), עמ' ה-יד; י, גיליון ט-י (תשמ"א), עמ' ב-ה; גיליון יא-יב (תשמ"ב), עמ' ב-ז

ליקוטם מהלכות אמרכל

'ליקוטם מהלכות מועדים מספר אמרכל', בתוך: חמשה קונטרסים, מהדורת נ"נ קורוניל, וינה תרכ"ד, דפים כא ע"א-כז ע"א

לנרד, ביבליוגרפיה

A. Lehnardt, 'Bibliography of the "European Genizah"', *Genizat Germania*, pp. 335-363

לנרד, קטעים בארפורט

A. Lehnardt, 'Chartulae Hebraicae: Mittelalterliche jüdische Handschriftenfragmente in Erfurter Bibliotheken', *Zu Bild und Text im jüdisch-christlichen Kontext im Mittelalter (Erfurter Schriften zur jüdischen Geschichte, 3)*, Erfurt 2014, pp. 142-165

לנרד, קטעים בפרנקפורט

A. Lehnardt, *Hebräische Einbandfragmente in Frankfurt am Main: Mittelalterliche jüdische Handschriftenreste in ihrem geschichtlichen Kontext*, Frankfurt am Main 2011

לקח טוב

ר' טוביה בן אליעזר, מדרש לקח טוב, מהדורת ש' בובר (בראשית-שמות) וא"מ פאדווא (ויקרא-דברים), ווילנא תר"מ; פירוש לקח טוב על מגלת איכה, מהדורת א' גראינוף, לונדון 1908; פירוש לקח טוב על מגלת קהלת, מהדורת ג"א פיינברג, ברלין תרס"ד; מדרש לקח טוב על אסתר, בתוך: ספרי דאגדתא על מגלת אסתר, מהדורת ש' בובר, וילנה תרמ"ז, דפים מב ע"א-נו ע"ב

מאורות הראשונים

מאורות הראשונים: אוצר בלום מכתבי יד רבותינו הראשונים בכל מקצועות התורה, מהדורת ש"א שטרן, א, ירושלים תשס"ב

מגנזי המכון

א' דוד (עורך), מגנזי המכון לתצלומי כתבי היד העבריים, ירושלים תשנ"ו

מדרש ויקרא רבה

מדרש ויקרא רבה, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשי"ג-תש"ך

מדרש רבה, חמש מגילות

מדרש רבה, וילנה תרל"ד

מדרש תהלים

מדרש תהלים המכונה שוחר טוב, מהדורת ש' בובר, וילנה תרנ"א

מדרש תנחומא (בובר)

מדרש תנחומא, מהדורת ש' בובר, וילנה תרמ"ה

מדרש תנחומא (ורשה)

מדרש תנחומא, ירושלים תשכ"ט

מהר"ם מרוטנבורג, טעמי מסורת המקרא

'טעמי מסורת המקרא', בתוך: רבי מאיר ב"ר ברוך (מהר"ם) מרוטנבורג, תשובות פסקים ומנהגים, מהדורת י"ז כהנא, ירושלים תשי"ז-תשכ"ג, א, עמ' א-לט

מחזור ויטרי, מהדורת גולדשמידט

מחזור ויטרי, מהדורת א' גולדשמידט, ירושלים תשס"ד-תשס"ט

מחזור ויטרי, מהדורת הורוויץ

מחזור ויטרי², מהדורת ש' הורוויץ, נירנברג תרפ"ג

מחזור לימים הנוראים

מחזור לימים הנוראים לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל

מכילתא

מכילתא דרבי ישמעאל, מהדורת ח"ש הורוויץ וי"א רבין, פרנקפורט ע"נ מיין תרצ"א

מנהגי מהרי"ל

מהרי"ל: מנהגים, מהדורת ש"י שפיצר, ירושלים תשמ"ט

מנהגי ר' אברהם קלויזנר

ספר המנהגים לרבינו אברהם קלויזנר, מהדורת ש"י שפיצר, ירושלים תשס"ו

מנורת המאור

מנורת המאור לרבי ישראל בן יוסף בן אלנקאווה, מהדורת ה"ג ענעלאו, ניו יורק תרפ"ט-תרצ"ב

מסכת סופרים

מסכת סופרים, מהדורת מ' היגר, ניו יורק תרצ"ז

מעשה הגאונים

מעשה הגאונים, מהדורת א' עפשטיין וי' פריימן, ברלין תר"ע

מקראות גדולות הכתר

מקראות גדולות הכתר, מהדורת מנחם כהן, רמת גן תשנ"ב ואילך

מרדכי גיטין

מ"א רבינוביץ, 'ספר המרדכי לרבינו מרדכי בן הלל האשכנזי למסכת גיטין והילכות הגט', מחקרים ומקורות, ב (תש"ן), עמ' 325-872

מרדכי השלם

מרדכי השלם, מסכת מגילה, מהדורת מ"א רבינוביץ, ירושלים תשנ"ז; מסכת בבא קמא, מהדורת א' הלפרין וח' שורץ, ירושלים תשנ"ב

משנה זרעים

משנה זרעים עם שינויי נוסחאות מכתבי-היד של המשנה ועם השוואות להבאות מהמשנה בחז"ל, גאונים וראשונים, מהדורת נ' זק"ש, ירושלים תשל"ב-תשל"ו

משפטי שבועות

ספר משפטי שבועות: המקור הערבי ותרגום עברי מימי הביניים, בצירוף מבוא, הערות ונספחים, מהדורת ש' אברמסון, י' ברודי וד' סקליר, ירושלים תשע"ב

נויבאואר, קטלוג אוקספורד

A. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library and in the College Libraries of Oxford*, Oxford 1886

נויבאואר וקאולי, קטלוג אוקספורד

A. Neubauer and A.E. Cowley, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, II, Oxford 1906

סאבאטיני, קטעים בפסקוקוסטנצו

G. Sabatini, 'Frammenti di antichi codici ebraici in pergamena esistenti in Pescocostanzo', *Rassegna di Storia ed Arte d'Abruzzo e Molise*, 3 (1927), pp. 94-113

סדור עבודת ישראל

סדר עבודת ישראל, מהדורת י' בר, רלדהיים תרכ"ח

סדר טרוייש

סדר טרוייש, מהדורת מ"צ ווייס, פרנקפורט דמיין תרס"ה (תדפיס מתוך ספר היובל לכבוד ר' משה אריה בלאך, בודפשט תרס"ה)

סדר רב עמרם גאון

סדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב

סודי רוזי

סודי רוזי, מהדורת א' איזנבך, ירושלים תשס"ד

סיראט, כתבי יד עבריים

C. Sirat, *Hebrew Manuscripts of the Middle Ages*, Cambridge 2002

סיראט ובית-אריה, אוצר כתבי יד

ק' סיראט ומ' בית-אריה (עורכים), אוצר כתבי-יד עבריים מימי-הביניים בציוני תאריך עד שנת ה'ש, ירושלים ופריס תשל"ב-תשמ"ו

סמ"ג

ספר מצות גדול, ונציה ש"ז

סמ"ק מצורף

סמ"ק מצורף, מהדורת י"י הר-שושנים-רוזנברג, א², ירושלים תשמ"א; ב-ג, ירושלים תשל"ז-תשמ"ח

ספר גימטריאות

ספר גימטריאות, מהדורת י"י סטל, ירושלים תשס"ה

ספר הישר, חלק החידושים

ספר הישר לרבינו תם, חלק החידושים², מהדורת ש"ש שלזינגר, ירושלים תשל"ד

ספר המכריע

ספר המכריע לרבינו ישעיה מטראני הזקן, מהדורת ש"א ורטהימר, ירושלים תשנ"ח

ספר המקח והממכר

רב האי גאון, המקח והממכר, ונציה שס"ב

ספר המקצועות

ספר המקצועות, מהדורת ש' אסף, ירושלים תש"ז

ספר הנר

כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10013 (מהדורה פקסמילית: *A Digest of Commentaries on the Tractates Babha Kamma, Babha Mesia and Babha Bhathera of the Babylonian Talmud*, (Compiled by Zachariah Ben Judah Aghmati, ed. by Jacob Leveen, London 1961

ספר הנר על מסכת ברכות
 ספר הנר: פירוש קדמון על מסכת ברכות לר' זכריה ב"ר יהודה אגמאתי, מהדורת מ"ד בן-שם,
 ירושלים תשי"ח

ספר העיטור
 העיטור, מהדורת ר' מאיר יונה, וילנה וורשה תרל"ד-תרמ"ה

ספר הערוך
 ערוך השלם, מהדורת ח"י קאהוט, וינה תרל"ח-תרנ"ב

ספר העתים
 ספר העתים, מהדורת י' שור, קראקא תרס"ג

ספר הפרדס
 הפרדס, מהדורת ח"י עהרענרייך, בודפשט תרפ"ד

ספר חסידים, מהדורת ויסטינצקי
 ספר חסידים, מהדורת י' וויסטינעצקי, ברלין תרנ"א

ספר קושיות
 ספר קושיות לאחד מן הראשונים באשכנז בן דורם של תלמידי מהר"ם מרוטנבורג, מהדורת י"י
 סטל, ירושלים תשס"ז

ספרא
 ספרא דבי רב הוא ספר תורת כהנים, מהדורת א"ה ווייס, וינה תרכ"ב

ספרי במדבר
 ספרי במדבר: מהדורה מבוארת, מהדורת מ"י כהנא, ירושלים תשע"א

ספרי דברים
 ספרי על ספר דברים, מהדורת א"א פינקלשטיין, ברלין ת"ש

סרמוניטה ופומאגאלי, קטלוג פיזארו
 H.M. Sermoneta and P.F. Fumagalli, *Manoscritti ebraici nell'Archivio di Stato di Pesaro: Catalogo con riproduzione del Mahazor francese di Pesaro*, Rome 2002

עמנואל, הפולמוס על נוסח התפילה
 ש' עמנואל, 'הפולמוס של חסידי אשכנז על נוסח התפילה', י' זוסמן וד' רוזנטל (עורכים),
 מחקרי תלמוד, ג: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים, מוקדש לזכרו של פרופ' אפרים א'
 אורבך, ירושלים תשס"ה, עמ' 591-625

עמנואל, סדר בנין בית שני
 ש' עמנואל, 'קטעים מסדר בנין בית שני לראבי"ה', המעין, לד (תשנ"ד), גיליון ד, עמ' 11-17

עמנואל, שברי לוחות

ש' עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז

עץ חיים לרבינו חיים

עץ חיים לרבינו חיים ב"ר יצחק הצרפתי, מהדורת א"י גולדמינץ, ירושלים תשס"א

ערוגת הבשם

ערוגת הבשם, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תרצ"ט-תשכ"ג

פוננסקי, מבוא

ש"א פוננסקי, 'מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא', בתוך: פירוש על יחזקאל ותרי עשר לרבי אליעזר מבלגנצי, מהדורת הנ"ל, ורשה תרע"ג

פולקוביץ, קטעים בצ'כיה

D. Polakovič, 'Hebrew Manuscript Fragments in the Czech Republic: A Preliminary Report', *Genizat Germania*, pp. 329-332

פינקלשטיין, שלטון עצמי

L. Finkelstein, *Jewish Self-Government in the Middle Ages*, New York 1924

פיראני, גניזת איטליה

M. Perani, "The Italian Genizah": Hebrew Manuscript Fragments in Italian Archives and Libraries', *Jewish Studies*, 34 (1994), pp. 39-54

פיראני, גניזת גירונה

M. Perani, 'The "Gerona Genizah": An Overview and a Rediscovered Ketubah of 1377', *Hispania Judaica Bulletin*, 7 (2010), pp. 137-173

פיראני, ספריית אסטנזה

M. Perani (with the cooperation of Emmanuela Mongardi and Ezra Chwat), '385 Printed Books of the Fifteenth to Eighteenth Centuries, Bound with Medieval Hebrew Manuscripts in the Estense Library in Modena', *Genizat Germania*, pp. 217-275

פיראני, קטלוג נונאנטולה

M. Perani, *Frammenti di manoscritti e libri ebraici a Nonantola*, Padova 1992

פיראני ובארלדי, קטלוג ארכיון המדינה במודינה

M. Perani and L. Baraldi, *Frammenti ebraici dell'Archivio di Stato di Modena*, vol. I, Firenze 2012

פיראני וסאגראדיני, קטלוג צ'זנה

M. Perani and E. Sagradini, *Frammenti ebraici negli archivi di Cesena, Faenza, Forlì, Imola, Rimini e Spoleto*, Firenze 2012

פיראני וסאגראדיני, קטעי תלמוד ומדרש

M. Perani and E. Sagradini, *Talmudic and Midrashic Fragments from the "Italian Genizah": Reunification of the Manuscripts and Catalogue*, Firenze 2004

פיראני וקאמפניני, קטלוג בולוניה

M. Perani and S. Campanini, *I frammenti ebraici di Bologna. Archivio di Stato e collezioni minori*, Firenze 1997

פיראני וקאמפניני, קטלוג הארכיון העירוני במודינה

M. Perani and S. Campanini, *I frammenti ebraici di Modena: Archivio Storico Comunale*, Firenze 1997

פיראני וקאמפניני, קטלוג מודינה וקורג'יו

M. Perani and S. Campanini, *I frammenti ebraici di Modena, Archivio Capitolare – Archivio della Curia, e di Correggio, Archivio Storico Comunale*, Firenze 1999

פירוש הריבמ"ץ לזרעים

פירוש הריבמ"ץ לרבנו יצחק ב"ר מלכי צדק מסימפונט למשנה זרעים, מהדורת נ' זק"ש, ירושלים תשל"ה

פירוש ר' אברהם אב"ד

'פירוש הר"א אב"ד בעל האשכול', בתוך: שיטת הקדמונים על מסכת בבא בתרא, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשמ"א-תשמ"ב, א, עמ' שמא-שפט; ב, עמ' רכה-שנה

פירוש רבנו חננאל

פירוש רבינו חננאל בר חושיאל לתלמוד, מסכת ברכות, מהדורת ד' מצגר, ירושלים תש"ן; מסכת שבת, מהדורת ד' מצגר, ירושלים תשנ"ה; מסכת פסחים, מהדורת מ' נוטוביץ, י"ד אילן וד' מצגר, ירושלים תשנ"א; מסכת מגילה, מהדורת א' סולוביץ'יק, ירושלים תשנ"ו (עם פירושו למסכתות ביצה ותענית); מסכת בבא קמא, מהדורת י"מ דובאוויק, ירושלים תשע"א; מסכת בבא מציעא, מהדורת י"ב סולוביץ'יק, ירושלים תשע"ב

פירוש רשב"ם לאיוב

פירוש ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם) לספר איוב, מהדורת ש' יפת, ירושלים תש"ס

פירוש רשב"ם לשיר השירים

פירוש ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם) לשיר השירים, מהדורת ש' יפת, ירושלים תשס"ח

פירושי התפילה לרוקח

פירושי סידור התפילה לרוקח, מהדורת מ' הרשור וי"א הרשור, ירושלים תשנ"ב

פלגריין, קטעים

E. Pellegrin, 'Fragments et Membra Disiecta', A. Gruys and J.P. Gumbert (eds.), *Codicologica 3: Essais Typologiques*, Leiden 1980, pp. 70-95 (=idem, *Bibliothèques Retrouvées: Manuscrits, Bibliothèques et Bibliophiles du Moyen Age et de la Renaissance*, Paris 1988, pp. 343-364)

פנקובר, מנהג ומסורה
 י"ש פנקובר, 'מנהג ומסורה: "זכר עמלק" בחמש או בשש נקודות', עיוני מקרא ופרשנות, ד
 (תשנ"ז), עמ' 71-128

פסיקתא דרב כהנא
 פסיקתא דרב כהנא², מהדורת י"ד מנדלבוים, ניו יורק תשמ"ז

פסקי הרי"ד
 פסקי הרי"ד לרבנו ישעיה דטראני הזקן ז"ל, מהדורת א"י וורטהיימר, א' ליס ואחרים, ירושלים
 תשכ"ד-תשע"ב

פענח רזא
 ר' יצחק בן יהודה הלוי, פענח רזא, פראג שס"ז

פרידמן, השוכר את האומנין
 ש"י פרידמן, תלמוד ערוך פרק השוכר את האומנין, בבלי בבא מציעא פרק ששי: הנוסח, ניו
 יורק וירושלים תשנ"ז

פרידמן, שיירי כתבי יד
 ש"י פרידמן, 'שיירי כתבי יד קדומים למסכת בבא מציעא', עלי ספר, ט (תשמ"א), עמ' 5-55

פריימן, קטע ירושלמי
 א"ח פריימן, 'קטע של ירושלמי בבא קמא', תרביץ, ו (תרצ"ה), עמ' 56-63

פרקי רבי אליעזר
 פרקי רבי אליעזר, קושטא רע"ד

צונץ, הדרשות בישראל
 יט"ל צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, נערך והושלם על ידי ח' אלבק,
 ירושלים תש"ז

צונץ, תולדות הספרות
 L. Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865

קאמפניני, המודעות לכריכות הספרים
 S. Campanini, 'Carta pecudina literis hebraicis scripta: The Awareness of the Binding
 Hebrew Fragments in History. An Overview and a Plaidoyer', *Books within Books*, pp.
 11-28

קאסוטו, היהודים בפירינצי
 מ"ד קאסוטו, היהודים בפירינצי בתקופת הרניסאנס, ירושלים תשכ"ז

קובץ שיטות קמאי
 קובץ שיטות קמאי מסכת בבא בתרא, מהדורת ש"מ יונגרמן, א-ד, זכרון יעקב תשס"ח

קוגל, ספר הפטרות

J. Kogel, 'The Reconstruction of a *Sefer Haftarat* from the Rhine Valley: Towards a Typology of Ashkenazi Pentateuch Manuscripts', *Books within Books*, pp. 43-68

קוגל, קטעי בבלי בקולמאר

J. Kogel, 'Les fragments du Talmud de Babylone conservés à la Bibliothèque municipale de Colmar', N. de Lange and J. Olszowy-Schlanger (eds.), *Manuscrits hébreux et arabes: Mélanges en l'honneur de Colette Sirat*, Turnhout 2014 (*Bibliologia*, 38), pp. 115-126

קטלוג כתבי היד הלטיניים בווינה

Tabulae codicum manu scriptorum praeter graecos et orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum, Wien 1864-1899

קמנצקי, תלמוד בבלי דפוס קושטא

ד' קמנצקי, 'תלמוד בבלי, דפוס קושטא', ישרון, כז (תשע"ב), עמ' תתמה-תתנד

קר, קטעים באוקספורד

N.R. Ker, *Fragments of Medieval Manuscripts Used as Pastedowns in Oxford Bindings, with a Survey of Oxford Binding c. 1515-1620*, Oxford 1954

ראבי"ה

ספר ראבי"ה הוא אבי העזרי, מהדורת ד' דבליצקי, בני ברק תשס"ה

ראבי"ה, מהדורת אפטוביצר

ראבי"ה², מהדורת א' אפטוביצר, א-ג, ירושלים תשכ"ד

ראב"ן

ספר ראב"ן הוא אבן העזר, מהדורת ד' דבליצקי, בני ברק תשס"ח-תשע"ב

רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח

רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים תשס"ו

רוזנטל וליברמן, ירושלמי נזיקין

ירושלמי נזיקין, מהדורת א"ש רוזנטל, ש' ליברמן וד' רוזנטל, ירושלים תשס"ח

רוקח

רוקח, פאנו רס"ה

ריצ'לר, מורה דרך

B. Richler, *Guide to Hebrew Manuscript Collections*², Jerusalem 2014

ריצ'לר, תוספות לתלמוד

ב' ריצ'לר, 'כתבי היד של תוספות על התלמוד', א' ריינר (ואחרים, עורכים), תא שמע: מחקרים במדעי היהדות לזכרו של ישראל מ' תא-שמע, אלון שבות תשע"ב, עמ' 771-854

ריצ'לר, תרומת הגניזה האיטלקית

B. Richler, 'The Contribution of the Italian Parchment Fragments to the History of Medieval Rabbinic Literature and Booklore', G. Tamani and A. Vivian (eds.), *Manoscritti, frammenti e libri ebraici nell'Italia dei secoli XV-XVI*, Roma 1991, pp. 41-50

ריצ'לר ובית-אריה, קטלוג וטיקן

Hebrew Manuscripts in the Vatican Library: Catalogue, Compiled by the Staff of the Institute of Microfilmed Hebrew Manuscripts, Jewish National and University Library, Jerusalem; edited by B. Richler; Palaeographical and Codicological Descriptions: M. Beit-Arié in collaboration with N. Pasternak, Vatican 2008

ריצ'לר ובית-אריה, קטלוג פרמה

B. Richler (ed.), *Hebrew Manuscripts in the Biblioteca Palatina in Parma: Catalogue*, Jerusalem 2001

רמב"ם, משנה תורה

משנה תורה, מהדורת ש' פרנקל, ירושלים ובני ברק תשל"ה-תשס"ז

שאלות

שאלות דרב אחאי גאון, מהדורת ש"ק מירסקי, ירושלים תש"ך-תשל"ז

שבלי הלקט

שבלי הלקט השלם, מהדורת ש"ק מירסקי, ניו יורק תשכ"ו

שבלי הלקט, ח"ב

שבולי הלקט, חלק שני, מהדורת מ"ז חסידה, ירושלים תשכ"ט (דפוס צילום מתוך ירחון הסגולה, תרצ"ד-תרצ"ז)

שו"ת הריב"ש

שאלות ותשובות הרב יצחק בר ששת, מהדורת ד' מצגר, ירושלים תשנ"ג

שו"ת הרשב"א

שו"ת הרשב"א, מהדורת א' זלזניק, ירושלים תשנ"ז-תשס"ה

שו"ת מהרי"ק

שאלות ותשובות מהרי"ק, מהדורת ש"ב דויטש וא' שלזינגר, ירושלים תשמ"ח

שו"ת מהר"ם מינץ

שאלות ותשובות רבינו משה מינץ, מהדורת י"ש דומב, ירושלים תשנ"א

שוורץ, קטלוג וינה

A.Z. Schwarz, *Die hebräischen Handschriften der Nationalbibliothek in Wien*, Leipzig 1925

שוורץ, לוינגר ורות, קטלוג אוסטריה

A.Z. Schwarz, D.S. Loewinger and E. Roth, *Die hebräischen Handschriften in Österreich*, II, New York 1973

שוורצפוקס, תקנה משנת 1313

ש' שוורצפוקס, 'תקנה משנת 1313', בר אילן, ד-ה (תשכ"ז), עמ' 209-219

שושנה, פירושים לספר איוב

ספר איוב מבית מדרשו של רש"י, מהדורת א' שושנה, ירושלים תש"ס

שושנה, תוספות ריב"א

י"א שושנה, 'תוספות ריב"א על מסכת שבת פרק במה טומנין', ישרון, יג (תשס"ג), עמ' כא-לו

שטיינר, דיבור המתחיל

R.C. Steiner, 'The "Lemma Complement" in Hebrew Commentaries from Byzantium and its Diffusion to Northern France and Germany', *Jewish Studies Quarterly*, 18 (2011), pp. 367-379

שטיינשניידר, הרצאות

מ' שטיינשניידר, הרצאות על כתבי יד עבריים, בעריכת א"מ הברמן, ירושלים תשכ"ה

שטיינשניידר, מנחם בן שלמה

M. Steinschneider, 'Menachem b. Salomo', *HB*, 17, (1877), pp. 38-41, 131-134

שטיינשניידר, קטלוג ברלין

M. Steinschneider, *Verzeichnis der hebraeischen Handschriften*, Berlin 1878-1897

שטרידל ורות, כתבי יד עבריים

Hebräische Handschriften, 2, herausgegeben von H. Striedl, beschrieben von E. Roth, Wiesbaden 1965 (*Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland*, Band VI,2)

שיטה מקובצת הנר (אייזנשטיין)

'שיטה מקובצת הנר', בתוך: ספר הזכרון שמעתתא דכי רב, לכבודו ולזכרו של... רבי דב בערל אייזנשטיין, [בני ברק] תשס"ו, עמ' לג-קטו

שיטת הקדמונים

שיטת הקדמונים, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשנ"ב

שיטת הקדמונים על שלש בבות

שיטת הקדמונים על שלש בבות, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשמ"ג

שכל טוב

מדרש שכל טוב, מהדורת ש' בובר, ברלין תר"ס-תרס"א

שלכטר ושטאם, כתבי היד בקרלסרוה

A. Schlechter and G. Stamm, *Die Handschriften der Badischen Landesbibliothek in Karlsruhe, XIII: Die kleinen Provenienzen*, Wiesbaden 2000

שפיגל, עמודים: כתיבה

י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: כתיבה והעתקה, רמת גן תשס"ה

ששון, אהל דוד

D.S. Sassoon, *Ohel Dawid: Descriptive Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the Sassoon Library*, London 1932

תא־שמע, כנסת מחקרים

י"מ תא־שמע, כנסת מחקרים, עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ירושלים תשס"ד-תש"ע

תוספות הרא"ש

תוספות הרא"ש, מסכת שבת, מהדורת י"ש לנגה, ירושלים תשל"ח; מסכת עירובין², מהדורת ש' וילמן, ניו יורק תשנ"ו; מסכת פסחים², מהדורת א' שושנה, ירושלים תש"ס; מסכת מגילה, מהדורת ד' מצגר, ירושלים תש"ע; מסכת כתובות, מהדורת א' ליכטנשטיין, ירושלים תשנ"ט; מסכת בבא מציעא, מהדורת מ' הרשור וי"ד גרודזיסקי, ירושלים תשי"ט; מסכת שבועות, מהדורת א' ליכטנשטיין, ירושלים תשס"ט

תוספות חכמי אנגליה

תוספות חכמי אנגליה, מסכת ברכות, מהדורת י"ל בלאו, ירושלים תש"ם; מסכת פסחים, מהדורת א"ד פינס, ירושלים תשכ"ט; מסכת גיטין, מהדורת א"ד פינס, ירושלים תשכ"ח

תוספות ישנים

תוספות ישנים לרבותינו בעלי התוספות למסכת ראש השנה, מהדורת מ' הרשור וחב"צ הרשור, ירושלים תשל"א; תוספות ישנים על מסכת בבא בתרא, מהדורת י' עמרני, ירושלים תשנ"ז

תוספות רבנו אלחנן על מסכת עבודה זרה

תוספות רבינו אלחנן על מסכת עבודה זרה, מהדורת א"י קרויזר, בני ברק תשס"ג

תוספות רבנו יהודה שירליאון למסכת ברכות

תוספות רבנו יהודה שירליאון על מסכת ברכות, מהדורת נ' זק"ש, ירושלים תשכ"ט-תשל"ב

תוספות רבנו פרץ

תוספות רבנו פרץ, מסכת עירובין, מהדורת ח' דיקמן, ירושלים תשנ"א; מסכת פסחים, מהדורת ש' וילמן, ניו יורק תש"ל; תוספות תלמידי רבנו פרץ על מסכת בבא קמא, מהדורת ב"ז פרג, ירושלים תשמ"ד

תוספות ר"י הזקן למסכת שבת

תוספות ר"י הזקן ותלמידו וראשוני בעלי התוספות על מסכת שבת, מהדורת א' שושנה וי"א שושנה, ירושלים תשס"ז-תשע"א

תוספות רי"ד

תוספות רי"ד למסכת קידושין, בתוך: תלמוד בבלי, קדושין, סביונטה שי"ג; תוספות רי"ד לרבנו ישעיה הראשון מטראני, מסכתות עירובין, פסחים, יומא, ביצה ומגילה, לבוב תרכ"ט; מסכתות שבת, בבא קמא, בבא בתרא, עבודה זרה ונדה, מהדורת נ' זק"ש, ירושלים תשי"ט-תשכ"ג

תוספות שאנץ

תוספות הרשב"א משנץ לרבנו שמשון ב"ר אברהם משאנץ על מסכת כתובות, מהדורת א' ליס, ירושלים תשל"ג; תוספות רבינו שמשון ב"ר אברהם משאנץ על מסכת עבודה זרה, בתוך: שיטת הקדמונים על מסכת עבודה זרה, מהדורת מ"י בלוי, [ב], ניו יורק תשכ"ט; תוספות שאנץ על מסכת בכורות, מהדורת י"ד אילן, בני ברק תשל"ג

תוספתא

תוספתא, מהדורת מ"ש צוקרמאנדל, פולק תרמ"א; מהדורת ש' ליברמן, ניו יורק תשט"ו-תשמ"ח

תרגום הקטעים

M.L. Klein, *Genizah Manuscripts of Palestinian Targum to the Pentateuch*, Cincinnati 1986

תרגום ניאופיטי

B. Grossfeld, *Targum Neofiti 1: An Exegetical Commentary to Genesis*, New York 2000

תשב"ץ

ספר תשב"ץ, קרימונה שט"ז

תשובות בעלי התוספות

תשובות בעלי התוספות, מהדורת א"י איגוס, ניו יורק תשי"ד

תשובות גאונים קדמונים

תשובות גאונים קדמונים, ברלין תר"ח

תשובות הגאונים החדשות

תשובות הגאונים החדשות, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים תשנ"ה

תשובות הגאונים שערי צדק

תשובות הגאונים שערי צדק, שאלוניקי תקנ"ב

תשובות הרי"ד

תשובות הרי"ד, מהדורת א"י ורטהימר, ירושלים תשכ"ז

תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת

תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, מהדורת א' קופפר, ירושלים תשל"ג

תשובות מהר"ח אור זרוע
תשובות מהר"ח אור זרוע, מהדורת מ' אביטן, ירושלים תשס"ב

תשובות מהר"ם וחבריו
תשובות מהר"ם מרוטנבורג וחבריו, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים תשע"ב

תשובות מהר"ם מרוטנבורג, דפוס לבוב
שאלות ותשובות מהר"ם בר ברוך, מהדורת רנ"נ רבינוביץ, לבוב תר"ך

תשובות מהר"ם מרוטנבורג, דפוס פראג
שאלות ותשובות מהר"ם מרוטנבורג, פראג שס"ח; מהדורת מ"א בלאך, בודפסט תרנ"ה

תשובות מהר"ם מרוטנבורג, דפוס קרימונה
שאלות ותשובות מהר"ם מרוטנבורג, קרימונה שי"ז

תשובות מיימוניות
ראה: רמב"ם, משנה תורה

Books within Books

A. Lehnardt and J. Olzowy-Schlanger (eds.), *Books within Books – New Discoveries in Old Book Bindings*, Leiden and Boston 2014

Fragmenta Hebraica Austriaca

Ch. Glassner and J.M. Oesch (eds.), *Fragmenta Hebraica Austriaca*, Wien 2009

Genizat Germania

A. Lehnardt (ed.), *Genizat Germania – Hebrew and Aramaic Binding Fragments from Germany in Context*, Leiden and Boston 2010

Vita e cultura

E. Fregni and M. Perani (eds.), *Vita e cultura ebraica nello stato estense*, Nonantola and Bologna 1993

HB

Hebräische Bibliographie

JQR

Jewish Quarterly Review

MGWJ

Monatsschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judenthums

PAAJR

Proceedings of the American Academy for Jewish Research

REJ

Revue des Études Juives

ZfHB

Zeitschrift für hebräische Bibliographie

2. מפתח כתבי היד

אדמונט, ספריית המנזר	
60 Fragm. B 21 *	Opp. Add. fol. 55 * (נויבאואר 2421), ס' 52 21701
אוקספורד, בודלי	Opp. Add. 4°18 (נויבאואר 659), ס' 457 20575
203-183, 51 Heb. c. 66 **	Opp. Add. 4°23 (נויבאואר 420), ס' 381 18408
Hunt. 550 (נויבאואר 813), ס' 20350	Opp. Add. 4°29 (נויבאואר 542), ס' 283 19413
224	Opp. Add. Qu. 103 (נויבאואר 2344), ס' 112, 108 21408
Mich. 283 (נויבאואר 847), ס' 21608	
297	
Mich. 568 (נויבאואר 243), ס' 16379	
293	
Opp. 5 (נויבאואר 165), ס' 16229	אינסבורק, ספריית האוניברסיטה 104 16229
Opp. 24 (נויבאואר 166), ס' 16230	55 Druck 27686, Einband *
Opp. 42 (נויבאואר 678), ס' 20593	
390, 369, 303, 302	אמסטרדם, ספריית רוזנטליאנה 372 10455 'ס, Ros. 3
Opp. 59 (נויבאואר 1100), ס' 17706	
383	
Opp. 77 (נויבאואר 844), ס' 21605	בודפשט, הספרייה הלאומית 302 21605
Opp. 160 (נויבאואר 1204), ס' 16664	1, 2° ס' 301 31445
194-190, 185	
Opp. 317 (נויבאואר 692), ס' 17285	ברלין, ספריית המדינה 17285
243	Or. fol. 707 ** (שטיינשניידר 34), ס' 182-114 2028
Opp. 340 (נויבאואר 875), ס' 21834	19 21834
Opp. 387 (נויבאואר 429), ס' 18573	Or. Oct. 333 (שטיינשניידר 165), ס' 283 1998-1997
293	
Opp. 568 (נויבאואר 1551), ס' 16919	Or. Qu. 685 (שטיינשניידר 160), ס' 53 1798
185	
Opp. 672 (נויבאואר 1150), ס' 16610	
301	ברסלאו, בית המדרש לרבנים 68 178
Opp. 716 (נויבאואר 2205), ס' 20488	
186	

* קטעים מגניזות אירופה מסומנים בכוכבית, ואלו שנדפסו בכרך זה מסומנים בשתי כוכביות. כתבי היד רשומים כאן על פי מספרי המדף, ומספריהם הקטלוגיים נוספו בסוגריים. רשמתי גם את סימנם של כתבי היד במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבספרייה הלאומית בירושלים (ס' = סרט; פ' = פוטוסטאט; MSS-D = דיסק). צילומים של קטעים מספריות באוסטריה מצויים בדרך כלל באתר <http://hebraica.at>, ולא רשמתי את סימנם במכון לתצלומי כתבי יד.

- זלצבורג, ספריית האוניברסיטה
98,91-86 Cod. M III 155 *
103-91 Druck 77.400 II **
85 Druck 87.454 II *
88-85 Druck 89.157 I *
60 Fragm. M II 293 *
103-91 Fragm. M III 143 **
91-86 Ink. W II 380 *
- זלצבורג, ספריית המנזר הבנדיקטיני
60 Ink. 97 *
60 Ink. 893 *
- טורונטו, ספריית האוניברסיטה
302 70567 'ס, friedberg 3-012
21 71138 'ס, friedberg 5-016
- ירושלים, הספרייה הלאומית
113-104 4°1398 **
430,429 (לשעבר: ששון 557) 4°5704
453,451,432
21 4°7533/1 *
4°7566 (לשעבר: ירושלים, מכון שוקן
292 (12474
- ירושלים, מכון שוקן
12474 ראה ירושלים, הספרייה הלאומית
4°7566
- לונדון, בית הדין ובית המדרש
359 4699 'ס, 28
- לונדון, הספרייה הבריטית
188 4911 'ס, (73) Add. 9,403 (מרגליות)
5895 'ס, (55) Add. 15,451 (מרגליות)
189
4889 'ס, (54) Harley 5710 (מרגליות)
111
258-255, 249 12545 'ס, Or. 10013
-273, 271-268, 264-263, 260
285-279, 274
- גראץ, ספריית האוניברסיטה
326-307, 299-291 Cod. 1206 **
- המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה
'ס (שטיינשניידר 37), Cod. hebr. 32
92,87 885
- וטיקן
381 8606 'ס, ebr. 127
111 8541 'ס, Urb. ebr. 2
- וינה, ארכיון הארכיבישוף
51 C-8 *
- וינה, המנזר הדומיניקני
53 Cod. 149/119 *
- וינה, הספרייה הלאומית
10142 'ס, (5) Cod. Hebr. 16 (שוורץ)
188
1443 'ס, (108) Cod. Hebr. 176 (שוורץ)
185
184-185 'ס, (48-47) Cod. Hebr. 184-185 * (שוורץ)
38 38333, 10155 'ס
47 11455 'ס, A58 * (שוורץ)
60 11455 'ס, A64 * (שוורץ)
11455 'ס, (B26) Cod. 1277 * (שוורץ)
208
51 MSS-D 885, (C6) Cod. 4144 * (שוורץ)
11455 'ס, (B57) Cod. 4399 ** (שוורץ)
244-209
- וירונה, ספריית הסמינר
355 32864 'ס, 34
- וירצ'ילי, ספריית הסמינר הבישופי
370,301 30923 'ס, 1
- ונציה, ספריית מרציאנה
300 32869 'ס, Or. 215
- ורשה, המכון להיסטוריה יהודית
300,299 10120 'ס, 253

- לונדון, מונטיפיורי
 98 ראה ניו יורק, פיינברג
 130 ראה ניו יורק, פיינברג
 134 ראה ניו יורק, פיינברג
 304 5148' ס', 146
- לוס אנג'לס, ספריית האוניברסיטה
 * ספריית המחקר MSS-D, 170/594
 54 1265
- לייפציג, ספריית האוניברסיטה
 298 75016' ס', B.H. fol. 1
 293 20965' ס', B.H. 14. 40
- מודינה, ארכיון המדינה
 68 MSS-D 275 ,631.1 *
 54 MSS-D 358 ,692 *
 461-426 MSS-D 374 ,829.1 **
- מודינה, ארכיון העיר
 461-426 6621' פ', 19.1-19.3 **
 461-426 6752' פ', 62.3 **
- מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג
 347,300 6789' ס', 109
 302 6835' ס', 155
 185 47854' ס', 511
 185 43926' ס', 614
 ,261, 256, 250, 249 48917' ס', 1181
 278-276 ,272 ,271
- מילנו, ספריית אמברוזיאנה
 126 21939' ס', A 186 inf
- מינכן, ספריית המדינה
 ,122, 106, 104 1156' ס', Cod. hebr. 55
 ,138, 136-134, 132-126, 124
 176, 173, 169, 162, 147, 142, 140
 104 1143' ס', Cod. hebr. 131
 55 25997' ס', Cod. hebr. 153, III *
 381 23132' ס', Cod. hebr. 216
- מלך, ספריית המנזר הבנדיקטיני
 326-291 Fragm. Hebr. XI **
 Cod. (לשעבר: Fragm. Hebr. XVIII **
 79-67 (943
 Cod. (לשעבר: Fragm. Hebr. XIX *
 67 (943
- מנטובה, ספריית הקהילה
 304 788' ס', 8
- מרבורג, ארכיון המדינה
 4518' ס', Hr. 15, Nr. 26, 30, 31, 33 **
 290-247
- נונאנטולה, ארכיון העיר
 349 72450' ס', 234 *
- ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה
 55 MSS-D 1775 ,X893.15 E 14 *
- ניו יורק, בית המדרש לרבנים
 -245, 216 33476' ס', ENA 2087.11
 246
 325 50488' ס', Mic. 9624
 37 Mic. 10719 *
 302 41418' ס', Rab. 673
 381 39356' ס', Rab. 718
 188, 54 42275' ס', Rab. 840
 24 41627' ס', Rab. 1087
 92 43499' ס', Rab. 1489
- ניו יורק, ליהמן
 366-327 72812' ס', FR 11.1-8 **
- ניו יורק, פיינברג
 לא ידוע (לשעבר: לונדון, מונטיפיורי
 243, 224 4613' ס', (98
 לא ידוע (לשעבר: לונדון, מונטיפיורי
 305 4642' ס', (130
 לא ידוע (לשעבר: לונדון, מונטיפיורי
 301 7304' ס', (134

- קולמאר, הספרייה העירונית
425-371 G 1173 **
- קופנהגן, הספרייה הממלכתית
* לא ידוע, פ' 5083, 105, 106
- קורג'יו, הארכיון העירוני
** 31.2-31.1, ס' 72450, 426-461
- קמברידג', ספריית האוניברסיטה
T-S F 2(2).57, ס' 18913, 346
T-S NS 329.639, ס' 24448, 229
T-S NS 329.640, ס' 24448, 230
- קרימונה, הספרייה העירונית
* 3, ס' 41377, 54
- קרלסרוה, ספריית המדינה
** U.H. Fragm. 33, ס' 18772, 377-
425
- קרקוב, ספריית האוניברסיטה
** Ms. 1574, ס' 46930, 208-244
** Ms. 1582, ס' 46930, 208-244
- ריסלסהיים, הארכיון העירוני
** Schrank Nr. 19.5 (לשעבר: Inventar
-114 MSS-D 1364, (Nr. 2685
182
- שוונבאך, ספריית המנזר
* לא ידוע, 51
- שטרסבורג, הספרייה הלאומית
* 4109, ס' 4391, 37
- ששון
557 ראה ירושלים, הספרייה הלאומית
4°5704
- נירנברג, הספרייה העירונית
* ,Fragmente hebr., Aus Amb. 173, 2°
פ' 4976, 51
- סינסינטי, היברו יוניון קולג'
הקרן לשימור אוצרות יודאיקה 1, ס'
91-86 45604
- סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית
Evr. I 218, ס' 51111, 248
* 39 Yevr. I C
- פראג, המוזאון היהודי
20, ס' 46410, 303
- פרגולה, הארכיון העירוני
* 4-3, פ' 6956, 53
- פריס, הספרייה הלאומית
309, h'eb. ס' 4324, 33
324, h'eb. ס' 4335, 381
772, h'eb. ס' 12330, 185
- פרמה, ספריית פלטינה
Parm. 325 (ריצ'לר 734), ס' 27548
300, 379, 400
Parm. 2007 (דה רוסי 274; ריצ'לר 41),
ס' 14201, 111
Parm. 2606 (דה רוסי 651; ריצ'לר 851),
ס' 13307, 302
Parm. 2758 (דה רוסי 86; ריצ'לר 859),
ס' 13607, 302
Parm. 3061 (דה רוסי 1034; ריצ'לר
738), ס' 14384, 430, 459
- פרנקפורט דמיין, הספרייה העירונית
והאוניברסיטאית
8°136, ס' 23154, 301

3. מפתח אישים

- ר' דוד בן שאלתיאל 301, 303
 ר' דויד בן שמואל הלוי (פייטן) 300
 דקסינגר, פרדיננד 42
 רב האי גאון 278, 279, 336, 442
 הכהן, יוסף בן יהושע 299
 הנובר, ר' נתן נטע 33
 זא"ב 54
 זוסמן, יעקב 42
 ר' זכריה אגאמתי 249
 ר' חננאל בן חושיאל 53, 217, 248-290, 295, 316-318, 320, 323, 324, 339, 348, 373, 374, 387, 388, 398, 415, 418
 ר' חפץ בן יצליח 217
 ר' טוביה בן אליעזר 117, 118, 176
 טיטוס ליוויס 32
 טרבוט, ר' נתנאל 435
 ר' יהודה אבן בלעם 54
 ר' יהודה אבן תיבון 45
 ר' יהודה אלמדארי 249
 ר' יהודה בן דוד 297, 298
 ר' יהודה בן יצחק שירליאון 92, 189, 224, 316, 370, 378, 418
 ר' יהודה בן נתן (ריב"ן) 208
 ר' יהודה בן קלונימוס 302
 ר' יהודה בן קלונימוס בן מאיר משפירא -296, 299, 303, 309, 310, 325, 333
 ר' יהודה בן קלונימוס בן משה ממגנצא 301
 ר' יהודה בן שמואל החסיד 19, 20, 184, 185, 297
 ר' יהונתן 297
 ר' יואל בן יצחק הלוי 253, 297, 302, 303, 328, 329, 333, 335, 343, 360
 ר' יוחנן בן ראובן מאוכרידא 282
 יולוביץ, הלמן 38, 39
 ר' יונה אבן ג'נאח 45, 54
 ר' יוסף בן עתניאל 304
 ר' יוסף בן שמואל טוב עלם 333, 361
 ר' יוסף קולון (מהר"ק) 370
 ר' יוסף קרא 44, 49, 67-83, 87, 105, 112
- אבות ב"ד 256
 ר' אברהם אבן עזרא 46, 54
 ר' אברהם בן ברוך 55
 ר' אברהם בן יצחק אב בית דין מנרבונה 249
 ר' אברהם בן משה בן יואל מרגנסבורג 253
 ר' אברהם בן עזריאל 50, 87, 92
 ר' אהרן מרגנסבורג 297
 אולשובי-שלנגר, יהודית 62, 371
 אורבך, אפרים אלימלך 45
 רב אחא משבחא 369, 434, 451, 454
 ר' אלחנן בן יצחק 382
 ר' אליעזר בן יואל הלוי (ראבי"ה) 33, 297, 303, 329, 333-335, 363
 ר' אליעזר בן נתן (ראב"ן) ממגנצא 211, 333, 336, 337, 353
 ר' אליעזר בן שמואל ממיץ 54, 297, 328, 329, 333-335, 344, 356
 ר' אליעזר מטוך 369, 380
 ר' אלעזר בן יהודה מוורמייזא 183-203, 296, 297, 303, 333, 342
 ר' אלעזר בירבי קליר 407, 408
 אמיגו, ר' אברהם 23
 ר' אפרים בן יצחק מרגנסבורג 253, 328, 333, 334, 356
 אפשטיין, יעקב נחום 34, 40, 59
 אשכנזי, ר' בצלאל 370
 ר' אשר בן יחיאל (רא"ש) 28, 297, 367-371
 בניהו, מאיר 20, 21
 בסולד, כריסטוף 84
 ר' ברוך בן יצחק 384
 ר' ברוך בן שמואל ממגנצא 297, 298, 303, 305, 327-366
 ברלינר, אברהם 28
 גאון, גאונים 252, 256, 362, 450
 גילדמייסטר, יוהן 38
 גרציאנו, ר' אברהם יוסף שלמה 435
 ר' גרשם בן יהודה מאור הגולה 304
 ר' דוד בן קלונימוס ממינצבורג 297-306, 317

ר' שמואל בן נטרונאי 211, 329, 333, 335,	שוורץ, ארתור זכריה 40, 59
353, 341	ר' שלמה בן מאיר 92
ר' שמואל בן קלונימוס החסיד 306, 330	ר' שלמה יצחקי (רש"י) 37, 53, 67, 68, 72,
ר' שמואל די מדינה (מהרשד"ם) 25	91, 208, 295, 313, 317, 322, 328, 322,
ר' שמואל בן שלמה מפלייזא 50	333, 338, 340, 349, 351, 354, 355,
ר' שמחה בן שמואל משפירא 297, 302	361, 363, 367, 372, 373, 380, 381,
ר' שמעון מיינבלא 360	387, 390, 392, 393, 397, 402, 405,
ר' שמעון משפירא 302	406, 408, 414-419, 421, 422, 424,
ר' שמריה בן מרדכי משפירא 297	428, 434, 440, 443, 445, 458
ר' שמשון בן אברהם משאנץ 45, 306,	ר' שמואל בן ברוך מבמברג 303, 329, 359
367-425	ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם) 71, 87-92,
שפנייר, ארתור 49, 114	249, 251-253, 267, 270, 272, 274,
רב שרירא גאון 441	435, 446

4. מפתח מקומות

מנטובה	58	אוקספורד	57
מצרים	36, 37, 47	איטליה	28
מרסיי	18	דרום איטליה	211, 217
נונאנטולה	23	אינגולשטט	84
נרבונה	363	אנגליה	19, 31, 50
סיציליה	47	ארץ ישראל	217
ספרד	48	בראונשווייג	34
פארה	48	בולוניה	23
פורטוגל	26	ביזנטיון	433
פרדריקסבורג	34	גירונה	26, 27
פרנקפורט דמיין	22	דנמרק	31
צפת	48	דרמשטט	114, 115
צרפת	32	הידלברג	57
קולוניא	355	וורמייזא	186, 300, 304, 328, 334, 354-
קוצ'ין	26		356
קושטא	37	וירצבורג	300, 303
קירואן	217	טולון	18
רוויגו	436	טיבינגן	35
רומניה (ביזנטיון)	433	יודנבורק	47
שאלוניקי	25	מגנצא	297, 300, 304, 328, 336, 354, 355,
שופרון	22, 23		358
שטרובינג	47	מודינה	21, 23, 426, 435, 436
שפירא	297, 300, 303-305, 355	מונטה קוינו	17
תל אביב	34	מיישטרי	347
		מינצבורג	300

* ראה גם מפתח העניינים, לפי גניזות אירופה: מקומות.

5. מפתח עניינים

קטעים שאבדו 28, 39, 48, 52, 105, 114	אבי העזרי (ראבי"ה. ספר) 55, 60, 332, 336
שימוש בדפי דפוס 25, 48	אבן בחן (ר' מנחם בן שלמה. ספר) 104,
תוספות לתלמוד 45	121-131, 134-136, 138, 140, 142,
לפי מקומות ראה גם לפי מפתח מקומות	147, 162, 169, 173, 176
ולפי מפתח כתבי היד	אבן העזר (ראב"ן. ספר) 51, 60, 332, 333,
אוסטריה 26, 36, 40-43, 57, 62	349, 353
גראץ 50, 52	אור זרוע 303
וינה 38, 40, 42, 50-52, 59	אמרכל 336
207	בית רבינו בבבל 336
למבך 28	בני הישיבה 335, 341
סנט פאול 52	ברכה לחולה 186, 187, 196
סקאו 291	בתי כנסת 335, 336, 340-347
קלוסטרנויבורג 45	גזרות תתנ"ו 33, 46
קרימסמינסטר 39	גט 299
איטליה 26, 28, 30, 31, 41-45,	גניזת אירופה
56, 58	בעקבות גזרות ופרעות 22, 23, 25, 26,
אימולה 44	33, 34
אלסנדריה 51	גלוסרים בעברית-צרפתית 46
בולוניה 23, 45, 55	חיבורים פילוסופיים 46
וטיקן 61	כלי נגינה 34
מודינה 21, 29, 48, 51, 54,	כתבי יד מאוירים 46
426, 427	כתובות 47
נונאנטולה 23, 25	מחזורים וסידורים 35, 50, 209
פיזארו 50	מחיקת צד אחד של הדפים 29, 426
פרגולה 53	מסמכים היסטוריים 46, 47
רומא 61	מקרא 38
אנגליה 27, 43, 60	ספר הפטרות 34
אוקספורד 36	ספרות יפה 46
לונדון 28	ספרי דפוס אבודים 48
ארגנטינה 60	ספרי רפואה 45, 46
ארמניה 27	ספרי תורה 26, 29, 33, 35
ארצות הברית 27, 28, 57, 60,	ספרים באסטרוולוגיה 46
גרמניה 26, 35, 38, 40, 41, 43, 44,	עשיית נעליים 33
ארפורט 207	עשיית פסלים 35
בראונשווייג 55	פרשנות הפיוט 50, 51
ברלין 49	קולופונים 47, 48
טרייר 40, 50, 60	קטעים מטפסים שונים בכרך אחד 67,
לדנברג 52	208, 209

- והזהיר (ספר) 52
 חולה, ברכה להחלמתו 196, 187, 186
 חונים 359
 החכמה (ספר) 329-333, 335, 336, 338
 יום כיפור 347, 335
 יידיש 20, 45, 46
 ילקוט שמעוני 188
 יסוד מורא 190
 יעקב אבינו 196
 יראים (ספר) 54, 55
 ישיבת סורא 217
 הישר (רבנו תם. ספר) 332, 333, 359
 כעס בשבת 198, 199
 כפרים בגרמניה 341, 335
 כתבי יד
 אוטוגרפים 293
 אוסף כתבי היד העבריים בספרייה
 הלאומית בפריס 23
 גודלם (לפי ארצות) 30-31
 חורים בקלף 247, 248, 291
 ירידה בערכם עם המצאת הדפוס 24
 כתיבת השמות שאינם נמחקים 371
 מילוי שורה 293
 מכירתם לנוצרים 23, 24
 ניקוב ושרטוט 248, 291, 371, 378
 פלימפסטים 18, 19
 לעזים 33, 88, 168, 197
 לקח טוב (ספר) 117
 לשון יוון 255, 266, 269, 271
 מגילת אסתר 21, 329, 336, 359, 360
 מגילת וויניץ 22
 מדרשי אגדה ומדרשי הלכה ראה ספרות חז"ל
 מחברת מנחם 127
 מחזור ויטרי 383
 מילים ומונחים
 אדקרא 131
 גירסת ירושלמי 211, 212
 דלוי 190
 ואי קשיא [...]תשובה 443
 ודומה לדבר 121
 חמוץ 190
 לישנא קלילא 168
 לצחצח המילה 121, 122
- לייפציג 28, 53
 מייניץ 34, 61
 מינכן 39, 61
 פרנקפורט דמיין 22
 דנמרק 27
 הולנד 27
 הונגריה 27, 28, 40, 41, 43, 56, 62
 שופרון 23, 52
 ישראל 28
 ירושלים 21, 40, 45, 60
 סלובניה 27
 סלובקיה 27
 ספרד 24, 26, 43
 פולין 27, 43
 ברסלאו (ורוצלב) 38
 קרקוב 28, 207
 צ'כיה 27, 43
 אולמוץ 61
 ברנו 54
 צרפת 27, 43
 אלזאס 27
 סלסטט 44
 קולמאר 37
 שטרסבורג 37
 פרובאנס 28, 61
 קנדה, טורונטו 21
 רוסיה 43
 שוויצריה 27, 43
 תימן 28
 גניזת קהיר 30, 35-37, 40, 46, 52, 53,
 59-61, 183, 210-212, 216, 244, 245,
 248, 249, 295
 דוד, כתיבת השם בגט 299
 דרשה בשבת 191
 דרשות של שמות מקראיים 110, 113, 118,
 119, 126, 169, 171, 172
 הגדה של פסח, שונצין רמ"ו 28
 היבראיסטים 38
 הלכות גדולות 430, 434, 451, 452
 הלכות גדולות של אספמיא 224
 הלכות פסוקות 52
 העתקות מחיבורים של אחרים בלי להזכיר את
 שמם 248-251, 335

מקרא ראה גם לפי גניזת אירופה; מגילת אסתר	מגובבות 180
נוסח 380-378	מדובר על 120
בגניזת אירופה 38, 34	מדרש שם 169, 118
טעמי המקרא, פזר 273	המורה 435, 428
תהלים, מספר המזמורים 198, 189-187	מלובנין כשמלה 429
מרדכי הגדול (ספר) 369, 368, 303, 302	מליצה 118
390	מפי רבי 413, 412, 378, 372, 370
משכיל (ר' מנחם בן שלמה. ספר) 127, 126	משורבץ 419
משנה ראה ספרות חז"ל	משל 131, 130
מתיבות (ספר) 212-210, 217-215, 219	הסופר שכתב ספר זה 74
, 221, 224, 226, 235, 236, 239, 240	עיקר X לשון Y 112
246-244	עיקר מילת 120, 119
נטעי נעמנים (ספר) 86	פס' 326-291, 182-105
נישואין	פסק (בתוספות) 384
מנהגי חתונה 47	פתרון 71
עם רשעים 200	פתרון זה 429
סורא, ישיבת 217	קוטרס 439
סכוליון למגילת תענית 52	ראש לגולים 196
ספר ירושלמי ראה ספרות חז"ל, תלמוד ירושלמי	רומניץ 19
ספרות חז"ל	רחש לבי 121
הפניות לפרקים על פי שמם או מספרם	שיגוש 286
295	שלחופי 273, 251, 250
משנה 56	המכריע (ספר) 452, 451, 428
פירוש ר' יצחק בן מלכי צדק למשנה	מנהגים
435	'הלך אחר המנהג' 358, 334
פירוש ר' שמשון משאנץ למשנה סדר	מנהג בשתי ישיבות ובבית רבינו בבבל
טהרות 45	336
תוספתא 332, 295, 215, 56, 39	חתונה 47
מדרשי הלכה 383, 294	יום כיפור, שינה בבית הכנסת 347, 335
פרשנות למדרשי ההלכה 306, 44	מים אחרונים 392
תלמוד בבלי 37-39, 41, 55, 56, 60, 62	סוכות, קריאת התורה 356-354
דפוס פארה 48	ספר תורה, גלילתו 364-362
נוסח 215-213	פורים, קריאת המגילה 337-335
מסכת ברכות, סדר הפרקים 292	צדקה, נתינתה לכלל צורכי הציבור 350
מסכת שבת, דפוס קושטא 37	קריאת התוכחה 359
מסכת עירובין, דפוס קושטא 379, 379	תשעה באב והשבת הסמוכה לו 151,
400, 399	357, 356
מסכת יומא, שם המסכת 294	מסכת סופרים ראה ספרות חז"ל
מסכת מגילה, סדר הפרקים 327	מעשה הגאונים 53
מסכת סנהדרין, סדר הפרקים 311	מצוות קטן (סמ"ק) 49
מסכת מכות, טעות בהפניות 383	מקווה במים שאובין 449-444, 434, 433
	המקח והממכר 53
	המקצועות (ספר) 364, 336, 243, 226

- תלמוד ירושלמי 43, 56, 60, 117, 210,
211, 214, 215, 221, 294, 295, 332,
377
'ספר ירושלמי' 43, 356
'גירסת ירושלמי' 211, 212
פירוש ר' משולם לירושלמי שקלים
306
מסכת סופרים, חלוקה לפרקים 358
סכוליון למגילת תענית 52
מדרשי אגדה 56
אבות דר' נתן 294
חלוקה לפרקים 308
אותיות דר' עקיבא 186, 202
בראשית רבה 294
ברייתא דמלאכת המשכן 52
ברייתא דרבי אליעזר 48
ויקרא רבה 294
חופת אליהו רבה (מעשה תורה) 382
מדרש תהלים 186
מעשים של ג' דברים וד' דברים 382,
383, 401
פסיקתא 382, 383, 401
פרקי דר' אליעזר 113, 294
תנחומא-יילמדנו 49
העיסור 24
הערוך 117, 249, 339, 347, 352, 361, 420,
435, 442, 443
עץ חיים (ר' יעקב חזן מלונדון) 293
ערוגת הבשם 50, 51
פיוטים 46, 50, 299, 365, 407, 408
אז ראית וספרת 407, 408
אין צור חלף 401
ה' אלהי רבת צירוני 300
פירוש אשכנזי אנונימי לבבלי יבמות 47
פירוש דברי הימים המיוחס לתלמיד רס"ג 85
פירוש לספרא המיוחס לר' שמשון משאנץ
306
פירוש ר' אברהם אבן עזרא לתרי עשר, 'שיטה
אחרת' 54
פירוש רבנו חננאל לתלמוד
מהדורות 250, 256, 280, 289
מסכת ברכות 295
מסכת כתובות 281
- מסכת גיטין 53
מסכת קידושין 53, 250, 289
מסכת בבא בתרא 248-290
פירוש ר' יהודה בן נתן (ריב"ן) למסכת
סנהדרין 208
פירוש ר' יוסף קרא לנביאים וכתובים 49
פירוש ר' יוסף קרא לתהלים 44
פירוש ר' יוסף קרא לתורה 44
פירוש ר' יצחק בן מלכי צדק למשנה 435
פירוש ר' מנחם בן שמעון מפוסקיר לירמיהו
ויחזקאל 54
פירוש ר' משולם לירושלמי שקלים 306
פירוש רש"י לתלמוד
אוטוגרף 380, 381, 390, 405, 414, 419
למסכת ברכות 295, 322
למסכת עירובין 380, 381
למסכת מגילה 333
למסכת מועד קטן 53
למסכת סנהדרין 37, 208
פירוש ר' שלמה בן היתום למסכת מועד קטן
54
פירוש ר' שמשון משאנץ למשנה סדר טהרות
45
פירוש רשב"ם לקהלת 92
פירושי סידור התפילה לרוקח 183-196
פירושים ופסקים על התורה לרבינו אביגדור
צרפתי 384
פנקס וורמייזא 186
פסקי רי"ד 428
פרשנות המקרא 38, 39, 44, 54
דיבור המתחיל 116
כללי פרשנות 69, 71
קבלות בפירוש רבנו חננאל לתלמוד 256,
257, 280
קדשים (סדר), פרשנות 330
קונטרסים (ר' ישעיה דיטראני. ספר) 428,
439
קריאת התורה
בסוכות 354-356
קריאת התוכחה 359
ראבי"ה (ספר) ראה אבי העזרי
ראב"ן (ספר) ראה אבן העזר
רומנס אלכסנדר 46

- תוספות ר"ד
 מהדורה בתרא 457, 447, 431, 430
 מהדורה בתוך מהדורה 433, 432
 למסכתות שבת, עירובין, ביצה ונידה
 461-426
 למסכת יבמות 434
 תוספות מהר"ם מרוטנבורג למסכת פסחים 45
 תוספות רבנו פרץ 384
 תוספות ר' שמשון משאנץ 367
 למסכת שבת 367
 למסכת עירובין 425-367
 למסכת בבא בתרא 45
 למסכת חולין 367
 תוספות שאנץ למסכת בכורות 384
 תוספות ישנים למסכת ראש השנה 384
 תוספות למסכת בבא בתרא 272, 267, 253
 תלמידים באשכנז, כתיבות של 254-251
 תלמוד בבלי ותלמוד ירושלמי ראה ספרות
 חז"ל
 תקנות שו"ם 328, 306-303, 299
 תרגומי המקרא 48, 67, 68, 77-79, 110,
 124, 128, 131, 137, 138, 142, 169,
 250, 251, 262, 273, 443
 התרומה 384
 תשעה באב וראש חודש אב, מנהגים 115,
 151, 356, 357
- רמזים (ר' ישעיה דיטראני. ספר) 452
 שאילתות דרב אחא 369, 152
 שבת
 דרשה בשבת 191
 כעס בשבת 198, 199
 שטרות 19, 28, 47
 שכל טוב 104-113, 117-123, 126, 127
 שרטוט פסוקים 247
 השרשים (ר' יונה אבן ג'נאח) 45
 שתי ישיבות 213, 225, 336
 תוכן עזרא (ספר) 126, 127
 תולדות אלכסנדר מוקדון (ספר) 46
 תוספות לתלמוד בגניית אירופה 45
 תוספות (הנדפסות)
 למסכת עירובין 369, 370, 400
 למסכת סוכה 385
 למסכת סוטה 331
 תוספות הרא"ש 367-371
 למסכת עירובין 367-425
 למסכת כתובות 28
 תוספות ר' ברוך בן שמואל ממגנצא -329
 331, 338, 350
 תוספות חכמי אנגליה 384
 תוספות טוך 369
 תוספות ר' יהודה שירליאון למסכת עירובין
 378, 418
 תוספות ריב"א למסכת בבא בתרא 253
 תוספות ריב"ם למסכת שבת 435

Lehmann-Siegal, for graciously allowing me access to the Lehmann Hebrew Manuscript Collection.

My warmest thanks to Prof. Shulamit Elizur, who carefully read the text of this book and contributed significantly, both with regard to its content and its style, and to Dr. Judah Galinsky, whose close readings revealed many points that required improvement or clarification. The Israel Science Foundation (ISF) generously supported the multiyear research (grant. no. 250/09) that served as the basis for this publication. The Authority for Research and Development and the Ludwig Jesselson Chair of Codicology and Palaeography, both of the Hebrew University of Jerusalem, supported the publication of the book. My thanks to them all.

are in Austria (Graz, Universitätsbibliothek; Melk, Benediktinerstift; Salzburg, Universitätsbibliothek; Wien, Österreichische Nationalbibliothek); four in Germany (Berlin, Staatsbibliothek; Karlsruhe, Badische Landesbibliothek; Marburg, Hessisches Staatsarchiv; Rüsselsheim, Stadtarchiv); three in Italy (Correggio, Archivio Storico Comunale; Modena, Archivio di Stato and Archivio Storico Comunale); and one each in France (Colmar, Bibliothèque municipale), England (Oxford, The Bodleian Library), the United States (The Lehmann Hebrew Manuscript Collection [“Lehmann Judaica”]), and Israel (Jerusalem, The National Library of Israel). I am deeply grateful to the directors and staff of these institutions for their assistance.

* * *

This book owes a debt to several outstanding scholars who toiled over the course of many years to uncover the European Geniza. Special mention should be made of Prof. Jacob Sussman, who coined the term “European Geniza” and was one of the first to realize its importance; the highly professional staff of the Institute of Microfilmed Hebrew Manuscripts at the National Library of Israel in Jerusalem, who, over the course of decades, painstakingly collected photocopies of fragments from the European Geniza for the Institute and devoted much effort to their identification and cataloging; Profs. Mauro Perani and Andreas Lehnardt, whose tireless ongoing discovery of fragments in Italy and Germany has been very useful to me in my research; and Prof. Judith Olszowy-Schlanger, the initiator and director of “Books within Books: Hebrew Fragments in European Libraries,” the pan-European project for the study of the European Geniza. I would also like to thank Dr. Judith Kogel, who has accompanied my work and provided assistance over many years; Father Gottfried Glassner, from the library of the monastery in Melk; Mag. Beatrix Koll, from the University Library of Salzburg; Manfred Mayer, from the University Library of Graz; Dr. Wolfhard Vahl, from the Hessian State Archives in Marburg; Dr. Rahel Fronda, from the Bodleian Library in Oxford; and Ms. Barbara

Preface

The discovery of the Cairo Geniza has transformed scholarly research in multiple areas of Jewish Studies and revolutionized several disciplines. It has provided the materials for thousands of studies and is by no means exhausted. Alongside the Cairo Geniza, an additional “Geniza” is slowly emerging in Europe, one that consists of many thousands of individual pages that were torn from Hebrew manuscripts hundreds of years ago and subsequently used for bookbinding and as folders for archive files. Although the first fruits of the European Geniza appeared considerably before the discovery of its Cairo counterpart, this “European Geniza” has not been at the center of scholarly interest, and relatively few scholars have made use of it. However, in recent decades thousands of new fragments have come to light, increasing the quantity previously known to us exponentially.

Hidden Treasures from Europe seeks to bring the European Geniza to the forefront of scholarly research. Chapter One is an extensive and detailed introduction to the nature of this Geniza. The heart of the book, Chapters Two through Twelve, comprises the first publication of eleven important texts found in the European Geniza that are not extant in published editions or in whole manuscripts. These were carefully chosen from among a much broader range of previously unknown texts that were preserved in the European Geniza. Half of these compositions are Bible commentaries (Section I, Chapters Two–Six), and the other half are commentaries to the Talmud (Section II, Chapters Seven–Twelve). Most were composed in France, Germany, or Italy, while the country of origin of one early work, *Sefer Hefes*, has yet to be determined.

The fragments published here were identified in the collections of sixteen archives and libraries. These institutions, located throughout the world, aptly reflect the dispersal of the European Geniza. Four of them

Chapter Twelve: The <i>Tosafot</i> of R. Isaiah Di Trani (<i>Rid</i>) to BT Shabbat, 'Eruvin, and Beša	426
Introduction	426
I. Description of the fragments	426
II. Identification of the composition	428
III. Additional comments	432
IV. History of the manuscript	435
Text	437
I. <i>Tosafot ha-Rid</i> to BT Shabbat, second edition	437
II. <i>Tosafot ha-Rid</i> to BT 'Eruvin, second edition	459
III. Another edition of <i>Tosafot ha-Rid</i> to BT Beša and 'Eruvin	460

Indexes

1. Bibliographical Abbreviations	467
2. Manuscripts	489
3. Names	493
4. Places	496
5. General Index	497

Chapter Eight: A German Commentary to BT Bava Batra	247
Introduction	247
I. Description of the fragments	247
II. The commentator and his methodology	248
Text	255
Chapter Nine: A Commentary to BT Berakhot: An Autograph by a Member of the Kalonymus Family	291
Introduction	291
I. Description of the fragments	291
II. Nature of the commentary	293
III. Identity of the commentator	297
IV. R. David ben Kalonymus	299
Text	307
Chapter Ten: A Commentary by R. Barukh ben Samuel of Mainz to BT Megilla	327
Introduction	327
I. Description of the fragments	327
II. The author and his composition	328
III. The interpretive method	332
IV. The influence of the commentary	335
Text	338
Chapter Eleven: The <i>Tosafot</i> of R. Samson of Sens to BT 'Eruvin	367
Introduction	367
I. The <i>Tosafot</i> of R. Samson of Sens and <i>Tosafot ha-Rosh</i> (R. Asher ben Jehiel)	367
II. The Colmar fragment	371
III. The Karlsruhe fragment	377
IV. Additional comments on the nature of the commentary	378
Text	385

Chapter Four: <i>Sefer Sekhel Tov</i> , Gen. 9:10-25	104
Introduction	104
Text	107
 Chapter Five: The Commentary by R. Menaḥem ben Solomon to the <i>Megillot</i> (the Five Scrolls)	 114
Introduction	114
I. Discovery of the fragments	114
II. Interpretive method	116
III. Identity of the commentator	117
Text	128
I. Commentary to Song of Songs	128
II. Commentary to Lamentations	136
III. Commentary to Ecclesiastes	152
IV. Commentary to Esther	167
 Chapter Six: The Commentary by R. Eleazar of Worms (<i>Roqeah</i>) to Psalms	 183
Introduction	183
Text	190

Section II: Talmudical Commentaries

Chapter Seven: <i>Sefer Hefes</i> to BT Bava Qamma and Bava Meši'a	207
Introduction	207
I. Discovery of the fragments	207
II. Description of the fragments	208
III. <i>Sefer Hefes</i> and <i>Sefer Metivot</i>	210
IV. Identification of the work	212
V. BT version in <i>Sefer Hefes</i>	213
VI. Nature of the work, and its connection to <i>Sefer Metivot</i>	215
Text	218
I. <i>Sefer Hefes</i> to BT Bava Qamma	218
II. <i>Sefer Hefes</i> to Bava Meši'a	226
Appendix: A parallel passage from <i>Sefer Metivot</i>	245

Contents

Preface	13
---------	----

Introduction

Chapter One: The European Geniza: Its Character and the History of the Research	17
I. The reuse of manuscripts in Europe	17
II. The historical and cultural background	19
III. Major characteristics of the European Geniza	26
IV. Additional uses of Hebrew manuscripts	31
V. Differences between the European Geniza and the Cairo Geniza	35
VI. History of the research	37
VII. The European Geniza and its contribution to scholarly research	43
VIII. Plans for the future	58
IX. About this edition	63

Section I: Biblical Commentaries

Chapter Two: A Commentary to Judges	67
Introduction	67
Text	73
Appendix: The Commentary of R. Joseph Kara to Judg. 13:5-15:2	80

Chapter Three: From the Commentaries of Rashi's Grandsons to Esther and Ecclesiastes	84
Introduction	84
I. The fragments and their origin	84
II. The commentary to Chronicles	85
III. The commentary to Esther	85
IV. The commentary to Ecclesiastes	91
Text: Commentary to Eccl. 4:17-7:15	94

Printed with the assistance of
The Israel Ministry of Culture and Sport
The Ludwig Jesselson Chair in Codicology and Palaeography,
The Hebrew University of Jerusalem
The Authority for Research and Development, The Hebrew University of Jerusalem

This research was supported by
The Israel Science Foundation, grant no. 250/09

ISBN 978-965-462-013-0

©

All rights reserved by

Mekize Nirdamim

Printed in Israel

HIDDEN TREASURES FROM EUROPE

Volume I

By
Simcha Emanuel

Mekize Nirdamim

Jerusalem 2015

HIDDEN TREASURES FROM EUROPE

Volume I